T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

NÛREDDİN MAHMUD ZENGÎ VE DEVRİ

DOKTORA TEZİ

Abdulkadir TURAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

EYLÜL - 2018

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

NÛREDDİN MAHMUD ZENGÎ VE DEVRİ

DOKTORA TEZİ

Abdulkadir TURAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

"Bu tez 28 / 10 / 2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Prof. Dr. Muharrem KESİK	Kabul	
Prof.Dr. Lütfi ŞEYBAN	KABUL	
Prof.Dr. Cihan PİYADEOĞLU	Kabul	
Prof.Dr. Haşim ŞAHİN	Kabul	
Doç. Dr. Saim YILMAZ	Kabul	

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	**ABDULKADİR TURAN**
Öğrenci Numarası	:	**1460D12003**
Enstitü Anabilim Dalı	:	**Tarih**
Enstitü Bilim Dalı	:	
Programı	:	☐YÜKSEK LİSANS ☑DOKTORA
Tezin Başlığı	:	**NÛREDDİN MAHMUD ZENGÎ VE DEVRİ**
Benzerlik Oranı	:	**% 5**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

☐ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulalma Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

08/10/2018
Öğrenci İmza

☐ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımca yapılmış olup, yeniden değerlendirlilmek üzere .....@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

.../.../20...
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Haşim Şahin
Tarih: 08.10.2018
İmza:

☐KABUL EDİLMİŞTİR ☐REDDEDİLMİŞTİR **EYK Tarih ve No:**	**Enstitü Birim Sorumlusu Onayı**

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Abdulkadir TURAN

28/09/2018

ÖNSÖZ

Bu tezin yazılması aşamasında, çalışmamı sahiplenerek titizlikle takip eden danışmanım Prof. Dr. Haşim Şahin Hocam'a değerli katkıları için içten teşekkür ve saygılarımı sunarım. Tez izleme jurimde bulunarak çalışmama yaptıkları katkı vesilesiyle Prof. Dr. Mevlüt Koyuncu, Prof. Dr. Lüfi Şeyban, Doç. Dr. Saim Yılmaz, savunma jürimde yer alan Muharrem Kesik ve Cihan Piyadeoğlu Hocalarıma teşekkür ediyorum. Ayrıca çalışmam boyunca Arapça şiir metinlerinin Türkçeye çevrilmesinde Abdulhakim Sonkaya ve haritaları çizen Nurhan Sürücü'nün değerli katkılarını ifade etmek isterim. Kendilerine de teşekkür ediyorum.

Abdulkadir TURAN

28/09/2018

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **i**
KISALTMALAR ..... **v**
TABLO LİSTESİ ..... **vi**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **vii**

GİRİŞ **1**
1. BÖLÜM: HALEP EMÎRLİĞİ ÖNCESİ HAYATI **50**
1.1. Doğum Tarihi ve Yeri 50
1.2. Künyesi ve Lakapları 51
1.3. Soyu 53
1.4. Çocukluk-Gençlik Yılları ve Aldığı Eğitim 55

2. BÖLÜM: DEVRİNİN ASKERÎ VE SİYASÎ GELİŞMELERİ **57**
2.1. Halep Emirliği Süreci (541-549/1146-1154) 58
2.1.1. Halep ve Çevresinde Zengî İdaresinin Teşekkülü 58
2.1.2. Halep Yönetimini Elde Etmesi 70
2.1.3. Halep Yönetimini Elde Ettiğinde Çevredeki Yönetimlerin Durumu 76
2.1.4. Seyfeddin Gazi Devri'ndeki Faaliyetleri 94
2.1.4.1. Urfa'nın İstilasını Engellemesi 95
2.1.4.2. Baʿlebek'in Düşmesi Karşısındaki Tutumu 98
2.1.4.3. Artah ve Çevresini Fethi 100
2.1.4.4. Seyfeddin Gazi ile Buluşması 100
2.1.4.5. Seyfeddin Gazi Karşısındaki Konumu 102
2.1.4.6. II. Haçlı Seferi'ndeki Yeri 102
2.1.4.7. ʿUrayma Kalesi'ni Fethi 109
2.1.4.8. Yağra Yenilgisi 110
2.1.4.9. Halep'te Dinî, Kültürel ve Sosyal Yaşama Yönelik Tutumu 112
2.1.4.10. Antakya Haçlılarını Yenilgiye Uğratması 115
2.1.5. Seyfeddin Gazi'nin Ölümünden Sonraki Faaliyetleri ve İktidarını Pekiştirmesi 121
2.1.5.1. Sincar'da Atabeglik Hazinesini Ele Geçirmesi ve Kardeşi Mevdûd'la İlişkilerini Düzenlemesi 121

2.1.5.2. I. Dımaşk Kuşatması 124
2.1.5.3. II. Joscelin'i Esir Alması 126
2.2. Dımaşk'ı Ele Geçirmesi ve Bağımsız Devlete Evrilme Süreci (549-558/1154-1163) 130
2.2.1. II. Dımaşk Kuşatması 130
2.2.2. III. Dımaşk Kuşatması ve Dımaşk'ı Zaptı 141
2.2.3. Baʿlebek'i Teslim Alması 142
2.2.4. Diplomatik İlişkilerini Geliştirmesi 143
2.2.5. Dımaşk'ı Zaptının İçişleri Açısından Neticeleri 145
2.2.6. Dımaşk'ı Zaptından Sonra Haçlılara Yönelik İlk Akınları 147
2.2.7. Manuel'in Suriye'ye Saldırmasını Engellemesi 159
2.2.8. II. Kılıcarslan'ın Ülkesine Akın Düzenlemesi ve Haçlılarla Mütarekesi 164
2.2.9. Renaud'u Esir Alması 166
2.2.10. Hârim'i Yeniden Kuşatması 168
2.2.11. Müslüman Yönetimlerle İlişkileri 169
2.2.11.1. II. Kılıcarslan'la İlişkileri 169
2.2.11.2. Artuklularla İlişkileri 172
2.3. Mısır Siyasetine Müdahalesi ve Büyük Devlete Evrilme Süreci (558-569/1163-1174) 175
2.3.1. Ordusunun I. Mısır Seferi ve Nûreddîn Mahmud'un Hârim, Banyas, Müneytırâ Kalelerini Fethi 179
2.3.2. Ordusunun İkinci Mısır Seferi ve Nûreddin Mahmud'un Sâfaysâ, 'Urayme Kalelerini Fethi 187
2.3.3. Menbic'deki İsyanı Sonlandırması 193
2.3.4. Mısır'a Hâkim Olması ve Haçlı-Bizans İttifakının Mısır'a Saldırması 194
2.3.5. Mısır'ı Ele Geçirmesinden Sonra Haçlılarla Mücadelesi 207
2.3.5.1. Mısır'daki Ordusunun Haçlılara Yönelik İlk Seferleri 210
2.3.5.2. I. Kerek-Şevbek Vakası 212
2.3.5.3. Trablus Kontluğu Akını 215
2.3.5.4. Ermeni Mleh'i Bizans ve Haçlılara Karşı Desteklemesi 216
2.3.5.5. Haçlıların Kendisine Karşı Haşhaşîlerle İttifak Girişimi 217
2.3.5.6. II. Kerek-Şevbek Vakası ve Fâtımî Yanlılarının Haçlılarla İşbirliği Yapması 218

2.3.6. Caʿber Kalesi'ni Zaptı 222
2.3.7. Merkezî İdaresini Güçlendirmesi 223
2.3.7.1. Musul'u Merkezî İdareye Bağlaması 224
2.3.7.2. Mısır'ın Merkezî İdareyle Uyumu İçin Faaliyetleri 231
2.3.8. Abbâsî Halifeleri İle İlişkileri 238
2.3.9. II. Kılıcarslan'la İlişkileri 242
2.3.10. Kudüs Siyaseti 246

3. BÖLÜM: VEFATI VE ŞAHSİYETİ 252
3.1. Evlilikleri 253
3.2. Çocukları 254
3.3. Karakteri ve Yetenekleri 255
3.4. Dindarlığı 257
3.4.1. Gayri Müslim Tarihçilerin Dindarlığı İle İlgili Yaklaşımları 261
3.4.2. Dinî Bağları 264
3.4.3. Çevresindeki Âlimler 267
3.4.4. Hakkında Veli Algısının Oluşması 270

4. BÖLÜM: DEVLETİNİN EL DEĞİŞTİRMESİ 275
4.1. Oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in Yerine Seçilmesi 275
4.2. Selâhaddin'in Dımaşk'a Gelmesi 282
4.3. Halep ve Musul'un Selâhaddin'in Hakimiyetini Tanıması 292

5. BÖLÜM: DEVRİNDE DEVLET VE TOPLUM 295
5.1. Devletin İdarî Yapısı 295
5.1.1. Nûreddin Mahmud'un Konumu ve Atabeglik Unvanı 296
5.1.2. Saltanat Alametleri 302
5.1.3. Saray 307
5.1.4. Veliahtlık 308
5.1.5. Merkez Teşkilatı 309
5.1.5.1. Merkeze Bağlı Memurluklar 309
5.1.5.2. Taşra Teşkilatı 323
5.1.6. Taşra Teşkilatının Merkez Tarafından Denetlenmesi 328

5.1.7. Şehir Yönetimi 330
5.1.8. Adliye Teşkilatı 330
5.1.8.1. Başkadı (kādılkudât) ve Kadılar 331
5.1.8.2. Dârüladl 332
5.1.9. Ordu 336
5.1.9.1. Orduyu Oluşturan Güçler 339
5.1.9.2. Ordunun Savaş Taktikleri 344
5.1.9.3. Savaşın Meşruiyet Dayanağı 345
5.1.10. Berid (Posta) Teşkilatı 347
5.2. Sosyal ve İktisadî Durum 350
5.2.1. 12. Yüzyılda Suriye'de İktisadî Durum 350
5.2.2. Devletin Gelirleri 352
5.2.2.1. Düzensiz Gelirler 352
5.2.2.2. Düzenli Gelirler 354
5.2.2.3. İktâ ve Vakıf Sistemleri 356
5.2.3. Sosyal ve İktisadî Siyasetinin Topluma Yansıması 358
5.3. Devlet-Toplum İlişkileri 365
5.3.1. Şehirlerin İmarı 368
5.3.2. Eğitim Kurumları 372
5.3.3. Sanat ve Edebiyat 384

SONUÇ 389
KAYNAKÇA 398
ÖZGEÇMİŞ 411

KISALTMALAR

akt. : Aktaran

b. : Bin

bkz. : Bakınız

çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed. : Editör

h. : Hicrî

hzl. : Yayına Hazırlayan

hş. : Hicrî Şemsî takvim

İA : İslam Ansiklopedisi

İSAR : İslam Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı

nşr. : Neşreden

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik

tkd. : Takdim

tsh. : Tashih

t.y. : Tarih yok

vr. : Varak

y.y. : Yayınevi yok

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Nûreddîn Mahmud'un Faaliyetleri İle Devrin Şiiri Arasındaki İlişki 387

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Nûreddin Mahmud'un İlk Yönetim Alanı (541/1146) 76
Harita 2: Nûreddin Mahmud'un Vefat Ettiği Yıl Devletinin Sınırları (569/1174)..... 251

Tezin Yazarı: Abdulkadir TURAN **Danışman:** Prof. Dr. Haşim Şahin

Kabul Tarihi: 28/09/2018 **Sayfa Sayısı:** 394

Anabilimdalı: Tarih

511'de (1118) Halep'te doğan Nûreddin Mahmud Zengî, babası, Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin 541'de (1146) katledilmesi üzerine Musul Atabegliği'nin Halep şehri ve çevresine hâkim olmuştur.

Nûreddin, Urfa'nın Haçlılar tarafından ikinci kez istilasının önüne geçmiş; "Halep Sahibi" olarak, Antakya Haçlı Prinkepsliği ve Trablus Haçlı Kontluğu üzerine akınlar düzenlemiş, Müslümanların Haçlılara karşı mücadelesinin liderliğine yükselmiştir. Onun liderliğiyle, Haçlılara karşı mücadele, Müslümanların birliği sağlanarak Haçlı istilasına son verme stratejisine kavuşmuştur. Bu strateji, aynı zamanda Suriye ve çevresinde Müslüman toplumun yeniden inşası yönünde çok yönlü bir yenilenmeyi de kapsamıştır.

549'da (1154) Dımaşk'ı ele geçiren Nûreddin Mahmud, Tuğteginliler Atabegliği'nin topraklarını emirliğine katarak Şam'ın Suriye kısmının Haçlılara karşı bütünleşmesi yönünde en büyük atılımı yapmıştır. Bu başarısından sonra "Melik (Sultan)" olarak anılan Nûreddin, istila kabiliyetleri Müslümanların bölünmüşlüğünden kaynaklanan Haçlıların Kudüs'ten çıkarılmasını sağlayacak sürecin siyasî, askerî ve sosyal temellerini atmıştır.

Nûreddin, 558'de (1163), Esedüddin Şîrkûh komutasındaki bir birliği Mısır'a göndererek bu ülkenin siyasetinde söz sahibi olmaya başlamıştır.

Mısır'la ilgili süreç Şîrkûh'un komutasında işlerken Nûreddin, kardeşi Musul Atabegi Kutbüddin Mevdûd'un ölümü üzerine 566'da (1170), Musul Atabegliği'ni kesin olarak merkezî idaresine katmıştır.

Süreklilik arz eden bir siyasetle Mısır'a hâkim olan Nûreddin, 567'de (1171) Mısır'daki nâibi Selâhaddîn-i Eyyûbî üzerinden Fâtımî Hilafeti'ne son vermiş, İslam dünyasını yeniden tek halifelik çatısı altında toplamıştır. Nûreddin, Mısır'ın zaptı ve sonrasında elde ettikleriyle "büyük sultan" konumuna çıkmış, devrinin İslam dünyasının en önemli hükümdarı olmuştur.

Nûreddin, yaklaşık 28 yıllık iktidarının ardından 569'da (1174) Dımaşk'ta öldüğünde İran sınırından Libya'nın batısına uzanan ve sadece Haçlılarca bölünen büyük bir coğrafyaya hükmediyordu. Yemen ve Sudan'ın bir bölümü, onun hâkimiyeti altındaydı; Mekke ve Medine'de de adına hutbe okutuluyordu.

Nûreddin, ülkesini hukukta ve malî düzenlemelerde bütünlük, devlet-toplum ilişkisinde adalet, toplumun yönlendirilmesinde eğitimden yararlanma esasları üzerinde yönetmiş, Suriye ve çevresinde gerçekleştirdiği çok yönlü kurumsallaşmayla devrinden sonrasını da etkileyen bir yenilenme gerçekleştirmiştir.

Kaynak tarama yöntemiyle hazırlanan çalışmamızda Nûreddin'in siyasî ve askerî faaliyetlerine odaklanılmış, sosyo-kültürel alandaki faaliyetleri de işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nûreddin Mahmud Zengî, Zengîler, İmâdüddin Zengî, Haçlılar, Selâhaddin-i Eyyûbî

Title of the Thesis: Nur ad-Din Mahmoud Zangi And His Era

Author: Abdulkadir TURAN **Supervisor:** Professor Haşim Şahin

Date: 28/09/2018 **Nu. of pages:** 394

Department: History

Born in Aleppo in 511/1118, Nur ad-Din Mahmoud Zangi dominated Aleppo and surrounding which was connected to Mosul Atabeg after the death of his father and the Atabeg of Mosul, Imad Ad-Din Zangi in 541/1146.

Nur Ad-Din Mahmoud prevented the second seize of Edessa by the Crusaders and made raids on Antakya Crusade Princedom and Tripoli Crusade County as "The owner of Aleppo", and then became the leader of the Muslim community against the crusaders. The fight against crusaders reached to a strategy of ending crusader invasions by enabling the unity of Muslims during his leadership. This strategy involved a multidirectional renewal of Muslim community in Syria and surrounding territory as well.

He conquered Damascus in 549/1154, and he made a greatest leap towards the unity of Muslim Syria community by annexing Atabegdom of Tughtiginis to his emirate. By being nominated as "The King (Sultan)" after this success, Nur ad-Din Mahmoud laid the political, military and social foundations of the process which would then enable the removal of the crusaders from al-Quds, the seizing capability of whom stemmed from the division of Muslims in that time.

By sending a team under the command of Asad al-Din Shirkuh to Egypt, he became efficient in the politics of this country.

As the process relating to Egypt was continuing after the death of his brother, he annexed Mosul Atabegdom totally to his central administration in 566/1170.

Nur ad-Din Mahmoud managed to dominate Egypt by a constant policy, he ended the Fatimid Caliphate in 567/1171 by the hands of his representator in Egypt, Saladin, and brought Muslim World together under the command of one caliphate. By capturing Egypt and other earnings afterwards, Nur ad-Din Mahmoud became "The Great Sultan" and the most important muslim ruler of his era as well.

When he died in 569/1174 after his approximately 28 year sovereign, he was ruling a great land divided only by Crusaders, extending from Iran to the West of Libya. Yemen and a part of Sudan was under his rule and in Makkah and Madina hutba was being read by his name.

Nur ad-Din Mahmoud was ruling his country on the principles of the unity in regulation of law and economics, justice in the relations of the government and society, and guidance of the society by education and by constructing an instutionalization in Syria and its surrounding had realized a renewal that effected afterward eras.

In our study that have been prepared by resource scanning method, we focused on the politic and military acts of Nur ad-Din Mahmoud, and his acts in socio-cultural area also have been processed.

Keywords: Nur ad-Din Mahmoud Zangi, Imad ad-Din Zangi, Zangid Dynasty, Saladin, Crusaders

GİRİŞ

Büveyhîler ve Fâtımîler'in Abbâsîlere karşı siyasî faaliyetleri karşısında Irak ve Şam'a yerleşen Büyük Selçuklular, 11. yüzyılın sonlarında taht mücadelesi sorunuya karşılaştıklarında ülkenin batı ucunda Fâtımîler'e karşı zemin kaybetmiş ve ardından Haçlı istilası ile yüz yüze kalmışlardır.

Taht çekişmelerinin bölgesel Selçuklu hiyerarşilerine yol açtığı devrin yapısı içinde Suriye Selçukluları, Dımaşk ve çevresini istiladan korumayı başarmış ancak Fâtımîler ve Haçlıları bölgeden uzaklaştıracak bir siyaset geliştirememişlerdir. Irak Selçukluları ise aradaki Suriye engelinden dolayı Fâtımîler'den uzak kalırken Haçlılara karşı mücadeleyi Güneydoğu Anadolu'ya hükmeden Artuklular'la birlikte Musul Atabegliği üzerinden yürütmüşlerdir.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 479'daki (1086) Şam Seferi sırasında, yakınındaki isimlerden Kāsimüddevle Aksungur et-Türkî'yi Halep'te şahne olarak bırakmıştır. Halep'i başarıyla yöneten Aksungur, Selçuklular'ın taht kavgaları sırasında katledilirken (487/1094) ardında İmâdüddin Zengî adını taşıyan tek bir oğul bırakmıştır. Aksungur'un memlûkları ve arkadaşları tarafından büyütülen Zengî, Irak Selçuklu Devleti'nde başarılı bir asker ve emir olarak yetişmiş; bunun üzerine 520'de (1126) Irak Selçuklu Sultanı Mahmud (ö. 525/1131) tarafından, Selçuklular'ın Haçlı istilası karşıtı faaliyetlerini yürütmek üzere Musul Atabegi olarak atanmıştır.

Zengi, Musul Atabegi olduğunda Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs Haçlı istilası altındaydı. Haçlı istilasının etkisi Diyarbakır, Nusaybin ve Re'sül'ayn (Ceylanpınar) yerleşimlerinin çevresine kadar uzanıyordu. Dımaşk'a giden ticaret yolları kesilmiş; Musul'un kuzeyi, Artuklu sahası ve eski Suriye Selçukluları coğrafyasındaki şehirler arasında hiyerarşi zayıflamış veya kopmuş, bir veya birkaç kale ve çevresi ile sınırlı devletçikler ortaya çıkmıştı.

Zengî, kimi süreçlerde Irak'ın iç siyasetiyle daha çok meşgul olmak durumunda kaldığı hâlde, Musul çevresindeki hiyerarşik bütünlükten yoksun, coğrafik koşulların getirdiği dar koruma alanlarının eseri olarak ortaya çıkan kale idarelerine son vermiştir. Bununla birlikte Musul ile Halep arasındaki coğrafyada asayişi sağlayan Zengî, Artuklu sahasına uzanarak Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümünü hâkimiyeti altına almış, devletin

teşkili için kayda değer bir coğrafî zemini bütünleştirmiştir. Zengî, Suriye Selçukluları'nın bakiyesi Tuğteginliler Atabegliği'nin başkenti Dımaşk'ı alamamışsa da Türkmenlerin de desteğini kazanarak Suriye'de Haçlı-Bizans ittifakının karşısına en önemli güç olarak belirmiştir. 539'da (1144) Urfa'yı Haçlı istilasından kurtararak Selçuklular'ın Haçlılara karşı mücadelesinde en büyük kazanıma ulaşan Zengî, Haçlılar için çöküşe yol açacak süreci başlatmıştır. Ne var ki Zengî, mikro devletçiklere son verip birliği sağlama siyaseti çerçevesinde Suriye'nin kuzeyinde Caʿber Kalesi'ni zapt etmekle uğraşırken katledilmiştir (541/1146).

Zengî'nin katlinden sonra Musul Atabegliği'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi'ye (ö. 544/1149) bırakılması, Musul idarecilerinin çabaları ile Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a (ö. 547/1152) kabul ettirilmiştir.

"Atabeg" unvanı Seyfeddin Gazi'de kalırken Zengî'nin diğer oğlu Nûreddin Mahmud, Atabegliğin Şam kısmında emirlerin desteğiyle Halep ve çevresine hâkim olmuştur.

Kudüs'ün Haçlılarca istilasından on iki yıl sonra doğan (511/1118) Nûreddin Mahmud, babasının katline kadar, Haçlı istilası altındaki bölgeye komşu kale ve şehirlerde yaşamış; istilaya yol açan sebepleri ve istilanın sonlandırılamamasının ardındaki etkenleri yakından görme imkânı bulmuştur.

Seyfeddin Gazi'nin atabegliği devrinde Musul idaresi ile uyum içinde kalan Nûreddin, Halep merkezli hâkimiyet alanını Müslümanların Haçlılara karşı birliği ve Haçlı istilasına son verme siyaseti doğrultusunda genişletmiş, Haçlılara karşı mücadelede Müslümanların en önemli emiri olarak öne çıkmıştır. Urfa'nın ikinci kez Haçlı istilasına alınmasını engelleyen Nûreddin, hemen ardından Haçlı istilasındaki kalelere yönelik akınlar düzenlemiş, bu kalelerin bir kısmını ele geçirmiştir. Seyfeddin Gazi'nin vefatından sonra kendisini yeni atabegin seçimi konusunda dışlayan Musul'u hâkimiyet alanına katmak isteyen Nûreddin, Musul'un direnişi karşısında, atabeg unvanını kendisinden küçük kardeşi Kutbüddin Mevdûd'dan almak için ısrar etmemiştir.

Haçlılara karşı mücadeleyi bir stratejiye dönüştüren Nûreddin, Musul idaresiyle çatışmayı değil, bu idarenin olanaklarını Haçlı karşıtı mücadeleye katmayı seçmiş, Irak'taki Selçuklu taht çekişmelerine karışmaktan da uzak durarak Haçlılarla mücadeleye odaklanmıştır.

Haçlılara karşı başarı için Müslümanların birliğinin zorunluluğuna inanan Nûreddin, babasının alamadığı Tuğteginliler Atabegliği ve Caʿber Kalesi topraklarını, idarelerini inkıraza uğratarak hakimiyetine almıştır. Bu beyliklerin topraklarının yanında, depremle sahipsiz kalan Şeyzer'i de alan Nûreddin, Suriye, Lübnan ve Filistin'i kapsayan tarihî Şam (Biladüşşam) coğrafyasının Suriye kısmının birliğini sağlamayı başarmıştır. Nûreddin, Fâtımî Devleti'ne son vererek Mısır'ı ülkesine katmış; Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 463'te (1071) Malazgirt Savaşı'ndan önce ulaşmak istediği hedefe varmış, İslam dünyasındaki ikili halifelik devrini bitirmiş, İslam birliğine büyük katkıda bulunmuştur. Daha sonra, Musul Zengîleri'nin atabeglik unvanlarını ellerinden almadan Musul ve çevresini Dımaşk merkezli idaresine bağlayan Nûreddin, devrinin bütününe yayılan başarılarıyla doğuda İran'ın Hemedân kentinden batıda Libya'nın ortalarına, kuzeyde Sivas'tan güneyde Yemen'e uzanan büyük bir devlet kurmuştur.

Nûreddin, askerî ve siyasî zaferlerle yetinmemiş; ülkesini başta ilim kurumları olmak üzere yaşamın pek çok alanıyla ilgili kurumlarla donatmış, toplumu Sünnî kimlik etrafında buluşturup güçlendirmiş, toplumla devlet arasında sağlam bir bağ inşa etmiş, Kudüs'ün fethini sağlayan ortamı hazırlamıştır.

569 (1174) vefat eden Nûreddin, 12, 13 ve 14. yüzyıl İslam kaynaklarında Kudüs'ün fethinin önünü açan sultan olarak kabul edilmiştir. Ama oryantalist araştırmaların öne çıkmasıyla, Nûreddin, kendisinin tarihe kazandırdığı Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin gölgesinde kalmış, Batı'da Nikita Elisseeff'in çalışması bir yana bırakılırsa ancak Haçlı Seferleri tarihi içinde veya Selâhaddin araştırıldığında adı anılmış; yaşamının Selâhaddîn ile ilgili olmayan kesitleri, ekseriyetle araştırmaların dışında kalmıştır.

1948'de Filistin topraklarında İsrail'in kurulması ve Kudüs'ün doğu kesiminin 1967'de İsrail tarafından istilasından sonra Arap ülkelerinde Nûreddin'le ilgili daha çok popüler nitelikli ve Filistin sorununa dikkat çekmek için yazılan çok sayıda eser yayımlanmıştır. Bu eserlerde Nûreddin'le Filistin sorununun çözümü doğrudan ve dolaylı olarak ilişkilendirilmiştir. Son yıllarda muhtemelen bu eserlerin etkisini kırmak üzere İsrail'de ve Batı'da da Nûreddin'le ilgili araştırmalarda bir hareketlilik gözlenmektedir. Buna rağmen Fransız araştırmacı Nikita Elisseeff'in çalışması bir yana bırakılırsa dünyada Nûreddin Mahmud Devri'ye ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.

Ülkemizde Nûreddin ile ilgili çalışmalar, Bahattin Kök'ün "*Nûreddin Mahmud Bin Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri*" çalışması dışında makale düzeyinde kalmıştır. Kök, Nûreddin'in İslam kurumlarına katkısıyla sınırlı, değerli bir eser vermişken makaleler, Nûreddin'in siyasî ve askerî yaşamını ana hatları ile işlemekle kalmıştır. Bu çalışmalara son yıllarda ancak birkaç yüksek lisans tezi eklenmiş; Nûreddin Mahmud Devri, başta siyasî ve askerî tarih sahasında olmak üzere kapsayıcı bir araştırmaya konu olmamıştır. Nûreddin'in şahsiyeti ve tarihe katkısı, onun devrinin bütünlük içinde kapsamlı bir çalışmaya konu edinilmesini gerektirmektedir. Çalışmamız bu doğrultuda yapılmıştır.

Tezin Konusu ve Kapsamı

Bu çalışmanın konusu, Nûreddin Mahmud Zengî'nin şahsiyeti ile birlikte, 7 Rebîülevvel 541'de (17 Ağustos 1146) Halep hâkimiyeti ile başlayıp 11 Şevval 569'da (15 Mayıs 1174) vefatıyla son bulan emirlik-sultanlık devrinde, öznesi ya da ilişkili olduğu siyasî, askerî ve kurumsal gelişmelerdir. Çalışmamızda Nûreddin Mahmud Zengî'nin şahsiyeti, siyasî, askerî yaşamı ve kurumsal tercihleri ile ilgili tespit edilebilen bütün ayrıntılar ele alınmıştır. Nûreddin'in yükselişinin tarihsel arka planı, devrindeki çevre yönetimlerin durumu, devletinin Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye devrediliş süreci ise ana hatları ile işlenmiş; ilişkili olduğu vaka ve kurumlar tarihsel perspektif içinde analiz edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamız, "Halep Emîrliği Öncesi Hayatı", "Devrinin Askerî ve Siyasî Gelişmeleri", "Vefatı ve Şahsiyeti", "Devletinin El Değiştirmesi", "Devrinde Devlet ve Toplum" olmak üzere beş bölümden oluşmuştur. Çalışmamızda "Devrinin Askerî ve Siyasî Gelişmeleri" bölümü, "Halep Emirliği Süreci (541-549/1146-1154)", "Dımaşk'ın Ele Geçirilmesi ve Bağımsızlaşma (Devletleşme) Süreci (549-558/1154-1163)", "Mısır Siyasetine Müdahalesi ve Büyük Devlete Evrilme Süreci (558-569/1163-1174)" olmak üzere dört ana başlık altında işlenmiştir.

Tezin Sınırlılıkları

Bu çalışmanın odağında Nureddin Mahmud Zengî'nin şahsiyetinin yanında Hicrî takvime göre 28 yıl 8 ay 4 gün, Miladî takvime göre ise 27 yıl 4 ay 2 günlük siyasî, askerî ve kurumsal devri yer almaktadır. Her şahsiyet, devrini etkilediği gibi devrinin gelişmelerinden de etkilenmiştir. Çalışmamızda bu insan gerçeği dikkate alınmış; ilgili bölümde Nûreddin'in ailesinin, içinde siyasî vücut bulduğu Büyük Selçuklu Devleti'nin

Irak ve Şam'a uzanmasını sağlayan vakalar, Nûreddin'in dedesi Aksungur ve babası Zengî'nin artlarında bıraktıkları siyasî mirasa değinilmiştir. Yine ilgili bölümde Nûreddin'in vefatından sonra yaşanan gelişmeler, devletinin bütün yapıları ile Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye devredilinceye değin geçirdiği gelişmelerden söz edilmiştir. Böylece çalışmamız, 1071-1146 tarihsel arka planı; 1146-1174 odak devresi ve 1174-1185 devletin el değiştirmesi süreçleri olmak üzere 114 yıllık bir zaman dilimi ile sınırlandırılmıştır. Kurumsal yapı işlenirken ise Türk devlet geleneği ve önceki İslam devletlerinin yapısı ile birlikte Eyyûbîler ve Memlükler devletlerinin kurumlarıyla ilişkilendirmeler yapılmıştır. Çalışmamızın odak devresi (1146-1174), ilk kaynaklardan başlanarak araştırma eserlerin değerlendirilmesiyle birlikte işlenmişken tarihsel arka planı ve ilişkili olduğu diğer vakalar ise araştırma eserler öne çıkarılarak ele alınmıştır.

Tezin Amacı

Bu çalışma, Nûreddin Mahmud Zengî'nin şahsiyetiyle birlikte tarihteki konumunu tespit etmek, onun Zengî Atabegliği'nin batı kesitinde Halep emiri olmasıyla başlayan devrini, öncelikle siyasî ve askerî vakalar yönünden olmak üzere, kurumsal ve kültürel yönden de tasvir edip tahlil etmek amacıyla yapılmıştır.

Tezin Önemi

Nûreddin Mahmud Devri, Büyük Selçuklu Devleti'nin inkırazı sonrası Türk ve İslam tarihi; Haçlı Seferleri ile ilgili olarak Batı tarihi; Moğol ilerleyişinin, Şam'da Eyyûbîlerin yerini alan Memlükler tarafından Aynicâlût Savaşı'nda (658/1260) durdurulması ile ilişkili olarak ise Doğu tarihi için bir dönüm noktasıdır.

Nûreddin Mahmud Zengî, İslam dünyasının Haçlı ve Moğol krizlerini aşmasındaki etkenlerin anlaşılması ve bu krizlerin aşılmasını sağlayan zeminin inşasında mühim konuma sahip bir şahsiyettir. Çalışmamızda onun devrinin siyasî, askerî gelişmeleri, devlet-toplum ilişkileri ve kurumları değerlendirilerek öncesinden farkı belirlenmeye çalışılmış; sonrasına etkisiyle ilgili de göndermeler yapılmıştır. Ele alınan odak devre bütünlük içinde açıklanırken öncesi ve sonrasının anlaşılmasına katkıda bulunacak ayrıntılar da verilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızın odaklandığı devirle birlikte Haçlı-Moğol istilaları vakalarının sonlandırılmasının da anlaşılmasına katkıda bulunacağını düşünüyoruz.

Tezin Yöntemi

Nûreddin Mahmud Zengî ve Devri ile ilgili arşiv bulunmamaktadır. Bu yoksunluk, çalışmamızın arşiv bilgilerinden yararlanmasını engellemiştir. Bununla birlikte Nûreddin'in iktidar coğrafyasının önemli kesitlerinin dış güçlerin içinde bulundukları iç savaş yüzünden sıcaklığını koruması, onunla ilgili fizikî izleri görmemizin de önüne geçmiştir. Ancak devir, vakanüvisler tarafından çok yönlü olarak kayıt altına alınmış, sonraki kuşak tarihçileri tarafından kapsamlı bir şekilde incelenmiş, devrin kitâbeleri araştırmacılar tarafından okunup çözümlenmiştir.

Bu çalışmada, arşiv boyutu bulunmadığından kaynak tarama, tasnif ve tahlil yöntemlerinden yararlanılmış, tahlil aşamasında betimleme, çözümleme ve yorumlama yöntemleri uygulanmıştır. Bu kapsamda, kaynaklar tespit edilip tasnif edilmiş, vakanüvislerin kayıtlarının yanında devirle ilgili hatırat, seyahat, tabakat, mesâlik ve memâlik eserleri taranmış, kaynak ve diğer eserlerin kendi içinde ve diğer eserlerle tutarlığı irdelenmiş; araştırma eserlerin kaynakları nasıl değerlendirdiği tahkik edilmiş, Nûreddin Mahmud Zengî ve Devri tarihsel gerçeğinin doğruya ve bütüne en yakın şekilde görünmesini sağlayacak bir yöntem takip edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız, eldeki verilere dayanılarak Nûreddin'in şahsiyetinin hangi etkenlerle şekillendiğini, onun Abbâsî Halifeliği ve Musul Atabegliği karşısındaki konumunu, Fâtımî Halifeliğine ne tür bir siyaset izleyerek son verdiğini, Kudüs'ün fethine ve Haçlıların Doğu Akdeniz'den çıkarılmasına katkısını açıklamanın mümkün olduğu varsayımı ile yapılmıştır. Söz konusu hususlar varılan tespitlerle çalışmamızın ilgili bölümlerinde anlaşılır kılınmıştır.

Yararlanılan Kaynaklar ve Araştırmalar

Yararlanılan İslâm Kaynakları

İslam tarihi kaynaklarını genel tarih, özel tarih, hatırat, tabakat kitapları gibi kapsam ve konularına göre tasnif etmek mümkündür. Çalışmamızda kaynağın vaka ile ilişkisinin önemli olduğuna inandığımızdan başvurduğumuz İslam tarihi kaynaklarını eserlerin sahiplerinin vefat tarihlerine göre sıralamayı uygun bulduk ve şu şekilde sıraladık:

İbnü'l-Kalânisî

Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed ed-Dımaşkî et-Temîmî 465'te (1073) Dımaşk'ta doğmuş;[1] 555'te (1160) aynı şehirde vefat etmiştir.[2] Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî'nin (ö. 448/1056) tarihine zeyl olarak yazdığı,[3] bilinen tek eseri[4] *Źeylü Târîħi Dımaşķ* ile tanınmıştır.

Dımaşk'ın idaresinde yer alan köklü bir aileye mensup olan İbnü'l-Kalânisî, Divanü'r-Resail'de kâtip olarak çalışmış, iki kez Dımaşk şehrinin reisliğine getirilmiştir.[5]

İbnü'l-Kalânisî, Suriye Selçuklu Sultanlığı'nın kuruluş sürecinde doğmuş. Dımaşk Atabegliği'nin (Tuğteginliler) kuruluşu, I-II. Haçlı Seferleri ve Nûreddin'in Dımaşk kuşatmalarına bizzat tanıklık etmiş. Yaşamının son yıllarını onun hizmetinde geçirmiş, bu sayede devri ile ilgili belgeleri görme olanağı elde etmiştir.

İbnü'l-Kalânisî, eserine el-Sâbî'nin *Târîħi Dımaşķ* eserinin devamı mahiyetinde olacak şekilde, 360 (970) olayları ile başlamış, olay kayıtlarını vefat yılı 555'e (1160) kadar getirmiştir.

Suriye'de yaşananların yanında Mısır, Irak ve diğer bölgelerde yaşanan önemli vakaları da aktaran İbnü'l-Kalânisî, Nûreddin'in 549'da (1154) Dımaşk'ı almasından önce Dımaşk Atabegliği (Tuğteginliler) ile ilişkilerini takip etmiştir. Onun Dımaşk'ı almasından sonra ise idaresindeki Dımaşk'ta olayları izleyip kaydetme olanağı bulmuştur. Tarihçi, Nûreddin Mahmud Zengî Devri'ni, başlangıcından kendi vefat yılına kadar (555/1160), sağlam bir kronoloji ve sade bir anlatımla işlemiştir. Kanaatimizce İbnü'l-Kalânisî'nin eseri, Nûreddin'in devletini inşa etme ve bağımsızlaşma süreci bağlamında en önemli kaynak konumundadır. Devrin tarihçileri

[1] Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: İSAR, 1998, s. 113.
[2] Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l- Kalânisî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),** Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, s. 99-100.
[3] İbnü'l- Kalânisî, **Târîhi Dımaşķ**, thk.: Süheyl Zekkâr, Neşredenin Mukaddimesi, Dımaşk: Dâru Hassân, 1983.
[4] Yüsrî Abdülgani, **Mu'cemü'l-müverrihîne'l-Müslimîn hatta'l-karni's-sânî 'aşer el-Hicrî**, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991, s. 140.
[5] İbn Asâkir, **Târîhu medîneti Dımaşķ**, thk.: Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Umrevî, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995, Cilt: 15, s. 191; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** Beyrut: Al Risâle 1996, Cilt 20, s. 388-389; İbnü'l-İmâd, **Şeźerâtü'ź-źeheb**, thk.: Abdulkadir ve Mahmut Arnavut, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986, Cilt: 6, s. 290-291.

de onun bu konumunu kabul etmişlerdir. İbn Asâkir, İbnü'l-Esîr, Ebû Şâme, İbnü'l-Adîm ve Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi önemli tarihçiler, ondan sıklıkla alıntılar yapmışlardır.

İbnü'l-Kalânisî'nin eseri ilk kez 1908'de Henry F. Amedroz tarafından, İbnü'l-Ezrâk el Fârikî'nin *Târîhu Meyyâfâriḳin ve Âmid (Târîhu'l-Fârikî)*, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mirâtü'z-zamân* ve Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ından alıntılar ve notlar eklenerek Leyden'de History of Damascus;[6] Beyrut'ta *Tarihu Ebû Ya'lâ el- Kalânisî (el-ma'ruf) bi Zeyl-i Târîħi Dımaşḳ*[7] adıyla yayımlanmıştır. Eser, daha sonra Süheyl Zekkâr tarafından tahkik edilerek *Târîħu Dımaşḳ*[8] adıyla 1983'te Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

Alptekin'e göre İbnü'l-Kalânisî'nin eseri 19. yüzyılın sonlarına kadar bilinmediğinden Batılı araştırmacılar İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil* adlı eserine odaklanmışlardır. Bu eserin 1908'de Amedroz tarafından neşredilmesiyle İbnü'l-Esîr, devirle ilgili kaynaklar arasında ikinci sıraya düşmüştür.[9]

Źeylü Târîħi Dımaşḳ, "Şam Tarihine Zeyl - 1. ve 2. Haçlı Seferleri Dönemi" adı altında Onur Özatağ tarafından kısmen Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır.[10] Çalışmamızda, *Źeylü Târîħi Dımaşḳ*'ın Süheyl Zekkâr tarafından tahkik edilip *Târîħi Dımaşḳ* adı altında 1983'te yayınlanan Dımaşk baskısı esas alınmıştır.

Azîmî

Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, 483 (1090-1091) yılında Halep'te doğup 558'den (1163) sonra vefat etmiştir. *Târîħu'l-Azîmî* olarak bilinen eseriyle Selçuklu Devri Halep olaylarının önemli kaynakları arasındadır. Hakkında çok şey bilinmeyen Azîmî, çocuklara muallimlik yapmış ve şiirle uğraşmıştır. Artuklular, Tuğteginliler ve İmâdüddin Zengî hakkında methiyeler yazmıştır. Dımaşk'ta İbn Asâkir; Bağdat'ta Semʿanî ile tanışmıştır.[11]

---

[6] İbn al-Qalânisi, **History of Damascus**, ed.: H. F. Amedroz, Leyden: Late E.J. Brill, 1908.
[7] İbnü'l-Kalânisî, **Târîħu Ebî Ya'lâ el- Kalânisî (el-ma'ruf) bi Zeyl-i Târîħi Dımaşḳ**, nşr.: H. F. Amedroz, Beyrut: Abâi el-Yesû'în, Matbaası, 1908.
[8] İbnü'l-Kalânisî, **Târîħu Dımaşk**, thk.: Süheyl Zekkâr, Dımaşk: Dâru Hassân, 1983.
[9] Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985, s. XV-XVII.
[10] İbnü'l-Kalânisî, **Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi**, çev.: Onur Özatağ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
[11] Şâkir Mustafa, **et- Târîħu 'l-Arabî ve'l-müʾerrihûn**, Beyrut: Dâru ilmu'l- melayîn, 1986, Cilt: 2, s. 139, 140.

Azîmî'den günümüze kalan tek eser, *Târîħu'l-Azîmî*'dir. *Târîħu*'l-Azîmî, 538 (1143) yılı olaylarına kadar yaşananları oldukça kısa anlatmasına rağmen, Nûreddin Mahmud öncesi devrin en çok yararlanılan kaynakları arasındadır. Çalışmamızda ele aldığımız devrin tarihsel arka planının anlaşılır kılınmasında Azîmî'den istifade ettik.

Ali Sevim, Azîmî'nin tarihi üzerinde çalışmış; 430 (1041) yılından sonraki kısmını Selçuklular üzerinde odaklanarak notlarla Türkçeye çevirmiştir. Bu çeviri, 1988'de Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir.[12]

Azîmî'nin tarihinin çok sayıda tahkiki yapılmıştır. Çalışmamızda, İbrahim Zarur'un 1984'te Dımaşk'ta tahkik edip yayımladığı baskı esas alınmıştır.[13]

Eş-Şerîf İdrîsî

Doğum tarihi ve yaşamı hakkında sınırlı ölçüde bigiler bulunan Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs es-Sıkıllî, Nûreddin Mahmud Devri'nin önemli bir coğrafya bilginidir. 560'ta (1165) vefat eden İdrîsî, Kuzey Afrika ve Endülüs'te uzun seyahatlere çıkmış; Müslüman olmasına rağmen Sicilya Norman kralları II. Roger ve I. Guillaume'un hizmetinde bulunmuş; II. Roger'in sağladığı imkânlarla geniş bir coğrafya araştırması yapmış, bu araştırmalarının yer aldığı *Nüzhetü'l-müştâķ fi'ĥtirâķı'l-âfâķ* adlı eserini onun için yazmıştır. *Kitâbu Rucâr (Roger)* ve *el-Kitâbü'r-Rucârî* adıyla da bilinen ve Şevval 548'de (Ocak 1154) tamamlanan eser, iklimlere göre düzenlenmiştir.[14]

Nüzhetü'l-müştâķ fi'ĥtirâķı'l-âfâķ'ın çalışmamıza konu olan coğrafya ile ilgili verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.[15] Tarih kitaplarında genellikle ihmal edilen, bölgelerin fizikî özelliklerinin yanı sıra, gelir kaynakları konusunda da bu eser, çalışmamızın diğer kaynakları İbn Cübeyr'in *"Rıhle"* ve Yâkūt el-Hamevî'nin *Muʿcemü'l-büldân* adlı eserleriyle birlikte yer edinmiştir.

[12] Ali Sevim, **Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006.
[13] Azîmî, **Târîħu Halep**, thk.: İbrahim Zarur, Dımaşk: y.y., 1984.
[14] Ramazan Şeşen, "İdrîsî, Şerif", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, s. 493.
[15] İdrîsî, **Nüzhetü'l-müştâķ fi'ĥtirâķı'l-âfâķ**, Kahire: Mektebetü'l-sekâfetü'd-dinîyye, 2006.

İbn Asâkir

Dımaşk hakkında yazılmış en hacimli kitap[16] olan *Târîħu medîneti Dımaşķ* adlı eseriyle bilinen Ebü'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şafiî; 499'da (1105) Dımaşk'ta doğup 571'de (1176) aynı şehirde vefat etmiştir;[17] Nûreddin Mahmud Devri'nin en önemli tarih yazarlarındandır.

Dımaşk'ın varlıklı ailelerinden birine mensup olan İbn Asâkir, yaşamını ilme, özellikle hadis ilmine adamıştır. İslâm dünyasının çok sayıda şehrine ilmî seyahatler yapmış, Horasan ziyaretini tamamladıktan (533/1139) sonra iki yıl Bağdat'ta kalıp ardından Dımaşk'a geçmiş; ilmî çalışmalarını Dımaşk'taki medreselerde sürdürmüştür. Nûreddin'in ilmini takdir edip kendisi için Dârü'l-Hadîsi'n-Nûriyye'yi inşa ettiği İbn Asâkir, 566'dan (1171) sonra bu medresede ders vermeye başlamıştır.[18]

Nûreddin'in tamamlaması için İbn Asâkir'i teşvik ettiği *Târîħu medîneti Dımaşķ* seksen defterden oluşan kapsamlı bir eserdir. İbn Asâkir, bu eserin başında Dımaşk şehrini birçok yönüyle tanıtmış, diğer ciltlerde ise Dımaşk'ta yaşayan veya bir süre bu şehirde bulunan kişilerin yaşam öykülerine yer vermiştir. Son bölümde Dımaşk şehrinde yaşayan önemli kadınlardan da söz etmiştir.[19]

İbn Asâkir, *Târîħu medîneti Dımaşķ*'ta Nûreddin'in özlü bir biyografisine yer vermiş; bu biyografide Nûreddin'in belli başlı özelliklerinin yanı sıra fetihlerini ve hizmetlerini de kendisinden sonraki bütün eserler için kaynak teşkil edecek şekilde kayda geçmiştir.[20] Çalışmamızda, Beyrut merkezli Dâru'l-fikr yayınlarının baskısı esas alınarak[21] bu biyografinin yanında İbn Asâkir'in Dımaşk'la ilgili kayıtlarından ve devrin diğer önemli şahsiyetleriyle ilgili verdiği bilgilerden de yararlanılmıştır.

---

[16] Kâtip Çelebi, **Hacı Halife Mustafa b. Abdillah, Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn**, Beyrut: Dârü'l-ihyâ-i't-türâsi'l-Arabî, Cilt: 2, s. 294.

[17] Zehebî, **el-ʿİber fî haberi men-ğaber**, thk.: Ebû Hâcer Muhammed el-Saʿîd el-Beysûnî Zeğlûl, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1958, Cilt: 3, s. 60-61.

[18] İbn Asâkir, Cilt: 1, Tahkik Mukaddimesi; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, thk.: İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadr, 1978, Cilt: 3, s. 309; Zehebî, **A'lâmi'n-nübelâ**, Cilt 20, s. 554-571; Mustafa Sabri Küçükaşcı ve Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebû Muhammed", **DİA,** Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 19, s. 321-324.

[19] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 117.

[20] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 118-124.

[21] İbn Asâkir, **Târîħu Medîneti Dımaşķ**, thk.: Muhibbuddin Ebî Said Ömer b. Garame el-Umrevî, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995.

İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî

"Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid" adlı eseriyle bilinen Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrâk el-Fârikî, 510'da (1117) Meyyâfârikîn'de (Silvan) doğmuş, 577'den (1181) sonra vefat etmiş, en önemli Artuklu tarihçisidir.

Artuklular'ın Mardin kolunun kurucusu Necmeddin İlgazi Devri'nde doğan İbnü'l-Ezrâk, onun oğlu Timurtaş; Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alp (ö. 572/1176) ve torunu II. Kutbüddin İlgazi (ö. 580/1184) devirlerini görmüş; Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'nun çok sayıda şehrine yaptığı gezileri; buralarda tanıştığı halife, sultan, emir, kadı gibi önemli kişileri ve tanıklık ettiği olayları kronolojik bir sıra içinde *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*'de anlatmıştır.[22]

İbnü'l-Ezrâk, Nûreddin'in ağabeyi Seyfeddin Gazi Devri'nde Musul'da bulunmuş, Nûreddin'in babası İmâdüddin Zengî'nin öldürülmesi ve sonrasında yaşananları, vaka sırasında Caʿber Kalesi'nde bulunanlardan bizzat dinlemiştir. Artuklu Beyi Timurtaş'ın (ö. 547/1152-1153), Zengî'nin öldürülmesinden yararlanarak gerçekleştirdiği Dârâ kuşatmasına da bizzat katılmıştır.[23]

Nûreddin Mahmud Devri'nde Dımaşk'a giden (563/1167-1168) İbnü'l-Ezrâk, Dımaşk'ta bir süre vakıf riyasetinde bulunmuş; 566'da (1170) Selâhaddin'in babasının ve ailesinin Dımaşk'tan Mısır'a uğurlanma merasimine tanıklık etmiştir.[24] İbnü'l-Ezrâk, hem söz konusu hususlar hem de Nûreddin Mahmud-Artuklu ilişkileri sahasında çalışmamızın ilk kaynakları arasındadır. Çalışmamızda, Nûreddin Mahmud Devri'ndeki bölge emirliklerinin durumunun tespit edilmesinde olduğu kadar İbnü'l-Ezrâk'ın Musul ve Dımaşk hatıralarında Zengîler ve Nûreddin Mahmud Devri'yle ilgili anlattıklarından da yararlanılmıştır. *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*'in Mervânîler'le ilgili bölümleri, Bedevî Abdüllatif Avad tarafından, 1959'da Kahire'de;[25] Artuklular ilgili kısmı ise Ahmet Savran tarafından 1992'de Erzurum'da yayımlanmıştır.

---

[22] İbnü'l-Ezrâk, **Meyyâfarîkin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, çev.: Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 9-17; İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, **Târîhu'l-Fârikî**, thk.: Bedevî Abdüllatif Avad, Kahire: el-Hey'etü'l-ʿamme lî şuʿuni'l-matabıʿ vel emireyt, 1959, Neşredenin Mukaddimesi.

[23] İbnü'l-Ezrâk, s. 88-90.

[24] İbnü'l-Ezrâk, s. 157, 158, 162.

[25] İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, **Târîhü'l-Fârikî**, thk.: Bedevî Abdüllatif Avad, Kahire: el-Hey'etü'l-ʿamme lî şuʿuni'l-matabıʿ vel emireyt, 1959.

Üsâme b. Münkız

Üsâme b. Münkız eş-Şeyzerî, Şeyzer Kalesi'nin sahibi Münkızoğulları'dan emir Mürşid'in oğludur. 488'de (1095) babasının emirliği sırasında Şeyzer'de doğan Üsâme, Nûreddin Mahmud Devri'nin eser kaleme almış önemli tanıklarındandır.

Üsâme, Münkızoğulları arasındaki çekişmelerden dolayı[26] 524'te (1130) Şeyzer'den ayrılıp Dımaşk'a gitmiş; Dımaşk Atabegleri Tuğteginliler'e bir süre hizmet ettikten sonra İmâdüddin Zengî'nin hizmetinde bulunmuştur. 533'de (1138) Şeyzer'i kuşatan Haçlı-Bizans güçlerine karşı savaşmış; 539'da (1145) Mısır'a gitmiş; Mısır'daki iktidar kavgalarının içinde yer almıştır.[27] Mısır Veziri el-Âdil İbnü's-Sellâr'ın elçisi olarak Dımaşk'a gelmiş, Nûreddin'le görüşmüş; Nûreddin'in izni ve yardımıyla Suriye'de asker toplamış, Askalân civarındaki Haçlılara yönelik akınlar düzenlemiştir.[28] Üsâme, 552'de (1157) Nûreddin'le arasının açılmasına kadar devrin olaylarını Dımaşk'tan takip etmiş, Nûreddin'in Şeyzer'i almasından sonra muhtemelen burayla ilgili hak iddia etmesi üzerine Dımaşk'tan ayrılmış; Hısn-keyfâ'ya (Hasankeyf) yerleşmiş; Selâhaddin'in 570'te (1174) Dımaşk'a gelmesi üzerine tekrar Dımaşk'a yerleşip Selâhaddin ve emirleriyle birlikte bulunmuştur.[29]

Çağının Haçlılar da dâhil, Doğu ve Güney Akdeniz'deki neredeyse bütün aktörleri ile görüşme olanağı bulup 584'te (1188) vefat eden Üsâme b. Münkız'ın günümüze ulaşan en önemli eseri, otobiyografisinden oluşan *Kitâbü'l-İtibâr*'dır.[30] Ali Sevim'e göre,[31] İslâm dünyasının ilk otobiyografisi olan eserde Üsâme, yaşamıyla birlikte devrin önemli ekonomik, siyasî, sosyal, tarihi olaylarını ve büyük doğal afetleri kendi bakış açısıyla aktarmıştır.

1886'da Paris'te Derenbourg tarafından yayımlanan,[32] daha sonra Almanca, Rusça gibi dillere çevrilen ve çok sayıda farklı Türkçe çevirisi de bulunan *Kitâbü'l-İtibâr*, çalışmamızın ilk kaynakları arasındadır. Ele aldığı devrin atmosferini en iyi yansıtan eserler arasında yer alan bu kaynakta, Dımaşk'ın zaptından sonra Nûreddin ile Mısır

[26] Yüsrî Abdülgani, s. 38.
[27] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 119.
[28] Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, çev.: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008, Cilt: 2, s. 282-283.
[29] Ali Sevim, "Üsâme b. Münkız", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 221.
[30] Yüsrî Abdülgani, s. 38-39.
[31] Sevim, "*Üsâme b. Münkız*", s. 221.
[32] İbn Münkız, **Ousâme Ibn Mounkıdh**, hzl.: Hartwig Derenbourg, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1886.

vezirleri el-Âdil İbnü's-Sellâr ve Melikü's-Sâlih b. Rüzzik arasındaki ilişkiler noktasında İbnü'l-Kalânisî'de değinilmekle yetinilen ayrıntılar bulunmaktadır. Çalışmamızda bu ayrıntılar dikkate alınmıştır.

İmâdüddin Kâtip el-İsfahânî

519'da (1125) doğup 597'de (1201) Dımaşk'ta vefat eden Ebû Abdillâh İmâdüddin Muhammed el-Kâtib el-İsfahânî, Nûreddin ve Selâhaddîn devirlerindeki kâtiplik görevinden dolayı "Kâtip İmâd" olarak bilinmiştir.

Kâtip İmâd, Nizâmiye Medreselerinde eğitim aldıktan sonra Bağdat'ta farklı görevlerde bulunmuş; Dîvânü'l-Hilâfe'de çalışmıştır. Hizmetinde bulunduğu, Busra ve Vasıt nâibliğini yaptığı Abbâsî Veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin 560'ta (1165) ölümü üzerine Nûreddin'in âlimlere verdiği değeri duyup 562'de (1167) Dımaşk'a gelmiştir. Dımaşk'ta, Tikrit yıllarından tanıdığı Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb'la buluşmuş; Selâhaddin'le tanışmıştır. Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî tarafından takdir edilmiş; el-Medresetü'n-Nûriyye'de müderrisliğe başlamış ve Nûreddin'le tanıştırılmıştır. Aynı yılın sonlarında divanda önemli bir göreve getirilmiş; bu görevi sırasında Selâhaddin'le yakınlığı artmış; 564 (1169) sonlarında Selâhaddin'in amcası Şîrkûh'un üçüncü Mısır seferi hazırlıklarında görev almıştır. Aynı yıl Nûreddin tarafından Ahlât Hükümdarı Zahîrüddin Sökmen'e elçi olarak gönderildikten sonra Dîvân-ı İnşâ'nın başkanlığına getirilmiştir. Kâtip İmâd bu görevi sırasında farklı yerlere gönderilen önemli mektup ve evrakı kaleme almıştır. 566'ta (1170) Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh'a Musul'un temliknâmesini götürmesi için elçi olarak görevlendirilmiştir. Bu görevden dönünce Nûreddin, ders verdiği el-Medresetü'n-Nûriyye'nin idaresini ona vermiş; bu medrese "İmâdiyye Medresesi" olarak onun adıyla anılmıştır. el-Muvaffık el-Kayserânî, Nûreddin tarafından Mısır'ın malî durumunu teftiş etmek üzere Mısır'a gönderildiğinde, Divan-ı İstifa'nın başına Kâtip İmâd getirilmiştir. Kâtip İmâd, aynı zamanda, 567'den (1172) itibaren, askerî ve adlî işler dışında bütün devlet memurlarını teftiş etmekle görevli ve üyelerine "müşrif" denen Divan-ı İşraf'ın başında da bulunmuş; böylece el-Kayserânî'nin Mısır'a gönderilmesinden sonra inşâ, istifa ve işraf divanları riyasetlerinin üçü de ona bırakılmıştır. Ayrıca Kâtip İmâd,

Nûreddin'in sır kâtipleri arasında yer almış; Nûreddin, 11 Şevval 566'da (17 Haziran 1171) vefat edinceye kadar ona hizmet etmeye devam etmiştir.[33]

Nûreddin'in vefatından sonra Selâhaddin'in yanında görev alan ve Selâhaddin'in yaşamı boyunca onun sır kâtipleri arasında yer alan İmâdüddin el-İsfahânî, Türk tarihi ve Nûreddin-Selâhaddin devri için en önemli eserleri kaleme alan isimlerin başında gelmektedir.

İmâdüddin el-İsfahânî'nin edebiyat alanından İran-Irak Selçukluları tarihine kadar çok sayıdaki eseri arasında, çalışmamızla doğrudan ilgili en önemli kitabı, *el-Berku'ş-Şâmî*'dir. Eserin konumuzu kapsamayan III. ve V. ciltleri[34] dışındaki ciltleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak kitabın *Sene'l-Berkı'ş-Şâmî* adı altında el-Bündârî olarak bilinen el-Feth b. Ali el-Bündârî el-İsfahânî tarafından kaleme alınan muhtasarı, Ramazan Şeşen tarafından 1967'de Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmuş; 1971'de Beyrut'ta yayınlanmıştır.[35] Daha sonra (1979) Dr. Fethiye en-Nebravî tarafından da ayrıntılı bir tahkike tabi tutulan bu muhtasar,[36] kanaatimizce Nûreddin'in son dört yılı ile ilgili en önemli kaynaktır. Çalışmamızın bu dört yılla ilgili bölümünde *Sene'l-Berkı'ş-Şâmî*'den, Dr. Fethiye en-Nebravî'nin tahkik ettiği 1979 Kahire baskısını esas alarak genişçe istifade edilmiştir. *Sene'l-Berk,* bununla birlikte çalışmamızın Selâhhaddîn-i Eyyûbî'nin devleti devraldığı süreçle ilgili bölümü için de en önemli kaynak olmuştur.

Kâtip İmâd'ın önemli eserlerinden biri de *Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre* adlı tarihidir. *Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre*'de 569 (1174) yılına kadar gelen İran-Irak Selçukluları tarihi konu edinilmiştir. Kâtip İmâd, bu eseri hazırlarken önce, Irak Selçukluları vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid'in, -Melikşah'ın tahta çıkışından (1072) II. Tuğrul'un ölümüne kadar (1134) gelen- *Fütûru zamâni's-śudûr* adlı Farsça tarihini Arapçaya çevirmiş, çevirinin baş tarafına daha önceki Selçuklu tarihini, sonuna da kendi zamanındaki İran-Irak Selçukluları'yla ilgili olayları ilâve etmiştir. Bu eser de Bündârî tarafından *Zübdetü'n-Nuśra ve nuhbetü'l-uśra* adıyla ihtisar edilmiştir. Selçuklu tarihinin en sağlam ve en eski kaynaklarından kabul edilen bu muhtasar, Kıvâmüddîn

[33] İbn Hallikân, Cilt: 5, s. 147-153; Ramazan Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 22, s. 174-176; el-Feth b. Alî el-Bündârî, **Sene'l-Berkı'ş-Şâmî**, thk.: Fethiye en-Nebravî, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979, s. 1-68; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 246-248; Carl Brockelman, **Târîhu'l-edebi'l-Arabî**, çev.: Abdulhalim Neccar, Kahire: Dârü'l-maarif, 1919, Cilt: 6, s. 5-9.
[34] III. cilt, 573-575 (1177-1180); V. cilt, 578-579 (1182-1184) yılları arasındaki olayları anlatmaktadır.
[35] Bündârî, **Sene'l-Berkı'ş-Şâmî**, hzl.: Ramazan Şeşen, Beyrut: Dârü'l-kitabi'l-cedid, 1971.
[36] Bündârî, **Sene'l-Berkı'ş-Şâmî**, thk.: Fethiye en-Nebravî, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979.

Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Çalışmamızda Nûreddin Mahmud devrinin tarihsel arka planı işlenirken, söz konusu eserden -*Târîħu devleti Âli Selcûķ* adıyla yayımlanan 1900 tarihli Mısır baskısı esas alınarak- genişçe yararlanılmıştır.[37]

Kâtip İmâd'ın *Ħarîdetü'l-ķaśr ve cerîdetü'l-ʿaśr* adlı antolojisi de Nûreddin Mahmud Devri'ndeki edebiyat çalışmaları ve aynı zamanda şair olan kimi önemli şahsiyetlerin biyografileri için çalışmamızın kaynakları arasında yer almıştır.

el-Büstân el-câmi adlı muhtasar[38] bir İslâm tarihi de İmâdüddin el-İsfahânî'ye atfedilmiş ancak kitabın 519-593 (1125-1197) yılları arasında Halep'te yaşamış Kadı İmâdüddin el-İsfahânî adında birine ait olduğu anlaşılmıştır.[39] Daha çok bir kronolojiden ibaret olsa da kimi zaman diğer eserlerde bulunmayan ayrıntılar içeren bu eser de, yazarının Nûreddin Mahmud Devri'nde yaşamış olması göz önünde bulundurularak kaynaklar arasına alınmış ve olayların tarihinin tetkikinde bu eserden de istifade edilmiştir.

İbnü'l-Esîr, İbn Vâsıl, Ebû Şâme gibi tarihçiler, İmâdüddin el-İsfahânî'den alıntılar yapmışlardır. Ancak İmâdüddin el-İsfahânî'nin çalışmamızla ilgili tarih kayıtları sözü edilen eserlerin yanında, özellikle Ebû Şâme üzerinden günümüze ulaşmıştır. Ebû Şâme'nin Kâtip İmâd'dan yaptığı ve *Sene'l-Berkı'ş-Şâmî*'de yer almayan alıntıları da çalışmamızın esas kaynakları arasında bulunmaktadır.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî

510'da (1116) Bağdat'ta doğup 597'de (1201) aynı şehirde vefat eden Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre Nûreddin için "*el-Fahrü'n-Nûrî*" adlı, içinde cihad ve adaletle ilgili kıssalarla nasihatların yer aldığı bir kitabın yanında sadece cihad konusunu işleyen bir kitap da kaleme almıştır.[40] Ancak Ebü'l-Ferec'in Bağdat'ta yazıp Dımaşk'a gönderdiği anlaşılan bu kitaplar günümüze ulaşmamıştır. Onun günümüze kalan çok sayıdaki eseri arasında çalışmamızla ilgili olanı, *el-Muntazam* olarak bilinen *el-Muntazam fî târîħi'l-*

[37] Bündârî, **Târîħu devleti Âli Selcûķ**, Mısır: Şirketü kabʿi'l-kütübi'l-Arabiyye**,** 1900.
[38] Kadı İmâdüddin el-İsfahânî, **el-Büstân el-câmi lî cemʿi tevarih-i ehl-i zaman**, thk.: Muhammed Ali Taanî, Suudi Arabistan: Müessetü Hammade, 2003.
[39] Şâkir Mustafa, s. 291-292; Brockelman, Cilt: 6, s. 132.
[40] Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mirâtü'z-zamân fî târîħi'l-ayân**, thk.: Müsfir b. Sâlim b. Arîc el-Gāmidî, Mekke: Umm Al-Qura University, 1978, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 313

mülûk ve'l-ümem adlı tarihidir. Kâinatın yaratılışından 574'e (1179) kadar gelişen olayların anlatıldığı bu eser, Nûreddin Mahmûd Devri'nde Bağdat'taki gelişmeler açısından önemli kaynaklar arasında bulunmaktadır.

Çalışmamızda, *el-Muntazam*'ın, Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından tahkiki yapılan 1992 Beyrut baskısı[41] esas alınmıştır. Söz konusu eserden, çalışmamıza konu olan devrin tarihsel arka planı, Musul Atabegliği-Bağdat Abbâsî Halifeliği ilişkileri ve Nûreddin'in faaliyetlerinin Bağdat'ta nasıl yankı uyandırdığı gibi hususlarda yararlanılmıştır.

Yâkūt el-Hamevî

Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, 574 (1178) ya da 575 (1179) yılında Anadolu'da doğmuş;[42] beş-altı yaşlarındayken Anadolu'dan esir olarak götürülüp Bağdat'ta, efendisi Asker b. Ebû Nasr İbrâhim el-Hamevî tarafından iyi bir eğitime tabi tutulmuştur. Yâkūt, ticaretle uğraşan efendisi ile birlikte Şam, Mısır ve İran'dan birçok yeri görmüş; gittiği şehirlerin kütüphanelerini gezip kitap ticaretiyle de uğraşmış; bu uğraş ona farklı yerlerle ilgili kitapları görme imkânı vermiştir. 626'da (1229) Halep'te vefat eden Yâkūt'un eserlerinden *Muʿcemü'l-büldân*, çalışmamızda geçen şehir ve kaleler hakkında bilgi edinmek açısından önem taşımaktadır. Bu eser, alfabetik sıraya göre dizilmiş bir coğrafya kitabıdır. Yâkūt, bu eserde anlattıkları yerlerin coğrafi konumu hakkında bilgi vermiş, tarihini ve önemli şahsiyetlerinin hayat hikâyesini muhtasar olarak aktarmıştır. Eser bu yönüyle çalışmamızın incelediği devri de kapsayan bir yer isimleri ansiklopedisi mahiyetinde, yardımcı kaynaklarımız arasında yer almıştır.[43] Çalışmamızda, bu eserden Dâru Sâdr yayınlarının 1977 Beyrut baskısı esas alınarak yararlanılmıştır.[44]

[41] İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.
[42] Casim Avcı, "Yâkūt el-Hamevî", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2013, Cilt: 43, s. 289.
[43] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 135, 136; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 250-252.
[44] Yâkūt el-Hamevî, **Muʿcemü'l-büldân**, Beyrut: Dâr-ı Sâdr, 1977.

Yahya b. Hâmid İbn Ebû Tay

Yahya b. Hâmid İbn Ebû Tay el-Halebî, 575'te (1180) Halep'te doğmuş; 630'da (1233) Mısır'da vefat etmiştir. Halep Şiîlerinin önde gelenleri arasında yer alan babası Nûreddin Mahmud tarafından Halep'ten sürgün edilmiştir.[45]

Halep Şiîlerine mensup olmasından dolayı Nûreddin'e muhalif olan İbn Ebû Tayy'ın Nûreddin Mahmud ile ilgili anlattıkları, Nûreddin'in muhalifleri tarafından nasıl görüldüğünün bilinmesi açısından önem arz etmektedir. Ancak İbn Ebû Tayy'ın tarihle ilgili eserlerinden hiçbirine ulaşılamamış; onun anlattıkları Ebû Şâme, İbnü'l-Âdim, İbn Kādî Şühbe, Zehebî gibi tarihçiler aracılığıyla günümüze aktarılmıştır.[46] Batılı tarih araştırmacıları, söz konusu eserlerde İbn Ebû Tayy'ın anlattıklarını tespit edip eserlerinde aktarmışlardır. Çalışmamızda, -Batılı araştırmacıların tutumunu da dikkate alarak- özellikle Şîrkûh'un Mısır seferleri öncesi Nûreddin Mahmud devleti içindeki konumu gibi hususlarda, İbn Ebû Tayy'ın görüşleri değerlendirilmiş; bu kaynağa ait bilgiler, İbn Ebû Tay adına aktırılmış ve aktaran tarihçi "Aktaran (Akt.)" şeklinde belirtilmiştir.

Resul Caferiyan, İbn Ebû Tayy'dan yapılan alıntıların geniş bir indeksini çıkarmış ve 2000 yılında Tahran'da yayımlamıştır.[47]

İbnü'l-Esîr

555'te (1160) Cizre'de doğan Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr el-Cezerî, İmâdüddin Zengî günlerinden itibaren Zengîler'in hizmetinde bulunan bir aileye mensuptur. İbnü'l-Esîr kardeşler olarak bilinen üç kardeşin ikincisidir.[48] *el-Kâmil fi't- târîħ* ve *et- Târîħu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîħu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevsıl)* adlı eserleriyle, genel İslâm tarihinde olduğu gibi Zengî tarihi alanında da eserleri en çok dikkate alınan tarihçiler arasındadır.

[45] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 77.
[46] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 139, 140; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 252, 255.
[47] Resul Caferiyân, **Yahya b. Hâmid b. Zafir et-Taî İbn Ebû Tayy el-Halebî**, Tahran: **y.y.,** H.Ş.1379.
[48] Bu kardeşlerin en büyüğü, Mecdüddîn, en küçüğü, Ziyâuddîn İbnü'l-Esîr'dir; İbnü'l-Esîr, **et- Târîħu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyyebi'l-Mevśıl**, thk.: Abdülkadir Ahmed Tuleymât, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-hadis- Bağdat: Mektebetü'l-müsna, 1963, Tahkik Edenin Mukaddimesi, s. 9; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, thk.: Ahmet Cad, Kahire: Dârü'l-hadis, 2006, Cilt: 13, s. 125,126; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 111.

İbnü'l-Esîr, Musul ve Bağdat'ta eğitim görmüş, Kudüs'ün Selâhaddin tarafından alınmasından sonra tarihle uğraşmaya başlamıştır. Kudüs'ün fethine müteakip 584'te (1188) Dımaşk-Halep bölgesine geçen muverrih, Dımaşk'ta Selâhaddin ile görüşmüş, Hittîn Savaşı'nın yapıldığı alanı gezmiş, Selâhaddin'in Antakya Haçlılarına karşı düzenlediği sefere Musul askerleriyle birlikte tarihçi olarak katılmış, ardından Musul'a dönmüştür. 603 (1206) yılında Zengîler'den Musul Atabegi Nûreddin Arslanşah için *et-Târîħu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîħu'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl)* adlı eserini yazmış, Nûreddin Arslanşah'ın vefatı üzerine eserini oğlu Mesud'a sunmuştur.[49]

Kendisinden sonraki bütün tarihçilerin kaynakları arasında yer alan[50] İbnü'l-Esîr'in, çok sayıdaki eseri arasında konumuzu doğrudan ilgilendiren iki eseri, *el-Kâmil fi't-târîħ* ve *et- Târîħu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîħu'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl)* adlı eserleridir.

Dünyanın yaratılışıyla başlayıp 628 (1231) yılı sonuna kadar gelen *el-Kâmil fi't- târîħ*, İslâm ve Türk tarihinin en önemli kaynakları arasındadır.[51] İbnü'l-Esîr, eserinin başında, doğuyu anlatanların batıyı, batıyı anlatanların doğuyu ihmal ettiklerini, kendisinin buna karşı kapsamlı bir tarih oluşturmak için bu büyük tarih çalışmasını kaleme aldığını ifade etmiştir.[52] Tarihî olaylar arasında sağlam bir ilginin kurulduğu, gereksiz ayrıntıların ayıklandığı eser, Türkçeye de çevrilmiştir.[53] Çalışmamızda, tercüme konusunda problemler içeren söz konusu Türkçe çeviri değil, tahkiki Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî tarafından yapılan ve 1978'de yayımlanan Arapça baskı esas alınmıştır.[54] Nûreddin'in dedesi Kasîmüddevle Aksungur'dan Nûreddin Arslanşah'ın 607'deki (1211) vefatına kadar gelen olayları kapsayan *et- Târîħu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîħu'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl)* ise, Zengî'lerin özel bir tarihini konu edinmesinin

[49] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137,138; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, s. 26,27.
[50] Sır Hamilton Gibb, **The Life Of Saladin From Work Of Imad Ad-Dîn and Baha Ad Dîn**, Oxford: Oxford At The Clarendon Press, 1973, s. 1.
[51] Kâtip Çelebi, Cemâleddîn Muhammed ibn İbrahib Vatvât'ın (ö. 718) el-Kâmil'e vakalarla ilgili faydalı notlar eklediğini; Ebû Tâlip Ali bin Enceb ibnü'l-Sâ'i'nin (ö. 674) 656 yılı olaylarına kadar bir zeyl yaptığını, Mevlânâ Necmeddin et-Tarimî'nin de ustalıklı bir inşa ile bu eseri Farsçaya çevirdiğini belirtmiştir. (*Keşfu'z-zunûn*, Cilt: 2, s. 1379.)
[52] İbnü'l-Esîr, el-**Kâmil fi't- târîħ,** thk.: Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1978, Cilt: 1, s. 6.
[53] İbnü'l-Esîr, **İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi**, çev.: Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
[54] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-tarih**, thk.: Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1978.

yanında Nûreddin'le ilgili *el-Kâmil'*de yer almayan bazı bilgileri içermesi açısından da önemlidir. İbnü'l-Esîr, bu eserinde, Nûreddin'i anlatırken *el-Kâmil'*de olduğu gibi İmâdüddin Zengî'nin ve emirlerinin hizmetinde bulunduğunu ifade ettiği[55] babasının anlattıklarından yararlanmış; Kâtip İmâd ve İbn Asâkir gibi tarihçilerin eserlerine de başvurmuştur. Eserin tek yazma nüshası, *"Târîħu Devleti'l-Atâbekiyye Mulükü'l-Mavsıl"* adı altında Paris'te bulunmuştur. Çalışmamızda Abdülkadir Ahmed Tuleymât'ın bu nüsha üzerinde yaptığı tahkik esas alınmıştır.[56]

Nûreddin Mahmud vefat ettiğinde (569/1174) on dört yaşında olan (d. 555/1160) İbnü'l-Esîr, çalışmamıza konu olan devrin olaylarına doğrudan tanıklık etmemiştir. Bu devrin son kesitini görmüşse de henüz çocuk yaşta olduğundan vakaları ancak başkalarından dinlemiştir. Eserlerini çalışmamıza konu olan devirden sonra,[57] Musul Zengîleri için ve onların bakış açısıyla kaleme almıştır. Musul Zengîleri'nin bakış açısının, Nûreddin açısından olduğu kadar onun halefi Selâhaddin açısından da sorunlu olduğu söylenebilir. Nûreddin ve Selâhaddin'in ideallerini genel anlamda paylaşmayan bu idare, her iki hükümdar karşısında da varlık mücadelesi vermiştir. Musul idaresi, Nûreddin Mahmud Devri'nde Haçlılarla mücadelenin çok az bir kısmında yer almış, Nûreddin'in vefatından sonra ise Selâhaddin'in hâkimiyetini tanıyıncaya kadar bu mücadelenin dışında kalmış hatta bu mücadele konusunda sorun oluşturmuştur. 630'da (1233) Musul'da vefat eden İbnü'l-Esîr, buna rağmen, Nûreddin'in Haçlılara karşı mücadelesinden, Musul Zengîler'inin önemini ispatlamak için istifade etmeye çalışmıştır. Musul Zengîler'inin Selâhaddin Devri ve sonrasında Eyyûbilerle yaşadıkları problemleri temellendirmek niyetiyle Nûreddin ve halefi Selâhaddin arasındaki problemleri deşmiş, o problemleri olduğundan farklı bir boyuta taşımaya çalıştığı izlenimini vermiştir. Bu yönleriyle soruna ihtilaf yönünden yaklaşmak isteyen Batılı araştırmacıların eline onlar için vazgeçilmez bir malzeme sunmuştur. Bununla birlikte İbnü'l-Esîr, Halep yöresi vakalarına, özellikle Nûreddin'in ilk dönemi için yeteri kadar hâkim değildir. Bu yöredeki vakalarla ilgili, kimi yerlerde yıl konusunda yanlışa düşmüş, vakaların ay ve gününü ise genellikle belirtememiştir. Buna rağmen İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Kalânisî'nin. 549-555 ve Kâtip İmâd'ın 565-569 yılları arasındaki kayıtları

[55] İbnü'l-Esîr, **et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevśıl**, thk.: Abdülkadir Ahmed Tuleymât, Dârü'l-kütübi'l-hadis (Kahire)-Mektebetü'l-müsna (Bağdat), Bağdat-Kahire, 1963, s. 118, 147.
[56] İbnü'l-Esîr, **et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevśıl**, thk.: Abdülkadir Ahmed Tuleymât, Dârü'l-kütübi'l-hadis (Kahire)-Mektebetü'l-Müsna (Bağdat), Bağdat-Kahire, 1963.
[57] *Atâbekiyye*, Nûreddin'in vefatından (1174) 27 yıl (603), *el-Kâmil*, 57 yıl (1231) sonra tamamlanmıştır.

dışında başkentte kaleme alınmayan Nûreddin Mahmud Devri için en önemli kaynaklardan biri olmuş, kendisinden sonraki İslâm tarihçilerinin olduğu gibi Batılı araştırmacıların da -gayrı müslim kaynaklarından sonraki- en önemli kaynağını teşkil etmiştir. Çalışmamızda, İbnü'l-Esîr'in belirtilen durumu dikkate alınmış, ondan yararlanılırken devirle ilgili bildirdiği kayıtlar ilk kaynaklara başvurularak ve kendi içindeki tutarlılığı sorgulanarak kritik edilmiştir. Bu yaklaşım, çalışmamızın özgünlüğüne katkı sağlamıştır.

Bahâeddin İbn Şeddâd

Bahâüddîn Yûsuf İbn Şeddâd el-Mevsılî el-Halebî, 539'da (1145) Musul'da doğmuş; Musul'daki medreselerde ve Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'nde eğitim görmüştür. 569'da (1174) Bağdat'tan Musul'a dönen İbn Şeddâd, Musul Atabegi İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd tarafından Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh, Selâhaddin ve başka hükümdarlara elçi olarak gönderilmiş; 583'te (1188) hac dönüşü Dımaşk'ta bulunduğu sırada Kevkeb Kalesi'ni kuşatan Selâhaddin'in çağrısı üzerine onunla buluşmuştur. Kudüs'ün alınmasından sonra 584'te (1188) Kudüs'e gitmiş; *Fezailü'l-cihâd* adlı eserini Selâhaddin'e sunmuştur. Bu tarihten sonra Selâhaddin'in yakın çevresi içinde yer alan İbn Şeddâd, kadıaskerlik, Kudüs kadılığı ve Halep kādılkudâtlığı gibi görevlerde bulunmuş, Selâhaddin'in vefatına kadar Eyyûbî devletinin yetkin bürokratları arasında yer almıştır.[58]

632'de (1234) vefat eden İbn Şeddâd'ın tarih alanındaki tek eseri, Selâhaddin'i bir kronikçi gibi değil, yakınında bulunan biri olarak açık ve basit bir tarzda anlattığı[59] *en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye*'dir *(Sîretü Salâhiddîn, es-Sîretü'l-Yûsufiyye)*. İbn Şeddâd, Nûreddin Mahmud Devri'nde Musul ve Bağdat'ta bulunsa da Selâhaddin'in yanında olduğu dönemde Nûreddin-Selâhaddin ilişkisini Selâhaddin'in kendisinden ve yakınlarından dinlemiş; söz konusu eserinde bu hususlara temas

[58] Casim Avcı, "İbn Şeddâd, Bahâeddin", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 373; Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-sultânîyye**, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994, Tahkik Edenin Mukaddimesi; Yüsrî Abdulgani, s. 103-104.
[59] Gibb, s. 2.

etmiştir. Eser, özellikle Nûreddin-Selâhaddin ilişkileri açısından çalışmamızda yararlanılan ilk kaynaklar arasındadır.[60]

Sıbt İbnü'l-Cevzî

Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, 582'de (1186) Bağdat'ta doğmuş, *Mirâtü'z-zamân fî târîħi'l-ayân* adlı kapsamlı tarihi ile tanınmıştır. Babası memlûk bir Türk'tür. Anne tarafından ise Nûreddin Mahmud Devri'nin Bağdat tarihçilerinden Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunudur.[61]

654'te (1256) Dımaşk'ta vefat eden Sıbt İbnü'l-Cevzî, Bağdat, Musul ve Dımaşk'ta eğitim görmüş; Dımaşk'ın önemli camilerinde vaaz vermiş, vaazlarıyla halkla birlikte önemli devlet adamlarını da etkilemiştir. Dımaşk Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam'ın takdirini kazanan Sıbt, Eyyûbî hükümdarları el-Melikü'l-Muazzam ve el-Melikü'l-Eşref ile birlikte 607 (1210) yılında Haçlılara karşı düzenlenen Nablus seferine de katılmıştır.[62]

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin yaradılıştan kendi ölüm yılına kadar olan olayları anlattığı ve çok sayıda muhtasarı ile zeyli yazılan kırk ciltlik *Mirâtü'z-zamân fî târîħi'l-ayân,*[63] - çalışmamızla ilgili hususlarda- genellikle İbnü'l-Esîr gibi tarihçilerin anlattıklarını ihtiva etmekle birlikte, Nûreddin'in halk arasında veli olarak tanınması gibi özgün ayrıntılar da içermektedir. *Mirâtü'z-zamân*, bu yönleri ile çalışmamızda istifade edilen kaynaklar arasında bulunmaktadır.

Çalışmamızda bu eserin Suudi Arabistan Ummü'l-Kura Üniversitesi tarafından yapılan tahkiki[64] ve Haydarabat'ta Dairetü'l-Maarif el-Osmanî tarafından yapılan baskısı esas alınmıştır.[65]

---

[60] Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-sultânîyye,** thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: Mektebetü'l Hanci, 1994.
[61] Yüsrî Abdulgani, s. 87.
[62] Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 261; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144, 145; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2009, Cilt: 37, s. 87.
[63] Kâtip Çelebi, Cilt: 2, s. 1647-1648.
[64] Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mirâtü'z-zamân fî târîħi'l-ayân**, thk.: Müsfir b. Sâlim b. Arîc el-Gāmidî, Mekke: Umm Al-Qura University, 1978.
[65] Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mirâtü'z-zamân fî târîħi'l-ayân**, Haydarabat: Dairetü'l-maarif el-Osmanî, 1951.

İbnü'l-Adîm

Ebü'l-Kasım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh el-Halebî, 588'de (1192) Halep'te doğmuştur. Eyyûbî Devri devlet adamlarından olan İbnü'l-Adîm, Nûreddin Mahmud Devri'nde Halep'te ilimle meşgul olan Benû Carede ailesindendir. Babası, Halep kadılığı yapmış, amcası da Halep hazinesinin başında bulunmuştur. İlk derslerini onlardan alan ve onlarla bir arada bulunmaktan dolayı pek çok emirle buluşma, tanışma imkânı elde eden İbnü'l-Adîm, farklı medreselerde ders gördükten sonra Halep Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Gazî (ö. 613/1216) tarafından şehrin Şâdbaht ve Hallâviyye Medreselerinin müderrisliğine tayin edilmiş, ardından babası ve dedeleri gibi Halep kadılığına getirilmiştir. Türkiye Selçukluları'na elçi olarak gönderilmiş; 612'de (1216) Halep Eyyûbî'lerinden Sultan el-Melikü'l-Azîz'in veziri olmuş, vezirliği sonraki dönemde de devam ederek 658 (1260) yılına kadar sürmüştür. İlhanlı Hükümdarı Hülâgû'nun 658'de (1260) Halep'i işgal etmesinden bir süre önce Kahire'ye gitmiş, Kahire'deyken Hülâgû'nun tüm Şam bölgesine kādılkudât (başkadı) tayin edilme teklifini reddetmiştir.[66]

660'ta (1262) Kahire'de vefat eden İbnü'l-Adîm'in çeşitli konulardaki çok sayıda eseri arasından konumuzla ilgili iki eseri, Halep tarihi konusunda ilk tasnif edilmiş eserler olan[67] *Buğyetü't-taleb fî târîħi Haleb* ile *Zübdetü'l-Haleb min târîħi Haleb* adlı eserleridir.

Buğyetü't-taleb fî târîhi Halep, İbn Asâkir'in *Târîħu medîneti Dımaşķ*'ı ile aynı tarzda yazılmış, bir Halep tarihidir. Muhtemelen kırk cilt olarak yazılmış, günümüze sadece on cildi ulaşmıştır. Müslüman tarihçilerin yanı sıra gayrı müslim tarihçilerden de yararlanılarak Halep'i, coğrafik özellikleri, tarihi, kültürü, âlimleri, muhaddisleri başta olmak üzere bütün yönleriyle ele alan[68] bu on ciltlik tarih, özellikle İmâdüddin Zengî ve babası Aksungur'un biyografileri, dolayısıyla Nûreddin'in kökeniyle ilgili bilgiler açısından çalışmamızı doğrudan ilgilendirmektedir. Eserin fotoğraf baskısı, Fuat Sezgin tarafından 1986'da Frankfurt'ta yapılmıştır. Eser, ayrıca 1988'de Süheyl Zekkâr

[66] İbnü'l-Adîm, **Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb**, thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1988, Neşredenin Takdimi, s. 5-29; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 263; Brockelman, Cilt: 6, s. 85; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 146, 147; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 478, 479; İbn Kesîr, Cilt: 7, Cüz: 13, s. 210, 211.
[67] Kâtip Çelebi, Cilt: 1, s. 291.
[68] Yüsrî Abdulgani, s. 124.

tarafından tahkik edilerek -son cildi indeks olmak üzere- on iki cilt olarak Beyrut'ta Dârü'l-fikr tarafından yayımlanmıştır. Ali Sevim de, bu eserin Selçuklu tarihi ile ilgili bölümlerini Türkçeye çevirmiştir. Çalışmamızda Süheyl Zekkâr'ın tahkiki esas alınmıştır.[69]

Zübdetü'l-Haleb ise *Buğyetü't-taleb*'in muhtasarı gibidir. Bu eserde Halep tarihi, Hz. İbrahim Devri'nden 641'e (1243) kadar hükümdar esaslı bir dönemsellikle anlatılmıştır. İbnü'l-Adîm, bu kitapta kendisinden önce yazılan tarih kitaplarından alıntılar yapmış, bununla birlikte Nûreddin Mahmud Devri'ni gören babası ve amcasından dinlediklerini aktarmıştır. Eserin özellikle Nûreddin Mahmud Devri'ni anlatan on dördüncü bölümü konumuzla doğrudan ilgilidir. İbnü'l-Adîm, pek çok vakada İbnü'l-Esîr'in yazdıklarını tamamlamakla yetinse de doğrudan Halep şehir merkezi ile ilgili vakalarda kendisinin yakınlarından topladığı bilgilere dayanmış; İbnü'l-Esîr'in aktarmadığı bilgileri vakaların tanıklarından aktararak kaynak oluşturmuştur. Çalışmamızda, İbnü'l-Adîm'in eserlerinden, Nûreddin'in ilk başşehri ve devrin Dımaşk'la birlikte en önemli iki şehrinden biri olan Halep'le ilgili bilgiler başta olmak üzere önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Zübdetü'l-Haleb, Sâmi Dehhan tarafından 1951, 1954 ve 1968 yıllarında Dımaşk'ta Fransız Enstitüsü; 1996'da da Halîl el-Mansûr tarafından Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye yayınları aracılığıyla neşredilmiştir. Çalışmamızda Halîl el-Mansûr'un neşri esas alınmıştır.[70]

Ebû Şâme

Ebü'l-Kasım Şihâbüddîn Abdurrahmân el-Makdisî, 599'da (1203) Dımaşk'ta doğmuştur. Kıraat, fıkıh gibi ilimlerin yanında tarihle de uğraşan Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn* adlı eseriyle çalışmamızın en önemli kaynakları arasındadır. 665'te (1267) Dımaşk'ta vefat eden Ebû Şâme, bu eserinde Nûreddin Mahmud ve Selâhaddîn-i Eyyûbî devirlerini (devletlerini) konu edinmiş; bununla birlikte Zengî ve Eyyûbî hanedenlarının diğer şahsiyetlerini de ele almıştır.

[69] İbnü'l-Adîm, **Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb**, thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1988.
[70] İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Halep min târîhi Haleb**, thk.: Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-llmiyye, 1996.

Şeşen'e göre Ebû Şâme, eserine kendi görüşlerinden az şey katmış; İbnü'l-Kalânisî, İbn Asâkir, Kâtip İmâdüddin el-İsfâhânî, İbn Şeddâd, İbnü'l-Esîr ve İbn Ebû Tay tarafından yazılanları sadece bir araya getirmiştir. Yazdıkları özellikle Kâtip İmâdüddin el-İsfâhânî'nin *el-Berku'ş-Şâmî* eserine zeyl gibidir.[71] Bu görüş haklı bir yana sahip olmakla birlikte, çalışmamız açısından *Kitâbü'r-Ravzateyn*'in değerini azaltmamıştır. *Kitâbü'r-Ravzateyn*, tarihle ilgili hiçbir eseri günümüze ulaşmayan Halepli Şiî tarihçi İbn Ebû Tayy'ın Nûreddin Mahmud Devri ile ilgili anlattıklarına ulaşmamız açısından önemlidir. Kâtip İmâd'ın muhtasarı ve konumuzla ilgili olmayan bölümleri dışında elimizde bulunmayan *el-Berku'ş-Şâmî* eserine alıntılar üzerinden ulaşmamızı sağlaması yönünden de *Kitâbü'r-Ravzateyn*, Nûreddin ile ilgili göz önünde bulundurulması gereken bir kaynak konumundadır.

Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn'e bir mukaddime ile başlamış, bu mukaddimede kaynaklarının, İbn Âsâkir'in *Târîhu Medineti Dımaşk*; İbn-i Kalânisî'nin *Zeylü Târîhi Dımaşk*; İbnü'l-Esîr'in *ed-Devletü'l-Atâbekiyye*, Kādî el-Fâzıl'ın mektupları, Kâtip İmâdüddin İsfahanî'nin eserleri,[72] İbn-i Şeddâd'ın *en-Nevâdirü's-sultâniyye* eserleri olduğunu belirtmiş ve "*başka bazı tasnif ve divanlar*" ifadesiyle İbn Ebû Tayy'ın eserlerini ima etmiş; İbn Ebû Tay dışındaki kaynakları konusu açısından ayrı ayrı değerlendirmiştir.[73] Ardından Zengî Hânedanı ile ilgili ayrıntılara geçmeden Nûreddin'in kişisel özellikleri hakkında genişçe bilgi vermiştir. Burada verilen bilgiler, *Kitâbü'r-Ravzateyn*'in çalışmamız açısından önemini daha da artırmaktadır. Çünkü Ebû Şâme, bu bölümde kaynaklarında anlatılanları te'kid eden ve buna ek olarak da Nûreddin çağında yaşayanların tanıklığına dayanan özgün ayrıntılara yer vermiştir. Ebû Şâme'nin buradaki kaynakları, Nûreddin Mahmud Devri'nde yaşayanlar, Nûreddin'in hizmetinde bulunanlar veya onların Ebû Şâme tarafından güvenilir bulunan yakınlarıdır.[74] Bu kaynak çeşitliliği, çalışmamıza konu olan devirle ilgili Ebû Şâme'nin eserine ayrı bir değer katmıştır.

---

[71] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 147, 148.

[72] İmâdüddin el-İsfahanî'nin *el-Berķu'ş-Şâmî* adlı eserinin sadece III. ve V. ciltleri günümüze kalmıştır. Bu ciltlerde Nûreddin Mahmud Devri bulunmamaktadır. Oysa Ebû Şâme, İsfahanî'nin Nûreddin Mahmud Devleti'yle ilgili anlattıklarının secili olmakla birlikte büyük bir yer tuttuğunu ifade etmiş (Cilt: 1, s. 95.); *el-Berķu'ş-Şâmî*'nin elimizde bulunmayan I. cildinden henüz kitabının başında alıntı yapmıştır. (Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, Şerh ve İlgiler: İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002, Cilt: 1, s. 108.)

[73] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 92-96.

[74] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 98, 101, 108, 115, 116.

Ebü'l-Feth Bencir b. Ebi'l Hasan b. Bencir el-Eşterî adındaki bir şahsın Nûreddin Mahmud Devri'nde Dımaşk'a geldiğini ve Nûreddin için bir siret (biyografi) kaleme aldığını da Ebû Şâme'nin eserinden öğreniyoruz. Bugün elimizde böyle bir siret bulunmamaktadır. Ancak Ebû Şâme, Nûreddin'in şahsiyetini anlatırken bu eserden alıntılar yapmıştır.[75] Ebû Şâme, devrin İbnü'l-Münir ve Kayseranî gibi şairlerinin Nûreddin'le ilgili şiirlerini de *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*'e almış, anlattıklarını diğer eserlere göre daha çok şiirle desteklemiş, Nûreddin'le ilgili diğer eserlerden daha kapsamlı bir metin ortaya koymuştur. Bu yönleriyle *Kitâbü'r-Ravzateyn,* çalışmamızın kaynakları arasında daha çok yer edinmiştir.

Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn* kitabının hem muhtasarını hem zeylini yazmıştır. Müellifin Nûreddin ve Selâhaddin'in unutulmaması için kaleme aldığını ifade ettiği[76] *Muhtasarü'r-Ravzateyn*'de *Kitâbü'r-Ravzateyn*'de asıl eser özetlenmiş, özellikle uzun şiirler çıkarılmıştır. Bu eser, Ahmed Beysûmî tarafından *Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn* adıyla, ekleriyle birlikte 172 sayfalık bir takdim eşliğinde, 1991'de Dımaşk'ta tahkik edilerek yayımlanmıştır.[77]

Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn'in* zeyli *ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn*'de, Selâhaddin'in vefatından bir sonraki yılın (590/1194) olaylarından başlayarak 665 (1267) yılı olaylarına kadar olan tarihsel süreci yıl yıl özetlemiş, bu devirde vefat eden önemli şahsiyetlerin biyografilerine yer vermiş, kendi yaşadıklarını da aktarmıştır. Eser, devrin şahsiyetlerinin tanınması açısından önemli bir kaynak durumundadır. Bu eser, *ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi* adı altında Muhammed Zâhid Kevserî'nin tahkikiyle neşredilmiştir; günümüzde *Kitâbü'r-Ravzateyn*'in V. Cildi olarak yayımlanmıştır.

Kitâbü'r-Ravzateyn'in birden çok tahkikli baskısı vardır. Çalışmamızda İbrahim Zeybek'in tahkiki de incelenmiş[78] ancak tahkiki İbrahim Şemseddin tarafından yapılan 2002 Beyrut bakısı esas alınmıştır.[79]

---

[75] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 117; Ahmet Beysûmî, "Ebü'l-Feth Bencir" adını "Ebü'l-Feth Bince" olarak kayda geçmiştir, (Ebû Şâme, **Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn**, thk.: Ahmet Beysûmî, Dımaşk: Vezaretü's-sekâfe, 1991, Cilt: 1, s. 119.)

[76] Ebû Şâme, *Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn,* Cilt: 1, s. 180.

[77] Ebû Şâme, **Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn**, thk.: Ahmet Beysûmî, Vezaretü's-sekâfe: Dımaşk, 1991.

[78] Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, thk.: İbrahim Zeybek, Beyrut: er-Risâle Yayınevi, 1997.

İbn Hallikân

Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Hallikân el-Bermekî el-Erbilî, 608'de (1211) Erbil'de doğmuş; 681'de (1282) vefat etmiştir. Tarihçi, fakih ve şairdir; *Vefeyâtü'l-ayân* adlı eseriyle tanınmıştır.

İbn Hallikân, Erbil'de ilimle uğraşan ailesinin Abbâsîler'in ünlü vezir ailesi Bermekîler'in devamı olduğunu söylemektedir. Babası Muzafferiyye Medresesi müderrisi Şehâbeddin Muhammed b. İbrâhim de çağında Erbil'in güvenilir fakihlerinden biridir. Müverrih, Musul, Halep, Dımaşk ve Mısır'da eğitim görmüş; 645 (1247) Kādılkudât Sincârî'nin nâibi olmuştur. 659 (1261) yılında Memlük Sultanı I. Baybars tarafından Şam kādılkudâtlığına getirilmiş; bu görevinin yanında vakıflar, camiler, hastaneler ve Âdiliyye, Nâsıriyye, Azrâviyye, Felekiyye, Rükniyye, İkbâliyye ve Behesniyye medreselerinin idaresinden sorumlu olmuştur.

669'da (1271) Sultanı I. Baybars tarafından görevinden azledilen İbn Hallikân, Kahire'ye yerleşip orada müderrislik yapmış; Baybars'ın ölümünden sonra 676'de (1277) yeniden Şam kadılkudâtlığına getirilmiş, yaşamının bu evresinde adı bir isyana karıştığından bir süre tutuklu kalmışsa da serbest bırakılmış ve görevine iade edilmiştir.[80] Söz konusu farklı görevlerin kendisine geniş bir birikim kazandırdığı İbn Hallikân'ın günümüze kadar gelen tek eseri, kısaca *Vefeyâtü'l-ayân* olarak bilinen *Vefeyâtü'l-ayân ve en-bâü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-naḳl evi's-semâ ev eṣbetehü'l-ayân*'dır. Türündeki eserler arasında ilk kez ashab, tabiin ve halifelere yer verilmeden toplumun her kesiminden kişilerin biyografisini ihtiva eden[81] bu eserde, Nûreddin'in biyografisine de yer verilmiştir. Eser, Nûreddin Mahmud Devri'nin diğer şahsiyetlerinin biyografisi açısından da önem arz etmektedir. Biyografilerin bir devrin anlaşılmasındaki önemini dikkate alarak çalışmamızda İbn Hallikân'ın eserinden yararlandık.

---

[79] Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, İbrahim Şemseddin (Şerh ve İlgiler), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.

[80] İbn Hallikân, Cilt: 1, Neşredenin Girişi, s. 5-13; İbn Kesîr, Cilt: 7, Cüz: 13, s. 268; Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 17, 18; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 151-152.

[81] Fatih Yahya Ayaz, "Memlükler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Adana, 2016, Sayı: 16 (2), ss. 1-38, s. 5.

Vefeyâtü'l-ayân'ın birden çok tahkikli çalışması yapılmış; çalışmamızda, 1978'de Beyrut'ta İhsan Abbas tarafından tahkik edilip yayımlanan baskısı esas alınmıştır.[82]

İzzeddin İbn Şeddâd

613'te (1217) Halep'te doğan Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halepî, öğrenimini Bahâeddin İbn Şeddâd gibi hocaların yanında tamamladıktan sonra Halep Eyyûbîlerinin hizmetine girmiş; Halep Eyyûbî hükümdârı II. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'un yanında Harran vergilerinin teftişi, kâtiplik, elçilik gibi görevlerde bulunarak Halep ve çevresini birçok yönüyle tanıma imkânı bulmuştur. Halep yönetimi adına Moğollarla yürüttüğü müzakerelerin sonuçsuz kalması üzerine 659'da (1261) Mısır'a giden İbn Şeddâd, Memlûkların Moğol karşıtı Şam seferine katılmıştır.[83]

684'te (1285) Mısır'da vefat eden İzzeddin İbn Şeddâd'ın çalışmamızla ilgili eseri *el-Alâḳu'l-ẖatîre fî zikri ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*'dir. Halep tarihindeki savaşların kronolojik sırayla kaydedildiği bu eserin, daha fazla önem arz eden yönü ise, Halep'teki mimari eserler hakkında ayrıntılı bilgiler içermesidir. Eser, Nûreddin'in Halep ve çevresinde inşa ettiği eserler konusunda çalışmamızın önemli kaynakları arasında yer almıştır.

Çalışmamızda, bu eserin Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre tarafından 1991'de tahkik edilip yayımlanan baskısı esas alınmıştır.[84]

İbn Vâsıl

Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî, 604'te (1208) Hama'da doğmuştur. Hama'da Eyyûbîlerin hizmetinde bulunup yöneticilik yapan bir aileye mensuptur. Yaşamı yaklaşık olarak Hicrî yedinci yüzyılın başında başlayıp aynı yüzyılın sonunda biten İbn Vâsıl, Eyyûbîlerin son büyük sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un hizmetinde bulunmuş; Eyyûbî devletinin yıkılışına ve Memluk devletinin kuruluşuna tanıklık etmiştir. Eyyûbi devletinin yerine kurulan Memluk

[82] İbn Hallikân, Cilt: 1, s. 5-13.
[83] İzzeddin Muhammed İbn Şeddâd, **el-Alâḳu'l-ẖatîre fî zikri ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre**, thk.: Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre, Dımaşk: Vezaretü's-sekâfe, 1991, Cilt: 3, Kısım:1 s. 14-16; Casim Avcı, "İbn Şeddâd, İzzeddin", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 374-375.
[84] İzzeddin Muhammed İbn Şeddâd, **el-Alâḳu'l-ẖatîre fî zikri ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre**, thk.: Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre, Dımaşk: Vezaretü's-sekâfe, 1991.

devletinde Sultan I. Baybars tarafından Sicilya Kralı Manfred'e elçi olarak gönderilmiş, bir süre Sicilya'da kalmış; Sicilya'dan döndükten sonra Hama'da Şafii başkadısı olmuştur. Fıkıh, tarih, felsefe, astronomi gibi pek çok alanda büyük bir âlim olarak kabul edilen müellifin çalışmamızla ilgili eseri *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*'dur. Eyyûbî tarihi olarak kaleme alınan bu eserin ilk cildinde Zengî tarihine yer verilmiş; Nûreddin'e genişçe yer ayrılmıştır.[85] 697'de (1298) Hama'da vefat eden İbn Vâsıl, genellikle İbnü'l-Esîr yazdıklarını tekrarlamakla yetinmişse de çalışmamızda söz konusu bölümlerden yararlanılmıştır. *Müferricü'l-kürûb fî aḫbâri Benî Eyyûb*'un ilk üç cildi, 1953, 1957, 1960 yıllarında, Cemâleddin eş-Şeyyâl tarafından; dördüncü ve beşinci ciltleri ise 1972, 1977 yıllarında Hasaneyn M. Rabî tarafından Kahire'de yayımlanmıştır. Çalışmamızda, Cemâleddin eş-Şeyyâl'in 1953 yılında tahkik edip yayımladığı ilk iki cilt esas alınmıştır.[86]

Nüveyrî

677'de (1279) yukarı Mısır'daki Nüveyr'de doğup 733'te (1333) Kahire'de vefat eden Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, babası gibi Memlük devletinin farklı makamlarında bulunmuş, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* adlı ansiklopedik eseriyle tanınmıştır. Beş ana bölüme ayrılan kitabın en hacimli bölümü olan beşinci bölüm, tarih alanına ayrılmıştır. Eserin 11-31. ciltlerini kapsayan bu bölümde Nüveyrî, kendisinden önceki tarihçileri hânedan ve devletleri bir bütünlük içinde anlatmamalarından dolayı eleştirmiş; kendisinin bütünlüğe önem verdiğini ifade etmiştir. Nüveyrî, bu ifade doğrultusunda her devleti bir bütün hâlinde anlatmıştır. Eserin 27. cildinde, esas aldığımız baskıda, sayfa 78 ile 136 arasındaki elli sekiz sayfalık bölümünü Zengîlere ayıran ve diğer devletleri anlatırken olduğu gibi bu bölümde de olayları art arda vererek gelişmeler arasındaki bütünlüğü görmemizi sağlayan Nüveyrî'nin eseri, bu yönüyle çalışmamız açısından dikkate değer bulunmuştur.[87]

---

[85] İbn Vâsıl, Cilt: 1, Neşredenin Takdimi, s. 4; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 154-156; Yüsrî Abdulgani, s. 185-186; Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 438, 439, Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 154, 155, 156; Yüsrî Abdulgani, s. 185-186.

[86] İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb**, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: 1953.

[87] Mustafa Öz, "Nüveyrî, Muhammed b. Kāsım", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2007, Cilt: 33, s. 307-308.

Çalışmamızda, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*'in 27. cildinin, tahkiki 2004 yılında Lübnan'da Necip Mustafa Fevvaz ve Hikmet Kuşlu Fevvaz tarafından yapılan baskısı esas alınmıştır.[88]

Zehebî

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, 673'te (1274) Dımaşk'ta doğup 748'te (1348) aynı şehirde vefat etmiştir. Meyyâfârikîn'de yaşamış Türkmen bir aileye mensuptur. Dımaşk ve çevresindeki şehirlerden sonra Kahire ve İskenderiye'de ilim tahsil etmiş; Dımaşk çevresindeki medreselerde ders vermiş, hadis ilmini okutmuş; Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) talebeleri arasında bulunmuştur. Dârülhadis el-Eşrefiyye'de ders vermek istemişse de Şafii olmasına rağmen Hambeliliğe yakınlık duyduğu gerekçesiyle bu medreseye kabul edilmeyen Zehebî, devrinin en üretken âlimlerindendir; 235 civarında eser yazdığı rivayet edilir. Hadis ilmiyle de ilişkili olarak biyografi araştırmalarına yönelen Zehebî, İslâm tarihin en önemli biyografi yazarlarındandır.[89]

Çalışmamızda, Zehebî'nin *Târîħu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabaķātü'l-)meşâhîr ve'l-alâm* ve *el-İber* olarak bilinen *"el-İber fi-haber min-ğaber"* adlı muhtasar tarihleri ile *Siyeru alâmi'n-nübelâ* adlı tabakat kitabından istifade edilmiştir.

Târîħu'l-İslâm'da, Hicri 1'den (622) 700 (1301) yılına kadar olan süreci onar yıllık yetmiş tabakaya ayırıp 40.000'e yakın biyografiye yer veren Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ'da* da İslâm'ın ilk devrinden başlayarak kendi çağına kadar, İslâm âleminin her tarafından başta muhaddisler olmak üzere tanınmış 7000 kişinin biyografisine yer vermiştir.

Çalışmamızda, Zehebî'nin eserlerinden özetle aktardığı -incelediğimiz devirle ilgili- vaka bilgisinin yanında özellikle Nûreddin Mahmud Devri'yle ilgili şahsiyetlerin biyografileri konusunda yararlanılmıştır. *Târîħu'l-İslâm*'ın Ömer Abdusselam Tedmurî tarafından yapılan 1990 Beyrut tahkiki[90]; *el-İber*'in el yazmasının zaptı ve tahkiki Ebû

[88] Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb**, thk.: Necip Mustafa Fevvaz ve Hikmet Keşlî Fevvaz, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004, s. 27.
[89] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 185-188; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 44, s. 180-188.
[90] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve vefayatü'l-meşahir ve'l-aʿlam**, thk.: Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Dârü'l kutübi'l-Arabî, 1990.

Hâcer Muhammed el-Sa'îd el-Beysûnî Zeğlûl tarafından yapılan 1958 Beyrut baskısı[91]; *Siyeru alâmi'n-nübelâ*'nin ise Beşşar Avvad Maruf tarafından tahkiki yapılan 1996 Beyrut baskısı esas alınmıştır. [92]

Sübkî

727'de (1327) Kahire'de doğup 771'de (1370) Dımaşk'ta vefat eden Tacedddin Abdülvahhab b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtu`ş-Şafiyyeti'l-kübra* adlı eseri ile tanınmıştır. Şam ve Kahire'de başkadılık yapan Sübkî, çok sayıda medresede ders verip Şafiilerin reisliğine yükselmiştir. Fıkıh, kelâm ve tarih alanında kendisinden söz ettiren Sübkî, *Tabakâtu`ş-Şafiyyeti'l-kübra*'da Şafii mezhebinin tanınmış isimlerinin biyografilerini kaleme almıştır.[93] Çalışmamızda, *Tabakâtu`ş-Şafiyyeti'l-kübra*'dan Nûreddin Mahmud Devri'ndeki kadı, fakih, zahid gibi şahsiyetlerin yaşam öyküleri hususunda yararlanılmıştır.[94]

İbn Kesîr

Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, 701'de (1301-1302) Busrâ'nın doğusundaki Mecdel köyünde dünyaya gelmiş, 774'te (1373) Dımaşk'ta vefat etmiş; tarih alanında *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı tarihiyle tanınmıştır.[95]

İbn Kesîr, küçük yaşta iken ailesinin taşındığı Dımaşk'ta öğrenimine başlamış; devrin önemli şahsiyetlerinden Takıyyüddin İbn Teymiyye'den (ö. 728/1328) kelâm ve fıkıh dersleri almış, öğrenimini tamamladıktan sonra Dımaşk'ta vaiz, müderris ve mahkeme üyesi olarak görev yapmıştır. Tarihçi, İbn Teymiyye'nin etkisinde olmasına rağmen, devrin yöneticileri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Özellikle tefsir ve hadis alanında kendisinden söz ettirmiş, "el-Hâfızü'l-muhaddis" unvanı almıştır. İbn Kesîr, halk arasında güvenilir biri olmasının yanı sıra devrin yöneticileri tarafından da sözüne itibar edilen bir şahsiyet olmuştur. 767'de (1365) Haçlıların İskenderiye'yi tahrip edip

[91] Zehebî, **el-İber fi-haber min-ğaber**, thk.: Ebû Hâcer Muhammed el-Sa'îd el-Beysûnî Zeğlûl , Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1958.
[92] Zehebî, **Siyeru alâmi'n-nübelâ**, thk.: Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: er-Risâle, 1996.
[93] Sübkî, **Tabakâtu`ş-Şafiyyeti'l-kübra**, Kahire: Matbaatü İsa el-Babî el-Halepî, 1964, Cilt: 1, Muhakkik Mukaddimesi, s. 3-30; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 195-196.
[94] Sübkî, **Tabakâtu`ş-Şafiyyeti'l-kübra**, thk.: Mahmûd Muhammed el-Tannahî ve Muhammed Abdülfettah el-Hulv, Kahire: Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî, 1964.
[95] İbn Kesîr, Cilt: 1, Neşredenin Mukaddimesi, s. 5, 6.

Müslümanları öldürmeleri üzerine Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân, yayımladığı bir menşurla Şam bölgesindeki Hıristiyanların mallarının dörtte birinin müsadere edilmesini istemiş, Mısırlı fakihlerden fetva alınmasına rağmen İbn Kesîr, kararın şer'an caiz olmadığını söylemiş; sultan da onun görüşüne uymuştur.[96]

İbn Kesîr'in tefsir, hadis gibi farklı alanlardaki eserlerinden çalışmamızla ilgili olanı, *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı tarihidir. *el-Bidâye ve'n-nihâye,* bir tabakat kitabını andırsa da başlangıçtan 767 (1365-1366) yılına kadar gelen olayları tarihsel sıralama içinde bünyesinde barındırmaktadır. Eser, bu yönüyle genel bir İslâm tarihi mahiyetindedir. On dört ciltten oluşan bu genel İslâm tarihi, Mehmet Keskin tarafından Türkçeye de çevrilmiş ve yayımlanmıştır.[97]

Çalışmamızda gerek konu edinilen devrin önemli şahsiyetlerinin yaşam öykülerinin gerek vakaların anlaşılmasında yararlandığımız *el-Bidâye ve'n-nihâye*'nin birden çok tahkiki yapılmıştır. Çalışmamızda tahkikini Ahmet Cad'ın yaptığı, 2006 Kahire baskısı esas alınmıştır.[98]

İbnü'l-Furât

Nâsırüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Alî el-Mısrî el-Hanefî, 735'te (1335) Kahire'de doğmuş; 807/1405'te aynı şehirde vefat etmiştir. *Târîhu İbni'l-Furât* olarak bilinen *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk* adlı eseriyle tanınmıştır.

Yüz cüzü bulduğu tahmin edilen *Târîhu İbni'l-Furât*'ın sadece 501-799 (1107-1397) yılları arasını kapsayan yirmi cüzlük bölümü -bazı bölümler yine noksan olarak- günümüze ulaşmıştır. Bu eser, İsmâiliyye mezhebinin tarihi gibi sosyal konuları da içermesi ve bugün elimizde bulunmayan İbn Ebû Tay gibi tarihçilerden alıntılar içermesi bakımından önem arz etmektedir.[99] Eserini kendisinden önceki tarihçilerin yaptığı gibi yıllara göre tasnif eden ve her yılın sonuna vefayât ekleyen İbnü'l-Furât,[100] Nûreddin'in Halep'teki ilk yılları ve Dâyeoğulları ile ilişkileri açısından başka kaynaklarda bulunmayan bilgilere yer vermiştir. Kanaatimizce, İbn Ebû Tayy'ın

[96] Abdülkerim Özaydın "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1997, Cilt: 20, s. 132, 133, 134; İbn Kesîr, s. 272, 273.
[97] İbn Kesîr, **Büyük İslâm Tarihi**, çev.: Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
[98] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, çev.: Ahmet Cad, Kahire: Dâru'l-hadis, 2006.
[99] Sadi S. Kucur, "İbnü'l-Furât, Nâsırüddin", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, s. 46, 47; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 201, 202; Şâkir Mustafa, Cilt: 3, s. 128-130.
[100] Yüsrî Abdulgani, s. 138.

günümüze ulaşmayan eserlerinden alınan ve Nûreddin'in kaynaklarımıza konu olan yaşam öyküsüyle çeliştiği için konuyla ilgili eserlerde göz ardı edilen söz konusu bilgiler, çalışmamızda kritik edilmiştir.

Çalışmamızda, *Târîhu İbni'l-Furât*'ın incelediğimiz devirle ilgili olan 4. Cilt, 1. Cüz'ünden yararlanılmıştır.[101]

Kalkaşendî

Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, 756'te (1355) Kahire yakınındaki Kalkaşende köyünde doğup 10 Cemâziyelâhir 821'de (15 Temmuz 1418) Kahire'de vefat etmiştir. Memlûklar Devri'nde Dîvân-ı İnşâ'da çalışan Kalkaşendî, *"Subhu'l-aşâ"* olarak bilinen *"Subhu'l-aşâ fî sınâati'l-inşâ"* adlı eserinde İslâm dünyasında bürokrasisinin işleyişini ve bürokrasi kültürünü ansiklopedik bir tarzda ele almıştır.[102] Nûreddin'in Mısır'daki emirleri Şîrkûh ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin bürokratik faaliyetlerine de eserinde yer veren Kalkaşendî, Fâtımî Halifesi el-Adıd ile Nûreddin arasındaki ilişkiler ve Nûreddin'in Mısır'daki emirlerinin faaliyetleriyle ilgili önemli belgelerin günümüze ulaşmasını sağlayan isimler arasındadır. Çalışmamızda, konumuzla doğrudan ilgili söz konusu belgelerin yanında devrin bürokratik işleyişinin anlaşılması hususunda da *Subhu'l-aʿşâ*'dan yararlanılmıştır.[103]

Makrîzî

766'de (1364-1365) Kahire'de doğan Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed el-Makrîzî, Kahire'de eğitim görmüş, İbn Haldûn gibi önemli isimlerle tanışmıştır. Özellikle kültürel ve sosyal tarih alanına yönelmiş; iktisat tarihiyle uğraşmış, bununla birlikte siyasî tarih alanında da eserler yazmıştır. Eserleri, Mısır tarihi konusunda kaynak olarak kabul edilmektedir.[104]

---

[101] Nâsırüddîn Muhammed b. Abdirrahîm bin el-Furât, **Târîhu İbnü'l-Furât,** Cilt: 4, Cüz: 1, nşr.: Hasan Muhammed Şemma, Basra-Aşşar: Matabaatü Haddad, 1967.

[102] Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2001, Cilt: 24, s. 263-265; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 205-207.

[103] Kalkeşendî, **Kitabu subhu'l-aʿşa**, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1922.

[104] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* s. 208-212; Eymen Fuâd es-Seyyid, "Makrîzî", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2003, Cilt: 27, s. 448-351; Şâkir Mustafa, Cilt: 3, s. 140-151; M. Mustafa Ziyâde, **el-Müʾerrihûn fî Mısr fi'l-karni'l-hâmis 'aşar el-Mîlâdî el-karni'ttâsi' el-hicrî**, Kahire: Matbaatü'l-cenneti'l-te'lif ve terceme ve'l-nişer, 1949, s. 6-17.

Makrîzî eserlerinden *İttiâzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ* çalışmamız açısından önem taşımaktadır. Fâtımî tarihiyle sınırlı tutulan bu eser, Selâhaddin-i Eyyûbî ve Şîrkûh'un Mısır'daki faaliyetleri yanında Nûreddîn Mahmud'un emriyle Fâtımî hilafetinin sonlandırılması konularına Mısır'dan bir bakışı yansıtması bakımından kayda değerdir. Eserin 3. cildi, bu yönüyle çalışmamızla doğrudan ilgilidir.

Çalışmamızda, bu eserin I. cildinin tahkiki Cemâleddin eş-Şeyyâl; II. ve III. ciltlerinin tahkiki Muhammed Ahmed Hilmi tarafından Kahire'de 1967-1971 yıllarında yapılan nüshası esas alınmıştır.[105]

Makrizî, Fâtımî halifeliğinin ilgasından sonraki devri *es-Sulûk li-ma'rifeti duvel el-mulûk*[106] adlı eserinde anlatmıştır. Bu eser de, Nûreddin'in Mısır nâibi Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin faaliyetleri açısından değerlidir.

Verimli bir tarihçi olan Makrizî'nin çalışmamızı ilgilendiren diğer eseri, *el-Hitatü'l-Makrizî* olarak bilinen *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* [107] adlı eseridir. Tarihî olayları özetle veren bu eser, devletin işleyişi ile bilgiler açısından çalışmamızda yararlanılan kaynaklar arasında yer almıştır. Söz konusu eserlerin bütünü dikkate alındığında Makrîzî, sonraki tarihçiler arasında (ö. 845/1442) çalışmamızda en çok atıf yapılan tarihçi durumundadır.

Aynî

Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, 762'de (1361) Ayıntab'da (Gaziantep) doğup 855'te (1451) Kahire'de vefat etmiştir. Mısır-Memlük tarihi konusunda kaynak kabul edilen Türk tarihçidir. Ankara'dan Halep civarına göç eden bir aileye mensup olan Aynî, Mısır'a yerleşmiş; Memlük devletinde farklı görevlerde bulunmuştur.[108] Aynî'nin eserleri arasında çalışmamızla ilgili olanı, *İkdü'l-cümân fî târîħi ehli'z-zamân*'dır. Çalışmamızda,

[105] Makrîzî, **İtti'âžü'l-Ĥunefâ' bi-aħbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-ħulefâ'**, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl (1. Cilt) ve Muhammed Ahmed Hilmi (2. ve 3. cilt), Kahire: Vezâretü'l-evkâf, 1996.
[106] Makrizî, **es-Sulûk li-Ma'rifeti Duvel el-Mulûk**, thk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.
[107] Makrizî, el-**Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr**, Beyrut: Dâru Sâdr, H.1370.
[108] Aynî, **İkdü'l-cümân(Asrü'l-Eyyûbî),** thk.: Mahmud Rızk Mahmud, Kahire: Matbaatu'l-dârü'l-kütüb ve'l- vesaiki'l-kâvmiyye, 2010, Cilt: 1, Neşredenin Takdimi, s. 18-21.

Mahmud Rızk Mahmud tarafından tahkiki yapılan ve 2010'da Kahire'de *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân* adı altında yayımlanan baskısı esas alınmıştır.[109]

İbn Kādî Şühbe

798'de (1395) Dımaşk'ta doğup 874'te (1470) aynı şehirde vefat eden ve İbn Kādî Şühbe adıyla bilinen Ebü'l-Fazl Bedrüddîn Muhammed ed-Dımaşkî, Dımaşk'ta müderrislik, başkadılık gibi görevlerin yanında Nûreddin Bîmâristanı'nın (Hastane) mütevelliliği görevinde bulunan Takıyyüddin İbn Kādî Şühbe'nin (ö. 841/1448) oğludur. Babasının İslâm tarihi alanında, aslından bazı ciltlerin, zeylinin ise tamamı günümüze ulaşan *el-İ'lam bi târihi ahl el-İslâm* adlı bir eseri bulunmaktadır.[110]

Öğrenimini babasının yanı sıra Dımaşk'ın önemli âlimlerinin yanında tamamladıktan sonra Dımaşk'ın ünlü medreselerinde ders veren İbn Kādî Şühbe'yi çalışmamız için önemli kılan husus, *ed-Dürrü'ŝ-ŝemîn fî sîreti Nûriddîn ya da el-Kevâkibü'd-dürriyye fi's-sîreti'n-Nûriyye* olarak bilinen eseridir. Kayıtlarda daha çok *el-Kevâkibü'd-dürriyye* olarak geçen bu eser, modern dönem öncesinden günümüze ulaşan eserler arasında, sadece Nûreddin'i anlatan tek özel tarih olması açsından dikkate değerdir. Yedi bölümden oluşan eserin ilk beş bölümünde Nûreddin'in doğumu, hususiyetleri, adaleti, kahramanlığı, hizmetleri, zühdü, takvası anlatılmış; altıncı bölümünde Şerefeddîn İbnü'l-Kayseranî ve İbn Münîr et-Trablusî'nin onu öven şiirlerine yer verilmiş, son bölümde ise savaşları konu alınmıştır.[111]

İstanbul Hacı Selim Ağa (nr. 786, Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 1022), Nurosmaniye (nr. 2906) ve Süleymaniye (Ayasofya, nr. 3194) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, Mahmud Zâyid tarafından 1971'de Beyrut'ta tahkik edilip yayımlanmıştır.[112]

Çalışmamızda, bu eserin Nurosmaniye (nr. 2906) nüshası esas alınmıştır.[113]

---

[109] Aynî, **İkdü'l-cümân(Asrü'l-Eyyûbî)**, thk.: Mahmûd Rızk Mahmûd, Kahire: Matbaatü'l-dârü'l-kütüb ve'l- vesaiki'l-kâvmiyye, 2010.
[110] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 213.
[111] Kasım Kırbıyık, "İbn Kâdî Şühbe Bedreddin", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 101-102.
[112] Bedreddin İbn Kādî Şühbe, **el-Kevâkibü'd-dürriyye fi's-sîreti'n-Nûriyye (Târîhu es-Sultan Nûreddin Mahmud b. Zengî)**, thk.: Mahmud Zâyid, Beyrut: 1971.
[113] İbn Kādî Şühbe, **el-Kevâkibü'd-dürriyye**, Nurosmaniye Kütüphanesi, Yeni Kayıt: 2906, Eski Kayıt: 3410.

İbn Tağrîberdî

Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, 812 (1409-1410) yılında Kahire'de doğmuş, 874'te (1470) vefat etmiş, Memluklar Devri tarihçisidir.

İbn Tağribirdî'nin babası Anadolu'dan Mısır'a götürülen bir Memlük olsa da Memlük devleti içinde Atabek el-Asâkir derecesine kadar çıkmış, 813'te (1410) Dımaşk nâibi olmuştur. Henüz iki yaşındayken babası vefat eden İbn Tağribirdî, Memlük sarayına yakın bir çevrede büyümüş, önemli âlimlerden dersler almış, Türkçe öğrenmiş, Aynî ve Makrizî'nin etkisiyle tarihe ilgi duymuştur. Makrîzî (ö. 845/1441) ve Aynî'nin (ö. 855/1451) vefatlarından sonra Mısır tarihçileri arasında öne çıkan İbn Tağribirdî'nin çalışmamızla ilgili eseri *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*'dir.[114] *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*, Mısır'ın İslâm orduları tarafından 20'de (641) fethedilmesiyle başlamakta, 860 (1456) yılı olayları ile son bulmaktadır. Mısır ve Fâtımî tarihinin en önemli eserleri arasında sayılan bu eser, Nûreddin Mahmud Devri'nde Mısır'ın durumu ve Nûreddin'in Mısır'a gönderdiği Şîrkûh ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin faaliyetleri hususunda çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Çalışmamızda, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*'nin, takdimi ve notları Muhammed Hüseyin Şemseddin tarafından 1992'de Lübnan'da yapılarak yayımlanan baskısı esas alınmıştır.[115]

Süyûtî

Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, 849'da (1445) Kahire'de doğup 911 (1505) aynı şehirde vefat etmiştir. Mısır Abbâsî Halifesi Müstekfî-Billâh'ın hususi imamlığını yapmış ve bir dönem Kahire kadılığına vekâlet etmiş bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen Süyûtî, henüz çocukken babası vefat ettiğinden babasının arkadaşlarının himayesinde yetişmiştir. Öğreniminin ardından tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı

[114] Mustafa Çuhadar ve İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20; s. 386; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 219-221; Şâkir Mustafa, Cilt: 3, s. 169-172.
[115] İbn Tağrîberdî, **en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire**, thk.: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.

gibi ilimlerde İslâm tarihinin üretken yazarları arasında yer almıştır. Bu ilimlerle ilgili eserleri günümüzde hâlâ önemli kaynaklar arasında gösterilmektedir.[116]

Süyûtî'nin *Târîhu'l-hulefâ (Menâhilü's-safâ bi-tevârîhi'l-eimme ve'l-hulefâ)* adlı *Halifeler Tarihi* eseri, Nûreddin Mahmud Devri Abbâsî halifelerini bir arada anlatması bakımından çalışmamız açısından kayda değerdir.

Çalışmamızda, bu eserin tahkiki 2013'te Muhammed Gassan Ezkul Hüseyni tarafından yapılıp yayımlanan Katar baskısı esas alınmıştır.[117]

İbn İyâs

Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs (Ayâs) el-Hanefî, 852/1448'de Kahire'de doğmuş, 930'de (1524) vefat etmiştir. *Bedâiu'z-zühûr fî veḳâi'd-dühûr* adlı Mısır tarihiyle bilinmektedir.[118] Eserinde başlangıçtan 928 (1522) yılına kadar Mısır'la ilgili bilgileri yazan İbn İyâs, çalışmamız açısından geç dönem tarihçisi olsa da eserinin birinci cildinin ilk kısmında Nûreddin ile ilgili anlattıkları, Nûreddin'in adının "veli" sıfatıyla birlikte yüzyıllar boyunca anıldığının tespiti açısından değer taşımaktadır.

Çalışmamızda, İbn İyâs'ın *Bedâiu'z-zühûr fî veḳâi'd-dühûr* eserinin tahkiki Muhammed Mustafa tarafından 1960-1975 yılları arasında yapılmış Kahire baskısı esas alınmıştır.[119]

İbn İmâd ed-Dımaşkî

1032'de (1623) Dımaşk'ta doğup 1089'da (1679) Mekke'de vefat eden Ebü'l-Felâh Abdülhay es-Sâlihî el-Hanbelî, Şam ve Kahire'de ders gördükten sonra Dımaşk'ta müderrislik yapmıştır. Fıkıh ve nahiv âlimidir. Tarih ve edebiyatla da uğraşmış, aynı zaman da hattat olarak bilinmiştir.[120] Müellifin çalışmamızla ilgili eseri, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* adlı vefayat kitabıdır. Kısaca *Şezerâtü'z-zeheb* olarak bilinen bu eser, hicretin ilk yılından başlayarak 1000 (1592) yılına kadar ulemâ ve devlet adamlarının biyografilerini ölüm tarihlerini esas alarak anlatmaktadır. Çalışmamızda ele

[116] Halit Özkan, "Süyûtî", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2013, Cilt: 38, s. 188.
[117] Süyûtî, **Târîhu'l-hulefâ**, thk.: Muhammed Gassan Ezkul Hüseynî, Katar: Vezaretü'l-evkâf ve'ş-Şuûni'l- İslâmiyye, 2013.
[118] Şâkir Mustafa, Cilt: 3, s. 195-198.
[119] İbn İyâs, **Bedâiu'z-zühûr fî vekâi'd-dühûr**, Kahire: Mektubetü'l-dârü'l-baz, 1974.
[120] Cengiz Tomar, "İbnü'l-İmâd", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, s. 95.

alınan devrin önemli şahsiyetlerinin yaşam öyküleri bağlamında *Şezerâtü'z-zeheb*'in Abdülkadir Arnavut ve Mahmut Arnavut tarafından tahkik edilen 1986 Beyrut-Dımaşk baskısından yararlanılmıştır.[121]

Yararlanılan Gayri Müslim Kaynakları

Urfalı Mateos

Doğum ve ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Urfalı Ermeni tarihçi Mateos, I. Haçlı Seferi ve bununla ilgili olaylara Urfa'da Ermeni patriği olarak tanıklık etmiş, kendisinden önceki devre de uzanarak 952-1136 yılları arasındaki olayları vekayi'nâme biçiminde kaleme almıştır. *Urfalı Mateos Vekayi'nâme*'si olarak bilinen bu eser, özellikle I. Haçlı Seferi'nden sonraki olaylar açısından kaynak eserlerdendir.

Papaz Grigor, adlı bir öğrencisi, bu *Vekayi'nâme*'ye zeyl yazmış; bu zeylde 1136-1162 yılları arasındaki olayları anlatmıştır. *Vekayi'nâme* ile birlikte Türkçeye çevrilen bu zeyl, çalışmamızın kaynakları arasında bulunmaktadır.[122]

Tudelalı Rabbi Benjamin

1130 civarında Endülüs'ün Tuteyla (Tudela) kentinde doğan, 1173'te yine Endülüs'te ölen Yahudi bir gezgindir. Nûreddin Mahmud Devri'nde Şam ve Filistin civarını gezmiş; seyahatnamesinde daha çok Yahudilerden söz etmişse de Halep ve Şam şehirlerinin o günkü durumu hakkında kayda değer bilgiler vermiştir. Eser bu bilgilerle Nûreddin Mahmud Devri'nin ekonomik ve sosyal hayatının anlaşılması açısından çalışmamıza katkıda bulunan eserler arasındadır.[123]

Kinnamos

12. yüzyıl Bizans tarihinin önemli yazarlarındandır. Bizans imparatorlarından II. Ioannes (1118-1143) ve oğlu I. Manuel'in (1143-1180) imparatorluk devirlerini kaleme almıştır.

---

[121] İbnü'l-İmâd, **Şeźerâtü'ź-źeheb**, thk.: Abdülkadir Arnavut ve Mahmut Arnavut, Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-İbn Kesîr, 1986.

[122] **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, çev.: Hrant D. Andreasyan, Edouar d Dulaurier ve M. Halil Yinanç (Notlar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962.

[123] **The Itınerary Of Rabbi Benjamin Of Tudela**, çev.: A. Asher, Londra ve Berlin: y.y., 1840.

II. Ioannes'in (8 Nisan 1143) ölümünden bir süre önce doğan ve genç yaşta imparatorluk sekreteri görevi ile I. Manuel'in hizmetinde bulunup kendisi ile birlikte Anadolu'da ve Balkanlar'da savaşlara katılan Kinnamos'un tarihi, II. Ioannes Devri'ni kapsasa da daha çok I. Manuel Devri'ni anlatmaktadır. Eser bu yönüyle çalışmamızın kaynakları arasındadır.[124]

1185'te öldüğü düşünülen Kinnamos'un tarihi Türkçeye çevrilmiş ve Işın Demirkent tarafından Türk Tarihi Kurumu yayınları arasında yayımlanmıştır.[125]

Çalışmamızda, Kinnamos'un tarihinden Nûreddin Mahmud Devri'nde Bizans'ın içinde bulunduğu durum ve Nûreddin Mahmud-Türkiye Selçukluları-Bizans-Haçlı devletleri ilişkileri açısından yararlanılmıştır.

William of Tyre (Willermus Tyrensis)

William of Tyre (Willermus Tyrensis), 1130 yılı civarında Kudüs'te doğup 1186'da aynı şehirde ölmüş olan Haçlı yazarıdır. Haçlı Seferlerini yazan Batılıların en çok yararlandıkları ve onların bakış açısını büyük ölçüde belirleyen kaynak konumundadır.[126]

Kudüs'teki öğreniminin ardından farklı Avrupa şehirlerinde bulunan Katolik kurumlarında dersler almıştır. 1163'te Akdeniz üzerinden Filistin'e geçtiği düşünülmektedir. Yaşamının dört yılını nerede geçirdiği bilinmemekle birlikte, 1167'ten itibaren Filistin'in Askalân şehri çevresinde bulunduğu bilinen William, 1174'te Kudüs'e yerleşmiş, 1175-1184 veya 1185 yılları arasında Kudüs başpiskoposluğu yapmış, ölünceye kadar Kudüs'te yaşamıştır. I. Haçlı Seferi'nden 1184 yılına kadar yaşanan olayları kaydetmiş, kendi adıyla anılan tarihini yazmıştır.[127]

---

[124] **Ioannes Kinnamos'un Hıstorıa'sı (1118-1176)**, hzl.: Işın Demirkent, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, Yayına Hazırlayanın Girişi, s. IXX-XXI.

[125] **Ioannes Kinnamos'un Hıstorıa'sı (1118-1176)**, hzl.. Işın Demirkent, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

[126] Wiliam Archbishop of Tyre, **A History of Deed Beyond The Sea**, İngilizceye Çeviren ve Açıklamaları Ekleyen: Emily Atwater Babcock, New York: Colombia Universıty Press, 1943, Cilt: I, s. 24.

[127] Wiliam Archbishop of Tyre, Cilt: I, s. 1-26.

William'ın anlatımları, Batılı yazarları derinden etkilemiş; onların Nûreddin'e yönelik bakış açılarının şekillenmesinde kanaatimizce en önemli kaynaklardan birini teşkil etmiştir.

William of Tyre, Nûreddin'in ve devrindeki tarihi olayların Haçlılar tarafından nasıl değerlendirildiğinin ve Batılı yazarların Nûreddin ile ilgili görüşlerinin kökeninin anlaşılması bakımından, çalışmamızda en çok yararlanılan gayri müslim kaynaklarındandır.

William'ın eseri başlangıçtan Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptına kadar Ergin Ayan tarafından 1994'te yüksek lisans tezi olarak Türkçeye çevrilmiş ve uzun yıllar bekletildikten sonra 2016'da yayımlanmıştır.[128] Çalışmamızda, bu eserin Emily Atwater Babcock tarafından 1943'te New York'ta açıklamalar eklenerek İngilizceye çevrilen baskısı esas alınmıştır.[129]

Süryânî Mihail (Mikhail)

Süryâni Mihail, 1126 yılında Malatya'da doğup 1199'da ölmüş Süryâni bir tarihçidir; kendi adıyla anılan *Vekayi'nâme*'si ile tanınmıştır.

1166'da Süryânî Kilisesi patriği olan Mihail, başlangıcından 1195 yılına kadar gelen dünya tarihini Süryânî Kilisesi etrafında not almıştır. Daha sonra adı bilinmeyen biri, bu notlara 1204-1234 yılları arasındaki olayları anlatan bir zeyl yazmıştır.[130] Süryânîce kaleme alınan bu tarih, Nûreddin Mahmud Devri olaylarının yerli Hıristiyanlar tarafından nasıl algılandığı ile birlikte yerli Hıristiyanların Nûreddin Mahmud Devri'ndeki durumu, Haçlı Savaşları'ndaki rolü ve Müslümanlarla ilişkisi açısından da önem taşımaktadır.

Mihail'in *Vekayi'nâme*'si, 1944 yılında Hırant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiş ancak Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan bu çeviri

[128] Ergin Ayan, **Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği/Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar**, İstanbul: Ötüken Yayınları, Nisan 2016.
[129] William Archbishop of Tyre, **A History of Deed Beyond The Sea**, İngilizceye Çeviren ve Açıklamaları Ekleyen: Emily Atwater Babcock, New York: Colombia Universıty Press, 1943.
[130] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 129.

yayımlanmamıştır.[131] Çalışmamızda Süheyl Zekkâr tarafından Arapçaya yapılan çeviri esas alınmıştır.[132]

Niketas Khoniates

12. yüzyılın ortalarında Denizli yakınlarındaki Khonai kentinde doğup 1213'te muhtemelen İznik'te ölen Niketas Khoniates, Bizans tarihçisidir. Bizans sarayında çalışan ve 1204'te İstanbul'un Haçlılar tarafından işgaline tanıklık eden Niketas, Bizans tarihinin en önemli kaynakları arasındadır. *Historia* adlı eserinde, 1118'den 1206'ya kadar Bizans tarihini konu edinmiştir.[133]

Niketas Khoniates'in *Historia*'sının özellikle I. Manuel Devri, çalışmamızla doğrudan ilgilidir. Çalışmamızın ilgili bölümlerinde bu eserden yararlanılmıştır.

Eser, Fikret Işıltan tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Çalışmamızda bu çeviri esas alınmıştır.[134]

Anonim Süryânî Vekayi'nâmesi

Anonim Süryânî Vekayi'nâmesi, 556'da (1160) Urfa'da doğduğu, 632'de (1234) Kudüs'te öldüğü düşünülen Süryânî bir patriğe aittir. Yazar, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethettiği tarihte Kudüs'tedir.[135] Onun anlattıklarının önemli bir bölümü kendi gözlemleridir. Müellif, Urfa Haçlı Kontluğu gibi gözlemlerinin dışında kalan konuları ise Urfalı Basil Bar Şumna adındaki birinin tuttuğu notlardan almıştır.[136] Çalışmamızda başta Urfa'nın ikinci kez istilasının Nûreddin tarafından engellenmesi vakası olmak üzere Anonim Süryânî'nin anlatıkklarından istifade etmeye çalıştık.

---

[131] **Süryâni Patrik Mihail'in Vakainamesi**, çev.: Hırant D. Andreasyan, 1944 (Müsvedde hâlinde), TTK Kütüphânesi Tercümeler Kısmı, No: Ter/44.
[132] Süheyl Zekkâr, **el-Mevsuʿatü'l-Şamile fi't-tarih-i hurûb's-salibîyye**, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1995, Cilt: 5, s. 87-309.
[133] **Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, çev.: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, Giriş bölümü, s. IX.
[134] **Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, çev.: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
[135] Şekîb Râşid el-Fattâh, "Suretu Nûreddin Mahmud fi kitabı'r-Rehâvî el-Meçhûl", **Meceletü't Terbiye ve'l-İlm**, Camiatü'l-Musul, Yıl: 2010, Sayı: 17, s. 53.
[136] Fikret Işıltan, **Urfa Haçlı Kontluğu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. XXXVI.

Anonim Süryani Vekayi'nâmesi'nin I. ve II. Haçlı Seferleri ile ilgili bölümleri, A. S. Tritton tarafından İngilizciye çevrilmiş, H.A.R. Gibb tarafından notlandırılarak yayınlanmıştır.[137] Süheyl Zekkâr tarafından da Arapçaya çevrilmiştir.[138]

Gregory Ebü'l-Ferec (Bar Hebraeus)

Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî, 622'de (1225) Malatya'da doğmuş, 685'te (1286) Meraga'da ölmüştür. İbnü'l İbrî olarak da bilinen Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi* olarak adlandırılan *"Târîhü'l-Düvel'il-Kebir"* ve bunun muhtasarı *Târîhu muhtasari'd-düvel* adlı eserleriyle tanınmıştır. Babası Yahudi bir doktordur, sonradan Hıristiyanlığa geçmiştir. Antakya'da eğitim gördükten sonra Malatya civarında patriklik yapmıştır. Halep hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır tarafından Doğu Hıristiyanlarına patrik olarak tayin edilmiştir. Moğollar, 1260'ta Halep'i işgal ederken orada bulunan Ebü'l-Ferec, Hıristiyanlar adına Moğollarla görüşmüş, eski Sâsânî toprakları Hıristiyanlarının Antakya patriğinden sonra en yüksek rütbeli din adamı olarak atanmıştır.[139]

Arapça, Süryânîce ve İbranice bilen Ebü'l-Ferec, bu bilgisi sayesinde her üç dildeki kaynaklara da ulaşmış, Süryânî Mihail'in *Vekâyi'nâme'*sinden yararlandığı gibi farklı İslâm kaynaklarından da yararlanmıştır. Müslümanların Moğollar karşısında zayıf düşüp yeniden güçlendikleri bir süreçte yaşayan Ebü'l-Ferec, Türk ve İslâm tarihi açısından bu yönüyle önem taşımaktadır.

Ebü'l-Ferec, tarihinin muhtasarını Arapça yazmış; *"Târîhu muhtasari'd-düvel"* adındaki bu eser günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır.

Ebü'l-Ferec Tarihi, Ömer Rıza Doğrul tarafından *Abû'l-Farac Tarihi* adı altında, İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir. Çalışmamızda bu tercümeden yararlanılmıştır.[140]

---

[137] A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicler" **JRAS**, I. Kısım, 63-101, 2. Kısım 273-305.
[138] Zekkâr, Cilt: 5, s. 20-86.
[139] Gregory Abûl-Farac, **Târîhu muhtasari'd-düvel**, tsh.: Ebu Anton Salhani, Lübnan: Dârü'l-raid'l-Lübnanî, 1983, Neşredenin Mukaddimesi; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 153. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", **DİA**, Cilt: 21, s. 92-93.
[140] Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, Süryancadan İngilizceye çev.: Ernest A. Wallıs Budge, Türkçeye çev.: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950.

Yararlanılan Araştırma Eserler

Çalışmamızla ilgili araştırma eserler;

1. Nûreddin Mahmud Zengî ile ilgili araştırmalar
2. Zengîlerle ilgili araştırmalar
3. Eyyûbiler, Tuğteginliler, Fâtımîler ve Bizans tarihi ile ilgili araştırmalar
4. Selçuklularla ilgili araştırmalar
5. Haçlı Seferleri araştırmaları
6. Ansiklopediler ve diğer araştırmalar şeklinde sınıflandırılabilir.

Nûreddin Mahmud Zengî İle İlgili Araştırmalar

Nûreddin Mahmud Zengî ile ilgili en önemli çalışmalardan biri Fransız araştırmacı Nikita Elisseeff'in, *Nur Ad-Din Un Grand Prince Musulman De Syrie Au Temps Des Croisades (511-569 H./1118-1174)* adlı eseridir.[141] Elisseeff, bu üç ciltlik eserin birinci cildini konu ilgili kaynaklara ve Nûreddin'in hüküm sürdüğü coğrafyanın tanıtılmasına; ikinci cildini Zengîler'in ve Nûreddin'in tarihine, üçüncü cildini ise Nûreddin'in şahsiyetine ve icraatlarına ayırmıştır. Nûreddin'le ilgili daha sonra yazılan eserlerde yararlanılan bu kapsamlı eser, henüz Türkçeye çevrilmemiştir. Çevirmen desteği alarak çalışmamızda bu eserden istifade ettik.

Nûreddin'i konu alan en önemli araştırmalardan biri Bahattin Kök'ün *Nureddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri* adlı eseridir.[142] İlk bölümü Nûreddin'in yaşam öyküsüne, diğer bölümleri Nûreddin Mahmud Devri kurumlarına ayrılan bu eser, çalışmamızda en çok dikkate alınan araştırmalar arasındadır.

Arap asıllı Amerikalı sanat tarihçisi Yasser Tabbaa, Nûreddin'in himayesinde oluşan mimariyi, New York Üniversitesi'nde *The Architectural Patronage of Nur al-Din (1146-1174)* başlığı altında yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Nûreddin Mahmud Devri mimarisini neo-oryantalist bir bakış açısıyla inceleyen Tabbaa, bu çalışmasıyla birlikte Nûreddin Mahmud Devri üzerine en çok çalışma yapan araştırmacılardandır.

---

[141] Nikita Elisseeff, **Nur Ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569 H./1118-1174)**, Damas: Institut Françaıs De Demas, 1967.

[142] Bahattin Kök, **Nûreddin Mahmud b. Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.

Tabbaa'nın eserleri, çalışmamızda özellikle Nûreddin Mahmud Devri'nin mimari faaliyetleri işlenirken değerlendirilen araştırmalar arasında yer almıştır.

Malezya'dan Burhan Che Daud, Newyork Üniversitesi'nden Arap araştırmacı Yasser Tabbaa, İsrail'den Yaacov Lev son dönemde Nûreddîn hakkında araştırmalar yayımlayan önemli isimler arasındadır. Che Daud, Nûreddîn Mahmud Devri'nin sosyal ve askerî tarihi ile ilgili önemli tespitler yaparken Tabbaa ve Lev, oryantalist bakışı açısını güncelleyen önemli isimler olarak belirmektedir. Bununla birlikte Tabbaa'nın çalışmaları Nûreddin Mahmud Devri'nin mimarisinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızda bu isimlerin de araştırmaları dikkate alınmıştır.

Zengîlerle İlgili Araştırmalar

Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi: 521-541/1127-1146*[143] başlıklı İngilizce doktora tezinde Zengî Atabegliğini özet bir metin hâlinde ele almıştır. Alptekin'in tezi İmâdüddin Zengî'nin tarih sahnesine çıkmasını ele alması bakımından çalışmamız açısında yol gösterici olmuştur.

Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*[144] başlıklı, Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmış doktora tezinde, Zengîler'in Musul kolunu ele almış; Nûreddin ve Musul'daki kardeşleri-yeğenleri arasındaki ilişkileri işlemiştir.

Arap araştırmacı Muhammed Suheyl Tokuş, *Târîhu Zengiyyin Fi Musul ve Biladi'ş-Şam*[145] başlıklı eserinde Zengî Devleti'ni bütün yönleriyle konu edinmiştir. İslâm kaynaklarının verimli bir şekilde kullanıldığı bu eser, özellikle Zengî Devleti'nin tarih içindeki yeri açsından önemli bir araştırma niteliğindedir.

Libyalı Arap araştırmacı Ali Muhammed Sallâbî, *Zengiler Dönemi İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Kılınması*[146] adlı eseri, Nûreddin Mahmud Devri'ni kapsamlı işleyen eserlerdendir. Ravza Yayınları tarafından Türkçe çevirisi yayımlanan eser, kaynak gösterme noktasında kusurlu olsa da Zengîler'in son devir Sünnî-Arap İslâm dünyası

[143] Coşkun Alptekin, **The Reign of Zangi: 521-541/1127-1146**, Erzurum: Atatürk University Press, 1978.
[144] Halil İbrahim Gök, **Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
[145] Muhammed Süheyl Tokuş, **Târîhu Zengiyyîn fî Musul ve bilâdi'ş-Şâm**, Lübnan: Dârü'n-nefâis, 2010.
[146] Muhammed Ali Sallâbî, **Zengîler Dönemi İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Olması**, çev.: Turgut Akyüz, İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.

bakış açısından ele alınmış olması nedeniyle çalışmamızda yer bulmuştur. Aynı yazarın *Eyyübi Devleti Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*[147] adlı eseri de çalışmamızda dikkate alınan eserler arasındadır.

Nûreddin Mahmud Devri'nde inşa edilen veya onarılan Suriye yapıları ile ilgili olarak Alman Arkeolog Ernst Emil Herzfeld, 1908-1930 yılları arasında Instute de France adına tespit, görüntüleme ve plan çizme çalışmaları yapmış, bu çalışmalar, "*Ars İslamica*" dergisinde "*Damascus: Studies In Architecture*" başlığı altında iki sayıda yayımlanmıştır. [148] Çalışmamızın Nûreddin Mahmud Devri eserleri tespitlerinde yararlanılan eserlerdendir.

İran'dan İntizâr Alevî Pûr'un Zengîler Devri'ndeki eğitim kurumları hakkında kaleme aldığı *"Berre'si Nihad Âmûzeş Der Asrî Atâbakân Zengî (Zengîler Yüzyılında Kurumsal Eğitim)"*[149] adlı makalesi, devrin eğitim kurumları hakkında kayda değer bir çalışma niteliğindedir; çalışmamızda ilgili bölümde bu çalışmadan istifade edilmiştir.

Eyyûbîler, Dımaşk Atabegliği (Tuğteginliler), Fâtımîler ve Bizans'la İlgili Araştırmalar

Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri* adlı eserinde Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi anlatırken Nûreddin'le Selâhaddîn arasındaki ilişkiyi de ele almıştır. Bu eser, Nûreddin Mahmud Devri devlet teşkilatı konusunda da çalışmamıza yol gösteren eserler arasındadır.[150]

Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı* başlıklı, Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan doktora tezinde, Eyyûbî devlet teşkilatını işlerken bu teşkilatın Zengî devlet teşkilatının devamı olmasıyla ilişkili olarak Zengî devlet teşkilatına değinmiştir.

Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabeyliği: Tog-Teginliler*[151] adlı eserinde, Dımaşk Atabegliği'nin yıkılış dönemi kapsamında Nûreddin üzerinde durmuştur. Alptekin'in

[147] Muhammed Ali Sallâbî, **Eyyübi Devleti, Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi**, çev.: Şerafettin Şenaslan, İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
[148] Ernest Emil Herzfeld, "Damascus: Studies In Architecture", **Ars İslamica**, Ann Arbor Press: Michigan, 1942, Cilt: 9; 1943, Cilt: 10.
[149] İntizâr Alevî Pûr, "Berre'si Nihad Âmûzeş Der Asrî Atâbakân Zengî (Zengîler Yüzyılında Kurumsal Eğitim)", **Fasılnâme Tarih-i Nû**, Tahran: 1393, s. 8.
[150] Ramazan Şeşen, **Salahâddin Eyyûbi ve Devri**, tkd.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İSAR, 2000.
[151] Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabegliği: Tog-Teginliler**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları,1985.

eseri, Nûreddin'in kendisiyle Haçlılar arasında kalan Müslüman bir devleti ortadan kaldırma politikasını tasvir etmesinin yanında, Batılı araştırmacıların İslâm kaynaklarından yararlanma süreciyle de ilgili çalışmamızın önünü açan eserler arasında yer almıştır.

İranlı araştırmacı Ferhad Daftary'ın *The Ismailis Their History and Doctrines*[152] adlı eseri, Fâtimî devletinin mahiyetini ve Nûreddin Mahmud Devri'nde yaşadığı siyasî krizin mezhepsel kökenini anlaşılır kılan bir araştırmadır. Eserin bu yönü, Fâtımî devletinin Nûreddin tarafından yıkılmasını kolaylaştıran mezhep içi cedelleşmenin izahında çalışmamıza yardımcı olmuştur.

Nûreddin Mahmud Devri'nde Bizans'ın içinde bulunduğu durumun açıklanmasında daha önce ifade edilen ilk kaynakların yanında Georg Ostrogorsky'in *Bizans Devleti Tarihi*'nden[153] de yararlanılmıştır.

Bunların yanında çalışmaları İngilizce de yayımlanan Alman Arkeolog Ernest Herzfeld ve Alman tarihçi Stefan Heidemann'ın araştırmaları devrin sosyo-kültürel durumunun anlaşılmasında önemlidir. Çalışmamızda bu çalışmalar dikkate alınmıştır.

Selçuklularla İlgili Araştırmalar

Zengî devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir atabeyliği olarak doğmuş; Anadolu Selçuklu Devleti'yle de sürekli bir temas hâlinde olmuştur. Bu gerçeklik, Nûreddin Mahmud Devri'nin anlaşılmasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu kadar Türkiye Selçuklu Devleti'yle de ilgili araştırmaları önemli kılmaktadır. Çalışmamızda bu durumdan yola çıkarak Selçuklu tarihiyle ilgili araştırmalardan özellikle yararlanılmıştır.

Faruk Sümer'in *Oğuzlar (Türkmenler)*[154] kitabı, Selçuklu tarihinin yanı sıra Nûreddin'in hüküm sürdüğü coğrafyada önemli bir güç teşkil eden Suriye'deki Türkmen topluluklarının ve Türkmen beylerinin kökenlerinin bilinmesinde önemli bir eserdir.

---

[152] Ferhad Daftary, **The Ismaılıs Their History and Doctrines**, New York: Cambrıdge Unıversıty Press, 2007.
[153] Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, çev.: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
[154] Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Târihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

Osman Turan'ın *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*[155], Zengîler'in de hem siyasî olarak hem kültürel olarak içinde yer aldığı Selçuklular'ın, İslâm medeniyeti içinde tanımlanması açısından yol gösterici bir araştırmadır.

Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in ortak çalışması "*Selçuklu Devletleri Tarihi"*[156] kitabında, Büyük Selçuklular'ın yanı sıra, Türkiye Selçukluları'nın Zengîler ve Nûreddin'le ilişkisine yer verilmiştir. Kitap, söz konusu yönüyle olduğu kadar, Nûreddin Mahmud Devri'ndeki devletler arası ilişkilerin Selçuklu devlet geleneği içinde anlaşılmasında da yararlandığımız eserler arasında yer almıştır.

Nûreddin'in Halep'te yer edinmesi, Zengîler'in Halep halkı nezdindeki konumundan bağımsız değildir. Bu konumun belirlenmesinde Ali Sevim'in *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*[157] kitabı açıklayıcı bir eser niteliğindedir.

Erdoğan Merçil'in *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*[158] adlı eseri, Nûreddin Mahmud Devri'nde Müslüman devletlerin içinde bulunduğu durumun anlaşılması hususunda çalışmamıza yardımcı olan eserlerdendir.

Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*[159] adlı eseri, Selçuklu tarihi için olduğu kadar, Zengilerin Irak Selçukluları ile ilişkileri açısından da zengin bir içeriğe sahiptir. Çalışmamızda, bu eserin her iki yönünden de yararlanılmıştır.

Muharrem Kesik'in *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)* başlıklı, Türk Tarihi Kurumu tarafından da yayımlanmış tezi, I. Mesud'un şahsiyetini ve icraatlarını ifade ederken Nûreddin'in kayınbabası ve genellikle müttefiki Türkiye Selçuklu sultanı ile ilişkisini de ortaya koymuştur. Çalışmamızda bu eserdeki tespitlerden de istifade edilmiştir.

---

[155] Osman Turan, **Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
[156] Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
[157] Ali Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990
[158] Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
[159] Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Claude Cahen'in *Osmanlılardan Önce Anadolu*[160] eseri de Türkiye Selçukluları-Nûreddin Mahmud ilişkilerinin değerlendirilmesi noktasında çalışmamızda dikkate alınan eserlerdendir.

Haçlı Seferleri Araştırmaları

Steven Runciman'ın, Fikret Işıltan tarafından Türkçeye çevrilen üç ciltlik *Haçlı Seferleri Tarihi* adlı eseri Haçlı Seferleri ile ilgili kapsamlı bir araştırmadır. Eserde, başta II. Haçlı Seferi olmak üzere Haçlılarla Nûreddin arasındaki ilişkiler detaylı bir şekilde işlenmiştir. Runciman, yer yer İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Kalânisî'den alıntılar yapsa da ağırlıklı olarak Müslümanlarca yazılmayan kroniklerden yararlanmış; Haçlı Savaşları ile ilgili gayrı müslim vekâ'yinâme yazarlarının bakış açısını bir tür modernize etmiştir. Eser, Haçlı Seferleri açısından önem taşımasının yanı sıra gayrı müslimlerin Nûreddin Mahmud algısının anlaşılması açısından da çalışmamızda önemsenmiştir.

Stevenson'un *The Crusaders in The East*[161] kitabı, Haçlı Seferleri araştırmaları arasında Nûreddin'i özet bir metin içinde en doyurucu şekilde anlatan eserdir, denilebilir. Bilgilerini daha çok İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Esîr'e dayandıran Stevenson, bu eserinde olayları aktarmakla kalmamış, önemli çıkarımlarda da bulunmuştur. Stevenson'un çıkarımları çalışmamız açısından ufuk açıcı olmuştur.

Kenneth Meyer Setton'un editörlüğünde hazırlanan *A History of the Crusades (The First Hundred Years)*[162] adlı çalışma, Haçlı Seferleri'ni hem Avrupa hem İslâm dünyası açısından irdeleyen önemli bir eserdir. Çalışmamızda, bu eserin Haçlılar cephesiyle ilgili bölümlerinin yanı sıra Türklerin liderliğindeki İslâm dünyası cephesiyle ilgili bölümlerinden de yararlanılmıştır.

Ebru Altan'ın *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*[163] adını taşıyan eseri, Nûreddin'e çok az yer ayırmışsa da Nûreddin'in mücadele ettiği Haçlıların yapısını ve Nûreddin'le Haçlılar arasında kalan Dımaşk Atabegliği'nin durumunu tasvir etmiştir. Çalışmamızda bu eserden özellikle yararlanılmıştır.

---

[160] Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, çev.: Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
[161] W. B. Stevenson, **The Crusaders İn The East**, Cambridge: Cambridge At The University Press, 1907.
[162] **A History of the Crusades (The First Hundred Years)**, ed.: Kenneth Meyer Setton ve Baldwin, M. W., Madison: University of Wisconsin Press, 1969.
[163] Ebru Altan, **İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Işın Demirkent'in iki ciltlik *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*[164], Nûreddin Mahmud Devri'ni kapsamasa da Haçlı kontluklarının yapısı, birbirleriyle ve çevrelerindeki Müslüman Türk devletleriyle savaşları bakımından çalışmamızda dikkate alınmıştır.

Arap araştırmacı Süheyl Zekkâr, kırk ciltlik *el-Mevsuatü'ş-şamile fi't-tarih-i hurubü's-Salibîyye*[165] adlı eserinde Haçlı Seferlerini ayrı ayrı tetkik etmiş, bununla birlikte Haçlı Seferleri ile ilgili önemli kaynakları Arapçaya çevirerek bir araya getirmiş; kapsamlı bir külliyat oluşturmuştur. Haçlı Seferleri araştırmaları için büyük değer taşıyan bu külliyat, çalışmamızda sıklıkla başvurulan eserlerdendir.

Carole Hillenbrand'ın *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*[166] adlı eseri, Haçlı Seferlerini konu alan Müslüman tarihçilerin Nûreddin Mahmud algısını ele alması bakımından önemlidir. Hillenbrand, eserinde İslâm dünyasında gelişen Batı karşıtı görüşlerin tarihsel kökenleri üzerinde odaklanmış; Nûreddin'i bu çerçevede konu edinmiştir. Tarihçilerin Nûreddin Mahmud algısını izah ederken Hillenbrand'ın eserinden yararlanılmıştır.

Arap araştırmacı Said Abdulfettâh Aşûr'un *el-Harakatü's-Selîbîyye*[167] adlı iki ciltlik eseri de Haçlı Seferlerini bir bütün olarak ele alan önemli bir eser olarak çalışmamızda dikkate alınmıştır.

Ansiklopediler ve Diğer Araştırmalar

Çalışmamızda İslâm Ansiklopedilerinin ilgili maddelerinden[168] ve Kuteybe eş-Şehâbî'nin *Muʿcemû Dımaşk et-târih*[169] adlı ansiklopedik tarzdaki üç ciltlik kitabından da yararlanılmıştır. Şahâbî, bu eserinde Dımaşk'taki mekânlarla ilgili tarih kitaplarındaki kayıtları bir araya getirmiştir. Benzer şekilde Riyad Sâlih Ali Haşiş'in Haçlı Seferleri sırasındaki tasavvuf hareketlerini konu alan *el-Harakatü's-sufîyye fî*

[164] Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I-II**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
[165] Süheyl Zekkâr, **el-Mevsuatü'ş-şâmile fi't-tarih-i Hurubi's-Salibiyye**, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1995.
[166] Carole Hillenbrand, **Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri**, çev.: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2015.
[167] Said Abdulfettâh Aşûr, **el-Harakatü's-Salîbîyye,** Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısrîyye, 2010.
[168] **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999; **Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) İslâm Ansiklopedisi (İA)**, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1979.
[169] Kuteybe eş-Şahâbî, **Muʿcemû Dımaşk et-târih**, Dımaşk: Vezâretü's-Sekâfe fi'l-Cumhuriyye el-Arabiyye es-Suriyye, 1999.

Bilâdi'ş-Şam hilali'l Hurubi's-Salibiyye[170] adlı yayınlanmamış yüksek lisans tezi ve Mualli Abdulselam Halepî'nin Kādî el-Fâzıl'ın mektuplarını derleyip tahkik eden *Reasilu'l-Kadı Fazıles-siyasîyetti ʿahdi Selâhaddin-i Eyyûbî (589-564 H /1169-1193 M)*[171] adlı değerli yüksek lisans tezi, tezimizde yararlanılan çalışmalar arasındadır.

[170] Riyad Sâlih Ali Haşiş, "el-Haraktü's-sufiyye fî bilâdi'ş-Şam hilali'l-Hurubi's-Salibiyye", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi**, Gazze İslâm Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2005.)
[171] Mualli Abdulselam Halebî, **Reasilu'l-Kadı Fazıles-siyasîyetti ʿahdi Selâhaddin-i Eyyûbî (589-564/1169-1193)**, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi**, Gazze İslâm Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2013.)

1. BÖLÜM: HALEP EMÎRLİĞİ ÖNCESİ HAYATI

1.1. Doğum Tarihi ve Yeri

Devrin iki önemli kaynağı olan Azîmî'nin *Târîħu'l-Azîmî* olarak da bilinen *Târîħu Halep* adlı eseri ile İbnü'l-Kalânisî'nin *Źeylü Târîħi Dımaşķ* adlı eserinde Nûreddin'in doğum tarihiyle ilgili bir kayıt yer almamıştır. Nûreddin'in doğum tarihinin verildiği ilk eser, bu eserlerden sonra ve Nûreddin'in teşvikiyle yazılan İbn Asâkir'in *Târîħu Medîneti Dımaşķ* adlı eseridir.

İbn Asâkir, Nûreddin'in doğum tarihini, Nûreddin'in kâtibi Ebü'l-Yusr Şâkir el-Maarî'den (ö. 581/1185-1186) almış ve *"17 Şevval 511 Pazar günü (5 Şubat 1118), gün doğumu sırasında"* olarak kayda geçmiştir.[172] Bu kayıt sonraki eserlerde de ihtilaf konusu yapılmadan tekrarlanmıştır.[173]

İbn Asâkir, Nûreddin'in doğum yeri konusunda bilgi vermemiştir; sonraki müverrihlerden Zehebî, İbn Kesîr ve İbn Kādî Şühbe ise doğum yeri olarak Halep'i göstermişlerdir.[174] Ne var ki babası İmâdüddin Zengî'nin belirtilen tarihte Halep civarında herhangi bir faaliyetinin bulunmaması, söz konusu bilginin doğruluğundan kuşkulanmamızı gerektirmektedir. Zengî, bu tarihte Musul'da Atabeg Cüyûş Beg'in (Emîr Aybaba Cüyûş Beg) hizmetindedir.[175] Halep ise 511'de (1117-1118) Zengî'nin faaliyetleri dışında Rıdvan'ın oğullarından alınmış, Artuklu Beyi Necmeddin İlgazi'ye (ö. 516/1122) teslim edilmiştir.[176] Bu durum, Nûreddin'in doğum yerini belirsiz bırakmaktadır.

[172] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 118.
[173] İbn Hallikân, Cilt: 5, s. 187; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 96; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 264; Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 531; İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 258; İbn Kādî Şühbe, vr.4; İbnü'l-İmad, Cilt: 6, s. 378.
[174] Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ'*, Cilt: 20, s. 531; İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 258; İbn Kādî Şühbe, vr.4; Kök de TDV İslam Ansiklopedisi'ndeki ilgili maddede buna itibar etmiştir. (Kök, "Nûreddin Zengî, Mahmud", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2007, Cilt: 33, s. 259.)
[175] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 20.
[176] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 9, s. 171.

1.2. Künyesi ve Lakapları

Nûreddin'in ilk adı Mahmud, lakabı el-Melikü'l-Âdil'dir.[177] Mahmud adı, Nûreddin'in doğduğu yıl tahta çıkan Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar ile ilişkilendirilmişse de[178] bu malumat, pek isabetli görünmemektedir; zira Nûreddin, 17 Şevval 511'de (5 Şubat 1118) doğmuş iken, Selçuklu Sultanı Mahmud, 24 Zilhicce 511'de (18 Nisan 1118)[179] babası Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine sultan olmuştur. Yine de Zengî'nin Sultan Mahmud, henüz sultan olması muhtemel şehzade iken onun ismini oğluna vermiş olması mümkündür.

Mahmud'un ilk lakabı "Nûreddin"dir.[180] "Nûreddin", bir unvan değildir veya herhangi bir başarı karşısında Mahmud'a verilmiş bir lakap değildir. İslâmiyet'ten önce Orta Asya Türklerinde olduğu gibi,[181] o devirde de çocuklara, adları konurken verilen ve çoğu zaman Selâhaddîn-i Eyyûbî'de olduğu gibi[182] asıl addan daha çok bilinen lakaplardandır.

Şehid olmayı çok istediği için[183] "Nûreddin Mahmud eş-Şehid" olarak da bilinen[184] Nûreddin'in künyesi ise "Kasım'ın babası" anlamında "Ebü'l-Kāsım"dır. Nûreddin'in "Kasım" diye bir oğlu bilinmemektedir, dolayısıyla bu künyenin seçiliş nedeni de belirsizdir. Nûreddin, Ebü'l-Kāsım künyesinin yanında pek çok lakapla da anılmıştır. Bu lakaplarla birlikte İbn Asâkir, adını, "Mahmud b. Zengî b. Aksungur Ebü'l-Kāsım b. Ebû Said Kāsîmiddevle et-Türkî";[185] Ebû Şâme ise "el-Melikü'l-Âdil Nûreddin Ebü'l-Kāsım Mahmud b. İmâdüddin Atabeg (ki o Ebû Said Zengî b. Kāsîmiddevle Aksungur et-Türkî'dir)" olarak aktarmış, Nûreddin'e babasından dolayı "Zengî" lakabı;

[177] İbn Hallikân, Cilt: 5, s. 184; İbnü'l-Kalânisî, s. 506, 512; Nûreddin'in el-Melikü'l-Âdil lakabını ne zaman aldığı belirsizdir. Süyûtî, Dımaşk'ı alması üzerine Abbâsî Halifesi Muktefî-Liemrillâh'ın kendisine hil'at gönderdiğini, Melikü'l-Âdil lakabını verdiğini ve Mısır'a sefer düzenlemesini emrettiğini yazmışsa da (s. 675.) bu bilgi devirle ilgili kaynaklarda geçmemiştir.
[178] Sallâbî, *Zengîler Dönemi*, s. 41.
[179] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 168.
[180] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 209.
[181] Nebi Bozkurt, "Lakap", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2003, Cilt: 27, s. 66.
[182] Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin asıl adı Yusuf'tur; lakabı Selâhaddin'dir ancak Selâhaddin lakabı, Yusuf adından daha çok bilinmiştir.
[183] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120; Zehebî, *Târîhu İslam*, Cilt: 39. s. 384.
[184] Zengîler Devri anlatıldığında tek başına "eş-Şehid" lakabı ile Nûreddin'den değil, babası İmâdüddin Zengî'den söz edilmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*'de Zengî'den sıklıkla "eş-Şehid" diye söz etmiş; Nûreddin için ise böyle bir kullanıma gitmemiştir. Ancak Nüveyrî, vefatından sonra kendisine "eş-Şehid" lakabının verildiğini yazmıştır. (Cilt: 27, s. 117.)
[185] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 118.

dedesinden dolayı "İbn Kāsım" künyesi verildiğini de belirtmiştir.[186] İbnü'l-Adîm, ondan "el-Melikü'l-Âdil Nûreddin Ebü'l-Kāsım Mahmud b. Zengî" diye söz etmiştir.[187] İbn Hallikân, adını künyesini başa alarak "Ebü'l-Kāsım Mahmud b. İmâddiddin Zengî b. Aksungur" diye kayda geçmiştir; bu kayda lakabının "el-Melikü'l-Âdil Nûreddin" olduğunu eklemiştir.[188] Zehebî, ondan "Sahibu'ş-Şam, el-Melikü'l-Âdil, Nûreddin, Nâsıru emîri'l-mü'minin[189] (Halifenin yardımcısı), Takiyyü'l-mülük (Meliklerin takvalısı), Leysü'l-İslâm (İslâm'ın aslanı), Mahmud b. Atabeg Kāsımıddevle Ebû Said Zengî b. Emîri'l-Kebir Aksungur et-Türkî es-Sultanî, el-Melikşahî" diye söz etmiştir.[190] İbn Kesîr, onu, "el-Melikü'l-Âdil Nûreddin Ebü'l-Kāsım Mahmud İbn el-Melik el-Atabeg Kāsımıddevle İmâdüddin Ebû Said Zengî şeklinde tanıtmıştır.[191] İbn Kādî Şühbe, onu, "el-Melikü'l-Âdil es-Said Nûreddin Şehid Mahmud b. Zengî b. Aksungur et-Türkî" olarak anmıştır. Bahattin Kök ise künyesini başa alarak adını, "Ebü'l- Kāsım (Ebü'l-Muzaffer)[192] el-Melikü'l-Âdil eş-Şehîd Nûruddîn Mahmûd Zengî b. İmâdiddîn Zengî b. Kāsîmiddevle Aksungur" olarak belirtmiştir.[193]

Kanaatimizce Nûreddin'in devlet idaresiyle ilgili asıl lakabı el-Melikü'l Âdil'dir; diğer lakaplar ise şahsiyetine uygun şekilde devrinde veya devrinden sonra kendisini anmak üzere sınırlı durumda kullanılmıştır.

[186] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 96.
[187] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 329.
[188] İbni Hallikân, Cilt: 5, s. 184.
[189] İbnü'l-Kalânisî, lakaplar hakkında ayrıntılı olarak bilgi verdikten sonra "Nâsıru emîri'l-mü'minin" lakabının İmâdüddin Zengî'ye verildiğini ifade etmiştir (s. 443). Nûreddin'e Abbâsî Halifesi tarafından böyle bir lakabın verildiği ile ilgili kayıt yoktur. Sadece Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'nın yanı sıra (Cilt: 20, s. 531.) tarihinde de onu bu lakapla anmıştır. (*Târîhu'l-İslâm*, Cilt 39, s. 370.) Zehebî'nin bu kaydı, Nûreddin'in hutbede kendisinin mü'minlerin emirinin yardımcısı olarak anılmasını istemiş (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 114) olmasından kaynaklanmalıdır. Bununla birlikte Herzfeld'in 1930'da, Dımaşk'ta 549/1154'de inşa edilen Nûreddin Bimâristanı'nın doğu eyvanında bulup okuduğu kitâbede de Nûreddin, "âdil, âlim, zahid" unvanları ile birlikte "Rüknü'l-İslam ve'l-Müslimin" ve "Nâsıru emîri'l-mü'minin" olarak anılmıştır. (Herzfeld, "Damascus: Studies In Archıtecture-I", Ars İslamica, Cilt: 9, s. 3) Kitâbe, Nûreddin'in dilinden yazılmıştır. Kanaatimizce Nûreddin'in ısrarlı bir şekilde kendisini mü'minlerin emirinin yardımcısı olarak tanıtması, emirlik devrinde meşruiyet problemi yaşaması, sultanlık devrinde ise ülkesine kattığı yerlerin kendisine aidiyeti konusunda Abbâsî Halifesine desteğine gereksinim duymasıdır.
[190] Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 531.
[191] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 258.
[192] "Ebü'l-Muzaffer" lakabı, Zengî'ye aittir. (İbn Asâkir, Cilt: 19, s. 85.) Sadece İbn Münkız tarafından bir kez Nûreddin için kullanılmıştır (İbn Münkız, s. 139.), Usame b. Münkız, bunu sehven de yapmış olabilir. (Kök, *İslâm Kurumları*, s. 26.)
[193] Kök, "Nûreddin Zengî, Mahmud", **DİA**, Cilt: 33, s. 259.

1.3. Soyu

Kaynaklarda Nûreddin'in annesi hakkında bilgiye yer verilmemiştir. Zengî'nin müverrihlerce anılan ilk hanımı, Selçuklu emirlerinden Gündoğdu'un dul kalan ve adı belirtilmeyen hanımıdır. Sultan Mahmud, 518'de (1124-1125) Zengî ile Bağdat'ta tanışıp Basra'yı ona iktâ olarak vermek istediğinde onu bu hanımla evlendirmiştir. Bu tarihte Nûreddin, yedi yaşındadır.[194] Zengî'nin sonraki hanımlarının adları ya da babalarının adları kayıtlarda geçtiği hâlde[195] Nûreddin'in annesinin adının geçmemesi, dayılarından da herhangi bir kaynakta söz edilmemesi, annesinin cariye olma ihtimalini doğurmaktadır.

Nûreddin, Kāsimüddevle Aksungur'un tek çocuğu[196] İmâdüddin Zengî'nin oğludur. Zengî'nin babası Halep valisi Aksungur, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın[197] ya da oğlu Melikşah'ın memlûküdür.[198] İbnü'l-Esîr'e göre, Melikşah'ın yaşıtı ve çocukluk arkadaşıdır, onunla birlikte yetişip büyümüştür. Melikşah, babasından sonra sultan olduğunda sohbetinde onu gözetmiş, önemli emirleri arasına almış, yalnızken ve toplantılarında yanında bulundurmuş; Melikşah'la ilişkisi bakımından Vezir Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) düzeyine çıkmıştır. Nizâmülmülk, Aksungur'un sultan katındaki değerinden rahatsız olmuş ve onu merkezden uzaklaştırmak için Halep valisi olarak önermiştir. Aynı kaynağa göre Aksungur'un Melikşah katındaki değerinin kanıtı, Aksungur'un *"*devletin ortağı*"* anlamına gelen "Kāsimüddevle" lakabıdır. Zira bu tür lakaplar rastgele verilmemekteydi; Aksungur, sultanın tahtının sağına otururdu, kimse onun önüne geçmezdi.[199] Aksungur'un faaliyetlerini anlatan Kâtip İmâd da Nizâmülmülk'le kıyaslamadan onu ve Bozan'ı (ö. 487/1094) uçlarda görev yapan en

[194] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 27-28.
[195] İmâdüddin Zengî'nin, Emir Gündoğdu'nun dul hanımı; Tutuş'un oğlu Melik Rıdvan'ın kızı Hatun; Sekmân Kutbî'nin kızı Hallât; Artuklu Emiri Timurtaş'ın kızı; eski Humus emirinin kızı; Emîr Çavlı'nın (Çavlı Sakavu) kızı, Dımaşk Emiri Şemsü'l-Mülûk İsmail'in annesi Safetü'l-Mülûk Hanım olmak üzere altı hanımı bilinmektedir. (Sallâbî, *Zengîler Dönemi*, s. 40-41.) Emir Çavlı'nın kızı Safvetü'l-Mulûk Zümrüd Hatûn el-Muhtereme, Tutuş'un oğlu Melik Dukak'ın anne bir kardeşidir, Tacü'l-Mulk Börî'nin hanımı, çocukları Mahmud ve İsmail'in annesidir. İlim sahibi, hayırsever bir kadın olarak tanınmış, siyasî gelişmelere de karışmış, oğlu İsmail'in Dımaşk'ı kötü yönetmesi üzerine öldürülmesine izin vermiştir, Zengî ile dokuz yıl evli kalmış, Zengî'nin öldürülmesi üzerine Hac için Mekke'ye gitmiş, 557'de (1161-1162) Medine'de vefat etmiş ve orada gömülmüştür. (İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 298.)
[196] Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 191.
[197] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 11.
[198] İbn Hallikân, Cilt: 1, s. 241; İbnü'l-Adîm, "*Onun Melikşah'ın memlûkü olduğu söylenmiştir; yine onun Melikşah'a iltisak ettiği söylenmiştir.*" diye yazmıştır. (İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 222.); Sonraki tarihçilerden İbnü'l-İmâd, "memlûk" yerine "mevali" demiştir. (Cilt: 5, s. 372.)
[199] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 4; İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler Nüveyrî gibi sonraki İslâm tarihçilerince de tekrarlanmıştır. (Cilt: 27, s. 79.)

büyük iki emîr olarak anmıştır.[200] İbn Hallikân ise onun "hâcib" olarak bilindiğini yazmıştır.[201] Kaynaklardaki bu bilgiler değerlendirildiğinde Aksungur'un memlûk kökenli bir üst düzey memur olduğuna kuşku bırakmamaktadır. Aksungur, Melikşah'ın dadısı ile de evlenmiş ve o dadıdan İmâdüddin Zengi doğmuştur.[202]

İbnü'l-Adîm'e göre Aksungur, Sabyu kabilesinden Abdullah Elturgan'ın oğludur.[203] İbnü'l-Adîm "*Babasının adının Numân olduğu da söylenmiştir*." şeklinde bir aktarımda da bulunmuştur.[204] Abdullah ismi genellikle yeni Müslüman olanlara verildiğinden muhtemelen Zengî ailesinin Müslüman ilk ferdi, Aksungur'un babası Abdullah Elturgan'dır. Abdullah Elturgan hakkında ilk dönem kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Memlûklar Devri kaynaklarından Zehebî'ye göre ise Elturgan, Melikşah'ın yanında yüksek rütbeli bir kişidir.[205] Elturgan'ın, Zehebî'nin ifade ettiği gibi yüksek rütbeli bir kişi olması, memlûk kökenli olmasına engel değildir. Selçuklular Devri'nde diğer Türk boyları gibi Oğuz Türklerinden de memlûklar alınmaktaydı.[206] Bu memlûklar eğitilip yetiştirildikten sonra onların yetenekli olanları yüksek görevlere atanma imkânına sahip bulunmaktaydı.

Kaynaklarda Sabyu kabilesi hakkında net bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Sevim, bu kabilenin Kıpçak Türklerinden olma ihtimalini ifade etmiştir.[207] Yılmaz Öztuna, bundan farklı olarak Zengî'nin atalarının Avşar boyuna mensup olduğunu yazmıştır.[208] Türkmen beylerinin kökenleri hakkında bilgi veren Faruk Sümer ise Zengîler'in bir Türk memlûk ailesi olduğunu belirtmekle yetinmiştir.[209]

Sabyu kabilesi hangi Türk boyuna mensup olursa olsun, Türk olmak, İslâm tarihi kaynaklarına Zengî ailesinin belirgin bir özelliği olarak geçmiştir. Nûreddin'in lakapları

[200] Bündârî, *Târîhu âl-i Selcuk*, s. 78.
[201] İbn Hallikân, Cilt: 1, s. 241.
[202] İbnü'l-Kalânisî, s. 196; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 223; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 84.
[203] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 1954; İbnü'l-Adîm, bu bilgileri Azîmî'de gördüğünü belirtse de Azîmî'nin elimizdeki muhtasar tarihinde bu bilgiler yoktur. İbnü'l-Adîm, diğer kaynaklarını ise "*Ebû Yemen el-Kindî ve ondan başkaları*" şeklinde vermiştir. Ömrünün son dönemiyle İbnü'l-Adîm'in çağdaşlarından olan Ebû Yemen el-Kindî (ö. 520-613/1126-1217), Halep'te bir süre yaşamış, kıraat, nahiv, lügat ve Hanefî fıkhı âlimidir. (Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 22, s. 34); Sevim'e göre "Elturgan", hâkimiyeti devam eden ve büyük işlere karışan anlamındadır. (*Ünlü Selçuklu Komutanları,* s. 72.)
[204] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 223.
[205] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 15; İbnü'l- Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 189; Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 19, s. 129.
[206] Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları,* s. 73.
[207] Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları,* s. 73.
[208] Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983, Cilt: II, s. 105.
[209] Sümer, s. 109.

anlatılırken ifade edildiği üzere İbn Asâkir, Ebû Şâme, Sıbt İbnü'l-Cevzî, Zehebî, İbn Kesîr, İbn Kādî Şühbe gibi tarihçiler, Zengî'nin babası Aksungur'u "et-Türkî" nispetiyle anmışlardır.

1.4. Çocukluk-Gençlik Yılları ve Aldığı Eğitim

Nûreddin, babasının katledildiği 541'deki (1146) Caʿber Kalesi kuşatmasına katıldığında Hicrî yıla göre otuz yaşında, Miladî yıla göre yirmi dokuz yaşındaydı. Yaşamının bu yirmi dokuz-otuz yılı ile ilgili ilk kaynaklarda kayıt bulunmamakta; adı herhangi bir ordu birliği içinde ya da herhangi bir iktâ emirliği ile ilgili olarak geçmemektedir. Ebû Şâme, Esedüddin Şîrkûh'un, Zengî hayatta olduğunda da Nûreddin'in hizmetinde bulunduğunu söylese de Nûreddin'in o dönemdeki durumu ve görevi hakkında bilgi vermemiştir. İbn Halikân da Ebû Şâme'den söz etmeden onun verdiği bu bilgiyi olduğu gibi aktarmıştır.[210] Şîrkûh'un o dönemde Nûreddin'in emrinde olduğunu gösteren herhangi bir vaka kaydı söz konusu olmadığından Nûreddin'in yetiştirilmek üzere Şîrkûh'un yanında bulundurulma olasılığı belirmektedir.

Mısır Memlûklar Devri tarihçilerinden İbn Tağrîberdî, Zengî'nin kendisinde necabet görerek oğlu Nûreddin'i diğer oğullarından önde tuttuğunu[211] ifade etmişse de bunu bir kayda dayalı bilgiden öte Tağrîberdî'nin yorumu olarak görmek daha yerinde görünmektedir. Zira Zengî'nin büyük oğlu Seyfeddin el-Gazî'ye iktâ verdiği[212]ve Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un yanında bulundurarak onu önde tuttuğu bilinmektedir.[213] Bununla birlikte Nûreddin'in aldığı eğitim yönünden Seyfeddin Gazi'nin önünde olduğu, Zengî Atabegliği'ndeki ulemânın birikiminden yararlanarak yöneticiliğe ondan daha iyi hazırlandığı söylenebilir. [214]

İbn Asâkir, babasıyla birlikte katıldığı 541'deki (1146) Caʿber Kalesi kuşatması öncesindeki yaşamı için *"Gençlik yıllarına girdiğinde Caʿber Kalesi kuşatmasında nihayet buluncaya kadar babasının hizmetinde bulundu."*[215] demekle yetinmişse de Nûreddin'in öğrenimi ile ilgili kanaati oluşturan yine odur. Nûreddin'in yakın

[210] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 355; İbn Hallikân, Cilt: 7, s. 143.
[211] İbn Tağrîberdî, Cilt: 6, s. 65.
[212] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 341.
[213] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 4-5.
[214] Yaacov Lev, "The jihad of sultan Nur al-Dın of Syria(1146–1174): History and Discourse", **JSAI,** 35 (2008), s. 251-252.
[215] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 118.

halkasında bulunan tarihçi, hattının (yazısının) güzel olduğunu, marifet ve beyan ilimlerini bildiğini, hadis kitaplarını tahsil etmeye düşkün olduğunu, başta İslâm Peygamberi ile ilgili eserler olmak üzere dinî ilimlerle ilgili eserleri çokça okuduğunu, Kur'an-ı Kerim tilavetini uzunca yaptığını, hadis dinleyip aktardığını[216] ifade etmiştir. Yalnız âlim bir şahsiyette bulunabilecek bu özellikler, Nûreddin'in çocukluk ve gençlik yıllarında iyi bir öğrenim gördüğüne işaret etmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr de onun Hanefî fıkhını iyi bildiğini aktarmıştır.[217]

Nûreddin'in öğrenimi hakkında yorumlardan öte bir kayıt bulunmadığı gibi, Selâhaddin'den başka karşısına kimsenin çıkamayacağı kadar iyi bir çevgân[218] oyuncusu olan;[219] devrinin en iyi at binicisi ve küre oyuncusu kabul edilen, düşmanla ön safta bizzat savaşan[220] Nûreddin'in, bu yeteneklerinin oluşmasını sağlayan disiplinli ve yetkin eğitim sürecinin ayrıntıları hakkında da elimizde kayıt bulunmamaktadır. Son devir popüler Arap tarihçilerinden Sallâbî, onun aldığı eğitimi *"ağır bir eğitim"* diye ifade edip medreselerin yanında özel hocalardan askerî ve siyasî eğitim aldığını, onlardan aldığı teorik eğitimi Necmeddin Eyyûb ve Şîrkûh'un gözetimi altında tatbik etme imkânı bulduğunu belirtse de bu husus da kaynaklarda yer almamıştır.[221] Elisseeff'in Nûreddin'in babasının katledilmesinden önce akınlara katıldığı ifadesi de[222] kaynaktan yoksun bir yorumdan ibarettir.

[216] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 124.
[217] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 57; *Atâbekiyye*, s. 165.
[218] Çevgân, Arapçada kürre denen topa bir sopa ile vurulması ile oynanan bir oyundur, adını sevlecân da denen kendisine has sopadan almıştır. Çevgân oyunu Zengîler de olduğu gibi Eyyûbîler ve Memlûklar'da da oynanmış hatta Memlûklar da sultanın çevgânını taşıyan ve "çevgândâr" denen bir saray memuru dahi bulunmuştur. (Kalkaşendî, Cilt: 5, s. 458.) Bugünkü polo oyununa benzeyen çevgân at üstünde, dört köşe bir sahada, karşılıklı iki takım arasında oynanırdı. (Fevzi Halıcı, "Çevgân", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1993, Cilt: 08, s. 295.)
[219] Kök, *İslâm Kurumları*, s. 27.
[220] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 104-105.
[221] Sallâbî, s. 179-180; Kök de Şîrkûh ve Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'nin ismini anarak benzer ifadeler kullanmışsa da onun da anlattıkları sadece kanaatten ibarettir. Kök, onun Halep'e hâkim olmadan önce babasının emrinde bir kale veya şehrin emrini üstlenmiş olmasını da sadece bir "tahmin" olarak öne sürmüştür. (*İslam Kurumları*, s. 27.) Bu tür kanaatler, doğru olma ihtimali bulunmakla birlikte ilk kaynaklarda yer almadığı gibi sonraki tarih kitaplarında da yer almamıştır.
[222] Elisseeff, Cilt: 2, s. 389.

2. BÖLÜM: DEVRİNİN ASKERÎ VE SİYASÎ GELİŞMELERİ

Tarihçiler, büyük şahıslara, önemli olaylara ve dikkat çekici kültürel gelişmelere bakarak tarihi, devirlere ayırmışlar; bu devirleri söz konusu şahıslar, olaylar veya kültürel gelişmelere izafe ederek adlandırmışlardır.[223] Bu yaklaşım çerçevesinde, "Nûreddin Mahmut Devri"inden kasıt, Nûreddin'in idare ettiği, hükmettiği devirdir. Nûreddin'in kaynaklarda yer alan idareciliği, babasının Caʿber Kalesi'nde katledilmesinden sonra 7 Rebîülevvel 541'de (17 Ağustos 1146) Halep'e varmasıyla[224] başlamış; vefat ettiği 11 Şevval 569'da (15 Mayıs 1174) son bulmuştur.

Nûreddin, babasının katledilmesinden sonra tarih sahnesine çıkmış, bu çıkışla birlikte âdeta İslâm tarihi, İran-Irak havzasından önce Halep-Dımaşk, ardından Şam-Mısır havzasına doğru bir zemin değişimi yaşamıştır. Daha önce İran ve Irak'taki gelişmeleri merkeze alan, diğer yörelerdeki gelişmeleri ise çevredeki gelişmeler olaylar şeklinde aktaran vakayi'nameler, Nûreddin iktidarını sağlamlaştırıp ülkesini büyüttükçe onun şahsını merkeze almaya başlamışlardır. Zira etkili olduğu coğrafyada yaşanan gelişmeler ya doğrudan onun tarafından kararlaştırılmış ya da sonuçları itibariyle onunla ilişkili olmuştur.

Nûreddin Mahmud Devri, Hicri Takvim'e göre 28 yıl 8 ay 4 gün (7 Rebîülevvel 541-11 Şevval 569); Miladi takvime göre ise 27 yıl 4 ay 2 gün (17 Ağustos 1146-15 Mayıs 1174) sürmüştür. Çalışmamızda bu 27 yıl 4 ay 2 günlük süre, "Halep Emirliği Süreci", "Dımaşk'ı Ele Geçirmesi ve Bağımsız Devlete Evrilme Süreci", "Mısır Siyasetine Müdahalesi ve Büyük Devlete Evrilme Süreci" başlıkları altında üç devreye ayrılarak ele alınmış; buna "Vefatı ve Devletinin El Değiştirmesi" bölümü de eklenmiştir.

---

[223] H. Ritter, "Devir", **İA**, Cilt: 1, s. 558-559.

[224] Bu tarih, Ebû Şâme'nin İbn Ebû Tayy'dan aktardığı tarihtir. (Cilt: 1, s. 193.); Halep tarihi açısından önemli bir isim olan İbnü'l-Adîm ise 13 Rebîülahir 541 (22 Eylül 1146) tarihini verir ki (*Zübde*, s. 329), Zengî'nin 5-6 Rebîülahir 541 (14-15 Eylül 1146) gecesi katledildiği ve Nûreddin'in tekfin işlemini dâhi beklemeden yola çıktığı düşünüldüğünde İbnü'l-Adîm'in tarihi hatalı görünmektedir. Zira Halep ile Caʿber Kalesi arasındaki mesafe 123 kilometredir. Şehrin hâkimiyetini elde etmek için hareket eden atlı bir birliğin 123 kilometreyi kat etmek için yedi-sekiz gün yol aldığı düşünülemez. İbn Ebû Tayy'ın aktardığı tarih ise yaklaşık iki güne denk gelir ki bu tür atlı birliklerin ara yolları kullandığı düşünüldüğünde yerinde görünmektedir.

2.1. Halep Emirliği Süreci (541-549/1146-1154)

Nûreddin'in üzerinde yükseldiği ortamı oluşturan asıl etkenler, Büyük Selçuklu Devleti'nin batıya açılması, Suriye'nin Selçuklu hâkimiyetine girmesi ve Halep'te Zengî idaresinin teşekkülüdür. Nûreddin'in Halep emirliği ve Suriye hakimiyetinin anlaşılması, Halep şehriyle Zengî hânedanı arasındaki ilişkinin anlaşılmasını gerektirmektedir.

2.1.1. Halep ve Çevresinde Zengî İdaresinin Teşekkülü

Henüz 16 (637) yılında İslam hakimiyetine giren Halep şehri, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın, Mısır'dan gelen çağrılara cevap vererek 462'de (1070) Şiî Fâtımî Devleti'ni yıkmak üzere Urfa-Halep-Dımaşk hattına yönelmesinden bir süre önce Türk hâkimiyetini tanımıştır. Alparslan'ın söz konusu seferi sırasında ise şehrin Mirdasî Emîri Mahmud, huzuruna çıkıp adına hutbe okumayı kabul ederek (Şâban 463/Mayıs 1071) ona itaatini yenilemiştir. Alparslan, Dımaşk'ı da hâkimiyet altına alma kararında iken Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in (ö. 1072) Doğu Anadolu yönünde ilerlediğini haber alınca Malazgirt'e yönelmiştir.[225]

Selçuklu beylerinin Suriye ve Filistin'i ele geçirip Fâtımî Devleti'ne son vermek üzere Mısır seferine çıkmasından sonra, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (ö. 485/1092), kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u (ö. 488/1095) Şam bölgesine göndermiştir. Bölgedeki diğer Selçuklu beyleriyle anlaşmazlığa düşen Tutuş, kendisini Fâtımî ordusuna karşı yardıma çağıran Selçuklu komutanı Atsız Bey'i öldürmüş; çekiştiği Anadolu fatihi Süleyman Şah da hayatını kaybetmiştir.[226] Bunun üzerine Sultan Melikşah, 479'da (1086) Porsuk, Bozan ve Nûreddin'in dedesi Kāsimüddevle Aksungur gibi büyük emirlerle birlikte Halep'e gelmiş, Halep'i, merkezî Selçuklu yönetimine bağlamıştır.[227] İmâdüddin Zengî ve oğlu Nûreddin için Halep'te, siyasî ve toplumsal zemin bu seferle oluşmaya

[225] İbnü'l-Kalânisî, s. 167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 8, s. 387; Makrîzî, *İtti'âz*, Cilt: 2, s. 302; Sevim ve Merçil, s. 74-76; Turan, *Selçuklular Târihi*, s. 169-171; Cihan Piyadeoğlu, "Sultan Alparslan Fethin Babası, İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2017, s. 166-171. Alparslan her ne kadar Suriye'de kalmamışsa da onun buraya yönelmesi bu bölgedeki Fâtımî etkinliğinin sarsılmasına yetmiştir. Halep'te daha önce Fâtımî Halifeleri adına hutbe okunurken bu tarihten sonra -bazı süreçsel kesintiler olmuşsa da- Abbâsîler adına okunmuştur. (Azîmî, s. 247-248; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn (el-'İber**, Halîl Şehhâde ve Süheyl Zekkâr (nşr.), Beyrut: Dârü'l-fikr, 2000, Cilt: 5, s. 6-7.)

[226] Makrîzî, *İtti'âz*, Cilt: 2, s. 320; Sevim ve Merçil, s. 108-110.

[227] Sevim ve Merçil, s. 133-139.

başlamıştır. Zira Sultan Melikşah, Antakya'ya doğru hareket etmek üzere şehirden ayrıldığında şehri Kāsimüddevle Aksungur'a bırakmıştır (480/1087-1088).[228]

Azîmî, Aksungur'un Halep'teki konumunu şahnelik olarak ifade etmiş;[229] Aksungur'un Halep valiliğinden önce Büyük Selçuklu Sultanı ile ilişkisini ifade eden bir sıfatının bilinmediğini belirten Sevim de bu bilgiyi dikkate alarak Aksungur'un Halep'teki görevini doğrudan doğruya Büyük Sultan'a bağlı "askerî valilik (şahne)" olarak kabul etmiştir.[230] Ancak Halep'teki sıfatı ne olursa olsun, Aksungur, şehir ve çevresinde Büyük Selçuklular'ın nâibi olarak hâkimiyet kurmuştur. Nitekim, Sevim'in görüşüne kaynaklık eden Azîmî, Melikşah'ın Halep Kalesi'ne Nûh et-Türkî adında birini vali tayin ettiğini; köşkün ise Aksungur'a bırakıldığını, yanında dört bin atlı bulunan Aksungur'un valiliğinin Halep ve amallarında yedi yıl sürdüğünü kaydetmiştir.[231] Dımaşk bürokrasisinin içinde yer alan İbnü'l-Kalânisî, Aksungur'un valiliğe atanması hakkında Nûh et-Türkî'den söz etmeden "*Bu yıl (480/1087-1088) Halep'in valiliğinin Emîr Aksungur'a verilmesi kararlaştırıldı.*" demiş;[232] sonraki kayıtlarında da Aksungur hakkında, o devirde müstakil emirler ya da en üst konumdaki emir için kullanılan "sahib" unvanını kullanmış ve ondan "Sâhibü'l-Halep" diye söz etmiştir.[233] Bağdat tarihçisi olarak Abbâsî Devri'ndeki konumlara vâkıf olan İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr de İbnü'l-Kalânisî ile aynı tercihte bulunarak Aksungur'un Halep'teki konumunu, "Sâhibü'l-Halep" olarak aktarmışlardır.[234] İbnü'l-Esîr, Melikşah'ın ona Halep ve amallarının yanında Şam'ın bir kısmını da ona verdiğini belirtmiş;[235] Nüveyrî de Nizâmülmülk'ün önerisiyle Halep'in yanında Lazkiye, Efâmiye, Kefertâb, Hama ve Menbic'in de Aksungur'a ikta olarak verildiğini yazmıştır.[236] Bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, Aksungur'un Büyük Selçuklular'ın Halep'teki en büyük mülkî amiri, dolayısıyla Büyük Sultan'ın naibi olduğuna kuşku bırakmamaktadır.

İmâdüddin Zengî'nin babası ve Nûreddin'in dedesi Aksungur, Halep valiliği sırasında halka iyi davranmış, bununla birlikte etkili bir otorite tesis etmiştir. Güçlü yönetimiyle

[228] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 8, s. 444-445; İbn Hallikân, Aksungur'un bu göreve Tutuş tarafından getirildiğini yazmış ancak kaynak belirtmemiştir. (Cilt: 1, s. 241.)
[229] Azîmî, s. 354.
[230] Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 73.
[231] Azîmî, s. 354.
[232] İbnü'l-Kalânisî, s. 196.
[233] İbnü'l-Kalânisî, s. 197, 198, 199.
[234] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 17, s. 5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 8, s. 474.
[235] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 4.
[236] Nüveyrî, Cilt: 27, s. 79.

şehir ve çevresinde asayişi sağlayan Aksungur, emniyeti temin etmiş, yol kesiciliği bitirmiş, çevredeki yöneticilere de asayişi bozanlara karşı kendisi gibi davranmalarını emretmiştir. Daha önce yolculuk yapmaktan endişe duyan halk, onun devrinde emniyet içinde seyahate çıkmış; bu güven ortamında ortamında tüccarlar, Halep'e yoğun bir şekilde gelmeye başlamış, ticarî hayatın ivme kazanmasıyla Halep ekonomik olarak kalkınmış; bu kalkınmanın önünü açan Aksungur, halk tarafından sevilen bir yönetici olmuştur.[237] Aksungur, Halep'e asayişle ilgili bu zihinsel hatıraların yanı sıra fizikî hatıralar da bırakmış; şehrin ulucamisini, kalesini ve şehitliklerini onarmıştır.[238] Ne var ki Melikşah'ın ölümünün (485/1092) ardından Büyük Selçuklu Devleti'nde yaşananlar, Suriye'de Aksungur'un da geleceğini etkilemiştir.

Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş, Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'a karşı sultanlık iddiasında bulunmuş, emirleri itaatine çağırmıştır. Halep hâkimi Aksungur, Urfa ve Harran hâkimi Bozan, Antakya hâkimi Yağısıyan, "*Berkyaruk'un durumunu öğreninceye kadar"*[239] koşuluyla Tutuş'a tabi olmuş, onun adına hutbe okutmuşlardır.[240] Tutuş'a boyun eğmeyen İbrahim b. Kureyş gibi yerel beyler de bu ittifakın katkılarıyla, insan kaybının yoğun olduğu çatışmalarla itaat altına alınmış,[241] böylelikle Selçuklu Suriye'si, Berkyaruk'tan bağımsız hareket eden Tutuş'un hâkimiyetine geçmiştir.[242]

Şam bölgesinin ardından Musul'u da Aksungur, Bozan ve Kürboğa'nın desteğiyle hâkimiyeti altına alan Tutuş, başta Diyarbakır olmak üzere Güneydoğu Anadolu'yu da kendisine bağlayıp Azerbaycan'a yönelmiş, Berkyaruk'la savaşmaya karar vermiştir. Ancak daha önce de Tutuş ile aralarında husumet bulunan Aksungur, Bozan'ı da yanına alarak ondan ayrılmış, Halep'e geri dönüp orada hutbeyi Berkyaruk adına okutmuştur.[243]

---

[237] İbnü'l-Kalânisî, s. 196; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 1954; İbnü'l-Adîm, Aksungur zamanında, evcil hayvanlara zarar veren çakallara karşı alınan tedbirlerden dolayı kendi zamanında bile Halep'in çevresinde nadir hâller dışında çakallara rastlanmadığını belirtmiştir. (Buğye, s. 1955); 681 (1212) yılında vefat eden İbn Hallikân da kendi döneminde bile halkın Aksungur'un ruhu için Kur'an okuduğunu yazmıştır. (Cilt:1, s. 241)

[238] Sevim, s. 74, 75.

[239] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt 8: s. 486.

[240] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt 8: s. 486.

[241] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224-225.

[242] Azîmî, s. 357.

[243] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt 8, s. 488-489; İbnü'l-Kalânisî, s. 201-203.

Tutuş, yöredeki Arap beyleri ve Antakya Valisi Yağısıyan ile birlikte Aksungur'un üzerine varmıştır. Berkyaruk, Kürboğa ile Urfa hâkimi Bozan'a Aksungur'a yardım etmeleri emrini vermişse de Bozan ve Kürboğa, Tutuş'la Halep yakınlarında yapılan savaşa fiilen katılmamışlardır. Aksungur, Tutuş tarafından yakalanmış, Halep yakınlarındaki Rûyan adlı bir köyde boynu vurularak öldürülmüştür (487/1094).[244] Aksungur'un başı, oğlu İmâdüddin Zengî Halep'e hâkim oluncaya kadar (526/1131) Halep çevresinde teşhir edilmiştir. [245]

Halep'i ele geçiren Tutuş, Bozan'ı öldürmüş, Kürboğa'yı da hapse atmıştır. Ancak Tutuş, 488'de (1095) Rey civarında Berkyaruk'la karşılaştığı savaşta yenilmiş ve savaş meydanında Aksungur'un bazı arkadaşları tarafından öldürülmüştür.[246]

Melikşah'ın 485'teki (1092) ölümüyle başlayan taht kavgaları, Berkyaruk-Tutuş mücadelesinin ardından, Berkyaruk ile Kafkasya Bölgesi'ndeki Arrân Meliki kardeşi Muhammed Tapar arasında 497 (1104) yılına kadar devam etmiştir.[247] Bu tarihte iki taraf arasında yapılan anlaşmada Selçuklu Devleti ikiye bölünmüştür.[248] Tutuş'un hayatını kaybetmesinin ardından oğlu Rıdvan (ö. 507/1113) Halep'e, diğer oğlu Dukak (ö. 497/1104) ise Dımaşk'a hâkim olmuştur. Babalarının yanında yer alan Yağısıyan da Rıdvan'a bağlı olarak Antakya'ya hükmetmiştir.[249] Böylece Büyük Selçuklu Devleti bölünürken Suriye Selçukluları da kendi içinde bölünmüştür.

490'da (1096-1097) Rıdvan ve kardeşi Dukak da kendi aralarında savaşmışlardır.[250] Bu savaşın ardından Rıdvan'ın Halep ve Antakya hâkimiyeti kesinleşmiştir. Rıdvan, daha sonra Fâtımîler'e meyletmiş; Şiîlerin Halep'teki faaliyetleri onun devrinde artmış, hutbe, şehirde bir süre Fâtımîler adına okunmuş[251] ancak Antakya hâkimi Yağısıyan'ın (ö. 491/1098) itirazı ile bu durum düzeltilmiştir.[252]

---

[244] İbnü'l-Kalânisî, s. 206-209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt 8, s. 494-495; İbn Hallikân, s. 241; Haşim Şahin, **Orta Zaman Türkleri/Orta Çağ İslam ve Türk Tarihine Dair Yazılar**, İstanbul: Yeditepe, 2015, s. 121.
[245] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 1959.
[246] İbnü'l-Kalânisî, s. 211-212.
[247] Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", **DİA**, TDV Yayınları: Ankara, 1992, Cilt: 5, s. 514-516.
[248] Türkiye Selçukluları, daha önce Büyük Selçuklular'dan bağımsız hareket etmişlerdir.
[249] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt 8: s. 503-504.
[250] Azîmî, savaşın tarihi olarak 489'u vermiştir. (s. 358.)
[251] Azîmî, Halep'te hutbenin Fâtımîler adına okunmasını 490 yılı olayları arasında kayetmiş, bu durumun bir ay sürdüğünü belirtmiştir. (s. 459.); Makrîzî ise Rıdvan'ın elçilerinin Kahire'deki görüşmelerini ayrıntılı bir şekilde verdikten sonra hutbenin dört ay Fâtımîler adına okunduğunu ve Artuklu emiri

Suriye'yi Selçuklular'ın taht mücadelesi çekişmelerine iten Tutuş, Atsız'ın ardından Aksungur, Bozan gibi diğer beyleri öldürerek Selçuklu Suriye'sini dirayetli idareciler açısından zayıflatmış; bu durumdan Urfa çevresinde Ermeniler, Filistin'de Fâtımîler, bölgenin genelinde ise Haçlılar yararlanmışlardır. Tutuş'un yol açtığı bu parçalı yapı ve karışık durum devam ederken Haçlılar, Anadolu'yu aşıp Urfa'ya yönelmiş, Yağısıyan'ın hutbe tartışmaları nedeniyle bulunduğu Halep'ten dönmesinden üç gün sonra Antakya'yı kuşatmaya başlamışlardır.[253]

Zengî'nin çocukluk ve gençlik yılları hakkındaki bilgileri derleyen İbnü'l-Esîr'e göre babası Aksungur öldürüldüğünde on yaşlarında olan[254] Zengî, babasının memlûkları tarafından sahiplenilmiştir. Musul Atabegi Kürboğa, Tutuş'un öldürülmesi üzerine 489 (1095-1096) yılından sonra Humus'taki tutsaklıktan kurtulunca, "*Kardeşimin oğlu, onu büyütüp eğitmekte başkalarından evlayım*." diyerek Aksungur'un memluklarından Zengî'yi isteyip yanına almış, Aksungur'un memlûklarına iktâlar vererek onları Zengî'nin etrafında toplamıştır. Kürboğa, 490 (1102) yılında ölünceye kadar Zengî onun yanında kalmıştır. Kürboğa'dan sonra, Musul'a hâkim olan Çökürmüş, Zengî'yi himayesine almış; babasına duyduğu sevgiden dolayı kendisine yakın tutmuştur. Zengî, Çökürmüş'ün ardından, Haçlılarla mücadelede önemli bir isim olan Musul Valisi Mevdûd'un himayesine girmiştir. Mevdûd, akıl ve cesaretini görüp onun iktalarını artırmış, savaşlarda yanında bulundurmuştur. Zengî, Mevdûd'la birlikte Haçlılara karşı Tel Bâşir ve Urfa kuşatmalarına katılmış; Dımaşk Atabegi Tuğtegin'in Haçlılarla işbirliğine tanıklık etmiştir. Zengî'nin Haçlılara karşı kahramanlık öyküleri, Mevdûd Devri'nde Şam'da ve Haçlılar arasında yayılmıştır. Mevdûd, bir Bâtınî tarafından ve muhtemelen Atabeg Tuğtegin'in planlamasıyla Dımaşk'ta öldürülünce (507/1113), Zengî, Musul Atabegi Cüyûş Beg ve Selçuklu komutanı Aksungur el-Porsukî'nin yanında bulunmuş, Porsukî'nin İranlı askerlerinin arasında "Şamlı Zengî" diye tanınmıştır. Onunla birlikte Urfa yöresinde Haçlılarla ve Ermenilerle savaşmış, savaştan sonra kahramanlık hikâyeleri askerler arasında anlatılmıştır. Bundan sona Porsukî, Bağdat'a dönerken Zengî, Atabeg Cüyûş Beg ve Selçuklu Şehzadesi Mesud'la

---

Sökmen b. Artuk'un Rıdvan'a yaptığı baskıyla bu duruma son verildiğini yazmıştır. (*İtti'âz*, Cilt: 3, s. 19.)

[252] İbnü'l-Kalânisî, s. 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt 9, s. 11.

[253] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt 9, s. 11.

[254] İbn Hallikân, İbnü'l-Esîr'in verdiği (*Atâbekiyye*, s. 15.) bu bilgiden yola çıkarak Zengî'nin doğum yılını 477 (1084/1085) olarak hesaplamıştır. (Cilt: 2, s. 326.)

(ö.547/1152) birlikte Musul'da kalmıştır. Atabeg Cüyûş Beg ve Mesud'un Sultan Mahmud'a karşı 514'deki (1120-1121) isyanından uzak duran Zengî, isyandan sonra Sultan Muhammed tarafından, Musul'a vali olarak atanan Porsukî'nin yanına, yapılacak işlerde görüşü alınmak üzere verilmiştir. Porsukî, Mesud'un annesi ile evlendirilip Irak şahnesi olarak atanınca Zengî'nin de konumu yükselmiştir. Zengî, Irak Selçukluları ve Abbâsî başkenti Bağdat'ın siyasetine fiilen dâhil olmuştur. 514'te (1120-1121) Vasıt şehri kendisine ikta edilmiş; Basra şahneliği de verilmiştir. Bu görevi sırasında ve Bağdat çevresindeki isyanların bastırılması hususunda başarılarıyla anılmıştır. Porsukî'nin Bağdat'taki görevinden alınıp Musul'a gönderilmesinden sonra Zengî, Sultan Mahmud'un yanında kalmış, onun yakın çevresi içinde yer alıp kendisine önce Basra iktâ olarak verilmiş, ardından Bağdat şahneliğine getirilmiştir.[255]

520'de (1126) Porsukî, Musul'da bir Bâtınî tarafından öldürülmüş, onun yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud da ölmüştür. İzzeddin Mesud'un yanında onun işlerini yürütmek üzere bulunan Emir Çavlı, Porsukî'nin küçük oğlunun Musul'da görevlendirilmesi için Bahâeddin eş-Şehrezûrî ve Selâhaddîn Muhammed el-Yağısyanî'yi Bağdat'a göndermiştir. Ancak Haçlı istilasından kaygı duyan bu iki şahsiyet, Vezir Enûşirvân b. Hâlid el-Kâşânî'nin (ö. 532/1138) konağına giderek ona, *"Sen de sultan da çok iyi biliyorsunuz ki Haçlılar Cezire ve Şam'ı işgal ettiler, burada yerleştiler ve güçlendiler. Aksungur Porsukî, onlarla baş edebiliyordu. Onun öldürülmesinden sonra Haçlıların İslâm şehirlerini ele geçirme hırsları daha da arttı. Onun oğlu ise henüz yaşça küçüktür. Cesur bir şahıs vali tayin edilmeli ki onları memleketten uzak tutsun, sınırları ve çevreyi himaye edebilsin. Biz, İslâm ve Müslümanlar zarar görmesin diye durumu sana arz ettik. Biz, bununla kendimizi Allah'a karşı günah işlemekten ve sultanın kınamasına uğramaktan kendimizi koruduk.*" diyerek Musul'a Haçlılarla mücadele edebilecek bir valinin atanmasını talep etmişlerdir. Sultan Mahmud'a vezir Enûşirvân tarafından iletilen talep, Bağdat'ta istişare ile uygun bulununca[256] Zengî, 521'de (1127) daha önce Porsukî'nin elinde olan bütün yerleri yönetmek üzere Musul'a vali olarak

[255] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 15-32. Bu konuda babasından yaptığı derlemelerle ilk kaynağı oluşturan İbnü'l-Esîr'in anlattıkları, Ebû Şâme (Cilt: 1, s. 146-156) ve Nüveyrî (Cilt: 27, s. 81-84) gibi tarihçiler tarafından olduğu gibi alıntılanmıştır.

[256] İbn Hallikân'a göre Sultan Mahmud, Dübeys b. Sadaka'yı (ö. 529/1135) Musul'a atamıştı, Emir Çavlı Sakavu, buna karşı Musul'un kendisine verilmesi için söz konusu elçileri Bağdat'a göndermiş, elçiler Halife Müsterşid-Billâh'ın Dübeys'in atanmasına karşı çıktığını görmüşler ve Halifeye Zengî teklif edilmiştir. Halife, yüz bin dinar para vererek Sultan Mahmud'u Zengî'nin valiliğine ikna etmiştir. (Cilt: 2, s. 327.)

atanmıştır.[257] Sultan Mahmud, kendisine oğulları Melik Alparslan ve Melik Hafâcî[258] olarak bilinen Melik Ferruhşah'ı da teslim edip Zengî'yi onların atabegi olarak atamıştır.[259] Bu atamayla Zengî Atabegliği kurulmuştur.[260]

Önce Tikrit yakınlarındaki Bevazıh'a gidip orada güç toplayan, ardından 10 Ramazan 521'de (19 Eylül 1127)[261] Musul'a giren Zengî, Musul'u Çavlı ile anlaşarak herhangi bir çatışmaya girmeden teslim almıştır. Ancak Zengî, Musul'a tamamen hâkim olduğu hâlde yönetimi Melik Alpaslan b. Mahmud b. Muhammed Tapar'ın elindeymiş gibi göstermiş, çevre emirlere ve Bağdat'a yönelik bütün yazışmalarını onun adına yapmıştır.[262]

Zengî, Musul'a vali olarak atandığında Haçlı istilası altında bulunan topraklar, Mardin ve yakınlarındaki Şabah'ın çevresinden Mısır'a uzanıyordu. Bu bölgede Halep, Hama, Humus, Dımaşk dışında istila altında olmayan Müslüman bir vilayet kalmamıştı. Haçlı istilasının etkileri, Diyarbakır, Nusaybin ve Re'sülayn (Ceylanpınar) çevresinde de görülüyordu. Arada kalan Rakka ve Harran ise Haçlı saldırılarına maruz kalma endişesi içinde yaşıyordu. Dımaşk'a gelen ticaret yolları kesilmişti; tüccarlar ve diğer yolcular, korku içindeydiler.[263]

Zengî, Büyük Sultan Sencer'in (ö. 552/1157) gayretine rağmen Selçuklu şehzadelerinin taht kavgasında oldukları; Abbâsî halifelerinin ise bundan istifade ederek Selçuklu yönetimini Bağdat'ta zayıflatmak istedikleri Irak Selçukluları'nın inkiraz devrinde

---

[257] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye,* s. 34-35; Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 137; Anonim Süryânî, Zengî'nin Büyük Selçuklu Sultanı tarafından Doğu emiri olarak atandığını kaydetmiştir. (Tritton ve Gibb, s. 100.)

[258] Bu lakap konusunda İbn Hallikân, İbnü'l-Esîr ile çelişmiştir; İbnü'l-Esîr, Alparslan'ı bu lakapla anmıştır, (*Atâbekiyye*, s. 71.) Ebû Şâme, Kâtip İmâdüddin İsfahânî'nin Selçuklular tarihinden (*Nusretü'l-Katre ve Usretü'l-Katre*) alıntı yaparak İbnü'l-Esîr'in yanıldığını ifade etmiştir. (Cilt: 1, s. 179.) Bündârî, bu lakabı *Nusretü'l-Katre*'nin muhtasarında (*Devletü'l-Selçuk*) Ebû Şâme'nin aktardığı şekilde almıştır.(s. 187); İbn Hallikân'ın kaynağı da Kâtip İmâdüddin olmalıdır. İbnü'l-Ezrâk'taki kayıt da Bündârî'deki Kâtip İmâdüddin kaydına uygundur. (s. 42); sonraki tarihçilerden İbn Vâsıl ise Alpaslan'dan İbnü'l-Esîr'in söz ettiği şekilde söz etmiş, Ferruhşah'ı ise anmamıştır. (Cilt: 1, s. 33.)

[259] İbn Hallikân, Cilt: 2, s. 327.

[260] Zengî Atabegliğinin, Selçuklu Devletinin uzantı(dal, şube)larından olduğunu vurgulayan Nüveyrî, devletin kuruluşunun başlangıcını Aksungur'un Halep valisi olarak atanmasına götürür. Ona göre, Aksungur'un katliyle devlet kesintiye uğramış, Zengî'nin Musul valisi olarak atanmasıyla Musul, Şam ve Mısır'da yeniden varlık bulmuştur. (Cilt: 27, s. 78.)

[261] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 34; İbn Hallikân, Cilt: 2, s. 328.

[262] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 71.

[263] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 33; Süryânî Ebü'l-Ferec, Müslümanların Haçlılar karşısındaki durumunu İbnü'l-Esîr'den daha ağır tasvir etmiş; Müslümanların Haçlı korkusundan tir tir titrediğini ve Haçlıların Halep'in değirmenlerindeki unun bile yarısına el koyduğunu iddia etmiştir. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 362.)

Bağdat siyasetine dâhil olmuştur.[264] Bağdat kadar, Artuklular, Tuğteginliler ve Musul'un yakın çevresi de kendi içinde parçalı vaziyetteydi. Zengî, Haçlı tehlikesi ile birlikte bu parçalı yapıdan yararlanarak Irak-Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun "fiilî siyasî iktidarı"nı[265] elde etmiştir.

Zengî, Musul'a yerleştikten sonra, önce geçmişte Porsukî'nin elinde olan yerleri yönetimine katmaya çalışmış; sonra çevredeki şehirlere yönelmiş; Dicle kıyısında, Musul'a üç gün mesafede bulunan[266] Cezîretü'l-İbn Ömer'i (Cizre), Porsukî'nin kendisine teslim olmak istemeyen memluklarından; Nusaybin'i de Artuklular'dan almıştır. Musul yakınlarındaki Sincar, Urfa yakınlarındaki Harran'ı da yönetimine katan Atabeg, Halep'e girebilmek için Urfa Kontu Joscelin ile çatışmamak üzere anlaşmıştır.[267] Zengî, Haçlı istilası endişesi taşıyan halkın çağrısı üzerine Halep'le ilgilenmiş, taraftarları şehirde hakimiyet sağlayınca oraya vali olarak önce Hasan Karakuş adındaki bir emiri sonra Selâhaddin Muhammed el-Yağısyanî'yi atamıştır.[268] 522'de (1128) çocukluğunu aralarında geçirdiği arkadaşlarının desteğiyle Halep'e kesin olarak hakim olan[269] Zengî, şehre geldiğinde halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmış, şehre hakim olunca babası Aksungur'un teşhir edilen kafasını gömmüş; babası adına bir medrese yaptırmış (526/1131), cenazesini bu medreseye naklettirip iki köyün gelirini de buraya vakfetmiştir.[270] Emîr Seyfeddin Suvâr b. Aytekin, 524'te (1129-1130) Dımaşk'tan kaçıp Halep'e sığındığında Zengî kendisine Halep ve çevresinin valiliği ile birlikte Haçlılarla mücadele görevini de vermiştir.[271]

Halep çevresinden sonra Hama'yı da beyliğine katan (523/1129) Atabeg, Güneydoğu Anadolu'ya yönelerek Artuklular'dan Mardin yakınlarındaki Dârâ'yı almış

[264] Turan, *Selçuklular Târihi*, s. 247-250.
[265] Turan, *Selçuklular Târihi*, s. 249.
[266] Yâkūt, Cilt: 2, s. 133.
[267] Papaz Grigor, s. 248.
[268] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 246-247.
[269] İbn Adîm, *Buğye*, s. 3845.
[270] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 1959. İbnü'l-Adîm, medresenin ismini vermeden idaresinin İmam Ebû Talib el-Acemî'ye verdiğini belirtmişken İbn Hallikân, Zengî'nin babasını Züccâciye Medresesi'ne defnettiğini, kendisinin her cuma günü büyük bir topluluğu onun kabrinin başında Kur'an okurken gördüğünü belirtmiştir. İbn Hallikân'a geliri o okuyuculara verilmek üzere büyük bir vakfiyenin bulunduğu ancak vakfiyenin kimin tarafından tahsis edildiğinin bilinmediği söylenmiş; kendisi vakfiyeyi tahsis edenin Nûreddin olduğunu tespit etmiştir. (İbn Hallikân; Cilt: 1, s. 241.)
[271] İbn Adîm, *Zübde*, s. 303. Emîr Suvâr, Nûreddin Halep'e hakim oluncaya kadar Haçlılarla mücadelenin en önemli komutanı olarak öne çıkmış ve kendisiyle birlikte Urfa'nın fethine katılmıştır. (İbnü'l-Kalânisî, s. 450.)

(524/1130)[272] ancak Mardin ve Âmid'e (Diyarbakır) uzanamamıştır. Zengî, aynı yıl Musul Atabegliği'ne atandığından beri ilk kez Haçlılarla savaşarak Halep'in güneydoğusundaki Esârib Kalesi'ni fethetmiştir.[273]

Zengî, Suriye ve Güneydoğu Anadolu ile uğraşırken Irak siyasetiyle de ilgilenmiş, Sultan Mahmud'un ölümünden (525/1131) sonra Selçuklular'ın kendi içindeki ve Abbâsî halifeleri ile olan çekişmelerine fiilî olarak katılmıştır. Selçuk Şah ve Dâvûd b. Mahmûd'a karşı Mesud'u destekleyen (526/1132) Zengî, Selçuk Şah'ın atabegi Karaca es-Sâkî'ye yenilmiş, yaralı bir hâlde Musul'a doğru yol alırken Bağdat'ın kuzeyindeki Tikrit Kalesi'nde Şâdi'nin oğulları Necmeddin Eyyûb ve Esedüddin Şîrkûh'un yanında kalmıştır. Zengî, Eyyûb ve Şîrkûh tarafından iyi karşılanınca -bu aile Tikrit kalesinden çıkarıldığında- onları yanına kabul etmiş, bugün Lübnan sınırları içinde kalan, Humus'un güneyindeki Baʿalbek'e yerleştirmiştir.[274]

Zengî, 528'de (1134) Artuklular'ın elindeki Âmid'i bir kez daha kuşatmıştır. Atabeg, Âmid'i alamamışsa da Âmid yakınlarındaki Savr Kalesi'ni ele geçirmeyi başarmıştır.[275] 529'da (1135) ise Zengî, Dımaşk hâkimi Şemsü'l-Mülûk'un daveti üzerine şehri teslim olmak üzere Dımaşk'ı kuşatmış; Şemsü'l-Mülûk, bu karara karşı çıkanlar tarafından öldürülünce kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.[276] Ancak Zengî, bu kuşatmayla Dımaşk'ta hutbeyi kendi yanındaki Selçuklu şehzadesi Alpaslan b. Mahmud b. Muhammed Tapar adına okutmayı başarmış, Dımaşk üzerindeki etkisini daha çok hissettirmiştir.[277]

Zengî, 532'de (1138) Hama önlerinde Dımaşk yönetimiyle uğraşırken Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos (ö.1143), Suriye'ye girmiş; Halep yakınlarına gelmişse de şehrin iyi savunulduğunu görüp oradan uzaklaşarak Esârib, Maarratünnuʿmân ve Kefertab'ı işgal etmiş, Şeyzer Kalesi'ni kuşatmış; Halep ve Dımaşk'ta korkuya yol açmıştır. Zengî, Komnenos'e karşı Şeyzer Kalesi halkını

[272] İbnü'l-Esîr'deki (*Atâbekiyye*, s. 38-39.) bu kayıt, İbnü'l-Ezrâk'ta, "*Artuklu Emirleri, Timurtaş ve Dâvud Dârâ'ya sığındılar.*" şeklinde geçmiş; Dârâ'nın alındığından söz edilmemiştir. (s. 47.)
[273] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 39-43.
[274] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 354-355.
[275] İbnü'l-Ezrâk, s. 61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 274; Arapça sat, vav, re harfleri ile yazılan "Savr (Savur)" ismi, *el-Kâmil*'in Türkçe çevirisinde (Cilt: 11, s. 24.) yanlışlıkla "Sur" diye çevrilmiştir. Diyarbakır yakınlarında Sur diye bir kale yoktur, burada sözü edilen Mardin'in bugünkü Savur ilçesidir. İbnü'l-Ezrâk çevirisinde "Savr" olarak doğru yazılmıştır. (s. 61.)
[276] İbnü'l-Kalânisî, s. 390-391.
[277] İbnü'l-Kalânisî, s. 392.

desteklemek için Şeyzer yakınlarına gitmiş, Komnenos, Zengî ile karşılaşmaktan çekinip Şeyzer çevresinden uzaklaşmıştır.[278] İmparatora meydan okusa da onunla çatışmamanın yolunu seçen Zengî, aynı yıl Esârib'i ve Hama'nın kuzeyinde yer alan Maarratünnu'mân ile Kefertab'ı, Bizans İmparatoru'nun teslim ettiği Haçlılardan geri almıştır.[279]

Bölgenin idarî yapısını etkilemeye devam eden Zengî, Re'sülayn'ı ve Cebelcur'u almış (533/1139); bir süre önce tekrar Artuklu hakimiyetine giren Mardin yakınlarındaki Dârâ'yı da idaresine katmıştır.[280] Bölgedeki etkisiyle birlikte şöhreti de artan Zengî, Dımaşk Atabeg'i Şehâbeddin Mahmud'un (ö. 533/1139) annesi ve Emîr Çavlı'nın kızı olan Safvetü'l-Mülük Zümrüd Hatun'la Humus yakınlarında, Halifenin, Irak Selçuklu Sultanının, Mısır, Anadolu ve Dımaşk elçilerinin hazır bulunduğu bir düğünle evlenmiştir. Humus'u Zümrüd Hatun'a çeyiz olarak Dımaşk yönetiminden alan Atabeg, buna karşılık Humus ile Akdeniz sahili arasındaki[281] Bârin Kalesi'ni Dımaşk yönetimine bırakmıştır.[282]

Zengî, 534'te (1139) Bağdat'ın kuzeyindeki Şehrezûr'u Musul'a bağladıktan sonra Dımaşk hâkimi Cemâleddin'le anlaşarak Dımaşk'ı da kuşatmıştır. Dımaşk halkının şehrin kendisine teslim edilmesine karşı çıkması üzerine Dımaşk'ı alamamış fakat Baʿlebek'i topraklarına katmıştır.[283] Atabeg, Bârin Kalesi'ni de Haçlılardan alarak Haçlılara karşı en önemli başarılarından birini elde etmiştir. Bârin kuşatmasına son vermek için Halep yakınlarına gelen Bizanslılar, Atabeg karşısında bir sonuç almadan geri dönmek zorunda kalmışlardır.[284]

538'de (1143) Diyarbakır çevresindeki Maden, Tanzeh, Hizan gibi kaleleri alan Atabeg, 25 Cemâziyelâhir 539'da (23 Aralık 1144) Haçlılara karşı en büyük başarısını elde edip

[278] Runciman, Cilt: 2, s. 176-178. Ioannes Kınnamos'un Histroria'sında bu olaylar aktarılırken Zengî ve ordusu hiç anılmamıştır. (s. 16-17.); William of Tyre de olayları Zengî'yi anmadan aktarmıştır. (Cilt: 2, s. 94-97.) Süryânî Mihail ise İmparatorun Şeyzer çevresinden çekilmesini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un Kilikya'ya girmesine bağlamıştır. (Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 158-159.); Ebü'l-Ferec de Zengî'den söz etmeden Mihail'in Sultan Mesud'la ilgili yazdıklarını aktarmıştır. (Cilt: 2, s. 374.); Anonim Süryânî ise Zengî'yi anmış, Sultan Mesud'dan söz etmemiştir. (s. 279.)
[279] Azîmî, s. 393-394; Runciman, Cilt: 2, s. 180. İbnü'l-Adîm ise Esarib'in kurtarılmasını 3 Safer 533 olarak kaydetmiştir. (İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 319.)
[280] Azîmî, s. 394; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 320.
[281] Yâkūt, Cilt: 2, s. 452.
[282] İbnü'l-Kalânisî, s. 419-420.
[283] Azîmî, s. 395; İbnü'l-Kalânisî, s .424.
[284] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 59-61.

Urfa'yı Haçlılardan kurtarmıştır.[285] Fırat'ın doğusundaki bütün Haçlı istilasına son veren Atabeg, Birecik'i de kuşatmış fakat Musul'da Melik Alparslan b. Mahmud b. Muhammed Tapar tarafından kendisine karşı düzenlenen bir isyan yüzünden bu kuşatmaya son vermek durumunda kalmıştır.[286] Melik Alpaslan'ın isyanını bastıran Zengî, 5-6 Rebîülâhir 541 (14-15 Eylül 1146) gecesinde Fırat kıyısındaki, İbn Malik Kalesi[287] olarak da bilinen, Rakka ve Sıffîn arasında Fırat Nehri üzerindeki bir mevkide yer alan[288] Caʿber Kalesi'ni kuşattığı sırada Haçlı kökenli hizmetlisi Yarenkuş tarafından öldürülmüştür. Cenazesi önce Hz. Ali ile Muaviye arasındaki savaşın yaşandığı Sıffîn'deki şehitliğe gömülmüş, ardından Rakka kadısı Ebû Muslim[289] tarafından Rakka'ya taşınmıştır.[290]

Zengî, arkasında Seyfeddin Gazî, Nûreddin, Kutbüddin Mevdûd ve Nusretüddin Emir-i Emirân[291] olmak üzere dört oğul ve bir kız[292] bırakmıştır. Zengî öldürüldüğünde büyük oğlu Seyfeddin Gazi, babası adına iktâ emiri olduğu Şehrezûr'da;[293] onun bir küçüğü Nûreddin, kendisinin yanında,[294] diğer iki oğlu ise Musul'da bulunuyordu.

Yaşamı boyunca savaştan savaşa, bir mücadeleden başka bir mücadeleye koşan Zengî, Irak ve Suriye'nin istikrarsızlığından, hâkimiyet alanını genişletmek için yararlanmış; güvensiz bir şahsiyet izlenimine yol açmayacak makul bir taraf tutma ve ayrışma siyaseti izlemiştir. İstikrar unsurunu, durağan ittifaklarda değil, siyasî değişkenlik içinde uygun koşullarda taraf değiştirmekte görmüştür. Valiliği ve atabegliği, Haçlılarla mücadele üzerine varlık bulmuştur. Buna rağmen, olanaklarını büyütünceye kadar Haçlılarla çatışmaktan kaçınmış;[295] atabegliğinin ilk döneminde Bağdat siyasetindeki yerini kaybetmeyecek bir hassasiyet içinde, Irak Selçuklu ve Abbâsî başkenti ile

[285] Urfa'nın fethi, gayrimüslim kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. (William of Tyre, Cilt: 2, s. 140-144; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 378-380.)
[286] Zengî'nin dönmesinden korkan Haçlılar, şehri Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş'a teslim etmişlerdir. (Abû'l-Farac, Cilt:2, s. 380.)
[287] İbn Asâkir, Cilt: 19, s .85.
[288] Yâkūt, Cilt: 2, s. 141-142.
[289] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 3856.
[290] Bündârî, *Târîhu Devleti Âl-i Selçuk*, s. 186; İbn Asâkir, Cilt: 19, s. 85, Cilt: 57, s. 118; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 35-75; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 157-187, İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 3845-3858; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 31-104; Şahin, s. 133-134.
[291] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 76, 95.
[292] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 381.
[293] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 85.
[294] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 341.
[295] Atabegliğinin ilk sekiz yılında sadece bir kez Haçlılarla karşılaşmıştır. (Stevenson, s. 123.)

iletişimini hep koruyarak hâkimiyet alanı içindeki parçalı yapıyı birleştirip gücünü artırmıştır.

İmâdüddin Zengî, Haçlılarla mücadele etme olanağına ulaştığında, İslâm topraklarında kurulan ilk Haçlı kontluğunun merkezi Urfa'yı istiladan kurtarmıştır. Halep yakınlarına kadar sefer düzenleyebilme askerî gücüne sahip Bizans'la karşı karşıya gelmeden gerçekleştirdiği bu fetihle, Haçlılarla mücadeleyi yeni bir aşamaya taşımıştır. Musul ve Mardin'e doğru genişleme yollarını kapatarak Haçlıları Antakya-Kudüs yolundaki dar Akdeniz sahiline hapsetmiş, kendisinden önce Artuklular ve Irak Selçukluları'nın mücadelesine rağmen saldırgan konumunda bulunan Haçlıları, kaybettikleri toprakları kurtarma sürecine geriletmiştir. Zengî, Bağdat'ın kuzeyindeki Tikrit yakınlarında yer alan Şehrezûr'dan Halep'in batısına uzanan, Mardin çevresinden Dımaşk yakınlarına kadar genişleyen nispeten istikrar ve sükûnet içinde bulunan, doğusunda Musul'un, batısında Halep'in baş şehirler olduğu bir ülke miras bırakmıştır.

Zengî, fizikî alanı genişletme ve bütünleştirmeyi ifade eden niceliksel değişimle uğraşırken ülkenin imarını ifade eden niteliksel değişimi ihmâl etmemiş; savaş ve mücadele sürecine rağmen ülkesini mamur etmiştir. Atabeg olarak atandığında surları harap olmuş, yerleşimi seyrekleşmiş bir durumda bulunan Musul'un surlarını onarmış, içini de çok amaçlı binalarla donatmıştır. Kendisinden önce meyve açısından en yoksul şehirlerden biri iken onun döneminde şehir içinde ve çevresinde yapılan bahçelerle Musul, meyve bakımından en zengin şehirlerden biri hâline gelmiştir.[296] Halep'te ekonomik açıdan rahatlama sağlayamadıysa da Harran yöresindeki çiftçileri memnun etmiştir.[297] Musul, Sincar ve Halep arasında ekonomik bir denge sağlamaya çalışmış, ülkenin çıkarına uygun bir iskân politikası geliştirmiştir. Hizmetindekilerin ülkeyi terk etmesine izin vermemiş, Halep çevresine Emîr Yârûkī'nin liderliğindeki Eyvaniyye Türkmenlerini yerleştirerek buradaki demografik yapıyı değiştirmiştir.[298]

Sınır şehirlerinin savunmasız, iç şehirlerin ise saltanat çekişmesi içinde olduğu bir dönemde Zengi, sınırdaki şehirlerin dışarıya karşı korunaklı, iç şehirlerin ise saltanat çatışmalarından nispeten uzak olduğu bir yönetim inşa etmiştir. Kanaatimizce, Zengî'nin en büyük başarısı ise devleti yeniden inşa etmesi olarak görülmelidir.

[296] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 77-78.
[297] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 3851-3852; *Zübde*, s. 327-328.
[298] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 185.

Kendisinden önce Musul'un doğusundan Halep'in batısına, Diyarbakır'ın kuzeyinden Dımaşk'ın güneyine uzanan bölgede devlet müessesesinin mevcudiyeti kuşkuludur. Bu coğrafyada mevcut olan, Irak Selçukluları, Artuklular, Dımaşk Atabegliği ve kimi bağımsız beylerce yönetilen kalelerdir ve bu kaleler arasında ortak bir yönetim yoktur. Kale yönetimleri sadece yakın çevresindeki dış alanı kontrol edebilmiş, kale emirleri iç isyan ve dış saldırı endişesi taşıdıklarından büyük hedefler için kalelerinden uzaklaşamamışlardır. Bu durum kale yönetimlerinin Haçlılarla uzun süre ve etkili bir mücadele yürütmesini engellemiştir. Kaleler arasında kalan geniş alanlar ise bir tür kontrolsüz serbest bölge mahiyetindedir. Bu serbest bölgelerin varlığı Haçlılara zaman zaman içeriye doğru açılma olanağı tanımıştır.

Zengî, Musul'u başkent edinerek Bağdat'ın kuzeyinden Halep'in batısına, Diyarbakır yakınlarından Dımaşk'ın yanı başına kadar uzanan bölgeyi merkezî bir yönetime bağlamıştır. Haçlı tehdidi altındaki Halep'i, Musul'daki askerî olanakların güvencesi altına almış; iki şehir arasında uyum tesis etmiştir. Dımaşk'ı ele geçirmeyi genel strateji hâline getirmiş, Urfa yöresini Musul ve Halep bütünlüğüne katmıştır. Musul'un çevresindeki kontrolsüz kaleler gibi Halep çevresindeki kaleleri de merkezi yönetime bağlamış, dolayısıyla bu coğrafyada kontrolsüz serbest bölge bırakmamıştır. Stevenson'un ifade ettiği gibi her ne kadar Haçlılarla mücadele onun döneminin karakteristik bir özelliği değilse de[299] Haçlılarla mücadeleyi sistematik olarak sürdürebilecek yegâne kurum olan devleti inşa ederek Haçlılarla mücadeleyi yeni bir aşamaya taşımış; oğlu Nûreddin'in Haçlılara karşı mücadeleyi yürüteceği zemini hazırlamıştır.

İmâdüddin Zengî'nin tarihsel olarak en önemli fonksiyonu, Stevenson'un *"Müslümanların en büyük güçsüzlükleri"* diye ifade ettiği[300] parçalı yapıya son vermek; bütünlüğü dış güçler karşısında işlevselleştirerek düzenli, sürekli ve etkili bir güç hâline getiren devleti yeniden inşa etmesi olarak görülmelidir.

2.1.2. Halep Yönetimini Elde Etmesi

Zengî Halife, Irak Selçuklu Sultanı Mesud ve etraftaki emirlere; atabegi olduğu Sultan Mahmud'un oğlu Alpaslan'ın adına Musul yönetiminin başında bulunduğu izlenimi

[299] Stevenson, s. 125.
[300] Stevenson, s. 1.

vermiştir. Atabeg, yazışmaları "*Melik diyor ki*" ifadesiyle Alpaslan'ın adına yapmış; elçileri onun adına göndermiş, çevredeki emirleri onun adına kendisine bağlamıştır.[301]

Alpaslan, Sultan Mesud'un yerine Irak Selçukluları'nın başına geçmek istiyordu. Zengî'nin Urfa'nın fethinden sonra Birecik'i kuşatarak Urfa Haçlı kontluğunun istilası altında kalan alanlara yöneldiği sırada (539/1145) Alpaslan, Musul'da yönetime el koyma girişiminde bulunmuş; Zengî'nin Musul'daki nâibi Nusreddin Çakır'ı öldürtmüştür. Zengî, bu yüzden Fırat kıyısındaki Bîre kuşatmasına son vermiş, Musul'a geri dönmek için yola çıkmak zorunda kalmıştır. Ancak Zengî'nin Musul'daki bürokrasisi, kendisi Musul'a ulaşmadan Alpaslan'ı kontrol altına almayı başarmıştır. Zengî, Musul'a vardığında Nusreddin Çakır'ın yerine, çocukluk arkadaşı[302] ve en güvendiği adamı Zeyneddin Ali Küçük'ü Musul nâibi yapmıştır.[303] Atabeg, Musul'daki isyandan iki yıl sonra Caʿber Kalesi kuşatmasına giderken tedbirli davranmış, güvenmediği Alpaslan'ı başkenti Musul'da bırakmamış, yanında götürmüştür. Buna rağmen, Zengî'nin katledildiği 5-6 Rebîülâhir 541 (14-15 Eylül 1146) gecesinden sonra Alpaslan'ın bir daha yönetime el koyma talebi olmuştur.[304] Zengî'nin kurduğu yapının sürekliliğinin engellenerek Zengîler'in devleti olma vasfını kaybetmesine yol açacak bu problemin nasıl giderildiği ve Nûreddin'in Halep yönetiminin başına nasıl geçtiği hususu, ilk kaynaklarda tarihçilerin eğilimlerinin ve anlatıcıların kendilerini öne çıkarmalarının etkisi altında, tespit edebildiğimiz yedi farklı anlatıma yol açmıştır. Söz konusu anlatımlar şu şekilde özetlenebilir:

Devrin gelişmelerini yakınlarından dinleyen İbnü'l-Esîr'in anlatımında, Zengî'nin öldürülmesinden sonraki gelişmeleri Zengî ailesi lehine yöneten Zengî'nin divanının başında bulunan ve devlete tek başına hükmeden Emîr Cemâleddîn Muhammed b. Ali'dir. Emîr Cemâleddîn ile Emîr-i Hâcib Selâhaddîn el-Yağısyanî[305] arasında çekişme bulunmaktadır. Emir Cemâleddîn, el-Yağısyanî'ye giderek Zengî'nin kendilerine yaptığı iyilikleri anlatmış, Melik Alpaslan'ın yönetimi ele geçirmek istediğini, ittifak yapmamaları durumunda ülkenin Zengî'nin çocuklarının elinden çıkacağını belirtmiştir.

[301] Zengî, tahakkümü altına aldığı Dımaşk'ta bile 529'de (1135) hutbeyi Alpaslan'ın adına okutturmuştur. (İbnü'l-Kalânisî, s. 392.)
[302] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 15.
[303] Bündârî, *Târîħu devleti Âli Selcûḳ*, s. 186-188; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 71-73; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 178-180.
[304] Bündârî, *Târîħu devleti Âli Selcûḳ*, s. 190-191; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 84-85.
[305] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de adını Selâhaddîn el-Bâğisyânî olarak vermiştir. (Cilt: 9, s. 341.)

İki emir, Cemâleddîn'in Musul'da Seyfeddin el-Gazî, el-Yağısyanî'nin ise Halep'te Nûreddin'in yanında bulunması konusunda sözleşmişlerdir. Bu sözleşmenin ardından Cemâleddîn, Melik Alpaslan'ı kontrol altında tutarken Caʿber 'in kuşatılması sırasında babasının iktâ emiri olarak Şehrezûr'da bulunan Zengî'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi'ye Musul nâibi Ali Küçük üzerinden haber yollamış, onun Musul'a gelerek idarenin başına geçmesini sağlamıştır. Selâhaddîn el-Yağısyanî ise babasının cesedinden parmağındaki mühür yüzüğünü alıp Halep'e giden Nûreddin'in yanında kalmıştır.[306]

İbnü'l-Esîr'in anlatımı, Emîr Cemâleddîn ve Selâhaddîn el-Yağısyanî arasındaki ihtilaf[307] ile Musul'da Atabegliğin başına geçen Seyfeddin Gazi odaklıdır. Bu anlatımda Nûreddin'in Halep'e hâkim olmasının ayrıntıları aktarılmamıştır. Dolayısıyla Selâhaddîn el-Yağısyanî dışında onun hangi emirler tarafından desteklendiğine de yer verilmemiştir.

Olayı özetle anlatan ve yüzük gibi ayrıntılara yer vermeyen İbnü'l-Kalânisî'ye göre de Zengî'in cesedi tekfin edilmeden terk edilmiştir. Alpaslan ve Seyfeddin Gazi birlikte Musul'a gitmişlerdir. Emir Seyfüddevle Savar (Seyfeddin Mesud Savar, ö. 541/1146'dan sonra) ve Selâhaddîn el-Yağısyanî ise Nûreddin'le beraber Halep'e yürümüşlerdir. Fakat ülkede farklı gruplar aracılığıyla kaotik bir ortam oluşmasından dolayı Hama'daki iktâsı konusunda endişeye düşen Selâhaddin, Nûreddin'den ayrılıp Hama'ya gitmiştir.[308]

Yüzüğün katil Yarenkuş tarafından alındığını belirten Kâtip İmâdüddin el-İsfahanî'ye göre, başlangıçta Emir Cemâleddîn'in çadırına yönelik bir saldırı olmuştur. Ancak emirler, daha sonra kendi aralarında anlaşmışlardır. Emîr Cemâleddîn, Melik Alpaslan'ı kontrol altında tutmuş; Şehrezûr'da bulunan ve babasının isteği doğrultusunda Sultan Mesud'un emrinden çıkmayan Seyfeddin Gazi'yi Musul'a çağırtarak Zeyneddin Ali'nin de yardımıyla Musul'da yönetimi ona devretmiştir. En büyükleri Selâhaddîn el-

[306] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 84-86; *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 341-342.
[307] İbnü'l-Esîr, iki emirin niyetini de sorgulamıştır. Ona göre Hama'yı iktâ olarak elinde bulunduran el-Yağısyanî'nin Halep'e kast etmesinin nedeni, onun Melik Alpaslan'ın ülkeyi ele geçireceğine ve Fırat'ın doğusunda Zengî'nin oğullarının hükmünün kalmayacağına, dolayısıyla Hama iktasının elinden çıkacağına inanmasıdır. Cemâleddîn'in el-Yağısyanî'yi Halep'e yönlendirmesinin nedeni ise ondan kurtularak yönetime tek başına hükmetmek istemesidir. (*Atâbekiyye*, s. 85.)
[308] İbnü'l-Kalânisî, s. 444-448.

Yağisyanî olan ve aralarında Şîrkûh'un da bulunduğu Şam (Suriye) emirleri ise Nûreddin'le birlikte Halep'e gitmişlerdir.[309]

Tarihini Nûreddin'in teşvikiyle yazan İbn Asâkir'in anlatımında ise gelişmeleri yöneten Nûreddin'in bizzat kendisidir. Nûreddin, Melik Alpaslan ve beraberindeki emirleri, *"Oraya vardığınızda kardeşim Seyfeddin el-Gazî oraya ulaşmışsa Musul onundur ve size ona tabi olursunuz, ulaşmamışsa ben Şam'daki işleri düzene koyduktan sonra sizin yanınıza dönerim"* diyerek Musul'a yollamıştır.[310]

Babası Nûreddin tarafından Halep'ten çıkarıldığı için Nûreddin'e karşı olup Mısır'a yerleşerek Selâhaddin'e yakınlık duyan Şiî tarihçi Yahya b. Ebû Tayy'ın Ebû Şâme üzerinden günümüze ulaşan anlatımında Nûreddin'i Halep hâkimiyetine götüren, Şîrkûh'tur. Ona göre Şîrkûh, Atabeg Zengî'nin öldürüldüğü haberini aldığında Nûreddin'e gidip ona *"Emîr Cemâleddîn Musul askerini alarak kardeşin Seyfeddin'i öne çıkarmak için Musul'a gitti, benim de yanında gitmemi istedi ancak ben ona icabet etmedim. Benim görüşüm, senin Halep'e yürüyüp orayı kendin için başkent edinmendir. Suriye askeri senin hizmetinde toplanır ve yönetim senin eline geçer. Zira ben biliyorum ki Halep'e hâkim olan tüm Şark'a hâkim olur."* demiş; ardından Suriye askerine Nûreddin'in hizmetinde toplanmalarını emretmiştir. Nûreddin ve beraberindekiler, 7 Rebiulevvel'de (17 Ağustos) Halep'e varmışlardır. Şîrkûh da kalenin kapısına gelince Nûreddin, onun kaleye girmesine izin vermiştir. *"Bundan sonra Şîrkûh'un da işleri yoluna girmiştir. Ona bu yolu açan Nûreddin Mahmud'du. Zira Nûreddin Mahmud, onu emirliğinin yolunu açan kişi olarak görüyordu."*[311]

Devrin önemli Artuklu tarihçisi İbnü'l-Ezrâk, 544'te (1139) Musul'da bulunduğu sırada olayı Kādılkudât Kemâleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Abdullah eş-Şehrezûrî'den dinlemiştir. Onun anlatımına göre ise Zengî'nin katledilmesi sonrasında, Emîr Cemâleddîn'in olaylara müdahil olmasını sağlayan, anlatıcı Kādılkudât Kemâleddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Abdullah eş-Şehrezurî'nin kendisidir. Emîr Cemâleddîn'in çadırı saldırıya uğramış ancak kadı ortalığı sakinleştirerek ona Seyfeddin Gazi'nin Musul atabegi olmasıyla neticelenen yolu göstermiştir. Seyfeddin, babasının müstevfisi Cemâleddîn Muhammed b. Ali el-İsfahanî'yi vezir tayin etmiş, Cizre'yi de Ebûbekir ed-

[309] Bündârî, *Târîħu devleti Âli Selcûķ*, s. 189-191.
[310] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 119.
[311] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 193.

Dübeysî'ye iktâ olarak vermiş; böylece ülkede otorite sağlanmıştır. Nûreddin'in işlerini ise Esedüddin Şîrkûh ve Selâhaddîn el-Yağısyanî üstlenmişlerdir. Mecdüddîn Ebû Bekir İbnü'd-Dâye de ona hâcib olmuştur. Mecdüddîn, Nûreddin'in sütkardeşiydi, küçüklüğünden beri Nûreddin'e hizmet ediyordu. Nûreddin, emir olunca bütün işleri ona devretmiş, onu Halep'e (nâib) tayin etmiştir.[312] Selâhaddîn el-Yağısyanî ise elinde iktâ olarak bulundurduğu Hama'yı kaybetme endişesiyle Nûreddin'den ayrılmış, Hama'ya gitmiştir.[313]

Anonim Süryânî'ye göre ise Nûreddin'in Halep'e hâkim olmasını sağlayan Selâhaddîn el-Yağısyanî'dir. Zengî öldürüldüğünde bulunduğu yerde defnedilmeden bırakılmıştır. O sırada dört oğlundan Seyfeddin Gazi Irak Selçuklu Sultanı Mesud'la beraber İran'da; Nûreddin, cephede yanında; Kutbüddin Mevdûd ve Nusretüddin Emîr-i Emirân ise Musul'dadır. Yaşlı ve akıllı emîr Selâhaddîn el-Yağısyanî, Zengî'nin öldürüldüğünü haber alır almaz, kendisine tabi emirlerle birlikte, hazineyi de yanlarına alıp Nûreddin'i Halep'e götürmüş, yönetimin başına geçirmiştir. Atabeg Zengî'nin cenazesi ise bazı adamlarca Rakka'ya götürülüp gömülmüştür.[314]

Sonraki tarihçilerden İbnü'l-Adîm ve İbnü'l-Verdî'nin anlatımları İbnü'l-Kalânisî ile örtüşmektedir.[315] Süryânî Ebü'l-Ferec, İbn Ebû Tayy'ın anlatımını tercih etmiştir. Nûreddin'in babasının cenazesinden parmağındaki yüzüğü çıkardığını anlatan Ebü'l-Fida'nın anlatımı da İbnü'l-Esîr'in özeti gibidir. Nüveyrî ve İbn Haldûn da İbnü'l-Esîr'in anlattıklarını olduğu gibi aktarmışlardır. İbn Kesîr olayların ayrıntısına girmemiş, bir kronolojiden ibaret olan İbn Subât tarihi ise Nûreddin'in babasının mühür yüzüğünü ölü parmağından çıkarıp Halep'e gittiği ve Halep'i temlik ettiğini aktarmakla yetinmiştir.[316]

---

[312] İbnü'l-Ezrâk, s. 79-81.

[313] İbnü'l-Kalânisî, s. 445; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 191.

[314] Tritton ve Gibb, s. 291-292. Anonim Süryânî, Halep'le ilgili bu ayrıntıları aktarırken Musul'la ilgili ciddi bir hata yapmış, Seyfeddin Gazi'ye hiç değinmeden Musul yönetiminin Zeyneddin Ali'nin danışmanlığında Kutbüddin Mevdûd'a kaldığını yazmıştır. (Tritton ve Gibb, s. 292.)

[315] İbnü'l-Adîm'in kaynağı, Ebû Mehasin el-Harranî'nin bugün elimizde bulunmayan *Harran Tarihi*'dir. Dolayısıyla bu anlatım da, aslında ilk kaynaklardaki anlatımlar arasındadır. (*Buğye*, s. 3855; *Zübde*, s. 328-329; Zeynüddin İbnü'l-Verdî, **Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)**, Kahire, H.1285, Cilt: 2, s. 46.)

[316] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 382–383; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 87; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 104–107; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 279; İbn Kesîr, Cilt: 6, s. 209; İbn Subât, **Târîhu İbn Subât**, thk.: Ömer Abdüsselam Tedmurî, Cerûs Bors Yayınları: Lübnan, 1993, Cilt: 1, s. 81.) Modern dönem tarihçilerinden Runciman, doğrudan İbn Ebû Tayy'ı esas alırken (Cilt: 2, s. 197.) Elisseeff de İbn Ebû Tayy'ın tezine yakın durmuştur

Bu anlatımlardan hangisi doğru olursa olsun, Zengi'nin Bağdat'ın istikrarsızlığına rağmen, Musul'da kurduğu bürokrasinin, yapının sürekliliğini sağlayarak devlet mekanizmasını yaşatma kabiliyetine ulaştığı gerçeğini değiştirmemektedir. Emîr Cemâleddîn ve Zeyneddin Ali, Musul'da Seyfeddin Gazi'nin; Selâhaddîn el-Yağisyanî, Mecdüddîn İbnü'd-Dâye ve Esedüddin Şîrkûh, Halep'te Nûreddin'in yanında kalarak ülkenin iki yakasında da devletin sürekliliğini sağlamışlardır.

Halep ve Musul yönetimlerinin oluşmasından sonra Zengîleri bekleyen tehlike, hânedan mensuplarının çatışması ve Stevenson'un Müslümanlar için güçsüzlüğün kaynağı ve Haçlıların bölgede yer edinmesini sağlayan etken;[317] Gibb'in ise Haçlıların askerî güvenliğinin güvencesi[318] olarak ifade ettiği bölünmüşlük tehlikesidir. Ancak Zengî'nin oğullarının rasyonel tutumları ve babalarının kurduğu bürokrasinin sağlamlığı ile *"bir Müslüman hükümdarın vefatından sonra zuhuru mutat olan hanedân kavgalarının onun devletini de dağıtacağını umarak sevinenlerin"* beklentilerini karşılıksız bırakmıştır.[319]

Zengî'nin öldürülmesinden sonra bir hânedan kavgası yaşanmamıştır. İlgili tezlerin aksine Zengî'nin mirasçıları arasında yaşananlar, devletin bölünmesi ile değil, yönetimin paylaşılması ile ifade edilebilir. Zengî'nin mirası oğullarına geçerken devlet bölünmemiş, parçalanmamış, sadece yönetim, bölgeler üzerinden mirasçılar arasında paylaşılmıştır. Bu paylaşım neticesinde, ülkenin büyük bölümünü teşkil eden Habur Irmağı'nın batı sınırlarını oluşturduğu[320] Musul bölgesi, doğrudan Seyfeddin Gazi'ye bağlanırken Habur Irmağı'nın batısındaki Halep ve çevresinden oluşan dar bir alan ise Nûreddin'e kalmış ve böylelikle tarihsel süreçte Nûreddin Mahmud Devri başlamıştır.

Nûreddin'in faaliyetlerin anlaşılması, devrindeki diğer yönetimlerinin durumunun anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Bu husus dikkate alınarak çalışmamızda, Nûreddin Mahmud Devri'ni incelemeden önce o devirdeki yönetimler hakkında -bu yönetimlerin tarihinin kimi kısımları ile çalışmamıza dâhil olmamasını göz önünde bulundurup daha çok araştırma eserlere ağırlık vererek- genel hatlarıyla anlatmayı uygun bulduk.

(Elisseeff, Cilt: 2, s. 392.). Bu konuları ilk kez derli toplu işleyen Cumhuriyet Devri Türk tarihçilerinden Alptekin ise, İbnü'l-Esîr'i esas alırken (*The Reign of Zengî*, s. 91.) Kök, Ebû Şâme üzerinden Batılı tarihçilerin yaptığı gibi İbn Ebû Tayy'ın anlatımını esas almıştır. (*İslam Kurumları*, s. 28.)

[317] Stevenson, s. 173.

[318] *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 530.

[319] Runciman, Cilt: 2, s. 197-198.

[320] Said Abdülfettâh Âşûr, **el-Hareketü's-Salibîyye**, Kahire: Mektebetü'l-Enclü el-Mısrîyye, 2010, Cilt: 1, s. 485.

Harita 1:
Nûreddin Mahmud'un İlk Yönetim Alanı (541/1146)

Çizim: Nurhan Sürücü

2.1.3. Halep Yönetimini Elde Ettiğinde Çevredeki Yönetimlerin Durumu

Nûreddin Halep yönetimini elde ettiğinde çevredeki yönetimlerin durumu Müslüman yönetimler ve gayri Müslim yönetimler olmak üzere iki başlık altında incelenebilir.

2.1.3.1. Müslüman Yönetimler

Büyük Selçuklu Devleti ve Irak Selçukluları

Nûreddin, Halep idaresinin başına geçtiğinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başında Melikşah'ın hayattaki son oğlu Sencer bulunuyordu. Sultan Sencer, Nûreddin'in doğduğu yıl 511'de (1118) Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine Büyük Selçuklu Sultanı olmuştu. Hicrî yıla göre kırk bir yıl sultanlık yapan Sencer, sultanlığının ilk döneminde kendisinden önce sultanlığı ilan edilen Muhammed Tapar'ın on dört yaşındaki oğlu Mahmud'un durumunu açıklığa kavuşturmuştur. Buna göre, Sencer, "sultanü'l-azam" unvanını, Mahmud ise Irak, Suriye ve İran'ın bir bölümünün hâkimi

olarak "sultanü'l-muazzam" unvanını almıştır. Sencer'in bu uzlaştırmasıyla Irak Selçuklu Devleti tarihteki yerini almıştır.[321]

Sencer, batıda Irak Selçukluları'nın iç sorunları ile uğraşmak durumunda kalmış; doğuda ise Gazne Sultanı Behramşah'la savaşmış; Büyük Selçuklu Devleti'nin gücünü korumasını sağlayamamıştır. Sultan, Hârezmşahlar üzerine sefer düzenlemiş; 536'da (1141) Karahıtaylılar'la karşılaşmış, bu savaşta büyük bir yenilgiye uğrayarak esaretten son anda kurtulmuştur. Nûreddin'in Halep yönetimini elde ettiği yıl, Sencer'in dikkati hâlâ doğudaydı; 543'te (1148) tekrar Harezm seferine çıkmış, peşinden Gur (Afgan) hükümdarı Alâeddin Hüseyin'in Gazne'yi tahrip edip kılıçtan geçirmesi üzerine bu hükümdarı te'dip etmekle meşgul olmuştur. Sencer, bundan sonra Oğuzlarla savaşmak durumunda kalmış, Oğuzlar tarafından esir alınmış, bu esaretten beş yıl sonra kurtulmuşsa da bir daha kendini toparlayamamış, 552'de (1157) Merv şehrinde vefat etmiştir.[322] Sultan Sencer'in devrinde Irak'ta, Büyük Selçuklu otoritesi sarsılmış; Irak Selçuklu Sultanları, Abbâsî halifelerini kontrol altında tutmaya çalışırken Abbâsî Halifeleri, onları, Bağdat'taki etkilerini zayıflatıp Hemedan'da tutarak işlerine karıştırmama yoluna gitmişlerdir. Irak Selçukluları, bu dönemde başta Azerbaycan Atabegleri olmak üzere kendi atabeglerinin himayesine muhtaç duruma düşmüşlerdir.[323] Abbâsî Halifesi Muktefî-Liemrillâh'ın taziyesi için oturumda bulunmadığı[324] Sencer'in ölümüyle, Büyük Selçuklu Devleti tarihe karışmıştır.

Nûreddin Halep emirliğini elde ettiğinde karışıklıklar içinde bulunan Irak Selçuklu Devleti de Nûreddin'in devri boyunca bu durumundan kurtulmamıştır. Nûreddin, Halep idaresinin başına geçtiğinde Irak Selçuklu Devleti'nin başında Sultan Mesud bulunuyordu. Ancak devlet, tahta Mesud'dan önce on üç-on dört yaşlarında çıkarılan Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın devrinde, iç anlaşmazlıklar ve halifelerle çatışmalar yüzünden yıpranmıştı. Mahmud'un ölümü üzerine tahta çıkan Mesud'un sultanlığında bu yıpranma hâli devam etti. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Mesud'un sultanlığını onaylamayıp onun karşısına Tuğrul'u çıkardı. Bundan dolayı Mesud, ancak Tuğrul'un ölümü üzerine 529'da (1135) gerçek anlamda sultan olmuştur. Ama Mesud,

[321] Sevim ve Merçil, s. 260; Turan, *Selçuklu Tarihi,* s. 247.
[322] İbn Hallikân, Cilt: 2, s. 427-428; Bündârî, *Târîħu devleti Âli Selcûķ*, s. 240-260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 415; Sevim ve Merçil, s. 257-284; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 236-247.
[323] Hodgson, s. 287.
[324] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 416.

buna rağmen iç çekişmeleri sonlandıramamış, bizzat kendi desteğiyle seçilen sonraki Halife Muktefî-Liemrillâh bile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu mücadelede kardeşi Selçukşah bile karşısında durarak Halife ile birlikte hareket etti. 547'de (1152) ölünceye kadar tahtta kalan Mesud, bu sorunlar içinde Selçuklu merkezini Hemedan'a taşımış,[325] ondan sonra Irak Selçuklu Devleti inkıraz sürecine girmiştir. [326]

Abbâsî Hilafeti

Nûreddin Halep idaresinin başına geçtiğinde Abbâsî Halifeleri, Sultan Sencer'in doğudaki problemlerle uğraşması ve Irak Selçuklu Sultanlarının hânedân içi çatışmalara yoğunlaşmalarından dolayı, siyasî güçlerini Bağdat ve çevresinde artırmışlardı, [327] İslâm dünyası üzerindeki manevi otoritelerini de korumaya devam ediyorlardı.

Bu devirde Abbâsî Halifeleri yıpranmış olsalar da Mısır'a hükmeden Fâtımîler dışında İslâm dünyasından saygı görüyorlardı. Hükümdarlar tahta çıkarken ya da bir bölgeyi topraklarına katarken onlardan berat alma ihtiyacı duyuyorlardı.

Nûreddin Halep emîri olduğunda Abbâsî Halifesi Muktefî-Liemrillâhtı (ö. 555/1160). Muktefî-Liemrillâh, Selçuklu sultanları ile iktidar çatışması yaşayan kardeşi Râşid-Billâh'ın (ö. 532/1138) yerine, Irak Selçuklu Sultanı Mesud ve Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in temsilcilerinin ortak görüşüyle, sefere çıkmamak ve askerî birlik bulundurmamak koşuluyla 18 Zilkade 530'da (18 Ağustos 1136) halife seçilmişti. Sultan Mesud, onun seçildikten sonra kendisinden önceki Abbâsî Halifeleri gibi yönetime karışıp sefere çıkmasını engellemek için Halifeliğe bağlı askerî teçhizata ve bineklere el koymuş, bir sonraki yıl onun bütün iktâlarını da elinden almıştı.[328] Ama Muktefî-Liemrillâh, sultan Mesud'a rağmen Selçuklular'ın iç çekişmelerinden yararlanarak gücünü artırmış; Sultan Sencer'den aldığı destekle Mesud'un etkisini azaltmıştır.[329] Sultan Mesud'a karşı gizlice beddua kampanyası başlatmış; Mesud,

[325] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 247-250.
[326] Devâdârî, Büyük Selçuklu yönetiminin Irak'ta 559'da (1163-1164) bittiğini, idarenin tamamen Abbâsî Halifesi el-Müstencid-Billâh'a geçtiğini yazmıştır. (Devâdârî, **Kenzü'd-dürer ve câmiʿu'l-ġurer**, thk.: Bayrond Ratke, Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî: Kahire,1982, Cilt: 7, s. 20). Nüveyrî ise Selçuklular'ın Irak'taki varlığının 24 Rebîülevvel 590'da (19 Mart 1194) III. Tuğrul Şah'ın öldürülmesi ile sona erdiğini yazmıştır. (Cilt: 27, s. 41-42.) Devâdârî'nin tespiti siyasî bir güç olmak ile ilgilidir, onun verdiği tarihten sonra Irak Selçukluları'nın Irak siyasetindeki rolü en aza inmiştir. Nüveyrî'nin verdiği tarihten sonra ise Irak Selçukluları'ndan kimse taht iddiasında bulunmamıştır.
[327] K.V. Zettersteen, *"*Abbâsîler*"*, **İA**, MEB, Cilt: 1, s. 23.
[328] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 17, s. 312-314; Süyûtî, s. 671.
[329] Süyûtî, s. 672.

547'de (1152) ölünce siyasî etkinliğini daha da artırarak Irak Selçuklu Sultanlarının önüne geçmiştir.[330] Halife, Tikrit Kalesi dışında,[331] Bağdat'ın etrafındaki şehirleri, art arda kendisine itaat ettirmiştir.[332]

Türkiye Selçuklu Devleti

Nûreddin, Halep idaresinin başına geçtiğinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin başında Sultan I. Mesud bulunuyordu. 510'dan (1116) beri Türkiye Selçuklu tahtında olan I. Mesud, sultanlık mücadelesinde kardeşlerine karşı Dânişmendlilerin desteğini almış,[333] sultanlığının ilk yıllarında Dânişmendli Emîr Gazi'nin etki alanında hüküm sürdüyse de onun ölümünden (528/1134) sonra bağımsız hareket edebilmiştir. Dânişmendli Muhammed'in ölmesinden (537/1142) sonra ise Anadolu'nun en güçlü hükümdârı hâline gelen sultan, Bizans kralları Ioannes ve oğlu Komnenos'un Türkleri Anadolu'dan uzaklaştırma planlarını akamete uğratmış, ilk defa onun döneminde Anadolu, "Türkiye" olarak adlandırılmıştır.[334]

I. Mesud Devri'nde Anadolu, Haçlıları güç zaafiyetine sürükleme işlevini sürdürmüştür. Türkiye Selçuklu ordusu, II. Haçlı Seferi'ne karşı 29 Cemâziyelevvel 542'de (26 Ekim 1147) Eskişehir yakınlarındaki Dorylaion'da Alman Kralı Konrad'ı ağır bir yenilgiye uğratmıştır.[335] Bu sırada Antalya'ya yönelen Fransız Kralı VII. Louis'in ordusu da yıpratılmıştır.[336] Bu faaliyetler, Haçlıları etkisizleştirerek onların Suriye'de başarısız olmalarına tesir etmiştir. I. Mesud, Kuzey Suriye'de Zengîler ve Artuklular'la birlikte hareket etmiştir.[337]

II. Haçlı Seferi'ne rağmen, Bizans'la sulh içinde olan Mesud, batıda saldırılardan uzak olmanın sağladığı ortamdan, Güneydoğu Anadolu'ya yönelme yönünde yararlanmıştır. Bir kızını Nûreddin'le evlendiren ve Nûreddin'le iyi ilişkileri önemseyen Mesud,[338]

[330] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 83-85; Süyûtî, s. 674.
[331] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 95-96.
[332] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 90-91.
[333] Muharrem Kesik, **Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fatihleri**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2017, s. 84-87.
[334] Kesik, *I. Mesud*, s. 106, 137-138.
[335] Kesik, *I. Mesud*, s. 85.
[336] Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 32.
[337] Kesik, *I. Mesud*, s. 137.
[338] Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 33.

Kilikya seferi dönüşünde tahtını oğlu II. Kılıcarslan'a bırakmış, 550'de (1155) vefat etmiştir.[339]

Dânişmendliler

Dânişmendliler, Anadolu'nun Müslümanlaşıp Türkleşmesi sürecinin ilk safhasında Anadolu'nun o devirdeki istikrarsızlığı içinde sınırları sürekli değişmekle birlikte Sivas, Tokat, Amasya'dan kuzeye ve batıya doğru Kastamonu, Kayseri, Çorum, Çankırı, Ankara'ya uzanan ve güneyde Malatya ilini içine alan 137 bin kilometrekarelik bir alanda hâkimiyet kurmuşlardı.[340] Ancak Nûreddin Halep yönetiminin başına geçtiğinde Dânişmendliler dağılma sürecindeydiler.

Beyliğin kurucusu, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emirlerinden, Türkiye tarihinin büyük şahsiyetlerinden[341] Dânişmend Gazi, henüz 464 (1071) yılında İç Anadolu'da ilk hakimiyet alanını oluşturmuştu. Onun vefatından sonra yerini alan Gümüştekin, 493 (1100) yılında Antakya Prinkepsi Bohemond'u esir ederek Haçlıları mağlup etmiş; Ermeni Gabriel'in elindeki Malatya'yı üç yıllık kuşatmadan sonra 495'te (1102) fethetmiş,[342] Anadolu'nun en güçlü hükümdarı konumuna çıkmıştı. Gümüştekin'in ardından oğlu Emîr Gazi de Anadolu siyasetinin en önemli şahsiyetlerinden biri olarak öne çıkmıştı. Emîr Gazi, Türkiye Selçukluları'nın taht kavgasında desteklediği damadı I. Mesud'la birlikte Malatya'yı ele geçirmiş,[343] Haçlılara da önemli darbeler vurmuştu. Bizanslıların Anadolu'daki en büyük düşman olarak gördüğü[344] Dânişmendlilerin ordusu, 524'te (1130) Ermenilerle arası bozuk olan Antakya Haçlı Prensi II. Bohemond'u Anazarba Ovası'nda, Misis yakınlarında dağıtmış; savaşta öldürülen II. Bohemond'un başı Halifeye gönderilmişti.[345] Emîr Gazi, Bizans'ın daha önce aldığı Kastamonu ve diğer yerleri geri almıştır. Bu zaferleriyle büyük bir üne kavuşan Emîr

[339] Kesik, *I. Mesud*, s. 114-115.
[340] Öztuna, Cilt: 2, s. 39.
[341] Öztuna, Cilt: 2, s. 39.
[342] Merçil, s. 253-254.
[343] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 129-130; Süryânî Ebü'l-Ferec, tarihini 13 Haziran 1124 olarak verdiği bu olayı, Mesud'dan söz etmeden ayrıntılı olarak aktarmıştır. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 359.)
[344] Ostrogorsky, s. 350.
[345] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 135; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 26; Süryânî Ebü'l-Ferec, olayı ayrıntılı olarak aktardığı hâlde Bohemond'un kafasının halifeye gönderildiğinden söz etmemiş (Cilt: 2, s. 362-363.), İslâm tarihçileri de bu bilgiye yer vermemişlerdir.

Gazi, "melik" unvanının Halife ve Büyük Selçuklu Sultanı Sencer tarafından onaylandığı haberinin geldiği bir sırada (528/1134) ölmüştü. [346]

Emîr Gazi'nin yerine geçen oğlu Muhammed, taht çekişmeleri ve Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud ile Bizans ittifakı karşısında topraklarının bir kısmını kaybetmiş; 536'da (1141-1142)[347] Kayseri'de öldükten sonra Dânişmend ülkesi dağılma sürecine girmişti.[348]

Nûreddin Halep idaresini elde ettiğinde Muhammed'in Zünnûn, İbrahim ve Yunus ile Sivas Valisi kardeşi Nizâmeddin Yağıbasan arasındaki mücadele devam ediyordu.

Artuklular

Adını Anadolu'nun Türklere açılmasına öncülük eden emirlerden Artuk Bey'den (ö. 484/1091) alan Artuklular, Nûreddin'in Halep yönetimini elde ettiği dönemde Hısnıkeyfâ ve Âmid (Diyarbakır) Artukluları ile Mardin ve Meyyâfarkin Artukluları olmak üzere iki kol hâlinde zayıflamış olarak birbirleri ile mücadele hâlinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Hısnıkeyfâ Artuklular'ının başında Fahreddin Karaarslan bulunuyordu.[349] Zengî ile iyi ilişkiler kuramayan Karaarslan, Urfa Haçlı Kontu Joscelin'le yakınlık kurmuştu. Ama Nûreddin'in güçlenmesiyle Haçlılara karşı mücadelede onun yanında yer aldı.[350]

Aynı dönemde Mardin Artukluları'nın başında ise Timurtaş (548/1154) vardı. Timurtaş, Zengî ile savaşmış ve Nusaybin, Dara gibi yerleri ona vermek durumunda kalmıştı. Bir ara Zengî ile anlaşıp Diyarbakır'ı kuşatan Timurtaş, Zengî'nin ölmesi üzerine ona verdiği yerleri geri aldı. Seyfeddin Gazi, Musul'dan bu bölgeye gelinceye kadar buraların çoğunu elinde bulundurdu.[351]

---

[346] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 367; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 26; Kesik, *Dânişmendliler*, s. 93-98.
[347] İbnü'l-Kalânisî, s. 431; Azîmî, s. 396; Kesik, Muhammed'in ölüm tarihi olarak 5 Cemaziyelevvel 537'yi (6 Aralık 1142) vermiştir. (Kesik, *I. Mesud*, s. 44.)
[348] Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 29; Kesik, *I. Mesud*, s. 41, 44-45; *Dânişmendliler*, s. 103-112.
[349] İbnü'l-Ezrâk, s. 61, 73.
[350] Merçil, s. 244.
[351] İbnü'l-Ezrâk, s. 73, 82; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, s. 172.

Dımaşk Tuğteginliler Atabegliği

Dımaşk Tuğteginliler Atabegliği'nin temeli, Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'un atabegliğin kurucusu Tuğtegin'i Meyyâfârikin'e vali olarak gönderip oğlu Dukak'ı atabeg tayin etmesiyle atılmıştır (486/1093).[352] Tutuş'un Büyük Selçuklu sultanları ile giriştiği mücadeleye katılan Tuğtegin, onun öldürülmesinin ardından dul eşi ve oğlu Dukak'ın annesi Safvatü'l-Mülk Hatun ile evlenerek Dımaşk'taki konumunu sağlamlaştırmış;[353] Dukak ve oğlu Tutuş'un ölümünden sonra ise Dımaşk'ın yönetimini tamamen eline geçirmiştir. [354]

İktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Haçlılarla mücadeleyi Irak Selçukluları ile birlikte yürüten Tuğtegin, 8 Safer 522'de (12 Şubat 1128) ölünce yerine oğlu Börî-Tegin geçmiş; Börî, Bâtınîler ve Haçlılarla mücadele etmiştir.[355]

Dımaşk Atabegliği, Börî'nin devrinde Zengî'nin Dımaşk'ı ele geçirmeyi bir politika haline getirmesinden dolayı zayıflamıştır. Börî'nin oğulları İsmail ve Muhammed arasındaki mücadele Atabegliği daha da zayıflatmıştır. Kötü yönetimi yüzünden halk tarafından öldürülme korkusu yaşayan İsmail, Dımaşk'ı Zengî'ye teslim etmek istemiş ancak bu teslim gerçekleşmeden Rebîülâhir 529'da (1 Şubat 1135) katledilmiş; [356] yerine geçen kardeşi Şehâbeddin Mahmud da Zengî'nin Dımaşk'ı ele geçirme stratejisine karşı koymakla uğraşmak durumunda kalmıştır.[357] Zengî, Mahmud'un annesi Zümrûd Hatûn'la evlenmiş ve Humus, Hatûn'un çeyizi olarak Zengî'ye bırakılmışsa da Zengî, Dımaşk'ı ele geçirme siyasetine son vermemiştir.[358]

23 Şevval 533'te (23 Haziran 1139) öldürülen Şehâbeddin Mahmud'un yerine gittikçe güç kazanan[359] Muînüddin Üner'in desteğiyle Cemâleddin Muhammed geçmiştir. Üner'e vezirlik rütbesi verilmiş, Baʿlebek de ona iktâ edilmiştir.[360] Bu sırada Dımaşk Atabegliği üzerinde baskılarını sürdüren Zengî, 14 Safer 534'te (10 Ekim 1139)

[352] Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 6.
[353] İbnü'l-Kalânisî, s. 214; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 8.
[354] Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 22-23.
[355] Merçil, s. 228-229.
[356] İbnü'l-Kalânisî, s. 387-390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 278-279; Azîmî, s. 386; Merçil, s. 229-230.
[357] İbnü'l-Kalânisî, s. 390-392.
[358] İbnü'l-Kalânisî, s. 418-419.
[359] Bir önceki yıl Şıhâbeddin Mahmud, Üner'e hila't giydirmiş, onu ordu komutanı ilan etmiştir. (İbnü'l-Kalânisî, s. 415.)
[360] İbnü'l-Kalânisî, s. 421-422.

Baʿlebek'i almıştır.[361] Bununla yetinmeyen Zengî, Dımaşk'ın kendisine teslim edilmesini istemiştir. Cemâleddin Muhammed, buna razı olmuşsa da emirlerinin karşı koyması üzerine bundan vazgeçmiştir. Bu süreçte hastalanan Cemâleddin Muhammed 8 Şâban 534'te (29 Mart 1140) ölmüş, yerine oğlu Abdüdevle Ebû Said Abak geçmiştir.[362] Ancak yönetim artık tamamen Vezir Muînüddin Üner'in eline geçmiştir. Üner, Zengî'ye karşı Şeyzer emiri Üsâme b. Münkız'ın aracılığıyla Kudüs Kralı Fulk'la anlaşmıştır. Haçlıların Dımaşk'ı Zengî'den korumaları karşılığında onlara ayda yirmi bin dinar ödemeyi ve Zengî'nin elindeki Banyas'ı[363] ele geçirirlerse Haçlılara bırakmayı vadetmiştir. Üner, Haçlılarla ilişkisini daha da geliştirerek 538'de (1143) Kudüs'ü ziyaret etmiştir.[364] Buna rağmen Üner, ayrıntıları çalışmamızın ilgili bölümünde anlatılacağı üzere Nûreddin'in Halep emiri olmasıyla ona yakınlık kurmuş, kızını onunla evlendirmiş; Nûreddin, onun tecrübe ve ilişkilerinden yararlanmıştır.

Fâtımîler Devleti

Şîîler arasındaki bölünmede kendilerini Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) oğlu İsmâil'e atfettikleri için "İsmailîler" adını alan mezhebe mensup olan Fâtımîler,[365] Kuzey Afrika'da 297'da (909) inançları doğrultusunda bir devlet kurmuş, Abbâsî Halifeliğine karşı yeni bir halifelik teşkil edip Şâban 358'de/Temmuz 969'da Mısır'a hâkim olmuşlardır.[366] İslâm tarihinde Şîî etkinliklerin yoğunluğundan yola çıkılarak kimi Batılı araştırmacılarca "Şiî yüzyılı" olarak adlandırılan[367] 11. yüzyılda, Akdeniz'in güneyinde güçlü bir ekonomiye sahip büyük bir deniz gücüne dönüşüp Müstansır-Billâh zamanında en geniş sınırlarına ulaşan Fâtımî Devleti, Mısır, Güney Suriye bölgesi, Kuzey Afrika, Sicilya ve Afrika'nın Kızıldeniz sahillerinin yanında Hicaz ve Yemen'i

[361] İbnü'l-Kalânisî, s. 424-425; Azîmî, s. 394-395; İbnü'l-Esîr, Cilt: 9, s. 310; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 122-123.
[362] İbnü'l-Kalânisî, s. 425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 313-314.
[363] Banyas, Hospitallier tarikatına verilen ilk kalelerdendir; Müslümanlar tarafından birkaç kez ele geçirilmişse de Haçlıların Suriye'ye saldırmak için kullandığı en önemli noktalardan biri olarak uzun süre varlığını korumuştur. (Lawrence, s. 88.)
[364] Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 124-130; vakaları titizlikle kaydeden İbnü'l-Kalânisî ve devrin diğer kaynaklarında bu yolculukla ilgili bir ayrıntı bulunmamaktadır. İbn Münkız, hatıraları arasında bu yolculuğa değinmiştir. (s. 103.)
[365] Farhad Daftary, **The İsmāʿīlis Their History and Doctrines**, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 88.
[366] Daftary, s. 137-138; İbn Haldûn ve Makrîzî'nin aktardıklarına göre Mısır'da Şîî versiyondaki ilk ezan Cemaziyülevvel 359'da (Nisan 970) okunmuştur. (İbn Haldûn, Cilt: 4, s. 60; Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 1, s. 120-121.)
[367] Hodgson, Cilt: 2, s. 38.

de kapsayacak bir büyüklüğe ulaşmıştı.[368] Ancak el-Müstansır-Billâh'ın 437 (1094) yılında oğlu Ebû Mansûr Nizâr'ı veliaht tayin etmesiyle Fâtımîlerde siyasal çekişme, inançsal bir çekişmeye dönüşmüştü. Ebû Mansûr Nizarî'ye karşı vezirler ve ordu, al-Müsta'li-Billâh'ı destekleyip halife ilan etmişlerdir. Bu vakadan sonra Mısır İsmailîleri, Nizarîler ve Müsta'liler olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.[369] İsmailîlerinin inançsal olarak bölünmesiyle Fâtımî hânedan ve devleti zayıflamaya başlamıştır.

487-515 (1094-1121) yılları arasında vezirlik yapan Ermeni kökenli[370] Bedr el-Cemalî'den sonra Fâtımî Devleti'nin asıl yöneticileri vezirler olmuştur.[371] Vezirlik makamının bu kadar öne çıkması, onunla ilgili çekişmeleri de kızıştırmıştır. Hâfız-Lidînillâh döneminde vezirliğe getirilen (529/1135) Ermeni General Behrâm'ın vezaretinde Mısır'da önemli makamların tamamı Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Ermenilerin yönetimdeki etkinliği Mısır'daki çekişmelere yeni bir boyut getirmiş ve Müslüman askerlerle Ermeniler arasında bir dizi vakaya yol açmıştır.[372]

Nûreddin Halep emiri olduğunda Mısır'da Fâtımî Halifesi Hâfız-Lidînillâh'tı. Hâfız, Behram'ın uygulamalarının yol açtığı huzursuzluğu gidermek için Cemâziyelevvel 531'de (Şubat 1137) Sünnîler tarafından sevilen ve Haçlılara karşı mücadele edeceğine inanılan Rıdvan b. Velahşâ'yı vezirliğe getirmiş ancak faaliyetlerinden memnun kalmayıp onu görevden almıştı. Hâfız, 544'te (1149) ölünceye kadar vezirlik makamını boş bırakmış, vezirlerin işleriyle kendisi ilgilenmiştir.[373] Onun döneminde Fâtımîler, Şam bölgesindeki son şehirleri Askalân'ı ellerinde tutmaya çalışmışlar, şehre sürekli asker ve asker göndererek Haçlıların eline geçmesinin önüne geçmeye çalışmışlardır.[374] Hâfız'ın ölümünden sonra Mısır, vezirler arasındaki mücadele ile tam anlamıyla bir entrikalar devleti hâline gelmiştir.

---

[368] Daftary, s. 138-139.
[369] İbn Haldûn, Cilt: 4, s. 84-85; Daftary, s. 238.
[370] İbn Haldûn, Cilt: 4, s. 81.
[371] Daftary, s. 248.
[372] İbn Haldûn, Cilt: 4, s. 93-94; Daftary, s. 249; Serkan Özer, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 128.
[373] İbn Haldûn, Cilt: 4, s. 94-95; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 189. Bu, istisna bir durumdur. Hâfız, bu özelliğiyle Mısır'da devletin idaresini gerçek anlamda üstlenen son Fâtımî halifesidir; vezirlik görevi de doğrudan doğruya kendisi tarafından üstlenilmemiş, sırasıyla oğulları Süleyman ve Haydara tarafından icra edilmiştir fakat üçüncü oğlu Hasan, ağabeyi Haydara'yı öldürmüş, bunun üzerine ordu, Hasan'ın katledilmesini istemiş; Hâfız, oğlunu doktorlarına zehirleterek öldürtmek zorunda kalmıştır. (Daftary, s. 248.)
[374] Özer, s. 130-131.

Suriye'deki Kale Devletler

Nûreddin Mahmud Devri'nde Suriye'de Şeyzer ve Caʿber, ortamın istikrarsızlığı içinde yerlerinin muhkemliğinden de yararlanarak çevredeki devletlerin hiyerarşisi dışında kalıp bağımsız kale devletçileri olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.

Hama'ya 20 km mesafede, Asî nehrinin sol kıyısında yüksek bir kayalığa kurulu Şeyzer Kalesi ve şehri, Sâlih b. Mirdas (ö. 420/1029-1030) devrinden beri (415/1024) Beni Münkız ailesinin elindeydi. Kale defalarca Haçlıların ve Bizanslıların saldırısına uğramıştı fakat muhkemliğinden dolayı Suriye coğrafyasında, bağımsız bir devlet gibi varlığını sürdürüyordu. Nûreddin Mahmud Devri'nde kalenin yaklaşık elli yıllık hâkimi Ebü'l-Asâkir İzzeddin Sultan b. Ali b. Münkız (ö. 552/1157) ile kardeşinin oğlu Üsâme b. Münkız arasında problem çıkmış, Üsâme, bu yüzden kardeşi ile birlikte Şeyzer'i terk etmişti. Kale yönetimi, zaman zaman Haçlılara karşı mücadeleye asker verse de genellikle onlarla karşı karşıya gelmemeyi seçiyordu.[375]

Kuzey Suriye'de Fırat Nehri'nin sol sahilinde, Balis ile Rakka arasında, Sıffîn'e yakın Ca'ber Kalesi ise Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah 479'da (1086) Halep çevresine geldiğinde, Benî Kuşeyr (Kuşeyroğulları) Araplarından Caʿber b. Malik adlı âmâ bir adamla iki oğlunun elindeydi. Kale yol kesme ve soygun için kullanılıyor, güvenliği tehdit ediyordu. Melikşah, kaleyi kuşatıp ele geçirmiş, içindekilerin çoğunu kılıçtan geçirtmiş veya sürgün ettirmiş, Halep'e vardığında ise şehri elinde bulunduran Salim b. Malik b. Bedrân b. Mukalled el-Ukaylî'ye kendi isteği dışında Halep'e karşılık Ca'ber Kalesi'ni vermiştir.[376] Malik, Rakka'yı da ele geçirmişti. Küçük bir devlet yapısında olan Ca'ber merkezli bu devletçik, Haçlı tehdidi altındaydı, 497'de (1103) Urfa Haçlıları tarafından saldırıya uğramış, halkının bir kısmı esir alınmış, sürüleri yağmalanmıştı.[377] Ülkesinin topraklarını bölen şehir devletçiklerini güvenliğe tehdit olarak görüp devletinin hiyerarşisine katmak isteyen Zengî, 541'de (1145) Ca'ber'i

[375] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 413-415; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 319-324; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 145-147; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 284-286; Gülay Öğün Bezer, *"Şeyzer"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2010, Cilt: 39, s. 106-107.
[376] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 8, s. 444; Yâkūt, Cilt: 2, s. 382; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 11; Aydın Taneri, *"Caʿber Kalesi"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1992, Cilt: 6, s. 525-527.
[377] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 70.

kuşatmış ancak kuşatma sırasında öldürülmüştür.[378] Nûreddin, Halep emirliğini elde ettiğinde kale, hâlâ aynı ailenin elinde bağımsızlığını koruyarak Suriye'yi bölüyordu.

2.1.3.2. Gayri Müslim Yönetimler

Bizans İmparatorluğu

Nûreddin Halep yönetimini elde ettiğinde Bizans imparatoru, yaklaşık üç yıl önce ölen (537/1143) babası John Komnenos'un yerine tahta geçmiş olan genç Manuel Komnenos'tu.[379] Manuel, cesur, diplomasiden anlayan, evrensel imparatorluk kurma düşüncesine sahip, dini tartışmalara girmeye tutkun, yaşam tarzıyla Avrupalılara yakın bir imparatordu.[380]

Manuel, Bizans'ın bölgede herhangi bir gücün büyümesinden rahatsızlık duyma ve Ermeni karşıtı siyaseti ile Komnenos hânedanının Katolik Papasıyla geliştirdiği iyi ilişkileri de miras almıştır. Bu dönemde, Doğu Avrupa'nın yanında Marmara Bölgesi, Kuzey Anadolu ve Güney Anadolu'nun önemli bir kısmına hükmeden Bizans'ı yeniden bir dünya gücü yapma hayali içinde olan Manuel, doğuya ilgi duysa da doğudaki sorunların çözümünü batıda görüyordu. Norman-Bizans çatışmasını devralan Manuel, Almanya ile iyi ilişkiler geliştirmişse de II. Haçlı Seferi'nde Haçlıların Bizans topraklarından geçiş biçiminden rahatsız olmuştur. Ayrıca onun dünya devleti olma hayali ile Almanların dünya devleti olma hayali de çatışıyordu. Bunun için Normanlara karşı Almanlarla olan ittifakı yeterli düzeyde gerçekleşmiyordu. Örneğin Manuel, 1156'da Norman Kralı I. Guillaume'nin karşısında ağır bir yenilgiye uğramış; Almanlardan yardım talep etmek yerine Papadan yardım istemiştir. 1158'de Papa'nın aracılığıyla I. Guillaume ile anlaşmıştır. Bu anlaşma ona doğu ile uğraşma fırsatı vermiştir.[381]

Bizans'ın Antakya üzerindeki hak iddiaları, Bizans'ın Haçlılarla ilişkisini olumsuz etkilerken Ermenilerle Haçlılar arasındaki yakınlık da Ermenilerle problemleri bulunan Bizanslıların Haçlılarla ilişkisini olumsuz etkiliyordu. Manuel, Doğu Akdeniz'deki siyasete müdahale olmakta istekli davranırken Haçlıların Bizans'tan yardım talepleri

[378] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 70; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 278-279.
[379] *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 530.
[380] Ostrogorsky, s. 351.
[381] Ostrogorsky, s. 356-357.

diledikleri karşılığı bulmuyordu.[382] Bununla birlikte Haçlılar, Bizans'tan yardım alma umudunu korumaya çalışıyor, Bizans da bu umudun korunmasını lehinde görüyordu.[383]

Bizans, Haçlıların Doğu Akdeniz'de kendisinden bağımsız bir güç olarak büyümesini istemiyor,[384] bölgede çatışan güçlerin varlığından yararlanma yoluna gidiyordu. Haçlılar ise gerek Avrupa'dan gelecek Haçlıların Bizans sahasından geçme zorunluluğu nedeniyle gerek Doğu Akdeniz'e uzak olan Avrupa'dan gelecek bir yardımın gecikmesi durumunda uzanabilecekleri tek yerin Bizans olması hasebiyle, Bizans'ın tepkisine yol açacak adımlar atmaktan kaçınıyor ve Müslümanlar karşısında Bizans'ın himayesine sahip oldukları görüntüsünü vermeye çalışıyorlardı.[385] Nûreddin, Manuel'le Haçlılar arasındaki bu ilişkiden dolayı Haçlılarla mücadelede Bizans'ı hep dikkate almıştır. Özellikle Bizans'ın Antakya üzerindeki hak iddiası çalışmamızın ilgili bölümünde anlatılacağı üzere onun Antakya Haçlılarına karşı adımlarını temkinli atmasına yol açmıştır.

Ermeniler

Ermeniler, Selçuklu akınları Anadolu'ya ulaştığında Aras Vadisi ve Van dolaylarından gelip 1071 yılı civarında Kilikya ve Toros Dağları'na yerleşmiş, Suriye yolunu tutarak Antakya ile Bizans toprakları arasına girmişlerdi.[386]

I. Haçlı Seferleri sırasında Thoros adındaki Ermeni, Urfa'yı, onun kayınpederi Gabriel ise Malatya'yı elinde bulunduruyordu. Kogh Vasil (Hırsız Vasil) ise Maraş ile Fırat nehri arasındaki bölgede bir Ermeni idaresi oluşturmuştu.[387] I. Haçlı Seferi'nde Haçlıları dostça karşılayan ve Urfa'yı onlara teslim eden[388] Ermeniler, bu bölgede çoğu zaman Bizans, kimi zaman Haçlılar adına kaleleri idare ediyorlardı.[389] Bununla birlikte

[382] *A History Of The Cruasedes*, Cilt: 1, s. 530.
[383] Ostrogorsky, s 357-358.
[384] Ostrogorsky, s. 353.
[385] Kudüs Kralı, III. Baudouin 1158'de Manuel'e biat etmiştir. Amaury de, 1171'de İmparatorun vasalı sıfatıyla İstanbul'a gitmiştir. Her iki kral da Bizans'la iyi ilişkiler içinde görünmeyi önemsemiştir. (Runciman, s. 258.)
[386] Ostrogorsky, s. 350.
[387] Runciman, Cilt: 1, s. 150.
[388] Stevenson, s. 22-24.
[389] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 108.

sevmedikleri Bizans'a karşı Haçlıların bölgede bulunmasını kendileri açısından güvence olarak görüyorlardı.[390]

Nûreddin'in Halep yönetimini elde ettiği sırada önde gelen Ermeni idareci ise Ruben ailesinden II. Thoros'tur (Thoros b. Leon, ö. 1169). Çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde sadece "Thoros" veya "Ermeni Thoros" diye anılacak olan bu yerel idareci, Roma İmparatoru II. İoannes'in 1137 ilkbaharında Kilikya'ya yaptığı sefer sırasında, aynı zamanda Urfa Kontu II. Joscelin'in dayısı olan [391] babası Leon'la birlikte İstanbul'a götürülüp hapsedilmişti. Babasının ölümünden iki yıl sonra Toros Dağları'na gelip etrafına Ermenileri toplamış, İmparator Manuel'in Batı'daki işlerle uğraşmasını fırsat bilerek[392] hâkimiyet bölgesinde Ermenilerin ulaştığı en geniş sınırlara ulaşmıştır. Bizanslıları Kilikya'dan atmak için kardeşleriyle birlikte bütün gücü ile çalışıp[393] Misis'i ele geçiren Thoros, sınırlarını Haçlılarla iş birliği içinde ve Bizans aleyhine genişleterek Tarsus'u da ele geçirdikten sonra denize ulaşmak istiyordu.[394]

Temel stratejileri yaşadıkları topraklarda varlıklarını korumak olan ancak koşulları uygun görünce alanlarını genişletme yoluna giden Ermeniler Bizans İmparatoru Manuel'le genellikle anlaşmazlık içindeydiler. Bu durum, Nûreddin'e Çukurova bölgesinde siyaset geliştirme olanağı vermiştir. Manuel'in Ermenilere karşı tutumu Nûreddin Mahmud'a Çukurova bölgesinde siyaset geliştirme olanağı vermiştir.

Haçlılar

Papa Urbanus'un (ö. 1099) Clermont Konsili'ndeki (488/1095) çağrısı üzerine Avrupa'nın farklı noktalarından yola çıkan ve önemli bir bölümü halktan oluşan ilk Haçlılar, Türkiye Selçukluları'nca İznik çevresinde neredeyse imha edilmiştir.[395] Ancak, onların ardından içlerinde Fransız soylularından Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon ve kardeşi Baudouin (ö. 1118), İtalyan Normanlarından Bohemond (ö.1111) ve yeğeni Tankerd, Toulouse kontu IV. Raymond'un bulunduğu asıl I. Haçlı Seferi'ni teşkil edecek olanlar gelmiştir. Bizans kralı Aleksios, vasallık yemini

[390] II. Haçlı Seferi başlarken bir Ermeni heyeti Roma'ya kadar giderek Papa III. Eugenius'tan Bizans'a karşı yardım talep etmiştir. Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 11; *A History Of The Crusades,* Cilt: 1, s. 466.
[391] William of Tyre, Cilt: 2, s. 52; Runciman, Cilt: 2, s. 165; Ostrogorsky, s. 350.
[392] Kinnamos, s. 130.
[393] Papaz Grigor, ED. Dulaurier'in Notu, s. 305.
[394] Kesik, *I. Mesud*, s. 111.
[395] Runciman, Cilt: 1, s. 84.

ettirdikten sonra onların Anadolu'ya geçmelerine izin vermiştir. Bunun üzerine Türkiye Selçukluları'nın başkenti İznik, bu Haçlı grubu tarafından kuşatılmış ve istila edilmiştir. I. Kılıcarslan, Haçlıların yolunu Eskişehir yakınlarında kesmişse de onları durduramamış; Haçlılar, Kılıcarslan'ın boşalttığı Konya'ya varmışlardır.[396]

Haçlılar, 1097 kışı başlarında Ermenilerin de desteğiyle Fırat Nehri çevresini işgal etmiş; şehri Bizanslılar adına yöneten Ermeni Thoros'un davetiyle 6 Şubat 1098'de Urfa'ya girmiş, Urfa'yı kendileri için başkent yapmışlardır. Thoros, Baudouin'i kendisi için oğulluk ilan edip halef seçmiştir. 9 Mart 1098'de ölen Thoros'un yerine Baudouin geçince ilk Haçlı devleti Urfa'da kurulmuştur.[397]

Urfa'dan sonra Antakya da Selçuklu Valisi Yağısıyan'ın dokuz ay süren direnişine rağmen Haçlıların eline geçmiş (Haziran 1098), Musul'dan yola çıkan Musul Atabegi Kürboğa (Ebû Saîd Kıvâmüddevle Kürboğa, ö. 495/1102) Antakya'yı kuşatmışsa da geri alamamıştır.[398]

Antakya'da Yağısıyan'ın direnişi ve Kürboğa'nın kuşatmasıyla kırılmaya uğrayan Haçlılar, çevre kalelere yönelik saldırılar düzenlemiş; sonraki yılın başlarında (1099) ise Bohemond'u konumu tartışmalı da olsa -sonradan Antakya Prinkepsi sıfatıyla- Antakya'da bırakıp Kudüs'e doğru hareket etmişlerdir.[399]

Antakya-Kudüs yolu üzerindeki Suriye şehirleri, aralarında merkezi bir örgütlenme ekseni olmayan, coğrafi koşullarla parçalanmış topraklar üzerine kurulu kale ve şehirlerden oluşan küçük birer devlet gibiydi, aralarında uyum bulunmamaktaydı. Bir bölümü, Bağdat (Selçuklu-Abbâsî) ile ilişkiliydi; diğer bölümü Fâtımîler'e bağlı bulunuyordu.[400]Arap kale devletlerinin emirleri, Haçlılarla savaşmayı göze almamışlardır.[401] Haçlılar, Arap emirlerin elindeki bu merkezî idareden yoksun kaleleri birbirine bağlayan yollarda bir engelle karşılaşmadan emirlerin bir kısmıyla anlaşıp

[396] Runciman, Cilt: 1, s. 142; Aşûr, Cilt: 1, s. 131-136
[397] Papaz Grigor, s. 82-84; Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 89-90; Runciman, Cilt: 1, s. 156-157; Stevenson, s. 23-24.
[398] **Târîhu Metta er-Rehavî**, çev. ve İlgiler: Mahmud Muhammed Ruveydî ve Abdurrahim Mustafa, Ürdün: Vezaretü's-sekâfe, 2009, s. 89-97; Tritton ve Gibb, s. 71, 72; Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 91-92; William of Tyre, Cilt: 1, s. 225-246.
[399] Runciman, Cilt: 1, s. 206; Antakya ve Urfa çevresinde kalan Haçlılar, çevre şehirlere yönelik saldırılarını sürdürmüş, 1101'de Suruç'ta bütün Müslümanları kadın ve çocuk demeden öldürmüşlerdir. (Tritton ve Gibb, s. 77.)
[400] Stevenson, s. 25.
[401] Aşûr, Cilt: 1, s. 185.

diğer kısmının pazarlarından serbestçe alışveriş yaparak[402] Akdeniz sahil şeridinden Kudüs'e doğru yol almışlardır. Selçuklularla Fâtımîler arasında sıkça el değiştiren Mısır-Suriye arasındaki koridoru kullanan Haçlılar, bir yıl önce (491/1098) Antakya Haçlı kuşatmasında iken Fâtımîler tarafından kırk gün boyunca kuşatılıp surlarının bir bölümü tahrip edildikten sonra Artuklular'ın elinden alınan[403] Kudüs'ün çevresine 15 Receb 492'de (7 Haziran 1099) varmışlardır. Şehri elinde tutan Fâtımî Valisi İftiharüddevle, kendisinin ve adamlarının canlarının bağışlanması karşılığında Kudüs'ü 14 Temmuz'da Haçlılara teslim etmiştir. *"Bütün Kudüs'te canlarını kurtaran yegâne Müslümanlar bunlar olmuştur."*[404] 17 Temmuz'da toplanan Haçlıların seçicileri, Kutsal Mezarın Savunucusu sıfatıyla Godefroi'yi Kudüs Haçlı idaresinin başına getirmişlerdir.[405] Bir yıl sonra Godefroi ölmüş, onun yerine kardeşi Urfa Kontu Baudouin, Haçlılar arasındaki tartışmalardan sonra Kudüs Kralı I. Baudouin olarak, Haçlı yönetiminin başına getirilmiştir. Böylece 1100'de Haçlıların Kudüs Krallığı kurulmuştur.[406]

Kudüs'ü ele geçirdikten sonra hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışan Haçlılar, uzun bir direnişin ardından 12 Temmuz 1109'da Trablus'a girmiş; Trablus'ta bir Haçlı kontluğu ilan etmişlerdir.[407] Bu ilanla Suriye, Filistin ve Akdeniz sahillerindeki Haçlı idaresi, bir krallık (Kudüs), iki kontluk (Urfa ve Trablus) ve bir prenslikten (Antakya) oluşarak şekillenmiştir.

Haçlıların söz konusu neticeyi elde etmelerinde, Suriye Selçukluları arasındaki çekişme kadar, Selçuklu-Fâtımî çekişmesinin ve Bizans'la müttefik olan Fâtımîler'in bu çekişmede Haçlıları, Bizans'ın müttefiki olarak kendilerine yakın görmelerinin katkısı

[402] Runciman, Cilt: 1, s. 206.
[403] Makrîzî, *İtti'âz*, Cilt: 3, s. 22; İbnü'l-Kalânisî, s. 221; Azîmî, s. 359.
[404] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 93; Runciman, Cilt: 1, s. 220; İbnü'l-Kalânisî şehrin teslim tarihini 22 Şâban 492 (14 Temmuz 1099) olarak yazmıştır. (s. 222.) O sırada Mısır'da Fâtımî icraatı Vezir el-Efdal yönetimindeydi; Stevenson'a göre el-Efdal, Haçlıların işgal ettikleri toprakları Mısır'la Suriye Selçukluları arasında bir tampon bölge gibi düşünmüştür. Bunun için Mısır ordusu Kudüs işgal edilinceye kadar Haçlıların karşısına çıkmamış, Kudüs'ün işgalinden sonra sadece Askalân'da Haçlılara direnmiştir. (Stevenson, s. 20.) Urfalı Mateos'a göre sadece Kudüs şehir merkezinde altmış beş bin Müslüman katledilmiştir. (Rehavî**,** s. 99.)
[405] Runciman, Cilt: 1, s. 226.
[406] Runciman, Cilt: 1, s. 252.
[407] Runciman, Cilt: 2, s. 57.

bulunmaktadır.[408] Stevenson'un kitabının ilk sayfasındaki ifadesiyle, Suriye'deki ölümcül güçsüzlüğün kaynağı, Müslümanlar arasında birliğin bulunmamasıdır.[409]

Nûreddin Halep yönetimini elde ettiğinde Haçlıların Urfa-Antakya-Trablus-Kudüs coğrafyasına yerleşmesinin üzerinden yaklaşık yarım yüzyıl geçmişti. Bu süre içinde gevşek bir federasyonu andıran[410] Haçlı idaresinde, Urfa'dan çekilmeleri dışında kayda değer bir değişiklik olmamış ama Haçlıların siyasî ve sosyal anlayışında idealler peşinde olmaktan gerçeği kavramaya doğru önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu durum, Haçlıların başlangıçtaki problemleri ve Selçuklu Devletleri direnişi ile buluştuğunda Haçlıları, bir krallık (Kudüs), iki kontluk (Urfa, Trablus) ve bir prinkepslikten oluşan feodal yapı içinde, iç sorunlarla uğraşmak durumunda kalmalarına neden olmuştur.

Elli yıl sonrasının Haçlıları, Batı'nın yoksulca ve basit yaşamından uzaklaşmış; Doğu'nun varlığı ve bu varlığın beslediği şatafatlı yaşam tarzına yönelmişlerdir. Konutların ihtişamının arttığı, kadınların süslendiği ve koca beğendiği, sosyete fahişeliğinin dahi meslek hâline geldiği bu yaşam tarzı,[411] Selçuklu Devletlerinin savaşı sürdürme kararlılığıyla birlikte yerleşik Haçlıları zorluyor; sonradan Batı'dan gelen Haçlıları ise yerleşik Haçlıların ideallerinden uzaklaştığı düşüncesine itiyordu.

Haçlılar, Antakya'yı almaların üzerinden elli yıl geçmesine rağmen, Antakya'nın konumu, Bizans ile Haçlılar arasındaki bir ihtilaf konusu olarak hâlâ netleşmemişti. Ne İmparator iddiasından vazgeçmişti ne de Antakya Haçlı idaresi İmparatora sadık bir bağlılık içindeydi. Zengî'nin başşehri Urfa'yı alarak başsız bıraktığı Urfa kontluğu, Tel Bâşir ve civarına sığınmıştı. Kudüs krallığı kurulurken Urfa kontu, Kudüs kralına tabi olmayı kabul etmişti ancak Urfa, merkez şehrini kaybettikten sonra Antakya'ya, dolayısıyla da Bizans'a tabiydi. Kudüs kralları ise Bizans'la dostluğa önem verseler de Bizans'a bağlılığı hiçbir zaman benimsememişlerdi. Trablus kontları da Bizans'la ilişkilerini iyi tutarken kendilerini Kudüs kralı ile eşit görüyorlardı. Haçlıların kilise

[408] Willam of Tyre, Fâtımî halifesinin Haçlılara ortaklık önerisinde bulunduğunu kaydetmiştir. (Cilt:1, s. 223.) Fâtımîler, Selçuklu ülkesindeki istenmeyen gelişmelerden topraklarını genişletme yönünde yararlanmaya çalışmış; 486/1093-1094'te Sur'a girmiş (Makrîzî, *İttiʿâz*, Cilt:2, s. 328.); 489'da (1095-1096) Humus civarında görünmüş (Makrîzî, *İttiâz*, Cilt: 3, s. 18.); 491/1098'da Selçuklular Antakya civarında Haçlılar ile uğraşırken Kudüs'e girmişlerdir (Makrîzî, *İttiʿâz*, Cilt: 3, s. 22.). Haçlıların Suriye ve Filistin'e gelişini kendilerine yönelik bir tehdit olarak görmemişlerdir.
[409] Stevenson, s. 1.
[410] *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 529.
[411] Runciman, Cilt: 2, s. 263-264.

idaresi de problemliydi. Kudüs ve Antakya'da olmak üzere iki büyük patriklik bulunmaktaydı. Her iki patriklik de papaya bağlıydı fakat Antakya patriği, Bizans idarî sistemiyle ilgili olarak dünyevî iktidar tarafından değiştirilebiliyordu. Antakya, Trablus ve Urfa idarelerine ait araziler, kilise bakımından Antakya patriğine aitti ancak sınırlar açık değildi. Örneğin Sûr şehri Kudüs krallığına aitti ama geleneklere göre Antakya patrikliğine bağlıydı. Trablus kontları[412] da kiliselerinin Kudüs'e bağlanmasına rıza göstermiyorlardı, başına buyruk bir kilise arzulasalar da Antakya kilisesinin hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Diğer yandan, baronlarla birlikte Haçlıların önemli asker kaynakları arasında yer alan[413] şövalye tarikatları da ayrı bir yapılanma içindeydiler. Tarikatlar, kralın hiçbir ekonomik katkısı olmadan sağlam kaleler inşa ediyor, Hıristiyanların hac yollarını koruyarak krallara prestij sağlıyor, savaşlara gönüllü olarak katılarak masrafsız ve aynı zamanda becerikli askerî birlikleri teşkil ediyor, zaferlerde önemli bir rol oynuyor, barış zamanında da hastane işleterek ve yoksullara yardım ederek sosyal yaşamı güçlendiriyorlardı. Ancak ne kralın idaresine ne de kilise idaresine tabi oluyorlardı. Efendileri doğrudan papanın kendisiydi, savaşa sadece "gönüllü müttefik" olarak kendi komuta birimleri içinde katılırken topraklarını işletenlerin kiliseye pay vermesine de izin vermiyorlardı. Kudüs krallığında Hospitalier ve Templier olmak üzere iki büyük tarikat vardı. Hospitalier tarikatı, sosyal yardımlarda adını duyurmuşken Templier tarikatı daha çok askerî alanda kendisini ispatlamıştı. İki tarikat, bir taraftan kilise ile yarışırken diğer taraftan kendi aralarında yarışıyorlardı. Her ikisi de kendi siyasetini yürütüyor, kralların izni olmadan Müslüman idareler ile bile anlaşmalar yapabiliyorlardı.[414]

Nûreddin Halep idaresini ele geçirdiğinde Kudüs Haçlı Kralı Fulk, ölmüş (538/ (1143),[415] ardından on üç yaşındaki Baudouin ve yedi yaşındaki Amaury olmak üzere iki oğul kalmıştı. Fulk, Kraliçe Melisende'in kocası sıfatıyla kral olmuştu. Fulk öldüğünde Melisende, oğlu Baudouin'i kral yapmış, yönetimi ise kilisenin de onayıyla kendisi üstlenmişti.[416]

---

[412] Raymond, I. Haçlı Seferi sırasında Antakya'yı eline geçiren Bohemond'la ihtilafa düşmüş; bu ihtilaf, Raymond ile diğer Haçlılar arasında sürekli bir hoşnutsuzluğa dönüşmüştür (Stevenson, s. 30-34.); Raymond'un mirasçıları da bu ihtilafı devralmışlardır.
[413] *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 529.
[414] Runciman, Cilt: 2, s. 243-271.
[415] İbnü'l-Kalânisî, s. 433.
[416] William of Tyre, Cilt: 2, s. 136-137, 139-140; Runciman, Cilt: 2, s. 191-192.

Antakya Prinkepsliği ise Dânişmendli Emîr Gazi'nin 524'te (1130) Prinkeps Bohemond'u öldürmesiyle siyasî bir bunalım içine girmişti. Bohemond, Kudüs Kralı II. Baudouin'in kızı Alice ile evliydi. Bohemond öldürüldüğünde arkasında varis olarak sadece iki yaşında bulunan Constance adında bir kız çocuğu bırakmıştı. Alice, babası Kudüs Kralı II. Baudouin'in Antakya'ya bir nâib atamasını beklemeden nâibliği kendisi üstlenmiş; Atabeg İmâdüddin Zengî'ye de bir elçi göndererek kendisinin Antakya hâkimiyetini tanıdığı takdirde ona tabi olmayı önermek istemişti. Haberi alan devrin Kudüs Kralı II. Baudouin, Urfa Kontu Joscelin'i de çağırarak Antakya'ya gelmiş, Alice'nin Zengî'ye gönderdiği elçiyi öldürtmüş, Lâzkiye ve Cebele'yi Alice'e bırakmış, iki yaşındaki Constance'ı Antakya hâkimesi ilan etmiş, onun vesayetini ise Urfa Kontu Joscelin'e bırakmıştı.[417]

Constance dokuz yaşına geldiğinde Raymond de Poitiers ile evlendirilmişti. Böylece Antakya Prinkepsi olan Raymond, Bizans İmparatoru Ioannes'in vasalı olmaya karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Ioannes, 531'de (1137) Antakya önlerine gelmiştir. Raymond, Kudüs Haçlı Kralı Fulk'un da tavsiyesiyle İmparatorun vasalı olmayı kabul etmiştir. Buna karşılık İmparator, Haçlılar Halep civarını ele geçirirlerse Halep, Humus, Hama ve Şeyzer'i içine alacak bir devletin başına Raymond'un geçmesini kabul etmiştir.[418] Bu karmaşık durum ve vaatler, Nûreddin'le Antakya Prinkepsliği arasında sürekli bir mücadele alanı oluşturmuştur.

Nûreddin Halep yönetimini elde ettiğinde Trablus Haçlı Kontluğu'nun başında II. Raymond bulunuyordu. Kudüs Kraliçesi Melisende'ın kız kardeşi Hodierna ile evli olan II. Raymond, babasının yerine geçtiği yıl (1137) Lübnan'ın yerli Hıristiyanlarının bir bölümünü kılıçtan geçirmiş, Lübnan'da huzursuzluğa yol açmıştır.[419]

Urfa Haçlı kalıntılarının başında ise Tel Bâşir'i kendisine merkez edinen II. Joscelin vardı; II. Joscelin, Çukurova'nın bir bölümünü elinde tutan Ermeni Thoros'un halasının oğluydu[420] ve Haçlılar tarafından sevimsiz bulunmaktaydı.[421]

---

[417] William of Tyre, Cilt: 2, s. 42-45; Runciman, Cilt: 2, s. 151-152.
[418] William of Tyre, Cilt: 2, s. 94-97; Runciman, Cilt: 2, s. 162-164,175; Kınnamous, s. 15, İmparatorun bu faaliyetleri, Müslüman tarihçiler tarafından da kaydedilmiştir. (İbnü'l-Kalânisî, s. 406; Azîmî, s. 388.)
[419] Runciman, Cilt: 2, s. 166. William of Tyre, Haçlıların "Ne mutlu!" diyerek Zengî'nin ölümünü kutladıklarını kaydetmiştir. (Willam of Tyre, Cilt: 2, s. 146.)
[420] Willam of Tyre, Cilt: 2, s. 52; Runciman, Cilt: 2, s. 166.
[421] William of Tyre, Cilt: 2, s. 53; Runciman, Cilt: 2, s. 159.

Bu dönemde Haçlılarla ilgili en önemli askerî gelişme ise Urfa'nın İmâdüddin Zengî tarafından fethedilmesinden sonra Haçlıların korkuya kapılmış olmaları ve Avrupa'ya II. Haçlı Seferi'ne yol açan yardım taleplerini ulaştırmış olmalarıdır. Kudüs Kraliçesi Melisende, Urfa'nın durumunu Nûreddin'in Halep emirliğini elde ettiği günlerde öğrenmiş, Antakya Haçlıları ile temasa geçerek Cebele Piskopusu Hugue'yi Papa III. Eugenius'a yeni bir Haçlı Seferini başlatması için göndermiştir.[422]

2.1.4. Seyfeddin Gazi Devri'ndeki Faaliyetleri

Zengî'nin 541'de (1146) Caʿber Kalesi'nde öldürülmesi, diğer Müslüman idarecilerin ölümünden sonra olduğu gibi onun da devletinin bölüneceğini düşünen bütün düşmanlarını sevindirmiş, ülkesine karşı harekete geçirmiştir.[423] Antakya Prinkepsi Raymond,[424] Hama ve Halep çevresine saldırmış;[425] güneyde Dımaşk Atabegliği'nden Muînüddin Üner, Baʿlebek'e el koymuş; Hama ve Humus idaresini de kendisine bağlamıştır.[426] Kuzeyde Artuklu emirleri Hüsameddin Timurtaş ve Fahreddin Karaarslan, Zengî'nin daha önce Artuklular'dan aldığı Re'sulayn, Dârâ gibi bütün kaleleri yeniden ele geçirmişlerdir.[427] Urfa kontluğunun kalıntılarına hükmeden II. Joscelin[428] ise şehirdeki Ermenilerin çağrısı üzerine Urfa üzerine yürümüştür.[429]

Zengî'nin devletine yönelik saldırılardan Halep'i -coğrafî yakınlıktan dolayı- en çok ilgilendiren Antakya Prinkepsi Raymond'un saldırılarıydı. Bizans İmparatorunun vasallığını kabul etmesi karşısında Bizans İmparatorlu ve Haçlılar tarafından kendisine Halep, Hama, Humus ve Şeyzer'i kapsayacak bir devlet vaat edilen (531/1137)[430] Raymond, Halep'in çevresindeki Salda yakınlarına kadar ulaşmış, çok sayıda kişiyi öldürmüş, birçok kişiyi de esir almıştır. Nûreddin, Halep'te düzeni yeniden inşa etmekle iştigal ettiğinden Raymond'un saldırılarına karşı koymak için şehri bırakamamış;

[422] William of Tyre, Cilt: 2, s. 163, 164; Runciman, Cilt: 2, s. 205; *A History Of The Crusades,* Cilt: 1, s. 466.
[423] Runciman, Cilt: 2, s. 197.
[424] Müslüman tarihçiler, Raymond'dan Bernis olarak söz etmişlerdir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 216; İbnü'l-Adîm, *Zübde,* s. 333, 334.)
[425] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 194; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 383.
[426] İbnü'l-Kalânisî, s. 449; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 345; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 383.
[427] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 90-91; İbnü'l-Ezrâk, s. 82.
[428] Joscelin ismi, kimi İslâm kaynaklarında Coslîn olarak geçerken (İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 86.) bazılarında Coskîn olarak da geçmiştir. (İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 280; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 108.)
[429] İbnü'l-Kalânisî, s. 449-450; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 86-87; Abû'l-Farac, Cilt:2, s. 383.
[430] Runciman, Cilt: 2, s. 174-175.

Şîrkûh'un komutasında bir askerî birliği ona karşı akına çıkarmıştır. Raymond, Nûreddin'in bu önlemi karşısında Antakya Prinkepsliği'nin elindeki topraklara geri dönerken Şîrkûh, Raymond'un aldıklarının çoğunu kurtarmış, Haçlıların Halep çevresindeki muhkem kalelerinden[431] Artah'a akın düzenleyerek bu kaleyi yağmalayıp Halep'e zaferle gelmiştir.[432] Artah çevresindeki bu akın, Nûreddin Mahmud Devri'nde kazanılan ilk askerî başarıdır.

Nûreddin, bu süreçte Üner'in ele geçirdiği, Halep'e yaklaşık üç yüz kilometre; Dımaşk'a ise Akdeniz sahiline doğru iki merhale mesafede,[433] su kaynakları, tarihî yapıları, mamur meyve bahçeleri ile ünlü Baʿlebek'in istilasını yok saymıştır. Artuklular'ın Zengîler aleyhindeki kazanımlarıyla da ilgilenmeyen Nûreddin, II. Joscelin'in -günümüz yol koşullarında Halep'e üç yüz kilometre mesafedeki- Urfa'ya yönelik yeniden istila girişimine karşı ise bu girişimi haber alır almaz harekete geçmiştir.

2.1.4.1. Urfa'nın İstilasını Engellemesi

Eski Urfa Kontu II. Joscelin, Urfa'nın Zengî tarafından fethedilmesine müteakip kuzey yönünden Halep'e iki günlük mesafede, o dönemde nüfusunun çoğu Ermeni olan, geniş ve korunaklı kale[434] Tel Beşir'i başkent edinmiş; kendisini "Urfa Kontu" olarak anmayı sürdürmüştür. II. Joscelin, Maraş ve Keysun'a[435] hâkim olan Baudouin ile birlikte, Zengî'nin öldürülmesinden kırk gün sonra, Antep'te bazı Haçlıları toplamış ve ani bir gece baskınında bulunmak üzere Urfa'ya doğru hareket etmiştir. Joscelin'in Urfa baskını, Zengî'nin katlinden sonra Urfa'nın durumunun idari olarak belirsiz kalmasından, Musul'a bildirildiği gibi Halep'e de bildirilmiştir. Nûreddin, Urfa Kalesi'ndeki Türk garnizonuna, en kısa zamanda kendilerine ulaşacağını bildirerek Haçlılara karşı önlem almalarını emretmiş; bunun üzerine Türk garnizonu, yerli Hıristiyanlara karşı kendisini güvenceye almak için elli civarındaki yerli Hıristiyanı

---

[431] Yâkūt, Cilt: 1, s. 140.
[432] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 194, Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 383; Stevenson, s. 156.
[433] İdrîsî, Cüz: 5, s. 377. Bir merhale, İdrîsî'nin hesaplamasında 48 kilometredir. (Cevad Safi Nejad, "Ünsü'l-Mühec ve Coğrafyayi Ekâlim-i Heftgane", Tahran: **Güzariş-i Mirâs**, İkinci Devre, Yıl: 2, Sayı: 1-2, Temmuz 1392 hş., s. 34.)
[434] Yâkūt, Cilt: 2, s. 40.
[435] Adıyaman'ın Besni ilçesi sınırları içinde yer alan Keysûn, günümüzde hâlâ bir ova (Keysun Ovası) ve çay (Keysun Çayı) adı olarak geçmektedir. Kalesi (Keysân Kalesi) ise günümüzde Samsat Kalesi ile birlikte harap durumdadır. (Yusuf Halaçoğlu, *"*Adıyaman*"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1998, Cilt: 1, s. 379.)

rehin tutmuştur. Joscelin, 27 Ekim 1146'da (19 Cemâziyelevvel 541) Urfa önlerine varmışken[436] Haçlılar, Joscelin'in isyana ikna ettiği,[437] şehir nüfusunun çoğunu oluşturan[438] Ermenilerle birlikte kulelere çıkmışlardır. Şehirdeki Türk askerleri, bu kuşatma karşısında iç kaleye sığınmışlardır. Joscelin, şehrin sabahleyin açılan sur kapısından içeri girmiş ancak şehirde yerleşik Süryânî metropolitesinin de desteğiyle birlikte,[439] altı gün[440] savaşmasına rağmen Müslüman Türk garnizonun koruduğu iç kaleyi ele geçirememiştir.[441] Haçlılar, bu altı gün içinde Hıristiyan-Müslüman farkı gözetmeksizin şehri hâne hâne yağmalamışlardır. Haçlılarla baş edemeyen şehir Müslümanlarının bir bölümü kaleye sığınırken bir bölümü de geceleri surlardan ip sarkıtarak kaçmış ve Harran'a ulaşabilmiştir.[442] Şehirden çıkmayı başaramayan Müslümanlar ise yerli Hıristiyanların yardım ettiği Haçlılar tarafından katledilmiştir.[443]

Nûreddin, Emîr Seyfüddevle Suvar'ın komutasındaki öncü birlikleri Urfa'ya doğru yola çıkarırken kendisi de Suvar'ın ardından beraberinde Türkmenlerden on bin kişilik bir atlı grubu bulunduğu hâlde *"gece gündüz yol alarak, atların yorgunluktan yol kenarına düştüğü bir hızla"* Urfa önlerine varmıştır.[444] Joscelin'in komutasındaki Haçlılar, Türk birlikleri ile Türkmenlerin büyük gruplar hâlinde Halep'ten ayrılıp Urfa'ya doğru yol aldığını cumartesi günü öğrenmiş, Türk askerlerine karşı koymaktan korktuklarından şehirden ayrılmışlardır. Atlıları, geceleyin üç saat süren izdiham hâlinde şehirden uzaklaşırken[445] piyadeleri de halktan bir grupla birlikte harap bir kaleye kapanmışlardır. Joscelin ve Baudouin ise geceleyin bir süre yol almış, ardından 26 Cemâziyelevvel'de (3 Kasım) Ermeni nüfusun yoğunlukta olduğu, Fırat'ın kıyısındaki Sümeysât'a[446] doğru hızla gitmişlerdir. Nûreddin'in askerlerinin bir bölümü şehirde Süryânî ve Ermenilerden oluşan yerli Hıristiyanlarla savaşırken diğer kısmı Joscelin ve Baudouin'i takip etmiş;

[436] Tritton ve Gibb, s. 292-293.
[437] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 342.
[438] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 329; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 110.
[439] Tritton ve Gibb, s. 293.
[440] Papaz Grigor'a göre Joscelin şehirde beş gün kalmıştır. (Papaz Grigor, s. 299.)
[441] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 383.
[442] Tritton ve Gibb, s. 293.
[443] İbnü'l-Kalânisî, s. 450; İbn Kādî, *Şühbe*, s. 87.
[444] İbnü'l-Kalânisî, s. 450.
[445] Tritton ve Gibb, s. 294; Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 177; İbnü'l-Esîr, Cilt: 9, s. 342. İbnü'l-Kalânisî, bu hususta diğer kaynaklarla çelişmiştir. Ona göre Joscelin, şehrin içinde Su Burcu'nda kuşatılmışsa da yirmi adamıyla kurtulmayı başarmış; burç yıkılmış ve orada çok sayıda Haçlı öldürülmüştür. (s. 450.)
[446] Sümeysât, Yâkūt'ta, Fırat nehrinin batı yakası üzerinde, nüfusunun çoğu Ermeni olan bir şehir olarak geçmiştir. (Yâkūt, Cilt: 3, s. 258.) Adıyaman'ın bugünkü Samsat ilçesidir.

Joscelin, yaralı olarak Sümeysât'a ulaşmayı başarırken Baudouin öldürülmüş ancak kimliği Müslümanlar tarafından teşhis edilmemiştir.[447]

Nûreddin, Urfa'da Joscelin'in şehirden uzaklaştırılmasından sonra babasının fetih (539/1144) sırasındaki uygulamasından daha sert bir tutum takınmıştır: Zengî, şehri sadece iki gün yağmalamışken Nûreddin yağmalama için sınır koymamış;[448] isyana katılanları şiddetle cezalandırmış, kılıçtan geçirerek veya esir ederek Urfa'daki Hıristiyan nüfusun büyük kısmını imha etmiştir.[449] Ağıtsal bir anlatımı tercih eden bazı gayrı müslim kaynakları, şehirde öldürülen ve esir edilenlerin sayısını "on binler" olarak yazmışlardır.[450] Sayı ne olursa olsun, Nûreddin'in buradaki uygulaması, Urfa'da önemli düzeyde demografik değişime yol açmıştır.[451] Urfa, nüfus bakımından Nûreddin'in bu faaliyetiyle Müslüman şehri hâline gelmiştir.

Urfa'daki Türk garnizonu adına Musul'a doğru yola çıkan ulak, Cizre'yi Seyfeddin Gazi adına teslim almaya giden İzzeddin Ebû Bekir ed-Dübeysî ile Cizre yolunda karşılaşmıştır. Dübeysî, Seyfeddin Gazi'den de yardım isteyerek Cizre yolculuğuna son vermiş, Urfa'ya yönelmiştir. Ama Dübeysî ve Musul'dan yardıma gelen askerler Urfa yakınlarına geldiklerinde şehir, Nûreddin tarafından ele geçirilmiş; dolayısıyla Musul

---

[447] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 384; Papaz Grigor, s. 299, Tritton ve Gibb, s. 296-297; Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 177-178. Şehirde sınırsız bir katliam yapıldığı iddiasına katılan Elisseeff, Joscelin'in, Ermenilere karşı bir intikama yol açmamak için şehri terk ettiğini yazmıştır. (Cilt: 2, s. 398.) Oysa kaynaklarda bunu destekleyecek bir husus bulunmamaktadır. Elisseeff, Ermenilerin yaşadığı sorunlarda Batı'nın etkisini örtbas etme yoluna gittiği izlenimi vermiştir.

[448] Süryânî Mihail'e göre Nûreddin'in askerleri Urfa çevresinde II. Joscelin'in peşini bırakıp altın ve gümüş dolu Urfa'ya yağmalamakla meşgul olmuşlardır. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 178.) Anonim Süryânî'ye göre de yıl boyunca kiliseler, çatılar aranmış, gizli yerler bulunup kazılmış, babalar, atalar zamanında saklanılan ve yerli halkın dahi bilmediği paralar bulunup götürülmüştür. (Tritton ve Gibb, s. 297.)

[449] İbnü'l-Kalânisî, bu konuda, "*Urfa Hıristiyanlarından ele geçirilenlerin hepsi kılıçtan geçirildi. Çok mal ganimet alındı ve çok kişi esir edildi. Hüzün ve ümitsizlikten sonra kalpler güç buldu. Müslümanlar, esir ve ganimetlerle Halep ve etrafına döndüler."* (s. 450) derken, İbnü'l-Esîr, *"Şehir halkını esir aldı ve şehri onlardan boşalttı. Urfa'da çok azı dışında Hıristiyan kalmadı"* demiştir. (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 342; *Atâbekiyye*, s. 86-87.) Onun bu ifadesi, sonraki Müslüman tarihçiler tarafından da tekrarlanmıştır. (İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 328, İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 111; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 190; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 280; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 108.)

[450] Süryânî Mihail, birinci ve ikinci Urfa fethinde öldürülenlerin sayısını 30 bin, esir edilenlerin sayısını 10 bin olarak vermiştir (Zekkâr, Cilt: 5, s. 177-179). Süryânî Ebü'l-Ferec ise öldürülenlerin sayısını 30 bin olarak vermiş, bununla birlikte Haçlılarla kaçan bin kişiden bahsetmiş, esir edilenlerin sayısını ise 46 bin olarak vermiştir (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 384.). William of Tyre Hıristiyanlar açısından bozgun ve acının büyüklüğüne değinmekle yetinmiş, ölü ve esir sayısını vermemiştir. (Cilt: 2, s. 159-161.) Anonim Süryânî de ölü sayısını vermeden Hıristiyanların Mardin ve Şabahtan'a sığındıklarını, Tanrı'nın onlara merhamet etmiş olmasını dilediğini yazmış, esir alınanlar arasında yer alan Ermeni Başpiskopusunun Halep'te satıldığını; Süryânî papazının Sumeysât'a sığındığını, kilisenin önde gelen isimlerinden birinin şehirden kaçmak isterken bir Türk tarafından öldürüldüğünü, diğer papazların da ya esir edildiğini ya da öldürüldüğünü belirtmiştir. (Tritton ve Gibb, s. 297.)

[451] Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, Cilt: 2, s. 153-154.

askerleri, bu duruma müdahil olamamışlardır.[452] Nûreddin, Urfa'da ele geçirdiklerinin bir bölümünü Musul yöneticilerine hediye olarak göndermiştir.[453] Şehir ise kendisinde kalmış; ağabeyi Musul Atabegi Seyfeddin Gazi, buna itiraz etmemiştir.[454]

Urfa'nın fethinin neticelerinden biri, yerli Hıristiyanların Haçlılara duyduğu güvenin kırılmasıdır. Yerli Hıristiyanlar, kalelerin arkasında Türklerle savaşamayan Haçlıların sahrada Türklerle hiç savaşamayacağını, onları koruyamayacakları gibi kendi çıkarları için kullanacaklarını anlamışlardır. Bundan sonra, özellikle Ermeniler dışındaki yerli Hıristiyanları kendileriyle işbirliği yapmaya ikna etmek Haçlılar için güçleşmiş;[455] Süryânî azınlık, Haçlılara fiilî yardımda bulunmaktan kaçınmıştır.

Urfa'nın ikinci kez fethinin en önemli neticesi ise Nûreddin'in yeni bir güç olarak ortaya çıkmasıdır. Vaka, bölgedeki en önemli askerî güç olan Türkmenlerden yararlanma kabiliyetini gösterip gelecekte yerli Hıristiyanlarla ilgili yapılacak hesapları kısmen de olsa engelleyen Nûreddin'in askerî ve siyasî yeteneğini duyurmuş, onun Musul idaresine karşısındaki konumunu güçlendirmiştir.[456] Nûreddin'in kriz yönetme kabiliyetiyle birlikte Hıristiyanlara karşı yaklaşımını da ortaya koyan bu vaka, onun Hıristiyanlar için en büyük düşman; Müslümanlar içinse babasından sonraki umut olarak algılanmasının yolunu açmıştır.

2.1.4.2. Baʿlebek'in Düşmesi Karşısındaki Tutumu

Baʿlebek, daha önce ifade edildiği üzere Zengî tarafından Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb'e ikta olarak verilmişti (534/1139). Zengî'nin öldürülmesinden sonra, Dımaşk Atabegliği'nde idareye hükmeden Vezir Muînüddin Üner, Baʿlebek'i savaş araçları ve mancınıklarla kuşatarak kalenin su kaynaklarını kesmiş; şehrin

[452] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 86-87; *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 342; Gülay Öğün Bezer, Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği) (526-630/1132-1233), İstanbul: TÜRKGEV, 2000, s. 32-34 Vaka sırasında Musul'da bulunan İbnü'l-Ezrâk, bu konuyu işleyen bütün kaynaklara muhalefet ederek Urfa'nın İzzeddin ed-Dübeysî ve Menbic hâkimi Hassân el-Menbicî tarafından bir grup Türkmenle alındığını yazmıştır. (s. 81-82.) Muhtemelen Musul yönetimi, prestij sağlayıcı bu büyük bir başarının kendisine ait olduğunu göstermek için haberi, Musul'da İbnü'l-Ezrâk'ın anlattığı şekilde yaymıştır.
[453] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 87, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 342.
[454] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 111; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 8, s. 190.
[455] Yerli Hıristiyanlarla Haçlılar arasında oluşan güvensizlik ortamı tarih metinlerine de yansımıştır. Süryânî Mihail'e göre, Haçlılar, Türklerin yaklaştığını duyunca korkularından titremişler, halkı da önlerine katıp kaçmışlardır. (Süheyl Zekkâr, Cilt: 5, s. 177-178.) Durumu Haçlılar açısından düzeltme yoluna giden William of Tyre'ye göre ise Haçlılar, iç kaledeki Türklerle şehri dışarıdan kuşatan Türkler arasında kaldıklarından şehirden çıkmayı en iyi çözüm olarak görmüşlerdir. Urfa'nın yerli Hıristiyanları da şehirde kalıp katledilmektense onlarla birlikte gitmişlerdir. (Cilt: 2, s. 159-161.)
[456] *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 513.

kendisine teslim edilmesini istemişti. Necmeddin Eyyûb, Seyfeddin Gazi'den yardım talep etmiş ama onun bu talebi karşılık bulmamıştır. Kalede su azalınca Necmeddin Eyyûb, Dımaşk civarındaki bazı iktalara ve köylere karşılık şehri Dımaşk Atabegliği'ne teslim edip Dımaşk'a yerleşmiştir.[457]

Antakya Prinkepsi Raymond'un etkinliklerine Şîrkûh komutasında bir askerî birlikle cevap veren, Urfa'nın işgaline karşı ise bizzat müdahalede bulunan Nûreddin, Halep'e uzaklığı Urfa ile hemen hemen aynı olan Baʿlebek'in Dımaşk Atabegliği tarafından alınmasına savaşla karşılık vermemiştir. Nûreddin, Urfa'dan döndükten sonra aynı yılın Şevval/Mart ayında onunla Dımaşk Atabegliği arasında elçiler gidip gelmiş, yazışmalar yapılmıştır. Nihayetinde 23 Şevval 541'de (28 Mart 1147) Nûreddin'in elçisiyle Üner arasında, Dımaşk'ta yazılı bir anlaşma yapılmıştır. Nûreddin'in bilinen ilk anlaşması olan bu anlaşmayla, iki taraf arasında tam bir ittifak sağlanmış, Nûreddin'in Üner'in kızı İsmet Hatun ya da sadece Hatun olarak bilinen İsmetüddin Hatun'la evlenmesi kararlaştırılmıştır. Bir sonraki ayın (Zilkade/Nisan) ortalarında Nûreddin'in elçisi, düğün alayı ile birlikte Dımaşk'tan çıkıp Halep'e gitmiştir.[458] Nûreddin ile Üner arasındaki bu yakınlaşma, Nûreddin'i Suriye'nin yeni siyasî tablosunda Müslüman yönetimler tarafından dikkate alınan bir emîr olarak öne çıkarırken Dımaşk Atabegliği'ni onun için Haçlılara karşı müttefik kılmış, Üner'in Dımaşk'taki konumunu da güçlendirmiştir.

Kanaatimizce Nûreddin'in bu ilk anlaşması, "Haçlılarla savaş-Müslümanlarla ittifak" diye ifade edilebilecek Nûreddin'in ana siyasetinin de ilk işaretidir. Nûreddin, kimi zaman tehditleri dikkate alarak farklı bir tutum içinde bulunmuşsa da söz konusu siyasete büyük ölçüde bağlı kalmıştır.[459]

Nûreddin, ittifak siyasetiyle kendisi kazandığı gibi müttefiklerinin de kazanmasını sağlayan etkinlikler içinde bulunmuştur. Üner, Nûreddin'le anlaştıktan sonra savaş hazırlıkları yapmış, Haçlılarla işbirliği içinde olan Altuntaş adında bir emirin elinde

[457] İbnü'l-Kalânisî, s. 449; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 345; Ebû Şâme, s. 194-195; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 383; İbn Hallikân, Cilt: 7, s. 143; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 87. İbn Ebû Tayy'a göre Nûreddin, Necmeddin Eyyûb'un Dımaşk'a yerleşmesinden sonra Şîrkûh'la ilgili endişeye kapılmış, ondan sonra bütün işlerini Mecdüddîn Ebû Bekir İbnü'd-Dâye'ye teslim etmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 195.) İbn Kādî Şühbe de kaynak belirtmeden bu görüşe, Ebû Şâme'de geçtiği gibi yer vermiştir. (vr. 85-86.)
[458] İbnü'l-Kalânisî, s. 450; İbn Kādî Şühbe, vr. 87-88.
[459] Stevenson, s. 157.

bulunan Dımaşk'ın aʿmallarından Busrâ kasabası[460] ve korunaklı bir kale ile birlikte geniş arazilere sahip olan[461] Serhed'in üzerine gizlice yönelmiştir. Haçlılar da Altuntaş'a yönelik harekâtı duyunca savaş hazırlıkları yapmışlardır. Bunun üzerine Üner, Nûreddin'den yardım talebinde bulunmuştur. 27 Zilhicce 541'de (18 Mayıs 1147) Nûreddin'in askerleri Dımaşk'a ulaşmış, müttefik ordu yola çıktığında Busrâ'nın Haçlılara karşı yardım ve şehri Dımaşk yönetimine teslim talebi Üner'e ulaşmıştır. Nûreddin'in askerlerinin desteğindeki Dımaşk askerleri, Haçlı ordusu ile Busrâ civarında yakınlaşmışlarsa da Dımaşk ordusunun ok atışları karşısında Haçlı ordusu savaşmaktan çekinerek geri gitmiştir. Nûreddin ile Üner'in ittifakı Haçlılara ve onlarla ittifak içinde olan emirlere karşı ilk neticelerini vermiş; Üner, önce Busrâ, ardından Serhed'i almıştır. Altuntaş, Haçlılara sığınmışsa da bir süre sonra Dımaşk'a gelip teslim olmuştur.[462]

2.1.4.3. Artah ve Çevresini Fethi

Nûreddin, 542'de (1147) Haçlıların elindeki topraklara yönelmiş, Şîrkûh'un bir yıl önce yağmaladığı muhkem kale Artah'ın yanında, Hısnelmabule, Basarfûs[463] ve temiz su kaynaklarının suladığı bahçeleri ile bilinen, Halep'e bir gün mesafedeki[464] Keferlâsa'yı da fethetmiştir.[465] Onun Urfa'nın ikinci kez fethi dışında gerçekleştirdiği ilk fetihler olan bu fetihlerle Nûreddin, daha önce babasının elinde bulunmayan yerleşim alanlarına ve kalelere sahip olmuş, Haçlı istila sahasını kendi faaliyetleri ile daraltma ve Müslüman topraklarını istiladan kurtarma başarısına ulaşmıştır.

2.1.4.4. Seyfeddin Gazi ile Buluşması

Nûreddin, Haçlılarla mücadele ederken Seyfeddin Gazi, babasının öldürülmesi üzerine Artuklu emirlerinin geri aldıkları kale ve şehirlerini kurtarmak için 542'de (1147) Artuklular'a karşı sefere çıkmış, Nusaybin ile Mardin arasındaki[466] Dârâ'yı ve çevredeki diğer kaleleri almış, Mardin'i kuşatmıştır. Daha sonra Mardin Artukluları

[460] Yâkūt'ta Araplar arasında meşhur bir kasaba olduğu ve hakkında çok sayıda şiirin yazıldığı kaydedilmiştir. (Cilt: 1, s. 441.)
[461] Yâkūt, Cilt: 3, s. 401.
[462] İbnü'l-Kalânisî, s. 452-453; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 200.
[463] Yâkūt'ta bu iki yerleşim alanı veya kaleden söz edilmemiştir.
[464] Yâkūt, Cilt: 4, s. 470.
[465] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* Cilt: 9, s. 348; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 330; Ebü'l-Şâme, Cilt: 1, s. 201-202; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 195; İbn Kādî Şühbe, s. 88; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 87.
[466] Yâkūt, Cilt: 2, s. 418.

emiri Timurtaş'ın *"Hepimiz, Atabeg Zengî'den şikâyetçiydik. Nerede kaldı o günler? Zengî'nin günleri bayram günleri gibiydi."* diyeceği kadar Artuklular'a babasından daha sert davranmıştır.[467] Seyfeddin, Dârâ ve çevresinden sonra, Zengî'nin Artuklular'dan alıp Artuklular'ın onun öldürülmesi üzerine el koyduğu Maden,[468] Hizan,[469] Siirt ve diğer şehirlerin tamamını Artuklular'dan alıncaya kadar onlarla mücadele etmiştir.[470]

Seyfeddin Gazi, Musul ve Cezire'deki işlerini bizzat; Humus, Rakka gibi Şam sahasında kalan beldelerdeki işlerini ise nâibleri üzerinden yoluna koyduktan sonra, Şam'ın durumunu görmek ve kardeşi Nûreddin'le ilişkilerini düzenlemek için Suriye'ye geçmiştir. Seyfeddin Gazi, Nûreddin'i birden çok kez yanına çağırmış fakat Nûreddin, onun kendisine yapacağı muamele konusunda endişeli olduğundan her seferinde bir gerekçe bulup onunla buluşmaktan kaçınmıştır.[471] Seyfeddin Gazi, Nûreddin'in tutumu karşısında askerî bir tedbire başvurmamış, "*kardeşinin gönlünü kazanmak için*" onun taleplerine de olumlu karşılık vermiştir. Nihayet, onların Seyfeddin'in söz konusu Şam seferi sırasında, karargâhının dışında ve her birinin yanında beş yüz asker olduğu hâlde buluşmalarına karar verilmiştir. İbnü'l-Esîr'in öykümsü anlatımına göre, geceleyin gerçekleşen buluşmada Nûreddin, Seyfeddin'in yakınına varmadan onu tanımamıştır. Nûreddin, Seyfeddin'le yüz yüze gelince hızlı adımlarla ona doğru gitmiş, önünde toprağı öpmüş, adamlarına geri dönmelerini söylemiştir. İki kardeş, baş başa kalınca duygulanıp ağlamışlardır. Seyfeddin, ona kendisiyle buluşmaktan kaçınma nedenini sormuş, canından endişe etmişse onun canına kastetmeyi hiç düşünmediğini, insanlar arasında en çok sevdiği kişi olan kardeşine kötülük ettikten sonra güç gösterisinde bulunmanın, beldeleri ele geçirmenin, yaşamanın kendisi için bir anlam taşımayacağını ifade edip Nûreddin'i teskin etmiş, onun endişesini gidermiştir. Nûreddin, daha sonra Halep'e gitmiş, askerî donanımını tamamlayıp kardeşi Seyfeddin'in hizmetine

[467] İbnü'l-Esîr, Dârâ'nın alınmasını *el-Kâmil*'de 542 yılı olayları içinde verdiği hâlde (Cilt: 9, s. 349.), *Atâbekiyye*'de 544 yılı olayları içinde vermiştir. (s. 90-91; İbnü'l-Ezrâk, s. 83.)
[468] Elazığ'ın bugünkü Maden ilçesidir.
[469] Bitlis'in ilçesi, Yâkūt'ta Siirt yakınlarında bahçeleri ve ağaçlarının çokluğuyla bilinen bir belde olarak geçmiştir. (Yâkūt, cilt: 2, s. 331)
[470] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 193; Gök, s. 74-75.
[471] Gibb, iki taraf arasında Nûreddin'in Harran-Halep yolu üzerinde bulunan Fırat üzerindeki köprüye hâkim olması ve Kalʿatu Necm'i yeniden tahkim etmesi gibi problemlerin bulunduğunu ifade etmişse de kaynak belirtmemiştir. Gibb, iki taraf arasındaki buluşmanın Musul Veziri Cemâleddin ile Şîrkûh arasındaki dostluk sayesinde sağlandığını da ifade etmiştir. (*A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 513.) Ancak iki şahsiyet arasındaki dostluk bilinmekle birlikte bunun buluşmaya katkısı tarih kayıtlarında yer almamıştır.

dönmüştür. Seyfeddin, ona *"Gayem, senin benim yanımda kalman değil, (çevredeki) meliklere ve Haçlılara bize kötülük etmek isteyenlere yetecek ittifakımızı bildirmendir."* diyerek askerinin yanına (Halep'e) dönmesini emretmiştir. Nûreddin, kalması gerektiği kadar Seyfeddin'in yanında kalmış, sonra her biri kendi beldesine dönmüştür.[472]

Yaygın uygulamaya göre Zengî'nin makamının ilk mirasçısı konumunda bulunan Seyfeddin Gazi'nin bu yapıcı tutumu, Zengî'nin oğulları arasındaki ilişki, yardımlaşma ve düşmana birlikte karşı koyma üzerinde şekillenmiş; kimi dönemlerdeki problemler de aradaki ülfet ve muhabbet hâlini engellememiştir.[473]

2.1.4.5. Seyfeddin Gazi Karşısındaki Konumu

İbnü'l-Esîr'in anlatımından açıkça anlaşılacağı üzere, Seyfeddin Gazi, Zengî Atabegliği'nin başıdır; Nûreddin ise ona tabidir. Zengî devleti bölünmemiş, sadece idari olarak paylaşılmıştır. Bu noktada ortak bir hazinenin bulunup bulunmadığı sorusu sorulabilir. Bir iddiaya göre, Nûreddin, Ca'ber Kalesi'nden ayrılırken babasının hazinesini de yanına almıştır.[474] Ancak asıl hazine Sincar'da; Nûreddin'in her tür gereksinimini cömertçe karşılayan[475] Seyfeddin Gazi'nin elinde bulunmaktaydı. Seyfeddin Gazi'nin vefatından sonra bu hazine Nûreddin'in eline geçmiştir.[476]

2.1.4.6. II. Haçlı Seferi'ndeki Yeri

Haçlılar, Urfa'nın Zengî tarafından fethinden sonra Kudüs ve diğer Haçlı şehirlerinin korunamayacağını düşünerek Papa III. Eugenius'ten (ö. 1153) yardım istemeye karar vermişlerdir. Bunun üzerine, Kudüs Kraliçesi Melisende (ö.1152) ve Antakya Prinkepsi Raymond, Antakya Prinkpesliğine bağlı Cebele şehrinin Piskoposu Hugue'ü Papa'ya göndermişlerdir. Cemâziyelevvel-Cemâziyelâhir 540/Kasım 1145'te Papa ile buluşan Hugue, Urfa'nın kaybı ve Haçlıların durumunu Papa'ya aktarmıştır. O sırada Çukurova Ermeni piskoposlarından oluşan bir heyet de Bizans'a karşı yardım istemek üzere Papa III. Eugenius ile görüşmekteydi. Bu heyet de Doğu'daki Hıristiyanların durumunu anlatmış olmalıdır. Papa, bunun üzerine harekete geçmiş ve 1 Aralık 1145'te Fransa

[472] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 88; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 193, İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 111-112, Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 383; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 192; Tokuş, s. 169-171.
[473] Tokuş, s. 169-170.
[474] Tritton ve Gibb, s. 292.
[475] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 88; Runciman, Cilt: 2, s. 201-202.
[476] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 97-98.

Kralı VII. Louis, asilzadeleri ve Fransa'daki bütün Hıristiyanlara yönelik bir ferman yayımlamıştır. Bununla birlikte Haçlılar, Urfa'yı kurtarma umutlarını yitirdiklerinden Papa, fermanda Urfa'dan hiç söz etmemiştir.[477] Papa, 15 Ramazan 540'da (1 Mart 1146) fermanı tekrar yayımlamış; Kral VII. Louis, Papa'nın gönderdiği haçı 15 Şevval 540'ta (31 Mart 1146) takmıştır. Alman Kralı III. Konrad ise 11 Şevval 540'ta (27 Aralık 1146) haçı takmaya ikna olmuştur.[478]

Fransız Kralı Haçı kabul ederken Urfa'nın ikinci kez fethi (24 Cemâziyelevvel 540/1 Kasım 1146) henüz gerçekleşmediği gibi, Alman Kralı III. Konrad Haçı kabul etmeye karar verirken de o günün koşullarında Urfa'nın ikinci kez fethinin Almanya'ya ulaşmış olması mümkün değildir. Dolayısıyla II. Haçlı Seferi, Nûreddin'in değil, babası Zengî'nin faaliyetlerinden dolayı gerçekleşmiştir. Bu durumda Nûreddin'in II. Haçlı Seferi ile ilişkisi, Batılı kralların sefere çıkmalarından sonraki gelişmelerde aranmalıdır.

26 Şevval 542'de (19 Mart 1148) Antakya'ya varan Fransız Kralı VII. Louis, Halep ve Şeyzer'i kendisi için istila etmesini uman Prinkeps Raymond tarafından, Urfa'dan Hama'ya kadar olan bölgenin tek hakimi olan Nûreddin'e karşı savaşmaya teşvik edilmiştir. Raymond'a göre Antakya, Nûreddin'in sürekli baskısı altındadır; Urfa ile birlikte Avrupalıların yardımına en çok ihtiyacı olan Haçlı başkentidir. Kralın Halep'e saldırmasından kralla birlikte Antakya ve Urfa, Trablus ve Kudüs Haçlıları da kazançlı çıkacaklardır.[479] Eski Urfa Kontu II. Joscelin de kaybettiği toprakların alınmasında Louis'in kendisine yardımcı olacağına, dolayısıyla Nûreddin'e karşı harekete geçeceğine inanmıştır. Oysa Louis, bir an önce Kudüs'e gidip Kutsal Mezar'ı ziyaret etmek istiyordu. Kudüs Kraliçesi Melisende de Patrik Foucher'yi Antakya'ya göndermiş, Louis'i Kudüs'e davet etmiştir. Doğu Akdeniz'de yerleşik Haçlıların bu ihtilafı karşısında Louis, Nûreddin'in topraklarına yönelik herhangi bir saldırıda bulunmadan Kudüs'e hareket etmiştir.[480]

Türkiye Selçukluları tarafından kuvveti büyük ölçüde tüketilen Alman Kralı Konrad, 1148 Nisan ayı ortalarında (Zilkade 542) Filistin'e varırken, Kudüs'te kendisi hakkında Nûreddin tarafından Halep yakınlarında yakalanabileceği endişesi duyulan Louis, ondan

[477] Altan, *İkinci Haçlı Seferi,* s. 10-12, 14.
[478] Altan, *İkinci Haçlı Seferi,* s. 16, 17, 21.
[479] Birsel Küçüksipahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 143; Hasan Habeşî, **Nûreddin ve's- Salîbîyyûn**, Bağdat: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1948, s. 53.
[480] William of Tyre, Cilt: 2, s. 180-181; Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 98-101.

ancak bir ay sonra Filistin'e varabilmiştir. İki kral ziyaretlerini bitirdikten sonra 4 Safer 543'te (24 Haziran 1148) Ürdün sahası içinde Akdeniz sahilindeki[481] Akkâ'da bir Haçlı toplantısı düzenlemişlerdir. Antakya Prinkepsi Raymond, Trablus Kontu Raymond ve Urfa Kontu II. Joscelin, Louis'in Nûreddin'e karşı kendilerine yardımcı olmamasından duydukları hayal kırıklığı ve Kudüs'e gitmeleri hâlinde Nûreddin'in onların topraklarına saldırma ihtimali endişesiyle bu toplantıya katılmamışlardır.[482]

Haçlılar Akkâ toplantısında, bir savaşa girip girmeme ile savaşa girilecekse nereye saldıracakları konusunda tartışmışlardır. Anadolu Türkleri tarafından güçten düşürülen Alman Kralı'nın savaşız Avrupa'ya dönme eğilimine karşı, Avrupa'ya önemli bir başarı ile dönmek isteyen Louis'in eğilimi kabul görmüştür. Saldırılacak yer konusunda ise Nûreddin ile Dımaşk seçenekleri arasında Haçlılar, Kudüs Kraliçesinin de ısrarıyla birbirlerini Dımaşk konusunda ikna etmişlerdir.[483]

İslâm âleminin doğusu ile batısı, kuzeyi ile güneyi arasında stratejik bir öneme sahip Dımaşk'ın[484] seçilmesi önemli olmakla birlikte, Haçlıların neden Urfa'nın ikinci kez istilasını engelleyen ve Haçlı idareleri için en büyük tehdit konumunda olan Nûreddin'in topraklarını değil de Dımaşk'ı tercih ettikleri anlaşılamamıştır. II. Haçlı Seferi'nin başlama nedeni olan Urfa'yı elinde bulunduran, Nûreddin olduğu gibi, Haçlı kontlukları için en büyük tehlike de Nûreddin'di.[485] "*Nûreddin, artık Urfa'dan Hama'ya kadar uzanan sınır boyunca iyice yerleşmiş ve 1147 sonbaharını Âsi Irmağı'nın doğusunda kalmış olan Frank kalelerini zapt etmekle geçirmişti.*"[486]

Haçlılar, Nûreddin'le Dımaşk Atabegliği arasındaki farkı anlamamış ve dikkate almamışlardır. Nûreddin'in saldırıya uğraması durumunda Dımaşk, ona yardım etmeyebilirdi. Oysa Dımaşk'ın saldırıya uğraması durumunda Nûreddin'in Dımaşk'ın

[481] Yâkūt, Cilt: 4, s. 143.
[482] William of Tyre, Cilt: 2, s. 182, 183; Stevenson, s. 160; *A History Of The Crusades*, Cilt:1, s. 506-507; Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 104; Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2004, s. 111.
[483] Tritton ve Gibb, s. 299; William of Tyre, Cilt: 2, s. 186; Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, s. 105-106.
[484] William of Tyre, bu tercihin nedenini izah ederken, "*Dımaşk, Suriye'nin en büyük kentidir, kimi zaman Suriye'nin Fenike'si gibi görülmüştür, aynı zamanda bölgenin metropolüdür ve biz onun hakkında 'Suriye'nin başı' dendiğini okuduk*" demiştir. (Cilt: 2, s. 187.) Runciman ise Dımaşk'ın Müslümanlar için önemini "*Burası Frank hakimiyetine geçecek olursa Mısır ve Afrika Müslümanlarının Kuzey Suriye ve doğuda bulunan dindaşları ile bağlantıları tamamiyle kesilirdi*." (Runciman, Cilt: 2, s. 233-234.) sözleri ile açıklamıştır.
[485] Stevenson, s. 159.
[486] Runciman, Cilt: 2, s. 231.

yardımına geleceği kesindi. Dolayısıyla Haçlıların tercihi Nûreddin'le tek başına savaşmak ya da Dımaşk üzerinden savaşmak arasında söz konusu olabilirdi.[487] Haçlılar, ikinci seçeneği tercih etmekle kendileri açısından zor olanı seçmişlerdir.

Runciman, Haçlıların kendileri ile işbirliği yapan tek Müslüman emirlik Dımaşk'a saldırma kararı almalarını "budalaca" bulmuş; bu kararı; Antakya Prinkepsi Raymond ile Louis'in karısı Eleonore arasındaki aşk dedikoduları, Haçlıların bölgeyi tanımamaları, bütün Müslümanları bir görmeleri, Halep'in önemini bilmemeleri ve Dımaşk'ın adının İncil'de geçmesinin fanatik Haçlılarca taşıdığı önemle açıklamıştır.[488] Arap araştırmacılardan Habeşî ise Haçlıların kararı için; Louis'in kraliçe ile ilgili aşk dedikodularından dolayı Raymond'a yardım etmek istememesi, Kudüs Haçlılarının Kudüs'ün yakın güvenliğine odaklanmaları, kendilerine yakın Dımaşk'ın istilasından daha çok kazanç beklemeleri ve Nûreddin'i Dımaşk'ın ittifakından yoksun bırakarak zayıflatma planı muhtemel gerekçelerinden söz etmiştir.[489] Demirkent de Raymond ile Eleonore arasındaki aşk dedikodularına dikkat çekmiştir.[490] Bu kararda yöreyi tanımayan, yorgun Avrupa krallarının Nûreddin ile ilgili anlatılanlardan endişe duyup ona saldırmaktan çekinmiş olmalarının etkisi var mıydı? Kaynaklar gibi araştırmalar da bunu yeterince irdelememişlerse de kanaatimizce yorgun Haçlıların tutumunda Nûreddin'in peş peşe kazandığı zaferlerden duydukları endişe karşısında ele geçirmeyi daha kolay buldukları Dımaşk'ı alıp Avrupa'ya zaferle dönme düşüncesinin etkisi de dikkate alınmalıdır.

Kudüs Haçlı Krallığı ile iyi ilişkilere sahip Dımaşk Atabegliği, 542 yılı sonlarında (1148 Nisan-Mayıs) yeni Haçlıların gelişinden haberdar olmuştur.[491] Emîr Üner, Haçlıların Dımaşk'a saldırma konusunda ittifak ettiklerini haber alınca Dımaşk'ın istihkâmını güçlendirmekle birlikte çevredeki emirlerden ve Türkmenlerden yardım istemiş;[492] Seyfeddin Gazi'ye de elçi gönderip onu Müslümanlara yardım etmeye ve

[487] Stevenson, s. 159-160.
[488] Runciman, Cilt: 2, s. 232-233.
[489] Habeşî, s. 53-56.
[490] Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 110-111.
[491] İbnü'l-Kalânisî, s. 461-462.
[492] İbnü'l-Kalânisî, s. 464. Bağdat tarihçisi İbnü'l-Cevzî'ye göre Dımaşklılar, ilkin Haçlıların Dımaşk yakınlarındaki bir kaleye saldıracağını zannetmiş ancak 6 Rebîülevvel 543 (25 Temmuz 1148) Cumartesi günü Haçlıları Dımaşk kapılarında bulmuşlardır. (Cilt: 18, s. 63.)

düşmanları Dımaşk'tan uzaklaştırmaya davet etmiştir.[493] Seyfeddin Gazi, ordusunu toplayıp hemen Şam'a hareket etmiş, Halep'ten kardeşi Nûreddin'i da yanına almıştır.[494]

Kudüs Kralı III. Baudouin, Alman Kralı III. Konrad ve Fransa Kralı VII. Louis idaresindeki birleşik Haçlı ordusu, 6 Rebîülevvel 543 (25 Temmuz 1148) Cumartesi günü Dımaşk'ın çevresindeki meyve bahçelerine varmıştır. Bahçelerin duvarları ve ağaçlar, Haçlı ordusunun ilerlemesini engellerken Dımaşk halkı, askerler, ahdas denen milisler, din adamları ve bütün kesimleri ile Haçlılara karşı koymuştur.[495] Çatışmalarda, şehrin tanınmış âlimlerinden Fakih Hüccetüddin Yûsuf b. Dûnâs Ebü'l-Heccâc b. İsa el-Fundelâvî el-Mağribî el Malikî[496] de öldürülmüştür.[497]

Haçlılar, Dımaşk'ın direnişi karşısında şehrin içine doğru ağır yol alırken Seyfeddin Gazi ve Nûreddin'in orduları, Dımaşk ile Halep'in yarı yolunda yer alan[498] Humus'a varmıştır. Seyfeddin Gazi, ülkesindeki eli silah tutan herkesi yanına alarak geldiğini belirtip Üner'den nâiblerinin şehrin içine alınmasını istemiş, *"Mağlup olursam, askerlerimle şehre sığınırım, galip olursam şehir yine sizindir, bu konuda sizinle çekişmem"* demiştir. Dımaşk'ı hakimiyetinde tutmak için hem Haçlıları hem Zengîleri idare etmeye çalışan[499] Üner, Seyfeddin'e yol vermek yerine Haçlıları vazgeçirmeye dönük diplomatik girişimlerde bulunmuş, Avrupa'dan gelen Haçlıları *"Şarkın melikleri buraya geldi."* diyerek ürkütürken Kudüs Haçlılarına da Avrupa'dan gelen Haçlıların Dımaşk'ı alırlarsa bütün sahilleri kendilerinden alacaklarını, kendisinin şehri savunmakta aciz kalması durumunda ise Dımaşk'ı Seyfeddin Gazi'ye teslim edeceğini söylemiş, "*Seyfeddin'le beraber (Seyfedin'in Dımaşk'ı alması durumunda) Kudüs'te kalmanız da mümkün değildir.*" demiştir. Geri dönmeleri durumunda ise onlara Kudüs

[493] İbn Kādî Şühbe, Üner'in Nûreddin'den de yardım istediğini yazmıştır. (vr. 90.) Ancak bu bilgi ilk kaynaklarda yer almamıştır.
[494] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s .353; *Atâbekiyye*, s. 89.
[495] İbnü'l-Kalânisî, s. 463-465; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 353; *Atâbekiyye*, s. 89; William of Tyre, Cilt: 2, s. 189-190.
[496] Fakih Hüccetüddin Yûsuf b. Dûnâs Ebü'l-Heccâc b. İsa el-Fundelâvî el-Mağribî el-Malikî, Endülüs'ten Suriye'ye gelip önce Bânyâs, ardından Dımaşk'a yerleşmiş, keramet sahibi biri olarak tanınmış bir Malikî mezhebi fakihidir. (İbnü'l-Kalânisî, s. 463, 1 Nolu Muhakkik Notu)
[497] İbnü'l-Kalânisî, s. 463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 353; *Atâbekiyye*, s. 89; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 03-204. İbn Vâsıl'a göre Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kardeşi, Takiyüddin Ömer ile İzzeddin Ferrûhşâh'ın babası Şâhinşâh b. Necmeddin Eyyûb da bu savaşta öldürülmüştür. (Cilt: 1, s. 113-114.)
[498] Yâkūt, Cilt: 2, s. 302. Günümüzün yol koşullarında Humus, Dımaşk'a 162 kilometre mesafededir.
[499] Tokuş, s. 260.

Haçlıları sınırında yer alan, İbn Cübeyr'in "şehir" diye tanıttığı[500] Banyas Kalesi'ni teslim etme sözü vermiştir. Üner'in tehditlerinden korkuya kapılan ya da gayri müslim kaynaklarına göre Üner'in verdiği sahte altın rüşvetine[501] kanan Kudüs Haçlıları, Alman İmparatoruna Seyfeddin'in güçlü bir orduya sahip olduğunu ve onunla baş etmenin mümkün olmadığını söyleyip onu kuşatmaya son vermesi konusunda ikna etmişlerdir.[502]

Bölgeyi tanımadıkları için şehrin direnmeden teslim olacağını sanıp direniş karşısında şaşıran ve yiyecekleri azaldığı için öfkelenen Avrupa Haçlıları ile Üner'in diplomatik çabaları sonucu şehrin teslim alınması durumunda kime verileceği hususunda endişe taşıyan Kudüs Haçlıları arasındaki ihtilafın da etkisiyle zafer umutlarını kaybeden Haçlılar,[503] 10 Rebîülevvel 543 (29 Temmuz 1148) Çarşamba günü Dımaşk etrafından çekilmeye başlamışlardır. Ancak Türkmenler, onları yol boyunca takip edip ceset kokuları uzun süre çevreyi rahatsız edecek kadar onlardan çok sayıda kişiyi öldürmüşlerdir.[504]

Haçlıların 10 Rebîülevvel 543 (29 Temmuz 1148) Çarşamba günü Dımaşk etrafından çekilmeye başladığını[505] bildiren İbnü'l-Kalânisî, Seyfeddin ve Nûreddin'in adlarına savaşın hiçbir aşamasında yer vermemiştir. Sadece Üner'in çevre emirlerden ve Türkmenlerden yardım istediğini,[506] İslâm askerlerinin haberlerinin kendilerine mütevatir bir şekilde ulaşmasıyla Haçlıların Dımaşk etrafından çekildiklerini kaydetmekle yetinmiştir.[507] İbnü'l-Kalânisî'nin anlatımında, büyüklüğüne rağmen hedefini dört günde bırakıp giderek Haçlıların itibarına ağır darbe vuran[508] birleşik Haçlı ordusunun bu duruma düşmesinde en büyük pay Üner'indir. İbnü'l-Kalânisî, onun dışında hiçbir emirin ismini anmamıştır. İbnü'l-Esîr ise zaferin kazanılmasında Üner'in

[500] İbn Cübeyr, **Rıhletü İbn Cübeyr**, Daru Sadr: Beyrut, s. 273.
[501] Süryânî Mihail, Üner'in Mısır altını suyuna batırılmış tunç veya bakırdan 200 bin dinarı Kudüs Kralı'na, 50 bin dinarı da Taberiye hâkimine gönderdiğini, altınların sahte olduğunun sonradan anlaşıldığını yazmıştır. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 181.) Ancak Süryânî Ebü'l-Ferec, beş İslâm kaynağını incelediğini, bu bilginin hiçbirinde geçmediğini belirtmiş. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 385.) Süryânî Mihail'in aktardıklarına katılmamıştır.
[502] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 354; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 113.
[503] William of Tyre, Cilt: 2, s. 191-195; Stevenson, s. 160-162.
[504] Runciman, Cilt: 2, s. 236.
[505] İbnü'l-Kalânisî, Cilt: s. 465-466.
[506] İbnü'l-Kalânisî, s. 464.
[507] İbnü'l-Kalânisî, s. 465.
[508] Runciman, Cilt: 2, s. 236.

diplomatik başarısını takdir etmekle birlikte Seyfeddin'e önemli bir yer vermiştir.[509] İbnü'l-Kalânisî'nin Dımaşk Atabegliği; İbnü'l-Esîr'in ise Musul Zengîleri tarihçisi olduğu düşünülürse her tarihçinin kendi tarafını öne çıkarma amacında olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Bağdat tarihçisi İbnü'l-Cevzî de Seyfeddin'in 20 bin askerle yola çıktığını, askerlerinin sayısının Halep ve Rakkâ arasındaki[510] Bâlis taraflarında otuz bine ulaştığını ileri sürmüştür.[511] İbnü'l-Cevzî'nin Seyfeddin'in ordusunu asker sayısıyla birlikte anması da İbnü'l-Cevzî'nin Seyfeddin'in ordusu ile Bağdat arasındaki bir ilişki kurması, böylece Bağdat'ın Dımaşk'ı yalnız bırakmadığı görüşünü desteklemesi amacını taşıdığı ifade edilebilir. Hakikatte ise Dımaşk kuşatma altındayken Bağdat, hiçbir dış olaya müdahale edemeyecek kadar iç karışıklıklar içindedir. Zira o yıl emirler, Sultan Mesud'u devirmek için toplanmışlardır. Bağdat'taki idareciler, *"Haçlılar orada olsa yapmayacaklarını birbirlerine karşı yapıyorlardı."* Dımaşk tam olarak kuşatma sürecine girerken Abbâsî Halifesi, vezirini tutuklatmak ve onun yerine yeni vezir atamakla iştigal ediyordu.[512] Gayrimüslim tarihçiler ise yenilgiden Üner'in rüşvetine kanan Kudüs Haçlılarını sorumlu tutmuşlar, Seyfeddin Gazi veya Nûreddin ile ilgili herhangi bir ayrıntıya yer vermemişlerdir. Bununla birlikte Fransız Kralı VII. Louis'in Antakya'ya ayak bastığı günden kuşatmanın bittiği güne kadar Zengî'nin oğullarının Şam'daki asıl belirleyen olma konumuna çıktıkları açıkça görülmektedir. II. Haçlı Seferi'nin Zengî'nin oğullarının katkısıyla bu şekilde sona ermesiyle, Suriye'de üstünlük Müslümanlara geçmiştir.[513] Urfa'nın ellerinden alınmasıyla gerileyen Kudüs Haçlıları, bundan sonra Suriye içlerine doğru ilerleme umutlarını yitirmişlerdir. Zira Avrupalılarla İslâm topraklarına yerleşen Haçlılar arasındaki güven zedelenmiştir. Haçlılar, bundan sonra Nûreddin karşısında Avrupa'dan çok az yardım alabilmiş; Bizans İmparatoru'na da kızmışlardır.[514] Bu sıkışmışlık içinde sonraki süreçte yönlerini Mısır'a çevirmişler ve çalışmamızın ileriki bölümlerinde anlatılacağı üzere karışıklıklar içinde bulunan Mısır Fâtımî Devleti'nden kazanımlar

[509] Sonraki tarihçilerden İbn Vâsıl, vakayı İbnü'l-Esîr'den naklederek anlatırken (Cilt: 1, s. 112-113.) olayları hânedan ve kişilere göre tasnif eden Nüveyrî de II. Haçlı Seferi'ndeki Müslüman başarısını Nûreddin'in değil, ağabeyi Seyfeddin Gazi'nin savaşları arasında anlatmıştır. (Cilt: 27, s. 106.) Ebü'l-Fidâ da Seyfeddin Gazi'yi öne çıkarmıştır. (Cilt: 2, s. 89) İbn Haldûn ise her iki kardeşin Müslümanların savunmasında güzel bir örneklik teşkil ettiğini yazmış, ikisinin vakaya katkısını aynı düzeyde anmıştır (Cilt: 5, s. 281.)
[510] Yâkūt, Cilt: 1, s. 328.
[511] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 63.
[512] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 63-65.
[513] Stevenson, s. 163.
[514] Stevenson, s. 164.

elde etmeye çalışmışlardır. Ancak Demirkent'in ifadesiyle II. Haçlı Seferi'nden sonraki kırk yıllık süreç Müslümanlar için yükseliş süreci olmuş,[515] dolayısıyla Haçlılar, bundan sonra çalışmamızda anlatılacak olan Askalan'ın istilası dışında hedeflerine ulaşamamışlardır.

2.1.4.7. ʿUrayma Kalesi'ni Fethi

Dımaşk kuşatması devam ederken Halep birlikleri çevredeki Haçlı güçlerine yönelik saldırılarını sürdürmüşlerdir.[516] Dımaşk kuşatması kalktıktan sonra ise 543 yılı Rebîülâhir ayının sonlarında (Eylül 1148'de) Üner, Baʿlebek'e doğru yola çıkmış; Nûreddin'i henüz Humus'ta ağabeyi Seyfeddin Gazi ile bir arada iken kendisine katılmaya çağırmıştır. İki emir buluştuğunda Trablus Kontu Raymond'un mektubu kendilerine ulaşmıştır. Raymond, Alman Kralı Konrad ile birlikte Trablus'a gelip ʿUrayma Kalesi'ne[517] pek çok Haçlı seçkini ve annesi ile birlikte[518] yerleşen eski Trablus Kontu Alfonso Jordan'ın oğlu Bertram'ı, kaleden çıkarma konusunda yardım talep etmiştir. Haçlılar arasındaki ihtilafın derinleşmesi anlamına gelen bu talebe Nûreddin, Üner'le birlikte hemen cevap vermiştir. Nûreddin ve Üner'in orduları, ʿUrayma Kalesi'ne doğru yol alırken Seyfeddin'den de yardım istenmiştir. Humus'ta bulunan Seyfeddin Gazi, Cizre ve başka şehirlerin valisi Ebû Bekir ed-Dübeysî'nin komutasındaki bir orduyu onların yardımına göndermiştir. Alfonso Jordan'ın oğlu kaleyi teslim etmeyi reddedince Müslümanlar kaleye birkaç kez hücum etmişlerdir. Nihayetinde lağımcıların surları delmeyi başarmasıyla Haçlılar teslim olmuşlardır. Haçlıların kadın ve çocukları esir edilip kale tahrip edilmiştir.[519] Seyfeddin'in ordusu Humus'a dönerken Nûreddin ve ordusu, Alfonso Jordan'ın oğlu Bertram ve annesini yanına alarak Halep'e; Üner ve ordusu ise Dımaşk'a dönmüştür.[520]

Bir Haçlıyı başka bir Haçlıya karşı desteklemek üzere -o güne kadar görülmemiş bir işbirliğinin neticesinde- oluşturulan Müslüman ittifakının söz konusu zaferinde çok

[515] Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", **Türkler**, Ankara: Türkiye Yayınları, 2002, s. 1145.
[516] Runciman, Cilt: 2, s. 272.
[517] Yâkūt'ta yer almayan bu kalenin ismini İbnü'l-Esîr, "Uzayma" olarak vermiştir. (Cilt: 9, s. 355-354; *Atâbekiyye*, s. 90); İbn Vâsıl da onun gibi vermiştir. (Cilt: 1, s. 114.)
[518] İbnü'l-Kalânisî, s. 466-467.
[519] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 355-354; *Atâbekiyye*, s. 90; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 281.
[520] İbnü'l-Kalânisî, s. 467; Küçüksipahioğlu, s. 145. İbnü'l-Esîr, bütün orduların esirlerle birlikte Humus'a Seyfeddin'in yanına döndüğünü kaydetmiştir. (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 355-354; *Atâbekiyye*, s. 90.) Halep tarihçisi İbnü'l-Adîm de vakanın başında Nûreddin'i öne çıkarmakla birlikte, İbnü'l-Esîr'in yazdıklarını tekrarlamakla yetinmiştir. (*Zübde*, s. 330, 331; Stevenson, s. 164.)

sayıda Haçlı öldürülmüş;[521] o güne kadar Müslümanlara karşı birliklerini koruyan Haçlılar birbirleriyle çatıştırılarak yıpratılmıştır. Bu ölümler ve Alfonso Jordan'ın oğlu ile karısının esir düşmeleri, II. Haçlı Seferi'nden sonra aralarındaki ihtilafla Müslümanları kendilerine karşı Kuzey Suriye'de kazanımlar elde etmeye sevk eden Haçlıların[522] aralarındaki kırgınlığı daha da artırmış olmalıdır. Öte yandan en önemli esirlerin Nûreddin'e düşmesi, onun savaştaki rolünü de açıklamaktadır. Nûreddin, en önemli esirleri yanına aldığına göre bu kalenin alınmasında en büyük rol ona ait olmalıdır. Bu rol, sonraki yıllarda bazı yol kazalarına uğrasa da Haçlılara karşı gittikçe daha çok kendisini hissettirecektir. Runciman'a göre, Haçlılara karşı savaşın önderliğini üstlenen Nûreddin, henüz II. Haçlı Seferi ile ilgili olarak Humus'ta iken eski Urfa Kontu Joscelin, beyaz bayrakla onun karargâhına gitmiş ve ondan ancak geçici bir ateşkes koparabilmiştir.[523]

2.1.4.8. Yağra Yenilgisi

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, Maraş yöresini fethetmeyi kararlaştırınca Antakya Prinkepsi Raymond, ona karşı Antakya'nın kuzeyine doğru bir akın düzenlemiştir. Bunun üzerine Sultan I. Mesud, Nûreddin'den Raymond'un üzerine yürümesini istemiştir. Nûreddin, Receb 543'te (1148 yılı sonlarında) Maraş-Antakya yolu üzerindeki Famiye'ye doğru hareket etmiştir.[524] Ancak Raymond, Antakya'nın kuzeyindeki Yağra yakınlarında, Hıristiyanlardan daha çok Nûreddin'den nefret eden Haşhaşî (Şiî-İsmaili) Ali b. Vefa ile birlikte[525] Nûreddin'e yönelik ani bir saldırı gerçekleştirmiş, Nûreddin'i yenilgiye uğratmıştır.[526] Nûreddin, karargâhını ardında

[521] İbnü'l-Kalânisî, s. 466-467.
[522] *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 532.
[523] Runciman, Cilt: 2, s. 272. Runciman'ın kaynağı, Cahen'in İbnû'l-Fırat'tan yaptığı alıntıdır. (Claude Cahen, **La Syrıe Du Nord**, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1940, s. 382.) Süryânî Mihail de Nûreddin ile Joscelin arasında anlaşma bulunduğundan söz etmiş ama anlaşmanın yer ve zamanını vermemiştir. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 201.)
[524] Runciman, Cilt: 2, s. 272. Yākut'ta Famiye'nin Humus aʿmalları içinde yer alan bir kale olduğu kaydedilmiştir. (Cilt: 1,s. 227) Yākut, Fâmiye ile Efamiye'nin aynı yerler olduğunu da yazmıştır. (Cilt: 4, s. 233.) Ancak Maraş yöresinde Famiye diye bir yer, kaynaklarda geçmemiştir. Runciman'ın Türkiye Selçuklu Sultan'ı Mesud'u öne çıkaran anlatımına karşın Cahen, Nûreddin'le Mesud'u eşitleyerek, iki tarafın anlaşıp bu bölgeye akın düzenlediklerini yazmıştır. (*Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 32.) Süryânî Mihail'e göre ise Mesud'un savaş kararının nedeni onunla Joscelin arasındaki bir ahittir: Joscelin, yemin ederek Sultan Mesud'a tabi olmayı kabul etmiş ama sözünden dönmüştür. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 201.)
[525] Runciman, Cilt: 2, s. 272; Elisseeff, Cilt: 2, s. 427.
[526] Stevenson, s. 165; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 117.

bırakarak iki bin süvariyle oradan hızla uzaklaşıp Halep'e dönmüş[527] ve bir süre bu yenilgide kaybettiklerini telafi etmek için uğraşmıştır.[528] Söz konusu yenilgide Necmeddin Eyyûb'un Dımaşk'a yerleşmesinden sonra yetkilerinin Mecdüddîn Ebû Bekir İbnü'd-Dâye'ye aktarılmasından[529] rahatsız olan Şîrkûh'un savaşmakta isteksiz davranması etkili olmuştur. Nûreddin, savaştan sonra Şîrkûh'un yanına gitmiş ve ona *"Bu vakitte, Müslümanların yenilgisine yol açan bu duruş ve gafletin nedeni nedir?"* diye sormuş; Şîrkûh *"Ey Hanımız, bizim neyimiz var ki? Her şey Mecdüddîn Ebû Bekir'e aittir çünkü emir onundur."* diye karşılık verince Nûreddin sorunu anlamış, Şîrkûh'un gönlünü almış; İbnü'd-Dâye'den de Şîrkûh'un hakkını gözetmesini istemiştir. Bunun üzerine iki emirin arası tekrar düzelmiştir.[530]

Nûreddin'in çok sayıda kayıp verdiği[531] bu olay, devrin İslâm kaynaklarında açık bir anlatımla yer almamıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de pusuya hiç değinmeden olayı tamamen bir zafer olarak aktarmış,[532] Nûreddin'in Yağra'da elde ettiği ganimetlerin bir bölümünü, ağabeyi Seyfeddin'e, bir bölümünü Abbâsî Halifesine, bir bölümünü de Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a ve başka kişilere gönderdiğini kaydetmiştir.[533] *Atâbekiyye*'de olayın yeri konusunda bir isim karışıklığı ile "Yağra" yerine "Busrâ" diyen müverrih, olayın içeriğini ise *el-Kâmil*'de olduğu gibi anlatmıştır.[534] Nûreddin'in yenildiğini kabul etse de ifade etmekte tereddütlü görünen İbnü'l-Kalânisî, Nûreddin'in çok sayıda Haçlı'yı öldürüp az sayıda kayıp verdiğini ve Halep'e sağ salim dönüp orada kaybettiği donanımı onarmak için zaman harcadığını söylemiştir.[535] Ebû Şâme de bir yenilginin söz konusu olduğunu ancak dolaylı olarak ifade etmiştir. Yine de -belki de aradan geçen

---

[527] Anonim Süryânî, konuyu ayrıntılı olarak işlemiş ama I. Mesud'la Nûreddin arasında ittifakın bulunduğunu vurgulamıştır. (Tritton ve Gibb, s. 300.)
[528] İbnü'l-Kalânisî, s. 470.
[529] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 195; İbn Kādî Şühbe, vr. 85-86.
[530] İbn Ebû Tay, Akt.: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 210.
[531] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 386.
[532] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 356.
[533] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 356. Sonraki İslam tarihçileri de genellikle İbnü'l-Esîr'de olduğu gibi Haçlıların mağlup olduğunu kaydetmiş, ganimete ise değinmemişlerdir. (İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 331; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 109; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 89, İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 281.) Haçlı tarihçisi William of Tyre, vakaya değinmemiş; Süryânî Mihail, vakayı Ali b. Vefâ'nın desteğini alan Haçlıların güç kazanarak Türklerin kırılması ve kötü bir şekilde kaçmaları olarak anlatmıştır. (Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 197.); Batılı araştırmacılardan ise Stevenson, Nûreddin'in durumunu yenilgi ile ifade etmişken (s. 165.) Runciman, geri çekilme (Cilt: 2, s. 272-273.), Gibb, işlerinin ters gitmesi (*A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 515.), Elisseeff, sürprizle karşılaşma ve kaçış (Cilt: 2, s. 426-428.) ile ifade etmiştir.
[534] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 91. Dımaşk yakınlarında Busrâ diye bir yer var ise de (Yākut, Cilt: 1, s. 441.) *Atâbekiyye*'yi yayına hazırlayan Tuleymât, Yağra'nın nerede olduğunu ifade etmeden doğru ifadenin Busrâ değil, Yağra olduğunu yazmıştır. (*Atâbekiyye*, s. 91.)
[535] İbnü'l-Kalânisî, s. 470.

zamanın verdiği rahatlıkla- vakanın yenilgi yönünü en açık şekilde aktaran Ebû Şâme'dir. Ebû Şâme, İbn Ebû Tayy'a dayanarak Şîrkûh ile İbnü'd-Dâye arasındaki problemi aktarmakla kalmamış; şair İbn Münir'in vakayı Huneyn Günü'ne[536] benzeten dizelerine ve şair Kayserânî'yle diğer Halep şairlerinin Yağra'da bir yenilginin söz konusu olduğunu ifade eden şiirlerine de yer vermiştir.[537] Bu farklı anlatımlara rağmen, Nûreddin'in karargâhını Yağra'da bırakıp gelmesi, Halep'te bir süre donanımını onarmakla geçirmesi, Yağra'da bir yenilginin gerçekleştiğini kesin olarak ortaya koymaktadır. Halep şairlerinin, bir yıl sonra Şîrkûh'un Raymond'u öldürmesi üzerine söyledikleri "*Eğer Haçlılar Yağra Günü'nde bir zafer elde ettilerse nihayetinde ölümün zaferine ulaştılar/Ey Ebe'l-Müzaffer sen küfrün üzerindeki her şeyi alarak yularından tutup getirdin/ Yağra gününde elde ettikleri ile yağmaya çağırdılar oysa sen şerli topluluğun mensuplarının yularlarından tutup bize yağmayı verdin/Onlar çıplak atları sürüklediler, sen küfrün liderlerini aşağılanmış ve alçalmış olarak sürükledin*" dizelerinde Yağra Günü'nde Haçlıların bir zafer elde ettiklerini açıkça ifade etmişlerdir.[538] Ganimetlerin dağıtılış biçimi ise Nûreddin'in hâkimiyet alanındaki istikrarı konusunda henüz kuşkularının geçmediğini, Halife, Irak Selçuklu Sultanı ve Musul karşısında henüz rahat olmadığını, buralardaki Haçlılara karşı muzaffer imajının bozulmasından endişe duyduğunu ve bunu düzeltmeye çalıştığını göstermektedir. Dımaşk tarihçisi İbnü'l-Kalânisî'nin yenilgiyi ifade ederken kullandığı temkinli dil, Müslümanların Nûreddin'e yenilgiyi yakıştırmadıkları, onun yenilmeyeceğini dair umutlarını korumak istedikleri; sonraki devir Musul tarihçisi İbnü'l-Esîr'in yenilgiyi kayda geçmemesi ise kanaatimizce, Nûreddin'in imaj düzeltme çabasının başarıya ulaştığı şeklinde değerlendirilmelidir.

2.1.4.9. Halep'te Dinî, Kültürel ve Sosyal Yaşama Yönelik Tutumu

Halep, 351'ye (962) kadar Sünnî ağırlıklı bir şehir iken Bizans'ın o tarihte Halep çevresinde gerçekleştirdiği katliam ve yol açtığı göçlerle Halep'teki Sünnî nüfus azalmıştır. Hamdanîlerden Seyfüddevle (ö. 356/967), şehirdeki nüfus boşluğunu Harran çevresinden getirdiği Şiîlerle doldurmuş; aynı zamanda şehirde Şiîleştirme (Teşyiʿ)

[536] Hz. Muhammed'in ordusunun Mekke'nin fethinden sonra Huneyn Vadisi'nde çevre kabileler karşısında önce dağılıp sonra toparlanarak zafer kazandığı gündür. (İmam Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Humeyrî, **es-Sîretü'n-Nebevîyye**, Tahkik, Şerh, Zapt ve Fihrist: Mustafa el-Sakâ, İbrahim el-İbyârî, Abdulhefiz Şiblî, Dâru Dımaşk-Beyrut: İbn Kesîr, 2005, s. 960-968.)
[537] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 210.
[538] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 216.

siyaseti gütmüş ve Halep'te Şiî nüfusun ağırlık kazanmasına yol açmıştır. Şehirde İmâmiyye Şîa'sının yanında Nizârî Şiîler de bulunuyordu.[539]

Nûreddin, Halep'i ele geçirdiğinde Halep'te kayda değer bir Şiî nüfus ve bunun dinî ve sosyal yaşam üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Şiîler, rüya motifini kullanarak Halep'te çok sayıda "meşhed" ihdas etmiş,[540] Halep'e hükmeden Selçuklular hatta Zengî de onlara karşı müsamahakâr davranmış, o meşhedleri onarmış,[541] bu hizmetlerini kitâbelerle de duyurmuşlardır.[542]

Halep'i ele geçirdiği ilk yıllarda Şiîlere karşı müsamahakâr davranan,[543] daha doğru bir ifadeyle kendisinden önce şekillenen müsamahakâr siyaseti sürdüren,[544] Şiîlere ait mekânları onaran[545] Nûreddin, Ali b. Vefa'nın Haçlılara yaptığı işbirliğinin oluşturduğu psikolojik ortamda ve şüphesiz Haçlılarla işbirliği yapan Şiî unsurlara karşı tedbir olarak Receb 543'te (1148 yılı sonları) Halep'teki Şiî etkinliklere müdahale etmiştir. Şiîler tarafından sabah ezanına eklenen *"Hayyeʿalâ hayri'l-ʿamel (Haydi en hayırlı amele)"* sözlerinin ezanda okunmasını ve Hz. Muhammed'in sahabesi aleyhinde konuşmayı şehrin Hanefî âlimlerinden İmam Ebü'l-Hasan Ali el-Hanefî ve bir grup Sünnî'nin talebi ile yasaklamıştır. Nûreddin'in devletinin Haçlı karşıtı Sünnî bir karakter üzerine oturduğunu gösteren bu uygulama, Halep Şiîlerine ağır gelmiş; Şiîler, Halep'te karışıklıklar çıkarmış fakat Nûreddin'in "meşhur heybeti"nden bu durumu sürdürememişlerdir.[546] Şair İbn Münir, aynı yılın Ramazan ayında yazdığı şiirde Nûreddin'i "melikü'l-asr (asrın hükümdârı)" olarak nitelemiştir.[547] Kendisiyle birden çok kez görüşen İbn Asâkir'in ifadesiyle İbn Münir, "*İmâmiyye mezhebine mensup*

[539] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 60; İlhan Baran, "Büyük Selçuklu ve Eyyubilerde Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler", **Basılmamış Doktora Tezi**, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2017, s. 159-160.
[540] İbn Şeddâd İzzeddîn Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 147-155
[541] İbn Şeddâd İzzeddîn Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 150-151
[542] Carole Hillanbrand, "The Shīʿīs of Aleppo in the Zengid Period: Some Unexploited Textual and Epigraphic Evidence", **Difference and Dynamism in Islam/Festschrift for Heinz Halm on his 70th Birthday**, Hinrich Biesterfeldt ve Verena Klemm (Ed.), Würzburg: Ergon-Verlag, 2012, s. 163-179.
[543] *A History Of The Crusades,* Cilt: 1, s. 515.
[544] Tabbaa, *The Sunni Revival,* s. 21.
[545] İbn Ebû Tayy'a göre Musul Atabegi el-Porsuki (ö. 520/1126), Şiîlerin bir rüyadan yola çıkarak ihdas ettikleri Dikkâ Meşhedi'ni onarmış, Nûreddin'in devrinde de onun emriyle bu meşhede yeni yapılar katılmıştır. (İbn Şeddâd İzzeddîn Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 150-151; İbn Şihne, **ed-Dürrü'l-munteheb fî tarihî memleketi Haleb**, tkd.: Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, 1984, Cilt: 1, s. 86-87.)
[546] İbnü'l-Kalânisî, s. 468; Baran, s. 164.
[547] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 214.

Râfizî bir Şiî'dir.";[548] 473 (1081) Trablus doğumlu olup 503'te (1109) şehir, Haçlılar tarafından istila edildiğinde şehirden çıkabilen Trabluslulardandır. Trablus, İmâmiyye Şiîlerinin Suriye'deki en önemli merkezlerinden biriydi.[549] Şehir, Haçlılar ele geçirmeden önce Şiî emir İbn Ammar (Ebû Alî Fahrülmülk Ammâr b. Muhammed b. Ammâr el-Kādî, ö. 514/1120) tarafından yönetiliyordu. İbn Ammar, Haçlılar Antakya'dan Kudüs'e geçtiklerdinde onlarla uzlaşmayı ve onlardan korunmak için onlara yardımcı olmayı seçmiştir.[550] Ama Haçlılar, daha sonra, Trablus'a yönelince Trablus, Haçlı saldırılarına yedi yıl direnmiştir.[551] Trablus teslim olduğunda Haçlılar şehri yağmalamışlar, şehirde kan dökmüşler, kadınlara tecavüz etmişlerdir.[552] İbn Münir, Şiî olmasına rağmen bu hatırata sahip bir Trabluslu olarak şiddetli bir Haçlı karşıtıdır. Onun Nûreddin'in yakınındaki şairler arasında yer almaya devam etmesi, Haçlı karşıtı Şiîlerin Nûreddin'in Şiî karşıtı uygulamalarına rağmen onunla ilişkilerini sürdürdüklerini ve yine onun Haçlı karşıtı Şiîleri yanında bulundurmaya devam ettiğini göstermektedir. Nûreddin, Şiîlerin Halep'in toplum yapısında hakim unsur konumunda durmalarına müsaade etmemiş, Sünnî toplumu hakim toplum olarak güçlendirmiş ancak Halep'teki Haçlı karşıtı Şiîlerle iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Onun etrafındaki alimler de benzer bir tutum içinde bulunmuşlardır. Nitekim İbn Münir 548'de (1153) öldüğünde cenaze namazı Halep'in Ulucami'sinde ve Nûreddin'in yakınındaki büyük alimlerden Şâfîî fakihi Şerefeddîn İbn Ebî Asrûn tarafından kılınmıştır.[553]

Halep'te Şiîlerin okuduğu ezanı gayrimeşru ilan eden ve *"Meşru ezanı okumayan müezzinlerin başına minareleri yıkarım."* diyen Nûreddin, Ehl-i Sünnet'i güçlendirme amacıyla aynı yıl medreseleri ve tasavvuf dergâhlarını onarmıştır. Helaviyye Medresesi'ni Ehl-i Sünnet duyarlılığı ile öne çıkan İmam Ebü'l-Hasan Ali el-Belhî el-Hanefî'ye; Asrûniyye Medresesi'ni Şafiî Şerefeddin b. Ebî Asrûn'a; Neferîyye

[548] İbn Asâkir, Cilt: 6, s. 32-33. İbn Asâkir'in İbn Münir'le ilgili sözleri sonraki eserlerde de aktarılmıştır. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 224; İbn Hallikân, Cilt:1, s. 156; İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 241-242.) Şiirlerini bize ulaştıran kaynaklar arasında yer alan Kâtip İmâd da İbn Münir'le görüşmemişse de onu yakından tanıyan İbn Münkız'dan dinlemiş ve Şiî olduğunu yazmıştır. (Kâtip İmâd, Cilt: 11, s. 76.)
[549] Ömer Abdüsselam Tedmûrî, **Dîvânu İbn Münir et-Trâblusî**, Beyrut: Darü'l-ceyl-Trablus: Darü's-sâih, 1986, s. 25, 34-35.
[550] William of Tyre, Cilt: 1, s. 329-330.
[551] Şankıtî, s. 125-129; İbn Ammâr'ın direnişi, İbnü'l-Esîr tarafından ayrıntılı olarak anlatılmıştır. İbn Ammâr, 502 (1108) yılına kadar Trabulus'u yedi yıl destansı bir şekilde savunmuş ancak Bağdat'a yardım istemek için gittiğinde Trabluslular şehri Fâtımîler'e teslim etmişler; İbn Ammâr, Bağdat'tan döndüğünde şehre girememiş; Fâtımî valisi 503'te (1109) şehri Haçlılara teslim etmiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 95-96, 120-121, 137.)
[552] Küçüksipahioğlu, s. 78-79.
[553] Tedmûrî, s. 40.

Medresesi'ni, Kutbüddîn en-Nîsâburî'ye teslim etmiş; Şeyh Şuayb'ı da Mescid-i Ğadraiye Vakfiyesi'nin başına getirmiştir.[554]

2.1.4.10. Antakya Haçlılarını Yenilgiye Uğratması

543 yılı başında (1148 Mayıs sonları) Doğu Akdeniz kıyısındaki[555] Sûr ve Akka civarındaki Haçlı hareketliği üzerine Muînüddin Üner, Türkmenleri ve Arapları toplayarak Dımaşk'ın güneyindeki geniş tarım alanları, çok sayıda köyü ve geniş yerleşimiyle[556] önemli bir belde olan Havrân taraflarına doğru hareket etmiştir. Dımaşk Atabegliği ordusu ile Haçlılar arasında bir çatışma olmadan iki taraf arasında elçiler gidip gelmiş ve 543 Muharrem (1148 Haziran) başı esas alınarak iki taraf arasında iki yıllık bir saldırmazlık antlaşması kabul edilmiştir.[557] Haçlı ilerlemesinin durduğu bu devirde Üner'in neden böyle bir anlaşmaya ihtiyaç duyduğu kesin olarak anlaşılaşılmıyorsa da Nûreddin'in etkinliğini artırmasının, Dımaşk Atabegliği'nde yol açtığı endişenin onu böyle bir anlaşmaya sürüklediği söylenebilir. Sonraki gelişmeler de bu kanaatimizi pekiştirmektedir. Ancak amacı ne olursa olsun Üner, bu anlaşmayla Kudüs Haçlılarının dikkatini kuzeyden uzaklaştırmış ve Nûreddin'in Antakya Haçlıları üzerine varmasını kolaylaştırmıştır.

Akdeniz sahili Haçlılarının Halep çevresine doğru harekete geçtiğini haber alan Nûreddin, Safer 544'te (Haziran 1149), onlara karşı harekete geçmiştir. Nûreddin'in komutası altında, Türkmenler, yardıma çağırdığı Dımaşk Atabegliği ordusundan Mücâhidüddin Bozan komutasındaki askerler, ağabeyi Seyfeddin'in gönderdiği askerler,[558] kendi askerlerinden oluşan altı bin kişilik atlı bir birlik ve çok sayıda piyade buluşmuştur. Antakya Haçlıları ise dört yüz atlı ve bin diğer savaşçı ile başka kişilerden oluşuyorlardı. Nûreddin'in ordusu, 21 Safer 544 (30 Haziran 1149) Çarşamba günü, Azâz civarındaki[559] Ineb[560] çevresinde Antakya Haçlıları ile karşılaşıp hücuma

[554] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 332.
[555] Yâkūt, Cilt: 3, s. 433.
[556] Yâkūt, Cilt: 2, s. 317.
[557] İbnü'l-Kalânisî, s. 472.
[558] Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu bilgiye kaynak göstermeden yer vermiş (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 201.); İbn Kādî Şühbe de Sıbt'ı anmadan ondan alıntı yapmıştır. (vr. 92.) Oysa vakanın kaynağı İbnü'l-Kalânisî, bundan söz etmemiş, altı bin kişilik orduyu oluşturan birlikleri sayarken "ve etraftan gelenler" ifadesine yer vermiştir. (s. 473.) Haçlılara karşı mücadelede Musul Atabegliği'ne mümkün oldukça pay çıkaran İbnü'l-Esîr'in bu vakada Seyfeddin Gazi'nin askerlerini anmaması (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 362-363; *Atâbekiyye*, s. 99.), Sıbt'ın kaynağı belirsiz bilgisinin doğruluğunda kuşkuya yol açmaktadır.
[559] Yâkūt, Cilt: 1, s. 258.

geçmiştir. Haçlılar, karşılık verince Nûreddin'in ordusu sahte ricatla yarılmış, ikiye bölünmüş; ardından düşmanı halkaya alıp Haçlı ordusunun tamamına yakınını imha etmiştir.[561] Vakada Eski Urfa Kontu, Tel Bâşir'de yerleşik II. Joscelin'in damadı Maraş hâkimi Renaud[562] ve Haşhaşî İsmailî Reisi Ali b. Vefa[563] öldürülenler arasında yer alırken Antakya Prinkepsi Raymond, bizzat Şîrkûh tarafından öldürülmüştür. Şîrkûh çok sayıda Haçlıyı esir almış, çok sayıda silah ve at ele geçirmiş; ele geçirdiklerinin bir bölümünü Dımaşk'a, ağabeyi Necmeddin Eyyûb'a göndermiştir. Halep şairlerinin bu vakayı kendisi için Yağra gününe bedel saydıkları Şîrkûh, bu zaferle Yağra'da zedelenen prestijini onarmış, Nûreddin'in Halep emirliği içinde daha çok öne çıkmış, yükselişini sürdürmüştür.[564]

Nûreddin, Antakya Prinkepsliğinin başsız ve ordusuz kaldığını görünce Antakya önlerine kadar gitmiş, şehri fethetmeyi düşünmüştür. Ancak ordusuz bile olsa büyük bir nüfusa sahip Antakya'yı almanın kolay olmadığını görüp Hama'ya bir merhale uzaklıkta, bir tepede yer alan, yörenin en muhkem ve en korunaklı kalesi[565] Efamiye tarafına dönmüştür. Efamiye Kalesi'ndeki Haçlılar, Hama ve Beni Münkız hânedanının elindeki Şeyzer'e saldırarak yağmada bulunup Müslüman halka zarar vermekteydiler.[566] Müslümanları onların faaliyetlerinden kurtarmak isteyen Nûreddin, daha önce gönderdiği Selâhaddîn el-Yağisyanî'nin komutasındaki kuvvetler ile buluşup kaleye hücum etmiştir. Kale halkı, canlarının bağışlanması karşılığında 18 Rebîülevvel 544'te (26 Temmuz 1149) kaleyi Nûreddin'e teslim etmiştir.[567] Nûreddin, Asi Irmağı vadisinde bulunan Arzghan ve Halep ile Lazkiye arasındaki[568] Tel Keşfehân'ı fethetmiş, daha kuzeyde Hârim Haçlılarını mağlup etmiş, Halep ve Antakya arasında sularının çokluğu ve ağaçlarıyla güzel bir belde olan[569] Hârim'i çevresindeki bütün köyleri ile birlikte fethedip bir daha batıya dönerek Antakya'ya yönelmiştir.[570]

---

[560] Bundan dolayı bu vaka, aynı zamanda Ineb ya da Huteyma Vakası olarak da adlandırılmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 215.)
[561] İbnü'l-Kalânisî, s. 473-474.
[562] William of Tyre, Cilt: 2, s. 198; Runciman, Cilt: 2, s. 273.
[563] Tritton ve Gibb, s. 300.
[564] İbn Ebû Tay, Akt.: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 216; Runciman, Cilt: 2, s. 273; Stevenson, s. 165; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 144; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 117.
[565] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 224.
[566] İbnü'l-Esîr; *Atâbekiyye*, s. 100.
[567] İbnü'l-Kalânisî, s. 474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 362-363; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 216-217.
[568] Yâkūt, Cilt: 2, s. 43.
[569] Yâkūt, Cilt: 2, s. 205.
[570] Tritton ve Gibb, s. 301; Runciman, Cilt: 2, s. 273.

Nûreddin, tekrar Antakya'ya yaklaşmışsa da Antakya Patriği Aimery'in yardıma çağırdığı Kudüs Kralı Baudouin komutasındaki[571] Haçlıların sahil tarafından yardıma geldiğini haber almış; Halep çevresindeki Antakya Haçlılarına ait kalelerin kendisine bırakılması şartıyla Antakya Haçlıları ile anlaşmıştır.[572] Nûreddin, bu anlaşmayla elde ettiklerini bu süreç için yeterli bulup Antakya civarından çekilmiş; Mücâhidüddin Bozan komutasındaki Dımaşk birlikleri de büyük ganimetlerle yetinerek geri dönmüşlerdir.[573]

Raymond'un öldürülmesiyle sonuçlanan ve Nûreddin'in o güne kadar Haçlılara karşı elde ettiği en büyük galibiyet olan bu zafer, Müslümanlar arasında büyük bir sevince yol açmış, Nûreddin'in konumuna güç katmıştır. Şair Kayserânî, Nûreddin için en güzel şiirlerinden birini bu vaka üzerine yazmış, Nûreddin'i *"dedesi Aksungur ve babası İmâdüddin'in temelini attığı binanın tamamlayıcısı"* olarak övmüştür. İbn Münir ise Nûreddin'i *"Sen, İslâm'ın gençlik yüzyılını yeniden getirdin, temelini sağlamlaştırdın, sütunlarını ve surlarını onardın"* diyerek onun zaferinin İslâm için önemini destansı bir anlatımla dile getirmiştir.[574]

Nûreddin'i, "*Hıristiyan ismi ve inancına karşı babası kadar katı bir zalim*" olarak tarif eden Haçlı tarihçi William of Tyre, Raymond'un kesik başının Bağdat'a halifeye gönderildiğini iddia etmiştir.[575] Süryânî Mihail'in de kaydettiği[576] bu husus, İslâm kaynaklarında geçmemiştir.[577] Haçlıların vakayı bu şekilde anlatmaları, Müslümanların duyduğu sevincin büyüklüğünün çevrede nasıl bir yankı uyandırdığını ortaya koymaktadır.

---

[571] Runciman, Cilt: 2, s. 274.

[572] İslâm kaynakları, sadece mütarekeden söz ederken Runciman, Patrik Aimery'nin Kudüs Kralı Baudouin'in gelmemesi durumunda şehri Nûreddin'e teslim etme sözü verdiğini iddia etmiştir. (Cilt: 2, s. 275.) Ancak, Süryânî Ebü'l-Ferec'de de geçen (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 386.) bu bilginin doğruluğu kuşkuludur. Zira İslâm tarihçilerinin bu kadar büyük bir olayı atlamış olmaları düşünülemez.

[573] İbnü'l-Kalânisî, s. 474-475.

[574] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 217-224.

[575] William of Tyre, Cilt: 2, s. 199.

[576] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 198.

[577] Vakayla ilgili bilgisi eksik görünen Sıbt İbnü'l-Cevzî, Raymond'un başından söz etmeden Nûreddin'in ganimetlerin bir bölümünü Halifeye, Dımaşk'a ve Seyfeddin Gazi'ye gönderdiğini yazmış, (Cilt: 8, Kısım, 1, s. 201.), İbn Kādî Şühbe de ondan alıntı yapmıştır. (s. 94.) Ancak Sıbt'ın Bağdat tarihçisi dedesi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, böyle bir kayda yer vermemiş; Irak'taki iç çatışmalara odaklanmış, söz konusu yılın (544) vakalarını verirken "*Mahmud bin Zengî bin Aksungur, gazveye çıktı, Antakya melikini öldürdü, Haçlı askerlerine galip geldi ve pek çok kalelerini fethetti*" demekle yetinmiştir. (Cilt: 18, s. 71.)

Raymond'un öldürülmesi, Halep-Antakya-Maraş-Tel Bâşir bölgesi için bir dönüm noktası olmuştur. Raymond'un ortadan kaldırılmasıyla Haçlılar ve Bizans'ın Halep, Hama, Humus ve Şeyzer'i kapsayacak yeni bir Haçlı devleti kurma planı[578] bozulmuş; Antakya ve Maraş, başsız kalmış; Antakya Prinkepsliği, Nûreddin tarafından çökertilememişse de Antakya Ovası'na ve İskenderun'dan Lazkiye'ye kadar uzanan dar bir bölgeye sıkışmıştır.[579] Raymond ve karısı Constance'ın iki erkek ve iki kızından hiçbirinin reşit olmamasından dolayı, şehir başsız kalınca yönetimi Patrik Aimery üstlenmiş;[580] Antakya, sahil Haçlıları, Kudüs Haçlıları ve Bizans'ın müdahil olduğu, Hırıstiyanlar arası bir hâkimiyet mücadelesi alanı hâline gelmiştir.[581]I.Haçlı Seferi'ndeki başarılarını aralarındaki birliğe borçlu alan Hıristiyanların bu hâkimiyet mücadelesi, Nûreddin'in daha sonra Antakya Haçlılarına yönelik faaliyetleri ile birlikte Antakya Prinkepsliği'nin Doğu Akdeniz siyasetindeki yerini zayıflatmış, Doğu Akdeniz'deki Haçlı varlığını gelecekte etkileyecek boyutlara varmıştır.

Nûreddin'in zaferi, Türkiye Selçukluları'na da yansımıştır. Maraş'ın başsız kalması üzerine eski Urfa Kontu Joscelin, damadı Maraş hâkimi Renaud'un mirasına konmak üzere Maraş'a girmiştir. Ancak Türkiye Selçukluları da Süleyman Şah'ın fetihlerinden bu yana ilk kez Ceyhun Irmağı'nın ötesine geçerek Sultan I. Mesud ve oğlu II. Kılıcarslan'ın komutasında Maraş üzerine yürümüşlerdir. Sultan Mesud, 6 Cemâziyelevvel 544'te (11 Eylül 1149) Maraş'ı kısa süren bir kuşatmadan sonra fethetmiştir. Maraş'ta halkın canını bağışlayan, Haçlı din adamlarının da Antakya'ya gitmesine izin veren[582] Mesud, Suriye sınırları üzerindeki Sam ve Dulûk'u ele geçirmiş; Nûreddin'den da yardım alıp Tel Bâşir üzerine varmış, Urfa Kontu Joscelin'i haraca bağlayıp geri dönmüştür.[583] Bu sıralarda I. Mesud'un kızı Selçuka Hatun'la evlenen[584] Nûreddin, güneyde Dımaşk'la evlilik bağı üzerinden ilişkilerini geliştirdiği gibi kuzeyde de Türkiye Selçukluları ile ilişkilerini sağlamlaştırma yoluna gitmiştir. Bu gelişmeler vuku bulurken Nûreddin'in neden Antakya'yı fethetmediği hususu belirsizliğini

[578] Runciman, Cilt: 2, s. 175.
[579] Runciman, Cilt: 2, s. 275.
[580] William of Tyre, Cilt: 2, s. 199-200.
[581] Runciman, Cilt: 2, s. 274-278-296.
[582] Bu Haçlıların çoğu yolda Türkmenlerin saldırısına uğrayıp öldürülmüştür. (Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 198.)
[583] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 200; Papaz Grigor, s. 301; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 32-33.
[584] Müneccimbaşı, Cilt: 2, s.25; Kesik, *I. Mesud*, s. 102. Süryânî Ebü'l-Ferec, bu evliliği Joscelin'in esir düşmesinden sonraki olaylar arasında kayda geçmiştir. (Cilt: 2, s. 388.) Runciman da, bu kayda itibar etmiştir. (Cilt: 2, s. 276.)

korumaktadır. Konu, İslâm kaynaklarında ele alınmamıştır. II. Haçlı Seferi'ne destek vermeyen Raymond'un Antakya'sı kuşatma altında iken Kudüs Haçlıları tarafından yalnız bırakılmasını unutturma çabasında olan Haçlı kaynağı William of Tyre ise Nûreddin'in bölgeden çekilmesini Kudüs Kralı Baudouin'in Antakya tarafına yönelmesine bağlamıştır.[585] William of Tyre'nın iddiası, İbnü'l-Kalânisî'nin kraldan söz etmeden sahil yönünden gelen Haçlılarla ilgili kaydıyla[586] birlikte ele alındığında güç kazansa da Nûreddin'in Antakya tarafından çekilmesinin asıl sebebi değildir. Yerinin sağlam olmasıyla fethedilmesi ordular için zaman alan Antakya, Haçlıların elinde olsa da o sırada Sultan Mesud ile anlaşma hâlinde bulunan Bizanslılara göre kendilerine aitti. Haçlı karşıtı mücadelesini aşamalandırma konusunda büyük bir ustalığa sahip olan Nûreddin, prestiji yaşamının hiçbir evresinde öne çıkarmamış, savaşı günün gerçekliğinde sürdürmüştür. Antakya'nın ele geçirilmesi, Nûredddin Mahmud'a büyük bir prestij sağlayacak olsa da Bizans'ın üzerine varmasına yol açabilirdi. Nûreddin, Bizans'ı ve dolayısıyla Bizans'la o süreçte iyi ilişkilere sahip Türkiye Selçukluları'nı harekete geçirecek bir girişimde bulunmayı o günün koşullarında kendi açısından yerinde bulmamıştır. Ayrıca Antakya gibi muhkem bir şehrin uzun sürecek olan kuşatılması, Nûreddin'in henüz planlama aşamasında olduğu Haçlı karşıtı mücadelesini olumsuz etkileyebilirdi. Savaşı günün istikrarsız koşullarında, Türkmen akını gibi kısa ama etkili tutmayı karakter edinen ve attığı her adımın sonrasını hesaplayan Nûreddin için Antakya'nın kuşatılması akılcı bulunmamış olmalıdır.

Nûreddin, Antakya'yı alamamışsa da bölgenin güvenliğini sağlayan emir olarak öne çıkmış; onun bölgenin etkin gücü Dımaşk Atabegliği karşısında konumu yükselmiştir.

Nûreddin, Haçılılara karşı bu faaliyetleri yürütürken onun 544 Rebîülâhir, Cemâziyelâhir (1149 Ağustos, Kasım) aylarında, Dımaşk ve Musul'la ilgilenmesini gerektiren iki ölüm vuku bulmuştur. 23 Rebîülâhir 544'te (30 Ağustos 1149) Muînüddin Üner hastalanıp ölmüştür.[587] Dımaşk Atabegi Ebu Said Müciredin Abak olsa da idare tamamen Üner'in elindeydi.[588] Abak, Üner'in ölümüyle bütün yetkileri kendisinde toplamıştır. Bu durumu kabullenmeyen emirler, halkı da etraflarında

[585] İbnü'l-Kalânisî, s. 474.
[586] William of Tyre, Cilt: 2, s. 200.
[587] İbnü'l-Kalânisî, s. 476.
[588] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 353.

toplayarak Dımaşk'tan Baʿlebek'e uzanan bir isyan çıkarmış, şehirde düzen, ancak yıl sonuna doğru sağlanabilmiştir.[589]

Üner'in ölümünden yaklaşık iki ay sonra (544 Cemâziyelâhir ayının sonları/1149 Kasım ayı başı) Atabeg Seyfeddin Gazi de bir süredir devam eden hastalığı yüzünden ölmüştür. Vezir Cemâleddîn ve ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük, Nûreddin'e danışmadan kardeşi Kutbüddin Mevdûd'u, Seyfeddin için düğün hazırlıkları yapılan Mardin Artuklu Emiri Hüsameddin Timurtaş'ın kızı Hatun'la evlendirip onun yerine atabeg ilan etmişlerdir. Başta Musul olmak üzere, Seyfeddin'e bağlı bütün şehirler, Mevdûd'a tabi olmuştur.[590]

Üner, Nûreddin'in elçisiyle 23 Şevval 541'de (28 Mart 1147) yaptığı Dımaşk Sözleşmesi ve dolayısıyla kızını Nûreddin'le evlendirdiği günlerden ölümüne kadar Nûreddin'in önemli destekçileri arasında yer almıştır. Üner, Nûreddin'in Haçlılara karşı savaşında ona asker vererek ve diplomasideki maharetiyle güneyi sulh içinde tutarak zaferlerinin arkasındaki en önemli şahsiyetlerden biri olarak bulunmuştur. Dımaşk'ın bu siyaseti terk etmesi, Nûreddin'i söz konusu destekten yoksun bırakacak; istikrasızlaşması ise -Haçlı işgali tehdidine maruz kalacağından- Nûreddin'in özenle planladığı geleceğe zarar verecektir. Nûreddin, bundan dolayı öncelikle Dımaşk'la ilgilenmiştir.

Seyfeddin Gazi, Nûreddin'in her tür yardım talebini karşılıyordu. Bununla birlikte Seyfeddin Gazi, başında ilk defa sancak taşıyan Zengî emiri olarak[591] Irak siyasetinden kısmen bağımsızlaşsa da geçmişte Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un yanında bulunmak ve Bağdat yakınlarındaki Tikrit'e hükmetmekle Irak siyasetini de iyi biliyor; Nûreddin'in hâkimiyet alanıyla Bağdat arasında bir set oluşturarak Bağdat'taki karışık siyasetin Nûreddin'e yansımasını engelliyordu. Seyfeddin, aynı zamanda Artuklular'la ilişkileri de yürüterek Nûreddin'in Halep'in kuzeydoğusundaki problemlerle uğraşmasının da önüne geçiyordu. Bunlar kadar vurgulanması gereken bir diğer husus ise Seyfeddin'in Nûreddin'e yardımda bulunurken ona müdahalede bulunmaması olgunluğu, büyük devlet adamlığıdır.

[589] İbnü'l-Kalânisî, s. 476-478; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 146-147.
[590] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 359-360; *Atâbekiyye*, s. 92-94; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 233-235, İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 116-118; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 90; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 281-282.
[591] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt, 9, s. 359.

Seyfeddin Gazi'nin yerini alan Kutbüddin Mevdûd, onun tecrübesinden yoksun olmakla birlikte Nûreddin'den küçük olmasına ve onun kadar dirayetli olmamasına rağmen devletin başına getirilmesiyle bir anormalliğe de yol açmıştı. Musul'un Nûreddin'e müdahalesi, onun Haçlılarla mücadelesini engelleyebilir, yardımını kesmesi ise bu mücadelenin önemli bir desteğinden yoksun kalmasına yol açabilirdi. Bu durum, Nûreddin'in Musul'la ilişkilerini yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmaktaydı. Nûreddin'i bu süreçte rahatlatan ve onun hem Dımaşk hem Musul'a müdahale kabiliyetini artıran ise kuzeyde Antakya'nın, güneyde Kudüs'ün karışıklıklar içinde olmasıdır. Her iki şehirde de anne-oğul ve patrik yönetimleri üçlüsü bulunmaktaydı. Haçlıların bu üçlü arasındaki anlaşmazlıklardan dolayı kendi aralarında çekişmeleri Nûreddin'e Dımaşk ve Musul sorunlarıyla uğraşması için imkân tanımıştır.

2.1.5. Seyfeddin Gazi'nin Ölümünden Sonraki Faaliyetleri ve İktidarını Pekiştirmesi

544 (1149) yılı, Nûreddin'in yaşamındaki dönüm noktalarındır. Şair İbn Münir'in *"Senin taze kokun Halep'te iken kasırgan Antakya'da esiyor. Sabahleyin iyiliğin Şam'da iken etrafta baskınların vardır."*[592] diye hareketliliğini övdüğü Nûreddin'in o günün ulaşım koşulları içinde şaşırtıcı bir hızla Halep'in doğusundaki Sincar'a; Sincar'dan Halep'in kuzeyine, Halep'in kuzeyinden Dımaşk civarına uzandığı bir süreçte olayların sıralamasını yapmak, -devrin tarihçileri kimi olayların ay ve gününü belirtmediklerinden- oldukça güçtür. Bu probleme rağmen kaynaklar ve araştırmalardan hareketle şu şekilde bir sıralama yapmak mümkündür.

2.1.5.1. Sincar'da Atabeglik Hazinesini Ele Geçirmesi ve Kardeşi Mevdûd'la İlişkilerini Düzenlemesi

Seyfeddin Gazi öldüğünde, bazı Musul emirleri Nûreddin'e mektup gönderip onu Musul'a davet etmişlerdir. O emirlerden Sincar Dizdârı el-Mukaddem Abdülmelik, Nûreddin'e haber yollayarak Musul'a üç gün mesafedeki[593] Sincar'ı kendisine teslim etmek istemiştir. Bunun üzerine Nûreddin, 544 sonlarında (1149 yılı başları) yetmiş atlı ile birlikte, yanında önde gelen emirleri Esedüddin Şîrkûh ve Mecdüddîn İbnü'd-Dâye bulunduğu hâlde Musul'a hareket etmiştir. Nûreddin, muhtemelen tebdil-i kıyafet

[592] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 237.
[593] Yâkūt, Cilt: 3, s. 262.

yaparak yanına sadece beş kişiyi alarak arkadaşlarından ayrılmış, şiddetli yağmurun yağdığı bir gecede Makisîn Kalesi'ne varmıştır. Üzerlerinde lübâde denen yağmurluklar bulunan Nûreddin ve arkadaşları kale görevlilerince tanınmamış, şahneye bir grup Türkmenin kapıya geldiği şeklinde haber verilmişlerdir. Şahne, kapıya geldiğinde Nûreddin'i tanımış, eline öperek içeri almıştır. Nûreddin, orada diğer arkadaşları ile buluşmuş ancak yine yanında küçük bir grup olduğu hâlde Sincar'a gitmeyi tercih etmiştir. Nûreddin'le haberleşmesi Musul'a ulaşan el-Mukaddem, Musul'a çağrılmış, bir süre çağrıya direnmişse de Nûreddin'in gecikmesi üzerine oğlu Şemseddîn Muhammed'e "*Musul'a gidiyorum, dönüşüm gecikirse veya ben yolda iken Nûreddin Mahmud gelirse bana haber ver!*" diyerek Musul'a hareket etmiştir. el-Mukaddem, Telâfer'de iken Nûreddin'in geldiğini oğlundan haber almış, hızla Sincar'a dönmüş ve şehri ona teslim etmiştir. Nûreddin, Musul'un saldırısına uğrama ihtimali karşısında aralarında dostluğun bulunduğu Hısnıkeyfâ Sahibi Fahreddin Karaarslan'a Heysem Kalesi'ni vererek ondan yardım istemiş, Karaarslan, askerleri ile Nûreddin'in yardımına ulaşmışır. Atabeg Mevdûd olayı duyduğunda yanında Vezir Cemâleddin ve ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük olduğu hâlde Sincar'a hareket etmiş, karargahını Telâfer'de kurmuş, ağabeyi Nûreddin'le buradan elçiler üzerinden haberleşmiştir. Mevdûd, ağabeyini kınamış, onu kendisine ait olmayan bir yeri almakla itham etmiş, kendi isteğiyle dönmemesi durumunda onu güç kullanarak Musul sahasından çıkarmakla tehdit etmiştir. Bu tehditlere karşılık Nûreddin, *"Büyük olan benim, kardeşimin (Seyfeddin Gazi) işlerini üstlenmekte sizden daha müstahakım, ben buralara ancak emirlerinizin Vezir Cemâleddin ve ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük'ün kendilerine kötü muamele etmesinden dolayı beni davet etmeleri ile geldim. Ben, onların öfkelerinin artmasından ve memleketi elimizden almalarından endişe ettim. Benimle savaşma tehdidine gelince ben, sizin askerinizle size karşı savaşırım"* diyerek Mevdûd'a emirlerin bir bölümünün kendisini desteklediğini ima etmiştir. Emirler arasında yapılan istişare sonucu Vezir Cemâleddin söz almış, *"Biz, Irak Selçuklu Sultanı ve Abbâsî Halifesinin karşısına Nûreddin'in bize tabi olduğunu, bizim adımıza Haçlılarla savaştığını ve Haçlıları bizimle tehdit ettiğini söyleyerek çıkıyoruz. Durumumuz ortaya çıkar ve onunla savaşıp yenilirsek sultan, ülkemize göz diker, onu yenersek Haçlılar, bize yönelir. Şam'daki Humus bizimdi; Sincar ise onun oldu. Bizim de onun da faydasına olan Sincar'ın bize; Humus'un ona ait olmasıdır. Haçlılarla uçlarda savaşan, onlara karşı koyan odur."* diyerek Nûreddin'in faaliyetlerinin Musul

Atabegliği için önemini vurgulamış, uzlaşma önerisinde bulunmuş, emirler de onun önerisini kabul etmişlerdir. Nûreddin, Sincar'ı Musul yönetimine bırakmış, Humus'u onlardan almıştır. Ancak Atabegliğin zengin Sincar hazineleri kendisine kalmıştır. Urfa dışında Fırat'ın batısını kardeşine bırakan Nûreddin, Cemâleddin'in kendisinin yanında kalmasını istemiştir. Cemâleddin, *"Senin yanında bana ihtiyaç duymayacağın vezir ve danışmanlar vardır ve senin düşmanların kardeşinin düşmanları gibi değildir. Senin düşmanların kâfirdir. Halk, dini için onlara karşı koyar. Kardeşinin düşmanları ise Müslümandır. Onu savunacak birilerine ihtiyacı vardır. Kardeşinin yanında olursak bizim menfaatimiz yine sana aittir. Ama bizim harcamalarımız çoktur. Bana kardeşinin memleketinden elde ettiğim gelir kadar gelir ver."* demiştir. Nûreddin, onun bu talebine olumlu cevap vermiştir. Buna rağmen Cemâleddin –talebini küçülterek- *"Sen, kâfirlerle savaşıyorsun, senin desteğe ihtiyacın vardır. Bana yılda on bin dinar vermen yeterlidir."* demiş, isteği kabul edilmiştir.[594]

Emîr Cemâleddin'in tecrübe ürünü tavrı sayesinde iki tarafın da yıpranmayacağı şekilde neticelenen bu görüşmeler, Zengî Devleti'nin birliğinin korunduğunu ama Seyfeddin Gazi Devri'nin aksine devletin merkezinin Musul'dan Halep'e geçtiğini ortaya koymaktadır. Nûreddin, Heysem gibi bilinmeyen bir kaleyi Karaaslan'a vermek durumunda kalması dışında masrafsız ve zayifatsız bu operasyonla Humus gibi zengin bir vilayeti kazanmış, Dımaşk Atabegliği'ne daha çok müdahele etme imkânı bulmuş, Zengî Atabegliği'nin büyük hazinesini de alarak Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonra yoksun kaldığı ve Haçlılarla mücadele için hep gereksinim duyduğu ekonomik kaynağa

[594] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 97-98; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 235-236; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 118-120. İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'deki anlatımı *Atâbekiyye*'deki anlatımından bazı farklılıklar içermektedir. İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*'de Nûreddin'in küçük bir birlikle Sincar'a vardığını yazmışken, *el-Kâmil*'de "*Yanında rikâbî (ata binmesine yardımcı olan) ve silâhdârdan başka kimse yoktu*." demiştir; aynı eserinde Vezir Cemâleddin'in konuşmasını daha uzun ve tam anlaşılmayan ifadelerle aktarmış, Cemâleddin'in sözlerinin başına "*Ona düşmanlık yapmak ve onunla savaşmak doğru değildir. Onu sultanın (Irak Selçuklu Sultanı) yanında biz yücelettik. Onun gaziler arasında yeri yoktur. Biz kendimizi onun altında gösterdik. O, Haçlıların karşısına büyüklenerek çıkıyor. O, bize tabidir; ya gereği gibi davranırsınız ya da Musul'u sahibine (Sultana) teslim ederim. O zaman size yapacağını yapar. Onu yenersek sultan bunların yücelttikleri ve sığındıkları adam bunlardan zayıfmış der, üzerimize gelir. O bizi yenerse Haçlılar onun sığındıkları ondan zayıfmış ki onları yendi derler, onun üzerine gelirler. Ki nihayetinde o, Atabeg'in oğludur*." ifadelerini eklemiştir. (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 359-360.) *Atâbekiyye*'deki anlatım daha özlü olduğu gibi daha tutarlı da görünmektedir. Sonraki tarihçilerden Ebû Şâme ve İbn Vâsıl *Atâbekiyye*'deki anlatımı tercih etmişken (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 235-236; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 118-120.) İbnü'l-Adîm, *el-Kâmil*'deki anlatımı "*O, bizi Haçlılar karşında yüceltiyor ve bize tabi olduğunu belirterek onların karşısına çıkıyor… Nihayetinde o Atabeg'in büyük oğludur.*" ifadeleriyle tashih ederek almış, metni *Atâbekiyye*'deki metne yaklaştırmıştır. (*Zübde*, s. 332-333.) Hayırseverliği ile bilinen Cemâleddin (Gök, s. 124-126.), tarafların üzerinde anlaştığı parayı almış ancak onunla Nûreddin'den Haçlı esirleri satın alarak parayı dolaylı olarak ona iade etmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 236.)

ulaşmıştır. Devletin iki kesimi arasında tam bir bütünleşme bulunmamakla birlikte Nûreddin artık Halep emiri değil, Zengî Devleti'nin başı konumundadır. Bununla birlikte atabeglik unvanını almamış, bu unvan, Musul'da kalmıştır. Haçlılarla savaş ve Musul idaresiyle Irak Selçuklu Devleti arasındaki hassas ilişkiden konmunu güçlendirme yönünde yararlanan Nûreddin, bundan sonra atabeglik unvanıyla ilgilenmemiş, Musul idaresini yanında tutup Irak Selçuklu Devleti işleriyle bizzat uğraşmayarak bağımsızlaşmaya (sultanlık konumunu elde etmeye) doğru yol almıştır. Kanaatimizce Sincar operasyonu, Nûreddin'in devletleşmesinde en önemli başarılarından biridir.

2.1.5.2. I. Dımaşk Kuşatması

Nûreddin, Zilhicce 544'te (Nisan 1150) kendilerine karşı akınlar düzenleyen Müslümanlara karşı birlik olmaya söz veren Kudüs taraflarındaki Haçlıların Havrân taraflarında yağmalarda bulunduğunu ve bazı kişileri esir aldığını haber almıştır. Onlara müdahale etmek üzere hazırlanan Nûreddin, Dımaşk Atabegliği'nden de güvenilir bir emîrin komutasında bin kişilik bir atlı talebinde bulunmuştur. Dımaşk yönetimi, Nûreddin'e yardım göndermeyi reddettiği gibi Dımaşk yakınlarına geldiğinde kendisine karşı Haçlılardan yardım da istemiştir. Bu çağrı üzerine Askalân taraflarında bulunan Haçlılar, Banyas'a kadar gelmişlerdir. Nûreddin, Haçlıların haberini aldığında *"Ben, onlarla cihat etmekten caymam, yanımdakiler onlarla baş etmek için yeterlidir."* demiş, Haçlılara karşı kararlılığını göstermiştir. Dımaşk halkı da ona sempati beslemiştir. Şiddetli bir kuraklığın görüldüğü günlerde Havrân taraflarına intikal eden Nûreddin, Baʿlebek taraflarına geldiğinde nehirleri besleyecek kadar yağmur yağmış; bunun üzerine halk, "*Bu, Nûreddin'in adaletinin ve yaşamının düzgünlüğünün bereketidir"* deyip ona dua etmiştir. Nûreddin, ardından "Asır Durağı" olarak bilinen Cisrü'l-Haşeb'e gitmiş, Oradan Mücirüddin Abak'a elçiyle gönderdiği mektupta, *"Ben, buraya sizinle savaşmak ya da sizin yanınızda bulunmak için gelmedim. Beni buraya getiren, Havrân halkından Müslümanların şikâyetleridir. Orda çiftçilerin malları Haçlılar tarafından yağmalanıyor, kadınları ve çocukları kaçırılıyor ve onlara yardımcı olacak kimse bulunmuyor. Allah'a hamd olsun, O bana bu kadar mal ve adam vermişken, benim Müslümanlara yardım etme ve müşriklerle cihat etmeye gücüm yetiyorken onların durumu karşısında yerimde oturmam bana helal olmaz. Benim yardımım, sizin onlara yardım etmekten, size bağlı olan yerleri korumaktan, sizi Haçlılara karşı*

yardıma çağıranlar için savaşmaktan aciz olmanızdan, yoksul ve zayıfların mallarını onlara zulmederek alıp Haçlılar için savurmanızdandır. Allah buna razı olmaz, hiçbir Müslüman da bunu kabul etmez. Sizden istediğim bin adam, Askalân'ın çevresindeki kaleleri ve başka yerleri onların cesaretiyle kurtarmak içindir." bildiriminde bulunmuştur. Üner devrindeki işbirliğini tamamen terk eden Abak, Nûreddin'in elçisine *"Bizimle senin arasında ancak kılıç vardır. Topraklarımıza saldırırsan sana karşı koyar ve Haçlıları da yardıma çağırırız."* sözleriyle karşılık vermiş; elçiyi geri çevirmiştir. Nûreddin, bu uzlaşmazlık karşısında bir sonraki gün sabahleyin Dımaşk'a hücum etmeyi tasarlamıştır. Ancak o gün (14 Zilhicce 544/14 Nisan 1150) şiddetli bir yağmur yağmış, hücum kararı icra edilememiştir. İbnü'l-Kalânisî'ye göre Nûreddin'i Dımaşk'a müdahaleden alıkoyan o gün yağan bu şiddetli yağmurdur.[595] Ama kanaatimizce İbnü'l-Kalânisî'nin Nûreddin'in çekilmesini şiddetli bir yağmura bağlaması, pek isabetli görünmemektedir. Zira Sincar'da Musul yönetimi ile anlaşarak Dımaşk'a sınır Humus'u alan Nûreddin, Sincar'da olduğu gibi bu tür koşullarda harekâtta bulunabilecek bir komutandır. Hücum kararının uygulanmamasını Nûreddin'in siyaset tarzında aramak daha doğrudur. Kanaatimizce, temkini karakter edinen Nûreddin, koşullar olgunlaşmadan Müslüman bir şehre saldırmayı uygun bulmamıştır. Nûreddin, o güne kadar hep ittifaklar yaparak veya Musul'u yardıma çağırarak Haçlılara karşı koymuş, ittifak yapmayı siyasetinin esaslarından biri olarak benimsemiştir. İttifak siyaseti, askerî açıdan yararının yanında Haçlılarla çevre emirlikler arasında dostlukların kurulmasını engellediği gibi, Nûreddin'i Müslümanların temsilcisi olarak da Haçlıların karşısına çıkarmıştır. Müslüman emirlerin kendisine karşı uzlaşmazlığını, buna karşı Haçlılarla işbirliğini teşhir edip topluma duyurmak Nûreddin'in siyasetinin tarafımızca tespit edilen diğer bir esasıdır. Abak'ın bu tutumu karşısında Nûreddin'in bu teşhir sürecini beklemeden hemen savaşı seçmesi, onun *"Müslümanlarla ittifak-Haçlılarla savaş"* siyasetini ve Haçlılar karşısında Müslüman lideri olma imajını Müslüman kamuoyu açısından olumsuz etkileyebilirdi. Hücum için koşulların olgunlaşmadığını gören Nûreddin, Müslüman kanı dökmekten kaçınarak sorunu elçiler üzerinden çözmekte ısrar etmiştir. Nihayet, 545 Muharrem'inin başında (1150 Nisan sonu) iki taraf arasında anlaşma sağlanmıştır. Dımaşk yönetimi, Nûreddin'in itaatine girmeyi, onun adını Abbâsî Halifesi ve Irak Selçuklu Sultanı'ndan sonra hutbede okutmayı ve sikkelere yazmayı kabul etmiştir. Abak'a hilʿat giydiren Nûreddin'in adı 14 Muharrem 545 (13

[595] İbnü'l-Kalânisî, s. 478-480; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 239-240.

Mayıs 1150) Cuma günü Dımaşk minberlerinde hutbede anılmıştır. Nûreddin, Abak'ın ardından Vezir Reis İbn Sûfî'ye hilʿat giydirmiş, halkın ileri gelenlerini çadırında kabul etmiş, yoksullara yardım dağıtmıştır. 16 Muharrem 545 (15 Mayıs 1150) Pazar günü ise Dımaşk önlerindeki karargâhını kaldıran Nûreddin, Halep'e hareket etmiştir.[596]

Nûreddin, Dımaşk yönetimiyle vardığı bu anlaşma ile Dımaşk'ın imkânlarından yararlanma hususunda Üner devrindeki koşullardan daha iyi koşullara ulaşmamıştır. Ama Üner Devri'nde Üner'in şahsında yönetim ile işbirliği yapmışken bu kez Dımaşk'a yaklaşıp düşüncelerini ve siyaset pratiğini Dımaşk halkına duyurma olanağı bulmuş, Dımaşk halkını ve bazı emirleri kazanmış, Dımaşk'ın zayıf yönetimini şiddetli bir savaşa girmeden, halkın desteğini alarak devirme sürecine girebilmiştir. Artık Dımaşk'ı almak, şartların olgunlaşması hususuyla ilgili bir hâl almıştır. Temkinli olmayı düstur edinen Nûreddin, bu konuda acele etmemeyi seçmiştir.

2.1.5.3. II. Joscelin'i Esir Alması

544'te (1149) Nûreddin, Halep'in kuzeyine yönelmiş, Halep'in kuzeyinde yer alan Tel Bâşir, Antep ve Azâz'ı[597] elinde bulunduran II. Joscelin'le karşılaşmıştır.[598] İkili arasında çıkan savaşta, Nûreddin yenilmiş; silahdârı esir edilmiş, pek çok silahına el konmuştur. Joscelin, silahdârı ve silahları Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'a *"İşte bunlar, senin damadına aittir, bundan sonra başkası da gelecektir."* diyerek göndermiştir. Joscelin'in bu aşağılayıcı tutumu karşısında Nûreddin, Türkmenlere mal ve iktâlar vererek onlardan Joscelin'i ölü veya sağ olarak kendisine getirmelerini istemiştir.[599] Nûreddin'in Dımaşk önlerine gelmesinden önce gerçekleştiği anlaşılan bu

[596] İbnü'l-Kalânisî, s. 480; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 240-241; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 206; İbn Kādî Şühbe, vr.98-99.

[597] Günümüzde Türkiye-Suriye sınırında, Kilis'e yaklaşık17 kilometre uzaklıkta, Suriye içinde kalan Azâz, Yâkūt'ta "*Kuzey yönünde Halep'e bir günlük yol mesafede, kalesi bulunan bir beldedir.*" şeklinde anlatılmıştır. (Cilt: 4, s. 118.)

[598] Sıbt İbnü'l-Cevzî, kaynak belirtmeden Nûreddin'in kendisinin değil, silahdârının Joscelin ile karşılaştığını yazmıştır. (Cilt: 8, Kısım:1, s. 202.) Bu bilgi dönemin kaynakları ile çelişmekte ve Sıbt'ın bu bölgedeki vakalara vakıf olmadığına işaret etmektedir. İbn Kādî Şühbe de Sıbt'ı anmadan ondan aldığı bilgiyi paylaşmıştır. (vr. 99.)

[599] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyy*e'de olayın tarihini vermemiş; *el-Kâmil*'de ise olayı 546 yılı olayları arasında vermiştir. (*Atâbekiyy*e, s. 101-102; *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 369.) İbnü'l-Adîm (*Zübde*, s. 335.), İbn Vâsıl (Cilt: 1, s. 123.), Ebü'l-Fidâ (Cilt: 2, s. 92.) gibi tarihçiler de kaynak belirtmeden bu kayda yer vermişlerdir. Sonraki tarihçiler de bu kaydı tekrarlamışlardır. (Nüveyrî, Cilt: 27, s. 111; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 283.) Ancak İbnü'l-Esîr, bu hususta yanılmıştır, Zira İbnü'l-Kalânisî, II. Joscelin'in esir edilme haberini Muharrem 545'te (Mayıs 1150) Nûreddin'in Dımaşk önlerinden ayrılmasından sonra almıştır. (s. 481.) İbnü'l-Kalânisî'nin kaydı, gayrimüslim tarihçilerin kaydıyla da uyuşmaktadır. Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı ise Anadolu Selçukul Sultanı I. Mesud'un Nûreddin'e büyük bir ordu göndermesiyle

olay, İbnü'l-Esîr dışındaki kaynaklarda yer almamıştır. Aksine Süryânî Mihail ve Papaz Grigor, Joscelin'in esir edilmeden önce Nûreddin ile muahede hâlinde olduğunu iddia etmişlerdir. Süryânî Mihail, Joscelin'in başına gelenleri, Nûreddin'in onun iki şehrini ele geçirmesine rağmen Nûreddin ile muahede yapmasına; Papaz Grigor ise Nûreddin'in 1157'de hastalanmasını onun Joscelin'le dostça bir muahede yapmasına rağmen onu yakalattırmasına bağlamıştır.[600] İbnü'l-Kalânisî, İbnü'l-Esîr'in sözünü ettiği yenilgiye hiç değinmemiştir. Gayrimüslim kaynaklar da böyle bir yenilgiden söz etmemişlerdir.

Konuyla ilgili kaynaklar, II. Joscelin'in yola çıkış nedenini farklı[601] anlatsalar da esir ediliş biçimini benzer ifadelerle aktarmışlardır. Buna göre, Joscelin, Muharrem 545'te (Mayıs 1150) iki yüz kişilik bir atlı birliğiyle birlikte Antakya'ya gitmek için yola çıktığında, Azâz yakınlarında az sayıdaki bir Türkmen birliği tarafından bir ihtimal yaralı olarak[602] yakalanmıştır. Türkmenler, başta onu tanımamış ve para karşılığında serbest bırakmaya razı olmuşlardır. Ancak bir Yahudi[603] veya Ermeni[604] yakaladıkları kişinin Joscelin olduğunu onlara söylemiştir. Nûreddin, Humus'ta iken vuku bulan bu olay, onun Halep'teki nâibine ulaşınca Türkmenler para ve mal verilerek onu teslime ikna edilmiş; Joscelin, Halep'e getirilip gözlerine mil çekilerek hapsedilmiştir.[605]

Antakya'nın ardından bu vakayla eski Urfa Kontluğu da başsız kalmış; Joscelin'in karısı Beatrice, küçük bir erkek çocuğu ve iki kızıyla baş başa kalmıştır.[606]

Nûreddin, Rebîülevvel 545'te (Haziran-Temmuz 1150) Joscelin'in esir edilmesinden doğan boşluğu değerlendirmek için kuzeye yönelmiş, ona bağlı Azâz üzerine varmış,

---

Nûreddin'in Joscelin'i esir aldığını ve ona bağlı Şam sahasındaki bütün kaleleri ele geçirdiğini yazmıştır. (Müneccimbaşı, Cilt: 2, s. 25.) Ancak devrin kaynaklarında Joscelin'in yakalanması I. Mesud ile ilişkilendirilmemiştir.

[600] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 201; Papaz Grigor, s. 319.

[601] Anonim Süryânî, Joscelin'in Antakya'ya Prinkepsliğin yönetimini ele geçirmek (Tritton ve Gibb, s. 301.); Süryânî Ebü'l-Ferec ise bir gemiyi karşılamak üzere gittiğini yazmıştır. (Cilt: 2, s. 387.)

[602] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 123.

[603] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 202.

[604] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 124.

[605] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*; s. 102-103; İbnü'l-Kalânisî, s. 481; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 123-124; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 334-335; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 111; Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 202; Tritton ve Gibb, s. 301; William of Tyre, Cilt: 2, s. 201; Stevenson, s. 167; Runciman, Cilt: 2, s. 208; *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 517. İbn Kādî Şühbe, II. Joscelin'in Türkmenlerden aldığı bir kadınla eğlenirken yakalandığını ve Nûreddin'in ona karşılık Türkmenlere on beş bin dinar ödediğini yazmıştır. (vr. 99-100.) İbn Kādî Şühbe'deki bilginin kaynağı olduğu anlaşılan ve bölge ile ilgili haberlerde isabetli görüş serd etmeyen Sıbt İbnü'l-Cevzî ise Türkmenlerin Joscelin'i bir kadınla tuzağa düşürdüklerini ima etmiştir. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 202.)

[606] William of Tyre, Cilt: 2, s. 201-202.

kaleyi âmânla teslim almış ve Halep'e zaferle dönmüştür.[607] Aynı yılın Receb (Ekim-Kasım) ayında Nûreddin, Tel Bâşir yakınlarında tekrar Haçlılara saldırarak onlardan çok sayıda kişiyi öldürmüş ve esir almış; Halep çevresindeki[608] Tel Halid Kalesini de fethetmiştir.[609]

Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud da Joscelin'den kalan şehirleri hâkimiyet alanına katmak amacıyla yola çıkmış; 23 Muharrem 545'te (22 Mayıs 1150) Keysun'a varmış; şehri âmânla teslim aldıktan sonra Antep çevresindeki Behesnî ve Raban (Araban) kalelerini alıp Tel Bâşir'i kuşatmıştır.[610] Mesud, Tel Bâşir önlerinde iken Nûreddin de buraya gelerek, Mesud'la buluşmuştur.[611] Bu sırada Kudüs Kralı Baudouin, II. Joscelin'in başına gelenler ve Antakya ile ilgili olarak, Marşal Onfroi ve Beyrut hâkimi Guido ile birlikte Trablus'taki şövalyelerle buluşmuş ve hızla Antakya'ya hareket etmiştir. Mesud ise ele geçirdiği şehirleri oğlu Kılıcarslan'a bırakıp Tel Bâşir'den ayrılmıştır.[612]

Bu arada Joscelin'in karısı Beatrice ise Bizans İmparatoru Manuel'den şehirlerini kendisine satması teklifini almıştır. Beatrice, Antakya ile bağlantısı kesilen şehirleri koruyamayacağını anlamış, Çukurova'nın Bizans valisi Thomas'ın getirdiği torbalar dolusu altın karşılığında Tel Bâşir, Sümeysât, Antep, Râvendân,[613] Dülük[614] ve Fırat kıyısında korunaklı bir kale ile geniş bir meydana sahip olan[615] Bîre'yi (Birecik)

---

[607] İbnü'l-Kalânisî, s. 481; Tel Bâşir'deki Haçlılar, Joscelin'in yerine küçücük bir çocuk olan oğlunu geçirmiş ve ona da Joscelin adını takmışlardır. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 388.)
[608] Yâkūt, Cilt: 2, s. 41.
[609] İbnü'l-Kalânisî, s. 483.
[610] Papaz Grigor, s. 304; İbnü'l-Kalânisî her nedense, Mesud'un hedefinin Antakya olduğunu söyleyip Tel Bâşir'e indiğini kaydetmiştir. (s. 481.) Bu kayıt Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından da olduğu gibi alınmıştır. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 206.)
[611] Süryânî Mihail ve muhtemelen ona dayanan Süryânî Ebü'l-Ferec, Mesud'un kızını burada Nûreddin'le evlendirdiğini kaydetmişlerdir. Hatta Süryânî Ebü'l-Ferec, Nûreddin'in hanımını Tel Bâşir taraflarında bırakıp Halep'e döndüğünü iddia etmiştir. (Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 205; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 388.) İbnü'l-Kalânisî, Mesud'un Tel Bâşir çevresine geliş tarihi olarak Muharrem 545 (Mayıs 1150); oradan ayrılış tarihi olarak da Rebîülahir 545'i (Temmuz-Ağustos 1150) vermiştir. (s. 481,482) Nûreddin, mayıs ayında Dımaşk önlerinden ayrılıp Halep'e gittiğinden, bu zaman aralığı onun Mesud'la görüşmesini mümkün kılmaktadır. İbn Haldûn, bu vakaları anlatırken yanılmış, Nûreddin'in II. Joscelin'in bütün kalelerini fethettiğini yazmış, Mesud'un olaylarla ilişkisine ise değinmemiştir. (Cilt: 5, s. 283.) Nüveyrî de vakayı İbn Haldûn'a yakın bir içerikte yazmıştır. (Cilt: 27, s. 111-112.)
[612] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 205; William of Tyre, Cilt: 2, s. 207-208; İbnü'l-Kalânisî, s. 481; Kesik, *I. Mesud*, s. 109.
[613] Râvandân, Kilis'in 24 kilometre kuzeybatısında bir kaledir. Yâkūt'ta, Halep çevresinde korunaklı ve etrafı yeşil bir kale olarak geçmiştir. (Cilt: 3, s. 19.)
[614] Dülûk, Gaziantep yakınlarında antik bir şehirdir. Yâkūt'ta, Halep'in kuzey sınırında bir yer olarak geçmiştir. (Cilt: 3, s. 461.)
[615] Yâkūt, Cilt: 1, s. 526.

Manuel'e satmıştır. Sadece, Fırat kıyısındaki Rumkale'yi[616] satıştan beri tutup Ermeni Katolikosuna bırakmıştır. Beatrice, çok sayıda Haçlı ve Ermeni ile birlikte Antakya'ya hareket etmiş; Nûreddin, Bizans ordusunun korumasındaki bu grubu, Antep civarında baskına uğratmak istemişse de başarılı olamamıştır.[617] Kudüs Kralı ile gelen Haçlılar da Antep'e saldırmak istemişlerse de Kral Baudouin, onları vazgeçirmiştir.[618] Bir sonraki yılın ilkbaharında Nûreddin ile Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, -önceki yıl Tel Bâşir önlerinde ittifak ettikleri üzere- aynı anda Tel Bâşir'e saldırmışlardır. Saldırıya bir taraftan Artuklular da katılmıştır. Antep ve Dülük, Sultan Mesud; Sümeysât ve Bire, Mardin Artkulu emiri Timurtaş; Fırat'ın batısında etrafı hendekle çevrili, muhkem kale[619] Hısnı Mansûr (Adıyaman) ve Bâbille, diğer Artuklu emiri Fahreddin Karaarslan; Râvendân, Nûreddin tarafından teslim alınmıştır. Urfa Haçlı Kontluğu'nun Urfa'dan sonraki yönetim merkezi Tel Bâşir, bir süre direnmişse de 25 Rebîülevvel 546'da (12 Temmuz 1151) Nûreddin Dımaşk yakınlarında iken nâibi Menbic Beyi Hasan el-Menbicî'ye teslim olmuştur. Beatrice, oğlu Joscelin ve kızı Agnes ile birlikte Kudüs'e yerleşmiştir.[620] Agnes, Kudüs ve çevresinde yol açtığı olaylarla Kudüs'ün Selâhaddîn-i Eyyûbî Devri'nde fethedilmesini sağlayan koşulların Haçlı tarafı açısından oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.[621]

Nûreddin, bu akınıyla babasının Urfa'yı fethetmesiyle en ağır darbesini alan Urfa Haçlı Kontluğu'nun tarihe karışmasına neden olmuş; üzerinde bulunduğu coğrafyanın siyasî haritasında bir daha geriye döndürülemeyecek yeniliklere yol açmış, geleceği şekillendirecek bir değişimin önünü açmıştır.

---

[616] Rumkale, Gaziantep'in Yavuzeli ilçesinin Kasaba köyü yakınlarında Merzimen Çayı'nın Fırat Nehri ile birleştiği yerde dik bir kayalıktadır. Kale, 1909'da bölgeye gelen Lawrence tarafından da görülmüş ve fotoğraflanmıştır. Lawrence göre Urfa Haçlı Kontluğunun en muhkem kalelerinden olan Rumkale, Haçlılardan çok az iz taşımaktadır. Kale, daha çok Bizans eseri olarak görünmektedir. (T.E. Lawrence, **Crusader Castles**, Newyork: Oxford University Press, 1990, s. 69,70,124.)

[617] Hep temkinli bir tutum içinde olan Nûreddin için, bir başarısızlıktan öte Bizans korumasındaki bir gruba saldırmayı uygun bulmaması söz konusu olmalıdır.

[618] William of Tyre, Cilt: 2, s. 210-212. İbnü'l-Esîr, 547 yılı olayları içinde Nûreddin'in bu çevrede Haçlılarla karşılaşıp onları yendiğini ve bu kapsamda Dulûk'u ele geçirdiğini yazmışsa da (*el-Kâmi*l, Cilt: 9, s. 375.), bu bilgi sorunludur. Tarihi hatalı da olsa İbnü'l-Esîr'in verdiği, Ebû Şâme'nin de özetleyerek aktardığı ve şair İbn Münir'in bir şiirini ilişkilendirdiği olay (Cilt: 1, s. 251-252.), Nûreddin'in Antep yakınlarında Haçlılara saldırması ile örtüşmektedir. Ancak Dulûk'ün fethi hususu tamamen hatalıdır. Genel anlamda İbnü'l-Esîr, bu civarda gelişen olaylarda zayıf bir kaynak olarak kalmıştır.

[619] Yâkūt, Cilt: 2, s. 265.

[620] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 205; İbn Ezrâk, s. 91-92; İbnü'l-Kalânisî, s. 489; William of Tyre, Cilt: 2, s. 208-212; Runciman, Cilt: 2, s. 275-276, Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 388; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 118.

[621] Runciman, s. 276; Abdulkadir Turan, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Faaliyetleri İle Dul Kalan Haçlı Kadınlarının Haçlılar Açısından Yol Açtığı Sorunlar", **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı: 1, Bahar 2017, ss. 139-260.

2.2. Dımaşk'ı Ele Geçirmesi ve Bağımsız Devlete Evrilme Süreci (549-558/1154-1163)

2.2.1. II. Dımaşk Kuşatması

Dımaşk yönetimi, 14 Muharrem 545'ten (13 Mayıs 1150) beri Nûreddin adına hutbe okutmuşsa da[622] ona karşı bir tür soğuk savaş içindeydi; halkın Nûreddin'e yönelimi arttıkça onun halk içindeki itibarını sarsacak söylentiler yayıyordu.[623] Nûreddin de babası Zengî Devri'nden beri Zengîler'in genişleme ve güçlerini artırma politikasının bir kesitini oluşturan Dımaşk Atabegliği'ni ele geçirme emelini sürdürmüştür. Nûreddin, Halep'teki hâkimiyetini pekiştirme sürecinde Dımaşk Atabegliği'yle ittifak siyaseti yürütmüş; Dımaşk yönetimini Haçlılarla savaşmaya zorlamış, kuzeydeki Haçlılara karşı bu atabegliğin olanaklarından yararlanmıştır. Bu siyasetiyle Dımaşk ile Haçlılar arasındaki düşmanlığı canlı tutmuş, Dımaşk'ın Haçlılarla daimi bir dostluk kurmasının önüne geçmiştir.

Dımaşk yöneticileri, Nûreddin'le birlikte kuzey Haçlılarına karşı dururken Kudüs Haçlı Krallığı ile ilişkilerini iyi tutma uğraşında olmuş; kuzey Haçlıları zayıfladıkça Nûreddin'den duydukları endişe artmış, Kudüs Haçlılarıyla temaslarını yoğunlaştırmışlardır. Haçlı tarihçisi William of Tyre'nin Nûreddin'in bütün tasarılarına karşı direnen adam diyerek övdüğü[624] Üner, yaşamının son döneminde Kudüs'e gitmiş ve Haçlılarla iki yıllık bir anlaşma yapmıştır.[625] Onun ölümünden sonra bütün yönetimi ele geçiren Mücîrüddin Abak da Nûreddin adına hutbe okutmuşsa da onun Haçlılara karşı yürüttüğü mücadelenin içinde yer almak istememiştir. Bu durum Nûreddin ile Dımaşk Atabegliği arasındaki gizli gerginliği açığa çıkarmış ve Nûreddin'in Dımaşk'ı tekrar kuşatmasına yol açmıştır.

---

[622] İbnü'l-Kalânisî, s. 480.

[623] 545 yılı ortalarında (1150 sonu), Mengü-Bars adındaki emirin başında bulunduğu bir grup Türkmen, Busra Valisi Serhâk ile de buluşmuş, Havrân civarına saldırıp yörede karışıklıklar çıkarmış, halkın huzurunu bozmuş, çiftçilerin faaliyetlerine zarar vermiştir. Mengü-Bars, Receb ayı sonlarında (Kasım 1150) bir grup Dımaşk askeri ile karşılaşıp onların komutanı Balnüvis el-Hacî'yi yaralamış; el-Hacî, Dımaşk yolunda ölmüştür. Dımaşk'ta Türkmenlerin Nûreddin tarafından buralara gönderildiği haberleri yayılmıştır. (İbnü'l-Kalânisî, s. 482-484.)

[624] William of Tyre, Cilt: 2, s. 224. William'ın Üner'le ilgili bu yaklaşımı, onun kendisini Haçlılara Nûreddin'i durduran kişi olarak kabul ettirmiş olma ihtimalini akla getirimektedir.

[625] İbn Münkız, hatıraları arasında bu yolculuğa değinmiştir. (s. 103.)

14 Muharrem 546 (3 Mayıs 1151) Çarşamba günü Nûreddin'in askerleri, kuzeybatıdan Dımaşk'a yirmi beş kilometre mesafede olan ve Dımaşk kırsalında yer alan[626] Azra çevresinde görünmeye başlamıştır. Perşembe günü daha büyük birlikler, Dımaşk kırsalının en güzel yerleri arasında yer alan[627] Sehim ve Neyreb çevresine ulaşmıştır. Onları uzaklaştırmak üzere yanlarına yaklaşan bir grup Dımaşk askeri, tuzağa düşürüldüğünü anlayınca oradan hızla geri dönmüştür. Cuma günü ise Nûreddin'in kendisi, Dımaşk'ın doğusuna, Azra ve Dımaşk'ın kuzeydoğusundaki Dûmâ arasındaki ʿUyûn Fâseryâ yakınlarına ulaşmıştır. Cumartesi günü ise Dımaşk ile Kudüs Haçlıları arasındaki bağlantıyı kesmek için buradan ayrılıp güneydeki Huceyra (Hucra) ve Raviya çevresine gelmiştir. Nüfusun kalabalık olduğu bu bölgede Dımaşk askerleri Nûreddin'e karşı tedbir alırken disiplinsiz olduklarından yollar kesilmiş, ekin ve bahçe sahipleri zarar görmeye başlamış, şehirde fiyatlar artmıştır. Nûreddin, bir elçi aracılığıyla Dımaşk emirlerine, ilk kuşatmadaki mesajına benzer bir mesajla, *"Benim aradığım, Müslümanların iyiliği, müşriklere karşı cihad ve onların elindeki Müslüman esirleri kurtarmaktan başka değildir. Eğer beni Dımaşk askeri ile desteklerseniz, cihad için birbirimizi güçlendirirsek, işler birbirini destekleme ve birbiriyle uyumlu yürürse, iyi olan ve talep edilen işte budur."* demiş, Haçlılara karşı ittifak çağrısında bulunmuştur. Ancak Dımaşk emirleri ona arzu ettiği cevabı vermemişlerdir. Nûreddin, cumartesi günü karargâhını, Mescidü'l-Cedid tarafına, yıllardır hiçbir ordunun konmadığı şehrin ön tarafına taşımıştır. Askerlerinin öncü birlikleri ile şehirden bazı kişiler arasında küçük çaplı çatışmalar yaşanmış, yine de taraflar bulundukları konuma geri dönmüşlerdir.[628]

Dımaşk'ın Nûreddin'e karşı Kudüs Haçlılarından başka yardım alacağı bir güç bulunmamaktaydı. Doğuda Bağdat karışıklıklar içinde ve etkisizdi, Abbâsî Hilafeti hac kafilesinin bile güvenliğini sağlayamayacak durumdaydı.[629] Batıda Mısır, daha da olumsuz koşullar altındaydı.[630] Dımaşk yönetimi gibi Nûreddin de bunun farkındaydı. Dımaşk yönetiminin önünde iki yol vardı: Dımaşk yönetimi, Üner Devri'nde olduğu

[626] Yâkūt, Cilt: 4, s. 91.
[627] İbnü'l-Kalânisî, s. 485, 3 nolu muhakkik dipnotu.
[628] İbnü'l-Kalânisî, s. 484, 486; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 257-258; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 150-151.
[629] Bu yılın (546) zilhicce ayında Hacılar, Mekke ile Medine arasında Bedevîlerin saldırısına uğramış; Bağdat'ın Hac Emiri Kaymaz, yanındaki birkaç kişi ile Medine'ye sığınarak ölümden kurtulmuştur. (İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 87, 88.)
[630] Mısır'da Vezir İbn Mesâl ve İbnü's-Sellâr arasındaki ihtilafın savaşa dönüştüğü ve savaşın İbn Mesâl'ın katledilmesi, İbnü's-Sellâr'ın ise onun yeri geçmesi ile sonuçlandığı ancak askerlerin birbirlerinin kanını akıtmaya devam ettiği haberi o günlerde Dımaşk'a ulaşmıştır. (İbü'l-Kalânisî, s. 482.)

gibi Nûreddin'le sürekli iyi ilişkiler içinde bulunabilir yahut ona karşı tavır alıp Haçlılarla birlikte hareket edebilirdi. Yönetimi kendi emirleri ile dahi paylaşmak istemeyen Atabeg Abak, ikinci yolu tercih etmiştir. Üner Devri'nde yapılan anlaşma bağlamında Nûreddin'in Dımaşk yönetiminden taleplerine karşılık Abak, daima Haçlılardan yardım dileme yoluna gitmiştir. Nûreddin de buna karşılık Dımaşk'ı kuşatma, ekonomik ablukaya alma, Abak'ı yalnızlaştırma ve şairlerden de yararlanarak Abak yönetimini itibarsızlaştırma yollarına başvurmuştur.

Nûreddin'in Dımaşk önlerine gelmesiyle Dımaşk önlerinde asayiş bozulmuş, halk zarar görmüştür. Bu sırada Haçlıların Dımaşk yönetimine yardım etmek üzere yola çıktığının haberi Dımaşk'ta yayılmıştır. Bu durum, Dımaşk'ta *"Sulhtan yana olanların ve diyanet ehlinin zoruna gitmiş."*; 13 Safer'e (1 Haziran) kadar devam eden bu süreçte büyük bir çatışma yaşanmamıştır. Nûreddin, bu tarihte daha önce hiçbir ordunun yerleşmediği Yahudi mezarlığının güneyindeki Halkıbleteyn, Fezâyâ ve Hâmisin'e yerleşmiş, iki taraf arasındaki çatışmalar şiddetlenmiş, yaralıların ve halkın zayıf kesiminden zarar görenlerin sayısı artmıştır. Nûreddin, ancak Haçlıların yaklaştığının haber alınması üzerine güneybatıdaki Dâriya taraflarına çekilmiştir. Türkmen boylarından ve ülkenin farklı yerlerinden gelen birliklerle ordusu sürekli büyümüş, buna rağmen Nûreddin, *"Müslüman kanının dökülmesine razı olmadığından saldırıya geçmelerine izin vermemiştir. Onun bu emrini ihlâl eden kimi gruplar, saldırıya geçtiklerinde kayıplar vermişlerdir."* Nûreddin, Haçlılara yaklaşmak için Aʿvec taraflarına geçmiş; Aʿvec'den de Zebdanî bölgesine çekilirken Araplarla birlikte askerlerinden dört bin kişilik bir atlı birliğini, Haçlıların gelişine karşı koymak ve Dımaşk askerleri ile buluşmalarını engellemek için Dımaşk'ın güneyinde geniş zirai alanlara ve çok sayıdaki köye sahip[631] Havrân'a göndermiştir. Kudüs Kralı III. Baudouin komutasındaki Haçlı birlikleri, Nûreddin'in çekilmesinden sonra, 3 Rebîülevvel (20 Haziran) günü Aʿvec'e varmışlardır. Çok sayıda Haçlı, ihtiyaçlarını gidermek için Dımaşk pazarına kadar gelirken Abak ve veziri İbn Sûfî, şehrin bazı ileri gelenleri ile birlikte III. Baudouin'i karargâhında ziyaret etmişler; iki taraf, Havrân civarındaki kasabalardan[632] Busra'ya saldırmak üzere anlaşmıştır. Haçlılar, bunun üzerine Re'sulmâ'ya doğru hareket etmişlerdir. Fakat Dımaşk askerleri disiplinsizliklerinden ve aralarındaki ihtilaftan dolayı onlarla birlikte hareket edebilecek durumda değillerdi. Nûreddin'in kuvvetleri de

[631] Yâkūt, Cilt: 2, s. 317.
[632] Yâkūt, Cilt: 1, s. 441.

hâlâ Havrân civarındaydı. Zaman zaman etraftaki Araplarla birlikte Haçlılara zarar veriyorlardı. Nûreddin, Haçlıların Havrân'a yöneldiğini duyunca Haçlılar ve Dımaşk askerleri ile karşılaşmak için, Baʿlebek, Humus ve Dımaşk arasında yer alan, su kaynaklarına ve geniş arazilere sahip,[633] Dımaşk'a ait Bikâʿa tarafında, yörenin su ihtiyacının çoğunu karşılayan[634] Aynü'l-Cerr su kaynağına yönelmiştir. Haçlılar ise Dımaşk askerleri ile birlikte Dımaşk'a itaat etmeyen Emir Serhâk'a ait Busrâ'yı kuşatmaya karar vermişlerdir. Serhâk, bu müttefik kuvvetlere karşı koyunca Haçlılar, hiçbir şey elde etmeden geri çekilmek zorunda kalmış, 546 Rebîülevvel ayının ikinci yarısında (1151 Temmuz başlarında) Kudüs'e gitmek üzere bölgeden ayrılmış fakat Abak ve emirlerine sürekli mektup gönderip *"Biz olmasaydık Nûreddin Mahmud, Dımaşk kuşatmasına son vermezdi."* diyerek verdikleri desteğin karşılığını istemişlerdir.[635]

Bu süreçte Vezir el-Âdil İbnü's-Sellâr Ebu Mansur Ali b. İshak,[636] Mısır'da yönetime hâkim olmuş, üç yüz bin dinar harcanarak yetmiş gemiden oluştuğu haber verilen bir Mısır donanması, son yıllarda görülmemiş bir şekilde -muhtemelen önceki yıl (Receb 545/Ekim-Kasım 1159) Haçlıların Ferâme'ye saldırıp şehri yağmalamaları ve yakıp yakmalarına[637] karşılık olarak- Haçlıların elindeki Yafa ve Akkâ limanlarına saldırmıştır. Mısır donanması, çok sayıda Haçlı, Batılı Kudüs hacısı ve Rum'u öldürmüş veya esir almış, onlara ait gemilere el koymuştur. Kayıpsız bir şekilde buralardan uzaklaştıktan sonra Trablus ve Beyrut'a yönelen donanma, oralarda da benzer bir faaliyette bulunmuştur. Nûreddin, Mısır donanmasının faaliyeti sırasında Haçlılara karadan saldırma sözü vermiş ama *"zayıf ve halkının kendisinden yana olduğuna inandığı"* Dımaşk'la uğraşmayı tercih etmiştir.[638]

---

633 Yâkūt, Cilt: 1, s. 470.
634 Yâkūt, Cilt: 1, s. 470.
635 İbnü'l-Kalânisî, s. 486-488; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 258-259.
636 Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 202.
637 Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 201.
638 İbnü'l-Kalânisî, s. 488; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 259. Virginia G. Berry, kaynak göstermeden, Nûreddin'in Askalân üzerindeki baskının kaldırılması için Haçlıları protesto etmesi üzerine İbnü's-Sellâr'ın bu seferi düzenlediğini yazmıştır. (*A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 510.) İslâm kaynaklarında bunu doğrulayan herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Makrîzî, Nûreddin'in söz verdiğine değinmeden, Mısır donanmasının faaliyetleri sırasında Haçlılara karadan saldırmaya azmettiğini ama Dımaşk'la meşgul olmasından dolayı buna muvaffak olamadığını yazmış; Haçlıların sonunu getireceğine inandığı böyle bir etkinliğin gerçekleşmemesine hayıflanmıştır. (*İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 202.)

Dımaşk ile Haçlılar arasındaki yakınlaşma Dımaşk halkı ve askerlerini Nûreddin'e daha da yaklaştırmıştır. Şehirde onun adaleti, idaresi ve askerlerinin sayısı konuşulmuş; askerlerinin otuz bini bulduğu söylenmiştir. Dımaşk'taki durumu lehinde gören Nûreddin, Haçlıların bölgeden ayrılmasından sonra da Dımaşk çevresini terk etmemiş; şehrin yakınlarındaki el-Dâlhamiye'de bir süre kaldıktan sonra tekrar Dımaşk'a yönelmiştir. 21 Rebîülevvel 546'de (8 Temmuz 1151) Dariyâ'nın batısındaki Kevkeba'ya, oradan da Havrân-Dımaşk yoluna gelmiştir. Etraftaki sürülere, muhtemelen askerlerine yiyecek bulmak amacıyla, el koymuştur. Merc ve devrin gezginlerinin Basra yakınlarındaki Nehrü'l-Übülle ve Semerkant ile birlikte dünyanın en güzel üç yeri arasında saydıkları, [639] Dımaşk'ı on sekiz mil çevreleyen, etrafı dağlarla çevrili, meyvelik ve tarım sahası Gûta'ya uzanmıştır. Dımaşk yönetimi; askerleri ve halkı ona karşı koymaya çağırmış ama daha önce ona karşı çıkanların çok azı bu çağrıya karşılık vermiştir.[640]

Nûreddin, 24 Rebîülevvel 546'de (11 Temmuz 1151) Dımaşk'a yakın Katiʿa mevkiine kadar gelmiştir. Burada onun askerleri ile Dımaşk askerleri arasında bazı küçük çarpışmalar yaşanırken kuzeyde, onun Menbic nâibi Emîr Hasan el-Menbicî'nin Tel Bâşir'i sulh ile teslim aldığı haberi, -müjdeci ve anlaşmayı sağlamak üzere bir grup Tel Bâşir ileri geleni ile birlikte- Nûreddin'in karargâhına gelmiş; karargâhta tabl ve davullar çalınarak sevinç gösterileri yapılmıştır.[641]

Karargâhtaki görüş, Dımaşk'ın savaş yoluyla alınmasından yanadır. Fakat Nûreddin, amacını bir daha hatırlatarak *"Müslümanların birbirlerinin eliyle katledilmesine ne gerek var! Ben, onların nüfusları ile müşriklere karşı koymalarını istiyorum."* demiş; bu doğrultuda iki taraf arasında elçiler gidip gelmiştir. Şîrkûh, ağabeyi Necmeddin Eyyûb ve Dımaşk'ın büyük âlimlerinden el-Fakih Burhâneddin Belhî'nin ısrarlı aracılığıyla 10 Rebîülâhir 546 (27 Temmuz 1151) Perşembe günü Nûreddin ve Dımaşk emirleri bir kez

[639] İbnü'l-Asâkir, Cilt: 2, s. 394. Yâkūt, Cilt: 4, s. 219; Ebî'l-Bekaa Abdullah b. Muhammed el-Bedrî el-Mısrî ed-Dımaşkî, **Nüzhetü'l-enâm fî mehasini'ş-Şâm**, Bağdat: el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire: el-Mektebetü's-selefiyye, 1341, s. 356-361.
[640] İbnü'l-Kalânisî, s. 488-489.
[641] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 260; İbnü'l-Kalânisî, s. 489. İbnü'l-Esîr, Tel Bâşir'in Dımaşk'ın ele geçirilmesinden sonra teslim olduğunu ifade etmişse de (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 399.), olayları yaşandığı günlerde kaydeden İbnü'l-Kalânisî'nin kaydı, onun yanıldığını göstermektedir. İbnü'l-Adîm de İbnü'l-Esîr'in görüşünü esas almıştır. (*Zübde*, s. 336.)

daha anlaşmaya varmışlardır.[642] Şehrin abluka altında olduğu bu süre içinde Dımaşk çevresine asayişsizlik ve istikrarsızlık hâkim olmuştur. Daha önce Dımaşk yönetimi ile Haçlıların kendisine karşı birlikte harekete geçtikleri Busrâ emiri Serhâk, Haçlılarla işbirliği yaparak isyan etmiştir. Nûreddin, 11 Rebîülâhir 546 (28 Temmuz 1151) Cuma günü Busrâ üzerine yürümek üzere Dımaşk önlerinden ayrılmıştır. Dımaşk yönetiminden de mancınık gibi savaş aletleri istemiş, büyük bir ordu ile Serhâk'ın üzerine varmıştır.[643] Serhâk'ın isyanıyla, hem Dımaşk'ın problemlerine bizzat Dımaşk'ın sahibiymişçisine müdahale etme hem de Haçlı müttefiki Serhâk üzerinden Haçlılar ile Dımaşk yönetimini karşı karşıya getirme fırsatını bulan Nûreddin, bu seferi tamamlamadan aniden Halep'e dönmüştür. Başkentinden uzun süre uzak kalmayı tercih etmeyen Nûreddin'in yaklaşık üç ay süren bu ikinci kuşatmayı niçin Dımaşk'ı ele geçirmeden bitirdiği tam olarak anlaşılamamıştır. İbnü'l-Kalânisî, Nûreddin'in kuşatma boyunca saldırmazlık tutumunu, onun Müslüman kanı dökmek istememesi ile açıklamıştır.[644] Nûreddin'in aktarılan sözleri de bu görüşü desteklemektedir.[645] Nûreddin'in şahsiyetiyle ilgili bu içsel gerekçenin yanına bir dışsal gerekçe olarak Haçlı tehdidini de eklemek yerinde görünebilir. Ancak Nûreddin, Haçlıların Dımaşk çevresini terk etmesinden sonra da Dımaşk'a karşı saldırıya geçmeme tutumunu sürdürmüştür. Hatta Haçlılar, Dımaşk çevresini terk ettikten sonra anlaşmaya razı olmuştur. O hâlde ona nasıl bir kazanç sağladığı bilinmeyen bu anlaşmaya neden razı olup Halep'e dönmüştür? Ordusuyla ilgili bir sorun yaşanmamıştır. İbnü'l-Kalânisî, ordusunun büyüklüğünü özellikle vurgulamış[646] disipliniyle de ilgili herhangi bir eleştiride bulunmamıştır. Buna karşı, Dımaşk ordusu çapulculuk yapacak kadar düzensiz durumda bulunmaktadır.[647] Yağmurun dahi Nûreddin'in hürmetine yağdığına inanan Dımaşk

[642] İbnü'l-Kalânisî, s. 488-490; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım:1, s. 210; İbn Kādî, *Şühbe*, vr.100; İbn Tağrîberdî, Cilt: 5, s. 301; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 156. İbnü'l-Kalânisî'nin Abak'ın 12 Receb 546'daki (25 Ekim 1151) Halep ziyareti ile ilgili açıklamalarına bakılırsa bu anlaşmada Mücîrüddin, Nûreddin'in tabisi ve nâibi olmayı kabul etmiştir. (s. 491.) Bunun daha önce de (545/1150) sembolik olarak kabul edildiği düşünülürse Nûreddin'in başka bir kazancı da olmalıdır. Ancak Dımaşk yönetiminin Nûreddin'e Dımaşk'a serbest girip çıkma ve Dımaşk ordusuna hükmetme hakkı vermiş olabileceği de dile getirilmiştir. (Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 156.)

[643] İbnü'l-Kalânisî, s. 490; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 260; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım:1; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 156.

[644] İbnü'l-Kalânisî, s. 486.

[645] İbnü'l-Kalânisî, s. 489.

[646] İbnü'l-Kalânisî, s. 486, 488; Sıbt İbnü'l-Cevzî'de Bukâ'a'da Nûreddin'e askerin arzının yapıldığı, sayının Türkmenler ve onların dışındakilerle birlikte otuz bin olduğunun tespit edildiğini yazmıştır. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 210.

[647] İbnü'l-Kalânisî, s. 485.

halkı,[648] Nûreddin'e karşı savaşmakta istekli olmadığı[649] gibi Dımaşk halkının Nûreddin'e karşı koyma gücü de yoktur. Nûreddin, kuşatma sırasında şair İbn Münir'in konuyla ilgili şiirinde, *"Gazvede bulunursan ganimet alırsın, savaşırsın, muzaffer olursun."* diye öveceği kadar güçlüdür.[650] Kudüs Haçlı Krallığı ise bir süredir Kral III. Baudouin ve annesi Melisende arasındaki iktidar kavgasından dolayı kendi iç sorunları ile meşguldür.[651] Açıkça anlaşılmaktadır ki Nûreddin, Dımaşk'ı cihad ittifakının içine çekmek konusunda samimidir. Nûreddin, 10 Rebîülahir 546'da (27 Temmuz 1151) yaptığı anlaşmayla bu amacına ulaşmış, bunun için kuşatmaya son vermiştir. Nitekim 12 Receb 546'da (25 Ekim 1151) Abak, önde gelen emirleri ile birlikte Nûreddin'in tabisi ve nâibi olarak durumu arz etmek üzere Halep'e gitmiş; Nûreddin, onu en iyi şekilde karşılamış ve 6 Şâban 546'da (18 Kasım 1151) Dımaşk'a aynı konumda dönmüştür.[652]

Dımaşk, bu süreçte bir paradoks içinde bulunmuştur. Şehir, gerçekte Nûreddin'e bağlıdır; yönetimi iyi bilen İbnü'l-Kalânisî, bu süreçte Nûreddin için artık *"Şam ve Halep Sultanı"* unvanını kullanmıştır.[653] Bununla birlikte Dımaşk, Nûreddin ile anlaşması bulunmayan Kudüs Haçlı Krallığı ile de anlaşma hâlindedir: 546 Şâban ayı sonlarında (1152 Aralık ayının başlarında) bir grup Türkmen, Banyas'ta Haçlılara yönelik şiddetli bir saldırı düzenlemiş, saldırıda vali dışında bütün Haçlı birliği imha edilmiştir. Haçlılar, saldırı ile ilgili Dımaşk'a başvurduklarında Dımaşk yönetimi aralarındaki sulh ve anlaşmadan dolayı yapılanları kınamış; askerlerini Türkmenlere karşı operasyona çıkarmış, üç Türkmen tutulup Dımaşk'a getirilmiştir.[654] Haçlılar, buna karşılık birkaç gün sonra 546 Ramazan ayı başlarında (1152 Aralık ayının ortalarında) Bukâʿa çevresine saldırmış; kadın, yaşlı ve çocukları katlederek sürüleri alıp götürmüşlerdir. Haçlı saldırısı karşısında Bukâʿa halkının yardımına sadece Baʿlebek Valisi Necmeddin Eyyûb ve oğlu Turan Şah ulaşmışlardır.[655] Saldırgan Haçlıların çoğunun imha edildiği ve pek çok Müslüman esirin kurtarıldığı bu olayda Dımaşk

[648] İbnü'l-Kalânisî, s. 479.
[649] Dımaşk yönetimi, halka ve ahdaslara Nûreddin'e karşı savaşa çıkmaları çağrısında bulunmuş ama daha önce çıkanlardan başka kimse bu çağrıya icabet etmemiştir. (İbnü'l-Kalânisî, s. 489.) Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre Dımaşklılar, Haçlıların yardıma çağrılmış olmasından dolayı çağrıya icabet etmekte ağır davranmışlardır. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 210.)
[650] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 255.
[651] William of Tyre, Cilt: 2, s. 214; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 391; Runciman, Cilt: 2, s. 279-280.
[652] İbnü'l-Kalânisî, s. 491.
[653] İbnü'l-Kalânisî, s. 495.
[654] İbnü'l-Kalânisî, s. 491; İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 264-265.
[655] İbnü'l-Kalânisî, s. 492; İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 264-265.

yönetimi, Bukâʿa Müslümanlarına yardım etmemiştir.[656] Dımaşk'ın artık şehrin içinde kalıp çevreyle ilişkisini kestiği için Haçlıların üzerine varmadığı görüşü iddia edilemez. Zira Safer 547'de (Haziran 1152) Abak, veziri Müeyyedüddîn ile birlikte Banyas emiri Serhâk'a karşı sefere çıkmıştır.[657]

Bu sırada Mısır'da bulunan Üsâme b. Münkız, Mısır yönetimi tarafından Fâtımîler'in Filistin topraklarındaki son şehri Askalân çevresinde Haçlılara karşı faaliyette bulunmak üzere görevlendirilmiştir.[658] Üsâme'nin anlattıklarına göre Mısır Fâtımî Veziri el-Âdil İbnü's-Sellâr, kendisine bir miktar para ve değerli hediyeler vermiş, Nûreddin'e gidip ondan Askalân'a saldırmak isteyen Haçlıları savmasını, Nûreddin'in bunu kabul etmemesi durumunda yanındaki para ile asker toplayıp Askalân için tedbir almasını istemiştir.[659] Üsâme, Suriye'ye geçmiş; Nûreddin, Şîrkûh ile birlikte Dımaşk'a saldırmak için Busrâ civarında iken onunla görüşmüştür. Onun teklifi karşısında Nûreddin, *"Haçlılar da Dımaşk ehli de düşmanımızdır. İkisine de güven olmaz."* diyerek Dımaşk'ı bırakıp Askalân civarına geçmeyi reddetmiştir. Bunun üzerine Üsâme, faaliyetin Nûreddin adına yapılıp katılımın sağlanması için ondan bir adamını otuz atlıyla birlikte yanına verip asker toplamasına izin vermesini talep etmiştir. Talep olumlu karşılanmış, Üsâme'nin yanına Türkmenlerin saygın isimlerinden Aynuddevle el-Yârukî verilmiştir. Üsâme, kardeşi Ebü'l-Hasan Ali'yi de yanına almış, bir hafta içinde 860 asker toplayıp Askalân'a doğru yola çıkmıştır.[660] Üsâme ve beraberindeki askerler Haçlılara ağır kayıplar verdirmişlerdir. Ancak Vezir el-Âdil İbnü's-Sellâr, Üsâme'yi Mısır'a çağırdığından savaş sürdürülememiştir.[661]

Askalânlılar Haçlılar aleyhine hareketlenirken Kudüs Haçlı Kralı III. Baudouin, annesi Melisende ile aralarındaki iktidar çekişmesini kendi lehine çözüp Fatımîlerin elindeki Askalân'a saldırmaya karar vermiş, 27 Şevval 547'de (25 Ocak 1153) krallığın bütün güçleri ile Askalân önünde görünmeye başlamıştır.[662] Baudouin, kuşatmaya Hospitalier

[656] İbnü'l-Kalânisî, s. 491, 492; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 157.
[657] İbnü'l-Kalânisî, s. 493. Alptekin, bu görevin Nûreddin tarafından verilme ihtimalinin bulunduğunu yazmıştır. (*Dımaşk Atabegliği*, s. 157.)
[658] Runciman, Cilt: 2, s. 283.
[659] İbn Münkız, s. 7. Elisseeff, paranın 6000 dinar olduğunu yazmıştır. (Cilt: 2, s. 446.)
[660] İbn Münkız, s. 10-11.
[661] İbn Münkız, s. 12-13; İbnü'l-Kalânisî, 10 Muharrem 547'de (17 Nisan 1152) Askalânlıların çevredeki Haçlılara saldırıp onlara ağır kayıplar verdiklerini yazmış ama Üsâme ve onunla birlikte giden askerlerden söz etmemiştir. (s. 493.)
[662] William of Tyre, bundan önce Mardin Artuklu emiri Timurtaş'ın (William, kendisinden Hiaroquin diye söz etmiştir) komutasında büyük bir Türkmen grubunun Kudüs yakınlarına kadar geldiğini, Dımaşk

ve Templier tarikatlarının büyük üstatları ile birlikte Kudüs patriği, Sûr, Kaysâriye, Nazareth başpiskoposları ile Betlehem ve Akkâ piskoposlarını da yanına almıştır. Mısırlılar, kuşatma altındaki Askalân'a deniz üzerinden yardım ulaştırmayı başarmışlardır. Temmuz ayında şehrin surlarında açılan bir gedikten içeri giren bir grup Templier şövalyesi de Askalân garnizonu tarafından imha edilmiştir. Diğer Mısırlılar gibi çekişme içinde olan Askalân'daki Mısırlılar, bu birliğin imhasını zafer zannetmiş, zaferin kimin tarafından kazanıldığı konusunda tartışıp aralarında çatışmaya başlamışlardır. Bundan dolayı garnizon, gediği kapatmaya fırsat bulmadan şehir Baudouin'in saldırısına uğramış; Haçlılar, 26 Cemâziyelevvel 548'de (19 Ağustos 1153) surları aşıp şehre girdiklerinde kaçma fırsatı bulmayan on beş bin Müslümanı katletmişlerdir.[663]

Askalânlıların kendisinden yardım istediği Nûreddin, 548'de (1153) Türkmenleri ve çevre şehirlerin birliklerini toplayıp Halep'ten yola çıkmış, Haçlılara yönelik saldırılar düzenleyerek Askalân'ın yardımına ulaşmaya çalışmış, yolu üzerindeki Aflis Kalesi'ni de fethetmiştir. Abak da 13 Muharrem'de (10 Nisan) ona katılmak üzere Dımaşk'tan yola çıkmış ancak ordusu Haçlıların elindeki Banyas çevresine ulaştığında Askalân'a gitmekten çekinerek Banyas'a saldırmayı önermiştir. Bu ihtilaf üzerine her iki ordu da Banyas çevresinden ayrılmış; Abak, Dımaşk'a giderken Nûreddin, Humus'a gitmiştir.[664] Abak'ın tutumu, Kudüs Haçlıları ile anlaşma içinde bulunması; Nûreddin'in tutumu ise temkinli bir karaktere sahip olup ittifak olanağı bulmadığında Haçlılara yönelik büyük saldırılara girişmemesi ve başkentinden çok uzakta bulunan noktalara gitmekten

yönetiminin bunlara yardım etmediğini, Haçlıların ise onları yenince moral bulup Askalân'a saldırma kararını aldıklarını kaydetmiştir. (Cilt: 2, s. 215-218.) İslâm kaynaklarında yer almayan bu esrarengiz olay, Runciman tarafından da kayda değer görülmüştür. (Cilt: 2, s. 283.) Stevenson tarafından ise Askalân'ın Haçlılar tarafından alınmasının sebebi olarak kabul edilmiştir. (s. 171.) 549'da (1154) vefat eden Timurtaş'ın, Türkmenler arasındaki değeri bilinmekle birlikte (İbnü'l-Kalânisî, s. 507.) onun Mardin'den çıkıp Suriye'nin güneyindeki Türkmenlerle buluşup Kudüs'e ulaşma biçiminin açıklanmaması, olayın doğruluğunu kuşkulu duruma düşürmektedir. Böyle bir olay söz konusu ise muhtemelen, buradaki Timurtaş, Türkmenler arasından başka bir Timurtaş olmalıdır.

[663] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 223-224; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 391-392; Papaz Grigor, s. 320; İbn Kādî Şühbe, vr.107; Özer, s. 141-148. Makrîzî, Askalân'ın kaybedilmesinden Üsâme b. Münkız'ı sorumlu tutmuştur. Ona göre Mısır'daki yaşamdan ayrılıp düşmanla karşılaşmayı istemeyen Üsâme, Askalân'da altı ayda bir yapılan düzenli asker değişimi için yola çıkan Abbas'ı, Mısır'daki iç karışıklıkların içine çekmiş, Askalân'a asker gitmediği gibi Abbas'ın Mısır'da çıkardığı isyanın yol açtığı çatışma ve infazlar Askalân'a ulaştığında halk öfkelenip Haçlılarla çatışmaktan vazgeçmiştir. (Cilt: 3, s. 204-206.) Askalân kuşatmasını ayrıntılı olarak anlatan Haçlı tarihçisi William of Tyre, halkın şehri anlaşma ile terk ettiğini ve Kral Baudouin'in onların güvenliğini sağlayarak Mısır'a güvenle gitmelerinin yolunu açtığını iddia etmiş, Runciman da diğer tarihçilerin kayıtlarına hiç yer vermeden bu iddiayı sorgulamadan tekrarlamıştır. (William of Tyre, cilt: 2, s. 232-233; Runciman, Cilt: 2, s. 283-284.)

[664] İbnü'l-Kalânisî, s. 495-496; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 158.

kaçınması ile açıklanabilir. Ancak İbnü'l-Esîr'in anlattıklarına bakılırsa o günün İslâm dünyası, Nûreddin'in Askalân'a ulaşmamasından Dımaşk yönetimini sorumlu tutmuştur. Nûreddin ile Dımaşk Atabegliği arasındaki olayları genellikle kayda geçmeyen İbnü'l-Esîr'e göre Nûreddin, Kudüs Haçlıları ile arasında Dımaşk Atabegliği bulunduğu için, Askalân'ın yardımına ulaşamamıştır.[665] Hakikat ne olursa olsun "Suriye'nin gelini" ya da "Müslümanların gelini" diye övülen, yörenin en zengin ve en muhkem şehri Askalân'ın kaybı, Nûreddin'i yıpratmamış, aksine Dımaşk'ta Nûreddin taraftarı Abak aleyhtarı cepheyi güçlendirmiş; Nûreddin'in Dımaşk'ı ele geçirme politikasını olgunlaştırmış, Dımaşk Atabegliği'nin onun tarafından ortadan kaldırılmasını kolaylaştırmıştır.[666]

Askalân'ı ele geçiren Kudüs Haçlı Krallığı güçlenmiş, Dımaşk konusunda umutlanmış; Abak'a haber yollayıp Dımaşk'ta bulunan bütün Hıristiyan köle ve cariyelerin serbest bırakılmasını istemişlerdir. Abak'ın bu isteği kabul etmesiyle Dımaşk'ta kalmak isteyen köle ve cariyeler yerinde bırakılmış; Haçlıların elinde kalan topraklara dönmek isteyenler ise efendileri kabul etsin veya etmesin alınıp götürülmüştür. Haçlılar, her yıl Dımaşk'tan aldıkları tazminatı da almaya devam etmişlerdir.[667] Dımaşk'ı gözetim dışı bırakmayan Nûreddin, Haçlıların Dımaşk'ı ele geçirmesinden endişelenmiştir. Zira Dımaşk'ın elden çıkması durumunda Suriye'de Müslümanların hâkimiyetinden eser kalmayacağı düşünülmüştür.[668]

Nûreddin, Haçlı tehlikesinin halk tarafından daha yakından hissedildiği bir ortamda Dımaşk'ı ele geçirmeye karar vermiştir.[669] Ancak Dımaşk'a savaş ilan etmek yerine Abak'ın Haçlılardan yardım almasını engellemek ve kendi nezdinde oldukça değerli olan Müslüman kanının akmasının önüne geçmek için, Dımaşk'a yönelik ekonomik baskı ve Abak'a siyasî tuzaklar kurma yoluna başvurmuştur.

---

[665] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 398. Bu görüş, sonraki tarihçiler tarafından tekrarlanmıştır. (İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 217.)

[666] Stevenson, s. 171, 172. Runciman, Nûreddin'in uzak görüşlü davranarak Askalân kuşatmasına kasıtlı olarak müdahale etmemiş olma ihtimalini öne sürmüştür. (Cilt: 2, s. 284-285.)

[667] Papaz Grigor, Dımaşk'ın bazı ileri gelenlerinin çocuklarının, Haçlıların Dımaşk'tan alacaklarına karşılık teminat olarak Kudüs'te rehin tutulduğunu da iddia etmiştir. (Papaz Grigor, s. 321.)

[668] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 398; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 336-337; Ebi'l-Fidâ, Cilt: 3, s. 26; İbn Kādî Şühbe, vr.107-108; İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 217; İbnü'l-Verdî, Cilt: 2, s. 55.

[669] Sıbt İbü'l-Cevzî'ye göre, Nûreddin, Kudüs'ü ve Akdeniz sahilindeki şehirleri Haçlılardan kurtarmak için Dımaşk'ı almak istiyordu. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 221.)

Dımaşk, Haçlı tehdidi altında iken Abak ve emirleri, yıkıcı bir iktidar mücadelesine başlamışlardır. 547 Safer (1152 Mayıs) ayının sonlarında Abak ve veziri Müeyyedüddîn İbn Sufî, Serhed Valisi Mücâhidüddin Bozan'a karşı bir akın düzenlemiş; Bozan, karşı koymadan teslim olmuştur.[670] 548/1153'te ise Haçlıların Askalân'ı kuşatmaya başladığı haberinin alındığı sırada İzziddevle es-Sufî ve kardeşlerinin arasında sorun çıkmış, İzzidevle'nin yerine kardeşi Zeyneddin İbn Sufî getirilmiş; Bozan, Serhed'e doğru yol alırken yakalanıp kalede ev hapsine alınmış, Vezir Haydara da öldürülmüştür.[671] Ata b. Haffâz es-Sülemi el-Hâdım ise Serhed'den Dımaşk'a, Abak'a yardımcı olması için getirilmiş ama bir süre sonra halka zulmettiği, hakaret ettiği, kendisiyle ilgili olmayan işlere karıştığı ve işlerini ihmal ettiği gerekçesiyle bizzat Abak'ın emriyle boynu vurularak öldürülmüştür.[672] Nûreddin, Abak'a hediyeler gönderip onun gönlünü kazanmış, emirlerine karşı yanında görünerek kendisinden uzaklaşmasını engellemiş, bununla birlikte emirleriyle de arasını açmış, onu gün geçtikçe Dımaşk'ta yalnızlaştırmıştır. Dımaşk Atabegliği'nin, Askalân'ı alarak daha da güçlenen Haçlılar karşısında, Nûreddin'in Haçlı mücadelesine katkı vermesi bir yana, varlığını sürdürmesi bile güçleşmiştir.[673]

Zilkade 548'de (1154 yılının başında), Nûreddin'in Dımaşk'a yönelik ticareti engellemesinden dolayı şehirde kıtlık baş göstermiş; buğday, yoksul kişilerin alamayacağı kadar pahalanmış, pek çok kişi şehri terk etmiş, açlıktan yollarda ölenler olmuştur. Halk umutsuzluğa kapılmışken Nûreddin'in Dımaşk'ı alacağı haberleri şehirde yayılmıştır.[674] Ayrıca edebiyatı, kamu diplomasisinde etkili bir araç olarak kullanan Nûreddin'in şairleri, uzun süredir Dımaşk yönetimi ile onu karşılaştıran şiirler söylemekte, Nûreddin'in tarafını İslâm'ın tarafı diye tanımlamakta, ona karşı olmayı ise küfrün yanında olmak şeklinde tarif etmekteydiler. Başka bir ifadeyle şairlerin dilinden,

[670] İbnü'l-Kalânisî, s. 493-494; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 273.
[671] İbnü'l-Kalânisî, s. 493-494.
[672] İbnü'l-Kalânisî, s. 496-497, 500-501; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 276-277.
[673] İbnü'l-Esîr, Abak'ı yalnız bırakmak için Ata b. Hefaz el-Sülemî el-Hadım gibi en değerli emirlerinin Nûreddin'in hilesi ile ona öldürtüldüğünü yazmıştır. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 398; *Atâbekiyye*, s. 285.) Sonraki bazı tarihçiler de İbnü'l-Esîr'in anlattıklarını olduğu gibi tekrarlamışlardır. (İbnü'l-Adîm, *Zübde,* s. 337; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 128; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 221; İbn Kādî Şühbe, vr.108; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 114; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 185). İbnü'l-Esîr'in bu iddiaları, olayların tanığı İbnü'l-Kalânisî'de yer almamış; aksine İbnü'l-Kalânisî, Ata'nın öldürülmesini maktulun eylemleri ile açıklamıştır. (s. 500-501.) 14. yüzyıl tarihçilerinden İbn Kesîr ise kendisi için "*şedit bir zalimdi*" ifadesine yer vermiş ve onu halkın Dımaşk yönetiminden uzaklaşmasının sebepleri arasında saymıştır. (Cilt: 12, s. 217-218.)
[674] İbnü'l-Kalânisî, s. 502.

Nûreddin'in tarafı İslam'ın tarafı, onun karşısındaki cephe İslam düşmanlarının tarafı olarak tasvir edilmekteydi.[675] Benzer şekilde Şîrkûh'un ağabeyi Necmeddin Eyyûb'un da aralarında bulunduğu pek çok emir, Dımaşk'ta onun için çalışmaktaydı.[676] Bu girişimlerin neticesinde Dımaşklılar, şehrin Nûreddin'in eline geçmesi için dua etmeye başlamışlardır.[677] Fetih için toplumsal destek sağlanmış, halkın direnme ihtimali kalmamış, fetih sırasında can kaybının olma olasılığı azalmış, Dımaşk'ın zaptı için koşullar olgunlaşmıştır.

2.2.2. III. Dımaşk Kuşatması ve Dımaşk'ı Zaptı

549 Muharrem ayının ortalarında (1154 Nisan ayının başları) İsfehsâlâr (ordu komutanı) Şîrkûh, Nûreddin'in elçisi olarak, bin kişilik askerleriyle Dımaşk önlerinde görülmüş, Merc bölgesindeki el-Kasap'ta çadırını kurmuştur. Abak, onu karşılamadığı gibi onunla görüşmeyi de reddetmiştir. Karşılıklı gönderilen mektuplar da durumun düzelmesini sağlamamıştır. Ürün yokluğu ve fiyatların yükselmesi, kıtlığa yol açarken 3 Safer 549 (19 Nisan 1154) Pazartesi günü Nûreddin de Dımaşk önlerine gelip Uyunul-Faseryâ'da Şîrkûh'a katılmıştır. Nûreddin, diğer gün şehrin doğusunda, Gûta'daki Beytü'l-Ebrar denilen yere karargâh kurmuş, şehre doğru yaklaşmaya başlamıştır. Dımaşk'ın milis gücü ahdâslar ve halkın bir bölümü ile Nûreddin'in askerleri arasında zaman zaman küçük çarpışmalar yaşansa da Nûreddin, şehir üzerindeki baskısını önemli bir çatışmaya girmeden aşamalı olarak artırmıştır. Bu hâl bir hafta devam ettikten sonra 10 Safer 549 (26 Nisan 1154) Pazartesi günü Nûreddin'in askerleri ile Dımaşklılar arasında yoğun çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Nûreddin'in ordusu, şehrin önündeki Bab Keysân ve Debağa'ya ulaşmış; Dımaşk'ın elinde surları güçlü bir şekilde koruyacak kimse kalmadığından bazı askerler surlara çıkmayı başarmıştır.[678] Surlara bayrak dikilmiş ve "Nûreddin ya Mansur (ey Muzaffer)" diye surların üzerinden seslenilmiştir. Halk, Nûreddin'e muhabbet duyduğundan onlara engel olmamış; önce Doğu Kapısı (el-Babû'ş-Şarkî) sonra Tuma Kapısı (el-Babû't-Tûma) ele geçirilmiştir. Nûreddin, açlıktan ve Haçlıların şehri ele geçirmesinden korkan tüm halkın sevinç gösterisi içinde şehre

[675] Şair İbn Münir, 546'daki Dımaşk kuşatması sırasında söylediği bir şiirde, Dımaşk yöneticilerini Haçı sırtlamak ve Allah'ın partisine karşı savaşmakla itham etmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 256.)
[676] Alptekin, *Dımaşk Atabegliği* s. 159.
[677] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 217.
[678] İbnü'l-Kalânisî, ilk askerin Yahudi bir kadının uzattığı iple surlara çıktığını kaydetmiştir. (s. 504) Bu kayıt, bazı sonraki tarihçilerce de tekrarlanmıştır. (Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 222; İbn Kādî Şühbe, vr.108)

girmiş; Abak, önde gelen emirleri ile iç kaleye çekilmiştir. Nûreddin, ona güvence verince Atabeglik sarayındaki bütün mallarını yanına alarak kaleden çıkmıştır. Nûreddin, ona iyi davranmış; halkın da can ve malının güvence altında olduğunu ilan etmiş, yağmalamaya izin vermemiş, malları zarar görenlere tazminat vereceğini duyurmuştur. Abak ve etrafındaki önde gelen emirlerle gitmek isteyen herkes Nûreddin tarafından Humus'a yerleşmek üzere Dımaşk'tan yollanmıştır.[679] İç çekişmeler sırasında tutuklanan, Haçlılara karşı mücadelenin ünlü emirlerinden Bozan serbest bırakılmış; Reis İbn Sufî ise evinde kalmış, fetihten kısa bir süre sonra 4 Rebîülevvel 549'da (19 Mayıs 1154) öldüğü duyurulmuştur.[680]

Abak, şehir kuşatma altında iken çok miktarda para ve Baʿlebek'in kendilerine teslimi vaadiyle Kudüs Haçlı Krallığı'ndan yardım istemiştir. Fakat Haçlı birliği, Dımaşk yakınlarına geldiğinde şehir, Nûreddin'in eline geçmiştir.[681] Bununla birlikte Nûreddin, Abak'ın Haçlılarla yaptığı anlaşmayı bir süre sürdürmüş, Haçlılara yılda sekiz bin dinar ödemeye devam etmiştir.[682]

Nûreddin, Dımaşk'taki işlerini düzene koyduktan sonra Halep'e geri dönmüş, Dımaşk'ta kendisine nâib olarak Şîrkûh'u bırakmıştır.[683]

2.2.3. Baʿlebek'i Teslim Alması

Baʿlebek, Dımaşk'ın Nûreddin tarafından ele geçirilmesinden önce Abak tarafından Dehhâk adındaki birine teslim edilmişti. Dehhâk, şehri Nûreddin'e teslim etmek istemiyordu. Nûreddin, bunun üzerine 550'de (1155) Baʿlebek'in üzerine yürümüş; Dehhâk direnmekten vazgeçerek şehri 7 Rebîülevvel 550 (11 Mayıs 1155) Perşembe günü teslim etmiştir.[684] Necmeddin Eyyûb'un teslim alınmasında yardımcı olduğu

[679] İbnü'l-Kalânisî, s. 503-506; Abak, Dımaşk'ta Dımaşk siyasetine karışmayı sürdürünce Humus'tan çıkarılmış; Balis'e gönderilmiş, bu durum zoruna gittiğinden Bağdat'a göç etmiş ve orada ölmüştür. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 398; *Atâbekiyye*, s. 109; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 222; İbn Kādî Şühbe, vr.108; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 114; İbnü'l-Verdî, Cilt: 2, s. 55; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 185; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, s. 160.)

[680] İbnü'l-Kalânisî, s. 506; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 223.

[681] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 398; *Atâbekiyye*, s. 108; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 337; İbn Kādî Şühbe, vr.108.

[682] İbnü'l-Kalânisî, s. 509, 516; Zehebî, *Târîħü'l-İslâm*, Cilt: 38, s. 7. Stevenson, anlaşmanın muhtemelen 1156'ya kadar devam ettiğini yazmıştır. (s. 174.)

[683] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 285.

[684] İbnü'l-Kalânisî, s. 509. İbnü'l-Esîr, bu vakayı 552 yılı olayları içinde aktarmış (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 419), İbn Vâsıl da ondan olduğu gibi alıntı yapmıştır. (İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 128-129.)

Baʿlebek, İmâdüddin Zengî Devri'nde olduğu gibi yeniden Necmeddin Eyyûb'a verilmiştir.[685]

2.2.4. Diplomatik İlişkilerini Geliştirmesi

Kuzeyde II. Joscelin'in Tel Bâşir merkezli kontluğunu yıktığı hâlde kontluğun topraklarının önemli bir bölümünü Türkiye Selçukluları'na ve çevre emirliklere kaptıran Nûreddin, Dımaşk Atabegliği'nin mirasını tek başına devralmıştır. Bu devirden sonra, Nûreddin'in devleti, kendisine yönelik beklenti ve hesapların arttığı, daha etkin bir bölge gücü hâline gelmiştir. Sonraki birkaç fetih neticesinde Müslüman Suriye'nin birliğini sağlayan bu gelişmeyle Nûreddin, artık şehir veya kale sahibi bir bey olarak değil, "melik" olarak kabul görmüştür. Dımaşk'ın ona tabi olduğu 546 (1151) yılında Abbâsî Halifesi el-Muktefî-Liemrillâh'ın elçisi Şeyh Şerefeddin b. Ebû Asrûn, Bağdat'tan gelip ona hilʿat giydirmiştir.[686] Dımaşk'ı ele geçirdiği 549'da (1154) ise Halife, yine elçisini göndermiş, ona kılıç kuşamış, "Melikü'l-Âdil" unvanını vererek hükümdarlığını onaylamış ve ondan Mısır üzerine bir sefer düzenlemesini talep etmiştir.[687] Dımaşk'ın zaptından önce ve sonra Mısır siyasetinin tarafları ile hep temas hâlinde olan,[688] Haçlılara karşı stratejisi kapsamında siyasî tutumlarını süreç odaklı düzenleyen Nûreddin, Mısır üzerine herhangi bir sefer düzenlemediği gibi Mısır'la yoğun bir diplomatik ilişki de geliştirmiştir.

Nûreddin, 548 yılı başlarında (1153) Vezir İbnü's-Sellâr'ın ölümü üzerine, onun yerine geçen Abbas es-Sanhâcî ile yakınlık kurmuş, Abbas es-Sanhâcî, Melikü's-Sâlih'e yenildiğinde Suriye'ye sığınmayı ve oradan hazırlık yapıp tekrar Mısır'a dönmeyi düşünmüş, Melikü's-Sâlih de onun bu hareketini engellemek için Suriye'ye saldırmaktan söz etmiştir. Abbas es-Sanhâcî, Dımaşk'ın Nûreddin tarafından zaptından kırk iki gün sonra 23 Rebîülevvel 549'da (7 Haziran 1154), Üsâme b. Münkız ile Suriye'ye doğru yola çıkmış, yolda önce Bedevî saldırısına, ardından Askalân ve Gazze civarında iken Haçlı saldırısına uğramış, oğlu ile birlikte Haçlılar tarafından öldürülmüş; ailesi ve yakınlarından kaçabilenler de çölde susuzluk ve açlıktan ölmüştür. Üsâme'nin kardeşinin de esir alındığı olay Müslümanlar arasında üzüntüye yol

[685] İbn Ebû Tay, Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 295; İbn Kādî Şühbe, vr. 110.
[686] İbnü'l-Kalânisî, s. 509; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 265.
[687] Süyûtî, s. 675; *A History Of The Cruasedes*, Cilt:1, s. 519. Süyûtî'nin aktardığı bu bilgi makul olmakla birlikte ilk kaynaklarda geçmemiştir.
[688] İbn Münkız, s. 17-18.

açmıştır.[689] Nûreddin, buna rağmen Vezir Melikü's-Sâlih'le iletişim kurmaya ve Bizans-Haçlı ittifakına karşı Mısır'la ittifak içinde görünmeye çalışmıştır. Çalışmamızın bundan sonraki sayfalarında yer verileceği üzere, Nûreddin, Dımaşk'ın Muînüddin Üner Devri'nin yetenekli şahsiyetlerinden Hâcib Mahmud el-Müsterşidî'nin diplomasi becerisinden istifade etmiş; 552-554 (1157-1159) yıllarında Dımaşk'la Mısır arasında sürekli bir elçi gidiş gelişi söz konusu olmuştur.[690] Bu süreçte Melikü's-Sâlih de Nûreddin'le dostluk kurma konusunda istekli olmuş, Üsâme ile gönderdiği şiirlerde (553/1158-1159) hastalığından dolayı ona geçmiş olsun dileğinde bulunmuş, *"Sen uzakta olsan da dostsun"* diye hitap etmiş, onun faaliyetlerini övmüş, onu Haçlılara karşı savaşı sürdürmeye teşvik etmiş; bu konuda yanında yer alacaklarına yemin etmiştir.[691]

Dımaşk'ın ele geçirilmesinden sonra çevre devletler de Nûreddin'le ilişkilerini geliştirme yoluna gittiklerinden Dımaşk ve Halep, birer diplomasi merkezine dönmüştür.

Şâban 550'de (Eylül-Ekim 1155) Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıcarslan ile kardeşlerini barıştırarak Anadolu'ya yönelecek bir Bizans tehdidinin önüne geçen Nûreddin, Zilhicce 550'de (Ocak-Şubat 1156) Artuklu Emiri Karaarslan'ı Halep'te kabul etmiştir.[692] 552 Safer ayının sonlarında (1157 Nisan ayının başları) Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in elçisi Dımaşk'a ulaşmış; aynı yıl farklı vilayet ve kalelerin sahipleri de Nûreddin'e elçiler göndermişlerdir. Suriye'nin birliğini büyük ölçüde sağlayan Nûreddin, onlar için düşmanlarına karşı güçlü bir dayanak olmuştur.[693] Şevval/Kasım-Aralık ayında ise Irak'ın ünlü âlimlerinden Ebü'l-Hayat Muhammed b. Ebi'l-Kasım b. Ömeri'l-Belhî de Irak Selçuklu Sultanı ve vezirinden bir mektupla Dımaşk'a gelmiştir.[694]

[689] İbn Münkız, s. 19-20; İbnü'l-Kalânisî, s. 508.
[690] Makrîzî, *İtti ʿaz*, Cilt: 3, s. 233-236.
[691] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 326-329.
[692] İbnü'l-Kalânisî, s. 510-511.
[693] İbnü'l-Kalânisî, s. 518-519.
[694] İbnü'l-Kalânisî, s. 531-532.

2.2.5. Dımaşk'ı Zaptının İçişleri Açısından Neticeleri

Dımaşk zapt edilirken Nûreddin'in iki büyük ordu komutanından İsfehsâlâr Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, hacda bulunmaktaydı.[695] Şehri zapt edecek öncü birlikler Selâhaddin'in amcası, İsfehsâlâr Esedüddin Şîrkûh komutasında şehrin önüne gelmiştir. Şîrkûh, şehrin surlarının aşılmasında ve kapılarının açılmasında önemli rol üstlenmiş, ağabeyi Necmeddin Eyyûb da şehrin fethe hazırlanmasında ve teslim edilmesinde Nûreddin'e yardımcı olmuştur.[696] İki kardeşin bu hizmetleri şehrin ele geçirilmesinden sonra, onların Nûreddin Devleti'ndeki konumlarını yükseltmiştir: Kendisine Baʿlebek'in de teslim edildiği Necmeddin Eyyûb, Dımaşk nazırı olarak Nûreddin'in huzurunda oturma hakkına sahip tek emir konumuna çıkarken, Şîrkûh ise onun Dımaşk'taki nâibi olmuştur.[697] Şehrin şahneliğine de önce Necmeddin'in büyük oğlu Turan Şah getirilmiş; ardından bu görev, 546'deki (1151) kuşatmadan sonra Dımaşk'ı terk edip Nûreddin'in hizmetine giren Selâhaddin'e verilmiş; Selâhaddin şehrin divanında görev almıştır.[698] Bu görevlendirmelerle Şîrkûh'un devlet içindeki gücü zamanla Nûreddin'in gücüne yaklaşmıştır.[699]

Nûreddin, Dımaşk'ın fethiyle büyüyen ülkesinin bütünlüğünü koruma yönünde önlemler almış, merkezî teşkilatlanmasını güçlendirme yoluna gitmiş, yargı birliği ve malî birliğin sağlanması alanlarında önemli kararlar almıştır. Bu doğrultuda, Kadı Kemâlüddîn Ebü'l-Fadl Muhammed b. eş-Şehrezûrî, 557 (1161-1162) yılında ülkedeki bütün mahkemelerden sorumlu kadılığa (kādılkudât) atanmış, bütün kadılara yazı gönderilerek bundan sonra kararlarını onun nâibi olarak vermeleri emredilmiştir.[700]

---

[695] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 294-295.
[696] İbnü'l-Kalânisî, s. 509; İbn Ebû Tay, Akt.: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 285; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği* s. 159.
[697] İbnü'l-Kalânisî, s. 516; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye,* s. 172; İbn Ebû Tay, Akt.: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 285, 295-296; *A History Of The Cruasedes*, Cilt: 1, s. 519.
[698] İbn Ebû Tay, Akt.: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 265, 296-297; İbn Ebû Tay, Selâhaddin'le divanın reisi (sahibüddivan) Ebû Sâlim b. Hümâm'ın arasında ihtilaf çıkması üzerine Selâhaddin'in Dımaşk'ı terk edip Halep'e gittiğini, bunun üzerine Nûreddin'in Ebû Sâlim'i yakalattırıp sakalını kestirerek cezalandırdığını kaydetmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 297. Ancak İbnü'l-Kalânisî'nin 551 yılı olaylarıyla ilgili anlatımına bakılırsa bu bilgi hatalıdır. İbnü'l-Kalânisî'ye göre Ebû Sâlim ile Şîrkûh arasında problem yaşanmış, bunun üzerine Nûreddin Dımaşk'a geldiğinde ona sakalını kestirip yüzüne kor sürerek eşeğe ters bindirme ve bu hâl içinde *"Bu hain ve muhbirlerin cezasıdır."* diye ilan ederek Dımaşk sokaklarında teşhir edilme cezası vermiştir. (s. 516.)
[699] Şeşen, *"Eyyûbîler",* **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1995, Cilt: 12, s. 20.
[700] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 342.

Kemâleddin'e aynı zamanda Dımaşk'ın bütün vakıf, divan ve idare işleri de tevdi edilmiştir.[701]

Nûreddin bu kararla kadıları kontrol altına alırken aynı zamanda ülkeyi yargı sistemi açısından da birleştirmiştir. Fakat devleti merkezîleştirme yönündeki bu karar, daha önce "şehir devleti" düzeni içinde, kendi aralarında bir hiyerarşi içinde yer almadan çalışan kadıların tepkisiyle karşılaşmıştır. Dımaşk Kadısı Zekiyüddîn ve tarihçi İbnü'l-Adîm'in Halep kadısı dedesi Ebü'l-Fadl Hibetullah b. Ebî Cerade emre uymak istemeyince azledilmişlerdir. Halep kadısının yerine Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'nin önerisiyle, başkadı eş-Şehrezûrî'nin oğlu Muhyiddin Ebû Hamid İbn Kemâleddin ve Ebü'l-Mefahir Abdulğafur b. Lokman atanmışlardır.[702] Bunlarla birlikte Hama Kadısı Emireddin b. Ceyş'in yerine Kemâlüddîn'in kardeşinin oğlu Şemseddin Ebü'l-Kâsım; Humus Kadısı Ca'fer b. Ebu'l-Hindî'nin yerine de Şerefüddîn Ebu'l-Mealî getirilmiştir.[703] Ülkenin büyük şehirlerinin kadılarının değiştiği bu atamalarla, devletin merkezîleşip başkent etrafında toplanması kararına karşı gerçekleşen itirazlara son verilmiştir.

Nûreddin'in büyüyen ülkesini idarî açıdan merkezîleştirerek bütünleştirme yönündeki diğer adımı malî konularda gerçekleşmiştir. Nûreddin, 553'te (1157) Şeyzer'de iken toplam geliri 150 bin dinar olan mükûs vergisini ülkenin tamamında kaldırmıştır.[704] Ancak Dımaşk'ın fethi sırasında kaldırdığı bazı vergileri, muhtemelen depremlerden dolayı, ülkenin bir kısmında da olsa yeniden getirmiştir. 553 Receb (1158 Ağustos) ayının sonlarında Dımaşk'ta halktan bir grup, Nûreddin'in Dımaşk'ın fethinden sonra iptal edilip sonraki dönemde geri getirilmiş bazı vergileri kaldırması içinde toplanmış, Nûreddin'i eleştirmiş, ona yönelik kötü hitapta bulunmuş, mektup yazmış, onun pek çok üründen alınan vergileri kaldırmasını istemişlerdir. Ancak onlara cevap verilmemiş; tutumlarında ısrar edince halk onlardan rahatsız olmuş ve bunun üzerine Nûreddin, durumu gözden geçirerek söz konusu vergilerin kaldırılmasını istemiştir. 12 Ramazan/7 Ekim'de ise vergilerin bütün ülkede mutat sınıra çekilmesini emretmiştir.[705] Onun bu

[701] İbnü'l-Ezrâk, s. 126.
[702] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 103, İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 342; İbnü'l-Ezrâk, s. 125-126. Halep'e iki kadı atanması, Nûreddin'in Hanefî ve Şafiîler için ayrı kadı atamasındandır.
[703] İbnü'l-Ezrâk, s. 126.
[704] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 339.
[705] İbnü'l-Kalânisî, s. 538-539.

konudaki emirnamesi, bütün topluma duyurulmuş, böylelikle büyüyen ülke malî açıdan birliğin sağlandığı bütüncül bir yapıya kavuşmuştur.

2.2.6. Dımaşk'ı Zaptından Sonra Haçlılara Yönelik İlk Akınları

Nûreddin, Dımaşk'ın ele geçirilmesiyle Kudüs Haçlıları ile doğrudan temas etme imkânı bulmuştur. Urfa'nın kuzeyinden Mavera-i Ürdün'e uzanan topraklarının batı sınırlarında Akdeniz sahili boyunca Haçlı hâkimiyeti söz konusuydu. Akdeniz, buradaki Haçlıların Sicilya Krallığı ve Avrupa'dan yardım alma kapısı olarak açık duruyordu. Kuzeydeki Antakya Prinkepsliği ile Bizans arasındaki ilişki ise güneydeki Haçlılara İstanbul'a kadar uzanan bir ittifak kurma olanağı tanıyordu. Haçlılara karşı Müslümanlar arasında ittifak kurarak mücadele etmeyi siyaset hâline getiren Nûreddin, ittifak edebileceği, istikrarlı bir Müslüman güçten yoksundu. Bağdat karışıklık içindeydi, Mısır'da henüz önceki yılın büyük karışıklıklarından çıkmıştı, istikrar bulacağı belirsizdi.[706] Kuzeydeki müttefiki Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, 550'de (1155) ölmüş;[707] Nûreddin, onun ölümüyle sadece Anadolu'nun ittifakından değil, Bizans'a karşı sağlam bir setten de yoksun kalmıştı. Mesud'un yerine geçen II. Kılıcarslan ve kardeşleri arasında taht çekişmesi ortaya çıkmıştı.[708] Dânişmendlilerin de karıştığı bu çekişme,[709] Bizans'a doğrudan ve Antakya Prinkepsliği üzerinden bölgeye müdahale etme imkânı verebilirdi.

Nûreddin, bu yapı içinde temkinli tutumunu sürdürmüş, yeniden yapılanma gereksinimi de duyarak Dımaşk zaferini Haçlılara karşı hemen harekete geçeceği bir zemin olarak kullanmamıştır.[710] Aksine Haçlı uyumunu engelleyecek şekilde Kudüs Haçlıları ile daha Baʿlebek'in zapt edilmesinden önce bir yıllık bir saldırmazlık anlaşması yapmıştır. 24 Rebîülevvel 550'de (28 Mayıs 1155) [711] yapılan bu anlaşmanın koşulları tam olarak bilinmemektedir. Fakat sonraki gelişmelere bakılırsa bunun mutlak bir saldırmazlığı içermekten ziyade Dımaşk ile Kudüs Haçlı Kontluğu arasında geçmişte var olan, Dımaşk'ın her yıl Kudüs Haçlı Krallığı'na bir miktar ödemede bulunma koşullarını

[706] Bağdat'ın durumu için bkz. İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 101-102; Mısır'daki karışıklıklar için bkz. Makrîzi, İttiʿaz, Cilt: 2, s. 208-222.
[707] Kesik, *I. Mesud*, s. 114.
[708] Merçil, s. 123-124.
[709] Kesik, *Dânişmendliler*, s. 124-126. Bu dönemde Dânişmendli Yağıbasan'ın (ö. 559/1164) da Nûreddin'in ülkesi için tehdit oluşturduğu öne sürülmüştür. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 393; Kesik, *Dânişmendliler*, s. 124-126.)
[710] Stevenson, s. 173-174; Runciman, Cilt: 2, s. 286; *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 519-520.
[711] İbnü'l-Kalânisî, s. 509.

sürdürdüğü ve bunun Kudüs Haçlı Krallığının Dımaşk'a kadar uzanan bir saldırı içinde bulunmasını engellediği düşünülebilir.

Nûreddin, Dımaşk'ın birinci ve ikinci kuşatılması sırasında Haçlılara karşı harekete geçmemiştir. Menbic nâibinin Tel Bâşir'i teslim alması dışında, Nûreddin'in Dımaşk'ın zapt edilmesi sürecinde Haçlılara yönelik kayda geçen önemli tek faaliyeti, Akdeniz sahilinde Dımaşk ile Humus sınırında yer alan,[712] Humus'a iki merhale uzaklıktaki küçük ve korunaklı şehir[713] Antartus'un fethidir. 547 yılının başında (Nisan 1152) gerçekleşen bu vakada Nûreddin, önce Antartus'u kuşatmış, çok sayıda Haçlının öldürülmesi üzerine Antartus Haçlıları, canlarının bağışlanması karşılığında çevrelerindeki Haçlı kaleleri ile birlikte teslim olmuşlardır.[714]

2.2.6.1. Hârim'i Kuşatması

Dımaşk'ın ele geçirilmesinden sonra, Nûreddin'in ordusu ile Haçlılar arasında kayda geçen ilk savaş, Nûreddin'in Antakya'nın doğusundaki Hârim Kalesi'ni kuşatmasıdır. Hârim Kalesi, 544'te (1149) Nûreddin tarafından fethedilmiş[715] ancak bilinmeyen bir tarihte yeniden elden çıkmış, Antakya Haçlılarının hâkimiyeti altına girmiş; daha sonra kuzeydeki gelişmeler, Nûreddin'in bu kaleye müdahale etmesini gerektirmiştir.

Antakya Prinkepsliği'nde Raymond'un dul karısı Constance, kendisi ile evlenmek isteyen pek çok asili reddedip Fransa Kralı Louis ile birlikte İkinci Haçlı Seferi'ne katılıp ülkesine dönmeyen Renaud de Châtillon'la 547-548 (1153) ilkbaharında evlenmiştir. Bizans Kralı Manuel'in rızası alınmadan yapılan bu evlilikten sonra Antakya yöresi bir kez daha hareketlenmeye başlamıştır.[716] Constance'e yakıştırılmayan Renaud de Châtillon, kendisini Antakyalılara kabul ettirmek için bölgede faaliyetler içine girmiştir. Ayrıca Prinkepsliğe bağlı Hârim Kalesi'nin Haçlıları da çevrede bozgunculuk yapmaktaydılar. Nûreddin, bu gelişmeler üzerine 24 Safer 551'de (18 Nisan 1156) Hârim Kalesi'ni kuşatmıştır. Kuşatma sırasında çok sayıda Haçlı öldürülmüş, bir o kadar Haçlı da esir edilmiştir. Bu kayıplar karşısında kaledeki

[712] Yâkūt, Cilt: 1, s. 280.
[713] İdrîsî, şehrin karşısında üzerinde bir kilisenin de bulunduğu bir adacığın bulunduğunu yazmıştır. (s. 375.) Ancak şehrin fethedildiğini anlatan kaynaklar, bu adacıktan söz etmemişlerdir.
[714] İbnü'l-Kalânisî, s. 492; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 269; İbnü'l-Esîr, bu fethi kayda geçmemiştir. İbn Asâkir'in Nûreddin biyografisinde de bu kalenin ismi Nûreddin tarafından fethedilen kaleler arasında anılmamıştır. (Cilt: 57, s. 118-124.)
[715] Tritton ve Gibb, s. 301; Runciman, Cilt: 2, s. 273.
[716] William of Tyre, Cilt: 2, s. 224; Runciman, Cilt: 2, s. 289.

Haçlılar, kalenin çevresindeki bölgenin yarısının Nûreddin'e verilmesi koşuluyla anlaşmak istemiş; Nûreddin de bunu kabul etmiştir. Haçlılarla mücadeledeki öncü konumunun ve sahadaki zaferlerin halka anlatılmasına önem veren Nûreddin, bu vakada öldürülen Haçlıların bir kısmının kafasını Dımaşk'ta sergilemiş;[717] zaferinin büyüklüğünü Dımaşk halkıyla paylaşmıştır.

9 Şâban 551 (27 Eylül 1156) Perşembe gününden itibaren Halep ve Hama çevresinde peş peşe şiddetli depremler meydana gelmiş; 25 Şâban (13 Ekim) Cumartesi gününe kadar yaklaşık kırk kez yer sarsılmıştır. Depremin etkisiyle Halep ve Hama çevrelerinde pek çok yer yıkılmış, Efâmiye Kalesi'nin bir burcu da harap olmuştur. 29 Şâban'da (17 Ekim) yeni bir deprem dizisi daha başlamış, 22 Şevval'a (8 Aralık) kadar süren bu deprem dizisinde ise Halep çevresi tekrar zarar görürken Şeyzer halkının önemli bir kesimi ölmüş, Kefertâb ve Hama halkı da göç etmiştir. Dımaşk yöresi ise zarar görmemiştir.[718] Ramazan 550'de (Ekim-Kasım 1155), II. Kılıcarslan'ın eski Urfa Kontluğu'na ait topraklarına girip Türkiye Selçukluları ile Dânişmendliler arasındaki çatışmadan yararlanarak Antep, Dülük ve muhtemelen Sümeysât kalelerini ülkesine katan[719] Nûreddin, bu deprem dizisi sırasında 21 Ramazan 551 (7 Kasım 1156) Çarşamba günü Dımaşk'a gelmiştir. Şevval ayında (Kasım-Aralık), Şâban ayının başı (19 Eylül 1156) tarihi esas alınarak Kudüs Haçlıları ile saldırmazlık anlaşması bir yıl daha uzatılmıştır. Anlaşma yazılı bir metne dönüştürülmüş, Haçlıların daha önce Dımaşk yönetimine yükledikleri sekiz bin Surî[720] dinar da kendilerine ödenmiştir. Ancak Zilhicce ayının sonlarında/1156 Ekim ayı ortalarında Haçlılar anlaşmayı Banyas civarındaki faaliyetleri ile ihlal etmişlerdir.[721]

2.2.6.2. Banyas'ı Fethi ve Yakıp Terk Etmesi

Nûreddin ile Kudüs Haçlı Krallığı arasındaki saldırmazlık anlaşmasından yararlanıp Haçlıların elindeki Banyas Kalesi'nin çevresine sürülerini otlatmak için gelen büyük bir

[717] İbnü'l-Kalânisî, s. 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 406; *Atâbekiy*ye, s. 109; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 302; İbn Kādî Şühbe, vr. 111. İbn Kesîr, bu vakayı daha sonra gerçekleşecek Hârim'in fethiyle karıştırarak kalenin büyük bir savaştan sonra fethedildiğini ve bu fethin büyük fetihlerden biri olduğunu yazmıştır. (Cilt: 12, s. 219.)

[718] İbnü'l-Kalânisî, s. 514-515; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 304-305; Nûreddin Mahmud Devri depremleri için bkz. Abdulkadir Turan, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Faaliyetlerinin Şekillenmesinde Depremlerin Etkisi", **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt.3, Sayı: 6, 2017, ss. 1-34.

[719] İbnü'l-Kalânisî, s. 511; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 297; Runciman, Cilt: 2, s. 286; Stevenson, s. 175, 176.

[720] Bir tarafında dinarı basan hükümdarın resminin, diğer tarafında Butros ve Balis'in resimlerinin bulunduğu dinar. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 302, muhakkik notu.)

[721] İbnü'l-Kalânisî, s. 514; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 302; Stevenson, s. 174.

Türkmen grubu, Kudüs Kralı III. Baudouin'in dikkatini çekmiştir. Akdeniz sahillerinden gelen yeni Haçlı gruplarından da cesaret alan Baudouin, Nûreddin ile yaptığı anlaşmaya ihanet edip 551 Zilhicce ayının sonlarında (1157 Şubat ayının başları) Banyas yakınlarındaki Şuara bölgesinde çobanları gafil yakalayarak Türkmenlerin sürülerini yağmalamış, anlaşmanın devam ettiğini düşünen çok sayıda Türkmeni de esir almıştır.[722]

Nûreddin ise bu sırada daha evvelki depremlerin tahribatını gidermekle uğraşırken 19 Safer 552 (2 Nisan 1157) Çarşamba günü yeni bir deprem dizisi başlamış; cuma günü öğleden sonraya kadar yaşanan bu depremlerde Şeyzer, Efâmiye, Hama, Kefertâb ve Halep civarının ağır hasar aldığı Dımaşk'a bildirilmiştir. Buna rağmen Nûreddin, anlaşmalarını bozan Haçlılara karşı savaş hazırlıklarının yapılmasını emretmiştir. Nûreddin, 13 Rebîülevvel 552'de (25 Nisan 1157) Bʿlebek taraflarına yönelmişken Haçlıların Hama ve Humus çevresinde göründüğü kendisine bildirilmiştir. Kendisi Baʿlebek civarında Re'sulma'da iken kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân da 700 Haçlı atlısının çok sayıda piyade ile birlikte şehri korumak, mal ve silahla takviye etmek üzere Banyas'a doğru geldiklerini haber almıştır. Nusretüddin, Haçlıları Banyas'a varmadan tuzağa düşürmüş ve aynı gün (13 Rebîülevvel 552/25 Nisan 1157) onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Nûreddin'in Baʿlebek'teki karargâhına çok sayıda esir gönderilmiş; bu esirler Nûreddin'in emriyle öldürülmüştür.[723] Nûreddin'le buluşmak için Baʿlebek'e doğru gelen Şîrkûh ise ülkenin kuzeyinde Bukaye Vadisi taraflarında başka bir Haçlı birliğini bozguna uğratmış ve 25 Rebîülevvel (7 Mayıs) Pazartesi günü, çok sayıda Türkmen tarafından desteklenmiş ordusu ile birlikte Nûreddin ile buluşmuştur. Burada Banyas'a karşı cihad kararı alınmıştır.[724]

Dımaşk'ın zapt edilmesinden önce Haçlılara karşı savaşlara başka emirliklerle ittifak içinde katılmayı siyaset edinen Nûreddin, şehri ele geçirmesinden sonraki bu ilk büyük savaşta, -Dımaşk'ı ele geçirme amacına uygun olarak- Dımaşk'taki nüfustan istifade yoluna gitmiş, seferberlik ilan ederek ahdâsları, gönüllü kişileri, fakihleri, sufîleri ve diğer dindar kişileri de ordusuna katmıştır. Nûreddin'in ordusu, 7 Rebîülâhir (19 Mayıs

[722] İbnü'l-Kalânisî, s. 517; William of Tyre, s. 255-256; Runciman, Cilt: 2, s. 286-287; Abdulkadir Turan, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 33, Sayı: 1, 2018, s. 224.
[723] İbnü'l-Kalânisî, s. 518-520; Runciman, Cilt: 2, s. 286-287; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 310-311.
[724] İbnü'l-Kalânisî, s. 521; Turan, ""Nûreddin Mahmud Zengî'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı", s. 225.

1157) Cumartesi günü Banyas çevresine mancınık gibi savaş aletleri ile birlikte varmıştır.[725] Şîrkûh'un ordusu ise Hevneyn çevresinde iken yüz civarındaki bir Haçlı birliği, ordunun farkında olmaksızın Şîrkûh'un öncü birliklerine saldırmış, Şîrkûh'un ordusu Haçlı birliğinin tamamına yakınını imha etmiştir. Dımaşk'ta kazandığı başarıyı kalıcılaştırmak isteyen Nûreddin, posta güvercinlerini kullanarak bu tür gelişmeleri her gün Dımaşk'a haber vermiş, cephe gerisini aralıksız bilgilendirmiştir. Nûreddin'in ordusu 10 Rebîülâhir (22 Mayıs 1157) Salı günü Banyas şehrini ele geçirmiş, Banyas iç kalesini de zorlamaya başlamıştır. Kalenin sahibi Onfroi de Toron kaleyi teslim etmek üzere iken Kudüs Haçlıları III. Baudouin'in komutasında Banyas kalesine ulaşmıştır. Nûreddin şehrin aşağı mahallerini yakarak Banyas'tan çekilmiştir. III. Baudouin, kalenin yıkılan taraflarını hızla onarıp Ürdün Suyu vadisinden güneye dönerken Nûreddin, onun birliğine Banyas ile Taberiye arasında, Taberiye Gölü'nün kuzeyinde, Mullaha denen yerde baskın düzenlemiştir. Kralın birliğindeki Haçlıların tamamı öldürülmüş veya esir alınmıştır. Kral, etrafında kalan birkaç şövalye ile birlikte Safed'e[726] kaçmış; Müslümanlar, kralın akıbetinden haber almadan Haçlıları ve onların yanlarında getirdikleri bütün varlıklarını Dımaşk'a götürmüşlerdir. Bu baskında sadece iki mensubunu kaybeten Nûreddin'in ordusu, esir Haçlıların dört-beşini aynı ipe bağlayarak ve öldürülen Haçlılardan yaklaşık bin Haçlı kafasını teşhir ederek halkın sevinç gösterileri arasında fetihten sonraki Pazar gününde (17 Rebîülâhir/27 Mayıs 1157) Dımaşk'a girmiştir.[727] William of Tyre'e göre bu baskında az sayıda şövalye öldürülmüşken çok sayıda şövalye ise esir edilmiştir. Esir alınanlar arasında Hugh de İbelin, kralın mareşalı Eudes de Saint Amand, John Gotmanus, Rohard of Jaffa, Balian,

[725] İbn Ebû Tay, Nûreddin'in Banyas'a 28 Rebîülevvel 552'de (10 Mayıs 1157) girdiğini (Banyas'ı fethettiğini) söylemişse de (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 314), bu bilgi, olayları anbean kaydeden İbnü'l-Kalânisî'nin anlatımlarına bakılırsa hatalıdır.

[726] 1140'ta Haçlılar tarafından inşa edilen Safed Kalesi, Templier şövalyelerinin elindeki kalelerden biridir. 1909'da kalıntıları Lawrance tarafından gezilmiş, fotoğraflanmış ve krokisi çizilmiştir, Lawrence, s. 81,84,87.

[727] İbnü'l-Kalânisî, s. 521-524; William of Tyre, s. 255-262; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 312-313; İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 314; İbn Kādî Şühbe, s. 112-113; *A History Of The Cruasedes*, Cilt: 1, s. 521; Stevenson, s. 177, Runciman, Cilt: 2, s. 286-287. Ebû Şâme, Nûreddin'in yaşam öyküsünü yazan ancak yazdıkları günümüze ulaşmayan Nizâmiyye Medreseleri âlimlerinden Ebü'l-Feth bin Ebi Hasan el-Eşterî'den konuyla ilgili aktarımda bulunmuştur. el-Eşterî, 553 yılı olaylarını anlatırken bir önceki yıl (552) Nûreddin'in Haçlıları ağır bir yenilgiye uğrattığını ve Humus Valisi Selâhaddîn el-Yağısyanî'nin Humus'a uğrayan sadece bir Türkmen süvari birliğinin yanında bin Haçlı esiri getirdiğini kendisine aktardığını, Kudüs Kralı (III. Bauoduin)nın bir kaleye sığınıp gece olunca o kaleden kaçarak kurtulduğunu ifade etmiştir. (Cilt: 1, s. 337.) İbnü'l-Esîr'in atladığı Banyas olayı, sonraki İslâm tarihçileri tarafından da genellikle atlanmıştır.

Balian'ın kardeşi ve Templier tarikatının üstadı Bertrand de Blanquefort da vardır.[728] William, *"yorulmak nedir bilmeyen"* Nûreddin'in bu baskından sonra tekrar Banyas üzerine yürüdüğünü fakat Baudouin'in Trablus ve Antakya Haçlıları ile birlikte Banyas'a doğru hareket etmesinden dolayı kuşatmaktan vazgeçtiğini de iddia etmiştir.[729] Bununla ilgili İslâm kaynaklarında herhangi bir ayrıntı geçmemiştir. Mahiyeti ne olursa olsun bu zafer, şehir Tuğteginliler Atabegliği'nde iken Haçlılara boyun eğen Dımaşk halkının gururunu okşayıp Nûreddin'in şehirdeki iktidarını sağlamlaştırmıştır.

Nûreddin'in Banyas'tan çekilme nedeni, başka çekilme tutumlarında olduğu gibi anlaşılmamıştır. O sırada herhangi bir deprem vuku bulmamıştır. Banyas vakasından sonra İbnü'l-Kalanisî'nin kaydettiği ilk deprem dizisi, Nûreddin'in cepheden ayrılmasından yaklaşık kırk beş gün sonra 25 Cemâziyelevvel (5 Temmuz) Perşembe günü yaşanmış; yine Halep, Humus, Kefertâb, Efâmiye çevrelerinde etkili olmuştur.[730] Ancak ülkenin kuzeyinde daha önce yaşanan depremlerin tahribatı henüz giderilememiş, kalelerin duvarları sağlamlaştırılmamıştır. Nûreddin'le Antakya Prinkepsliği arasında anlaşma bulunmakta iken Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıcarslan, Antakya tarafalarına geldiğinden Nûreddin, askerlerinin bir bölümünü Haçlılara karşı savaş için güneyde bırakırken diğer askerleriyle birlikte 25 Cemâziyelâhir (4 Ağustos 1157) Cumartesi günü Dımaşk'a gelmiştir. Ordu altı gün dinlendikten sonra 3 Receb 552 (11 Ağustos 1157) Pazar günü *"Haçlıların o taraflara yönelmesinden ve II. Kılıcarslan'ın yaklaşmasından dolayı"* kuzeye, Halep'e doğru hareket etmiştir.[731]

Nûreddin'in kuzeye hareket etmesinden bir sonraki gün 4 Receb 552 (12 Ağustos 1157) Pazartesi günü, Suriye'de yüz binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan bir deprem dizisi daha yaşanmıştır. Kuzeyde Hama harap olmuş, şehrin kalesi yıkılmış; Şeyzer'in eski depremlerde zarar gören kısımları dışında mahalleleri ayakta kalırken ünlü kalesi çökmüş, emir Tâcüddevle b. Asâkir b. Münkız ve onun ailesinin büyük çoğunluğu yıkıntıların altında can vermiştir. Humus halkı şehri terk ettiğinden kurtulmuş ama şehir

[728] William of Tyre, s. 261.
[729] William of Tyre, s. 262-264.
[730] İbnü'l-Kalânisî, s. 525.
[731] İbnü'l-Kalânisî, s. 525; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 314-315; Runciman, Cilt: 2, s. 287. Papaz Grigor, II. Kılıcaslan'nın burada Haçlılarla ve Ermenilerle sulh yapıp dostluk kurduğunu, makamına döndükten sonra da devletin ileri gelenleri ile görüşüp onların onayını alarak Kudüs, Antakya ve Ermeni Thoros'a elçiler gönderdiğini, şehirlerini ele geçirmiş olmasından dolayı Nûreddin'e karşı duyduğu kinle Nûreddin karşıtı bir ittifak oluşturmaya çalıştığını yazmıştır. (Papaz Grigor, s. 318-318.)

harap olmuştur. Halep'in ise etrafı zarar görmüş ama halk, kaleleri ve büyük binaları terk edip Ruhba çevresindeki dağlık bölgeye sığındığından Halep çevresinde insan kaybı daha az yaşanmıştır. Dımaşk'ta da halk, şehri terk edip bahçelik ve boş alanlara çekilmiştir. Hama'ya bağlı Ma'arretü'n-Nu'man ve Şumeymis Kalesi de yıkılan yerler arasında bulunmaktadır.[732]

Müslümanların kalelerinin yanında Haçlı kaleleri de depremden etkilenmiş, Antakya Kalesi'nin bir bölümü,[733] Humus'a mukabil dağlarda, batı tarafında Humus'la Baʿlebek arasında Humus'a bir gün mesafede yer alan[734] Hısnü'l-Ekrâd ve Arkad tamamen yıkılmış;[735] Sayda, Beyrut, Trablus, Akka, Sûr, Lâzkiye ve diğer Haçlı yerleşimleri harap olmuştur.[736]

Flandre Kontu Thierrey'in Filistin'e gelmesiyle birlikte depremin yol açtığı yıkımdan da cesaret alan[737] Haçlılar, depremi Suriye'de yeni bir istila hareketi için fırsata dönüştürmüşlerdir. Haçlı grupları toplanmış; kaleleri yıkılan, şehir merkezleri harap olan Müslümanlara saldırma kararı almışlardır. Şehirlerin halkları ve Türkmenler, Antakya tarafında onlara karşı koymak için hazırlığa başlamışlar ve İzaʿa'da karargâhlarını kurmuşlardır. Fakat Ramazan ayının başlarında (Ekim 1157) Nûreddin'de hastalık belirtileri baş göstermiştir. Hastalığı şiddetlenince Nûreddin, kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân'ı ve Şîrkûh'u devletin diğer ileri gelenleri ile birlikte yanına çağırıp onlarla ülkenin geleceğini konuşmuş, yapılan görüşmelerde Emîr-i Emirân'ın, Nûreddin'in halefi, Şîrkûh'un ise onun Dımaşk'taki nâibi olmasına karar verilmiştir. Şîrkûh, karardan sonra Haçlı tehlikesinden dolayı hemen Dımaşk'a geçmiş; Nûreddin ise Halep Kalesi'ne kapanmıştır. [738]

Nûreddin'in hastalığı yeni bir Haçlı buluşmasına zemin sağlamıştır. *"En büyük düşmanımız hasta, belki de ölmüştür"* diye birbirine haber yollayan Haçlılar, saldırı için

[732] İbnü'l-Kalânisî, s. 526-528; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 338.
[733] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 228.
[734] Yâkūt, Cilt: 2, s. 264.
[735] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 397.
[736] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 413; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 228-229. Buna rağmen Papaz Grigor'un bu depremle ilgili "*Müslüman şehirleri temelden yıkıldı, Hıristiyan şehirleri ise Allah tarafından bugüne kadar korundu*" sözü (Papaz Grigor, s. 316.), Antakya'nın kuzeyindeki Ermeni yerleşimleri ile ilgilidir. Thoros'un hükmettiği Çukurova coğrafyası, depremden kayda değer bir şekilde etkilenmemiştir.
[737] Stevenson, s. 178.
[738] İbnü'l-Kalânisî, s. 533-534; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 315.

harekete geçmişlerdir. Kudüs Kralı III. Baudouin, Filistin'de bulunan Flandre Kontu Thierrey ile buluşmuş, Antakya hakimi Renaud'u ikna etmiş, Ermeni Thoros'u da aralarına alarak söz konusu Haçlı buluşmasını, Hıristiyan buluşmasına dönüştürmüşlerdir. Munkizoğullarının neredeyse tamamının depremde vefat etmeleri üzerine bir grup İsmailî'nin yerleştiği Şeyzer Kalesi Haçlıların ilk hedefi olmuştur. 552 (1157) yılı sonlarına doğru Şeyzer Kalesi önüne gelen Hıristiyanlar, savaş ehli olmayan çevre halkını kısa sürede yenilgiye uğratmış;[739] Şeyzer halkından çok sayıda kişiyi öldürmüş, çok kişiyi de esir almışlardır.[740]

Kudüs Kralı III. Baudouin'in içlerinde yer aldığı Haçlılar, Şeyzer'i işgal etmek için birbirleriyle yarışmış, her biri kaleye ilk girenin kendisi olması için uğraşmıştır. İstila edilmek üzere olan kalenin kime ait olacağı hususunda Hıristiyanlar içinde ihtilaf çıkmıştır. Kral Baudouin, kaleyi Türklere karşı daha iyi koruyacağını düşündüğü Flandre Kontuna verme niyetinde ise de Renaud, Şeyzer'in eski hâkimlerinin Antakya'ya vergi verdiklerini belirterek Kontun kendisine bağlılık yemini etmesini istemiştir. Kont, soyluluk açısından kendisinden düşük düzeyde gördüğü Renaud'a bağlılık yemini etmeyince Hıristiyan birliği bozulmuştur. İsmailîlerin ve çevredeki diğer halkların karşı saldırıları karşısında tutunamayan[741] Haçlılar, Antakya tarafına doğru çekilmişlerdir ancak Nûreddin'in hastalığından dolayı cephede olmamasının verdiği fırsatı kaçırmak istemediklerinden, yeniden harekete geçip uygun buldukları her kaleye saldırma kararı almışlardır.[742] Bu karar doğrultusunda Efâmiye Kalesi'nin harabelerini işgal ettikten sonra Hârim çevresine ulaşmışlardır. Baudouin ve Kont Thierry, Hârim'in Müslümanlardan alınması konusunda anlaşmış, Hârim Kalesi,[743] 553 yılının başında

[739] William of Tyre, Cilt: 2, s. 265-267; Runciman, Cilt: 2, s. 292.
[740] İbnü'l-Kalânisî, s. 534. Anonim Süryânî, Haçlıların Şeyzer etrafından beş bin kadın ve erkeği esir aldıklarını yazmıştır. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 84.)
[741] İbnü'l-Kalânisî, s. 534. William of Tyre, İsmailîlerin Şeyzer'de Haçlılara saldırdığına değinmemiş, Haçlıların ihtilaf yüzünden çekildiğini iddia etmiştir (William of Tyre, Cilt: 2, s. 268.); Runciman da bu kaydı olduğu gibi almış, Baudouin'in ihtilaf karşısında burayı kaderine terk etmeyi en uygun yol olarak gördüğü şeklinde oldukça garip bir açıklamada bulunmuştur. (Cilt: 2, s. 292.) Şeyzer gibi Bizans Kralı'nın almakta güçlük çektiği muhkem bir yerin sadece iç ihtilaf yüzünden Haçlılar tarafından olduğu gibi bırakıldığı doğru değildir. Baudouin'i yüceltme eğiliminde olan Runciman, emrinde bu kadar büyük ordu varken onun küçük bir topluluğa yenilmesini saklamış olmalıdır ki sonraki olaylarda da Runciman'ın benzer bir tutumu söz konusudur.
[742] William of Tyre, Cilt: 2, s. 269-270.
[743] Olayı ayrıntılı olarak anlatan William of Tyre, kalenin ismini vermemiştir. (s. 270-271.) Stevenson, Hârim'in bundan önce Haçlıların elinde olduğu gerekçesiyle bu kalenin Hârim olduğundan kuşkuludur. (s. 179.) Runciman da buranın Hârim olduğunun Robert de Torigny dışında hiçbir kaynakta geçmediğini not etmiştir. (Cilt: 2, s. 292.) Oysa İbnü'l-Kalânisî yerin adını açık bir şekilde Hârim olarak vermiştir. (s.

(Şubat 1158'in ilk günleri) Haçlılar tarafından mancınıklarla atılan taşlarla dövülmüş; kale halkı, saldırılara direnmişse de kaleyi "kılıç zoruyla" teslim etmek zorunda kalmıştır. Haçlılar, Antakya sahasında gördükleri Hârim'i, -Renaud'un vasalı olması koşuluyla- Kont Thierry'e bağlı hareket eden Renaud St. Valery adlı bir şövalyeye teslim etmişlerdir.[744] Nûreddin'in ordusunun cephede olmamasından bir süre daha yararlanan Baudouin, Kudüs'te annesi Melisende ve teyzesi Flandre Kontu Thierrey'nin karısı Sibylle'nin yol açtığı patrik seçimi krizine dâhil olmak için Kudüs'e dönmüş, Halep'in batısından geçinceye kadar Trablus Kontu tarafından korunmuştur.[745]

Nûreddin'in hastalığı Halep'te Sünnîlerle Şiîler arasında çatışmaya yol açmıştır. Nûreddin'in yerine geçmek için Halep önlerine gelen kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân, şehrin kapılarında onun Halep nâibi Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'nin engeliyle karşılaşmıştır.[746] Dayeoğullarına muhalefeti ilen bilinen İbn Ebû Tayy'a göre Mecdüddîn, Halep'in idarenin kendisinde kalmasını istiyordu.[747] Şehir halkı ve ahdâslar ise *"Bu, kardeşinden sonra beyimizdir."* diyerek Nusretüddin Emîr-i Emirân'ı emir ilan edip isyan etmişler, Mecdüddîn isyan karşısında kaleye çekilmiş, şehrin Şiîleri, kendisini emir kabul etmelerine karşı isteklerini Emîr-i Emirân'a kabul ettirmişlerdir. Şehirde ezan, yeniden Şiî versiyonunda *"Hayʿala Hayri'l-ʿamel, Muhammedün ve Aliyyün hayrü'l-beşer (Haydi en hayırlı amele, Muhammed ve Ali insanlığın en hayırlısıdırlar)"* eklemesiyle okunmuştur. Ancak Nûreddin'in hayatta olduğu haberi gelince Halep'te düzen yeniden kurulmuş; Emîr-i Emirân, kendi idaresinde olan Harran'a yollanmış; Şîrkûh ise Dımaşk'tan yola çıkıp Halep'e gelmiş; Nûreddin'in huzuruna varıp hizmetine geri dönmüştür.[748]

Hastalığı düzelen Nûreddin, Şeyzer'in üzerine varmıştır. Bu sırada Şeyzer'i yöneten Beni Münkız ailesinden Tâcüddevle b. Münkız'ın hanımı, eski Dımaşk Atabegi Şemsü'l-Mülûk Börî'nin kaynaklarda kendisinden Hatun olarak söz edilen kız kardeşi ve deprem sırasında kalede bulunmayan Üsâme b. Münkız dışında kimse sağ kalmamıştır. Kale, Nûreddin'e teslim edilmiş; Nûreddin, kalenin bundan sonraki

536) Anonim Süryânî ise Hârim'in daha önce boşaltıldığı için Haçlıların burada kimseye zarar vermediklerini yazmıştır. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 84.)
[744] İbnü'l-Kalânisî, s. 536; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 326;William of Tyre, Cilt: 2, s. 268.
[745] William of Tyre, Cilt: 2, s. 271.
[746] İbnü'l-Kalânisî, s. 534.
[747] İbn Ebû Tay, Akt.: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 316.
[748] İbnü'l-Kalânisî, s. 315-316; İbn Ebû Tay, Akt.: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 315-316.

saldırılara karşı koyabilmesi için sur ve duvarlarını onarmıştır.[749] Şeyzer, Nûreddin'in Halep emiri olarak Suriye siyasetinde öne çıktığı günden bu yana Urfa Haçlı Kontluğu kalıntıları ve Dımaşk Atabegliği ile birlikte ülkesine kattığı üçüncü devlettir. Şeyzer'in fethiyle Nûreddin, Suriye'nin birliğine doğru bir adım daha yaklaşmıştır.

Safer 553'te (Mart 1158) Dımaşk'a dönmek üzere Halep'ten yola çıkan Nûreddin'in yolculuğu devam ederken bir grup Haçlı, Havrân ve Dâriya çevresini yağmalayarak ev ve camileri yakmış, pek çok kişiyi esir almıştır. Çok sayıda asker ve ahdâsın onlarla karşılaşmak üzere harekete geçmesi üzerine Haçlılar, yöreyi terk edip kaçmışlardır.[750] 6 Rebîülevvel 553 (7 Nisan 1158) Pazartesi günü Dımaşk'a varan Nûreddin, ordusunu Cisrü'l-Haşeb taraflarına sevk etmiştir. Kendisinden önce Şîrkûh, Türkmenlerle birlikte Sayda civarında bir grup Haçlı atlısını tuzağa düşürmüştür. Haçlıların çoğu öldürülürken bir kısmı da esir alınmıştır. Esir alınanlar arasında Hârim Kalesi'nin teslim edildiği Haçlı valisinin babası da bulunmaktadır.[751]

Nûreddin'in ordusu Cisrü'l-Haşeb çevresinde iken aniden Haçlı saldırısına uğrayıp dağılmıştır. Nûreddin de etrafında has askerlerinden ve önemli savaşçılarından çok az kişi olduğu hâlde, büyük bir cesaretle atından inip kendisini ok atışlarıyla savunmuş, savaşmaya devam etmiştir. Haçlılar, bu cesaret karşısında tuzağa düşürüldükleri korkusuyla kaçmış, Nûreddin yara almadan karargâhına geri dönmüş, kaçan askerlerini sadece kınamış, cezalandırmamıştır. Kudüs Haçlı Kralı III. Baudouin, bu sıralarda saldırmazlık anlaşması talebinde bulunmuş, iki taraf arasında elçiler gidip gelmişse de bir sonuca ulaşılmamıştır.[752]

---

[749] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 339, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 415; İbnü'l-Adîm, Nûreddin'in, Hatun'dan Beni Münkızların parasını sorduğunu fakat Hatun'un, *"Benim haberim yok, para varsa yıkıntıların altındadır."* dediğini de kaydetmiştir. (*Zübde*, s. 339.)

[750] İbnü'l-Kalânisî, s. 536. William of Tyre, bu olayı İbnü'l-Kalânisî'den farklı aktarmıştır. Şeyzer vakasında olduğu gibi yöre halkının Haçlı ordularını püskürtmesine hiç değinmemiştir; onun anlatımında saldırıyı düzenleyen Flandre Kontu Thierry ile birlikte III. Baudouin'in kendisidir ve Kral, Nûreddin'in Halep'ten döndüğünü haber aldığı için buradaki faaliyetine son vermiştir. (Cilt: 2, s. 272.) Runciman da, William of Tyre'nin yazdıklarını aktarmakla yetinmiştir. (Cilt: 2, s. 293.) Her iki anlatıcı da Şeyzer vakasında olduğu gibi Kralın, yöre halkına veya oraya intikal eden Türkmenlere yenilmesini özenle saklamış görünmektedirler.

[751] İbnü'l-Kalânisî, s. 537; William of Tyre, vakanın ayrıntılarını ve neticesini vermemiş, sadece Nûreddin'in "*cesur ve gururlu*" Şîrkûh'u burada Hıristiyanlara karşı sefere çıkardığını yazmıştır. (Cilt: 2, s. 272, 273.)

[752] İbnü'l-Kalânisî'nin bu şekilde özetle aktardığı (s. 538.) olayın ayrıntıları, Ebû Şâme tarafından megâzi türünde derlenmiştir. Ebû Şâme, Nûreddin'in yaşam öyküsünü yazan ancak yazdıkları günümüze ulaşmayan Nizâmiye Medreseleri âlimlerinden Ebü'l-Feth b. Ebû Hasan el-Eşterî'den konuyla ilgili ayrıntılı bir aktarımda bulunmuştur. Olayın tarihini hataen 556 olarak veren el-Eşterî'ye göre Nûreddin'in

Nûreddin'in Müslüman Suriye'nin birliği üzerinden kurduğu yeni devlet güçlenirken bölgedeki güçler arasında ittifak arayışları da devam etmiştir. Bu arayışların odağında 550'de (1155) "Melik" unvanıyla vezarete başlayan[753] Melikü's-Sâlih Talai' b. Rüzzik el-Gassani el-Ermenî'in (ö.556/1161) liderliğinde bir süre için toparlanan Mısır bulunmaktadır.

Müslümanların birliğinin önemine inanan[754] Melikü's-Sâlih, Mısır'ı Haçlılara karşı konumlandırmaya çalışmış; bu konuda Nûreddin'le ittifak arayışına girmiş; Dımaşk'a elçi göndermiştir. 552 Rebîülevvel (1157 Nisan ayında) ise Nûreddin'in elçisi,

---

ordusu dağılmış ve etrafında küçük bir grup dışında kimse kalmamıştır. Nûreddin, Tel Habiş denen bir tepede iken bir düşman grubunun kendisine doğru geldiğini gördüğü hâlde kaçmamış, kıbleye dönüp *"Ey Kulların Rabbi! Ben, zayıf bir kulum. Sen, bana bu idareyi, bu vekâleti verdin, senin ülkeni imar ettim, kullarına öğüt verdim, bana neyi emrettin ise onlara onu emrettim, bana neyi yasakladıysan onlara onu yasakladım, aralarından münkerâtı kaldırdım, senin dininin şiarlarını diyarlarında ihya ettim. Muhakkak ki Müslümanlar yenildiler. Benim gücüm senin dinine ve Peygamberin Muhammed'e düşman olan şu kâfirleri defetmeye yetmez. Ben şu an nefsimden başka kimseye hükmedecek durumda değilim, sen zaferi onlara verirsen senin dinin ve dininin yardımcıları darmadağın olur"* diye dua etmiştir. Bunun üzerine Haçlıların kalbine korku düşmüş; Nûreddin'in kendilerini tuzağa düşürmek için öne çıktığını düşünüp üzerine varmaktan korkmuşlar ve onun yanında bulunan Hutloh ez-Zahîd'in onlara hücum etmesiyle uzaklaşmışlardır.

el-Eşterî'nin burada aktardığı ikinci olay ise Runciman'ın da ilgi duyup eserinde yer verdiği (Cilt: 2, s. 294) ve Müslümanlarla Haçlılar arasındaki ilişkinin de karmaşıklığını yansıtan katır vakasıdır. Şuayb Peygamber'in m+12ezarının hizmetkârı Şeyh Davud el-Makdisî'nin anlattığına göre, Kudüs Haçlı Kralı Şeyh Davud'a bir katır hediye etmiştir. O gün Nûreddin ile birlikte olan Şeyh Davud'un katırı anırınca Haçlılar, Davud'un Nûreddin'le birlikte olduğunu bildiklerinden kendilerine yaklaşan Müslüman askerlerinin içinde Nûreddin'in bulunduğunu anlamış, tuzağa düşürüldüklerini zannetmişlerdir. Oysa Nûreddin'in yanında bulunan asker sayısı küçük bir gruptan ibarettir. O askerlerin her biri Nûreddin'e, *"Ey hükümdâr, sen bu konumda ve bu bölgede bütün Müslümanlara bedelsin (varlığın bütün Müslümanların varlığına eştir), başına bir şey gelirse kâfirlerin Müslümanların yurdunu istila etmesi kolaylaşır ve o durumda onları bundan kim alıkoyar"* diye yalvarmış ve orayı terk etmesini istemişlerdir. Ancak Nûreddin, yerini terk etmemiş, arkasında büyük bir ordu varmışçasına durmuş, Haçlılar, tuzağa düşürüldüklerini düşünüp oradan uzaklaşmışlardır. Sonradan bunun Nûreddin'in bir tuzağı değil, hilesi olduğunu anlamış ve ona saldırmadıklarına oldukça pişman olmuşlardır. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 336-337.)

Runciman, anlaşma talebinde bulunan tarafın Nûreddin olduğunu, anlaşma talebinde bulunanın Haçlılar olduğunun İbnü'l-Kalânisî'nin metnindeki bir kelimenin farklı iki anlama gelmesinden kaynaklandığını iddia etmiştir. (Cilt: 2, s. 294.) Anlam karışıklığının nedeni bir kelimenin iki farklı anlama gelmesi değil, İbnü'l-Kalânisî'nin harekesiz Arapça metininde (s. 537.) *"melik"* kelimesinin *"melike"* şeklinde meful veya *"melikü"* şeklinde fail olarak okunmasının mümkün olmasıdır. Metin, böyle bir itiraza açıktır. Öte yandan savaşın son noktasında tuzağa düşen Nûreddin'dir. Bu durumda Baudouin'in anlaşma istemesi için bir neden bulunmamaktadır. Bu sırada Baudouin'in Bizans Kralı Manuel'den istediği eşin (Kraliçe adayının) Kudüs yolunda olması (William of Tyre, Cilt: 2, s. 273-274.) ve bunun ona verdiği özgüven düşünüldüğünde, -tersi de muhtemel olmakla birlikte- sardırmazlık sürecine girmek isteyenin Baudouin olması ihtimalini zayıflatmaktadır. Nûreddin ise temkinli savaş karakteri ve uzun planlamayı anlık olaylardan daha çok önemsemesiyle böyle bir tutumdan uzak değildir. Bununla birlikte Baudouin'in evliliği için fırsat bulmak için böyle bir anlaşmayı özellikle istemesi de ihtimal dâhilindedir. Sonraki kaynakların da irdelemediği bu konu, bizi modern araştırmalarla ile baş başa bırakmaktadır. Bu bağlamda Stevenson, anlaşmaya değinmezken Gibb, anlaşmayı isteyenin Nûreddin olduğunu yazmıştır. (*A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 522.)

[753] Makrizî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 218.

[754] İbnü'l-Esîr, Cilt: 9, s. 477-478.

Mısır'dan gelen o elçi ile birlikte Mısır'a ulaşmıştır.[755] Bu süreçte Haçlılarla Mısır arasındaki anlaşma bozulmuş, Mısır askerleri Cemâziyelevvel 552'den (Haziran 1157) itibaren Haçlılara karşı akınlar düzenlemeye başlamışlardır.[756] 553 yılının başından itibaren (Şubat 1158) Mısır askerleri, Haçlılara yönelik saldırılarına devam etmişlerdir. Kuzeyde Nûreddin, batıdan Mısır askerleri tehdidi altında kalan Kudüs Haçlıları, barış talep etmek üzere Mısır'a elçi yollamışlardır. Aynı devirde Bizans Kralı Manuel, Sicilya Kralı I. William'a karşı ittifak arayışı için Mısır'a elçi yollamışken Nûreddin'in elçisi Hâcib Mahmud el-Müsterşidî Mısır'a ulaşmıştır. Melikü's-Sâlih b. Rüzzik, Nûreddin'den yana bir tutum içinde olmuş, Mısır askerleri Kudüs Haçlılarına yönelik saldırılarına devam etmişlerdir. Makrîzî'ye göre Melikü's-Sâlih, Nûreddin'in elçisine, 30 bin dinar nakit para, hediyeler ve silah vermiş, Nûreddin'e yapılan yardımın parasal değeri yetmiş bin dinara ulaşmıştır. Makrîzî, Melikü's-Sâlih'in Nûreddin'e hilʿat gönderdiğini ve Nûreddin'in bu hilʿatı giydiğini yazmışsa da Dımaşk tarihçisi İbnü'l-Kalânisî, buna yer vermemiş; konuyla ilgili anlatımında hilʿattan değil, Mısır işi elbiseden söz etmiştir.[757] Nûreddin, Mısır'ın himayesine girmek anlamına gelen hilʿati muhtemelen giymemiş, istikrarsızlık içindeki vaziyetiyle güven vermeyen Mısır'la ortak bir harekât içinde bulunmaktan da kaçınmış ancak iç ve dış sorunların yoğunlaştığı bu devirde çok yönlü bir dış siyaset içinde bulunarak Mısır yönetimi ile ilişkileri önemsemiştir.

Nûreddin, Cisrü'l-Haşeb vakasından sonra güneyden çekilmiş, Dımaşk'a geri dönmüştür. 21 Ramazan 553 (16 Ekim 1158) Salı günü Mısır heyeti, Nûreddin'in Mısır'a yolladığı elçi ile birlikte Dımaşk'a varmıştır. Heyet yolda bir grup Haçlının saldırısına uğramış ancak Mısır ordusu ve yöredeki Arapların yardımıyla kurtulmuştur.[758] Nûreddin, bu süreçte Mısır'la ilişkilerini canlı tutmaya devam etmiştir. Zira Kudüs Haçlıları ile Bizans İmparatorluğu arasında yeni bir yakınlaşma meydana gelmiştir. Kudüs Kralı III. Baudouin, kendisi için uygun bir eş seçmesi için Bizans İmparatoru Manuel'e başvurmuş (552/1157); Manuel ise ağabeyinin on üç yaşındaki kızı Theodora'yı yüz bin altınlık çeyiz, on bin altınlık düğün masrafı ve otuz bin altınlık hediye ile birlikte; kendisine yüzgörümlüğü olarak Akkâ verilmek üzere III. Baudouin'e

[755] İbnü'l-Kalânisî, s. 519.
[756] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 230.
[757] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 233-234. İbnü'l-Kalânisî paranın miktarını vermemiş, sadece *"bir miktar para"* ifadesini kullanmıştır. (s. 539.)
[758] İbnü'l-Kalânisî, s. 539-540; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 338.

eş olarak göndermiş; Theodora, Şâban-Ramazan 553 (Eylül 1158) Kudüs'e ulaşmıştır.[759] Bu durum, Bizans İmparatorluğu ile Kudüs Haçlıları arasında tabii bir ittifak zemini hazırlamıştır. Nitekim Papaz Grigor'a göre Haçlı heyeti kral için eş bulma girişimini Nûreddin'e karşı bir ittifak müzakeresine dönüştürmüş, Manuel, Kudüs'e ve onun Hıristiyan halkına yardım etme vaadinde bulunmuştur.[760]

2.2.7. Manuel'in Suriye'ye Saldırmasını Engellemesi

Bizans Kralı Manuel, batıda savaş halinde olduğu Norman Kralı I. Guillaume ile Papa'nın aracılığıyla 553'te (1158) barış anlaşması yapmış; bu anlaşma ile Bizans birlikleri İtalya'dan çekilmişlerdir. [761]

Manuel, batıda Normanlarla uğraşırken Ermeni Thoros, Bizans'ın Çukurova'daki kalelerini zapt etmiş; Bizans'ın vasalı konumunda olan Antakya Prinkepsi Renaud ise Templier tarikatının da teşvikiyle Thoros ile ittifak kurmuştur. Renaud ve Thoros, İmparatorun yeğeni İoannes Komnenos'un vali bulunduğu Kıbrıs'ı yağmalamış; çok sayıda Kıbrıslıyı Antakya'ya esir olarak getirmişlerdi. Esirler arasında İoannes Komnenos ve komutanı Mikhail Branas da vardı. Renaud, isyanında sınır tanımamış, bazı esirleri uzuvlarını keserek İstanbul'a göndermiştir. Bu gelişmeler karşısında Manuel, batıda kaybettiği prestijini, doğuda Haçlıları ve Ermenileri te'dip ederek kazanmak için İstanbul'dan Çukurova'ya doğru yola çıkmıştır.[762]

Manuel, büyük bir ordu[763] tarafından takip edilmek üzere İstanbul'dan gizlice ayrılmış; Renaud'la Thoros'un beklemediği bir anda, öncü bir birlikle Çukurova'ya varmış; Renaud'u itaat altına almıştır. Kudüs Kralı III. Baudouin ise Manuel'le görüşmek için elçi göndermiş ve ısrarı karşısında Manuel, kendisiyle Antakya'da görüşmeyi kabul etmiştir. Kardeşi Amaury ve Nûreddin tarafından daha önce serbest bırakılan Hugh de Ibelin ile birlikte Manuel'le buluşan Baudouin, Renaud'un serbest bırakılmamasını tavsiye etmiştir. Manuel, Baudouin'in Antakya Prinkepsliğine el koyma isteğinde olduğunu düşündüğünden -Baudouin kendisini oldukça iyi ağırlamasına rağmen- onun

[759] William of Tyre, Cilt: 2, s. 273-275; Runciman, Cilt: 2, s. 293.
[760] Papaz Grigor, s. 322. Runciman'a göre Manuel, Nûreddin'e karşı harekete geçmeyi kabul ederken Baudouin de Antakya Prinkepsi Renaud'un te'dib edilmesine razı olmuştur. (Cilt: 2, s. 293.)
[761] Ostrogorsky, s. 267.
[762] Kinnamos, s. 130- 131; Papaz Grigor, s. 322; William of Tyre, Cilt: 2, s. 275-276; Runciman, Cilt: 2, s. 290-291; Ostrogorsky, s. 267; Ebru Altan, "Renaud de Chatillon Antakya Prinkepsi (1153-1160) Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", **Tarih Dergisi**, Sayı 55 (2012/1), İstanbul 2013, ss. 1-30.
[763] Papaz Grigor, askerlerinin sayısını beş yüz bin olarak vermiştir. (Papaz Grigor, s. 322.)

Renaud'la ilgili talebini geri çevirmiş; Renaud'un itaat altına alınmasını yeterli bulmuştur. Dağlık bölgeye kaçan Thoros'u ise Baudouin'in aracılığıyla affedip onun da itaatini kabul etmiştir.[764]

Nûreddin, Manuel'in Zilhicce 553'te (Aralık 1158-Ocak 1159) Müslüman şehirleri ve kalelerine saldırmak üzere yola çıkıp Murûcü'd-Dîbâce denen yere ulaştığını ve birliklerinin Antakya ve çevre illere akınlar düzenlediğini haber almış, Halep yöresindeki kalelerin sağlamlaştırılması ve olabilecek gelişmelere karşı tedbir alınması için ilgili emirlere talimat vermiştir.[765] Ancak kendisi Halep yöresine gidememiştir. Zira 553 Zilhicce ayının başında (Aralık 1158) Dımaşk'ta hastalığı yeniden sirayet etmiştir. Manuel Antakya Prinkepsi Renaud ve Ermeni Thoros'u tahakküm altına almakla

[764] Kinnamos, s. 134-136; Papaz Grigor, s. 323-324; William of Tyre, Cilt: 2, s. 276-281, Runciman, Cilt: 2, s. 294-296; Ostrogorsky, s. 357.

[765] İbnü'l-Kalânisî, s. 540-541. İbn Ebû Tay, Nûreddin'in ikinci kez hastalandığı yer olarak yine Halep'i vermişse de Ebû Şâme'nin ifadesiyle yanılmıştır. Nûreddin, İbnü'l-Kalânisî'nin ifade ettiği gibi birinci kez Halep'te, ikincisinde Dımaşk'ta iken hastalanmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 340-341.) İbnü'l-Esîr de İbn Ebû Tay gibi Nûreddin'in 553'teki (1157) hastalığı ile 554'deki (1158) hastalığını birbirine karıştırmış (*el-Kâmil*, Cilt: 9,s. 435.), sonraki tarihçiler de onun hatasını tekrarlamıştır. (İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 286.) Ancak İbnü'l-Esîr'le benzer bir kaydı düşen sonraki tarihçilerden İbnü'l-Adîm'in neden yanıldığını anlamak kolay değildir. Zira İbnü'l-Adîm, Halep tarihçisidir ve Halep Kadısı olan dedesi, bizzat Nûreddin'in emri ile olayların yatıştırılmasında görev almıştır. İbnü'l-Adîm, konuyla ilgili şu ayrıntılı kaydı düşmüştür: *"Nûreddin Mahmud, 554'te Halep'te şiddetli bir hastalığa yakalandı. Hâli ölüme yaklaştı. Kardeşi Nusretüddin Emir-i Emirân Muhammed b. Zengî de Halep'teydi. O da Nûreddin'in ölmesinden telaşa kapıldı. Halkı topladı. Halepliler ona meyletti. Kale dışında bütün şehri ele geçirdi. Şiîlerin ezana "Hey alâ hayri'l-amel ve Muhammed'ün ve Ali'yyün hayrü'l-beşer (Haydi amellerin en hayırlısına Muhammed ve Ali insanların en hayırlılarıdır)" eklemesine izin verdiği için Halepliler ona meylettiler. Bunun üzerine Şiîler ve Sünnîler arasında fitne çıktı. Şiîler, Sünnîlerin idaresindeki İbn Ebû Asrûn Medresesi ve diğer medreseleri yıktılar. Esedüddin Şîrkûh, Humus'taydı. Durumu öğrendiğinde ele geçirmek üzere Dımaşk'a gitti. Kardeşi Necmeddin Eyyûb oradaydı. Onu kınadı ve dedi ki "Sen, bizi mahvettin. Maslahata uygun olan senin Halep'e dönmendir. Eğer Nûreddin Mahmud sağ ise onun hizmetinde bulunursun, vefat etmişse ben Dımaşk'tayım, sen dilediğini yaparsın." Şîrkûh, hızla Halep'e döndü. Nûreddin Mahmud'u iyileşme evresinde buldu. Nûreddin Mahmud, yüzü hastalıktan sararmış bir hâlde iken bütün halk (onun sağ olduğunu) görsün diye şehre bakan bir pencerede oturmuştu. (İlgili kişiler) 'Bu sultanınızdır' diye şehir halkına seslendiler. Oradaki kişinin Nûreddin Mahmud değil, ona benzeyen ve halk aldansın diye yüzü boyanan bir kişi olduğunu düşünen bazıları, "Bu, Nûreddin Mahmud değildir, falan kişidir" dediler. Nusretüddin, ağabeyinin hayatta olduğunu duyunca elindeki kalkanla kendisini ok atanlardan koruyarak bulunduğu kalenin dibindeki evden çıktı, Harran'a vardı ve orayı ele geçirdi.*

Nûreddin Mahmud, Halep'in kadılığı, hatipliği ve imamlığı görevini üzerinde bulunduran Halep Kadısı dedem Ebî'l-Fadl Hibetullah b. Ebî Cerade'ye, "Camiye git. Halka namaz kıldır ve ezanı üzerinde olduğu şekle (aslına) çevir!" dedi. Dedem, camiye gitti ve caminin kuzey tarafındaki minarenin altına oturdu, müezzinleri çağırdı. Onlara Ebu Hanife'nin görüşü üzerine ezan okumaları emrini verdi. Müezzinler (bunu yapmaktan) korkunca dedem onlara "Ben, işte burada daha aşağıda bir yerdeyim ve ailem sizi koruyacaktır" dedi. Müezzinler, minarelere çıktılar ve meşru ezanı okudular. Minarelerin altında Şiîlerin avamlarından ve düşkünlerinden büyük bir kalabalık toplandı. Kadı onlara 'Ey dostlarımız, Allah sizi muvaffak kılsın. Abdestli olanlarınız, camiye girsin ve namaz kılsın, abdestsiz olanlar abdest alsın ve namaz kılsın. Mevlamız Nûreddin Mahmud, Allah'a hamd olsun, sıhhattedir. Muhakkak ki o bunu emretti. Dosdoğru dağılınız.' dedi.

Bunun üzerine "Biz, kadımıza ne diyebiliriz ki?" dediler ve dağıldılar. Müezzinler de minarelerden indiler. Dedem, halka namaz kıldırdı ve fitne durdu." (*Zübde*, s. 340-341.)

uğraşırken Nûreddin, hastalığına rağmen dışarıda ve içeride faaliyetlerini sürdürmüş, dışarıda Manuel'i elçiler vasıtasıyla durdurmuş; içeride hastalığından dolayı ölüm endişesi duyduğunda ise kendisinden memnun olmadığı kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân'ın yerine, Musul kuvvetlerinin de ülke savunmasına katılmasını sağlayacak Kutbüddin Mevdûd'u veliaht tayin etmiş ve Dımaşk'a çağırmıştır. Nûreddin, Halep Nâibi Mecdüddîn İbnü'd-Dâye aracılığıyla Nusretüddin taraftarlarının Halep'te çıkarmak istedikleri isyanı bastırmış, Nusretüddin'in Halep'e ulaşmasını da Şîrkûh'un eliyle engellemiştir. Ülke içinde işler bu şekilde yoluna koyulmuşken Manuel'in elçisi de Dımaşk'a ulaşmıştır. Manuel elçi üzerinden Nûreddin'e yönelik hoşça hitapta bulunmuş, ona ipek elbiseler, bir katır ve başka hediyeler getirmiştir. Elçi, misliyle karşılık bulup 554 Safer sonu (1159 Mart ayının son haftası) Dımaşk'tan ayrılmıştır. Buna rağmen Antakya üzerine yürüyen Manuel'in Haçlılarla ittifak içinde Nûreddin'in ülkesine (İslâm kalelerine ve şehirlerine) saldırı hazırlığı içinde olduğu haberleri gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine Nûreddin, 5 Rebîülevvel 554 (27 Mart 1159) Perşembe günü Dımaşk'tan ayrılmış, Halep'e gitme niyetiyle Humus'a doğru yola çıkmıştır. Emir ve komutanlarının ordularını Halep'e yönlendirmiş; Musul ve Cizre askerlerini de yardıma çağırarak Bizans ve Haçlılara karşı savaş vaziyeti almıştır.[766]

Nûreddin, söz konusu önlemlerle birlikte krizi aşma arayışını da sürdürmüştür. 5 Rebîülevvel 554'te (29 Mart 1159) Haçlı elçisi, Mısır'a hediyeler eşliğinde ulaşmışken Nûreddin'in elçisi Hâcib Mahmud el-Müsterşidî de yanında Mısır'ın Nûreddin'e gönderdiği Emir İzzeddin Ebü'l-Fadl Ğassan b. Muhammed b. Celeb Rağibu'l Umerâ ile birlikte Mısır'a varmıştı.[767] Manuel'in bölgede olduğu bu süreçte Melikü's-Sâlih, altı bin beş yüz kişilik bir birliği, deniz yoluyla, Bizans'a gözdağı vermek üzere yola çıkarmış, durumu Nûreddin'e da bildirmiştir. Ancak Nûreddin, kuzeyle meşgul iken ülkesinin Kudüs Haçlılarının saldırısına uğramaması için, Melikü's-Sâlih'ten Kudüs Haçlılarının elindeki bölgeye yönelik saldırı düzenlemeleri talebinde bulunmuştur.[768]

[766] İbnü'l-Ezrâk, Bizanslıların Suriye'de Lazin'e (kayıtlarda ismi geçmeyen bir yer) saldırdıklarını, Kutbüddin Mevdûd ve Zeyneddin Ali Küçük'ün de Cizre Emiri İmâdüddin Ebû Bekir ed-Dübeysî ile birlikte Nusaybin'e kadar geldiklerini, İmâdüddin'in burada öldüğünü ve zehirlendiği yönünde söylentilerin bulunduğunu, ölümünden sonra da Cizre'nin onun mirasçılarından alınıp Musul'a bağlandığını kaydetmiştir. (s. 121, 122)
[767] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 236.
[768] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 236.

Elçilerin defalarca gidip gelmesiyle Manuel'le nihayet anlaşmaya varılmıştır. Nûreddin, Manuel'in bütün talepleriyle birlikte[769] -Haçlıların ve Ermenilerin Manuel'i Nûreddin'in ülkesine doğru harekete geçirmek için en çok başvurdukları argüman olan- deprem sırasında duvarları yıkılınca durumları çevredeki Hıristiyanlar tarafından da görülen[770] Halep Kalesi'ndeki Haçlı esirlerini[771] salıverme talebini de kabul etmiş ve Haçlı esirlerinin önde gelenlerini ona göndermiştir. Bununla birlikte Nûreddin, Manuel'in hâlâ bölgede olmasından dolayı önlem almaya devam etmiş, kardeşi ve veliahdı Kutbüddin'in Musul ordusunu, diğer şehirlerin orduları ile birlikte Haçlılara ve Bizans'a karşı savaş için yanına çağırmış, 17 Cemaziyelevvel 554 (6 Haziran 1159) Cuma günü, onlar için büyük bir şölen düzenleyerek güç gösterisinde bulunmuş veya tehlikenin atlatılmasını onlarla birlikte kutlamıştır. Manuel bu sıralarda, Cemaziyülevvel ayının on biri ile yirmisi (31 Mayıs-9 Haziran) arasındaki bir tarihte ordusuyla birlikte İstanbul'a doğru yola çıkmıştır.[772]

Haçlıların ve Ermenilerin Manuel'den beklentisi, Manuel'in Nûreddin'in ülkesine saldırmasıdır. Haçlılar ve Ermeniler, Baudouin'in evlilik görüşmeleri sırasında saldırı sözünü Manuel'den aldıklarını düşünmekte, onun yola çıkış sebebini bu sözle ilişkilendirmekte ve her hareketini Nûreddin'e doğru bir sefer işareti olarak yorumlamaktaydılar. Papaz Grigor'a göre, Manuel, Kudüs Kralı Baudouin, Antakya Prinkepsi Renaud ve Ermeni Thoros'un katılımıyla Halep ve Dımaşk'taki esirlerin kurtarılması için Hıristiyanlar arasında bir mutabakat yapılmış, Hıristiyan ordusu Halep'e doğru büyük bir coşkuyla yol almış; Türklerin ülkesini istila etmek üzere birbirleriyle yarışmış fakat Halep'e bir günlük mesafedeki Balane'ye geldiklerinde Nûreddin'in elçileri gelmiş; Nûreddin, elçiler vasıtasıyla on bin Hıristiyan esiri serbest bırakacağını vaat etmiş, buna rağmen Hıristiyanlar seferden vazgeçmemiş, ülkeyi

[769] İbnü'l-Kalanisî'nin burada ifade ettiği bütün talepler arasında Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıcarslan'a karşı ittifak da söz konusu olabilir. Cahen, Manuel'in Nûreddin'e Kılıcarslan'a karşı bir ittifak önerdiğini, Nûreddin'in de bunu memnuniyetle kabul ettiğini yazmıştır. (*Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 35.) Ancak İslâm kaynaklarında bu konuda açık bir bilgi bulunmamaktadır.

[770] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 227.

[771] William of Tyre, Cilt: 2, s. 280; Papaz Grigor, s. 324; İbn Kādî Şühbe, Nûreddin'in defalarca gidip gelen elçiler üzerinden buna zorlandığını ve Manuel'in anlaşma için bunu koşul olarak öne sürdüğünü kaynak belirtmeden ifade etmiştir. (vr. 117.)

[772] İbnü'l-Kalânisî, s. 542-547; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 338-342. İbnü'l-Esîr, bu olayı baştan sona atlamış, sonraki İslâm tarihçileri de bu konu üzerinde durmamışlardır. Öyle ki Sıbt İbnü'l-Cevzî, olayın tamamıyla ilgili sadece Bizans kralının Suriye'ye geldiğini ve Nûreddin'in ona karşı asker topladığını kaydetmekle yetinmiş, ayrıntılara girmediği gibi Müslümanların onlardan ganimetler alarak geri döndükleri gibi yanıltıcı bir bilgiye de yer vermiştir. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 232.)

boşaltmalarını, aksi hâlde, süt emen çocuğa kadar bütün halkın kılıçtan geçirileceğini söylemişlerdir. Ancak bu sırada imparatorluk şehrinden (İstanbul) elçiler gelmiş ve Manuel aniden dönme kararı almıştır. Bizans'ın Ermenilere yönelik ihaneti belli olmuş, bütün Ortodoks Hıristiyanlar hayal kırıklığına uğramışlardır. Manuel'den üç gün daha Halep önünde kalması rica edilmiş, Manuel buna bile razı olmamış, ikiyüzlülük yaparak Nûreddin'e elçi göndermiş, ona sulh teklif etmiş ve İstanbul'a geri dönmüştür. Manuel gidince Nûreddin, anlaşmaya bağlı kalmamış, esirlerden sadece yalnız önde gelen elli kişiyi salıvermiştir.[773]

Papaz Grigor'un anlatımında çelişkili bir unsur görünmese de anlaşılmaz olan anlattığı kadar büyük bir seferin, surları depremle zarar görmüş, kalesi oradaki Hıristiyan esirlerin görüneceği kadar yıkılmış olan[774] Halep'te, büyük bir infiale yol açmamış olması ve bunun devrin İslâm kaynaklarında işlenmemiş olmasıdır. Tarihçi İbnü'l-Esîr'in ailesi o devirde Musul'da olsa da İbnü'l-Adîm'in ailesi Halep'te bulunmaktaydı. O devirde Halep'te Şiîlerle ilgili yaşananları kendisine ayrıntılı olarak aktaran[775] İbnü'l-Adîm'in ailesinde, Halep'e dönük sözü edilen ölçüde büyük bir tehdide dair bir hatıratın olması beklenmektedir.[776] Ancak İbnü'l-Adîm'in ailesi, böyle bir aktarımda bulunmamıştır.

Manuel'in, Nûreddin'in ülkesiyle ilgili tutumu konusunda, Nûreddin'i bir vasal konumunda gösteren ittifak iddiaları bir yana bırakılırsa, Bizans tarihçisi Kinnamos'un anlattıkları Papaz Grigor'un anlattıklarına göre daha az sorun içermektedir. Kinnamos'a göre, *"Manuel, Çukurova ve Antakya'daki sorunlarını çözdükten sonra Nûreddin'e hücum etmeye hazırlanmıştır. Nûreddin Mahmud, bunu haber almış ve aralarında eski Trablus Kontu Raymond (de Saint Gilles) ile Templier tarikatının üstadı Bertrand de Blancford'un bulunduğu üst düzey esirlerle II. Haçlı Seferi'nden kalma altı bin esiri serbest bırakmış, Manuel'e doğudaki seferlerinde yardımcı olma sözü de vermiştir. Onu bu şartlarda müttefik kabul eden Manuel, hücumdan vazgeçmiştir. Daha sonra*

[773] Papaz Grigor, s. 322-327.
[774] Süryânî Mihail, Süheyl Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 227.
[775] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 340-341.
[776] Anonim Süryânî, Manuel'in Afrin civarına kadar gittiğini sade bir dille kaydetmekle yetinmiş; Nûreddin'in ve Müslümanların Manuel'den korkmasından dolayı, ona karşı Mardin, Diyarbakır, Cezire gibi farklı İslâm memleketlerinden asker topladığını iddia etmiştir. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 84.) Süryânî tarihçi Ebü'l-Ferec ise, Ermeni tarihçilerden daha gerçekçi bir tutum takınarak Bizans, Haçlı ve Ermeni bütün Hıristiyanların birleşerek Halep, Dımaşk ve bütün Suriye'ye saldırma kararı aldığını ancak İstanbul ahalisi Manuel'e ihanet ettiğinden kararın uygulanmadığını yazmıştır. (Cilt: 2, s. 398.)

Baudouin'in de yanında bulunduğu bir sırada Müslümanların saldırısına uğrayan Manuel, Nûreddin'le yaptığı anlaşmayı bir kenara bırakmışsa da Batı'dan gelen bazı haberler oralardaki işlerin iyi gitmediğini bildirdiğinden Nûreddin'e saldıramamıştır."[777]

Anlaşıldığı kadarıyla Manuel'in Haçlılara ve yerli Hıristiyanlara verdiği güvence, kendileri tarafından Nûreddin'e dönük bir imha niyeti olarak algılanmış ve bu algının karşılık bulmaması, onlarda ağır bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Manuel, Nûreddin'e hücum edeceğine dair bazı işaretler vermiş fakat Halep'in yanı başına gelecek kadar Nûreddin'in ülkesine yönelik bir hücuma geçmemiş, Nûreddin'le savaşmayı göze almamıştır.[778] Sonuçta Haçlılara ve onlara dayanan Ermenilere karşı, bazı Haçlı esirlerini salıvermek durumunda kalmışsa da kazanan Nûreddin olmuş, ülkesini Dımaşk'ın zaptından sonra büyük bir ittifakın saldırısından diplomatik yollarla korumuştur.

Nûreddin, doğal vakalar (depremler), bedensel problemler (hastalıklar), iç sorunlar (kardeşinin isyanı) ve dış sorunların (Manuel'in bölgeye gelişi ve Haçlılarla ittifak arayışı) bir araya gelmesiyle, devri boyunca karşı karşıya kaldığı en büyük krizi de başarıyla atlatmıştır. Dımaşk tarihçisi İbnü'l-Asâkir, kardeşi Kutbüddin Mevdûd'dan da yardım alarak Manuel'in Antakya seferi krizini, Suriye'de Manuel'in askerlerinin çokluğuna rağmen kimsenin ölümüne ve Hârim'deki bir buğday başağının dahi zayi olmasına yol açmadan, Bizans'ı amacına ulaşma konusunda umutsuzluğa sürükleyerek atlatmasından dolayı Nûreddin'i özellikle övmüştür.[779]

2.2.8. II. Kılıcarslan'ın Ülkesine Akın Düzenlemesi ve Haçlılarla Mütarekesi

Nûreddin'in, 17 Cemaziyülevvel 554 (6 Haziran 1159) Cuma günü kardeşi Mevdûd için düzenlediği şölenle meşgul olmasını fırsat bilen bir grup yabancı Türkmen, Beni Üsâme

[777] Kinnamos, s. 138-139; Kinnamos, asi Antakya Prinkepsi Renaud'un Manuel'e itaatini bildirdiğinde, çevredeki diğer ülkelerin elçileri ile birlikte Nûreddin'in elçisinin de orada olduğunu yazmıştır. (s. 134.)
[778] Nûreddin'le yapılan mütarekeyi psikolojik bir hata olarak değerlendiren Runciman'a göre, Manuel'in böyle bir seferi hiç düşünmemiş olması muhtemel olmakla birlikte eğer böyle bir savaş düşünülmüşse Nûreddin'e karşı bir savaşın Haçlıları aşırı güçlendirmesinden endişe duymuş olması, Manuel'i bu savaştan vazgçiren sebepler arasındadır. Haçlılar ise Halep'teki esirlerin çoğu II. Haçlı Seferi'nden kalma Almanlar olduklarından ve kendi esirleri arasında ise -Templier tarikatının üstadı önemli olmakla birlikte- Trablus konusunda hak iddia eden Bertrand de Toulouse'ın yeni sorunlara yol açmasından endişe duymalarından Manuel'in Nûreddin'e karşı harekete geçmemesine fazla üzülmemişlerdir. (Cilt: 2, s. 297.)
[779] İbnü'l-Asâkir, Cilt: 57, s. 121-122.

ve diğer Araplara baskın düzenlemiş, sürülerini yağlamamıştır. Nûreddin, buna karşı askerî bir birlik çıkarmış; Arapların mallarını iade etmiş, o hassas ortamda iç karışıklığa yol açabilecek bir hâlin önüne geçmiştir. Ardından Harran'ı kardeşi Nusretüddin'den almak üzere 1 Cemaziyelâhir 554'te (21 Mayıs 1159) kuzeye doğru hareket etmiştir. Harran, bir süre kuşatılmış, şehrin önünde iki taraf arasında bazı çatışmalar yaşanmış ama 23 Cemâziyelâhir 554'te (12 Temmuz 1159) teslim olmuştur. Nûreddin, şehri kardeşi Kutbüddin'in Musul nâibi ve Musul ordusu komutanı İsfehsâlâr Zeyneddin Ali Küçük'e iktâ olarak vermiştir. Nusretüddin ise oğlunu kalede bırakıp kaçmıştır. Nûreddin, Harran'ın ardından Rakka'ya geçmiştir. Rakka'nın emiri Zengî devletinin ayanlarından Emirek el-Candar ölmüş, şehir oğluna kalmıştı; Nûreddin, Candar'ın oğlunun kalede kalması için aracı olanlara, *"Ben, kardeşimin oğlundan Harran'ı aldığımda aracı olsaydınız ya, onun için aracı olmanız benim için her şeyden değerliydi"* diyerek şehri Candar'ın oğlundan almıştır.[780]

Nûreddin, Harran ve Rakka'daki işlerini bitirdikten sonra Orta Fırat Bölgesi'nden II. Kılıcarslan'ın Kilikya'daki topraklarına yönelmiş; Keysûn şehrinin emirini kendisine tabi kılmış, Maraş ve Behesnî'yi kuşatıp surlarını yıkarak topraklarına katmış, Göksun ve Raʿban'ı da almıştır.[781] Nûreddin, kuzeyde bu işlerle meşgul iken III. Baudouin, güneyde Busrâ çevresini yağmalamış, etrafı yakıp yıkmıştır. Nûreddin'in yerine Dımaşk nazırı Necmeddin Eyyûb, III. Baudouin ile dört bin altın ve altı sıradan esir şövalyeyi serbest bırakması karşılığında üç aylık bir saldırmazlık anlaşması yapmıştır.[782] Ancak anlaşma süresinin bitmesine rağmen Nûreddin'in Dımaşk'a dönmediğini öğrenen III. Baudouin, bir kez daha Nûreddin'in ülkesine saldırmıştır. Bunun üzerine Nûreddin, kuzey seferine son verip Dımaşk'a gitmiş, III. Baudouin'e karşı savaş hazırlıklarına başlamıştır.[783]

Papaz Grigor'a göre 1160'ta Müslümanlar Nûreddin'in; Haçlılar ise Kudüs Kralı III. Baudouin'in etrafında savaşa hazır bir vaziyette toplanmışlar ama aralarında hiçbir

[780] İbnü'l-Kalânisî, s. 546-547; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 435; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 342; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 341; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 131; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 286.
[781] Papaz Grigor, s. 328; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 36.
[782] William of Tyre, Cilt: 2, s. 282; Stevenson, s. 182; Runciman, Cilt: 2, s. 298; *A History Of Crusades*, Cilt: 1, s. 523. Papaz Grigor, bu anlaşma ile ilgili olarak Necmeddin Eyyûb'dan hiç söz etmemiş, Nûreddin'in buradaki kazançlarını, Kudüs Kralını altın karşılığında bir çocuk gibi aldatıp onunla dört aylık bir anlaşma yapması karşılığında elde ettiğini yazmıştır. (Papaz Grigor, s. 328.)
[783] Papaz Grigor, s. 328; William of Tyre, Cilt: 2, s. 283.

muharebe yaşanmamıştır. Sonuçta taraflar iki yıllık bir saldırmazlık anlaşması yapıp kendi muhitlerine çekilmişlerdir.[784]

2.2.9. Renaud'u Esir Alması

Eski Urfa Kontu ve Halep Kalesi'nde tutulan II. Joscelin'in oğlu Hârim valisi[785] III. Joscelin, Antakya taraflarından her yıl Halep yakınlarına gidip yağmacılık yapmaktaydı. Receb 555'te (Temmuz-Ağustos 1160) Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, ona karşı bir harekât düzenlemiş, onu tuzağa düşürüp yakalamış; babasının da esir tutulduğu Halep Kalesi'ne hapsetmiştir.[786]

Antakya Prinkepsi Renaud, Nûreddin'in Kudüs Haçlıları ile uğraşmak üzere bölgeden uzaklaşmasını fırsat bilerek aynı yıl eski Urfa Haçlı Kontluğu sınırları içinde kalan Antep yöresindeki Türkmenlerin sürülerini yağmalayıp Antakya'ya doğru sürüklemiştir. Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, ona Halep yakınlarındaki Cüma'da, 22 Zilkade 555'te (23 Kasım 1160) bir baskın düzenlemiş; Renaud'u yanındakilerle birlikte yakalayıp Halep'e getirmiş, II. Joscelin'in oğlunun yanına atmıştır.[787]

Ordusunun kuzeydeki bu ataklarıyla Nûreddin, Manuel'le yaptığı anlaşmadan dolayı doğrudan Antakya'ya müdahale edemese de bütün Haçlıların düzenini bozmaya ve bölgeyi dizayn etmeye devam etmiştir. Güneyde kendisine karşı saldırı hazırlığında olan Baudouin, Renaud'un yakalandığını duyunca Nûreddin'in ülkesiyle ilgilenmeyi bırakıp Antakya ile ilgilenmek durumunda kalmıştır.

Antakya'da Constance, bir kez daha dul kalmış ve Renaud'la evlenmeden önceki statüsüne talip olmuştur. Ancak Antakyalılar, Constance'ın Renaud'un yerine

---

[784] Papaz Grigor, s. 329; İbnü'l-Kalânisî, 555 (1160) yılında hayatını kaybettiğinden ve artık onun gibi titiz bir vakanüvisten yoksun olduğumuzdan bundan sonra Nûreddin'le ilgili ancak etraf emirliklerde duyulacak kadar mühim olayları ayrıntılı olarak öğrenme şansımız vardır. Bu durum Kâtip İmâd'ın Dımaşk'a geldiği 562 (1167) yılına kadar devam etmiştir.

[785] Stevenson, s. 183.

[786] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 341; Papaz Grigor, isim belirtmemiş, sadece "kontun oğlu" demekle yetinmiştir. (Papaz Grigor, s. 329; Stevenson, s. 183.) Joscelin'in babası II. Joscelin, 1157'de aynı kalede esir olarak ölmüştür. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 397.)

[787] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 341; William of Tyre, Cilt: 2, s. 283-284; Runciman, Cilt: 2, s. 299; Stevenson, s. 183; *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 523. Anonim Süryânî'ye göre ikisi önce birlikte yağma hareketine katılmış, çok sayıda kişiyi öldürüp çevreye ağır zarar vermiş fakat Renaud, bölgeden ayrılırken Joscelin yeme içme ile uğraştığından yakalanmıştır. Sonra Renaud, ikinci kez bölgeye yağma hareketi düzenlerken yakalanmıştır. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 85.) Papaz Grigor, Nûreddin'in bu olayı duyması üzerine Kudüs Haçlıları üzerine varmaktan vazgeçip Trablus taraflarına yöneldiğini, Trablus'a kadar bütün bölgeleri tahrip edip çok kişiyi esir ederek Halep'e götürdüğünü kaydetmiştir. (Papaz Grigor, s. 333.)

Raymond'dan olma oğlu Bohemond'un Prinkeps olmasını istemişlerdir. Bohemond, henüz on beş yaşında ve kekeme bir çocuktu. Kudüs Kralı Baudouin, kendisiyle annesi arasında yaşanan soruna benzeyen bu sorunu, Antakya'dan gelen bir heyetin başvurusuyla Bohemond'un lehine çözmek istemiştir. Hızla Antakya'ya gitmiş ve onu III. Bohemond adıyla Prinkeps ilan etmiş, idareyi ise Bohemond rüştünü ispatlayıncaya kadar Patrik Aimery'ye vermiştir. Constance, Antakya Prinkepsiliğinin tabi olduğu Manuel'e itirazda bulunmuştur. Manuel, Constance'ın itirazıyla ilgili olmasa da sorunun kendisinden izinsiz bir şekilde çözülmesinden rahatsız olmuştur.[788]

Nûreddin açısından Antakya'ya hücum etmek için uygun ortamın oluştuğu sırada Manuel'in yardımı yeniden Haçlılara uzanmıştır. Daha önce yeğeni Theodora'yı, III. Baudouin ile evlendirerek Kudüs Haçlıları ile akrabalık bağı kuran Manuel, 554 (1159) yılı sonuna doğru ölen İmparatoriçe Eirene'den sonra yeniden evlenmeye karar vermiş ve Baudouin'den kendisine uygun bir eş bulmasını istemiştir. Haçlılar, ikisi de Baudouin'in teyze kızları olan II. Raymond'un kızı Melisende ve Antakya hakimesi Constance'ın kızı Maria olmak üzere iki eş adayı belirlemişlerdir. Baudouin, Manuel ile Antakya Haçlıları arasında bir akrabalık bağı oluşmasını istemediğinden Melisende'yi önermiştir. Ancak Melisende için düğün hazırlıkları yapılırken Manuel, Maria'yı tercih etmiştir. Bu vaka, Constance'ın Antakya hakimeliğini onaylamak anlamına gelirken Haçlılar arasında huzursuzluğa yol açmıştır.[789]

Antakya'da bulunduğu sırada annesi Melisende'ın ölümünü duyan Baudouin, Kudüs'e dönerken Trablus civarında hastalanmış; Trablus Kontu ona özel doktoru Barac'ı göndermiş; Barac'ın tedavisine rağmen III. Baudouin, Beyrut'a doğru yol alırken 10 Şubat 1162'de, otuz bir yaşında ölmüştür. Haçlılar arasında onun Barac'ın ilaçları ile zehirlendiği söylentisi yayılmıştır.[790] Bu vaka, Trablus Haçlıları ile diğer Haçlılar arasında, sonraki yıllarda açık yansımaları görülen bir psikolojik engel oluşturmuştur.

Kraliçe Theodora'nın henüz on altı yaşındayken ardından dul kaldığı III. Baudouin'den çocuğu yoktu. Bundan dolayı Kudüs Haçlıları, onun yerine, ölümünden sekiz gün sonra

[788] William of Tyre, Cilt: 2, s. 287; Runciman, Cilt: 2, s. 300.
[789] William of Tyre, Cilt: 2, s. 288-292; Kinnamos, s. 152-154; Runciman, Cilt: 2, s. 302.
[790] William of Tyre, Cilt: 2, s. 292; aynı kaynağa göre cenaze Kudüs'e taşınırken Nûreddin'e saldırı teklifi yapılmış ama Nûreddin, "Biz, onların acısına saygı duymalıyız, zira onlar, dünyanın bugün sahip olmadığı bir prensi kaybettiler" diyerek bu öneriyi reddetmiştir. (Cilt: 2, s. 293; Runciman, Cilt: 2, s. 302.)

kardeşi Yafa ve Askalân kontu Amaury'yi kral seçmişlerdir.[791] Ancak Nûreddin'in Haçlılara karşı mücadelesinin onlar üzerindeki olumsuz etkisini artıran Haçlı ileri gelenlerinin evlilik problemi hususu, Amaury'de de görülmüştür.

Yirmili yaşlarda olan Amaury'nın kral seçilmeden dört yıl önce, Nûreddin'in ordusu tarafından ortadan kaldırılan (21Safer 544/30 Haziran 1149) Maraş hâkimi Renaud de Mares'in karısı Agnes ile evlenmişti. Kocası öldürüldüğünde henüz on üç yaşında olan Agnes, kocasının ardından iffeti konusunda iyi bir nam bırakmamıştı. Aynı zamanda aralarında dördüncü dereceden kan bağı bulunduğundan kilisenin kurallarına göre Amaury'le evlenmesi yasaktı. Amaury, kral seçilince Agnes'ten boşaması istenmiş; Amaury boşanmaya razı olmuşsa da evliliği sırasında Agnes'ten doğan erkek çocuğu Baudouin ve kız çocuğu Sibylle'nın kendi soyundan geldiğinin tescillenmesinde ısrar etmiştir.[792] Bu durum, Amaury'yi daha krallığının ilk günlerinde bir krizle yüz yüze getirdiği gibi kıta Avrupa'sından gelen Katolik değerlere sıkıca bağlanmış Haçlıların, Kudüs Krallığına duydukları saygının azalmasına yol açmıştır.

2.2.10. Hârim'i Yeniden Kuşatması

Nûreddin, 557'de (1162) Baudouin henüz Antakya'da iken Halep'te hazırlıklarını tamamlayıp yanında Mısır'daki iç karışıklar yüzünden Dımaşk'a sığınmış Üsâme b. Münkız bulunduğu hâlde Antakya civarındaki Hârim Kalesi'ni ikinci kez kuşatmıştır. Haçlılar, Nûreddin'in savaş için dışarıya çıkma çağrısını reddedip kaleyi içeride kalarak savunmuş, onunla iyi ilişkiler geliştirmek istediklerini söyleyip kendisinden kuşatmayı kaldırmasını istemişlerdir. Nûreddin, kalenin sağlamlığı karşısında Haçlıların Antakya'dan yardım almaları ihtimaline karşı bir neticeye ulaşmadan Halep'e geri dönmüştür.[793]

[791] William of Tyre, Cilt: 2, s. 295; Runciman, Cilt: 2, s. 303.
[792] William of Tyre, Cilt: 2, s. 300-302; Runciman, Cilt: 2, s. 303.
[793] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 457; *Atâbekiyye*, s. 116; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 342; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 349; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 134. Papaz Grigor, Nûreddin'in bu seferde Ardzkhan diye bir kaleyi fethettiğini yazmışsa da (s. 333.), o civarda böyle bir kale bulunmamaktadır.

2.2.11. Müslüman Yönetimlerle İlişkileri

2.2.11.1. II. Kılıcarslan'la İlişkileri

Nûreddin'in Dımaşk'ın fethiyle birlikte devletleşme sürecindeki siyasetinin ana sorunlarından biri, I. Mesud'la geliştirdiği ilişkiyi, II. Kılıcarslan'la geliştirememesidir. İkili arasındaki ilişkiyi Nûreddin için sorun hâle getiren, onun güneye açılırken kuzey Haçlılarını durduracak bir müttefikten yoksun kalması, bundan dolayı Kudüs Krallığı üzerine zamana yayılan ve kalıcı toprak kazancıyla neticelenen akınlar düzenleyememesidir. Ancak bu sorun, II. Kılıcarslan için de söz konusudur. II. Kılıcarslan, babasının Nûreddin'le kurduğu ilişkiyi sürdüremeyince Manuel gibi hareket kabiliyeti yüksek bir Bizans İmparatoru karşısında dururken veya onun ülkesinde yol alırken dayanacağı güçlü bir müttefikten yoksun kalmıştır. Kılıcaraslan, Manuel'e karşı sorunlar yaşamış; Manuel'in egemenlik alanına akınlar düzenlerken zaferlerinin neticesini alamadan geri dönmek durumunda kalmıştır.

Nûreddin ile Türkiye Selçukluları ilişkinin I. Mesud Devri'ne nispetle yol almamasının izahı mümkündür: Nûreddin, I. Mesud Devri'nde Abbâsî Halifesi ve Irak Selçukluları ile iletişim sorunu yaşamıştır. Dımaşk'ı zaptından sonraki süreçte Irak Selçukluları artık etkisizleşmişse de Abbâsî Halifesi ile iletişim kurabilmiş ve Selçuklu soyundan gelmemesine rağmen bölgede Müslümanların lideri olarak öne çıkmıştır. Nûreddin, hiç dillendirilmemişse de Selçuklu soyundan gelen ve uyumlu olması durumunda nâibi olarak görülme olasılığı bulunan II. Kılıcarslan'ın büyümesini, konumu için tehdit görmüş olmalıdır. Nitekim çalışmamızın ilgili bölümünde anlatılacağı üzere Nûreddin, II. Kılıcarslan'la arasındaki problemi, değerler (günün yapısına uygun olarak akide ve amel) üzerinden açıklayacak; II. Kılıcarslan'ın sahih bir İslâmî akideye sahip olmadığını ifade edecek; böylece Türkiye Selçuklu Sultanı ile kendi ülkesi arasında değerlerden bir sınır inşa edecek ve ona karşı mücadeleyi değerler üzerinden meşrulaştırma yoluna gidecektir.

Nûreddin, I. Mesud'un ölümünden (550/1155) hemen sonra II. Kılıcarslan'la kardeşleri arasındaki mücadeleye, onları Haçlıların ve Bizanslıların İslâm kalelerine saldırma iştiyakını artıracak bir çatışmadan kaçınmaları gerektiği uyarısıyla müdahale etmiştir. Hediyeler göndererek onları etkilemeye ve barıştırmaya çalışmıştır. İbnü'l-Kalânisî'ye

göre onun bu müdahalesiyle Kılıcarslan'la kardeşleri arasında barış sağlanmıştır.[794] Ancak Nûreddin'in bu dostça yaklaşımı aynı yıl yerini düşmanlığa bırakmıştır.

Nûreddin ile II. Kılıcarslan arasındaki çekişmenin sahadaki malzemesi, Sultan Mesud'un Nûreddin'in faaliyetleri sayesinde elde ettiği Maraş yöresi ve eski Urfa Kontu II. Joscelin'den alınan ve Antep'e kadar uzanan bölgedir. Söz konusu bölgenin liderlik çekişmesi için malzeme olacak önemli bir yönü bulunmaktadır: Nûreddin, buralara sahip olması durumunda Urfa ve Harran dışında Anadolu'da toprak elde edip Suriye coğrafyasının dışına çıkmış oluyordu. II. Kılıcarslan ise burayı aldığında atası Süleyman Şah b. Kutalmış'ın hatıralarında yeri bulunan Suriye bölgesine, bununla birlikte kadim Büyük Selçuklu coğrafyasına ulaşıyordu. Nûreddin, I. Mesud'un sağlığında ve onunla ittifak içinde buralara akınlar düzenlemiştir. İlk yönetim alanı Elbistan ve çevresi olan II. Kılıcarslan da babasıyla birlikte bu coğrafyanın fethine katılmış[795] ve babasının yerli Hıristiyanlara karşı politikasını genellikle sürdürerek yörenin Hıristiyan nüfusu ile Nûreddin'in uzak durduğu bir yakınlık kurmuş, müsamahakâr yaklaşımıyla yerli halkı kendisine bağlamıştır.[796]

Ramazan 550'de (Ekim-Kasım 1155), I. Mesud'un ölümünden sonra II. Kılıcarslan ve kardeşleri Dânişmendoğulları ile savaşırken Nûreddin, II. Kılıcarslan'ın eski Urfa Kontluğu'ndan alınma topraklarına akınlar düzenlemiş, buraları çevresiyle birlikte kısmen aman, kısmen kılıçla zapt etmiştir.[797] II. Kılıcarslan, Şâban 550'de (Eylül-Ekim 1155) Aksaray yakınlarındaki savaşta Dânişmendliler'i yendikten sonra Nûreddin'in zapt ettiği topraklarla ilgilenmiştir. Nûreddin'e gönderdiği haberde aralarındaki söz ve anlaşmaların yanında akrabalık bağını hatırlatarak onu kınamış ve tehdit etmiştir. Buna karşılık Nûreddin, güzel sözlerle ondan özür dilemiş, gönlünü almış ve aldığı yerleri ona iade etmiş, böylece aralarındaki sükûnet hâli devam etmiştir.[798]

---

[794] İbnü'l-Kalânisî, s. 510.
[795] Papaz Grigor, s. 301, 303-304; Kesik, *I. Mesud*, s. 108-110.
[796] Papaz Grigor, s. 315, 316, 318.
[797] İbnü'l-Kalânisî, s. 511; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 297; Runciman, Nûreddin'in Zünnûn'un ricasıyla Selçuklu sahasına girdiğini söylese de (Cilt: 2, s. 286) İslam kaynaklarında bu hususta kayıt yoktur. Stevenson da Zünnûn'un davatine değinmemiş, sadece Dânişmendliler ile II. Kılıcarslan arasındaki savaşın Nûreddin için ortam hazırladığını ifade etmiştir. (s. 175-176.)
[798] İbnü'l-Kalânisî, s. 511; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 297. Papaz Grigor, İbnü'l-Kalânisî'nin sükûnet kaydının aksine II. Kılıcarslan'ın Nûreddin'e karşı faaliyetlerine Haçlılarla ittifak arayışı içinde devam ettiğini yazmıştır. (s. 318-319.)

II. Kılıcarslan, Konya'ya döndüğünde Papaz Grigor'a göre II. Kılıcarslan'ın uyarılarına rağmen, İran İmparatoru'undan bile daha çok gurura kapılan Nûreddin'e karşı ittifak arayışına girmiştir. Türkiye Selçuklu Sultanı, Kudüs, Antakya ve Ermeni Thoros gibi gayri müslim unsurlar nezdinde Nûreddin'e karşı bir ittifak girişiminde bulunmuştur.[799] Ancak bu ittifak uygulamaya geçmemiştir. Buna rağmen kendisini hem kuzey hem güneyden savaşmak durumunda bırakacak hatta ülkesinin varlığını tehlikeye düşürecek böyle bir ittifak, Nûreddin'i çok kızdırmış olmalıdır. Nûreddin, bir süre sonra Kudüs ve Antakya Haçlıları ile anlaşıp Antep yöresine bir akın daha düzenleyip şehri ele geçirmiş ancak güneyde Kudüs Haçlı Krallığı'nın saldırısına uğrayınca buraları terk etmiştir.[800]

II. Kılıcarslan, 11 Cemaziyülevvel 552'de (21 Haziran 1157) Nûreddin ile anlaşma hâlinde olan Antakya'ya karşı bir akın düzenlemiştir. Nûreddin, 3 Receb 552'de (11 Ağustos 1157) II. Kılıcarslan'ın akınlarına karşı Halep'e doğru yola çıkmıştır.[801] Ancak Halep çevresine geldiğinde II. Kılıcarslan ülkesine döndüğünden iki hükümdar arasında herhangi bir çatışma yaşanmamıştır.

Manuel, 554 Cemaziyülevvel ayının on biri ile yirmisi (31 Mayıs-9 Haziran 1159) arasındaki bir tarihte ordusuyla birlikte Antakya çevresinden ayrılıp İstanbul'a doğru yola çıktığında[802] yolda Anadolu Türklerinin saldırısına uğramıştır. Manuel, birkaç ay sonra bunun intikamını almak üzere Antakya Prinkepsi Renaud ve Ermeni Thoros ile ittifak içinde II. Kılıcarslan'ın ülkesine saldırmıştır. Nûreddin de bu sırada Orta Fırat bölgesinden girerek iki taraf arasında çekişmelere konu olan yöreye bir kez daha girmiş, Maraş ve Behisnî'yi kuşatıp surlarını yıkarak topraklarına katmış, Göksun ve Raʿban'ı almıştır. II. Kılıcarslan, bu kuşatma karşısında Manuel'le anlaşma yolunu seçmiştir.

---

[799] Vakayı aktaran Papaz Grigor, II. Kılıcarslan'ın Haçlılarla dostluk kurma isteğinin buna arzulu olmasından değil, kızkardeşinin kocası Nûreddin'e karşı güçlü bir destek oluşturmak istemesinden kaynaklandığını ifade etmiştir. (s. 318-319.)

[800] Vakayı aktaran Papaz Grigor, Nûreddin'in bu sefere çıkmadan önce Kudüs Kralı Baudouin'i altın vererek kazandığını, Antakya Prinkepsini de ikna ederek Haçlılarla anlaştığını, onların bu anlaşma ile söz konusu fetihlere müsaade ettiğini iddia etmiştir. Ona göre Nûreddin, Raʿban ve Ke'çûn valilerine de birçok mesaj yollamış, buraları sulh yoluyla elde temek istemiş ancak bu yörelerin halkı Türkiye Selçuklu Sultanından korktuğu için bu isteği reddetmiştir. Girigor, Kudüs Kralı ve Antakya Prinkepsinin -ahitlerinden dönerek- aynı anda ülkesini yağmalamaya başlamaları üzerine Nûreddin'in alelacele Halep ve Dımaşk'a döndüğünü, Haçlılara karşı koyacak durumda olmadığını, hâlbuki onların da yağmalamalar yapsalar da Dımaşk'ı boyun eğdirme gücünde olmadıklarını yazmıştır. (Papaz Grigor, s. 321-322.) Nûreddin'le ilgili bu tür ilişki ve hususlar ya devrin Hıristiyan yazarlarınca uydurulmuş ya da Müslüman müverrihlerce Nûreddin'in imajına aykırı bulunarak atlanmıştır. İki ihtimalden hangisinin doğru olduğu konusunda elimizde yeterli veri yoktur.

[801] İbnü'l-Kalânisî, s. 525.

[802] İbnü'l-Kalânisî, s. 546.

Nûreddin'in kendisine sığınmış olan kardeşi Nusretüddin ile birlikte İstanbul'a, Manuel'in yanına gitmiş, Manuel'le anlaşmıştır. Bu anlaşma, II. Kılıcarslan'ın Müslüman hükümdarlar içindeki itibarına muhtemelen zarar vermiştir. Öte yandan Haçlıların Anadolu'dan geçişi önünde önemli bir engel oluşturan Türkmenler, II. Kılıcarslan'ın Manuel'e verdiği sözlerden dolayı baskı altına alındığından Anadolu toprakları, Batı'dan gelen Kudüs Hacıları için bir süre güvenilir bir yol hâline gelmiştir. Bu durum, Batılıların Suriye ve Filistin'e güven içinde gelmesine yol açmış, Haçlılara karşı mücadeleyi zorlaştırmıştır.[803]

2.2.11.2. Artuklularla İlişkileri

Nûreddin, Dımaşk'ın zaptından önce olduğu gibi Dımaşk'ın zaptından sonra da Artuklularla ilişkisini iyi tutmuş ve onları Haçlılarla mücadeleye dâhil etmeye çalışmıştır. Zilhicce 556'da (Kasım-Aralık 1161) Şihabeddin Muhammed b. İlyas b. İlgazi b. Artuk, Haçlılarla savaşmış, onları yenilgiye uğratmış ve esir aldığı Haçlılar arasından bir baronu Nûreddin'e teslim etmiştir.[804]

2.2.12. İç Siyaseti ve Irak'la İlişkileri

Dımaşk'ın zaptından sonra Nûreddin'in devletindeki en önemli iç gelişmeler, Nûreddin'in Ramazan 552'de (Ekim 1157) Halep'te, bir sonraki yıl 553 Zilhicce ayının ilk günlerinde (Aralık 1158'in sonları) ise Dımaşk'ta hastalanması ve devletinin mutlak hâkimi olarak durumundan kaygılanıp kendisinden sonra melik olacak kişiyi belirlemesi ile doğrudan ilgilidir. Nûreddin, Halep'teki ilk hastalığında Harran valisi olan küçük kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân'ı veliaht olarak tayin etmiştir. Ancak çalışmamızda daha önce anlatıldığı üzere Nusretüddin'in veliahtlığı, Halep'te kendisini destekleyen Şiîlerin isyanına dönüşmüştür. [805]

---

[803] Papaz Grigor, s. 328; Kinnamos, s. 144-146, 150-151; Runciman, Cilt: 2, s. 298-299. Nûreddin'in Anadolu faaliyetlerinin Manuel'in Anadolu'da alanını genişletmesine yaradığı gerçeğini ifade eden Cahen, İbnü'l-Furât'ta dayanarak iki hükümdarın Nûreddin'in II. Kılıcarslan'ın kız kardeşi olan hanımının (Selçuka Hanım) aracılığıyla barıştığını söylese de (*Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 36-38.) devrin kaynaklarında bunu doğruluyan bir kayıt yer almamıştır. Bununla birlikte Cahen (*Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 35) ve Turan başta olmak üzere (*Selçuklular Tarihi*, s. 292.) Selçuklu tarihçilerinin II. Kılıcarslan'ın İstanbul'a gitmesinde Nûreddin-Manuel ilişkisine yapılan vurgu, makul görünmekle birlikte, bu vurgunun İslam tarihi kaynaklarında karşılığı görünmemektedir.

[804] İbnü'l-Ezrâk, s. 128.

[805] İbnü'l-Kalânisî, s. 540-541.

Nûreddin'in 553 Zilhicce ayının ilk günlerinde (Aralık 1158'in sonları) ikinci kez hastalandığında Nusretüddin Emîr-i Emirân'ın yerine Musul Atabegi Kutbüddin Mevdûd'u veliaht tayin etmiştir. Hastalığı şiddetlendiğinde Nûreddin, emirlerini toplamış, onlara kendisinden sonra cahil ve zalim birinin işbaşına gelmemesi hususunda Müslümanlara karşı şefkatli olduğunu, kardeşi Nusretüddin'in ahlakını ve kötü hâllerini bildiğini, bundan dolayı Müslümanların işlerini ona teslim edemeyeceğini bildirmiştir. Onun yerine "*akil, dürüst, dindar ve akidesi sağlam"*[806] Kutbüddin Mevdûd'u atama tercihi konusunda görüşlerini almış, emirlerin mutabakatıyla Kutbüddin'in Musul'dan çağrılmasına karar verilmiştir.

Manuel'in Antakya civarında olduğu günlerde alınan bu karar, Nusretüddin ve taraftarlarının isyanına yol açmış; Halep'teki divanın başkanı Emînüddin Zeyne'l-Hac Ebü'l-Kâsım, Halep Kalesi Valisi İzzeddin ve nâibleri tarafından Harran'da bulunan Nusretüddin'e mektup gönderilmiş, ağabeyi Nûreddin'in hayatından ümit kesildiği bildirilmiş, bunun için Dımaşk'a hareket etmesi istenmiştir. Mektubu götüren kurye Dımaşklı İbn Magzû, Nûreddin'in hastalığı üzerine muhtemel bir isyana karşı yolları tutan Halep nâibi Mecdüddîn İbnü'd-Dâye tarafından yakalanmıştır. Nûreddin, 14 Muharrem 554'te (5 Şubat 1159) durumu Mecdüddîn'den haber aldığında, Nusretüddin'in Dımaşk'a doğru yola çıkmış olduğu da Ca'ber Kalesi'nden haber verilmiş; bunun üzerine Nûreddin, kardeşinin durdurulması için Şîrkûh'u görevlendirmiştir. Nusretüddin, ağabeyinin durumunun iyi olduğunu duyup geri döndüğünden iki taraf arasında herhangi bir çatışma olmamıştır.[807]

Nûreddin'in çağrısını alan Kutbüddin Mevdûd, Musul'dan yola çıkmışsa da onun iyileştiğini duyduğundan bulunduğu yerde kalarak vezir Cemâleddin'i Dımaşk'a göndermiş; Dımaşk'ta en iyi şekilde ağırlanan Cemâleddin; müzakerelerin tamamlanması için Şîrkûh'la birlikte Mevdûd'un yanına dönmüştür. Mevdûd, ordusuyla birlikte Dımaşk'a gelmiş, 17 Cemaziyülevvel 554'te (6 Haziran 1159) Dımaşk'ta onun için büyük bir şölen düzenlenmiştir.[808] Harran, Nusretüddin'in elinden alınmış ve Musul

[806] Nûreddin'in dindarlığa ek olarak "*sağlam akide*" vurgusu, Nusretüddin'in Şiîlere verdiği tavizler karşısında bir önlem olarak görünmektedir. Nûreddin, bu vurguyu daha sonra II. Kılıcarslan'la mücadelesinde de yaparak ona karşı mücadeleyi meşrulaştıran bir husus olarak ifade edecektir.
[807] İbnü'l-Kalânisî, s. 542-543.
[808] İbnü'l-Kalânisî, s. 543-546.

ordusu komutanı ve Mevdûd'un Musul nâibi İsfehsâlâr Zeyneddin Ali Küçük'e iktâ olarak verilmiştir.[809]

Nûreddin'in Dımaşk'ta iktidarını sağlamlaştırdığı süreçte Musul idaresinin güçlü ismi, İmâdüddin Zengî'nin çocukluk arkadaşı[810] ve Suriye Selçukluları'ndan Melik Rıdvan b. Tutuş'un kızı Melike Hatun'la evli[811] Zeyneddin Ali Küçük, Irak siyasetinde Zengî'nin bıraktığı boşluğu doldurmuştur. Nûreddin, Haçlılarla mücadele ederken, Ali Küçük, Mevdûd adına karmaşık Irak siyasetinin içinde önemli bir rol oynamıştır. Receb 551'de (Eylül-Ekim 1156) Irak Selçukluları'nın saltanat mücadelesinde Sultan Muhammed'in oğlu Sultan Mesud'un kardeşi Melik Süleyman Şah'ı tutuklamış,[812] Muharrem 552'de (Mart 1157), Sultan Muhammed'in Bağdat kuşatmasına katılmıştır. Bu kuşatma, Bağdat'ta üç hafta boyunca hilafet köşkü dışında cuma namazının bile kılınmamasına yol açmıştır.[813] Sultan Muhammed'in ölümü üzerine Melikşah b. Mahmud'a karşı, Irak Selçukluları'nın başkenti Hemedan'dan gelen heyetin Mevdûd'a başvurması üzerine Süleyman Şah'ı hapisten çıkarmıştır. Ali Küçük, Süleyman Şah'ın sultan, Mevdûd'un onun atabegi, Vezir Cemâleddin'in Süleyman Şah'ın veziri ve kendisinin onun ordu komutanı olması konusunda Hemedan'daki Süleyman Şah yanlıları ile varılan anlaşmayı uygulamak üzere 555 (1160) yılının başlarında Süleyman Şah'la birlikte Hemedan'a gitmiştir. Ancak Ali Küçük, Süleyman Şah'ı Irak Selçuklu tahtına oturtmayı başarsa da oradaki durumun iyi olmadığını görüp Musul'a geri dönmüştür.[814] Ali Küçük, aynı yıl Hacca giderken Bağdat'ta Halife el-Müstencid Billâh'ın huzuruna çıkmıştır. Halife, kendisine hilʿat giydirmiş ve *"Şununla Mü'minlerin emirinin (halifenin) ve Müslümanların düşmanları ile savaş!"* diyerek ona kılıç kuşamıştır.[815]

Nûreddin, Dımaşk'ın ele geçirilmesinden önce olduğu gibi Dımaşk'ın ele geçirilmesinden sonra da Irak siyasetinden uzak kalmıştır. Onun bu süreçte Irak'la ilişkisi hakkında sadece birkaç kayıt bulunmuştur. Söz konusu kayıtlardan biri, Süyûtî tarafından kaynak belirtilmeden verilmiştir. Süyûtî, Nûreddin'in Dımaşk'ı alması

[809] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 435; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 342; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 341; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 131; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 286; Bezer, *Begteginliler*, s. 47-48.
[810] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 15
[811] İbnü'l-Ezrâk, s. 122.
[812] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 405-406; *Atâbekiyye*, s. 108-109, İbnü'l-Ezrâk, s. 119-120; Bezer, *Begteginliler*, s. 40-41.
[813] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 111-115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 409-410; *Atâbekiyye*, s. 113-114; İbnü'l-Ezrâk, s. 119-120.
[814] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 437; *Atâbekiyye*, s. 114-115;
[815] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 114-115.

üzerine Abbâsî Halifesi Muktefî Liemrillâh'ın kendisine hilʿat gönderdiğini, ona Melikü'l-Âdil lakabını verdiğini ve Mısır'a sefer düzenlemesini emrettiğini yazmıştır.[816] İlk kaynaklarda yer almayan böyle bir emir söz konusu olsa bile Nûreddin tarafından dikkate alınmamıştır. Bu devirle ilgili diğer iki kayıt, İbnü'l-Cevzî'ye aittir. İbnü'l-Cevzî, 552 (1157-1158) yılı olaylarını aktarırken Nûreddin'in elçisinin hediyeler, Haçlıların başları, silahları ve kalkanları ile Bağdat'a ulaştığını yazmış ama elçinin görüşmeleri hakkında bilgi vermemiştir.[817] İbnü'l-Cevzî'nin diğer kaydı ise bir rivayet şeklindedir. İbnü'l-Cevzî, Nûreddin'in, Muharrem 552'deki (Mart 1157) Bağdat kuşatmasına katılıp Bağdat'ın sıkıntı çekmesine yol açan Zeyneddin Ali Küçük'e haber gönderip ona *"Git, kendini Mü'minlerin emirinin önüne at, senden razı oluncaya kadar ona yalvar!"* dediğinin söylendiğini aktarmıştır.[818] Böyle bir emir söz konusu olmayabilir. Ancak bunun Bağdat'ta konuşulması, Abbâsî başkentinde Zeyneddin Ali Küçük'ün Nûreddin'in emrini dinleyecek biri olarak görüldüğünü, Nûreddin'in Halifeye karşı mücadeleden yana olmadığının düşünüldüğünü ya da Halifenin Nûreddin'in kendisinden yana olmasını önemsediğini göstermektedir ki bu durum, Nûreddin'in İslâm âlemindeki konumu açısından kanaatimizce önemli görülmelidir.[819]

2.3. Mısır Siyasetine Müdahalesi ve Büyük Devlete Evrilme Süreci (558-569/1163-1174)

Nûreddin, Haçlılarla mücadelesinde başarıyı, Müslümanların ittifak etmesinde görmüş; Müslüman devletlerdeki iç çatışmaları, Haçlıların İslâm şehirlerine karşı istila emellerinin gerçekleşmesine katkı sağlayan etkinlikler içinde değerlendirmiştir.[820] O, bu anlayışla Dımaşk'ı zaptetme sürecinde Mısır'la diplomatik ilişkilerini geliştirmiş; iki tarafın elçilerinden Mısır'daki gelişmeler hakkında sürekli bilgi sahibi olmuştur. Askalân'ı iç çatışmalar sırasında Haçlılara veren Mısır'daki Fâtımî Devleti, inkıraz işaretleri verirken Mısır'da birbiriyle sürekli çatışma içinde olan vezirler, Haçlılarla

[816] Süyûtî, s. 675.
[817] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 119. Sözü edilen Haçlı kafaları, silahları ve kalkanları Nûreddin'in 552'deki (1157) Banyas zaferine ait olmalıdır.
[818] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 114.
[819] Hanbelî kaynakları, devrin Abbâsî Halifesi veziri, Hanbelî alimi İbn Hübeyre ile Nûreddin arasında bir dostluğun bulunduğunu aktarmışlarsa da (İbn Receb, Cilt: 2, s. 252, 255, 258.) bu bilgiler devrin kaynaklarında geçmemiştir.
[820] Nûreddin, II. Kılıcarslan'ın tahta çıkmasından sonra kardeşleri ile arasındaki çatışmaya karşı, aralarındaki savaşın Bizans ve Haçlıların İslam kalelerine yönelik emellerine hizmet edeceği endişesini onlara açıkça beyan etmiş (İbnü'l-Kalânisî, s. 510); Dımaşk'ı zaptetmesinden önce Dımaşk Atabegliği'nde görülen iç çatışmadan da bu yönde tedirgin olmuş ve bu tedirginliği, Dımaşk'ın fethiyle neticelenmiştir.

mücadele etmek yerine onlarla anlaşmanın yollarını aramıştır. Her fırsatta Mısır'a elçi gönderen Haçlılar, Mısır siyasetinde etkili bir güç olma imkânı elde etmişlerdir. Ordu komutanı Şâver b. Mucir es-Sadî tarafından 558 yılının başında (Aralık 1162) devrilip ailesinin dokuz yıl bir aylık vezaret sürecine son verilen Vezir Melikü's-Sâlih Talaiʿ b. Rüzzik, vezir olduktan hemen sonra Haçlılarla anlaşma yoluna gitmiş, emirlerinin iktâlarından keserek[821] her yıl Haçlılara otuz üç bin dinar haraç ödemeyi kabul etmiştir. Sâlih, Ramazan 558'de (Ağustos 1163) Şâver'in emriyle öldürülünce onun devrilmesinde kendisine yardımcı olan ve kendisi tarafından Hâcib (Sâhibü'l-Bâb) görevine getirilen Dırgam b. Âmir b. Sıvar el-Münzerî el-Lahmî Ebü'l-Eşbâl arasında ihtilaf çıkmıştır. Bu sırada Haçlı elçisi Kahire'ye gelip parayı istemiştir.[822] Yeni vezir Şâver, Haçlılara karşı savaşan Nûreddin'e yakın durmuş; Nûreddin'e hediyeler göndermiş, bu hediyeler 12 Ramazan 558 (14 Ağustos 1163) Pazartesi günü Nûreddin'e ulaştırılmıştır.[823] Ancak Şâver'in vezarete gelişinin üzerinden henüz dokuz ay geçmişken Hacip Dırgam, 28 Ramazan 558'de (30 Ağustos 1163) ona karşı isyan etmiş, Şâver'in büyük oğlu Tay b. Şâver'i öldürmüştür. Malları yağmalanan, ailesi esir alınan ve yakınları öldürülen Şâver, Suriye'ye gitmek amacıyla Kahire'den çıkmıştır. Mısır'da vezire karşı isyan edip galip gelen vezir olduğundan,[824] Şâver'in yerine de Dırgam, Fâtımî Halifesi el-Âdıd Lidinillâh tarafından vezir olarak atanmıştır. Makrîzî'ye göre cesaretiyle bilinen eski ordu komutanı (Emirü'l-Ceyş) Şâver'in idaresinden halk genellikle memnundu. Melikü's-Sâlih b. Rüzzik'i öldürmesinden ve oğlu Kâmil'le ilgili bir iki husus[825] haricinde aleyhinde bir şey konuşulmamıştır. Buna rağmen Dırgam tarafından devrilmesi, Mısır'da istikrasızlığa yol açan siyasî alışkanlıklardan kaynaklanmaktaydı. Şâver'in devrilip yerine Dırgam'ın gelmesiyle birlikte Mısır'da o yıl (558) Melikü's-Sâlih b. Rüzzik, Şâver ve Dırgam olmak üzere üç vezir görev yapmıştır.[826]

---

[821] İbnü'l-Kalânisî, s. 509-510.

[822] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 259; Makrîzî'nin sözünü ettiği anlaşma Mısır ile III. Baudouin arasında yapılmıştır. (William of Tyre, Cilt: 2, s. 302 ve ilgili 18 nolu Yayına Hazırlayan Dipnotu.)

[823] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 260-262.

[824] İbn Şeddâd, s. 75; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 138.

[825] el-Kâmil, başının üzerinde Mısır'da hilafet alametlerinden sayılan bir şemsiye taşımış; babasının adını kullanıp emirlere tahakküm etmekle suçlanmıştır. (Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 261.)

[826] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 259-262; İbn Kādî Şühbe, vr. 123-124; Bahattin Kök, "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı", **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1990, Sayı: 9, ss. 165-187.

Mısır Fâtımî Devleti'nin söz konusu dağınıklığı sürecinde Kudüs Haçlı Kralı Amaury, Kudüs Haçlı Krallığı'nın güneybatı sınırında etkin olan Hospitallier tarikatının üstadı Gilber de Assailly'nin teşviki ve desteğiyle[827] Mısır'a saldırmış, Sedir denen yere ulaşmış, 2 Şevval 558'de (3 Eylül 1163) ise Doğu Mısır'da, Suriye sınırındaki[828] Fakus'ta bulunduğu haber verilmiştir. Dırgam, kardeşi Hemam'ı ona karşı çıkarmışsa da Hemam ve askerleri Haçlılara yenilmiştir. Haçlılar, Bilbis Kalesi'ne kadar ulaşıp kalenin bir kısmını da ele geçirmişlerdir. Hemam ve Beni Kenane Araplarının karşı koyması üzerine Haçlılar iki kola ayrılmış; Araplar, onlardan çok sayıda kişiyi öldürünce Amaury, yanına bazı esirleri de alıp Kudüs'e dönmek zorunda kalmıştır.[829]

Amaury'nin Mısır'a saldırdığı günlerde Nûreddin'le Kudüs Haçlı Krallığı arasındaki anlaşma devam etmekteydi. Daha önce iki yıl olan anlaşma süresine muhtemelen bir yıl daha eklenmiştir.[830] Nûreddin, Amaury'nin Mısır saldırısı karşısında Kudüs Krallığı'na yönelik herhangi bir saldırıda bulunmamış; diğer Haçlılar ve özellikle Bizanslılarla Manuel'in evlenme süreciyle ilgili problem yaşayan Trablus Kontluğuna saldırıp -Kudüs Haçlıları Mısır'la meşgul iken- batıda ve kuzeyde kazanımlar elde etmeyi tasarlamıştır.

Nûreddin, 558'de (1163) Hısnü'l-Ekrâd Kalesi'ne[831] akın düzenlemek amacıyla büyük bir toplulukla[832] yola çıkmış, Trablus'a kadar gitmeyi düşünmüştür. Ancak Hısnü'l-Ekrâd Kalesi civarında, Bukeyʿa denen yerde karargâhını kurup ordusu ile birlikte öğle civarı istirahata çekilmişken[833] Kudüs ziyaretinden dönen, aralarında önemli kişilerin bulunduğu bir grup Batılı Hıristiyan hacı ile Templier Tarikatı mensupları, Müslümanlarla savaşmak üzere bölgeye gönüllü olarak gelen Bizanslı Dukas[834] ve muhtemelen Ermeni Thoros'un oluşturduğu Hıristiyan birliğinin baskınına

[827] Stevenson, s. 186.
[828] Yâkūt, Cilt: 4, s. 232.
[829] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 262.
[830] Stevenson, s. 185.
[831] Runciman, kalenin ismini Krak olarak vermiştir. (Cilt: 2, s. 307.)
[832] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 244.
[833] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 402.
[834] Bu şahsın, Manuel'in, Baudouin'in yardım etmek üzere 1160'ta Kudüs'e gönderdiği ve oradan 1161'de İstanbul'a dönen Kontostephanos (Kinnamos, s. 145-146.) olma ihtimali vardır. Kinnamos'un verdiği tarih ile İbnü'l-Esîr'deki tarih (558 sonu/1162'nin başı) arasında bir fark bulunmaktaysa da iki taraftan biri tarihi karıştırmış olmalıdır. Zira iki olayın gerçekleşme biçimi benzerlik arz etmektedir ve *Kinnamos'un Historiası*'nı yayına hazırlayan Işın Demirkent'in belirttiği üzere (s. 146, 92 Numaralı Not), Türkiye Selçuklu tarihçileri böyle bir olayı Selçuklu tarihinde tespit edememişlerdir.

uğramıştır.[835] Atının köstekli olduğu sırada yaşanan baskında Nûreddin ancak bir askerin[836] atının kösteğini son anda çözmesiyle kurtulmuş, kösteği çözen asker ise öldürülmüştür. "*el-Bukeyʿa Vakası*"[837] denen baskında Nûreddin'in ordusu, Haçlılara tedbirsiz yakalanmış, silahlarını düşmanın eline geçen karargâhta bırakıp Humus yakınlarındaki Kades Gölcüğüne kadar yol almıştır. Nûreddin, savaş alanı ile aralarında dört fersah bulunmasına rağmen buradan ayrılma teklifini, *"Yanımda bin süvari olsa onlarla savaşırım, Allah'a yemin olsun ki şahsımın ve İslâm'ın intikamını almadıkça çardağın altında gölgelenmeyeceğim."* diyerek reddetmiştir. Haçlılar, Humus'a kadar ilerlemeye karar vermişken Nûreddin'in konaklama yerini duyduklarında tuzağa düşürülme korkusuyla geri dönmüşlerdir. Ancak Nûreddin'in ordusu ağır kayıplar vermiş, silahlarının tamamına yakını da Haçlıların eline geçmiştir. Nûreddin'le baş edemeyeceklerini bilen Haçlılar, ona verdikleri zararı daha büyük bir kazanca dönüştürmek için elçi gönderip anlaşma talebinde bulunmuşlar fakat Nûreddin, onların taleplerini reddetmiştir. Bu yenilgiden sonra Nûreddin, toparlanmak için ekonomik olarak koşullarını zorlayınca kendisine fakih, sufi, kurrâ (Kur'an-ı Kerim okuyucusu) ve yoksulların aylığının kesilmesi önerilmiştir. Nûreddin, bu kesimlerin dualarının kendisi için önemine duyduğu inancı dile getirmiş, *"Zafere ancak onlar sayesinde ulaşacağıma inanıyorum. Size ancak aranızdaki zayıfların hürmetine rızık ve zafer veriliyor."* diyerek bu öneriyi kabul etmemiştir.[838] Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre Nûreddin, nâiblerinin zenginlerin elindeki mala cihada katkı için el konulması önerisini de sonraki gece gördüğü bir rüya üzerine karşı çıkmıştır.[839]

Nûreddin, söz konusu sorunlarla uğraşırken Şâver, 568 Zilkâde (1163 Ekim)[840] ayının sonlarında Nûreddin'e sığınmıştır. Dırgam, Şâver'i tutuklatıp kendisine iade etmesi için

[835] Bu baskında yer alan Angouleme kontunun kardeşi Martel ve Hugh de Lesignan Brown gibi Batılı hacıların isimlerini de kaydeden William of Tyre, Nûreddin'in zaferlerinden aldığı cesaret yüzünden dikkatsiz davrandığı için baskına uğradığını iddia etmiş, Haçlı başarısındaki büyük payın ise Templier tarikatından Gilbert de Lacy'e ait olduğunu belirtmiştir. (Cilt: 2, s. 306; Stevenson, s. 183; Runciman, Cilt: 2, s. 307.)

[836] Kadı İmâd, bu kişinin adını Aziz b. Muzaffer el-Kürdî olarak vermiştir. (s. 391.)

[837] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 462.

[838] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 462-463*; Atâbekiyye*, s. 116-118; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 350-354; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 342-343, İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 135-137; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 344-345; İbn Kādî Şühbe, 121-123. Ebü'l-Fidâ, bu olayı 559 yılı olayları arasında anlatmıştır. (Cilt: 2, s. 115.) İbn Haldûn kaynak belirtmeden öneriyi yapan kişinin adını İbn Nasrî olarak vermiştir. (Cilt: 5, s. 288.)

[839] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım:1, s. 245.

[840] Bu tarih, Kâtip İmâd tarafından 6 Rebîülevvel 558 (12 Şubat 1163) Pazartesi günü olarak verilmişse de (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 19) onun verdiği tarih olayların akışına aykırıdır.

İbn Rüzzik Devri'nin idarecilerinden Alemü'l-Mülk İbn Nuhhas'ı Nûreddin'e göndermiş; Nûreddin, taleplerine olumlu cevap verir gibi görünüp tersi yönde davranmıştır. Şâver'in Nûreddin'e ulaşmasına engel olamayan Dırgam, emirlerden kuşkulanmaya başlamış, onların birkaçını evine davet edip öldürmüştür. Mısır'ın savunmasız kaldığını gören Kudüs Haçlıları, 559'un başında (Aralık 1163) bir kez daha Mısır'a gelip anlaştıkları haracın kendilerine ödenmesini istemişlerdir. Dırgam, onlara karşı tedbir almak yerine Şâver'le mektuplaşıp kendisiyle birlikte bir isyan düzenleme vaadinde bulundukları gerekçesiyle 18 Rebîülevvel 559'da (14 Şubat 1164) aralarında Ali Sabbah b. Şahinşah, Esel el-Ğavi ve Ali b. Zibd gibi önemli isimlerin bulunduğu yaklaşık yetmiş emirle onların yakın çevrelerini tutuklatmış ve aynı günün gecesinde onların boyunlarını vurmuştur. Dırgam, kardeşi Hemam'ı da İskenderiye valisi büyük emir Hilvas'ın üzerine göndermiş; şiddetli çarpışmalardan sonra el-Hilvas da yakalanıp Kahire'ye götürülmüş, onun da boynu vurulup bedeni Zubeyle Kapısı'nda çarmıhta sergilenmiştir. Bundan dolayı halkta Dırgam'a karşı şiddetli bir nefret oluşmuştur.[841]

2.3.1. Ordusunun I. Mısır Seferi ve Nûreddîn Mahmud'un Hârim, Banyas, Müneytırâ Kalelerini Fethi

Nûreddin, kendisine sığınan Şâver'i Dımaşk'ta iyi karşılamış, ona güzel bir konak tahsis edip ikramda bulunmuştur. Şâver, Nûreddin'den makamına dönmesi için kendisiyle Mısır'a asker göndermesini talep etmiştir. Buna karşılık, Mısır gelirinin, askerlerin iktâları dağıtıldıktan sonra geriye kalan, üçte birini Nûreddin'e vermek, Nûreddin'in kendisiyle Mısır'a göndereceği askerlerin Mısır'da kalmasını sağlamak ve Mısır'ı Nûreddin'in emirleri doğrultusunda yönetmek konusunda söz vermiştir.[842]

Nûreddin, Şâver'in isteklerine cevap verme konusunda ikilem yaşamıştır. Şâver'in kendisine sığınmış olması, vaatleri ve Haçlılara karşı ona yardımcı olmanın gerekliliği hususları Nûreddin'i kararını Şâver'in lehine olması yönünde etkilemiştir. Ancak yolun durumu, Haçlıların yolun üzerinde olması ve Şâver'in Mısır'da istikrar bulunca ihanet etme ihtimali onu kaygılandırmıştır. Nûreddin, bu ikilem içinde nihayet kararını Mısır'a müdahale etmekten yana vermiştir.[843] Bunun üzerine "*ülkenin en cesur ve önde gelen*

[841] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 262-264.
[842] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 465; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 344-345; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 264; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 115-116.
[843] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 465; *Atâbekiyye*, s. 120-121; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 356.

komutanı" Şîrkûh, Halep'ten Dımaşk'a çağrılmış; Nûreddin, kendisinden yardım dileyenin hakkını vermesi, Şâver'i görevine iade etmesi, onu yerinden edenlerden intikam alması, Mısır'ın durumunu araştırması ve değerlendirmesi için Şîrkûh'a Şâver'le birlikte Mısır'a gitmesini emretmiştir.[844]

Şîrkûh, bilmediği bir coğrafyaya savaşmak için gitmekte isteksiz olmuştur.[845] *"Bin atlıyla on binlerce savaşçının bulunduğu bir ülkeye akın düzenlemenin, yol almış bir orduyu yerleşik bir orduya karşı savaştırmanın, ülkesinden uzak savaşçıları hazinelerine yakın savaşçıların karşısına çıkarmanın*" riskli olduğunu belirtip sefere çıkmaktan imtina etmiştir. Makrîzî'ye göre Nûreddin, konuyla ilgili kendisine anlatılan olağandışı bir haberi kendisine bildirerek onu ikna edebilmiştir.[846]

Şîrkûh hazırlıklarını tamamlayınca beraberinde sefere isteksiz katılan yeğeni Selâhaddin-i Eyyûbî[847] bulunduğu hâlde 20 Cemaziyülevvel 559'da (15 Nisan 1164) Şâver'le birlikte Dımaşk'tan yola çıkmıştır.[848] Nûreddin de Şîrkûh ve beraberinde bulunanların Haçlı saldırısına uğramasını engellemek için onlarla birlikte Haçlı sınırına doğru yürümüş; Haçlılar, sınırlarını Nûreddin'den korumakla meşgul olurken Şîrkûh ve yanındakiler yol almışlardır.[849] Nûreddin, sınırları gözetirken onlar Akabe Körfezi'nin başındaki Rıft Vadisi'ni izlemişlerdir.[850] Kerek ve Şevbek'in doğusundan Eyle'ye,

---

[844] İbn Şeddâd, s. 75, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 465, Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 356, İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 138; İbn Hallikân, Cilt: 7, s. 145-146.

[845] İbn Şeddâd, s. 75.

[846] Makrîzî'nin aktardığına göre Vaiz Zeyneddin b. Necâ el-Ensârî adlı devrin ünlü vaizlerinden biri Mısır'da iken bir şahıs gelip kendisine Şîrkûh'u sormuş ve onun Mısır'ı fethedeceğini söylemiştir. İbn Necâ, bu haberi Nûreddin'e vermiş, Nûreddin, kendisinden bunu gizlemesini istemiş, Şîrkûh'un Mısır konusundaki isteksizliğini görünce İbn Necâ'dan haberi Şîrkûh'a anlatmasını istemiştir. İbn Necâ'dan haberi alan Şîrkûh, Mısır'a gitmeye ikna olmuştur. (*İtti'az*, Cilt: 3, s. 265-266.) Ancak çalışmamızın ilgili yerlerinde ifade edileceği üzere Mısır konusunda kimi zaman Nûreddin'in, kimi zaman Şîrkûh ya da Selâhaddin'in tereddüt içinde olduğu düşünüldüğünde anlatılanın bir menkıbeden ibaret olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

[847] İbn Şeddâd, s. 76; İbn Hallikân, Cilt: 7, s. 145-146.

[848] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 19; İbnü'l-Esîr, Şîrkûh'un yola çıkış tarihi için sadece Cemaziyülevvel 559 kaydını düşmüş, gün belirtmemiştir. (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 465.) Ebû Şâme ise tarihi, Cemaziyülâhır 559 olarak vermiş, yine gün belirtmemiştir. (Cilt: 1, s. 356) İbn Şeddâd, bu tarihi 558 olarak vermişse de (s. 75-76.) Ebû Şâme'nin de ifade ettiği üzere yanılmıştır. (Cilt: 1, s. 356.)

[849] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 465; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 357. Bu seferde Şîrkûh'un yanında kaç askerin bulunduğu İslâm kaynaklarında belirtilmemiştir. Haçlı kaynağı William of Tyre ise, "*Nûreddin; Şîrkûh'u büyük bir ordu ile Mısır'a gönderdi."* diyerek durumu abartmıştır. (Cilt: 2, s. 304.)

[850] Malcolm Cameron Lyons ve D. E. P. Jackson, **Selahaddin Kutsal Savaşın Politikiları**, Türkçesi: Zehra Savan, Pınar Yayınları: Ankara, 2006, s. 15.

oradan da Sadr, Süveyş ve el-Bereke üzerinden Kahire'ye uzanan yolu takip etmişlerdir.[851]

Dırgam, Şîrkûh ve beraberindeki Türkler ile Şâver'in haberini aldığında, Haçlı elçisi Mısır tarafından kendilerine vaat edilen yıllık otuz üç bin dinarlık haracı almak üzere Kahire'deydi.[852] Şâver ve Şîrkûh'un gelişini haber alan Dırgam, III. Baudouin'e vadedilen eski haraçla birlikte ek ödemede bulunma ve hatta güvence olarak bazı adamlarını kendisine rehin bırakma ve ebedi dostluk karşılığında Amaury'den yardım talep etmişse de Mısır elçisi henüz Kudüs'te ikna görüşmelerine devam ederken ve Amaury hazırlıklarını tamamlamadan Şîrkûh ve Şâver Mısır'a varmıştır.[853] Şîrkûh 559 Cemaziyülâhır ayının başlarında (1164 Nisan ayının sonları) Bilbis'e varmış; Dırgam, kardeşi Nasıru'l-Müslimin Hemam'ın komutasında altı bin kişilik atlı bir birliği Bilbis'te Şîrkûh'un karşısına çıkarmış ancak Şîrkûh'un ilerlemesine engel olamamıştır.[854] Şîrkûh, 6 Cemaziyülâhır (1 Mayıs 1164) Perşembe günü Kahire'nin dış mahallelerine varmıştır.[855] İki taraf arasındaki şiddetli bir savaştan sonra[856] Dırgam, kendisinden nefret eden Mısır halkının ona yardım etmemesiyle aynı ayın sonlarında yenilmiş, 29 Cemaziyülâhır'da (24 Mayıs)[857] es-Seyyide Nefise Meşhedi'nin yakınlarında öldürülmüş; 3 Receb'de (27 Mayıs) Şâver, yeniden vezir olmuştur.[858]

Makamına yerleşen Şâver, Kahire'nin dışında konaklayan Şîrkûh'a karşı düşmanca davranmış; ona ve Nûreddin'e verdiği sözleri yerine getirmemiş, kendisinden Suriye'ye geri dönmesini istemiştir. Şîrkûh, bu isteği yerine getirmeyip Bilbis'teki nâiblerine haber göndererek şehri teslim almalarını emretmiştir. Onların emri yerine getirmesiyle Şîrkûh, Bilbis'le birlikte Mısır'ın doğusunu ele geçirmiştir. Şâver, Şîrkûh'a karşı fazla miktarda mal vererek Haçlılardan yardım dilemiştir.[859] Dırgam'la yapılan anlaşmanın yenilenmesi koşulu üzerine Şâver'le anlaşan[860] Haçlılar, bu yardım talebini büyük bir coşkuyla karşılamışlardır. Kudüs Haçlı Kralı Amaury ve Batı'dan Kudüs ziyareti için

[851] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 138.
[852] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 266.
[853] Runciman, Cilt: 2, s. 307; William of Tyre, Cilt: 2, s. 304-305.
[854] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 267.
[855] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 268.
[856] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 267-268.
[857] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 270.
[858] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 466; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 272.
[859] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 9, s. 466.
[860] William of Tyre, Cilt: 2, s. 305.

gelen çok sayıda kişi, Şâver'in yardımına gitmişlerdir. Mısır'a sahip olma emeli taşıyan Haçlılar, buranın Nûreddin'in eline geçmesini kendileri için felaket görmüşlerdir.[861]

Mısır yönetimi ve halkı Şâver'i desteklemiştir. Şîrkûh, Şâver'in bu destekle birlikte Haçlılarla da ittifak kurduğunu görünce Kahire yakınlarından ayrılıp Bilbis'e çekilmiş; Haçlılar ve Mısırlılar, onu orada üç ay kuşatmışlardır.[862] Kuşatma sırasında Şîrkûh'un yanında bulunan Serhed emiri Seyfeddin Muhammed b. Bercivan öldürülmüş ve Şîrkûh'un Nûreddin ile iletişimi kesilmiştir. Ancak Nûreddin'in Haçlıların Mısır'da yaptıklarından haberi olmuştur.[863] Nûreddin, bu sırada Hârim'e bir sefer düzenlemiş; ardından Banyas'a yürümüştür. Amaury'nin komutasındaki Haçlılar bunu duyduklarında kuşatmayı bırakmak istemişler ve Şîrkûh'a anlaşma teklif etmişlerdir. Nûreddin'in Hârim ve Banyas faaliyetlerinden haberi olmayan Şîrkûh, eline geçirdiği yerleri Mısırlılara iade etme koşuluyla Suriye'ye dönmek üzere onlarla anlaşmayı kabul etmiştir. Haçlılar, bunu kabul edince Şîrkûh Zilhicce 559'da (Ekim-Kasım 1164) Suriye'ye gitmek üzere Bilbis'ten ayrılmıştır.[864] Suriye-Mısır yolu üzerinde Eyle, Kudüs ve Kızıldeniz arasında yer alan[865] Kerek'in ve Şevbek'in sahibi Ernat, onun yolunu kesmek istemiş ancak Şîrkûh, bundan haberdar olmuş, yolunu değiştirmiş, Dımaşk'a sağ salim ulaşmayı başarmıştır.[866]

Nûreddin, Şîrkûh ve arkadaşlarının Bilbis'te Haçlılar ve Mısırlılar tarafından kuşatılmaya başlandığı Ramazan 559'da (Temmuz-Ağustos 1164) Haçlıların kuşatmayı kaldırmalarını sağlamak için Haçlılara yönelik bir saldırı planlamıştır. Haçlılarla mücadeleyi hep müttefik güçlerle yapma siyasetini sürdüren Nûreddin, Musul hâkimi Kardeşi Kutbüddin, Hısnıkeyfâ Artuklular'ından Fahreddin Karaarslan, Mardin

---

[861] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 9, s. 466; Makrîzî'ye göre Dırgam, Şîrkûh ve Şâver'e karşı yardım istediğinde Amaury, buna olumsuz cevap vermiş ve *"Ben, halifenin emri olmadan Mısır'a girmem."* demiştir. Ancak Şâver yardım talebinde bulunduğunda, Zahireddin Bedran'ı Amaury'ye göndererek Nûreddin'in askerinin Mısır'da bulunmasının Haçlılar için oluşturacağı tehlikeyle onu korkutmuş, "*Nûreddin Mahmud Mısır'da istikrar bulursa seni istediği gibi yok ede*r" demiş, ona çok mal vaat etmiş, belirtildiğine göre yolun her merhalesi için ona bin dinar ödeme sözünü vermiştir. Amaury, bu teklifi duyduğunda sevinmiş, Mısır'a gözünü dikmiş, Askalân'dan yola çıkmış ve bu yolculuğu için yirmi yedi bin dinar kazanmıştır. (*İtti'az*, Cilt: 3, s. 276-277.)

[862] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 466; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 276-277; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 360.

[863] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 278.

[864] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 466; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 278; İbnü'l-Esîr'in aksine Haçlı tarihçisi William of Tyre, Amaury'nin Mısır'dan geri dönmesini Nûreddin'in faaliyetleri ile ilişkilendirmemiş, Şîrkûh'un Dımaşk'a geri dönmesine bağlamıştır. (Cilt: 2, s. 305.)

[865] Yâkūt, Cilt: 4, s. 453.

[866] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 279.

Artuklular'ından Necmeddin Alpı ve çevredeki diğer emirlere kararını haber verip onlardan yardım talep etmiştir.[867]

Haçlılara karşı savaşta Müslüman güçlerin rakipsiz lideri konumunda çıkan Nûreddin, Haçlılara karşı mücadeleyi *"küfre karşı cihad"* olarak ideolojik bir formata büründürmüştür. Nûreddin'in "*Allah yolunda cihad*" çağrısı, sadece dinî önderleri değil, sıradan halkı dahi Müslüman idarecileri Nûreddin'e tabi olmaları konusunda baskı altına alacak ölçüde etkilemiştir. Bu etkiyle, Nûreddin'in siyasî gücü ülkesinin sınırlarını aşmıştır. Emirlerden Kutbüddin Mevdûd ve Necmeddin Alpı, Nûreddin'in çağrısına hemen olumlu cevap verip savaş hazırlıklarına başlamışlardır. Fahreddin Karaarslan ise bir gecelik bir tereddütten sonra, Nûreddin'in oluşturduğu Müslüman kamuoyunun baskısından endişe ederek çağrıya olumlu cevap vermek durumunda kalmıştır.[868]

II. Kılıcarslan'ın yanından dönen küçük kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân'ı da yanına alan[869] Nûreddin, bu seferde askerlerin başına ordu komutanı olarak Musul orduları komutanı Zeyneddin Ali'yi atamış,[870] Musul'la birlikteliğine Haçlılar konusunda daha güçlü bir işlevsellik kazandırmıştır.

Nûredin, Hârim'i kuşattığında, Haçlılar ve diğer Hıristiyanlar bir araya gelerek bir tür *"Hıristiyan Birliği"* oluşturmuşlar; aralarında Antakya Prinkepsi III. Bohemond, Trablus Kontu II. Raymond, eski Urfa Kontu II. Joscelin'in oğlu III. Joscelin, Bizans'ın Kilikya Valisi Konstantin Kolaman ve Ermeni Thoros'un[871] bulunduğu otuz bin[872]

---

[867] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* Cilt: 9, s. 467.

[868] Fahreddin Karaarslan, haber aldığı gece, *"Nûreddin Mahmud, çok namaz kılıp oruç tutmaktan sapıttı. O, nefsini helak etti. Herkes de bu konuda onunla aynı yola girdi."* deyip savaşa katılmayı reddetmiş ama sabah olduğunda savaş için hazırlık yapılmasını emretmiştir. Bunun nedeni sorulduğunda *"Nûreddin Mahmud bana karşı öyle bir yol tuttu ki ona yardım etmeyecek olursam halkım itaatimden çıkar. Çünkü Nûreddin Mahmud ülkedeki zahitlere, abitlere ve dünyadan el etek çekenlere mektuplar yazarak Müslümanların Haçlıların elinden çektiklerini, Müslümanları öldürmelerini, esir almalarını ve onların yurtlarını yağmalamalarını anlattı. Onlardan dua talep ediyor ve Müslümanları cihada teşvik etmelerini istiyor. Bunların her biri dostları ve tabileri ile birlikte oturmuş Nûreddin'in mektuplarını okuyor ve ağlıyor, beni lanetliyor ve bana beddua ediyorlar. Ben, onun çağrısını mutlaka icabet etmeliyim."* demiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 468; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 326-327; İbnü'l-Adîm*, Zübde*, s. 346.)

[869] İbnü'l-Ezrâk, s. 140-142.

[870] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 466.

[871] William of Tyre, Thoros'tan da söz etmiştir. (Cilt: 2, s. 308) İslâm kaynakları ise bu savaşta Thoros adını anmamışlardır. Sadece İbnü'l-Adîm, İbn Leon, diye bir isim vermiş ama ardından bunun da adını "Mleh" olarak vermiştir ki (*Zübde*, s. 347.) Runciman, "Mleh" diye verdiği bu ismin sahibini Thoros'un kardeşi olarak tarif etmiştir. (Cilt: 2, s. 308.)

[872] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 364.

kişilik askerî bir kuvvetle Hârim'e yönelmişlerdir. Nûreddin, onların gelişi karşısında sahte bir geri çekilme manevrasında bulunup Artâh'a gitmiştir. Haçlılar, Hârim Kalesi'nin hâkimi Renaud de St-Valery'nin uyarıda bulunmasına rağmen bu manevraya aldanarak Nûreddin'i takip etmiş; onlar Hârim'in kale korunağından uzaklaştıklarında Nûreddin, geri dönüp onlarla savaşmaya başlamıştır. Savaşın başında Nûreddin'in ordusundan Halep ve Hısnıkeyfâ askerlerinin bulunduğu sağ cenah yenilmiş veya Nûreddin, Haçlılara yönelik ikinci bir sahte ricat manevrası yapmıştır.[873] Bu ricatın niteliği ne olursa olsun Nûreddin'in ordusu, Haçlıları 21 Ramazan 559'da[874] (12 Ağustos 1164) aniden dört yandan kuşatmış, onlardan on binden fazla kişiyi öldürürken Antakya Prinkepsi III. Bohemond, Trablus Kontu Raymond, Konstantin Kolaman ve Huge de Lusignan'ın da aralarında bulunduğu üç bin[875] Haçlıyı esir alıp Halep Kalesi'ne göndermiştir. Nûreddin, Hârim'e girmiş ve oradaki her şeyi Halep'e sevk etmiştir.[876]

William of Tyre'ye göre, Hıristiyan liderlerden sadece Ermeni Thoros ve kardeşi Mleh kurtulmuşlardır. Thoros, Nûreddin'in takip edilmesine karşı çıkmış, savaşı terk etmek istemiş ama diğerlerinin sözleri ona galip gelmiştir.[877]

Antakya'nın fethedilmesi önerilmişse de Nûreddin, bir kez daha Bizans'la karşı karşıya gelmekten uzak durup temkinli bir tutum içinde, *"Şehri fethetmek kolay fakat kaleyi ele*

---

[873] İbnü'l-Adîm, sahte ricata hiç değinmeden bunun bir hezimet olduğunu ve Nûreddin'in bir tepenin başında bu hezimete karşı Allah'a yalvardığını kaydetmiştir. (*Zübde*, s. 347.) Ebû Şâme ise sağ cenahtaki Fahreddin Karaarslan ve Halep askerlerinin Haçlılar karşısında korkuya kapıldığını belirtmekle birlikte bu kaçışın bir savaş hilesi olduğunu açıkça belirtmiş (Cilt: 1, s. 363); Nûreddin'in savaş sahasındaki dualarına yer vermiş ancak bu duaları yenilgiyle ilişkilendirmemiştir. Kendisine anlatıldığına göre Nûreddin Tel Hârim'in altında tek başına durmuş ve başını secdeye koyarak *"Ey Rabbim! Şu (Nûreddin) senin kulundur ve bu askerler de senin dostlarındır. Şu (Nûreddin) senin kulundur ve onlar (Haçlılar) senin düşmanlarındır. Düşmanlarına karşı dostlarına yardım et. Mahmud'un arada olmasının ne değeri var ki? Bu hâl üzerine ya Rabbi, sen Müslümanlara yardım edersen senin dinin muzaffer olur. Eğer Mahmud, zafere müstahak değilse onun yüzünden onları zaferden yoksun bırakma!"* demiştir. Yine kendisine haber verildiğine göre Nûreddin o gün *"Allah'ım Mahmud'a değil, dinine yardım et! Mahmud ne köpektir ki sen ona yardım edesin!"* diyerek duada bulunmuştur. (Cilt: 1, s. 364.)

[874] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 19.

[875] Kadı İmâd, s. 391.

[876] Bundârî, *Sene'l-Berk*, s. 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 468; William of Tyre, Cilt: 2, s. 308-309; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 346-347; İbn Kādî Şûhbe, s. 126-127; Runciman, Cilt: 2, s. 308-309; Bezerci, s. 48-50.

[877] William of Tyre, Cilt: 2, s. 308. Thoros'un savaştaki durumu açık değildir. İbnü'l-Adîm, bu savaşta, Ermeni Thoros'un kardeşi Mleh'in kaçabildiğini ve bir söylentiye göre, bunu dayıları olduğu için Yarukî Türkmenlerinin yardımıyla başardığını kaydetmiş; Thoros'u anmamıştır. (*Zübde*, s. 347.) Runciman, Thoros hakkında çelişkiye düşmüş; esirlerden söz ederken Thoros'un kardeşiyle birlikte kurtulduğunu belirtirtmiş, serbest bırakılan esirleri andığında ise onun Bohemond ile birlikte serbest bırakıldığını söylemiştir. (Cilt: 2, s. 308-309.)

geçirmek zor. Ayrıca şehri Bizans Kralı'na da teslim edebilirler. Zira Antakya'nın hâkimi İmparatorun kardeşinin oğludur ve benim için Bohemond'a komşu olmak Bizans İmparatoruna komşu olmaktan daha iyidir." diyerek bu teklifi reddetmiştir. Nûreddin, Bohemond'u *"yüz bin dinar fidye ve beş yüz Müslüman esirin serbest bırakılması"*[878] karşılığında hemen serbest bırakmıştır.[879] Buna karşılık Nûreddin, Trablus Kontu Raymond ve Antakya yönetimini elinde tutan Renaud de Châtillon'u bırakmayı reddetmiştir.[880] Nûreddin, esirleri tutma-bırakma stratejisiyle Trablus Kontluğu ve Antakya Prinkepsliği'ni başsız bırakmış; Bohemond'u serbest bırakarak Renaud de Châtillon'un ardından Antakya'da yeniden bir iktidar problemi meydana getirmiştir.[881]

Nûreddin, kuzeydeki Haçlıları Hârim'de diğer Hıristiyan müttefikleri ile birlikte yendikten sonra Musul ve Diyarbakır (Artuklu) askerlerinin ülkelerine dönmelerine izin vermiş, kendisi ise Dımaşk'a gitmiş; Şîrkûh'un Mısır'daki işini kolaylaştırmak için, Mısır'da onu kuşatan Haçlıları endişelendirip kuşatmaya son verecekleri bir adım atmak maksadıyla güneydeki Banyas Kalesi'ni kuşatmak için yola çıkmıştır.[882]

Nûreddin, Haçlıların Hârim'deki kayıplarından dolayı zayıflayan Banyas'ı daha da zayıflatmak maksadıyla güneybatı yönünde, Ürdün sahası içinde Dımaşk'a üç gün yürüyüş mesafesindeki[883] Taberiye'ye saldıracağı şayialarını yaymış, Haçlıların orada toplanmalarını sağlamıştır. Zilhicce 559'da[884] (Ekim-Kasım 1164) kardeşi Nusretüddin

---

[878] Kadı İmâd, s. 393. İbn Asâkir, Nûreddin'in, Bohemond'u miktarı net olarak ifade etmeden büyük bir mal karşılığında serbest bırakıp o malı cihad için harcadığını yazmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 364.)

[879] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 468; Runciman, s. 309; Stevenson, s. 189. Süryânî tarihçi Ebü'l-Ferec, esirlerin serbest bırakılmasını Ermeni Thoros'un Maraş yöresindeki faaliyetlerine bağlamıştır. Ona göre Thoros, Maraş'ı yağmalamış, 400 Türkü esir alarak Nûreddin'e haber gönderip Hıristiyan esirleri serbest bırakmadığı takdirde bu esirleri yakmakla tehdit etmiş, Nûreddin de hemen anlaşmaya razı olmuştur. Ancak Ebü'l-Ferec'ın bu konudaki anlatımları abartılıdır, zira kendisi aynı olayla ilgili Bohemond'un da esaretten kaçarak kurtulduğunu iddia etmiştir. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 402.)

[880] Runciman, Cilt: 2, s. 309; Stevenson, s. 189.

[881] Nûreddin'in diğer Haçlıları alıkoyarken Bohemond'u serbest bırakması, Haçlı tarihçisi William of Tyre'nin zihnini meşgul etmiştir. Konuyu, Nûreddin'in zekiliği ve uzak görüşlülüğünü vurgulayarak açıklayan William of Tyre, bu tercihi iki muhtemel nedene bağlamıştır: Nûreddin'in Bizans Kralı Manuel'in soruna dâhil olmasını istememesi ve Antakya'nın seçilmesi muhtemel bir idareci karşısında Bohemond gibi tecrübesiz ve dar görüşlü bir idarecinin kendi menfaatine daha uygun düşmüş olmasıdır. (Cilt: 2, s. 311.)

[882] Stevenson, s. 189.

[883] Yâkut, Cilt: 4, s. 17.

[884] Ebû Şâme ve İbn Kādî Şühbe, Banyas'ın fethini 560 yılı olayları arasında vermişlerdir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 375; İbn Kādî Şühbe, vr. 128.) Runciman, İbnü'l-Esîr'in anlattıklarından farklı olarak Banyas'ın fethi sırasında kalenin hâkimi Onfroi de Toron ile Kudüs Kralı Amuary'nın Antakya'da olduklarını yazmıştır. (Cilt: 2, s. 309.) Onun bu iddiasının doğruluğu ancak Ebû Şâme'nin verdiği tarihin kabul edilmesi ile mümkündür. Aksi hâlde, 559 Zilhicce ayında Amuary, henüz Mısır'da ya da Mısır'dan dönüş yolunda olmalıdır.

Emir-i Emirân[885] ile birlikte Banyas Kalesi'ne bir akın düzenlemiştir. Hâkimi Mısır'da Amaury ile birlikte bulunan, patriği de hazır bulunmayan Banyas'ın Haçlıları o sırada Filistin'e gelmiş olan Flandre Kontu Thierrey'nin kendilerine yardım edeceğini zannetmiş[886] fakat kale bazı çarpışmalardan sonra 29 Zilhicce 559'da[887] (18 Ekim 1164) teslim olmuştur. Nûreddin, bu fetihle birlikte Taberiye'nin çevresinin bir kısmını Haçlılar'dan almış; onlara bıraktığı yerler için ise onları her yıl ödeyecekleri bir haraca bağlamıştır. Banyas'ın haberi Mısır'da Haçlılara ulaştığında Haçlılar, hemen Bilbis kuşatmasını bırakıp dönmüş ancak onlar dönünceye kadar Nûreddin, kaleyi fethetmiştir. Baynas'ın fethine, kaleyi II. Haçlı Seferi'nde Dımaşk kuşatmasının kaldırılması karşılığında Haçlılara teslim eden Muînüddin Üner'in oğlu da katılmıştır. Nûreddin, ona, "*Bugün herkese bir sevinç, sana iki sevinç vardır. Çünkü Allah bugün, babanın cehennemdeki azabını kaldırdı.*" demiştir.[888]

Nûreddin, böylece Mısır seferini hem Kuzey hem Güney Haçlılarının aleyhinde toprak kaybına dönüştürmüş, bu seferin oluşturduğu ortamda gücünü ve İslâm dünyasındaki saygınlığını artırmıştır.[889]

Nûreddin, Hârim ve Banyas'tan sonra da Haçlılar aleyhindeki faaliyetlerini sürdürmüş; 561'de (1165-1166), Trablus ile Baʿlebek arasında, Trablus sınırları içinde yer alan[890] Muneytırâ Kalesi'ne ani bir baskın düzenlemiş, bu kaleyi Haçlıların kuvvet toplamasına fırsat vermeden fethetmiş, içindeki Haçlıları öldürmüş, onların kadın ve çocuklarını ise esir almıştır.[891]

---

[885] İbnü'l-Esîr, Nüsretüddin'in bir gözünün burada ok isabet etmesinden dolayı kör olduğunu, Nûreddin'in bu hususta ona "*Eğer, sana bunun sevabı görünseydi sen diğerinin de kör olmasını isterdin.*" dediğini kaydetmiştir. (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 469.)

[886] William of Tyre, Cilt: 2, s. 308-309.

[887] Stevenson, s. 189.

[888] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 469-470; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 347-348.

[889] *A History Of The Cruasedes*, Cilt:1, s. 524.

[890] Nüveyrî, Cilt: 27, s. 112; Runciman, yeri hakkında çok şey bilinmeyen Muneytırâ Kalesi'nin Templier şövalyeleri tarafından Amman yakınlarında inşa edildiğini yazmışsa da (Cilt: 2, s. 310, 20 Nolu Dipnot) Nüveyrî'nin yaşadığı dönemde kalenin varlığını koruduğu düşünülürse, bu hususta yanılmıştır. (Cilt: 2, s. 310.)

[891] İbnü'l-Esîr, *el-Kâm*il, Cilt: 9, s. 481; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 348; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 3; İbn Kādî Şühbe, vr.128; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 112. İbn Şeddâd, Muneytırâ Kalesi'nin fetih tarihi olarak 562/1166-1167'yi vermiş, bu fethin Şîrkûh'un Mısır'a ikinci gidişinden sonra gerçekleştiğini ve Haçlıların bu fethi duyunca şehirleri konusunda korkuya kapılarak Mısır'ı terk edip Kudüs'e döndüklerini kaydetmiştir. (s. 77-78) Kadı İmâd, bu vakaya 562 yılı olayları arasında yer vermiştir. (s. 394.) Kalenin adını Sur Mağarası olarak kayda geçen William of Tyre ise kalenin, Şîrkûh'un ani baskını ve kale muhafızının ihanetiyle teslim olduğunu iddia etmiş; Runciman da kaleyi fetheden kişi olarak Şîrkûh'u vermiştir. (Cilt: 2, s. 310.)

2.3.2. Ordusunun İkinci Mısır Seferi ve Nûreddin Mahmud'un Sâfaysâ, 'Urayme Kalelerini Fethi

Şîrkûh, Mısır'dan Şam'a döndükten sonra ulaşabildiği herkese sürekli Mısır'dan söz ediyordu. Nûreddin ise durumun kontrol dışına çıkıp İslam'ın zarar görmesinden endişe duyduğundan bu sefer konusunda isteksizdi. Şîrkûh, nihayetinde Nûreddin'i ikna etmeyi başarınca "*Mısır'ı ele geçirmek üzere*",[892] Nûreddin'in kendisine katılmaya ikna ettiği yeğeni Selâhaddin'le birlikte 20 Rebîülevvel 562'de[893] (14 Ocak 1167) bir kez daha bu ülkeye doğru yola çıkmıştır.[894] Nûreddin, Haçlıların Şîrkûh'a yönelik bir saldırısını engellemek için kendisiyle Haçlı sınırına kadar yürümüş[895] ve Şîrkûh'un yanına ikinci bir birlik vermiştir. Böylece asker sayısı iki bini bulan Şîrkûh, Haçlıların elindeki toprakları sağına alarak Kudüs'ün güneyinden Mısır'a varmış, Nil'in doğu kıyısındaki[896] Itfîh'e yönelmiş, Nil'in üzerinden geçerek Batı Mısır'a ulaşmıştır.[897]

Makrizî'ye göre Şîrkûh'un Mısır'a doğru yol aldığını Haçlılardan öğrenen Şâver, onlardan Şîrkûh'a karşı yardım istemiştir.[898]

Kudüs Haçlı Kralı Amaury, Şîrkûh'un haberini Nablus'ta iken almış; Şîrkûh'un Mısır seferinden büyük bir endişeye kapılmış, derhal patrikler, piskoposlar, kilisenin diğer

---

[892] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 148.

[893] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 282.

[894] İbn Şeddâd, Şirkûh'un İkinci Mısır Seferi'nin gerekçesini İbnü'l-Esîr'den farklı anlatmıştır. Ona göre Şâver, Şîrkûh'un sürekli Mısır'dan söz ettiğini haber alıp nihayetinde Mısır'a tekrar geleceğine inanmış, ona karşı Haçlılardan yardım talep etmiştir. Şaver'in Haçlılardan yardım talebini haber alan Nûreddin ve Şîrkûh, Mısır'ın Haçlıların eline geçeceği konusunda kaygılanmışlar; bunun üzerine Şîrkûh, ikinci kez Mısır seferine çıkmıştır. (s. 77.) İbn Şeddâd'ın anlatımı sonraki tarihçiler tarafından dikkate alınmamıştır. Ancak Şeşen, onun anlatımını İbnü'l-Esîr'in anlatımına tercih etmiştir. (Şeşen, *Salâhaddin*, s. 34-35.)

[895] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 148.

[896] Yâkūt, Cilt: 1, s. 218.

[897] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 3; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 7; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 348; İbn Vâsıl, s. 148; Amaury'nin Mısır seferini ve Babeyn vakasını ayrıntılı olarak veren William of Tyre, Şîrkûh'un yanındaki askeri birlikleri, 3 bin okçu, kasklı ve zırhlı 12 bin Türk ve mızrakla savaşan 10-12 bin Arap olarak vermiş, Amaury'nin askeri birliğinin ise 374 kişiden ibaret olduğunu iddia etmiştir. (Cilt: 2, s. 331.) Şîrkûh'un Suriye'den getirdiği ordunun en çok iki bin kişiden oluştuğu düşünülürse William of Tyre'nin önemli bir artırma ve azaltma işlemi yaptığı kolaylıkla anlaşılacaktır. Nitekim onun bu iddiaları, dönemin Hıristiyan tarihçilerince ciddiye alınmadığı gibi modern Haçlı tarihçilerince de ciddiye alınmamıştır. Süryânî Ebü'l-Ferec, Şîrkûh'un asker sayısının iki bin, Mısırlılar ve Haçlıların toplamının ise on bin olduğunun aktarıldığını yazmıştır. (Cilt: 2, s. 404.) Stevenson da Şîrkûh'un Suriye'den yaklaşık iki bin askerle çıktığını kabul etmiştir. (s. 191.)

[898] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 282. İbnü'l-Esîr ve İbn Şeddâd, Şâver'in Şîrkûh'un gelişini nasıl haber aldığına değinmemişlerdir. Ama Haçlı tarihçisi William of Tyre de Makrîzî'de olduğu gibi Şîrkûh'un gelişinin Amaury tarafından Şâver'e haber verildiğini kaydetmiştir. (Cilt: 2, s. 315.) Şeşen, bu kaynaklara ilgi duymayarak Şâver'in haber alışını Amaury'den bağımsız anlatmıştır. Haberi, Şâver'in Dımaşk'taki haber kaynakları ile ilişkilendirmiş görünmüştür. (Şeşen, Salâhaddin, s. 34-35.)

yetkilileri ve baronlarla bir toplantı yapmıştır. Haçlılar, bu toplantıda Mısır'a sefer düzenleme kararı almışlardır.[899]

Amaury'nin Mısır'a sefer düzenleme kararının gerekçesi, Şîrkûh'un Mısır seferinin gerekçesiyle hemen hemen aynıdır. Nûreddin ve Şîrkûh, içinde bulunduğu istikrarsızlıktan dolayı kendisini koruyamayacak durumda olan Mısır'a Haçlıların hâkim olmasından endişe duyduklarından Mısır'ı ele geçirmek istiyorlardı. Amaury da Nûreddin'in Mısır'a hâkim olmasından endişe duyduğundan Mısır'a sefer düzenlemek istiyordu. Bununla birlikte Haçlılar, Şîrkûh'un Mısır'a geçirmesi durumunda Kudüs'te tutunamayacaklarına inanıyorlardı.[900]

Haçlılar, muhtemel bir saldırıya karşı koruma görevi görecek kişiler dışında herkesin Mısır seferine katılmasını zorunlu tutmuş, katılmayanları yıllık gelirinin onda birini vermekle yükümlü kılmışlar ancak henüz saldırıya hazırlanmadan Şîrkûh'un Sina Çölü'nden geçtiğini haber almışlardır. Amaury, yanındaki Haçlıları Şîrkûh'un yolunu kesmek için göndermiş fakat bu birlikler eli boş dönmüşlerdir.[901]

Şîrkûh, Mısır şehrinin karşısında el-Cize'de konaklamış, orada elli gün civarında kalmış,[902] Mısır'ın batısındaki yerleşim alanlarını hâkimiyeti altına almıştır.[903] Şâver'e haber gönderip niyetinin Mısır'da kalmak olmadığına ve askerlerinin ona asla zarar vermeyeceklerine dair yemin etmiş; ona kendisiyle Haçlılara karşı benzeri nadir görülecek türden bir ittifak önermiş ancak Şâver, bu öneriyi reddetmiştir.[904]

Şîrkûh'la anlaşmayı reddeden Şâver, Amaury ile Şîrkûh ülkeden ayrılıncaya kadar Mısır'ı terk etmeyeceğine dair Haçlıların törenle yemin etmesi şartıyla onlara -yarısı

---

[899] Runciman, Cilt: 2, s. 311. William of Tyre, Şîrkûh'un Bağdat'a gidip Halifeyi Mısır seferine ikna etmek için çok uğraştığını, nihayetinde Halifenin buna ikna olmasıyla bütün emirlere Şîrkûh'a yardımcı olma emri verdiğini, Amaury'nin Halifenin bu haberlerini duyurmak üzere Nablus toplantısını düzenlediğini iddia ederek (Cilt: 2, s. 313.) durumu oldukça abartmıştır.

[900] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 3. Ebû Şâme, Haçlıların Mısır'a hakim olma isteğini, Nûreddin'in Mısır'ı ele geçirme ihtimali ile Haçlıların Mısır'ın zenginliklerine sahip olma isteğine bağlamıştır. (Cilt: 2, s. 7.) İbn Vâsıl ise Haçlıların Mısır'a hakim olma endişesinin Nûreddin üzerinde yaptığı etkiye değinmeden konuyu sadece Şaver'in I. Mısır Seferi'nde Şîrkûh'a karşı tutumunun ve ittifak sözünden dönmesinin Şîrkûh üzerinde bıraktığı etkiye bağlamıştır. (Cilt: 1, s. 148.) Konuyu İbnü'l-Esîr gibi Haçlıların Mısır'la ilgili emelleri ile açıklayan İbn Kādî Şühbe ise Şâver'in Haçlılâra iktâlar verdiğini ve onlar için Kahire'de özel çarşılar yaptığını söylese de (vr. 129.) yanılmıştır. Çünkü bu gelişmeler, Şîrkûh'un ikinci seferi ile değil, üçüncü seferi ile ilgilidir.

[901] Runciman, Cilt: 2, s. 311.

[902] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 283.

[903] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 3.

[904] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 283.

derhal, diğer yarısı bir süre sonra ödenmek üzere- 400.000 bin Bizans altını vermek üzere anlaşmıştır. Anlaşma, Amaury'nin görevlendirdiği Kayseriyye hâkimi Hugue ve Geoffroi adındaki bir Haçlı şövalyesi üzerinden Halife el-Âdıd'a götürülerek Haçlıların olağanüstü zenginliklere tanık oldukları Fâtımî Sarayı'nda onaylattırılmıştır.[905]

Amaury ve Şâver, Şîrkûh'u takip ederken Şâver'in oğlu el-Kâmil ve Amaury'nin boşadığı Agnes ile evlenen[906] Hugue d'Ibelin, önemli bir askerî birliğin başında Kahire'de bırakılmıştır.[907]

Şâver'in tutumu karşısında Şiî Fâtımî Devleti'ne karşı Ehl-i Sünnet'ten yana olan[908] İskenderiye halkı ile Kahire arasındaki uyuşmazlıktan yararlanarak İskenderiye halkından yardım isteyen ve bu çağrısına eski Sünnî vezirin ailesinden Necmeddin b. Messâl gibi isimlerin de arasında bulunduğu İskenderiye halkının büyük bir kesiminden olumlu cevap alan[909] Şîrkûh, Şâver ve Haçlıların yaklaştığını duyunca bu yardımı alamadan ve ağır yüklerini de bırakarak gece boyunca yol almıştır. Şâver ve Haçlılar ise onu takip edip Aşmûneyn'de ona yaklaşıp karargâh kurmuşlardır. Şîrkûh, bulunduğu yerde askerlerini seferberlik hâlinde tutmuştur. Şâver ve Haçlılar, sabaha doğru hücuma geçmiş, ilk saldırıda İzzeddin Çavlı'nın komutasındaki birliği hezimete uğratıp Şîrkûh'un askerleri ve onlara katılan İskenderiyelilerden birçok kişiyi öldürmüşlerdir. İzzeddin Çavlı ve yanındaki askerler, İskenderiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine daha önce askerlerini iki gruba ayıran Şîrkûh, bütün askerlerini bir araya getirmiştir.[910]

Şîrkûh, askerleriyle yaptığı istişarede çoğunun savaştan yana olmadığını görmüştür. Emirler, Mısır'da asker, çiftçi ve halk herkesin kendilerine düşman olduğunu, kesin gibi görünen hezimetleri durumunda sığınacakları kimsenin bulunmadığını belirtip Nil üzerinden doğuya geçerek Şam'a dönmeyi önermişlerdir. Ancak Nûreddin'in Sâkif Valisi Şerefüddîn Bozkuş adlı bir memlûkü, *"Allah'a yemin ederim ki galip gelmeden veya mazur görülebileceğimiz bir felaketle karşılaşmadan geri dönersek şüphesiz Nûreddin iktalarımızı ve maaşlarımızı elimizden alacaktır. Siz, Müslümanların*

[905] William of Tyre, Cilt: 2, s. 319-323; Runciman, Cilt: 2, s. 311; İbnü'l-Esîr, anlaşmanın bu ayrıntılarına değinmediği gibi bu konuları ondan daha ayrıntılı aktaran Mısır tarihçisi Makrîzî de değinmemiştir.
[906] William of Tyre, Cilt: 2, s. 327.
[907] Runciman, Cilt: 2, s. 312.
[908] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 151.
[909] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 284.
[910] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 283-284.

mallarını alıp düşmanın önünden kaçıyor, Mısır gibi bir ülkeyi de kâfirlere teslim ediyorsunuz, diyecektir, hüküm onundur." ihtarıyla savaşmayı önermiştir. Şîrkûh ve Selâhaddin, bu görüşü onaylayınca savaş kararı alınmıştır. 25 Cemâziyelâhir 562'de (18 Nisan 1162) el-Babeyn denen yerde Selâhaddin'in sahte ricatla görevli merkez kuvvetlerinin başında bulunduğu bu savaşta Şîrkûh, Mısır ve Haçlı kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır.[911]Çok sayıda Haçlı öldürülmüş, yetmişe yakın Haçlı esir alınmış,[912] Amaury de esir düşmekten son anda kurtulmuştur.[913] Esir alınanlar arasında Şâver'le anlaşmayı el-Âdıd'a götüren Kayseriyye hâkimi Hugue, Ponthieu'nun seçkin lordlarından Eustace Cholet, Sicilya doğumlu seçkinlerden Hugh of Creona de bulunmaktadır. Beytülahm piskoposu Ralph da ciddi yara almıştır. Amaury, kurtulabilen adamları ile buluşmak üzere Şâver'le birlikte Kahire'ye sığınmıştır.[914]

Şâver ve Amaury, Kahire'de yeniden asker toplamış; verdikleri kayıplara rağmen Şîrkûh'un asker sayısından daha fazla bir askerî birliğe sahip olmuşlardır.[915]

Şîrkûh, bu savaşın ardından Feyyûm yolu üzerinden İskenderiye'ye hareket etmiş; İskenderiye Divan Başkanı İbn Zübeyr, kendisine şehri teslim etmiştir. Şâver'in takibinin farkında olan Şîrkûh, Selâhaddin'i İskenderiye'de bırakarak tekrar Yukarı Mısır'a yönelmiş, vergileri toplamış, Ramazan (Haziran-Temmuz) ayına kadar bu bölgede konaklamıştır. Şâver ise İskenderiye'yi kuşatmış ve şehre gıda girişini engellemiştir. Üç ay boyunca kuşatma altında kalan İskenderiye'de Şevval (Temmuz) ayında kıtlık baş göstermiştir. Şîrkûh, İskenderiye'deki durumu aşmak için 8 Şevval'da (28 Temmuz) Mısır şehrini kuşatmıştır. Şâver, Mısır kuşatmasını duyunca İskenderiye'yi kuşatma altında tutarak kendisi Mısır'a doğru gitmiştir. Şîrkûh ise Selâhaddin'e sulha razı olmasını söyleyerek Şam'a geçmiştir.[916] Şâver, onun yanındaki bazı Türkmenleri etkisi altına almış ve aynı zamanda Haçlılarla birlikte ona sulh teklif etmiştir. Bunun üzerine Selâhaddin, Haçlıların da aynı anda Mısır'ı terk etmesi ve

[911] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 4; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 149-150; İbn Kādî Şühbe, vr.129-130.
[912] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 284. Runciman, Amaury'nin yanındaki şövalyelerin sayısının yüzden biraz fazla olduğunu iddia etmiş ancak Babeyn yenilgisinden sonra bile Mısır ve Haçlı ordusunun toplamının Şîrkûh'un ordusundan daha büyük olduğunu kabul ederek (Cilt: 2, s. 312.) çelişkiye düşmüştür.
[913] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 4.
[914] William of Tyre, Cilt: 2, s. 331-333; Runciman, Cilt: 2, s. 312.
[915] Runciman, Cilt: 2, s. 312.
[916] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 285.

Şâver'in kendisine elli bin dinar ödemesi şartıyla anlaşmayı kabul etmiştir.[917] Ancak anlaşma, Şîrkûh tarafından değil, Selâhaddin tarafından uygulanmıştır. Mısır'dan hareket edip 18 Zilkade 562'de (5 Eylül 1167) Dımaşk'a ulaşan[918] Şîrkûh'un, anlaşmanın uygulanmasını neden beklemediği anlaşılmamıştır.[919]

Haçlıların Mısır'la ilgili asıl hedefleri, Nûreddin'in ordusunun ülkeyi terk etmesiydi. Haçlılar, bunun için Selâhaddin'in İskenderiye'yi terk etme sürecinde ona kolaylıklar sağlamış, Selâhaddin'in yanında bulunan askerî birliklerin bir kısmının kara yolu, diğer kısmının deniz yoluyla Şam'a geçme isteğini üç bin dinar karşılığında kabul etmişlerdir. Selâhaddin, İskenderiye halkına zulmetmeme konusunda Şâver'le anlaşamayınca Amaury ile konuşmuş, halka iyi davranılması yönünde ondan söz almıştır. Buna rağmen kendisi Şevval ortalarında (Ağustos başı) İskenderiye'den ayrılırken Necmeddin b. Messâl da Şam'a kaçmak zorunda kalmıştır. Kendisine yardımcı olan diğer önde gelen şahsiyetler ise tutuklanmıştır. Selâhaddin'in birliklerinden deniz yoluyla gidenler de Akka'da Haçlılar tarafından tutulmuş ve ancak Amaury'nin Filistin'e dönmesiyle serbest bırakılmışlardır.[920] Böylece anlaşma daha ilk anda ihlâl edilmiştir.

Amaury, Şîrkûh ve Selâhaddin'in ayrılmasından sonra Mısır'da kalmış, Şâver'le birlikte Kahire yakınlarındaki el-Cize'ye gitmiş, orada karargâh kurmuş, birkaç gün kaldıktan sonra Şâver tarafından kendisine Bilbis'e kadar eşlik edilerek Filistin'e geri dönmüş,[921] 3 Zilkade 562'de (21 Ağustos 1167) kendi hâkimiyetindeki Askalân'a varmıştır.[922] İbn Şeddâd'a göre Amaury, Nûreddin'in Muneytırâ Kalesi'nin fethettiğini duyunca şehirleri konusunda kaygılandığı için Mısır'ı terk etmiştir.[923] Ancak Muneytırâ'nın fethinin 561'de (1165-1166) gerçekleştiği düşünülürse, Suriye'de bulunmasından önceki tarihler konusunda dikkatsiz olan İbn Şeddâd'ın hata ettiği anlaşılmaktadır. Nûreddin,

[917] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 5; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 151-152; William of Tyre'ye göre anlaşma teklifi Şîrkûh tarafından, yanında esir bulunan Kayseriye hâkimi Hugue üzerinden yapılmış ve anlaşmada iki tarafın da ellerindeki esirleri serbest bırakmaları şart koşulmuştur. (Cilt: 2, s. 339-341.)
[918] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 5; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 152.
[919] İbn Şeddâd'a göre, Şîrkûh'un Mısır'dan çekilme nedeni, askerinin zayıf olması, Mısır ve Haçlıların inatla onun karşısında durmasıdır. İbn Şeddâd, bu hususta haklı olsa da Haçlılar Mısır'ı terk edinceye kadar Şîrkûh'un Mısır'da kaldığını söyleyerek (s. 77.) yanılmıştır.
[920] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 285; Runciman, Cilt: 2, s. 313. Bu vakaları oldukça ayrıntılı olarak işleyen Kadı İmâd (s. 394-398.), Selâhaddin ile Amaury arasındaki görüşmelerin Şâver'den habersiz yapıldığını, Şâver'in Selâhaddin'i Amaury'nin yanında gördüğünü, Selâhaddin'in kendisine teslim edilmesine karşılık Amaury'ye yılda elli bin dinar vaat ettiğini ancak Amaury'nin görüşme ile ilgili verdiği sözden dönmediğini yazmıştır. (s. 397.)
[921] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 286.
[922] William of Tyre, Cilt: 2, s. 343.
[923] İbn Şeddâd, s. 78; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 10.

Amaury'nin Mısır'a geçmesinden, Şâban 562'de (Mayıs-Haziran 1167) Hısnü'l-Ekrâd Kalesi çevresinde istifade etmiştir.

Şîrkûh'un Mısır'ı terk ediş biçimi ve Selâhaddin'in İskenderiye'den çıkması, Şâver ve Amaury açısından zafer olarak kabul edilebilir. Buna rağmen, Şîrkûh'un ikinci Mısır seferi, uzun süreli politikaları uygulama konusunda başarılı olan Nûreddin için yararlı olmuş, onun Mısır'da daha çok tanınmasını ve Mısır siyasetinin daha etkin bir tarafı hâline gelmesini sağlamıştır.

Şâver, Mısır siyasetine dâhil olan Nûreddin'in bu tutumunu sürdüreceğinden emin olduğundan, Amaury'nin Mısır'da bulunduğu günlerde onunla ek bir anlaşma yapmıştır. Amaury'nin Kahire'de bir şahne ve bir askerî birlik bırakmasını istemiş, buna karşılık ona yılda yüz bin dinar ödemeyi vadetmiştir. Haçlıların Kahire'de kalması, Şîrkûh ile yapılan anlaşmaya aykırıydı ve Halife el-Âdıd'ın rızasına uygun değildi. Bu nedenle Şâver'in oğlu el-Kâmil, bu durumdan rahatsız olmuş, Selâhaddin'in dayısı ve Nûreddin'in büyük emirlerinden Şehâbeddin Mahmud el-Hâremî aracılığıyla Nûreddin'e ulaşmış, Müslümanların birleşmesi gerektiğini belirterek Mısır'ı onun itaatine vermek istediğini ifade etmiş, ona bağlılığını bildirmiş, bazı emirlerle birlikte her yıl Nûreddin'e bir miktar para göndererek onunla bağını sürdürmüştür.[924]

Şâver, Haçlıların varlığından ve onlara yapılan ödemelerden rahatsız olan Mısır halkına ve bizzat kendi yakınlarına zulmetmiş, kendisine karşı çıkanları katletmiştir. Melikü's-Sâlih b. Rüzzik vakası, Şâver'in onu devirmesi, Dırgam olayı ve ardından Haçlıların Kahire'ye yerleşmesi, Mısır'ı tükenme noktasına getirmiştir.[925]

Şîrkûh henüz Mısır'da iken Nûreddin, kardeşi Kutbüddin Mevdûd'dan Fırat'ı geçerek kendisiyle buluşmasını istemiştir. Mevdûd, Zeyneddin Ali Küçük ile birlikte çok sayıda askerî teçhiz ederek Nûreddin ile Humus önlerinde buluşmuştur. Nûreddin'in komutasındaki askerler, Şâban 562'de (Mayıs-Haziran 1167) Hısnü'l-Ekrâd Kalesi taraflarına baskınlar düzenlemiştir. [926] Hısnü'l-Ekrâd Kalesi, korunaklı ve muhkem

[924] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 5; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 287; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 10; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 152; Bezer; *Begteginliler*, s. 50-51.
[925] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 287-288.
[926] İbn Şeddâd, bu gazvenin gerçekleştiği ay olarak Ramazan'ı vermişse de (s. 78), İbnü'l-Esîr'in anlatımından bunun Ramazan ayından hemen önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır. (*el-Kâmil*, Cilt: 10: s. 5-6.)

olmasından dolayı kuşatılamamış[927] fakat çevresindeki bütün yerler ele geçirilmiş; oradan ʿIrka'ya ulaşılıp bu kale kuşatılmış ve Cebele'ye geçilmiştir. Nûreddin'in ordusu, Cebele'nin ardından sağa ve sola ayrılıp Urayme ve Sâfeysâ'yı kuşatıp almıştır. Nûreddin, bu fetihlerden sonra Humus'a dönmüş, Ramazan ayını orada geçirmiş; Ramazan'dan sonra Banyas tarafına yönelmiş, Haçlıların en sağlam kalelerinden Hevneyn Kalesi'ne saldırmıştır. Haçlılar, Nûreddin'in geldiğini duyunca kaleyi yıkmışlardır. Nûreddin, sabahleyin oraya vardığında sur ve duvarlarını tamamen yıkarak kaleyi kendisinden sonra kullanılamaz hâle getirmiştir. Oradan Beyrut'a gitmek isteyen Nûreddin'in ordusu içinde anlaşmazlık çıkmıştır.[928] Mevdûd, Musul'a dönme kararı almış, Nûreddin, kendisine ait olan Rakka'yı ona vermiş; Mevdûd, yolu üzerinde Rakka'yı teslim aldıktan sonra Musul'a dönmüştür.[929] Ordudaki, -muhtemelen Musul birlikleri içindeki- karışıklıkların, Mevdûd'un aniden Musul'a gitmesinin ve Nûreddin'in Şîrkûh'un hazır bulunmamasından dolayı Musul ordusundan aldığı yardım karşısında kazanımları sınırlı iken Rakka'yı Musul'a teslim etmesinin gerekçeleri anlaşılamamış, kaynaklarda ele alınmamıştır. Ancak ordudaki anlaşmazlık ayrıntısının sadece İbnü'l-Esîr'de yer alması; kanaatimizce anlaşmazlığın Musul askerleri arasında yaşandığına, bir sonraki yıl Zeyneddin Ali Küçük'ün Musul'dan çıkıp Erbil'e yerleşmesi ise anlaşmazlığın Zeyneddin Ali Küçük'le ilgili olduğuna işaret etmektedir. Bu işaretleri değerlendirerek Nûreddin'in ordusu içindeki ihtilafın Yağra vakası (543/1148) sınırlı olduğu görüşümüzü koruyoruz.

2.3.3. Menbic'deki İsyanı Sonlandırması

Hassan el-Menbicî öldükten sonra Menbic, onun oğlu Gazî b. Hassan el-Menbicî'ye verilmişti. Fakat Gazî, Nûreddin'e karşı isyan etmişti. Bunun üzerine Nûreddin, 562'de (1166-1167) Menbic'in üzerine asker göndermiş, buradaki iktâları Gazi'den alıp onun kardeşi Kutbüddin Yınal b. Hassan'a vermiştir. Kutbüddin, akıllı ve hayır sahibi biri

[927] İbn Kādî Şühbe, vr.132.
[928] Ordunun içinde anlaşmazlığın çıktığı ayrıntısı, sadece İbnü'l-Esîr tarafından belirtilmiştir. (*el-Kâmil,* Cilt: 10, s. 5-6.)
[929] İbn Şeddâd, s. 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* Cilt: 10, s. 5-6; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 16; İbn Kādî Şühbe, vr.132; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 113; Stevenson, s. 192; Bezer, Musul ordusunun ayrılmasını yorgunluktan şikayete bağlamıştır. (*Begteginliler*, s. 51.)

olarak bilinmekteydi. Menbic, Selâhaddin tarafından 572'de (1176-1177) ondan alınıncaya kadar elinde kalmıştır.[930]

Nûreddin, 563'te (1167) Dımaşk'tan Humus'a geçmiş, oradan Hama'ya ve Halep'e ulaşmış; yanında Şîrkûh ve Selâhaddin olduğu hâlde kışı Halep'te geçirmiştir. Halep meydanında Selâhaddin'le çevgan oynamıştır.[931] Nûreddin, aynı yıl Halep'ten çıkıp Menbic'i denetlemiştir. Nûreddin'in Haçlılarla doğrudan ilgili görünmeyen faaliyetleri de Haçlılarla mücadeleyle ilişkilendirilmiş; Kâtip İmâd, Nûreddin'in Menbic'i denetlemesi ile ilgili yazdığı şiirde, Menbic ile Kudüs'ün fethi arasında ilgi kurmuş; Trablus ve Nablus'un da fetih sırasını beklediğini söylemiştir.[932]

Nûreddin, Menbic'den yakınındaki Necm Kalesi'ne geçmiş, Menbic'i teslim ettiği Yınal b. Hassan'la birlikte Fırat'ı aşıp Urfa'ya varmış, Urfa Kalesi'nde bir süre kaldıktan sonra Receb 563'te (Nisan-Mayıs 1168) Halep'e dönmüştür. Nûreddin'in buralardaki faaliyetlerinin denetleme amaçlı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kâtip İmad, Necm Kalesi'nin denetlemesinden sonra yazdığı şiirde *"Sen, cahiliyeye ait olanı izale ettin, fakirleri zengin kıldın."* demiştir. Nûreddin, Halep'te Yeşil Meydan'da (Meydanü'l-Ahdar) da çadırını kurmuş, burada Selâhaddin'le birlikte çevgân oynamıştır. Ona Halep ve Kefertab'ta birer iktâ vermiş, Şîrkûh'a da Humus ve ona bağlı yerleri iktâ etmiştir; buna karşılık *"Sen, iki kez uğraştın ama amacına ulaşamadın."* diyerek ondan kendisini Mısır sevgisinden kurtarmasını talep etmiştir.[933]

2.3.4. Mısır'a Hâkim Olması ve Haçlı-Bizans İttifakının Mısır'a Saldırması

Halife el-Âdıd'ın bütün yetkilerini alan Şâver, Mısır'ı elinde tutmak için dış güçler için etkili olmayan bir denge politikası yürütüyordu. Makrîzî'nin kaynak belirtmeden aktardıklarına göre Şâver, 563'de (1167-1168) Selâhaddin'in dayısı Şehâbeddin Mahmud aracılığıyla Nûreddin ile iletişime geçmiş; Şîrkûh'u Mısır emelinden vazgeçirmesi koşuluyla ona her yıl Mısır gelirinin bir bölümünü göndermeyi vadetmiştir.[934] Bu vaadiyle Nûreddin ile ilişkilerini düzeltmeye çalışan Şâver, diğer yandan Mısır'daki Nûreddin yanlısı muhalifleri katlederek onun Mısır'a müdahale

[930] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 6-7; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 18; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 153.
[931] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 21.
[932] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 23.
[933] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 23-26.
[934] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 289.

imkânını kısıtlamaya çalışıyordu. Şâver, Muharrem 563'te (Ekim-Kasım 1167) İskenderiye'nin önemli idarecilerinden er-Reşid Eba'l-Hüseyin el-Gessânî el- Esvanî'yi, Şîrkûh ve Selâhaddin ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle işkence ettikten sonra boynunu vurarak öldürmüştür.[935] Ancak Şâver'e karşı gelişen muhalefet, sadece Nûreddin ile ilişkili değildir. Aynı yıl Yahyâ b. el-Hayyât, kendisine karşı vezaret iddiasında bulunarak isyan etmiş, başarısız olunca da Haçlılara sığınmıştır.[936] Bu olayın Haçlılarla ilişkisi ve Haçlılarla Şâver arasındaki ilişki üzerindeki etkisi kaynaklarda tam olarak belirtilmese de Şâver'in Haçlılarla istikrarsız ilişkisini daha da güvensiz bir zemine çekmiş olması muhtemeldir.

Şîrkûh'un ikinci seferinden sonra Şâver tarafından Mısır'a yerleştirilen Haçlı garnizonu, Müslüman halka yönelik olumsuz tutumlarını artırırken aynı zamanda istihbarat görevinde bulunarak Mısır'ın korumasız kaldığını Kudüs'e haber veriyordu.[937] Haçlı Kralı Amaury, İmparatorun kuzeni Andronikos Komnenos'un, Çukurova valisi iken Antakya Prinkepsi Bohemond'un kız kardeşi ve İmparatorun baldızı Philippa'yı iğfal etmesi, ardından Filistin'e geçip III. Baudouin'in dul karısı, eski kraliçe Teheodora ile yakınlaşması ve onunla birlikte Türklere sığınması[938] yüzünden problemli bir süreçten geçmişse de 1167'de Manuel'in yeğeni Maria Komnene ile evlenmiş, bu evlilik törenleri sırasında Bizans sarayının önemli isimlerinden Georgios Palaiologos üzerinden Bizans'la ilişkilerini geliştirmiş ve ittifak kurmuştur.[939]

Manuel de Haçlı Kralı Amaury'nin başvurusu üzerine ya da kendi olanakları ile Mısır'daki durumdan haberdardı. İmparator, Mısır'daki Haçlıların başvuruları karşısında, kararsızlık içinde olan Amaury'i Mısır'ı ele geçirmesi için cesaretlendiriyordu. 1167'de içinde tarihçi William of Tyre'nin de bulunduğu bir Haçlı heyeti, İstanbul'a gitmiştir. Ama İmparator o sırada Sırbistan'da bulunduğundan heyet Manastır'da onunla buluşmuş ve Mısır konusunda anlaşmıştır.[940]

Şâver'in Nûreddin'le ilişkilerini geliştirdiği, Fakih İsa el-Hakkârî'nin Şâver'in kızını Selâhaddin'e istemek ve onun kız kardeşini el-Kâmil'le evlendirmek için Mısır'a

[935] Makrîzî, İttiʿaz, Cilt: 3, s. 289.
[936] Makrîzî, İttiʿaz, Cilt: 3, s. 290; Şeşen, *Salâhaddin*, s. 39.
[937] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 12; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 32.
[938] William of Tyre, Cilt: 2, s. 345-346; Runciman, Cilt: 2, s. 315-316.
[939] William of Tyre, Cilt: 2, s. 344-345; Runciman, Cilt: 2, s. 315-317.
[940] William of Tyre, Cilt: 2, s. 348-349; Runciman, Cilt: 2, s. 315-317.

geldiği,[941] Şâver'in Nûreddin'e elçi gönderip onun yardımını alması durumunda Haçlıları Mısır'dan atacağı ve Amaury ile yaptığı bütün anlaşmaları bozacağını haber verdiği[942] gibi şayialar, Haçlılar arasında yayılıyordu.

Hospitallier tarkiatı lideri Gilber de Assaily, Mısır'a saldırıyı organize ediyor veya asıl uygulayıcı olarak görev yapıyordu. Fransa'dan Nevres Kontu William'ın seçkin bir şövalye grubu ile birlikte Filistin'e ulaşmış olması da Haçlıların kendilerine olan güvenlerini artırmıştı.[943] Nûreddin ise, Kudüs Haçlı krallığının sınırlarının uzağındaki Halep'teydi; Menbic'de kontrolü sağlamış ve Caʿber Kalesi'ni almışsa[944] da Musul'da Ali Küçük'ün vefatından sonra oluşan ortamı düzenlemekle meşguldü.[945] Suriye askerleri de kendi şehirlerine dağılmışlardı.[946] Nûreddin'in uzakta bulunmasından dolayı kendilerine ulaşamayacağını düşünen[947] Haçlıların Mısır'a saldırmasına karşı olan tek taraf, Templier tarikatıydı. Hospitallier tarikatı ile rekabet içinde olan Templier tarikatı, Mısır'ın anlaşmalara bağlı kaldığını ve böyle bir saldırıyı hak etmediğini bildirerek Amaury'nin Mısır seferine katkıda bulunmayı reddetmiştir.[948] Amaury, İslâm kaynaklarına göre saldırı konusunda isteksiz olmasına rağmen,[949] İstanbul'a giden heyet henüz Filistin'e ulaşmadan Suriye ve özellikle Humus şehrine saldıracakmış gibi davranıp[950] Zilhicce 563-Muharrem 564'te (Ekim 1168) Mısır'a saldırmıştır.[951]

Amaury'nin Mısır'a saldırmasından 563 Muharrem (1168 Ekim) ortalarında haberdar olan Şâver, Amaury'ye, -kral henüz Filistin'in güneyindeki ed-Devram Kalesi'ndeyken- Bedran adındaki bir emiri onunla görüşmek üzere göndermiş ancak Amaury, Bedran'ı birkaç köyü iktâ olarak verme vaadiyle kendi safına çekmiş ve ondan Şâver'e yardım etmek için geldiklerini söylemesini istemiştir. Şâver, bunun üzerine Şemsu'l-Halife Muhammed b. Muhtar'ı ona göndermiş, Şemsu'l-Halife, Amaury'ye Nûreddin ile ilişkiler konusunda duydukları haberlerin doğru olmadığını söyleyip ondan daha önce yapılan anlaşmaya bağlılık konusunda Şâver'le görüşmesi için süre talep etmiştir.

[941] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 292.
[942] William of Tyre, Cilt: 2, s. 350.
[943] William of Tyre, Cilt: 2, s. 347, 351.
[944] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 7, 11; *Atâbekiyye*, s. 134, 136; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349-350.
[945] İbn Şeddâd, s. 78.
[946] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 32.
[947] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 291.
[948] William of Tyre, Cilt: 2, s. 350-351.
[949] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 12; *Atâbekiyye*, s. 137.
[950] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 138.
[951] William of Tyre, Cilt: 2, s. 350-351; Runciman, Cilt: 2, s. 317.

Şâver, Şemsu'l-Halife'ye niyetinin sadece yıllık ödemeyi tahsil etmek ve buna karşılık kendisine yardım etmek olduğunu söyleyen Amaury'ye gönderdiği haberde, ona vadettiği yıllık ödemeleri düşman saldırısı karşısında yardım etmesi için yaptığını, şu anda böyle bir ortam söz konusu olmadığından o anlaşmanın geçersiz olduğunu duyurmuştur.[952] Amaury, bu görüşmelerin ardından, Şâver'in muhaliflerinden ʾElimu'l-Mülk İbn Nahhas, Yahyâ b. el-Hayyât, İbn Kercele ve bir toplulukla işbirliği içinde 1 Sefer 564'te (4 Kasım 1168) Bilbis'e saldırmıştır. Saldırının ikinci gününde şehri ele geçirmiş, Şâver'in oğlu Süleyman ve torunu Kays b. Tayy'ı esir almış,[953] yaş ve cinsiyet farkı gözetmeden halkın çoğunu öldürmüştür.[954] Kral, gurura kapılmış; "*Bilbis peynir, Kahire tereyağıdır*" diyerek Kahire'yi bir zorlukla karşılaşmadan alacağını düşünüp Şâver'i korkutmuştur.[955]

Haçlıları kendi içlerinde zayıf düşüren, soylu kadınlarının tutumları; Müslümanlara karşı zayıf düşüren ise katliama düşkünlükleridir. Amaury, Şâver'den rahatsız oldukları için savaşa katılmakta isteksiz olma ihtimali bulunan Mısırlıları, Bilbis'te katliam yaparak Haçlılara karşı harekete geçirmiştir.[956]

Halife el-Âdıd, saray kadınlarının saçlarından bir demeti, *"Bunlar, kadınlarımızın saçlarıdır; seni onları Haçlılardan kurtarmaya çağırıyorlar."* içerikli mektubun içine koyarak[957] Şemsü'l-Halife'yle Nûreddin'e göndermiştir. Mısırlılar aynı zamanda Humus'ta bulunan Şîrkûh'a da mektup gönderip onun da desteğini almaya çalışmışlardır.[958] el-Âdıd'ın elçisi, Nûreddin'le Halep'te buluşmuştur. Nûreddin emirlerle istişare kararı almışken yanında hazır olması için haber gönderdiği Şîrkûh, Nûreddin'i bile şaşırtacak bir hızla bir gecede Humus'tan Halep'e ulaşmıştır. Nûreddin, kendisinden aynı hızla Mısır'a gitmesini isteyerek ona iki bin seçkin asker, iki yüz bin dinar ve gerekli teçhizatla birlikte askere hükmetme yetkisi vermiştir. Şîrkûh'un asker

[952] Şâver, ödemeyi yapsa dahi Amaury'nin saldıracağını düşünmüş olmalıdır.
[953] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 292-293.
[954] William of Tyre, Cilt: 2, s. 351; Makrîzî, öldürülenlerden çok esir edilenlere dikkat çekmiş, esirlerin bir kısmının kırk yıl Haçlıların elinde kaldığını ve önemli bir kısmının onların elindeyken öldüğünü belirtmiştir. (*İtti'az*, Cilt: 3, s. 295.)
[955] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 393.
[956] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 12; *Atâbekiyye*, s. 138.
[957] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 13; *Atâbekiyye*, s. 138.
[958] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 34; Makrîzî'ye göre el-Âdıd'ı buna ikna eden Şemsü'l-Halife'nin kendisi ve yine onun ikna ettiği Şâver'in oğlu el-Kâmil'dir. (*İtti'az*, Cilt: 3, s. 293.) Nûreddin ile ilişkisini hep sürdüren el-Kâmil, Mısır'daki Haçlı varlığına karşı durmuştur. Ebû Şâme, Kâtip İmâd'dan yaptığı alıntıda Şâver'in bir yandan Haçlıları oyaladığını, diğer yandan bizzat Nûreddin'e mektup göndererek ondan yardım istediğini yazmıştır. (Cilt: 2, s. 34.)

sayısı, Türkmenlerden topladıkları ile birlikte altı bini bulmuştur. Nûreddin, maaşlarından kesmeden her bir askere 20 dinar daha vermiştir. Şîrkûh'u Aynüddevle el-Yârûkî, Nâsihuddin Humartigin, Kutbuddîn Yinâl b. Hassân el-Menbicî, Şehâbeddin Mahmûd el-Hârimî, Seyfüddîn Ali b. el-Meştûb, Kutbüddîn Hüsrev b. Telîl, İzzüddîn Curdîk, Şerefüddîn Bozkuş, Ğarsüddin Kılıç, Selâhaddin gibi komutanlarla desteklemiştir. Böylece önemli bir askerî güce ulaşan Şîrkûh, 12 Rebiulevvel 564'te (14 Aralık 1168) Mısır'a doğru yola çıkmıştır.[959] Nûreddin, Zeyneddin Ali Küçük b. Begtegin'in ölümünden dolayı Musul'da oluşan ortamı düzenlemekle meşgul olduğundan bu sefere kendisi gitmemiştir. Selâhaddin de istemediği hâlde Nûreddin'in talebi üzerine sefere katılmıştır. Nûreddin, Mısır'dan gelecek haberi beklemek üzere Dımaşk taraflarında gelip Re'sulma'da karargâh kurmuştur.[960]

Amaury, Bilbis'in ardından Mısır şehrine saldırınca Şâver, Mısır halkından Kahire'ye göç etmelerini istemiş ve 9 Safer 564'te (12 Kasım 1168) bu şehri, Haçlıların eline geçmemesi için yakmıştır. Amaury, Mısır'ın yakıldığını Şâver'in elçisi Şemsü'l-Hilafe'den duyup Kahire'ye saldırmaya karar vermiş, 10 Sefer 564'te (13 Kasım 1168) Kahire önlerine gelmiş, okların çadırına değeceği kadar şehre yaklaşmıştır. Kahire'deki Mısırlılar, şehri bütün imkânları ile savunmuşlar ancak Şâver, şehrin düşmesinden korkarak Şemsü'l-Hilafe'yi Amaury'ye göndermiştir. Şemsü'l-Hilafe, onu Nûreddin'le korkutmuş ve Şâver'in ona dört yüz bini hemen olmak üzere bir milyon dinar ödeme karşılığında sulh yapma teklifini kabul ettirmiştir. Şâver, saraydan ve halktan para toplamak için uğraşmış ancak Mısır şehri yandığından ve Kahire'deki halk memurlarla askerlerden oluştuğundan sadece yüz bin dinar toplayabilip Amaury'ye göndermiştir. Amaury ilkin bu miktarı az bularak reddetmişse de Nûreddin'in yardımının Mısır'a ulaştığını öğrenince kabul etmiştir.[961] Amaury, Şîrkûh'un gelişini -Kahire yakınlarında

[959] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 14; *Atâbekiyye*, s. 139; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 34-35; Şeşen, *Salâhaddin*, s. 40.

[960] İbn Şeddâd, s. 78-79; Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 39-40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 14; *Atâbekiyye,* s. 139; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 34-38; Makrîzî*, İtti'az*, Cilt: 3, s. 294-295. Kâtip İmâd, Nûreddin'in Şîrkûh'a iki yüz bin dinar verdiğini, bununla birlikte haznedârı Veliyeddin İsmail'e Şîrkûh'u dilediği kadar hazineden yararlandırma emri verdiğini yazmıştır. *(*Bündârî, *Sene'l-Berk,* s. 40.) Süryânî Süryânî Ebü'l-Ferec ise Nûreddin'in iki ay boyunca asker toplamakla uğraştığını, bundan dolayı Mısır'da çatışmaların kızıştığını, Şâver'in Haçlılara, *"Arapların razı olacağını bilsem size Mısır'ı devrederdim."* dediğini iddia etmiştir. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 407.) Ebü'l-Ferec'in anlattıkları, Hıristiyanların Mısır konusunda büyük bir umuda kapıldığına işaret etmektedir.

[961] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 296-299. Kâtip İmâd'a göre, Şâver, Amaury'ye bir milyon dinar vadedip onu yüz bin dinarla oyalayarak hileye başvurmuş, bununla zaman kazanarak Nûreddin'in talep ettiği yardım gelinceye kadar Amaury'yi tutabilmiştir. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 39.)

bu parayı beklerken- öğrendiğinde derhâl Bilbis'e gitmiş, askerlerini donatmış, Şîrkûh'u çölde karşılamak için yola çıkmış fakat başarılı olamamıştır. Şîrkûh'un Nil'i geçtiğini duyan Amaury, onunla Mısır birlikleri arasında sıkışmaktan korkmuş, 1 Rebiülâhir'de (2 Ocak) dönüş için yola koyulmuştur.[962] 3 Rebîülâhir 564'te (4 Ocak 1169), Bilbis çevresinden topladığı erkek, kadın ve çocuklardan oluşan on iki bin esirle birlikte Mısır'dan ayrılmıştır.[963]

William of Tyre'ye göre Amaury, Şâver'den para koparmaya odaklanmış; askerî bir eğitim almamış, savaşmayı bilmeyen kişiler tarafından savunulan, ani bir atakla ele geçirilebilecek, korunaksız Kahire'yi almak için hızlı davranmamış, bir günde yürünebilecek yolu on günde yürümüştür.[964] Makrîzî'ye göre Kahire halkı, Haçlılara karşı en şiddetli şekilde direnmiş, onları şehre girişini engellemek için bütün gücünü sarf etmiştir[965] İbnü'l-Esîr'e göre ise Kahire halkını harekete geçiren Haçlıların Bilbis'teki uygulamalarıdır. İbnü'l-Esîr, bunu âdeta ilahî bir yardım olarak görmektedir. Zira Haçlılar, Bilbis'te iyi uygulamalar içinde bulunsalar Şâver'in haksız uygulamalarından rahatsız olan Kahire halkı, onlara karşı harekete geçmeyecektir.[966] Bu görüşe göre Kahire halkını Haçlılara karşı motive eden ve böylece Amaury'nin Şîrkûh gelmeden Mısır'a hâkim olmasını engelleyen, onların Haçlıların zulmünü Şâver'in zulmünden aşırı bulmalarıdır. Ne var ki Amaury'nin Kahire'yi alamaması ile Mısır'ı terk etmesini birbirinden ayrı değerlendirmek gerekir. Amaury'nin Kahire'ye giremeyişini Kahire halkının direnişiyle açıklamak mümkün ise de onun Mısır'ı aniden terk etmesi, ancak Şîrkûh'un gelişiyle açıklanabilir. Vakanın cephe gerisindeki etkeni ise Nûreddin'in merkezde kalırken sayısı yedi bini aşan[967] güçlü bir orduyu Mısır gibi merkezden uzak bir noktaya gönderebilme gücüne ulaşmasıdır. Amaury, Kahire'ye girse bile Şîrkûh tarafından kuşatılacak; bu durumda Kudüs Haçlı Krallığının toprakları, Nûreddin'in akınları karşısında savunmasız kalacaktır. Nûreddin'i bundan alıkoyma olasılığı bulunan tek güç Bizans İmparatorluğu idi. Bizans İmparatoru Manuel ise o

[962] William of Tyre, Cilt: 2, s. 356.
[963] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 299.
[964] William of Tyre, Cilt: 2, s. 352-353.
[965] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 297.
[966] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 12; *Atâbekiyye*, s. 138.
[967] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 40.

sırada Avrupa'da Macar ve Sırp probleminden sonra ortaya çıkan sorunlarla uğraşmaktaydı.[968]

Şîrkûh, 7 Rebîülâhir 564'te (8 Ocak 1168) Kahire'nin dışındaki Muks'a varmış, orada Halife el-Âdıd tarafından karşılanmıştır. 9 Rebîülâhir 564'te (10 Ocak 1169) el-Âdıd'ın sarayına çıkmış, kendisine el-Âdıd tarafından hilʿat giydirilmiş ve tekrar Kahire dışındaki karargâhına dönmüştür. Şâver, kendisiyle karşılaştığında ona saygı göstermiş, Haçlıların takip edilmesi konusunda imada bulunmuş ama Şîrkûh yorgun olduğundan onunla ilgilenmemiştir.[969]

Politik çıkarına uydukça Haçlılarla yakınlık kuran, politik çıkarı zedelenince onlardan uzaklaşan[970] Şâver, el-Âdıd'ın Haçlıların Mısır'ı terk etmesini sağlayan Şîrkûh'la ilgilenmesinden rahatsız olmuş, Haçlıları tekrar Mısır'a çağırmak istemiş ancak oğlu el-Kâmil, buna engel olmuştur. Şîrkûh'u öldürmeye çalıştığı da düşünülen[971] Şâver'in tutumlarına karşı teyakkuza geçen Selâhaddin ve İzzeddîn Curdîk onu öldürme konusunda anlaşmışlardır. Haçlıları Mısır'a sokan adam olarak anılan[972] Şâver, iki komutan tarafından gaflet içinde tutuklanıp Şîrkûh'un karargâhına götürülmüş, el-Âdıd'ın de onayı alınarak 17 Rebîülâhir 564 (18 Ocak 1169) Cumartesi günü öldürülmüştür.[973]

Şîrkûh, Şâver'in öldürülmesinin ardından 17 Rebîülâhir 564[974](18 Ocak 1169) Pazartesi günü Kahire'ye girmiş, aynı gün Halife el-Âdıd'ın sarayına çıkmış ve el-Âdıd tarafından el-Melikü'l-Mansur Emiru'l-Cuyuş lakabıyla Şâver'in yerine başvezarete atanmıştır.[975] Durum, Kādî el-Fâzıl'ın hattıyla 27 Rebîülâhir 564'te (29 Ocak 1169) yazılan bir mektupla Nûreddin'e bildirilmiştir. Nûreddin'den da ilgili cevap Mısır'a

[968] Kinnamos, s. 184-190; Ostrogorsky, s. 358-359.
[969] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 299.
[970] İbn Şeddâd, s. 79.
[971] İbn Tağrîberdî, Cilt: 5, s. 388.
[972] İbn İyâs, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 232.
[973] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 300-301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 15; *Atâbekiyy*e, s. 140. Hep Nûreddin'i destekleyen ve babasına rağmen Haçlılara karşı açık bir tutum içinde olan el-Kâmil ve Şâver'in diğer oğullarının çocukları, vezaret sarayına sığındılarsa da 4 Cemaziyelevvel 564 (3 Şubat 1169) Pazartesi günü katledilmişlerdir; Haçlılarla işbirliğine karşı çıkan el-Kâmil'in öldürülenler arasında olması üzüntüye yol açmıştır. (Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 301-302.)
[974] Makrîzî, bu tarihi 19 Rebîülâhir 564 (20 Ocak 1169) Pazartesi olarak vermiştir. (*İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 302.)
[975] İbn Tağrîberdî, tarihçilerin Şîrkûh'u emîr veya vezirler arasında anlatmak konusunda ihtilafa düştüklerini, kedisinin onu hem "Mısır emîrleri" hem "Mısır vezirleri" arasında anlattığını ifade etmiştir. (Cilt: 5, s. 387.)

ulaşmıştır.[976] Nûreddin'in Dicle'nin doğusundan başlayan ülkesinin sınırlarını, Mısır'ı fethetmekle Nil'in batısına yayan Şîrkûh, Mısır'da göreve başlar başlamaz topluma dönük icraatlarda bulunmuş; Mısır şehrinin ahalisinin devlet yardımıyla yerlerine iadesi için adımlar atmış; vezaret makamında altmış üç gün kaldıktan sonra 22 Cemâziyelâhir 564'te (23 Mart 1169)[977] ölmüştür. Şîrkûh'un memlûklarıyla birlikte emirlerin çoğunun desteği ve el-Âdıd'ın onayıyla 25 Cemâziyelâhir 564'te (26 Mart 1169) onun yerine yeğeni Selâhaddîn-i Eyyûbî, el-Melikü'n-Nasır lakabıyla seçilmiştir.[978] Mısır'da hutbe el-Âdıd, Nûreddin ve Selâhaddin'in adına okunmaya başlamıştır.[979]

Önce Şîrkûh, ardından Selâhaddin'in vezareti, İslâm dünyası açısından ilginç bir çelişkiye yol açarken Mısır'daki mücadeleyi kaybeden Kudüs Haçlı Krallığı açısından ise inkıraz işareti olmuştur. Şîrkûh ve Selâhaddin, Şiî Fâtımî Halifesi el-Âdıd'ın veziri; Sünnî Abbâsî Halifesine bağlı Nûreddin'in ise emiriydiler. Ülkesinde ilk kez kendisinin içinde yer almadığı bir ordu birliği tarafından gerçekleştirilen bir büyük fetihle Nûreddin'in merkezine yerleştiği bu çelişkinin uzun süre devam etmesi mümkün değildi. Halkanın zayıf tarafı el-Âdıd'ın aradan çıkarılması gerekmekteydi. Mısır'daki gelişmeler de bu yönde yol almıştır. Kudüs Haçlıları açısından ise "*vahim olan*"[980] gerçekleşmiş: Suriye'nin birliği sağlandıktan sonra Mısır da Nûreddin'in idaresine geçmiştir. Antakya'dan Kudüs'e uzanan Haçlı hattı, artık Suriye ve Mısır tarafından sıkıştırılacak, bu durum nihayetinde yirmi yıldan daha az devam edecek ve Haçlılar, Kudüs'ü terk etmek zorunda kalacaklardır.

Mısır'ın ele geçirilmesiyle Nûreddin, biri Mısır'da, diğeri Suriye'de yerleşik iki ordusuyla dilediği an, Haçlıların elindeki bütün sahil şehirlerini kuşatabilecek güce ulaşmıştır. Haçlıların bu durum karşısındaki ilk tepkisi ise Bizans'la ittifak hâlinde Dimyat'a saldırmaları olmuştur.

Kendilerine yönelik tehdidin farkında olan Haçlılar, 1169 yılı baharında (564) Kraliyet Patriği Amaury, Kayseriyye Patriği Hernesius ve Akre Patriği William'ın

[976] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 302-303.
[977] Makrîzî, bu tarihi 23 Cemâziyelâhir 564 (24 Mart 1169) Pazar günü olarak vermiştir. (*İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 304-305.)
[978] İbn Şeddâd; s. 80-81; Kadı İmâd, s. 400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 15-17; *Atâbekiyye*, s. 141-143; Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 304, 308; Bahattin Kök, "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı", Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1991, Sayı: 10, ss. 130-148.
[979] İbn Tağrîberdî, Cilt: 6, s. 8.
[980] Runciman, Cilt: 2, s. 305.

başkanlıklarındaki heyetleri, Batılıları yeni bir Haçlı Seferine çağıran Kral Amaury'nin mektuplarını, Alman İmparatoru Friedrich, Fransa Kralı VII. Louis, İngiltere Kralı II. Henry, Sicilya Kralı William, Flanders Kontu Philip, Troyers Kontu Henry gibi liderlere ulaştırmak için yola çıkarmışlardır. Fakat heyetleri taşıyan gemiler, kıyıdan ayrılmalarından bir gece sonra şiddetli bir fırtınaya yakalanmış, üçüncü gün kendilerini Akkâ'ya zor atabilmişlerdir. Onların yerine Sur Başpiskoposu Frederick ve Banyas Piskoposu John başkanlığında ikinci bir heyet gönderilmiştir. Bu heyetler, Temmuz 1169'da Roma'ya varmıştır. Papa Alexandrus'tan yüksek ruhanilere verilmek üzere tavsiyenameler almışlardır. Ancak Avrupa kralları iç problemler ve Papa ile Alman Kralı Frederich arasındaki çekişmeden dolayı onlara yardım etmemişlerdir. Banyas Piskoposu Paris'te ölmüş, Sur Başpiskoposu da hiçbir başarı elde edemeden iki yıl sonra Filistin'e geri dönebilmiştir.[981]

Haçlıların aradığı yardım, Bizans İmparatorluğu'ndan gelmiştir. Kinnamos'a göre Mısır Türkler tarafından ele geçirilince Manuel, elçiler göndererek Şiî-İsmailî Fâtımî devletinin her yıl Bizans'a ödediği haracı hatırlatmış, ödemenin yapılmamasının savaş sebebi olacağını bildirmiş ama Mısır bunu şiddetle reddetmiştir. Bunun üzerine Manuel, Mısır'a karşı savaş kararı almıştır.[982] Amaury'le 1168'de yaptığı ittifaka dayanarak Mısır'a saldırmak üzere Filistin'e yüz elli kadırga, atları yüklemek için kapıları arka taraftan açılan altmış gemi ve kuşatma aracı yüklü on iki hafif gemiden oluşan bir donanma göndermiştir.[983] Donanma, Andronikos Kontostephanos kumandasında 13 Şevval 564'te (10 Temmuz 1169) Çanakkale'den denize açılmıştır. Selâhaddin'in keşif için gönderdiği altı gemilik bir filo, Kıbrıs yakınlarında donanmayla karşılaşmıştır. Filodan iki gemi Haçlılar tarafından yakalanırken diğerleri Selâhaddin'e durumu haber vermişlerdir.[984] Bizans donanmasından Theodoros Mavrozomes komutasında altmış gemi, Andronikos'un komutasındaki donanmanın Filistin'e geldiğini haber vermek ve savaşa katılacak Haçlıların masrafını karşılayacak parayı ulaştırmak üzere yola çıkarılmıştır.[985] Bu filo, doğrudan Akkâ'ya gitmiş,[986] Andronikos'un donanması ise

[981] William of Tyre, Cilt: 2, s. 360-361; Runciman, Cilt: 2, s. 320-321.
[982] Kinnamos, s. 198-199. Müslüman tarihçiler, Dimyat vakasını tamamen bir Haçlı saldırısı olarak aktarmışlar, Bizans'ın rolüne hiç değinmemişlerdir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 22-23; Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 35-36; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 315-316.) Sadece İbn Şeddâd, Bizans'ın adını anmakla yetinmiştir. (s. 83.)
[983] William of Tyre, Cilt: 2, s. 361. Niketas'a göre de gemi sayısı iki yüzden fazladır. (s. 111.)
[984] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 46; Niketas, s. 112; Lyons ve Jakson, s. 52.
[985] Niketas, s. 112.

Amaury'i Kıbrıs'ta beklemek ile Kudüs'e yönelmek konusunda Amaury'nin görüşünü öğrenmek üzere Kıbrıs açıklarında beklemiştir. Niketas'ın iddiasına göre Amaury pişman olma işaretleri verircesine ağır davranmıştır.[987] Diğer Bizans tarihçisi Kinnamos'a göre ise Bizans ile Haçlılar, Mısır'da ele geçirilecek yerlerin yarı yarıya paylaşılması üzerinde anlaşmışlardır fakat Amaury, Mısır'ın Bizanslılar tarafından ele geçirilip kendisine teslim edilmesini istemiştir; Bizans donanması Mısır'a erken ulaşınca Amaury, Bizanslara ihanet ederek savaşma konusunda ağır davranmış, onlara da bunu telkin etmiştir.[988]

Kādî el-Fâzıl'ın kalemiyle Abbâsî Halifesi'ne gönderdiği mektupta, Dimyat'ı kuşatan Hıristiyan ittifakının birleşenlerini Haçlılar, Bizans Krallığı ve güneydeki farklı Bizans uzantılarını; gemi sayısını bin, savaşçı sayısını ise iki yüz bin olarak veren Selâhaddin, o sırada kendisinin mektupta *"münafık"* dediği Sudanî'lerin (Siyahîler) isyanını bastırmakla meşguldü.[989] Selâhaddin'in vezarete getirilmesinden rahatsız olan Mısırlılar, saraydaki hadım görevlilerden Miʾteminü'l-Hilafe etrafında toplanıp Haçlıları Mısır'a çağırmak üzere bir mektup göndermişlerdir. Mektubu taşıyan kişi bir Türkmen tarafından yakalanıp Selâhaddin'e getirilince Miʾteminü'l-Hilafe, Suriye askerleri tarafından 25 Zilkade 564 (20 Ağustos 1169) Çarşamba günü öldürülmüştür. Bunun üzerine el-Âdıd'ın sarayının hizmetindeki -sayıları elli bini bulan- Sudanîler isyan etmiştir. Selâhaddin, isyanı Nûreddin'in kendisine yardımcı olması için gönderdiği kardeşi Turan Şah'ın desteğiyle Sudanîlerin çoğunu katlederek ancak 28 Zilkade 564 (23 Ağustos 1169) Cumartesi günü bastırabilmiştir.[990] Selâhaddin, bu vakadan sonra bütün saray görevlilerinin işine son vermiş, saraydaki işlerin başına ak hadım ağası Bahâeddin Karakuş'u getirmiştir.[991]

Amaury, 1168'deki Mısır seferinden sonra henüz toparlanmamış, Hospitallier şövalyeleri o seferde ağır kayıplara uğramışlardır. Templier tarikatı, bu sefere de katılmayı reddetmiş, baronların da cesareti kırılmıştır.[992] Bizanslılar, sadece üç aylık erzakla gelmiş ve eylülün sonu geldiği hâlde Amaury henüz hazırlanmamıştır. Amaury,

---

[986] Runciman, Cilt: 2, s. 323.
[987] Niketas, s. 112.
[988] Kinnamos, s. 199.
[989] Mualli Abdüsselam, s. 117.
[990] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 86-88. İsim, sayı ve tarihler konusunda titiz davranmayan İbn Haldûn, Sudanîlerin ulaştığı sayıyı beş bin olarak vermiştir. (Cilt: 5, s. 332.)
[991] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 19.
[992] Runciman, Cilt: 2, s. 323.

ancak ekim başlarında yola çıkmaya karar vermiş ve Bizanslılara Hıristiyan azınlığın bulunduğu kara yolunu önermiştir. Amaury, ordusunu sahile paralel yürüterek 1 Safer 565'te (25 Ekim 1169) Farama yakınlarından Mısır'a girmiştir. Haçlı ordusu, kendileriyle aynı hizada ilerleyen Bizans gemileri tarafından Nil deltasının doğu kollarına nakledilerek Nil'in ana kollarına hâkim Dimyat'a sevk edilmiştir. Dimyatı kuşatan Bizans-Haçlı ittifakı Hıristiyan ordusu, Nil üzerinden Kahire'ye ulaşmayı ummuştur. Ancak Dimyat'a ani bir saldırıda bulunmayı başaramadıkları gibi, Nil'de yol almayı da başaramamışlardır. Dimyat garnizonu, nehri ağır bir zincirle kapatmış, surlarını güçlendirdikleri şehri de iyi savunmuş, Hıristiyan ittifakı ordusunu durdurmayı başarmıştır.[993]

Selâhaddin, yeni bir isyan ihtimaline karşı, Kahire'de kalmayı tercih ederek yeğeni Takiyüddin Ömer b. Şahinşah ve dayısı Şehâbeddin Mahmud el-Hârimî komutasındaki askerleri Dimyat'a sevk etmiş, onları para ve silahla desteklemiştir.[994] Bununla birlikte Nûreddin'e haber göndererek Dimyât'a ulaşmaması durumunda Haçlıların Kahire'ye kadar geleceklerini; Kahire'ye gitmesi durumunda ise Mısırlı Şiîlerin kendisine arkadan saldıracaklarını, böylece iki taraf arasında kalacağını bildirmiş ve ondan yardım talep etmiştir.[995]

O sıralarda daha çok kuzeydeki işler ve Musul'la zihni meşgul olan Nûreddin, Emîr Kutbüddin Hüsrev b. Telil el-Hezbânî'nin komutasındaki bir birliği Selâhaddin'in yardımına göndermiştir.[996] Müverrihlere göre kendisi de Kudüs Haçlılarının istilasındaki kalelere akınlar düzenleyerek Haçlıları huzursuz etmiştir.[997]

---

[993] Niketas, s. 112; William of Tyre, Cilt: 2, s. 363-365; Runciman, Cilt: 2, s. 322-323. Müslüman tarihçiler, olayın ayrıntılarına girmemişlerdir. Hıristiyan tarihçi William of Tyre ve araştırmacı Runciman ise Dimyat'ın direnişini açıklayamamaktadır. Onlara göre Selâhaddin, saldırının Dimyat'a yapılacağını tahmin etmediğinden onun kuvvetlerinden Dimyat'ta sadece, ani bir atakla imha edilebilecek küçük bir garnizon vardır fakat ittifak uyumlu olmadığı için bu atak yapılamamıştır.

[994] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 45; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 91-93; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 315.

[995] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 22; Nüveyrî, Cilt: 28, s. 261-262.

[996] Bu birlik yolda kum fırtınasına yakalandığından, Hıristiyan ordusunun Dimyat önlerinden çekilmesinden ancak bir hafta önce Dimyat'a ulaşmıştır. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 45.) Mısır tarihçisi Aynî, Nûreddin'in peş peşe birlikler gönderdiğini yazmışsa da yanılmıştır. (Cilt: 1, s. 33.)

[997] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 22; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 315; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 125; Nüveyrî, Cilt: 28, s. 261; Aynî, Cilt: 1, s. 34; Aynî'nin Süryânî Ebü'l-Ferec'dan yaptığı alıntıya göre ise Nûreddin, Kerek civarına ulaşmış, Haçlıların Beysân'a ulaştığını duymuş, üzerlerine varmış, Haçlılar Akkâ'ya çekilirken kendisi de Dımaşk'a dönmüştür. (Cilt: 1, s. 34.) Bilginin kaynağı, kısmen İbn Şeddâd'dır. İbn Şeddâd, Nûreddin'in Kerek civarına indiğini ancak Akdeniz sahili Haçlılarının (Trablus Kontluğu) saldırıya geçmeleri üzerine onlara yöneldiğini, bu sırada Halep'te Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, Musul'da kardeşi Mevdûd'un öldüğünü, bundan dolayı oralarla meşgul olmak durumunda kaldığını

Hıristiyan ordusu, Dimyat'ın surlarını yıkmaya çalışmışsa da Müslümanların direnişi karşısında başarısız olmuştur. Bunun üzerine Andronikos ve Amaury, Kutsal Mezar üzerine yemin ederek daha büyük saldırı konusunda anlaşmışlardır. Amaury'nin önerisiyle Dimyat'ın çevresindeki hurmalıklar dâhil bütün meyve ağaçlarını keserek surlara dayayacakları kuleler inşa etmişlerdir. Ancak Bizans'ın yiyecek stokları bittiğinden aç kalan Hıristiyan askerler, kule inşasından da diledikleri sonucu alamamış, kuleleri geç bitirmiş, bununla birlikte yanlış bir kararla surların en sağlam yerine konumlandırmış, dolayısıyla Dimyat'taki direnişi kıramamışlardır. Müslümanlar, ziftlenen odunlarla doldurdukları bir botu ateşleyerek aniden Bizans donanmasının içine sürüklemiş, altı Bizans gemisi yanmaya başlamıştır. Ateş dalgaları karşısında donanma da karadakiler de paniğe kapılmıştır. Amaury, atını denize sürerek canını zor kurtarmıştır. Açlıkla mücadele eden Hıristiyan askerleri, Müslümanlara doğudan yardım ulaştığını haber alıp korkuya kapılmışlardır.[998] 21 Rebîülâhir 565'te (12 Ocak 1170) veya iki gün sonra, 51-53 günlük kuşatmalarına son verip Dimyat önlerinden çekilmişlerdir.[999] Haçlı tarihçisi William of Tyre'ye göre Bizanslılar, Müslümanlarla anlaşarak Dimyat önlerini terk etmişlerdir.[1000] Bizans tarihçisi Niketas'a göre ise Amaury, Müslümanlara fayda sağlayan bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmayı duyan askerler coşku içinde gelişigüzel gemilere binmiş ve Dimyat önlerinden uzaklaşmışlardır. Öylesine plansız binmiş ve hızla uzaklaşmışlardır ki komutanları

---

yazmıştır (s. 83). İbnü'l-Kesir de benzer bilgileri aktarıp, "*Nûreddin Mahmud, Kerek'i almak üzereyken Haçlıların Dımaşk çevresine geldiğini haber almış, Haçlıların onu çevrelemelerinden endişe duyup kuşatmayı terk etmiştir."* demiştir. Kanaatimizce Nûreddin'in Dimyat kuşatması sırasında Kudüs Haçlılarına yönelik faaliyete geçtiğine dair kayıtlar, doğruluğundan kuşku duyulacak kadar zayıftır. Hıristiyan donanmasının Dimyat'ı terk ettiği günlerde ise Nûreddin, Haçlı sınırında değil, Dımaşk çevresinde ibadetle meşguldür. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 94.) Nûreddin'in kuşatma sırasında Kudüs Haçlılarına veya doğrudan Dimyat'a yönelik kayıtlarda ayrıntılı olarak yer alacak kadar bir faaliyette bulunmadığı açıktır. Nûreddin, aynı anda Suriye ve Irak'ın kuzeyinin yanında Mısır'la uğraşamamış, Mısır'daki işler koşullar gereği Selâhaddin'e kalmış ve bunun devletin geleceği üzerinde etkisi olmuştur.

[998] Niketas, s. 113-114; Runciman, Cilt: 2, s. 323; William of Tyre, Cilt: 2, s. 366-367. Hıristiyan ordusunu korkutan bu askerler, Nûreddin'in Emir Kutbüddin Hüsrev b. Telil el-Hezbânî'nin komutasında daha savaşın başında gönderdiği ancak kum fırtınasından dolayı geciken askeri birlik olmalıdır. Ama Makrîzî, bundan söz etmemiş; İbnü'l-Esîr'in de ifade ettiği şekilde *(el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 22.) Hıristiyanların çekilme nedeni olarak Nûreddin'in Kudüs Haçlı Krallığının topraklarına yönelik faaliyetlerini göstermiştir. (*İtti'az*, Cilt: 3, s. 316.)

[999] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 316; Ebü'l-Fidâ, kuşatmanın elli gün sürdüğünü yazmıştır. (Cilt: 2, s. 125.)

[1000] William of Tyre, Cilt: 2, s. 368; Bizans tarihçileri buna değinmemişlerdir. Ancak savaştan sonra Mısır elçilerinin İstanbul'a gelip anlaşmak istediğini iddia etmişlerdir. Kinnamos'a göre, Manuel, Mısır'a yeniden saldırma niyetinde olduğundan elçileri eli boş göndermiştir. (s. 200.) Niketas ise Müslümanların Bizans'ın bu seferinden korktukları ve gelecekte bu tür girişimlerin tekrarlanmaması için Manuel'e kendi nazarlarında değerli hediyeler gönderip barışı teyit ettiklerini iddia etmiştir. (s. 117.)

Andronikos'u bekleyen sadece altı gemi kalmıştır.[1001] İbnü'l-Esîr ise vakayı tamamen Nûreddin odağında değerlendirmiş, Haçlıların Dimyat'tan çekilmesini tamamen onun Suriye'de Haçlılara yönelik akınlar düzenlemesine bağlamış[1002] ancak Nûreddin'in Haçlıların elindeki hangi kalelere dönük bir faaliyette bulunduğunu açıklayamamıştır.

Kış ortasında Akdeniz'e açılan Bizans donanması, yolda fırtınaya yakalanmış, Andronikos İstanbul'a ulaşmayı başarmışsa da askerlerinin cesetleri uzun süre Mısır ve Filistin sahillerine vurmuştur.[1003]

Fâtımî Halifesi el-Âdıd, Dimyat savunması boyunca giysi ve diğer donanımlar dışında Selâhaddin'e bir milyon dinar vermiştir.[1004] Süreç boyunca tebessüm etmeyi dahi kendisine haram gören[1005] Nûreddin, el-Âdıd'ı Dimyat'taki zaferden dolayı tebrik etmiştir. el-Âdıd, Nûreddin'den varlıklarından endişe ettiği Mısır'daki Türk askerlerini geri çekmesini istemiştir. Nûreddin, Dimyat Zaferi ile ilgili ona gönderdiği mektupta Türkleri övmüş, *"Haçlıların mızrakları ancak Türklerin okları ile savılır, Haçlılar ancak onlardan korkar, onlar olmazsa Haçlıların Mısır'ı ele geçirme umutları artar, Mısır'da emniyet onlarla sağlanır. Umulur ki Allah Kudüs'ün fethini kendisinin sonsuz nimetlerine ek olarak kolaylaştırır."* diyerek teklifi reddetmiştir.[1006]

Dimyat zaferi, Haçlılarla mücadelede bir dönüm noktasıdır. Bizans donanmasına rağmen Nûreddin'in Mısır'daki hâkimiyeti engellenememiştir. Bundan sonra Haçlılar açısından durum gittikçe ağırlaşmış ve iktidarını Mısır'da sağlamlaştıran Selâhaddin, nihayetinde onlara en ağır darbeyi vurmuştur.[1007]

Bizans donanma komutanı Andronikos, kuşatma sırasında askerlerine yaptığı konuşmada, Amaury'nin kendi düşmanlarından daha iyi duygulara sahip olmadığını, düşman gibi davrandığını belirtmiş, Bizans'la bütün anlaşmaların hükümsüz olduğunu

[1001] Niketas, s. 116-117. Sıbt İbnü'l-Cevzî, kaynak belirtmeden çekilmeyi Nûreddin'in Haçlılara yönelik akınlarının yanında, veba hastalığının Hıristiyan askerler arasında yayılması ve bu hastalıktan çok kişinin ölmesine bağlamıştır. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 279.) Mısır tarihçisi İbn Tağrîberdî de kaynak belirtmeden bu ayrıntıya yer vermiştir. (İbn Tağrîberdî, Cilt: 6, s.7.) İbn Haldûn, yine kaynak belirtmeden Haçlı askerlerinin mevtân (kırgın, salgın hastalık) ile tükendiklerini (Cilt: 5, s. 333.); Mısır tarihçisi Aynî ise hastalığın adını belirtmeden Haçlıların arasında hastlalığın çıktığını yazmıştır. (Cilt: 6, s. 36.)
[1002] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 23; *Atâbekiyye*, s. 143-144.
[1003] William of Tyre, Cilt: 2, s. 368-369; Niketas, s. 117; Kinnamos, s. 200; Runciman, Cilt: 2, s. 324.
[1004] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 22-23; *Atâbekiyye*, s. 144; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 125; Tağrîberdî, Cilt: 6, s. 7.
[1005] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 93.
[1006] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 45-46; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 94; Aynî, Cilt: 1, s. 62.
[1007] *A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 558.

söylemiştir.[1008] Bu sözler savaşın kızgınlığı içinde söylenmişse bile Dimyat'tan sonra Bizans'la Haçlılar arasındaki güven bir kez daha sarsılmıştır. Daha önce Nûreddin'in karşısında Bizans'ı güvence olarak gören Haçlılar, Dimyat'ta *"Boynuz isterken kulaktan da olan devekuşu misali"*[1009] bulundukları konumun gerisine düşmüş, Selâhaddin'le Mısır tarafından kuşatılırken Bizans'ın sağladığı güvenceden de yoksun kalmışlardır.[1010]

2.3.5. Mısır'ı Ele Geçirmesinden Sonra Haçlılarla Mücadelesi

Nûreddin'in Mısır'ın ele geçirilmesinden sonraki yılları, daha çok devletin merkezîleşmesini sağlayıp bütünlüğünü koruyacak önlemleri almakla geçmiştir. Nûreddin, bu süreçte özellikle Musul sorunuyla uğraşmış; Haçlılarla mücadele odağı Mısır'a kaymıştır. Bununla birlikte genellikle Haçlıların tutumlarına bağlı olarak Şam sahasında da onlarla bazı muharebeler yaşanmıştır.

Haçlılar, Rebîülâhir 565'te (Aralık-Ocak 1169-1170) Akkâ Kalesi'ni[1011] istila edip hâkimi Hıtlah Alemdâr'ı esir almışlardır.[1012] Bu kale, Haçlıların elinde kalmış ve Trablus Kontluğu'nun nâibi olarak Amaury tarafından Arka şehri ile birlikte Hospitallier şövalyelerine verilmiştir. Böylece bu Akkâ Kalesi ve Arka şehrinin içinde yer aldığı bütün vadi Hospitallier tarikatının denetimine geçmiştir.[1013]

Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb, kendisinin Nûreddin'den talebi[1014] ya da Selâhaddin'in Nûreddin'den babasını yanına göndermesi için başvurusu üzerine[1015] 24 Cemâziyelâhir 565'te (15 Mart 1170)[1016] Mısır'a doğru yola çıkmıştır. Nûreddin de onunla birlikte Haçlı sınırındaki Re'su'l-ma'ya kadar yürümüş, ardından Şâban 565'te

[1008] Niketas, s. 114-116.
[1009] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 22.
[1010] Amaury, Dimyat yenilgisinden sonra, 1171'de Bizans'la arasındaki güveni tesis etmek için İstanbul'a gitmeye karar vermiştir. Ancak Selâhaddin'in Haçlıların güney sınırına yönelik bir saldırısından dolayı seyahatını ertelemiştir. 10 Mart 1171'de büyük bir heyetle birlikte İstanbul'a gitmiş; bu ziyaret sırasında Manuel'le yeniden anlaşmış ise de anlaşmanın hükümleri açık değildir. Anlaşmanın daha çok yerli Hıristiyanlarla ilgili olduğu, bununla birlikte Haçlıların Mısır'a saldırması durumunda mali destek hükmünü de içerdiği düşünülmektedir. (Runciman, Cilt: 2, s. 326-327.) Ancak bu anlaşmadan Müslümanlara yönelik herhangi bir sonuç alınamamıştır. (*A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 558-559.) Kinnamos'a göre ise Amaury, bu ziyaret sırasında Bizans İmparatoru'na tabi olmayı kabul etmiştir. (s. 200.)
[1011] Runciman, Akkâr Kalesi diye vermiştir ki, (Cilt: 2, s. 324.) doğru olan bu isim olmalıdır.
[1012] İbn Şeddâd, s. 83.
[1013] Runciman, Cilt: 2, s. 324-325.
[1014] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 461; İbn Tağrîberdî, Cilt: 5, s. 344.
[1015] İbnü'l-Esîr, Cilt: 10, s. 23; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 316.
[1016] İbnü'l-Ezrâk, s. 157.

(Nisan-Mayıs 1170) Kerek'e yönelmiştir.[1017] Amaury, o sırada Bizans İmparatoru Manuel'le görüşmelerde bulunmak ve ittifakını yenilemek için İstanbul'da bulunmaktaydı.[1018] Amaury'nin yokluğu, Haçlılara yönelik bir sefer için uygun ortam oluşturmuşsa da İstanbul'da bulunuşu, Haçlılarla mücadelede Bizans unsurunu daima dikkate alan Nûreddin'in temkinli davranmasına yol açacak bir durumdur.

Nûreddin, birkaç gün Suriye ile Ürdün arasındaki[1019] Balkâ'da kalmış, oradan Suriye-Mısır yolu üzerinde yer alan Kerek çevresine geçip Haçlıların bu sağlam kalesini dört gün boyunca kuşatmış, kalenin etrafına mancınıklar kurarak kaleyi taşa tutmuştur. Ancak İbnü'l-Esîr'in adlarını Henferi ve Philip b. Rekik olarak verdiği iki ünlü Haçlının komutasındaki Haçlıların kendisine hücum etmek üzere Maʿayn çevresinde toplandıklarını duyunca kuşatmayı bitirmiş ve diğer Haçlıların onlarla buluşmaması için Maʿayn'e yönelmiştir. Nûreddin'in yanında Urfa yöresinin askerleri ve bazı Araplar bulunmaktaydı. İki Haçlı komutanı ile birlikte ise iki yüz şövalye ve bin kadar terkebli[1020] asker bulunuyordu. Nûreddin, Haçlıları izlemiş, onlardan yana herhangi bir saldırı gerçekleşmeyince kendisi de saldırıya geçmemiştir. Bazı Haçlı yerleşim alanlarını yağmaladıktan sonra amacına ulaştığını düşünmüş, Havrân'a geçmiş, Aştara'da konaklamış, Haçlıların tutumlarını gözetlemeye başlamıştır. Ramazan ayını orada geçirmiş ancak 12 Şevval (29 Haziran) Pazartesi günü büyük bir deprem vuku bulunca Nûreddin, 13 Şevval (30 Haziran) Salı günü oradan ayrılmıştır.[1021]

Nûreddin'in Kerek'i kuşattığını Bizans topraklarından ayrılmak üzere iken duyup büyük bir sıkıntıya kapılan[1022] Amaury, 9 Şevval 565'te (15 Haziran 1171) İstanbul'dan yola çıkmıştır. Amaury, Suriye kıyılarına geldiğinde Nûreddin daha Banyas civarında

[1017] İbnü'l-Esîr, Kerek kuşatmasının Necmeddin Eyyûb'un Mısır'a giderken Haçlıların saldırısına uğramaması için yapıldığını belirtmişse de onun bu kayıtta yanıldığı görülmektedir. Zira Necmeddin Eyyûb, 24 Cemâziyelâhir 565'te (15 Mart 1170) Dımaşk'tan çıkmış (İbnü'l-Ezrâk, s. 157.); 14 Receb'de (3 Nisan) Mısır'a ulaşmıştır. (Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 316.) Oysa Kerek kuşatması Şâban ayında (Nisan sonu veya Mayıs başı) gerçekleşmiştir. Buna rağmen İbnü'l-Adîm de İbnü'l-Esîr'in anlattıklarını olduğu gibi aktarmıştır. (*Zübde*, s. 352.)

[1018] William of Tyre, Cilt: 2, s. 377-384; Runciman, Cilt: 2, s. 326-327.

[1019] Yâkūt, Cilt: 1, s. 489. Günümüzde Ürdün'ün başkenti Amman'ın kuzeybatısında bir yerleşim alanıdır.

[1020] Terkebli, yerli Hıristiyanlardan ve Haçlılara ittiba eden kimi Müslümanlardan oluşan hafif donanımlı, okçu askerlerdir. İbnü'l-Adîm'e göre Müslüman olmayan Türklerdir, bir görüşe göre ise babaları Türk veya Arap anneleri ise Yunanlı olan askerlerdir. (Ebû Şâme, Muhakkik Dipnotu, Cilt: 2, s. 99.)

[1021] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 23; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 98-99; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 352. İbn Şeddâd, ayrılış nedeni olarak Mecdüddîn İbnü'd-Daye'nin ölümünü ansa da (s. 83.) kuşatma sırasında Nûreddin'in yanında bulunan Kâtip İmad, ayrılma nedeni olarak depremi ifade etmiştir. Mecdüddîn İbnü'd-Daye, Ramazan ayında vefat etmiştir. Oysa deprem 12 Şevval Pazartesi vuku bulmuş, Nûreddin de 13 Şevval Salı günü Aştara'dan ayrılmıştır. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 47.)

[1022] William of Tyre, Cilt: 2, s. 387-388.

bulunmaktaydı. Ancak Nûreddin'in Amaury'nin gelişinden haberdar olup olmadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte Nûreddin'in Aştara'dan ayrılırken arkasında bazı birlikleri tedbir amaçlı bıraktığı anlaşılmaktadır. Amaury, Nûreddin'in büyük bir orduyla burada olduğunu düşündüğünden, bir saldırı olasılığı karşısında bazı baronları keşif amacıyla etrafa göndermiştir.[1023]

Nûreddin, Aştara'dan acil olarak ayrılırken iki yüz kişilik bir atlı birlikle onun yanında bulunan Artuklular'dan Birecik Kalesi Hâkimi Şehâbeddin İlyâs b. İlgazi b. Artuk, Aştara çevresinde kalmıştır. Baʿlebek'e bağlı el-Lebve köyü çevresinde ava çıkan Şehâbeddin, 17 Şevval'da (4 Temmuz) Müslümanların yerleşim alanlarını yağmalamaya gelen üç yüz kişilik bir Haçlı birliği ile karşılaşmıştır. İki taraf arasındaki şiddetli çatışmada Haçlıların çoğu öldürülmüştür. Öldürülenler arasında Müslümanlara sıkıntı veren Hospitallier tarikatının başkanı Hısnü'l-Ekrâd hâkimi de bulunmaktaydı. Şehâbeddin, öldürülen Haçlıların başları ve esirlerle birlikte Nûreddin'le buluşmuş, Nûreddin, bu başarıya çok sevinmiştir.[1024]Amaury ise Nûreddin'in Kerek Kalesi'ne zarar vermeden oradan ayrıldığını ve Haçlı sınırında bir barış ortamının oluştuğunu haber aldığında mutlu olmuştur.[1025] İki tarafın da memnuniyeti, savaşa ara verilmesi için uygun ortamı sağlamış; taraflar depremin yol açtığı yıkımı gidermeye yönelerek çatışma sahasından uzaklaşmışlardır.

Nûreddin, 14 Şevval (1 Temmuz) Çarşamba günü Baʿlebek'e varmış; Baʿlebek'i harap hâlde bulmuştur. Orada iken diğer şehirlerin haberleri de kendisine ulaşmıştır: Hama, Humus, Halep, Bârin harap durumdaydı. Dikkati onarım ve yeniden inşa üzerine yoğunlaşan Nûreddin, Baʿlebek'in onarılması için gerekli görevlendirmeleri yapıp Humus'a geçmiştir. Humus'ta da benzer faaliyetlerde bulunduktan sonra Hama ve ardından Bârin'e yol almıştır. Bârin'in hâkimi, Zeyneddin Ömer b. Laçin, Mısır'a Selâhaddin'in yanına gitmişti. Nûreddin, buranın Haçlıların saldırısına uğramasından endişe ettiğinden bu kalede emir Aynüddevle b. Kohat'ın komutasında beş yüz asker bırakıp buradan Halep'e yönelmiş, yol boyunca her yerleşim alanında durarak imar işlerini düzene koymuştur.[1026]

[1023] William of Tyre, Cilt: 2, s. 383-384.
[1024] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 23-24; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 104.
[1025] William of Tyre, Cilt: 2, s. 388.
[1026] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 48, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 24.

Nûreddin, Haleb'i de harap vaziyette bulmuştu, şehirde beş binden fazla kişi hayatını kaybetmiş,[1027] Halep Camisi, caminin çevresi ve çarşı da yanmıştır.[1028] Nûreddin'in sütkardeşi ve nâibi Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, depremden önce Ramazan ayında hayatını kaybettiğinden şehrin onarımı ile Nûreddin, bizzat ilgilenmiş;[1029] bu sırada idarî düzenlemeye de giderek Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'nin elindeki Halep, Hârim ve Ca'ber'i kardeşi Şemseddin Ali b. ed-Dâye'ye vermiştir.[1030] Halep'ten Tel Bâşir'e geçen Nûreddin, Zilhicce (Ağustos) ayında Tel Bâşir'de iken kardeşi ve veliahdı Kutbüddin Mevdûd b. Zengî'nin vefatını haber almıştır.[1031] Mevdûd, 12 Zilhicce (27 Ağustos) ölmüş;[1032] onun yerini oğlu Seyfeddin Gazî almıştır. Nûreddin'in yanında uzun süre bulunan ve aynı zamanda kızıyla evli olan, Mevdûd'un büyük oğlu İmâdüddin, duruma itiraz ederek amcası Nûreddin'e başvurmuş; Nûreddin, bundan dolayı Musul'a yönelmiştir.[1033] Nûreddin, bundan sonra daha çok Musul işleri ve depremin yol açtığı yıkımı onarmakla uğraşmıştır.

Depremde Kudüs Haçlı Krallığı'nın merkezinde ölen olmamışsa da Sûr gibi şehirler ağır hasar görmüş; Trablus Haçlı Kontluğu ve Antakya Prinkepsliği'nde ise şehir ve kaleler yıkılmış, her yer ceset dolmuştur.[1034] Hısnü'l-Ekrâd, Safeysa, ʾUrayma, ʾIrka neredeyse yerle bir olmuş, özellikle Hısnü'l-Ekrâd'da surlardan eser kalmamıştır.[1035] Bundan dolayı Haçlılar da depremin yol açtığı yıkımla uğraşmış ve uzun süre Müslümanların şehirlerine yönelik herhangi bir saldırıda bulunmamışlardır.

2.3.5.1. Mısır'daki Ordusunun Haçlılara Yönelik İlk Seferleri

Selâhaddin, Sudanîlerin isyanını bastırdıktan sonra Mısır'ı Sünnîleştirme çalışmalarına hız vermiştir.[1036] Bu çalışmalar devam ederken Haçlıların haber aldığına göre halkın

[1027] Kadı İmâd, bu sayıyı 11 bin olarak vermiştir. (s. 401.)
[1028] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed'e göre cami, Şiîler tarafından kasıtlı olarak yakılmıştır. (Cilt: 1, Kısım: 1, s. 106.) İbnü'l-Adîm ise, "*caminin yandığını ya da Şiîler tarafından yakıldığını*" belirterek yangının Şiîler tarafından çıkarılmış olmasını bir ihtimal olarak değerlendirmiştir. (*Zübde*, s. 352.)
[1029] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 352.
[1030] İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, Cilt: 10, s. 27.
[1031] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 353.
[1032] İbn Şeddâd, s. 83.
[1033] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 24-25; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 353; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 105.
[1034] William of Tyre, Cilt: 2, s. 370-371.
[1035] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 101.
[1036] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 317-320.

bütün kesimlerinden çok sayıda asker toplamış,[1037] ordu ile birlikte bulunan Kadı Kādî el-Fâzıl'ın Ebû Şâme tarafından aktarılan mektuplarına göre de 15 Rebîülevvel 566 (26 Kasım 1170) Perşembe günü askerlerini Birketü'l-Cubb'daki ordugâhından harekete geçirmiş, 27 Rebîülevvel 566 (8 Aralık 1170) Salı günü Filistin'e ulaşmıştır.[1038] Sonraki gün Gazze'nin 9 mil güneyindeki ed-Deyr'e (Darum) hücum etmiş, daha ilk gün çevredeki yerleşim bölgelerini ele geçirmiş ve ed-Deyr'i kuşatmıştır. Kuşatma devam ederken 30 Rebîülevvel (11 Aralık) Cuma günü Amaury'nin Gazze'den ed-Deyr'e doğru hareket ettiği haber alınmıştır. Selâhaddin, Amaury'i ön ve arka cephelerden kuşatmış ancak Amaury, Selâhaddin'in askerlerinin çokluğundan çekinerek onunla karşılaşmaktan kaçınmıştır. Selâhaddin'in tarafından da herhangi bir saldırı olmamıştır. Amaury, Selâhaddin'in askerlerinin arasından ed-Deyr'e sığınmış, böylelikle Haçlıların elindeki Gazze açıkta kalmıştır. Bunun üzerine Selâhaddin, cumartesi günü aniden Gazze'ye yönelmiş, Gazze Kalesi'ne girememişse de şehrin etrafındaki yerleşim alanlarında bulunan halktan birçok kişi, -Haçlı komutanı Miles de Palancy tarafından kaleye alınmadıklarından- Selâhaddin tarafından esir alınmıştır. Aynı zamanda buralarda tutulan çok sayıda Müslüman esir kurtarılmıştır. Selâhaddin, aynı gün Amaury ile karşılaşmak üzere ed-Deyr'e geri dönmüş fakat iki taraf da birbirlerine saldırmamıştır. Selâhaddin, maksadına ulaştığını düşünerek Amaury ile karşılaşmakta ısrar etmemiş; Gazze'den esirlerle birlikte büyük miktarda ganimetle 11 Rebîülâhir'de (22 Aralık) Kahire'ye dönmüş, Kahire'de Halife el-Âdıd tarafından karşılanmıştır.[1039] Söz konusu akında Nûreddin'in Mısır ordusunun saldırıları karşısında Amaury, korkuya kapılıp canını zor kurtarmıştır.[1040]

Mısır ordusu ed-Deyr-Gazze seferinden önce 15 Rebîülevvel 566'da (26 Kasım 1170) Şam-Mısır yolu üzerinde büyük bir garnizon barındıramasa da Suriye-Mısır geçişleri için engel teşkil edebilecek stratejik bir konumda olan ve Haçlıların Kızıldeniz'e açılan tek kapısı konumunda bulunan Eyle (Eliat) Kalesi'ni ele geçirmek için harekete geçmiştir.[1041] Selâhaddin'in Kādî el-Fâzıl'ın kaleminden Abbâsî Halifesi'ne gönderdiği mektupta anlattığına göre, Haçlılar bu kaleyi kullanıp Kızıldeniz üzerinden Hicaz ve

[1037] William of Tyre'nin anlatımına bakılırsa Haçlılar, Selâhaddin'in Filistin'e doğru büyük bir akın içinde olduğunu düşünmüşler (William of Tyre, Cilt: 2, s. 371.) ya da Haçlıları ona karşı harekete geçirmek için bu tür bilgiler Kudüs Krallığı tarafından kasıtlı bir şekilde yayılmıştır.
[1038] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 120-121.
[1039] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 120-123; William of Tyre, Cilt: 2, s. 371-375; Lyons ve Jackson, s. 58-59.
[1040] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 31; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 320.
[1041] Lyon ve Jackson, s. 59-60; Şeşen, *Salâhaddin*, s. 52.

Yemen'e uzanmakta; Hicaz için tehdit oluşturmaktaydı. Söz konusu bölgelerin huzuru için kalenin Haçlıların elinden çıkarılması gerekmekteydi.[1042]

Eyle'nin fethi için gemi parçaları develere yüklenerek sahile ulaştırılmış, monte ettirilip denize bırakılmış, Eyle karadan ve denizden kuşatılmıştır. Kale, ed-Deyr (Darum) ve Gazze seferinden sonra 20 Rebîulahir'de (31 Aralık) fethedilmiştir.[1043] Fetihten sonra kale onarılıp oraya bir garnizon yerleştirilmiştir.[1044] Böylece Hicaz'ın güvenliği sağlandığı gibi, Nûreddin'in devletine bağlı bölgeler arasındaki iletişim ve ulaşım için stratejik öneme sahip Suriye-Mısır yolu daha güvenilir hâle gelmiştir.

2.3.5.2. I. Kerek-Şevbek Vakası

Selâhaddin, Muharrem 567'de (Eylül 1171) Fâtımî Hilafetine son verdikten sonra[1045] Haçlılarla mücadeleye yönelmiştir. Kudüs Haçlı Krallığına bağlı Kerek-Şevbek Prinkepsliği[1046] üzerine bir sefer düzenleme konusunda Nûreddin'le vaatleşmiştir. 25 Muharrem 567'de (28 Eylül 1171) Kahire'den çıkıp Şevbek Kalesi'ne yürümüştür.[1047] İbn Şeddâd'ın daha sonraki bir kuşatma için verdiği bilgilere göre burası Suriye ile Mısır arasındaki yolun üzerinde engel oluşturmakta ve Suriye'den Mısır'a yönelenlerin düşman topraklarından geçme zorunluluğuna yol açmaktaydı.[1048] Nûreddin'in bu vaat konusunda ne tür bir faaliyette bulunduğuna değinmeyen Kâtip İmâd, Selâhaddin'in

---

[1042] Mualli Abdüsselam, s. 118.

[1043] Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 320. İbnü'l- Esîr olayı olduğu gibi anlatmakla birlikte fetih tarihini Rebîülâhir ayının ilk on günü (1-12 Aralık 1170) tarihleri arası olarak vermiş (*el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 31.); Şeşen de bundan yola çıkarak Selâhaddin'in ed-Deyr-Gazze seferi ile asıl gayesinin Haçlıların dikkatini başka tarafa çekerek Eyle'yi fethetmek olduğu sonucuna ulaşmıştır. (*Salâhaddîn*, s. 52.) İbnü'l-Esîr'in verdiği tarih doğru kabul edilirse Şeşen'in vardığı sonucun haklılık payından söz edilebilir. Ancak Makrîzî'nin verdiği tarihler daha yerinde görünmektedir. Ebû Şâme'deki alıntıya bakıldığında da (Cilt: 2, s. 118.) Makrîzî'nin tespiti haklılık kazanmaktadır. Selâhaddin, ed-Deyr-Gazze seferinden kendisi ile birlikte bulunan Kādî El-Fâzıl'ın anlatımına göre 11 Rebîülahir'de (22 Aralık) Kahire'ye dönmüştür. el-Âdıd'ın karşılama töreni yaptığı bu tarihin yanlış kaydedilme ihtimali zayıftır. Oysa Makrîzî ve Ebû Şâme'nin anlatımında Selâhaddin, Eyle'nin fethinden sonra 26 Cemâziyelevvel'de (4 Şubat 1171) Kahire'ye dönmüştür. Bununla birlikte Makrîzî'nin anlatımı da problemlidir. Zira Makrîzî, Eyle seferine çıkış tarihi olarak 15 Rebîülevvel 566'yı (26 Kasım 1170) verdiği hâlde, olayı ed-Deyr-Gazze seferinden sonra anlatmış ve anlatımına "sonra" ifadesi ile başlamıştır. Bu durumda, Eyle kuşatmasının ed-Deyr-Gazze seferinden önce başlayıp kuşatmadan sonra sona ermiş olması, parçalı gemilerin kuşatma sırasında hazırlanıp ed-Deyr-Gazze seferi bitince taşınmış olması ve bunlarla sonucun alınmış olması ihtimali güç kazanmaktadır. Ebü'l-Fidâ ise Eyle'nin fethini 567 yılı olayları arasında vermiştir. (Cilt: 2, s. 127-128.)

[1044] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 52.

[1045] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 33.

[1046] Başkenti Kerek (Kerak) olan Mâverâyıürdün iktâsı bu prinkepslik, Etiennette de Mily adında bir kadının hâkimiyetindeydi. Kadının ilk kocası Onfroi de Toron ölmüş, kadın Miles de Palancy ile evlenmiştir. (Runciman, Cilt: 2, s. 331.)

[1047] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 62.

[1048] İbn Şeddâd, s. 86.

yolda büyük zorluklarla karşılaştığı için Şevbek'te amacına ulaşmadan Kahire'ye döndüğünü kaydetmiştir.[1049] İbn Şeddâd ise bu olayı atlamıştır. Şevbek Kalesi'ni Montreal Kalesi olarak kayda geçen William of Tyre'ye göre Selâhaddin, Nûreddin'in Kerek'e akın düzenlemesinden sonraki yıldaki kışın başında Şevbek taraflarına gelmiş; Amaury, ona on altı mil uzaklıkta bir yere karargâh kurmuş, ardından onunla karşılaşmamak için rotasını değiştirmiştir. Şevbek Kalesi'nin çevresindeki Hıristiyan halk, Selâhaddin'e karşı şiddetli bir direniş gösterdiğinden Selâhaddin amacına ulaşamadan bölgeden ayrılmıştır.[1050] Ancak İbnü'l-Esîr, Selâhaddin'in Şevbek Kalesi'ni zorlayınca Haçlı garnizonunun ondan aman dileyip on günlük süre istediğini, Nûreddin'in bunu duyunca başka bir noktadan Haçlılara savaş açtığını ve Selâhaddin'in Şevbek'ten ayrılması yüzünden beklenen sonuca ulaşılmadığını öne sürmüştür. İbnü'l-Esîr'e göre Selâhaddin'in danışmanları, Haçlıların aradan çıkması durumunda onun Nûreddin'le Mısır'da buluşmak zorunda kalacağını, Nûreddin'in onu kendi tahakkümü altına girmeye zorlayacağını söyleyip Mısır'a dönmesi konusunda ikna etmişlerdir. Selâhaddin, Mısır'a dönünce meclisini bu konuda toplamıştır. Yeğeni Takiyüddin Ömer b. Şâhinşâh b. Eyyûb'un Nûreddin'le çatışma önerisine karşı babası Necmeddin Eyyûb, ona Nûreddin'in itaatinden çıkmamasını tavsiye etmiş; Selâhaddin, babasının tavsiyesine uymuştur.[1051] İbnü'l-Esîr'in bu iddiası sonraki tarihçiler tarafından da benzer ifadelerle tekrarlanmıştır.[1052] Fransız araştırmacı Nikita Elisseeff de konuyu irdelemeden İbnü'l-Esîr'in anlatımını esas alarak işlemiş; Nûreddin ile Selâhaddin arasında böyle bir vakanın yaşandığına okuyucusunu inandırmak istemiştir.[1053]

Nûreddin'in, Halep'te bulunan İbn Ebû Asrûn'u Mısır'a gönderdiğinde ona kendi el yazısıyla gönderdiği mektup, Ebû Şâme tarafından görülmüş ve aktarılmıştır. Nûreddin, söz konusu mektupta Selâhaddin'den memnun olduğunu vurgulamış, İbn Ebû Asrûn'un gönderilişini ise *"en büyük fetihlerinden olan ve darü'l-küfr iken darü'l-İslâm'a dönüştürülen Mısır'da bir gözetleyiciye ihtiyaç duyulması", "Dinin emirleri her konuda*

[1049] Bündârî, *Sena'l-Berk*, s. 62.
[1050] William of Tyre, Cilt: 2, s. 387-389.
[1051] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 35-36.
[1052] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 148-149; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 354-355; Aynî, Cilt: 1, s. 97-98; İbn Hallikân, Cilt: 7, s. 162-164; İbn Kādî Şühbe, vr.170-171; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 130; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 221-222. Şeşen'e göre Nûreddin ile Selâhaddin arasındaki ilişki hiçbir zaman bu ölçüde bozulmamıştır. Nûreddin'in Selâhaddin'in üzerine varmasının nedeni Nûreddin'in Mısır'ın gelirinden istediği payla ilgilidir. (*Salâhaddîn*, s. 52.) Lyons ve Jackson'a göre ise Selâhaddin'in Şevbek seferi, Haçlılara yol gösteren Bedevîlerle ilgilidir. Selâhaddin, Bedevîlerin Haçlılara yol göstermesini engellemek için bu seferi düzenleyerek onları kontrol altına almayı istemiş ve bunu Nûreddin'e da bildirmiştir. (s. 84-85.)
[1053] Elisseeff, Cilt: 2, s. 670-674.

asıl iken Mısır'da bu konuda hiçbir duyarlılığın olmaması, Mısır'ın Şerʿi hükümlerden yoksun olması", "*Allah huzurunda kendisinin sorumluluktan kurtulması ve o huzura tertemiz olarak çıkması*" gerekçeleri ile açıklamıştır.[1054]

Nûreddin, Mısır'ın bir an önce Şiî-İsmailî görünümden kurtarılmasını istemekteydi. Zira Kâtip İmâd'ın şahitliğiyle, Mısır'ın Şiîlik dolayısıyla dinde ve akidede Suriye'ye muhalif kalması, Suriye'de Mısır'ın fethi ile ilgili burukluğa yol açmaktaydı.[1055] Bununla birlikte Nûreddin ile Selâhaddin arasındaki problem kısmen malidir.[1056] Nûreddin, hazinenin dolu olmasına önem vermiş, devletin elde ettiği ekonomik imkânları önce hazinede toplamış, ardından gereksinim duyulan yerlere bir düzen içinde harcamıştır. Selâhaddin ise hazine ile pek ilgilenmemiş, eline geçen ekonomik olanakları hesapsız bir şekilde halka dağıtmıştır.[1057] Selâhaddin'in dağıttığı hediyeler, aralarında Kâtip İmâd'ın da bulunduğu önde gelen şahsiyetlere verilmek üzere Suriye'ye kadar ulaşmıştır.[1058] Bu durum, Suriye'de süreçsel ekonomik zorluklar içinde bulunan ve devleti bütün varlığı ile kendisine ait bilen[1059] Nûreddin'in onaylayacağı bir uygulama değildir. Kanaatimizce Mısır'daki daha büyük problem ise Mısır'ın fethinden sonra ortaya çıkan idari problemdir. Selâhaddin, Fâtımî veziri olduğunda Fâtımîler nezdinde *"sultan"* unvanını almış, Nûreddin'in Suriye'deki konumuna eşitlenmiş, Nûreddin'in devletinde hiyerarşiyi bozmuştur.[1060] Nûreddin'in Selâhaddin'i azledip yerine başkasını ataması, merkezîleşme yönünde yapılanmakta olan devletinde sözün kendisinde olduğunun önemli bir kanıtı olacaktı. Daha sonra Fâtımî Hilafetine son verilmiş ve Selâhaddin'in meşruiyetini Fâtımîler'den alan sultanlık konumu ortadan kalkmışsa da Nûreddin'in ataması söz konusu olmadan Selâhaddin'in Mısır'ın başında bulunması, Nûreddin'i rahatsız etmiş olabilir.[1061] Çalışmamızın ilgili bölümünde

[1054] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 78-79.
[1055] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 51.
[1056] İbn Ebû Tayy'ın Nûreddin'e olan nefretinin Nûreddin'i Selâhaddin'e düşmanmış gibi göstermesine yol açtığını belirten Ebû Şâme, ikili arasındaki problemi "*Onun Selâhaddin ile ilgili şikâyeti, Selâhaddin'in ona danışmadan elinde mal tutmama konusundaki aşırılığıdır*" sözleriyle anlatmıştır. (Cilt: 2, s. 77.)
[1057] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 136; Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 330-331.
[1058] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 82.
[1059] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 79.
[1060] Sorun, henüz Şîrkûh'un vezir olmasıyla başlamış ancak onun devrinin kısa sürmesi, konunun Nûreddin nezdinde değerlendirilmesini engellemiş; sorun Selâhaddin'in devrine taşınmıştır.
[1061] İbn Ebû Tay, Nûreddin'in Selâhaddin'in kendisine danışılmadan atanmasından rahatsız olduğunu belirtmiştir. Ebû Şâme, bunun doğruluğunu sorgulamışsa da (Cilt: 2, s. 77) bu durumun Nûreddin'in tutumunu etkilemiş olması kuvvetle muhtemeldir.

anlatılacağı üzere, bu etkenler, Nûreddin'i Mısır'a gidip Selâhaddin'i azletme kararına yöneltmiş fakat ömrü bu kararı uygulamaya vefa etmemiştir.

2.3.5.3. Trablus Kontluğu Akını

Nûreddin ile Haçlılar arasında barış anlaşması[1062] bulunmasına rağmen Haçlılar, Mısır'dan Suriye'ye doğru yola çıkan iki ticaret gemisine Lazkiye'de el koymuşlardır. Söz konusu anlaşmada, ticaret gemilerine el koymama maddesi olmakla birlikte, su alan gemilere el konabileceği hususu da eklenmişti. Nûreddin, Haçlılara haber gönderip onlardan ele geçirdikleri gemileri iade etmelerini istediğinde Haçlılar, gemilerin su aldığı bahanesiyle iadeyi reddedip Nûreddin'le aralarındaki anlaşmayı hileyle ihlal etmişlerdir.[1063] Bunun üzerine Nûreddin, Musul hâkimi yeğeni II. Seyfeddin Gazi'yi de yanına alarak Muharrem 567'de (Eylül-Ekim 1171)[1064] Trablus Kontluğu üzerine bir sefer düzenlemiştir. Nûreddin, askerlerini üçe ayırarak bir birliğini Trablus Kontluğu üzerine, diğerini Antakya taraflarına göndermiştir. Kendi komutasında kalan birlik ise Dımaşk-Trablus arasında yer alan, Dımaşk'a bağlı son yerleşim olan, Trablus'a dört fersah uzaklıktaki[1065] Arka Kalesi'ni kuşatmıştır. Kendisi Arka Kalesi'ni alırken[1066] Trablus Kontluğu üzerinde akına çıkan diğer birlikler, Safeysa ve ʿUrayma'yı ele geçirip büyük bir ganimetle Arka'da Nûreddin'le buluşmuş; Antakya civarına doğru akına çıkan birlikler de, amaçlarına ulaşıp geri dönmüşlerdir. Böylece Nûreddin, bütün ordusuyla Trablus üzerine varma imkânı bulmuştur. Nûreddin'in akını karşısında Trablus Haçlıları, gemilerde ele geçirdiklerini teslim etmeye razı olmuş ve anlaşmanın yenilenmesini istemişlerdir. Nûreddin de anlaşmayı yenilemiştir.[1067]

Nûreddin'in ülkesine yönelik tacizlerini sürdüren Haçlılar, Rebîülevvel 568'de (Ekim 1172) Dımaşk'a bağlı Havrân'ın Zurra (ya da Zerʿa) bölgesine bir baskın düzenlemiş, Cevlan'ı ve Şemskin köyünü istila etmişlerdir. Nûreddin, askerleriyle birlikte el-Kusva'da iken baskını haber almış; 1 Rebîülevvel 568'de (21 Ekim 1172) onlara karşı harekete geçmiştir. Haçlılar, Nûreddin'in gelişini haber alınca es-Sevâd ve eş-Şelâl

[1062] Bu anlaşmanın ne zaman yapıldığı ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır.
[1063] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 38; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 220.
[1064] İbn Şeddâd, s. 86; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 146; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 221.
[1065] Yâkūt, Cilt: 4, s. 109.
[1066] İbn Ebû Tay ve İbn Şeddâd, Arka'nın fethedildiğini yazmışlardır. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 146; İbn Şeddâd, s. 86.) İbnü'l-Esîr ise sadece çevresindeki yerleşim alanlarının tahrip edildiğini yazmıştır.
[1067] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 38; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 146-147; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 221-222.

taraflarına çekilmişlerdir. Nûreddin ise Havrân civarındaki[1068] Aştara'ya kadar gelip Taberiyye taraflarına birlikler göndermiştir.[1069] Nûreddin'in askerleri buradan çok sayıda esir ve büyük miktarda ganimet almışlardır. Haçlılar, Taberiyye çevresinde yaşananları duyunca harekete geçip Nûreddin'in askerlerini takip etmiş, onların aldıklarını geri almaya çalışmış ancak hiçbir şey alamadan geri dönmek zorunda kalmışlardır.[1070]

2.3.5.4. Ermeni Mleh'i Bizans ve Haçlılara Karşı Desteklemesi

Ermeni Thoros, 1168'de ölmüş, arkasında II. Ruben adında küçük bir çocuk varis olarak kalmış; II. Ruben'in nâibliği, Thoros'un kız kardeşinin oğlu Haçlı Şövalyesi Thomas'a verilmişti. Thoros'un kardeşi Mleh[1071] (ö. 570/1177), bu düzenlemeye karşı çıkmış, daha önce Templier Şövalyelerine katılıp onların resmi andını içtiği hâlde Nûreddin'le yakınlık kurmuş, ona tabi olmuş; Bizans ve Haçlılara karşı harekete geçmiştir. Mleh, Thoros'un oğlu II. Ruben'i devirmiş, Çukurova'ya akınlar düzenlemiş; Misis, Adana ve Tarsus'u Bizans'tan almış, Templier Şövalyelerine karşı da saldırılarda bulunmuştur. Haçlı Kralı Amaury, Mleh'le baş edemeyen Antakya Prinkepsi Bolenmond'un çağrısı üzerine Çukurova'ya yürüyüp bazı başarılar elde etmişse de Nûreddin'in Kerek'e saldırdığını duyunca hızla Kudüs Haçlı Krallığı sahasına geri dönmüştür. [1072]

Mleh'in elde edilmesi, -Çukurova'daki Ermeni gücü sınırlı ve birlikte hareket etmekten uzak da olsa- simgesel bir öneme sahiptir. Nûreddin, bu başarıyla Hıristiyan birliğini bozmuş, Hıristiyanı Hıristiyana karşı savaştırma politikasını uygulayabilmiştir. Bu durumun, Hıristiyanlar üzerinde olumsuz etkisi kadar, Nûreddin'in İslâm âlemindeki imajına güçlü bir katkısı da olmuştur. Başarıyı duyurmaya önem veren Nûreddin, Mleh'in diğer Hıristiyan güçlere karşı kazanımlarını İslâm dünyasına özellikle duyurmuştur. Mleh, Cemaziyelevvel 568'de (Aralık-Ocak 1172-1173) İstanbul'dan gelen büyük bir Bizans ordusunu Nûreddin'in askerlerinin yardımıyla mağlup etmiş; Misis, Adana ve Tarsus'u yeninden ele geçirmiş, elde ettiği taşınabilirlerin büyük bir bölümüyle Bizanslı otuz seçkin esiri Nûreddin'e göndermiştir. Nûreddin, bunların bir

[1068] Yâkūt, Cilt: 4, s. 125.
[1069] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 66-67; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 158; İbn Vâsıl, s. 226-227; Aynî, Cilt: 1, s. 105-106.
[1070] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 45; İbn Kādî Şühbe, vr.175.
[1071] William of Tyre de, Malih (Cilt: 2, s. 386.); Runciman'da Mleh (Cilt: 2, s. 325.) olarak geçmektedir.
[1072] Kinnamos, s. 204; Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 226-227; William of Tyre, Cilt: 2, s. 386-388; Runciman, Cilt: 2, s. 325, 330.

bölümünü Abbâsî Halifesi el-Mustazî Biemrillâh'a göndermiştir.[1073] Ebû Şâme'nin Kâtip İmâd'dan yaptığı alıntıya göre, esirleri götüren elçi Kadı Kemâleddin b. Şehrezûrî'dir ve Nûreddin onunla gönderdiği mektupta Halife'ye hitaben *"İstanbul (Kostantiniyye) ve Kudüs fethedilmeyi bekliyorlar. İkisi gecenin karanlığında sabahın munis aydınlığını bekliyor. Allahu Teâla keremiyle bana bu iki fethi İslâm ehline sunmayı nasip etsin"* demiştir.[1074] Bu kayda göre Nûreddin, Anadolu'daki faaliyetlerinin hedefi olarak İstanbul'un fethini belirlemiştir. Bu son vakada Bizans Valisi Konstantin Koloman'ın da esirler arasında yer aldığını belirten Runciman, Mleh'in Müslüman olduğunu iddia etmişse de[1075] yanılmıştır. Bu şahsın iktâlar verilerek hizmete alınması sorulduğunda Nûreddin, *"Milletine karşı savaşta ondan yararlanıyorum. Onun çevreye saldırması yüzünden görevlendirmek durumunda kalacağım askerlerimi de onu bu şekilde kullanarak istirahat ettiriyorum."* demiştir.[1076]

Nûreddin, bölgenin belirleyici gücü hâline gelmiş, daha önce Bizans'ın yanında yer alan emirler, Nûreddin'den yardım ummaya başlamış, Nûreddin buna olumlu karşılık vermiş ve ona katılanlar kazançlı çıkmıştır. Nitekim, II. Kılıcarslan'ın üzerine yürüdüğü Malatya ve Sivas hâkimi Zünnûn b. Dânişmend, Nûreddin'e sığınmış; Nûreddin, bunun üzerine Selçuklu topraklarına akın düzenlemiş ve onun yeniden Sivas'a hâkim olmasını sağlamıştır.[1077] Aynı şekilde bölgenin diğer önemli emirlerinden Ziyaüddin Mesud b. Kıpçak ve Malatya hâkimi gibi emirler de Nûreddin'e intisap etmişlerdir.[1078]

2.3.5.5. Haçlıların Kendisine Karşı Haşhaşîlerle İttifak Girişimi

Şiî Fâtımî Devleti'nin yıkılmasının ardından Haçlılar ve bölgede yerleşik diğer unsurlar, ittifak girişimlerine başlamışlardır. William of Tyre'ye göre Filistin'in kuzeyi ve Lübnan dağlarında on kalede yaklaşık altı bin Haşhaşî yaşamaktaydı.[1079] Fâtımî Hilafetinin yıkılması, bu bölgedeki Haşhaşî toplulukları öfkelendirmiştir. 1169'da Haşhaşilerin ana karargâhı İran'daki Alamut Kalesi'nden Reşideddin Sinan adlı Basralı bir Haşhaşî, Nusayrî dağları bölgesine gönderilmiştir. Haçlıların daha sonra Dağların

[1073] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 46; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 235. İbnü'l-Adîm, olayı aktarmış fakat esirlerin Bağdat'a gönderilmesine değinmemiştir. (*Zübde*, s. 356; Aynî, Cilt: 1, s. 109.)
[1074] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 174.
[1075] Runciman, Cilt: 2, s. 325. Elisseeff, Mleh'in Müslümanlaştığı iddiaları ile ilgili daha tedbirli davranarak, "*Bazıları, onun Müslüman olduğunu iddia etmişlerdir.*" demekle yetinmiştir. (Cilt: 2, s. 656.)
[1076] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 46.
[1077] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 48-49; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 356; Müneccimbaşı, Cilt: 2, s. 27-28.
[1078] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 71.
[1079] William of Tyre, Cilt: 2, s. 391.

Şeyhi (Şeyhülcebel) olarak anacakları Reşideddin, Amaury'ye Abdullah adında birinin başkanlığında bir elçi heyeti göndererek ona ittifak teklifinde bulunmuştur. Haşhaşîler, Antartus'taki Templier tarikatı mensuplarının her yıl kendilerinden aldığı iki bin altın haracı almamaları durumunda Hıristiyan olmayı ve Haçlılara tabi olmayı teklif etmişlerdir. Amaury, teklifi memnuniyetle kabul etmiş ve anlaşmanın tamamlanması için kendilerine daha sonra bir elçi gönderme vaadiyle Abdullah ve beraberindekileri yanlarında Haçlı kılavuzu olduğu hâlde kalelerine yolcu etmiştir. Ancak Haşhaşî heyeti, Trablus yakınlarından geçerken Templier şövalyelerinin saldırısına uğramıştır. Saldırı tarikatın bilgisi dâhilinde Walter du Maisnilio (Mensil) adında biri tarafından düzenlenmiştir. Amaury, elçiler göndererek Eudes de Saint Amand'dan saldırının sorumlusunu istemişse de Eudes bunu reddetmiş, Papa'nın hâkimliğine başvurmayı önermiştir. Bu öneriye hiddetlenen Amaury, Sayda'ya gimiş, Walter'i yakalayıp Sûr'da zindana atmıştır. Amaury, aynı zamanda Haşhaşîlerden özür dilemiş, onlar da bu özrü kabul edip Amaury ile işbirliklerini sürdürmüşlerdir.[1080]

Amaury'nin olaya bizzat müdahalesi, William of Tyre tarafından, elçileri koruma hassasiyetine dayandırılsa da bu görüşten öte Mısır ile Suriye arasında sıkışan ve Bizans'ın da desteği konusunda kuşkuda olan Kralın, Haşhaşîler ile ittifaka verdiği öneme binaen olmalıdır. Zira Nûreddin, Müslüman Suriye'nin birliğini sağlamış; Mısır'a da hâkim olmuştu. Bundan sonra Kudüs Haçlıları için çevredeki topluluklar dışında anlaşabilecekleri kimse kalmamıştır. Haçlılar, bu ortamda, memnun olmadıkları hâlde çöldeki Bedevîlerin desteğine önem vermişlerdir.[1081] Bu ittifakla, dağlardaki Haşhaşîlerin de desteğini almayı ummuşlardır.

2.3.5.6. II. Kerek-Şevbek Vakası ve Fâtımî Yanlılarının Haçlılarla İşbirliği Yapması

Selâhaddin, 15 Şâban 568'de (1 Nisan 1173) Nûreddin'e ulaştıracak -içinde bir filin de bulunduğu- bazı hediyeleri de yanına alarak, Suriye-Mısır yolu üzerinde bulunan ve Suriye'den Mısır'a gelmek isteyenlere düşman toprağından geçme zorunluluğuna yol

[1080] William of Tyre, Cilt: 2, s. 392-394; Runciman, Cilt: 2, s. 331-332; Farhad Daftary, **The İsmāʿīlis Their History and Doctrines**, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 367-369. İslâm kaynakları ise vakayı atlamışlardır.
[1081] Lyons ve Jackson, s. 84-85.

açan[1082] Kerek ve Şevbek Prinkepsliği'ne sefer düzenlemiştir. Selâhaddin, bu kalelerin etrafını tahrip edip buradaki Bedevîleri kontrol altına almış ve onlardan Benâ Abbâd'e mensup iki yüz atlıyı, bazı hediyeler ve Kādî el-Fâzıl'ın hattıyla Nûreddin'e yazılmış mektupla birlikte Suriye'ye göndermiştir. Fil ve diğer hediyeler ise 569 (1174) yılında Nûreddin Halep'te iken ona ulaşmış; Nûreddin, onları yeğeni Seyfeddin Gazi'ye vermiş, bazı hediyeleri de Bağdat'a halifeye yollamıştır. Selâhaddin'in Bedevîlerle uğraşmasının nedeni, onların Haçlılar için keşifler yapmaları ve onlara erzak sağlamalarıydı. Selâhaddin, Bedevîleri kontrol altına alarak Haçlılara karşı yapacağı savaşlarda onlara rehberlik edecek kimseyi bırakmamayı ummuştur.[1083]

Hediyeler Suriye'ye ulaştığında, Nûreddin, hediyelerin çokluğu ve paha biçilmez değerleri karşısında Selâhaddin'i övmüş, ona teşekkür etmiş ama "*Bizim bu mala ihtiyacımız yok, o benim Mısır için ne kadar altın harcadığımı ve o altınlara karşılık ne yoksulluğu aldığımı bilir. Ancak Suriye, büyük askerî birlikler konusunda yoksuldur ve Haçlı belası da muhakkak ki yayılmıştır. Umulur ki dayanışma ve yardımlaşma ile imdada yetişilir*" sözleriyle[1084] Suriye'nin içinde bulunduğu durum karşısında Selâhaddin'in gönderdiklerini yetersiz bulduğunu ima etmiş ve onun bizzat gelip kendisiyle görüşmesini istemiştir.[1085]

Nûreddin'le Selâhaddin arasındaki ilişkinin düşmanlık boyutuna ulaştığını ispat kaygısı taşıdığı izlenimi veren İbnü'l-Esîr, olayı tamamen farklı anlatmıştır. Ona göre Nûreddin ve Selâhaddin, Kerek'te buluşmak üzere anlaşmış, Selâhaddin, daha yakında olmasından dolayı Nûreddin'den önce Kerek'e ulaşmış ancak kendisini Mısır'daki görevinden azletmesinden endişe duyduğu için Nûreddin'le buluşmaktan korkmuş ve Kerek'i aniden terk etmiştir. Selâhaddin, Fakih İsa el-Hakkârî'yi Nûreddin'e gönderip babasının ağır hasta olmasından ve ülkenin elinden çıkmasından endişe duyduğundan Kerek'ten ayrıldığını söylemiş; Nûreddin'in ise buna inanmadığı hâlde *"Mısır'ın muhafazası bizim için de elbette diğer yerlerden daha önemlidir."* dediğini kaydetmiştir. Nûreddin'in Kerek'e iki merhale uzaklıktaki er-Rakim'e kadar geldiği de

[1082] İbn Şeddâd, s. 86.
[1083] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 65-66; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 293; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 225; Lyons ve Jackson, s. 84-85; Şeşen, *Salâhaddin*, s. 53. İbn Vâsıl'ın anlatımında seferin sadece hediyelerin güvenliği için yapıldığı iması bulunmaktadır. (Cilt: 1, s. 225.)
[1084] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 226.
[1085] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 232.

İbnü'l-Esîr'in iddiaları arasındadır.[1086] Elisseeff, bu konuda bir kez daha İbnü'l-Esîr'in anlatımını esas almış, durumun farklı olabileceğini hissettirmekten kaçınmıştır.[1087] Stevenson da benzer bir tutum içindedir.[1088] Oysa Selâhaddin, Kerek ve Şevbek civarında iken Nûreddin, Musul'dadır. Oradan geldikten sonra ise Halep üzerinden Anadolu'ya yönelmiş; Maraş, Behesna ve II. Kılıcarslan'ın elindeki başka yerleri ele geçirmiştir.[1089] Bu dönemde Nûreddin'in Kerek-Şevbek civarına yönelik herhangi bir faaliyeti söz konusu değildir. Selâhaddin, Kerek-Şevbek civarında iken babası Necmeddin Eyyûb attan düşmüş ve bir süre yatakta kaldıktan sonra 27 Zilhicce 568 (9 Ağustos 1173) Salı günü ölmüştür.[1090] Selâhaddin'in büyük kardeşi Şemsüddevle Turan Şah ise 1 Receb 569'da (5 Şubat 1174) Sudan'ın fethinden sonra Şair Umâre'nin teşvikiyle Yemen'e geçmiştir.[1091]

Söz konusu ortamda ittifak etme saikleri, "Şiîlik (Alevilik)"[1092] ve "Mısırlılık",[1093] ortak duyguları Fâtimî Devri'ne özlem,[1094] çoğunun harekete geçme sebebi yeni devlet düzeninde elindekileri kaybetmek olan kişilerden oluşan bir koalisyon kurulmuştur. Sünnî şair Umâre b. Ebü'l-Hasan el-Yemenî, Suriyeli Sünnî Vaiz İbn Necâ olarak bilinen Zeyneddin Ali b. Necâ, Tahrir Divanı'ndan Kâtip Abdussamed, Şiîlerin üst dinî makamı Dai'd-Duâtlar, Mısırlı askerler, Zenci piyadeler ve Fâtımî sarayının mensupları,[1095] bu koalisyonda bir araya gelmişlerdir. Eski vezir ailelerinden Sünnî Benû Messâl (Messâloğulları), Şiî Benû Rüzzik (Ruzzîkoğulları) ve Benû Şâver (Şâveroğulları) aileleri de koalisyonun destekçileri arasındadır. Onlara Ermeni bir yıldız falı bakıcısı[1096] ve diğer Ermeniler, İskenderiyeli çok sayıda tabisi bulunan Şiî bir kadın tarikat reisi[1097] gibi aynı amaçlar etrafında buluşmaları beklenmeyen kişiler de katılmıştır. Bu çok yönlü koalisyonun tarafları Fâtımî Devleti'ni ihya etmek üzere

[1086] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 49-50. Sonraki tarihçiler de, İbnü'l-Esîr'in yazdıklarını benzer ifadelerle aktarmışlardır. (İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 356-357; Ebü'l-Fidâ, s. 132.)
[1087] Elisseeff, Cilt: 2, s. 682-683.
[1088] Stevenson, s. 203.
[1089] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 294.
[1090] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 68; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 50; İbn Şeddâd, s. 87; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 230; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 357.
[1091] İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, Cilt: 10, s. 52; İbn Şeddâd, s. 87-88; Aynî, Cilt: 1, s. 135-136.
[1092] İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, Cilt: 10, s. 53; Aynî, Cilt: 1, s. 144.
[1093] Ebû Şâme (Kâtip İmâd'den naklen), Cilt: 2, s. 185.
[1094] İbn Ebû Tay, Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 186.
[1095] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 10, s. 54.
[1096] Kadı İmâd'a göre Ermeni müneccim, kendilerine yetmiş gün sonra Mısır'a hâkim olacaklarını söylemiş, onlar da buna inanmışlardır. (s. 404.)
[1097] İbn Ebû Tay, Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 186-187, 189-190.

anlaşmışlardır. İsyancılar, Sicilya Haçlılarını ve Filistin Haçlılarını ülkeye davet edip onlara vaatlerde bulunmuşlardır.[1098] Lübnan dağlarında yerleşik Haşhaşî lideri Reşideddin Sinan'la da haberleşip "*Dava aynı dava, birlik aynı birlik, iki taraf arasındaki ihtilaf birliği bozacak kadar büyük değil, dolayısıyla yardım etmekten geri durmamalı*" diyerek onu isyanı desteklemeye çağırmaşlardır. İsyancılar, Selâhaddin'in Kerek-Şevbek'te; askerlerin çoğunun hasat mevsiminden dolayı iktâlarda olduğunu, bundan dolayı Kahire'de sayılı kişiler dışında kimsenin kalmadığını[1099] haber vererek içeriden ve dışarıdan Selâhaddin'e düşmanlık yapabilecek bütün kesimleri bir araya getirmeye çalışmışlardır.

Selâhaddin'in Nûreddin'e gönderdiği, Kādî el-Fâzıl tarafından kaleme alınmış son mektubunda belirttiğine göre isyancılar, halife ve vezir seçimi konusunda konuşmuş; halifelik konusunda el-Âdıd'ın yaşı büyük bir amcasının oğlu ile yaşı küçük iki çocuğu arasında ihtilafa düşmüşlerdir. Vezirlik konusunda ise eski vezir ailelerinden Benû Ruzzîk ve Benû Şâver arasında ihtilaf çıkmıştır.[1100] İsyancıların aralarındaki Sünnîlerden İbn Mesâl veya Vaiz İbn Necâ durumu haber verince[1101] ya da Kādî el-Fâzıl'ın Kâtip Abdüssamed'den kuşkulanıp onu takip ettirmesiyle[1102] durumu öğrenen Selâhaddin, kendisine gelen Haçlı elçilerini bir Hıristiyana takip ettirmiş; Kudüs Haçlı Kralının elçisi Corc'un Selâhaddin'le görüşme bahanesiyle Mısır'a gelip isyancılarla görüştüğü anlaşılmıştır. Selâhaddin, bu durumu mektupta *"Sözde bize geliyor ama gizlice onlarla görüşüyordu. Bize nefislerimizin kabul etmeyeceği güzellikler sergiliyordu, onlarla da bilgimizin dışında olmayan çirkin anlaşmalar yapıyordu. Corc'un son gelişinde Hıristiyanlar, Yahudiler, saray hizmetkârları, Mısır emirleri ve diğerleri ile yaptığı bütün görüşmeleri tespit ettik."* sözleriyle anlatmıştır.[1103] Selâhaddin, başta Şiî olmadığı hâlde isyancılara öncülük eden Şair Umâre olmak üzere, olaya katılanları yakalattırıp 2 Ramazan 569'da (6 Nisan 1174) hilafet ve vezaret sarayı arasında ya da evlerinin önünde çarmıha gererek idam etmiştir. Ordu mensuplarına ise ceza vermemiş, onları Yukarı Mısır'a göndermiştir. el-Âdıd'ın saray mensuplarına karşı

[1098] İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, Cilt: 10, s. 54; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 244.
[1099] Ebû Şâme (Kâtip İmâd'den naklen), Cilt: 2, s. 189; Mualli Abdüsselam, s. 49; Sâllabî, *Selâhaddîn*, s. 215.
[1100] İbn Ebû Tay, Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 186.
[1101] Kâtip İmad, İbn Necâ'nın ismini verirken İbn Ebû Tay, İbn Mesâl'ın adını vermiş, *"Bir görüşe göre İbn Necâ haber verdi."* demiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 185, 186.)
[1102] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 54.
[1103] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 188; Mualli Abdüsselam, s. 49; Sallabî, *Selâhaddîn*, s. 215.

ise yeni tedbirler almıştır.[1104] Selâhaddin, durumu sözü edilen mektup ve el-Murteza İbn Kureyş tarafından yazılmış bir mektupla Nûreddin'e bildirmiştir. İlk mektubun Nûreddin'e ulaşıp ulaşmadığı bilinmemekle birlikte, ikinci mektup, Kâtip İmâd'a göre Nûreddin'in vefat gününde Dımaşk'a ulaşmıştır.[1105] Dolayısıyla Nûreddin tarafından görülmemiştir.

2.3.6. Caʿber Kalesi'ni Zaptı

Ca'ber Kalesi, Şihâbüddin Mâlik b. Ali b. Mâlik el-Ukayl'nin elindeydi. Kale, Sultan Melikşah Devri'nden beri onun ailesi tarafından yönetiliyordu. Nûreddin'in babası İmâdüddin Zengî, bir tarafı Fırat'a baktığından çevreyi kontrol altında tutan ve oldukça muhkem olan bu kaleyi ele geçirmişse de burada suikasta uğradıktan sonra kale tekrar Ukaylî Arapların elinde kalmıştı. Receb 563'te (Nisan-Mayıs 1168) kalenin sahibi Şihâbüddîn, avlanmak için kaleden çıktığında yöredeki diğer bir Arap kabilesi Benû Kilâb (Kilâb Oğulları) tarafından yakalanmış ve Nûreddin'e teslim edilmiştir. Nûreddin, hapsettirdiği emîre önce iyi davranarak ardından onu tehdit ederek kaleyi teslim etmesini istemişse de Şehâbeddin, ona itaat etmemiştir. Bunun üzerine Nûreddin, Mesud b. Ali ez-Zaʿferânî komutasındaki bir orduyu Caʿber Kalesi'ne göndermiştir. Sonuç alınmayınca Halep Nâibi Emîr Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, Ca'ber 'i muhasara etmiş, bu muhasaradan da sonuç alınamayınca İbnü'd-Dâye'nin tavsiyesi üzerine Nûreddin, 564'te (1168) Caʿber Kalesi'ne karşılık Şihâbüddin'e Suruç ve civarını, Haleb ile Bâbu Buzâ'a arasındaki tuzlayı ve peşin olarak yirmi bin dinar vermiştir. [1106] Şihâbüddin'e verilenler, önemli olsa da kale içermediğinden geçmişte olduğu gibi kendi başına hareket etme imkânı tanımamaktaydı.

Caʿber Kalesi'nin ele geçirilmesiyle Nûreddin, sadece babasının bir hedefini gerçekleştirmekle kalmamış, Caʿber'de müstakil Benî Mâlik idaresine son vererek babasının toprakları içinde mikro devletçikler bırakmama politikasını sürdürmüş, Müslüman Suriye'nin birliğini de kararlılıkla sağlamıştır. Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, kaleyi 15 Muharrem 564'te (14 Ekim 1168) teslim almış; Nûreddin, 20 Muharrem'de

[1104] İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, Cilt: 10, s. 55; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 186; Aynî, Cilt: 1, s. 144-148; Şeşen, *Salâhaddin*, s. 50-51.
[1105] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 187; Aynî, Cilt: 1, s. 146.
[1106] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 11; Kadı İmâd, s. 399; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 30; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349-350; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 155; Nûveyri, Cilt: 27, s. 115.

(19 Ekim) kaleye çıkmış; burayı ona teslim etmiştir. Mecdüddîn'in vefatının ardından kale, kardeşi Şemseddin Ali İbnü'd-Dâye'ye kalmıştır.[1107]

2.3.7. Merkezî İdaresini Güçlendirmesi

Nûreddin, Mısır'ı ele geçirdiğinde ülkenin idaresi dört ana kısımdan oluşuyordu: Dımaşk ve çevresi, doğrudan Nûreddin'in yönetimindeydi. Halep ve çevresini yine merkezî yönetime bağlı olarak nâibi Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, yönetiyordu. Mecdüddîn İbnü'd-Dâye 565'te (1170) vefat ettiğinde buranın yönetimi kardeşi Şemseddin Ali İbnü'd-Dâye'ye verilmişti.[1108] Harran'dan Musul'un batısına kadar olan bölge, Nûreddin'in kardeşi ve veliahdı Mevdûd tarafından yönetiliyordu. Mısır ise Şîrkûh'un ardından Selâhaddin'in yönetimindeydi. Mısır orduları tarafından fethedilen Sudan, Libya ve Yemen de yine Selâhaddin ve kardeşlerinin yönetiminde kalmıştır.

Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra da başkentinden uzaklaşmama tutumunu sürdüren Nûreddin, merkezî yönetimi güçlendirme yoluna gitmiş; bu hususta büyük bir engelle karşılaşmamıştır. Daha önce merkezî idare ile uyum problemi bulunan en küçük kardeşi ve eski veliahdı Nusretüddin vefat etmiştir.[1109]

Nûreddin, Mısır'ın alınmasından önce iç sorunlarını kısmen çözmüş, Mısır'ın fethinden sonra ise Mısır ordusunun Haçlıları sıkıştırmasından yararlanarak kuzeydeki sorunlara yeniden yönelmiş, bununla birlikte Musul'un merkezî idare ile bağının güçlendirmesi hususunda da önemli adımlar atmıştır.

[1107] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 30.

[1108] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 27; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 191.

[1109] Nusretüddin Emîr-i Emirân, Harran vakasından sonra 554 (1159) yılında Diyarbakır çevresindeki Egil Kalesi'ne (Hısn-ı Egil'e) sığınmış, orada bir süre Diyarbakır hâkimi İbn Nisan'ın yanında kaldıktan sonra II. Kılıcarslan'ın yanına geçmiş, (İbnü'l-Ezrâk, s. 140.) onun İstanbul ziyaretine de katılmıştır. (Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 36.) Nusretüddin, II. Kılıcarslan'dan ayrıldıktan sonra tekrar Suriye sahiline dönmüş, 559'da (1164) Nûreddin'le birlikte Hârim (İbnü'l-Ezrâk, s. 140, 142.) ve Banyas'ın fethine katılmış, bu savaşta ok isabet etmesinden dolayı bir gözünü kaybedip (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt. 9, s. 469; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 375; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 289.) bir yıl sonra 560'ta (1165) vefat etmiştir. İbnü'l-Ezrâk, onun ağabeyine kızgınlığından dolayı Hısn-Keyfâ (Hasankeyf) Fahreddin Karaaslan'a sığındığını, orada ölüp bütün devlet adamlarından bineklerinden inerek yaya olarak onun defin törenine katıldığını yazmıştır. (s. 145.) Buna itibar edilirse, Nusretüddin, Banyas vakasından sonra, bir kez daha Nûreddin'i terk etmiş olmalıdır. Tağrîberdî, onun önde gelen, cesur bir emir olduğunu ve ağabeyi tarafından sevildiğini ifade etmiştir. (Tağrîberdî, Cilt: 5, s. 367.) İbn İmâd'a göre vefatı söz konusu yaradan dolayı ve Dımaşk'ta vuku bulmuştur. (İbn İmâd, Cilt: 6, s. 314.)

2.3.7.1. Musul'u Merkezî İdareye Bağlaması

Nûreddin, kardeşi Kutbüddin Mevdûd yönetiminin işlerine müdahale etmemiş; sadece savaş durumunda Musul ordusunun kendisine katılmasını istemiştir. Nûreddin'in Mevdûd Devri'nde Musul'a yönelik kayda geçen tek müdahalesi, Artuklular'la ilgilidir. 562'de (1166-1167) Hısnıkeyfâ ve Diyarbakır'ın büyük bir bölümüne hâkim olan Fahreddin Karaarslan b. Dâvud b. Sökmen b. Artuk öldüğünde Mevdûd, onun yönetimindeki yerleri Musul idaresine katmak istemiştir. Artuklular, Nûreddin'in Haçlılarla mücadelesine önemli bir destek vermekteydiler. Fahreddin Karaarslan, ölüm döşeğinde iken Nûreddin'e haber gönderip, *" Kâfirlere karşı cihad arkadaşlığımız var. Elimdeki yerleri oğlum adına korumanı istiyorum."* demiştir. Fahreddin Karaarslan'ın varisi oğlu Nûreddin Muhammed idi. Nûreddin onu himaye etmiş ve kardeşi Mevdûd'un onun elindeki yerlere müdahale etmesi durumunda buna karşı koyacağını bildirmiştir. Mevdûd, Nûreddin'in kararlılığı karşısında geri adım atmış, Artuklu ülkesine müdahale etmekten vazgeçmiştir.[1110] Zira Musul'da idare, Nûreddin'le uyuma sahipti, bu uyumda Vezir Cemâleddin ve Zeyneddin Ali Küçük'ün önemli bir payı vardır.

Vezir Cemâleddin, daha İmâdüddin Zengî Devri'nin önemli bir idarecisiydi. Seyfeddin Gazi Devri'nde ise Musul'da vezir olmuş, Kutbüddin Devri'nde bir süre görevine devam etmiştir. Ancak "*Senin malını alıp bağışlıyor."* denilerek Mevdûd nezdinde şikâyet edilmiş, Mevdûd, Zeyneddin Ali Küçük'ten onun tutuklanmasını istemiştir. Zeyneddin, bu emri onaylamamışsa da yerine getirmiştir.[1111] Cemâleddin, Şâban 558'de (Temmuz-Ağustos 1163) azledilerek hapse atılmış, yaklaşık bir yıl sonra Şâban 564'te (Haziran-Temmuz 1164) hapiste iken veya salıverilmesinen kısa bir süre sonra ölmüştür.[1112]

Cemâleddin, tasavvuf ehli, dindar bir şahsiyetti. Musul ve çevresine güzel eserler kazandırmış; Mekke ve Medine'nin imarına da katkıda bulunmuştur. Cizre yakınlarında Dicle üzerinde yapılan bir köprü ve ona yakın bir yerde el-Erbâd adıyla bilinen nehrin üzerinde başka bir köprü; Medine ve Feyd şehri surları onun yaptırdığı eserler arasındadır. Kâbe'nin yanı başında el-Hicr'i yaptırmıştır. Kâbe'yi süslemiş, Kâbe'nin

[1110] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 7.
[1111] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 365-369.
[1112] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 470; Bezer, *Begteginliler*, s. 52.

avlusuna mermer döşemiş; Arafat'taki bir mescidi ve ona giden yolu onarmış, yine Arafat'ta havuzlar yaptırmış, bu havuzlarda sürekli su tutmak için yer altından su yolları götürmüştür. Hicaz'daki bu faaliyetlerde bulunabilmek için Abbâsî Halifesi el-Müktefi Liemrillâh'a büyük hediyeler göndererek ondan izin talep etmiştir. Mekke emiri İsa'yı da ikna etmek için ona büyük miktarda para vermiştir.[1113] Cemâleddin, hayır işleri için *"Erbâbu'-rusûm ve'l-kusad"* adında bir divan oluşturmuş, cömertliğinden dolayı *"el-Cevad"* diye anılmıştır.[1114] Bu yönleriyle sadece Musul'da değil, bütün İslâm dünyasında sevilen Cemâleddin'in mahpus iken ölümü konusunda Nûreddin'in nasıl bir tutum içinde olduğu bilinmemektedir. Cemâleddin'le Şîrkûh arasında ise bir sözleşme bulunmaktaydı; hangisi önce ölürse diğeri onun cenazesini Medine'ye ulaştıracaktı. Cemâleddin önce ölünce Şîrkûh, onun cenazesini Musul'daki mezarından çıkartırmış ve Medine'ye yollamıştır.[1115]

Zengî ve Seyfeddin Gazi devirlerinin idarecilerinden, ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük de 563'te (1167-1168) görevini bırakarak ailesinin bulunduğu Erbil'e geçmiştir. Ali Küçük, Musul'da devlet işlerini idare eden kişiydi, aynı zamanda Şehrizûr (bugünkü Süleymaniye) ve bütün çevresindeki şehirler, Hakkâri yöresi ve kaleleri, İmâdiye Kalesi, Hamîdiye şehri, Tikrit, Sincar, Harran ve Musul doğrudan onun yönetimindeydi. Ali Küçük, devlet işlerini idare etmeyi bıraktığı gibi bu şehirlerin idaresini de bırakmıştır. Buralar doğrudan Mevdûd'un idaresine geçerken Ali Küçük'ün devlet işleriyle ilgili idaresi, Zengî'nin ak hadım memluklarından Fahreddin Abdülmesih'e bırakılmıştır.[1116] Böylece Seyfeddin Gazi Devri'nin ve Seyfeddin'in vefatından sonra korunmasını istediği düzen[1117] Musul'da bozulmuştur.

Abdülmesih, Hıristiyan kökenlidir; Antakya esirlerindendir. Müslüman olduğunu söylemiştir. Süryânî Mihail'e göre, Hıristiyanlara gizlice yardım etmekteydi.[1118] Süryânî Ebü'l-Ferec, Mihail'e dayanarak onun için "*Müslüman gibi hareket ediyordu. Fakat için için Hıristiyanlığa bağlı idi ve Hıristiyanlığa büyük iyilikler yapıyordu. Arapların ve Arap muallimlerin açık düşmanıydı.*" ifadelerine yer vermiştir.[1119] İbn Şeddâd'a göre

[1113] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 471-472.
[1114] Gök, s. 124.
[1115] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 472.
[1116] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 8; İbn Tağrîberdî, Cilt: 5, s. 378-379.
[1117] Bezer, *Begteginliler*, s. 34-35.
[1118] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 230.
[1119] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 411-412.

ise Müslüman olmuştu fakat Hıristiyanlığını sürdürdüğü ve evinde bir kilisesinin bulunduğu görüşü de mevcuttu.[1120]

Nûreddin'in, Musul'da icranın Abdülmesih'e bırakılması ile ilgili ilk tepkisi kaynaklarda yer almamıştır. Nûreddin, zamanla Abdülmesih'in haksız uygulamalarından rahatsız olmuş ama bu konuda kardeşi ve veliahdı Mevdûd'u kınamakla yetinmiş;[1121] Musul'la ilişkisini geçmişte olduğu gibi sürdürmüştür. Hicrî yıla göre yirmi bir yıl beş ay iktidarda kalan ve kırk yaşını yeni geçmişken 12 Zilhicce'de (27 Ağustos 1170)[1122] vefat eden Mevdûd, ülke yönetiminde halkla iyi ilişkiler kuran âdil bir idareci olarak bilinmekteydi. Nûreddin ile iyi bir ittifak içindeydi. Hârim ve Banyas'ın fethinde Nûreddin'le birlikte Haçlılara karşı savaşmıştı. İbnü'l-Esîr'e göre kendi yönetimindeki yerlerde Nûreddin'den korktuğu için değil, gönüllü olarak onun adına hutbe okutuyordu.[1123]

Nûreddin, Zilhicce (Ağustos) ayında Tel Bâşir'de iken Mevdûd'un vefatını haber almıştır.[1124] Mevdûd, kendisinin yerine önce oğlu İmâdüddin Zengî'yi tavsiye etmiştir. İmâdüddin Zengî, Nûreddin'in damadıydı, kızı Sufye ile evliydi,[1125] Halep'te konağı vardı, uzun süre Nûreddin'in yanında kalmıştı. Nûreddin tarafından sevilir ve değer görürdü. Abdülmesih ise İmâdeddin'in işbaşında kalması durumunda Nûreddin'in tasarrufu altına girerek kendisini azledeceğini düşünmüştür. Bu nedenle Kutbüddin Mevdûd'un hanımı ve çocuklarından Seyfeddin Gazi ile İzzeddin Mesud'un annesi Hatun binti Hüsameddin Timurtaş b. İlgazi b. Artuk ile işbirliği yaparak emirleri toplamış; Mevdûd'un ölümünden bir gün önce Seyfeddin Gazi'yi varis olarak belirlemiş ve idarenin başına geçirmiştir.[1126] Ancak vaktini gençlik havası içinde geçiren

[1120] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 113.
[1121] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 146.
[1122] İbn Şeddâd, s. 83. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de, Mevdûd'un ölüm tarihinde gün belirtmemiş, yıl ve ayı ise İbn Şeddâd ile aynı vermiştir. *Atâbekiyye*'de ise yine günü vermemiş, ayı ise Şevval (Haziran-Temmuz) olarak vermiştir. (s. 146.)
[1123] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 24-25; *Atâbekiyye*, s. 146, 148-150.
[1124] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 353; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 103.
[1125] İbn Vâsıl, Muhakkik Dipnotu, Cilt: 1, s. 190.
[1126] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyy*e, s. 146; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 190; İbn Tağrîberdî, Cilt: 5, s. 383-384; İbnü'l-Furât; Cilt: 4, Cüz: 1, s. 102; Bezer, *Begteginliler*, s. 55. Varis değişikliğinde Mevdûd'un görüşünün alınıp alınmadığı belirsizdir. İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*'de görüşünün alınmadığını ima ederken *el-Kâmil*'de Mevdûd'un önce İmadeddin'i vasiyet ettiğini fakat ondan vazgeçip Seyfeddin Gazi'yi varis yaptığını belirtmiştir. (Cilt: 10, s. 24.) Ebü'l-Fidâ'ya göre Kemâleddin eş-Şehrezûrî, II. Seyfeddin Gazi'nin İmâdeddin'e tercih edilmesi ile ilgili olarak, "*Bu yol Atabeg ailesi için sıkıntılara yol açıyor. Zira İmâdeddin büyüktür, II. Seyfeddin Gazi'ye itaat etmez. Seyfeddin meliktir, İmâdeddin'e söz geçiremez. İhtilaf hâsıl oldu, düşmanın iştahı kabardı.*" demiştir. (Cilt: 2, s. 126.)

Seyfeddin Gazi'nin idarede sadece ismi bulunmuştur. Musul'un idaresi tamamen Abdülmesih'in eline geçmiştir.[1127]

Nûreddin, idarede halka karşı yumuşak ve âdil olmayı seçerken Abdülmesih, halka karşı mübalağalı bir sertlik içinde olmuştur.[1128] İbn Şeddâd'a göre ilim ve din ehline zulmetmiş, onları yönetimden uzaklaştırmış, halka da kötü davranmıştır; onun bu hâliyle ilgili pek çok olay Nûreddin'e mektupla bildirilmiştir.[1129] II. İmâdeddin Zengî, amcası Nûreddin'in yanına gelerek Musul'da yaşananları ona şikâyet etmiş ve ondan yardım istemiştir.[1130]

Nûreddin, Mevdûd'un taziyesi henüz bitmişken 1 Muharrem 566'da (14 Eylül 1170) Caʿber Kalesi'nin yakınında Fırat'ı geçerek Musul idaresinin topraklarına geçip Rakka'ya yönelmiştir.[1131] Rakka'da Musul yönetimine bağlı Kürdik b. Musa el-Kürdî adında bir vali bulunmaktaydı. Kürdik, şehri teslim etmeyince Nûreddin Rakka'yı kuşatmış, savaşarak teslim almış, kalede yerleşik halkı buradan göç ettirmiştir.[1132]

Musul yönetimi, Kutbüddin Mevdûd'un diğer oğlu İzzeddin Mesud b. Kutbüddin'i Hemedân, Azerbaycan, el-Cibal, Isfahan, Rey ve yöredeki diğer bazı şehirlerin hâkimi Atabeg Şemseddin İldeniz'e göndermiş, ondan yardım istemiştir.[1133] Bununla birlikte Abbâsî Halifesi'den yardım istemiş olma ihtimalleri bulunmaktadır. Nitekim İbnü'l-Furât'a göre, Abbâsî Halifesi el-Müstencid Billâh'ın Musul'a yardım etme kararı Nûreddin'e ulaşmıştır.[1134] Nûreddin, Kâtip İmâd'ı Bağdat'a gönderip halifeye kendisinin Musul'da kendi evine ve babasının evine girmekten alıkonduğunu,

---

[1127] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 146; Bezer, *Begteginliler*, s. 55. İbn İmâd, İbn Şühbe'den yaptığı bir alıntıda II. Seyfeddin Gazi'nin Musul'da içki dükkânlarına zarar veren Ebü'l-Ferec ed-Dakkâk adlı birini dövdürdüğü için onun bedduasına uğrayarak henüz otuz yaşında öldüğünü yazmıştır. (İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 424.) Vakanın mahiyeti açık değilse de bu aktarım, II. Seyfeddin Gazi'nin içki konusunda Nûreddin'den tamamen farklı düştüğüne dair kanaatin tarihçiler ve tabakat yazarları arasında yerleştiğine işaret etmektedir.

[1128] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 142; *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 30. İbnü'l-Esîr; Abdülmesih hususunda çelişkiye düşmüş; Ali Küçük'ü azledilip yerine Abdülmesih'in geçirilmesini anlatırken Abdülmesih'in siyasetini övmüştür. (*el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 8.) Süryânî Ebü'l-Ferec de Abdülmesih'in halka yönelik uygulamalarının Nûreddin'in canını sıktığını ve "Kardeşimin oğullarını benim mi yoksa Abdülmesih'in mi idare etmesi doğrudur?" diyerek harekete geçtiğini kaydetmiştir. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 411.)

[1129] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110.

[1130] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 146.

[1131] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10, s. 30.

[1132] İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 104. İbnü'l-Esîr, şehrin önce direnip sonra teslim olduğunu kaydetmekle yetinmiştir. (*Atâbekiyye*, s. 152; *el-Kâmil*, s. 30.) İbn Şeddâd da Nusaybin ve Sincar'la birlikte Rakka'nın zapt edildiğini yazmış, ayrıntıya girmemiştir. (s. 85.)

[1133] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10, s. 30; *Atâbekiyye*, s. 153.

[1134] İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 104.

kendisinin onlardan büyük ve asıl varis olduğunu, onlarla ilgili kötü haberlerin kendisine geldiğini söylemiştir.[1135]

Askerlerinin çoğu Haçlı sınırlarını korumakla görevli olduğundan yanında az asker bulunan Nûreddin, Rakka'dan Habur'a, oradan Nusaybin'e geçmiş; Musul'un idaresindeki bu yerleri merkezî idareye bağlamıştır. Nûreddin, Nusaybin'de iken Artuklu beylerinden Hısnıkeyfâ hâkimi Nûreddin b. Karaarslan b. Dâvud'un kendisine katılmasıyla asker sayısı artmıştır.[1136]

Müverrihler arasında Nûreddin karşıtlığı ile öne çıkan Süryânî Mihail'e göre Nusaybin'i alması, Müslüman (Arap) fakihleri çok sevindirmiştir. *"Zira onlar, Nûreddin'i içki içmeyen ve bütün namazları eda eden dindar bir mü'min olarak biliyorlardı, onu Peygamber görüyorlardı. Burada Müslümanlara ihsan bulundu. Hıristiyanlara karşı ise gazaba geldi. İçinde binlerce kitabın bulunduğu Mar Yakup Kilisesi'nin yıkılmasını emretti. İbn Asrûn'u kadı tayin ederek ondan kendi babası ve kardeşi devrinde yapılmış bütün kiliselerin yıkılmasını istedi. Hıristiyanlar, yeni yerlerin geçmişe ait olduğuna dair yemin ettiler ve Nûreddin'in görevlendirdiği kişiye rüşvet vermek istediler. Buna rağmen binaları yıkıldı."*[1137]

Nûreddin, Nusaybin'den Sincar'a geçmiş, şehri kuşatmış ve etrafına mancınıklar kurmuştur. Bu sırada Musul'dan pek çok emir, Sincar çevresinde iken kendisine itaat arz etmiş, onun Sincar'la vakit kaybetmeden derhâl Musul'a gelmesini istemişlerdir. Nûreddin, acele etme talebini reddetmiş,[1138] Kâtip İmâd, Bağdat'tan dönüp Halifenin cevabını getirinceye kadar Sincar çevresinde beklemiş, bu cevabı alınca Sincar'ın üzerine daha çok varmış, şehri teslim alıp II. İmâdüddin Zengî'ye teslim ettikten sonra Musul'a doğru yoluna devam etmiştir.[1139]

Nûreddin Sincar'da iken İldeniz'in elçisi de kendisine ulaşmış, ondan Musul'a girmekten vazgeçmesini istemiştir. İldeniz, kendisine Musul çevresinin Selçuklu sultanına ait olduğunu ve oralara giremeyeceğini iletmiştir. Nûreddin onun mektubuna cevap vermemiş, sözlü olarak talebini reddetmiş; elçinin İldeniz'e, "*Kardeşimin*

[1135] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 104.
[1136] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 30; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 192; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz:1, s. 110.
[1137] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 231-232.
[1138] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 192.
[1139] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 30; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 111; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 192; Bezer, *Begteginliler*, s.56.

çocukları ile aramıza niye giriyorsun, senin ülkeni Gürcüler ele geçirdi. Ben ise Haçlılarla uğraştım, onların krallarını esir ettim, bize düşen senin ihmal ettiğin yerleri savunmak ve Müslümanları zulümden kurtarmaktır" demesini söylemiştir.[1140]

Nûreddin, Sincar'dan el-Beled'e geçmiş, ardından bir Türkmenin yol göstericiliğinde Dicle'yi aşıp Musul önlerine gelmiş;[1141] Musul'un doğusunda Ninova Kalesi önünde karargâh kurmuştur. Musul'da onun adaletini duyan halkın tamamı, asker ve emirler kentin ona teslim edilmesinden yana olmuştur. Fahreddin Abdülmesih, şehri koruyamayacağını anlayınca sulh talebinde bulunmuş, kendisinin affedilmesini, şehrin de II. Seyfeddin Gazi'de bırakılmasını istemiştir. Nûreddin, *"Senin Musul'da kalmana izin vermeyeceğim, seni Suriye'ye götüreceğim. Musul'a şehri kendi evlatlarımdan almak değil, onları terbiye etmek ve halkı senden kurtarmak için geldim."* demiştir. Şehri, 13 Cemâziyelevvel 566'da (22 Ocak 1171) teslim almış ve yeniden II. Seyfeddin Gazi'ye vermiştir. II. İmâdüddin Zengî'ye Sincar'ı iktâ etmiş; kaleye vali olarak ise hadımlarından Sadeddin Gümüştekin'e bırakmış, ona dizdarlık görevi vermiştir. Kutbüddin Mevdûd'un mirasını çocukları arasında şerʿî kurallara göre taksim etmiştir.[1142]

Kâtip İmâd'a göre Nûreddin, bundan sonra Musul Kalesi'ne çekilmiş, orada on yedi gün kalmıştır.[1143] Bu süre içinde görevlilerin menşurlarını bizzat kendisi yenilemiştir. Suriye'de olduğu gibi mükûs ve şerʿî olmayan bütün diğer vergileri kaldırmıştır. Bununla ilgili Kâtip İmâd'a bir menşur yazdırmış; bu menşûrde ülkedeki ortak uygulamalara dikkat çekmiş; Allah'ın kendilerini cezalandırmasından korkarak ve onun rızasını umarak Allah'ın razı olmayacağı her tür uygulamanın kaldırıldığını ilan etmiştir.[1144] İbnü'l-Esîr'e göre buradaki uygulama Mısır, Habur, Nusaybin ve bütün beldeler için müşterek olmuştur.[1145] Nûreddin, ülkeyi idari olarak bütünleştirdiği gibi vergi hukuku açısından da bütünleştirmiştir. Nûreddin'in Musul'daki diğer önemli icraatı, Nûreddin Camisi'nin yapılmasını emretmesidir. Nûreddin, caminin yerini bizzat görmüş, civarındaki ev ve dükkânların sahaya dâhil edilmesini ancak sahiplerinin rızası

[1140] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 30; Bezer, *Begteginliler*, s.56.
[1141] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 110.
[1142] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 151-152; *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 30-31; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 193; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 110.)
[1143] İbn Vâsıl ve İbnü'l-Furât da Nûreddin'in Musul'da kaldığı süreyi on yedi gün olarak vermişlerdir. (İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 196; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 114.)
[1144] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 111-112.
[1145] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 31.

olmadan onlardan hiçbir şey alınmamasını emretmiş; caminin inşaat işlerini Şeyh Ömer el-Mellâ'ya bırakmıştır.[1146] Kâtip İmâd'a göre, Kur'ân ahkâmı ve Hz. Peygamber'in hadisleri konusunda marifet sahibi olan Ömer Mellâ, Nûreddin'in has dostlarındandı, yanında onunla istişare eder, uzağında olduğunda mektupla onun görüşlerini alırdı.[1147] İbn Şedâd'a göre ise Abdülmesih, affedilmek ve Seyfeddin Gazi'nin Musul idaresinde kalmasını sağlamak için Ömer el-Mellâ'ya başvurmuş; Ömer el-Mellâ'nın aracı olması üzerine Nûreddin, Abdülmesih'i affetmiş, onun himayesindeki Hıristiyanlara zarar verilmesine izin vermemiş ve mallarını ona bağışlamıştır.[1148] Nûreddin'in Musul seferi devam ederken Halife el-Müstencid-Billâh 8 Rebîülâhir 566'da (19 Aralık 1170) ölmüş, onun yerine el-Mustazî-Biemrillâh geçmiştir.[1149] el-Mustazî, ona bir hilʿat göndermiş. Nûreddin bu hilʿatı II. Seyfeddin Gazi'ye giydirmiştir.[1150] Erbil hâkimi Mücahididdin Kaymaz da Musul'a gelmiş ve Nûreddin'in itaatine girmiştir.[1151]

İbnü'l-Esîr'e göre Nûreddin, Musul'da yaklaşık yirmi gün kaldıktan sonra buradan ayrılmaya karar vermiş, kendisine neden acele ettiği sorulduğunda, *"Musul'da kalbim değişti, buradan ayrılmazsa muhakkak kararacaktır ve burada bulunmam, beni ülkenin sınırlarında cihad için hazır bulunmaktan alıkoydu."* demiştir.[1152] İbn Şeddâd ise onun Musul'dan ayrılmasının bir rüyaya dayandırmıştır. Ona göre Hz. Peygamber rüyada ona, *"Sen, şehrine geldin ve orada kalmak hoşuna gitti. Cihadı ve din düşmanları ile savaşmayı terk ettin."* demiştir. Nûreddin, o gecenin seher vaktinde halkın çoğunun haberi olmadan yola düşmüş, kendisiyle beraber Musul'dan ayrılacak olanlar bile şehirden ayrıldığını geç öğrenmiş ve daha sonra ona katılabilmiştir.[1153]

[1146] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 31.
[1147] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 111; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 114.
[1148] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 114.
[1149] İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 118.
[1150] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 31; *Atâbekiyye*, s. 154; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110.
[1151] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 112; Ali Küçük 563 (1168) yılında ölünce yerine büyük oğlu Kökböri (Gökböri) (ö. 630/1233) geçmiş ancak Kökböri Atabegi Mücâhidüddin Kaymaz (ö. 595/1199) tarafından tutuklanmıştır. Kaymaz, Kökböri'ni yerine kardeşi Yusuf Yınal Tegin'i getirmiş ve Erbil'e kendisi hükmetmeye başlamıştır. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 263; Bezer, *Begteginliler*, s. 55. Sâmî es-Sakkâr, "Mücâhidüddin Kaymaz", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2006, Cilt: 31, ss. 443-444.)
[1152] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 154; İbnü'l-Esîr, Nûreddin'in Musul'da kalma süresini el-*Kâmil*'de yirmi dört gün olarak vermiştir. (Cilt: 10, s. 31.) Bu süre Kâtip İmâd'ın verdiği süre ile çelişmiş sayılmaz. Zira Kâtip İmâd, kalede kalış süresi olarak on yedi günü vermiş (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110.); Musul'un çevresinde kaldığı ilk günleri bu süreye dâhil etmemiştir. Sonraki tarihçilerden Nuveyrî ise Atâbekiyye'yi esas alarak süreyi yirmi gün olarak vermiştir. (Nüveyrî, Cilt: 27, s. 116.)
[1153] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 114.

Nûreddin, Musul'dan ayrılırken Abdülmesih'i yanına almış, adını Abdullah olarak değiştirmiş, Suriye'de ona iktâlar vermiştir.[1154] Abdülmesih'le ilgili ayrıntılı bilgiler veren Süryânî Mihail'in kaydına göre Nûreddin, Musul'a girdikten sonra Hıristiyanların durumunu ağırlaştırmış, haraçlarını artırmış, onlara yönelik bazı yasaklar getirmiş, saçlarını Müslümanlarca alayı alınsınlar diye uzatmalarını emretmiş; Yahudilerden de tanınmaları için sırtlarına, omuz aralarına kırmızı bir bez yapıştırmalarını istemiştir.[1155]

Nûreddin, Nusaybin ve Habur'u askerlerine iktâ olarak vermiştir. Buradaki yargı işlerini de merkezi idareye bağlı olarak Şeyh Şerefüddîn Abdullah b. Ebû Asrûn'a bırakmıştır.[1156] Daha sonra Musul'dan Sincar'a dönmüş, surlarını tamir ettirmiş; Harran'a geçmiş, Harran ve el-Micdel'i de Musul'un hâkiminden başkasına ikta olarak vermiştir.[1157] Cizre'yi ise Musul'un hâkimi II. Seyfeddin Gazi'ye bırakmıştır.[1158] Kâtip İmâd'a göre 5 Receb 566'da (14 Mart 1171); İbn Şeddâd'a göre ise Şâban'da (Nisan-Mayıs) Halep'e varmıştır. Bu süreçte kızını II. Seyfeddin Gazi ile evlendirmiştir. Şeyh Şerefüddîn Abdullah b. Ebû Asrûn'u Nusaybin, Sincar ve Habur'a nâib ve kadı olarak atamıştır.[1159]

Kanaatimizce Nûreddin'in Musul ve çevresindeki uygulamaları da değerlendirildiğinde onu Musul'a karşı harekete geçiren, tek başına Abdülmesih'le ilgili şikayetler veya atabeg seçiminin kendisine danışılmadan yapılması değildir; onun bütün ülkesini kendi liderliği altında idarede birliğe kavuşturma siyasetidir.

2.3.7.2. Mısır'ın Merkezî İdareyle Uyumu İçin Faaliyetleri

Şîrkûh, Mısır'ı ele geçirdiğinde Mısır'la Nûreddin'in devleti arasında mezhebî, askerî, iktisadî ve idarî uyumsuzluk bulunmaktaydı. Ebû Şâme'nin bizzat el yazısından okuduğunu belirttiği bir metinde Nûreddin, Mısır'ı "şerʿi yasalardan uzak", "küfür ve nifak yurdu" olarak tasvir etmiştir.[1160]

[1154] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 31.
[1155] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 230.
[1156] İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 114.
[1157] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 114.
[1158] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 154.
[1159] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 114; İbn Vâsıl da aynı bilgileri aktarmıştır. (Cilt: 1, s. 196.)
[1160] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 77-78.

Şîrkûh, kısa süreli vezaretinde Mısır'ın yapısında idari değişikliğe gitmemiş, devraldığı düzeni olduğu gibi sürdürmüştür.[1161] Amcası Şîrkûh'un ardından Mısır'da vezareti üstlenen Selâhaddin değişimi başlatmış, Nûreddin'in ülkesi ile Mısır arasındaki mezhepsel uyumsuzluğunu ortadan kaldıracak adımlar atmıştır. Mısır'da yaygın iki Sünnî mezhep, Şafiîlik ve Malikîlikti.[1162] Selâhaddin, 566 Muharrem ayının başında (Eylül 1170) Dârü'l-Maûne adlı Kahire Cezaevi'ni Şafiîler için medreseye çevirmiştir.[1163] 15 Muharrem'de (28 Eylül) ise Dârü'l-Ğazel adlı yeri, Malikîler için medreseye dönüştürmüştür. Takiyüddin Ömer de aynı yıl 15 Şâban'da (23 Nisan 1171) Mısır'ın Nil'e bakan en güzel binalarından birini el-Âdıd ailesinden satın alarak Şafiiler için medrese yapmış ve o medreseye vakıflar tahsis etmiştir. Bunlar, Mısır'da Sünnîlere ait ilk medreselerdir.[1164] Selâhaddin, 22 Cemaziyülahir'de (5 Ekim) bütün Şiî kadıları görevden almış, Sadreddin Abdülmelik b. Dırbas el-Hedbanî eş-Şafiî'yi Mısır'daki bütün kadıların başına tayin etmiş,[1165] el-Ezher Camisi'ndeki Şiî propaganda merkezi Meclis-i Daʿve'yi dağıtmış,[1166] Şiîlikle ilgili simgelere son vermiş, ezanın Şiî versiyonundaki *"Hayye ʿala hayri'l-ʿamel"* lafzını kaldırmıştır.[1167] Selâhaddin, askerî alanda da Mısır'ı, Nûreddin'in devletine benzetme konusunda adımlar atmıştır. Mısır ordusu, beyaz atlılar ve siyah (Sudanî) piyadelerden oluşmaktaydı. Selâhaddin, Sudanîlerin isyanını fırsat bilerek bu askerî düzene son vermiş, beyaz Mısırlılardan has birlikler oluşturmuş; Türklerden oluşan Esedî memluklarla kendi memlûklarını da korumuştur. Selâhaddin, bu yeni askerî nizamın oluşturulması çerçevesinde Mısır'a ilk kez askerî ikta sistemini getirmiştir.[1168] İktâ sistemiyle Mısır'daki askerî yapı, Nûreddin'in ülkesindeki askerî yapıyla ekonomik açıdan da uyumlu hâle gelmiştir.

Genel ekonomik uyumla ilgili adımlarda ise İbn Ebi Tayy'a göre Selâhaddin, henüz 564'te (1168-1169) mükûs ve benzeri vergileri kaldırmış, hacılardan alınan yol

[1161] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 75.
[1162] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 319.
[1163] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 117-118; İbnü'l-Esîr, Cilt: 10, s. 31-32; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 128; Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 319; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 283.
[1164] Kâtip İmâd, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 117-118, Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 319-320.
[1165] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 117-118. Makrîzî, bu tayinin tarihini 19 Cemaziyülevvel Cuma günü olarak vermiş; Kadı İbn Dırbas'a o gün hilʿat giydirildiğini belirtmiştir. (*İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 319.) Muhtemelen değişiklik bu tarihte yapılmış ancak emirnâme, Kâtip İmâd ve İbnü'l-Esîr'in kaydettiği tarihte, (Ebû Şâme (Kâtip İmâd'dan naklen), Cilt: 2, s. 117-118; *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 32.) bütün Mısır'a yazılmıştır.
[1166] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 320.
[1167] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 120.
[1168] Tokuş, s. 390-391.

haraçlarına son vermiştir.[1169] Hacılardan alınan yol haracı Mısır'a özgü olsa da mükûs ve benzeri vergileri kaldırmak, Nûreddin'in hâkimiyet alanının en önemli hususiyetlerindendir.

Mısır'la Suriye arasındaki asıl uyumsuzluk, Mısır'daki idarî yapıyla ilgiliydi. Fâtımî hânedanından tahta çıkan kişi, Abbâsîlerde olduğu gibi, *"emirü'l-mü'minin"* unvanını kullanmakta ve etkisi altındaki alanlarda halife olarak kabul edilmekteydi. Mısır, Nûreddin'in ordusu tarafından ele geçirildiği hâlde, el-Âdıd hâlâ yerindeydi ve bu durum son dönemde Sıbt ibnü'l-Cevzî'nin "*Halife'den izin almadan hiçbir şey yapmazdı.*" demesine[1170] sebebiyet verecek kadar Abbâsî halifesi ile ilişkisini iyi tutan, ülkesinin genişleme meşruiyetini ona onaylatan Nûreddin açısından problem oluşturmuştur. Mısır idarî yapısında başvezir ise *"melik"* ve *"sultan"* unvanlarını kullanmaktaydı. el-Âdıd da Şîrkûh'u bu makama atadığında yazdığı menşurda, kendisi için *"emirü'l-mü'minin"*, Şîrkûh için *"el-melikü'l-mansur, sultanu'l-cuyuş"* unvanlarını kullanmıştır.[1171] Bu durum, Nûreddin'in ülkesinde iki farklı halifeye bağlı iki sultanın varlığı gibi bir problemi ihdas etmiştir. Nûreddin, Mısır'daki bu fiilî durumu tanımamış; Selâhaddin'e gönderdiği mektuplarda ona amcası Şîrkûh'un Mısır'a gitmeden önce taşıdığı unvanla, *"ordu komutanı"* anlamında *"Emir İsfehsâlâr"* diye seslenmiştir.[1172]

Kâtip İmâd'a göre Selâhaddin, Nûreddin'in emrinden çıkmamış, her konuda onun görüşüne başvurmuştur.[1173] Nûreddin de iktidarını sağlamlaştırması için ona yardımcı olmuştur. Selâhaddin, kardeşlerinin yanına gönderilmesini istediğinde, *"Onlardan birinin sana muhalefet etmesinden ve ülkenin fesada uğramasından endişe ediyorum."* deyip bunu reddetmiştir. Bununla birlikte Haçlıların Mısır'a saldırıları söz konusu olduğunda Mısır'a gönderdiği askerler arasında Selâhaddin'in kardeşlerinin de bulunmasına izin vermiş ve onlardan Selâhaddin'den yaşça büyük olan Şemsüddevle Turan Şah'a *"Sen, Mısır'a gittiğinde Selâhaddin'i emrinin altında ve kendini onun*

[1169] Ebû Şâme, Cilt 2, s. 79. Bununla birlikte Ebi Şâme, mükûs vergisiyle ilgili Kahire camilerinde okunan emirnameyi bizzat gördüğünü ve bunun 567 (1171-1172) tarihli olduğunu yazmıştır. (Cilt: 2, s. 151, 152.)
[1170] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 282.
[1171] Kalkaşendî, Cilt: 10, s. 81-92; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 44.
[1172] İbnü'l-Esîr, Cilt: 10, s. 17-18; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 49. "İsfehsâlâr" makamını Fâtımî Devleti açısından açıklayan Kalkaşendî, kavramın "*askerlerin başı*" anlamında kullanıldığını, bu unvanı taşıyan kişinin askerî işlerden sorumluğu bulunduğunu, askerler hakkında konuşma yetkisine sahip olduğunu, hiyerarşide ikinci vezir konumundaki *"sâhibü'l-bâb"*dan sonra geldiğini açıklamıştır. (Cilt: 3, s. 483; Cilt: 6, s. 7-8.)
[1173] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 133.

komutanı olarak göreceksen gitme. Sen, ülkeyi fesada uğratırsın. Ben de huzura getirtir ve sana hakkettiğin cezayı veririm. Ama sen onu Mısır'ın hâkimi ve kendini ona hizmet edecek bir hizmetkâr olarak göreceksen oraya git, gücü artır ve ona ihtiyaç olduğu konularda yardım et." demiştir. Turan Şah da *"Bu şekilde davranacağım ve benden sana ulaşacak olan, ona hizmet ve itaat olacaktır."* diyerek güvence vermiş ve sözüne bağlı kalmıştır.[1174] İbn Şeddâd'ın aktardığına göre ise babası Necmeddin Eyyûb Mısır'a geldiğinde Selâhaddin, kendisine vezaret görevini devretmek istemiş ancak o bunu reddetmiş, bunun üzerine Selâhaddin, ona hazinelere bakma görevi vermiştir.[1175]

Mısır'ı merkezi yönetime fiilen olduğu gibi şeklen de bağlayan esaslı değişim, Fâtımî Hilafeti'nin ilgasıdır. Bu önemli değişimin nasıl yapıldığı ise farklı anlatımlara konu olmuştur. Fâtımî Halifeliği'nin ilgasını sadece Nûreddin'le ilişkilendirme eğiliminde olan İbnü'l-Esîr'e göre Nûreddin, bu konuda Selâhaddin'i sürekli baskı altında tutmuş ancak Selâhaddin, Nûreddin'in Mısır'a gelip kendisini azletmesinden korktuğundan bunu geciktirmiş hatta Mısır halkı ve el-Âdıd'la birlikte hareket edip bu emre karşı çıkmıştır. Ne var ki kendisi nâib konumunda olduğundan Nûreddin'in emrine karşı direnememiş, bunun için emirlerini çağırmış, bir kısmı Abbâsîler adına hutbe okunmasına taraf olurken diğer bir kısmı Mısırlılardan korktuğundan buna karşı çıkmıştır. Sonuçta Nûreddin'in emrine uyulmuştur.[1176] O sırada Mısır'a *"Emiru'l-âlem"* adıyla tanınan bir Acem (Fars) gelmiş,[1177] hiç kimse hutbeyi Abbâsîler adına okutmaya cesaret edemeyince bu şahıs, *"Onlar adına ilk defa ben hutbe okuyayım"* demiştir. 567 Muharrem'inin ilk cumasında (10 Eylül 1171) hatipten önce minbere çıkıp Abbâsî

[1174] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 49-50; İbnü'l-Esîr de, Nûreddin'in Selâhaddin'in kardeşlerine, Selâhaddin'e itaat etme koşulunu koyduğunu belirtmiştir. (*el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 18.)

[1175] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 99.

[1176] Sonraki tarihçiler de bu görüşü tekrarlamış; Abbâsî Halifeliğinin Nûreddin'in ısrarıyla ilga edildiğini, Selâhaddin'in fitne korkusuyla bunu yapmaktan çekindiğini ama Nûreddin'in ısrarı karşısında değişikliği gerçekleştirmek durumunda kaldığını yazmışlardır. (İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 200; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 128-129.)

[1177] İbnü'l-Esîr'in sözünü ettiği kişi Muhammed b. Muvaffakaddîn Saʿîd b. Hasan b. Abdullah el-Hubuşânî Necmeddîn Ebû Berekât el-Şâfii'dir. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin itimadını kazanan el-Hubuşânî, 585'te (1189-1190) Mısır'da vefat etmiştir, söz konusu şahsın *"Tahkiku'l-Muhît"* adlı bir eseri vardır. (Zehebî, *el-İber*, Cilt: 3, s. 95; Sûbkî, *Tabakat*, Cilt: 7, s. 14-15; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 124, 2 Nolu Yayıncı Notu, İbn Hallikân, Cilt: 3, s. 239-240.) İbnü'l-Esîr söz konusu kişiyle Musul'da bizzat görüştüğünü ifade etmiştir. Ancak hutbeyi ilk okuyan kişinin kim olduğu konusunda farklı isimler de verilmiştir. Bu hususta Muhammed b. el-Muhsin İbn Ebî Medaʾ el-Baʾlebekî Ebû Abdullah'ın (ö.572/1176-1177) yanı sıra Selâhaddin'in Fâtımî Hilafetinin ilgası ile ilgili mektubunu Abbâsî Halifesine götüren el-Hatip Şemseddin b. Ebî el-Meda'nın da ismi verilmiştir. (İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 200, 3 Nolu Dipnot.) Kadı İmâd ise hatibin adını Ebû Delâlât olarak bilinen Şerif el-Abbas olarak vermiştir. (s. 402.) Anlaşıldığı kadarıyla pek çok kişi bu onuru, kendisine ait göstermek istemiş ve dolayısıyla kaynaklarda farklı isimlerin yer alması söz konusu olmuştur.

Halifesi el-Mustazî Billâh için dua etmiş, kimseden tepki görmeyince Selâhaddin bir sonraki Cuma (14 Muharrem/17 Eylül) Mısır ve Kahire'deki hatiplere Abbâsîler adına hutbe okumalarını emretmiş ve buna hiç kimse tepki göstermemiştir. Bunun üzerine Selâhaddin, diğer şehirlere de aynı emri vermiştir. O sırada hasta olan el-Âdıd, bu değişimi öğrenmeden 10 Muharrem 567'de (13 Eylül 1171) ölmüştür.[1178] Selâhaddin, el-Âdıd'ın ölümüne üzülmüş, onun cenaze törenine katılmış ve onun için taziyeleri kabul etmiştir.[1179]

Selâhaddin'i Şiîler konusunda ılımlı bir tutum içinde gösterme eğiliminde olan, Nûreddin karşıtı Şiî tarihçi İbn Ebû Tay da farklı bir saikle[1180] İbnü'l-Esîr'e yakın bir görüş beyan etmiştir. İbn Ebû Tay, Fâtımî halifeliğinin ilgasının Nûreddin'in baskısıyla yapıldığını kaydetmiş ancak sorunun çözülüş biçimini farklı aktarmıştır. Ona göre Nûreddin'den bunu talep eden Abbâsî Halifesi el-Müstencid-Billâh'tır. Müstencid ölüp yerine oğlu el-Mustazî geçince o da Nûreddin'den aynı talepte bulunmuş, onun Selâhaddin'in üzerine varmasına yol açmış, bunun üzerine Nûreddin, Selâhaddin'i bu emri uygulamaya zorlamış, Selâhaddin geciktiğinde ona ithamlarda bulunmuş ve onu kınamıştır. Nihayetinde Nûreddin, emrin uygulanması için Necmeddin Eyyûb'u Mısır'a göndermiştir.[1181] Necmeddin Eyyûb Mısır'a gelip talebi ilettiğinde Selâhaddin zamanın gelmediğini söylemiş, özür beyan etmiştir, Fâtımî Hilafetinin ilgasında tedrici bir yol izlemeyi tercih etmiştir: Selâhaddin önce Fâtımîler'in Sudanî ve Ermeni askerlerini bertaraf etmiş; Mısırlı emirleri etkisiz hâle getirmiştir. Sonra el-Âdıd'ın gelir kaynaklarını kesmiş, elindeki bütün yerleri almış, köşklere el koyarak başlarına Karakuş'u tayin etmiştir. el-Âdıd ve sarayının bu şekilde kontrol altına alınmasının ardından ezanın Şiî versiyonuna son vermiş, Şiîliğe intisap edenleri kınamış, onların

[1178] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 33-35. ed-Devadârî, ölüm sebebi konusunda ihtilafın bulunduğunu, kendiliğinden öldüğünü söyleyenlerin yanı sıra Selâhaddin tarafından kendisini zehirleyinceye kadar baskı altına alındığını söyleyenlerin de olduğunu yazmıştır. (Cilt: 7, s. 48.) Ancak Makrîzî, onu ölüme götüren hastalık sürecini aktarmış ve ölümünün bu hastalıktan kaynaklandığını yazmıştır. (*İtti'az*, Cilt: 3, s. 324-327.)

[1179] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 202.

[1180] İbnü'l-Esîr ve İbn Ebû Tay, Fâtımî halifeliğinin ilgasını farklı sebeplerle Selâhaddin'le doğrudan ilişkilendirmek istememişlerdir. İbnü'l-Esîr, bu başarıyı Selâhaddin'e ait görmek istememiştir. İbn Ebû Tay ise kendi açısından cürüm olarak gördüğü böyle bir durumu Selâhaddin'den uzak tutmak istemiştir. Batılı diğer tarihçiler gibi Müslümanlar arasındaki ilişkileri ihtilaf esaslı ele almaya eğilimli olan Nikita Elisseeff de bu konuda ittifak içinde olan bu iki karşıt görüşlü tarihçinin görüşüne itibar etmiştir. (Cilt: 2, s. 651.)

[1181] Çalışmamızda daha önce yer verildiği gibi, İbn Ebû Tay, bu hususta yanılmakta ya da kasıtlı olarak gerçeği saptırmaktadır. Zira Necmeddin Eyyûb, kendi isteğiyle veya Selâhaddin'in talebi üzerine Mısır'a gitmiştir. (İbn Şeddâd, s. 85.)

sorun çıkarma güçlerinin kalmadığını görünce Abbâsîler adına hutbeye okumaya karar vermiştir.[1182]

Sorunun çözülüş biçimi ne olursa olsun Nûreddin, 14 Muharrem 567 (17 Eylül 1171) Fâtımî Halifeliği'ni ilga ederek Alpaslan'ın yüz yıl önce Malazgirt Zaferi'yle sonuçlanan seferini ilk amacı açısından tamamlamış; İslâm dünyasını yaklaşık iki yüz elli yıl süren bir ikilikten, ülkesini de iki ayrı halifeye bağlı iki sultanlı çelişkili bir vaziyetten kurtarmıştır.

Fâtımî Hilafeti'nin ilgası ve Mısır'da Abbâsîler adına hutbenin okunması, Nûreddin tarafından, Şehâbeddin Ebü'l-Maali el-Mutahhar b. Ebû Asrûn aracılığıyla Abbâsî Halifesine iletilmiştir. İbn Ebû Asrûn, aynı zamanda geçtiği her şehirde okumak üzere yanında bir müjde metni götürmüş ve yolunun geçtiği her şehirde okumuştur.[1183] İbn Ebû Asrûn, 22 Muharrem (25 Eylül 1171) Cumartesi günü Bağdat'a ulaşıp hutbenin Mısır'da Abbâsî Halifesi el-Mustazî adına okunduğunu ve onun adına Mısır'da para basıldığını haber verince[1184] Bağdat'ta günlerce şenlik yapılmış; şehir süslenmiş büyük sevinç gösterileri yapılmıştır.[1185] Halife, Rebîülevvel (Kasım-Aralık) ayında kendisine yakın kişilerden İmâdüddin Sandal'ı, İbn Ebû Asrûn'la birlikte yanında hilʿat ve siyah Abbâsî bayrağı olduğu hâlde Nûreddin'e göndermiştir.[1186] Hilʿat, bizzat Sandal tarafından Nûreddin'e giydirilmiştir.[1187] Selâhaddin'e gönderilen Abbâsî bayrağı ve Nûreddin'e gönderilenden daha az görkemli olan[1188] hilʿat ise Kâtip İmad tarafından 21 Receb 567'de (19 Mart 1172) Selâhaddin'e ulaştırılmıştır. Böylece Fâtımî Devleti'nin hakimiyetinden beri ilk kez Mısır'a Abbâsî bayrağı girmiş;[1189] İbn Vâsıl'a göre Selâhaddin'e ve emirlerine gönderilen hilʿatla Eyyûbîlerin Mısır'daki konumu da istikrar kazanmıştır.[1190]

[1182] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 129-130.
[1183] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 132-133; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 216. Selâhaddin de, daha sonra Kadı Fazıltarafından kaleme alınan ve Şemseddin b. Ebî Mada'nın eliyle Abbâsî vezirine iletilen bir mektup göndermiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 127.)
[1184] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 196.
[1185] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 35; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 129.
[1186] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 196.
[1187] İbnü'l-Esîr; *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 35.
[1188] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 219.
[1189] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 135-136.
[1190] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 219.

İbn Ebi Tayy'ın anlattığına göre Selâhaddin, Fâtımî Halifeliği'nin ilgasından sonra Fâtımîler'e ait bütün köşklere baskın yapmış, köşklerde bulunan değerli eşyaları almıştır. Bu eşyaların bir kısmı Bağdat'a Abbâsî Halifesine kadar ulaştırılmıştır. el-Âdıd'ın çocukları ise sarayların dışına çıkarılmış, bir eve hapsedilmiş, başlarına Hadım Karakuş verilmiş ve nesilleri kesilsin diye kadınlar ile erkekler birbirinden ayrı tutulmuştur.[1191]

Kâtip İmâd'ın anlattığına göre saraydaki eşyalar, 569'da (1172-1173) Selâhaddin tarafından Nûreddin'e gönderilmiştir.[1192] Saraydaki eşyalar arasında İbn Vâsıl'ın ifadesiyle *"benzeri az bulunan, nefis"* yüz yirmi bin cildi aşan el yazması kitap da bulunmaktaydı. Kitaplardan seksen yük, Suriye'ye, Nûreddin'e gönderilmiş, bir kısmı yerinde bırakılmış, diğer bir kısmı ise ilgili şahıslara verilmiştir.[1193]

Diğer yandan Mısır'daki idare, sürekli bir genişleme içindeydi. Cemaziyülevvel 568'de (Aralık 1172-Ocak 1173) Şemsüddevle Turan Şah, Mısır'dan o dönemde en-Nûbe olarak bilinen Kuzey Sudan'a hareket etmiş, oradan köle ve cariyelerden oluşan ganimetlerle dönmüştür.[1194] Aynı yıl Takiyüddin Ömer'in memlûkü Karakuş, bir grup Türk'ü yanına alarak Kuzey Afrika'nın önemli bir bölümünü zapt etmiştir.[1195] Turan Şah, 569 Receb ayının ilk gününde (5 Şubat 1174) Mısır'dan yola çıkıp Mekke'ye varmış, oradan Yemen'e geçmiş ve Yemen'e hâkim olmuştur.[1196] Nûreddin tarafından Şeyh Şerefüddîn b. Ebû Asrûn'a gönderilmiş ve Ebû Şâme'nin Nûreddin'in bizzat el yazısından ulaştığı bir mektupta Nûreddin, Mısır'daki bu büyümeye dikkat çekmiş, Selâhaddin'den memnun olduğunu ancak Mısır'daki işlerde bir nazıra da ihtiyaç olduğunu söylemiş, ona bu görevi teklif etmiştir.[1197] Ebû Şâme'nin aktardığı metinde anlatılanlar, Nûreddin'in yönetim biçimine de uygundur. Nûreddin, şehirlerde genellikle

[1191] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 136; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 202-203.
[1192] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 154, Sarayda bulunup Nûreddin'e gönderilen hediyeler arasında bir yaban eşeği, zürafa ve bir fil de yer almıştır. (Devadârî, Cilt: 7, s. 48.)
[1193] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 203.
[1194] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 160. İbnü'l-Esîr'e göre Eyyûbîler, Nûreddin'in Mısır'ı ellerinden alacağını bildiklerinden yeni bir ülke arayışındaydılar. (*el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 45.) Bu iddia, sonraki bazı tarihçiler tarafından da tekrarlanmıştır. (Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 133.)
[1195] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 175, Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 132.
[1196] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 52; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 177-178; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 133. Kâtip İmâd'a göre Yemen Melikî Ali b. Mehdi, kan dökücü, Müslümanları esir alan, içki içen, kendisini sultan ve imam (halife) olarak gören ve Mekke'yi ele geçirmekten söz eden bir adamdı. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 178.) Sıbt İbnü'l-Cevzî, kaynak belirtmeden Selâhaddin'in Turan Şah'ın bu faaliyeti için Nûreddin'den izin istediğini kaydetmiştir. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 299.) Bu kayıt, Nûreddin'in Mısır'ı merkezî yönetime tam bağlaması açısından önemli olsa da konuyla ilgili diğer kayıtlarla çelişmektedir.
[1197] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 78-79.

kendisine bağlı, farklı yetkilerde iki nâib bulundurmuştur. Bu çift başlı idare biçimiyle, şehrin nâiblerden biri tarafından ele geçirilmesini engellemiştir.

Nûreddin, 569'da (1173-1174) Mısır'a el-Muvaffık b. el-Kayseranî'yi Mısır'ın bütün gelirini hesaplamak için göndermiştir. İbn Ebû Tayy'a göre Selâhaddin, Nûreddin'e götürülmek üzere ona çok mal vermiş ancak bir görüşe göre bu mallar kendisine ulaşmadan Nûreddin vefat etmiştir. Yine İbn Ebû Tay, Kayseranî'in Mısır'ın bütün gelir ve giderlerini kalem kalem hesapladığını, bunun üzerine Nûreddin'in Selâhaddin'e ağır bir mali yük yüklediğini, babasından duyduğuna göre Mısır'da emir, asker veya sıradan kişiler, herkesin Nûreddin'in Selâhaddin üzerindeki baskısını duyduğunu ve Nûreddin'in ömrü yetse mutlaka Mısır'a gireceğini yazmıştır. Kâtip İmâd'a göre de Selâhaddin, Kayseranî'yi bütün alanlarla ilgili bilgilendirmiştir. Bununla birlikte ona Nûreddin'e ulaştırmak üzere çok mal vermiş;[1198] Nûreddin, bundan sonra Şeyh Şerefüddîn b. Ebû Asrûn'u muhtesip olarak Mısır'a atamıştır.[1199]

Nûreddin, bu denetleme faaliyetleri ile birlikte Suriye ile Mısır arasında ulaşım ve iletişime önem vermiştir. Kendisinin ve Selâhaddin'in Kerek-Şevbek Prinkepsliği'ne yönelik seferleri esasta bu yolu açmaya dönüktür.[1200] Nûreddin, Afrika'daki Sudan'dan İran sınırları içindeki Hemedân'a uzanan ve sadece bu Haçlı prinkepsliği tarafından bölünen ülkesinde haberleşmeyi sağlamak için posta güvercinleri edinmiştir.[1201] Kâtip İmâd'a göre de Nûreddin bahar ve yaz mevsimlerinde aynı vilayette bulunmamış, sürekli sınırların muhafazası ile ilgilenmiştir. Bunun yanında Mısır'daki durumla ilgili haberlere ve orada intizamın tahkikine çok önem vermiştir. Bundan dolayı 17 Zilkade 567'de (11 Temmuz 1172) posta güvercinleri almıştır.[1202]

2.3.8. Abbâsî Halifeleri İle İlişkileri

Dımaşk'ın zaptına kadar Nûreddin'le Abbâsî Halifeleri arasında karşılıklı bir iletişim yoktur. Dımaşk'ın zaptından sonra taraflar arasında iletişim başlamış ancak problemler barındırmıştır. Büyük devlete evrilme sürecinde Nûreddin, geçmişteki bu durumun

[1198] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 183-185. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Muhammed b. Halid el-Kayseranî'nin görevini "müstevfilik" olarak belirtmiş ve Selâhaddin'in ona, "*Biz, Nûreddin'in memlûklarıyız, dilediğini yap. Ancak bazı büyük emirler, çıkarlarının kısıtlanmasına razı değil*" dediğini yazmıştır. (Cilt: 8, Kısım: 1, s. 299.)
[1199] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 78-79.
[1200] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 294.
[1201] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 38.
[1202] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 150.

aksine Abbâsî Halifeleriyle yoğun bir ilişki içine girmiştir. Bu süreçte önemli olaylar, elçiler aracılığıyla Abbâsî Halifelerine iletilmiş; özellikle çevredeki İslâm emirlik ve devletlerinden elde edilen topraklar üzerindeki hâkimiyetin meşruiyeti, bu yöndeki girişimlerin Halifeye onaylatılması ile sağlanmaya çalışılmıştır.

Nûreddin ile Abbâsî Halifesi arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması, Kutbüddin Mevdûd'un 565'teki (1170) ölümünden sonra Nûreddin'in 566'ta (1170) Musul'a müdahalesi ile başlamıştır. Musul, Irak coğrafyasının içinde ve Bağdat siyaseti ile doğrudan ilgiliydi. Musul'a müdahale kararı aldığında Nûreddin ile Abbâsî Halifeliği arasında bir gerginlik yaşanıyor olmalıdır. Bu gerginlik, Mısır'da Nûreddin'in emirlerinin Şiî Fâtımî Halifesinin vezirliğini yapmaları ile başlamış olabileceği gibi, Nûreddin'in Musul'a müdahale kararı ile de başlamış olabilir. İbnü'l-Furât'a göre Abbâsî Halifesi el-Müstencid-Billâh'ın Musul'a yardım etme kararı Nûreddin'e ulaşmıştı.[1203] Kâtip İmâd'ın anlattığına göre de Nûreddin, kendisini çağırmış, ona Bağdat'a gidip halifeye kendisinin Musul'da kendi evine ve babasının evine girmekten alıkonduğunu, kendisinin onlardan büyük ve asıl varis olduğunu, onlarla ilgili kötü haberlerin kendisine geldiğini söylemesini istemiştir.[1204] Nûreddin'in Kâtip İmâd'a verdiği emirde Halifeyi ikna çabasının öne çıkması, İbnü'l-Furât'ın görüşünü te'yid etmektedir. Nitekim Nûreddin, Sincar'da iken Kâtip İmad, Bağdat'tan dönüp Halifenin cevabını kendisine iletince Sincar'ın üzerine daha fazla varmıştır.[1205] Nûreddin'in Halifeyi Kâtip İmâd'ın ifadelerinde geçtiği gibi tek taraflı mı ya da Mısır'da Fâtımî Halifeliği'nin ilgası gibi vaatler vererek mi ikna ettiği bilinmemektedir. Bu yönde bir kayıt kaynaklarda yer almamıştır. Ancak İbn Ebû Tay, Musul olayından hiç söz etmeden, Nûreddin'den Fâtımî Halifeliği'ni ilga etmesini talep edenin Abbâsî Halifesi el-Müstencid-Billâh olduğunu, Müstencid'in ölümü zerine yerine geçen oğlu el-Mustazî'nin bu talepteki ısrarı sürdürdüğünü, bunun üzerine Nûreddin'in Selâhaddin'e baskı yapıp onu hutbeyi Abbâsî Halifesi adına okutmak zorunda bıraktığını iddia etmiştir.[1206]

[1203] İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 104.
[1204] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 104.
[1205] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 111; İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 192.
[1206] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 129-130. Ebû Şâme'nin Bağdatlı İbnü'l-Maristanî'den yaptığı alıntıda Mısır'ın fethinin de Bağdat'ın baskısıyla gerçekleştiği ileri sürülmüştür. Devrin tanıklarından İbnü'l-Maristanî, Abbâsî veziri İbn Hübeyre'nin Mısır'da yönetimin değiştiğine dair bir rüya gördüğünü ve bunun üzerine Nûreddin'i Mısır'ı ele geçirmeye yönlendirdiğini yazmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 130-132.) Ancak bunu

Nûreddin'in Musul seferi devam ederken Halife el-Müstencid-Billâh, 8 Rebîülâhir 566'ta (19 Aralık 1170) ölmüş, onun yerine el-Mustazî Biemrillâh geçmiştir.[1207] Süryânî Mihail'e göre Nûreddin, Bağdat'a gidip el-Müstencid Billâh'ın mezarını ziyaret etmek için el-Mustazî Biemrillâh'tan izin istemiş ama el-Mustazî şiddetli bir tehditle onun talebini geri çevirmiştir.[1208]Ona göre *"Nûreddin, bu dönemde bazı Müslümanların (Arapların) kendisini peygamber zannedecekleri kadar güçlenmiş, güç ve iktidar onu sarhoş etmiş, Suriye ve Mısır'dan sonra her yeri (dünyayı) ele geçirebileceği kanaatine kapılmış, kapıldığı gururla Hıristiyanları yok etmenin yolunu aramaya başlamış, Halifeye gönderdiği mektupta Hz. Muhammed'in Peygamberliğinin üzerinden beş yüzyılın geçmesiyle Müslümanların Hıristiyanlara tahammül etme süresinin dolduğunu Hıristiyanların elindeki bütün ülkelerin Müslümanların eline geçmesi ve İslâm'a girmeyi reddeden herkesin öldürülmesi gerektiğini yazmıştır. Halifeye gönderdiği diğer bir mektupta ise kendisinden Bağdat'ı ziyaret edip kendisiyle görüşmeyi talep etmiştir. Bunun üzerine Halife ondan kuşkulanmış, onun Mısır halifesini yerinden ettiği gibi Bağdat'a gelip kendisini yerinden ederek kendisini Halife ilan edeceğini anlamış, onu reddetmiş ve kendisini peygamber görmesinden dolayı kınamıştır."*[1209]

Süryânî Mihail'in anlattıkları, hayal ürünü olarak görünmektedir. Ancak bu tür vakaların Hıristiyanlar tarafından uydurulması, -İslâm kaynaklarında hiç söz edilmemişse de- Nûreddin'in halife olmak istediğinin Hıristiyanlar arasında konuşulduğuna işaret etmektedir.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, devri anlatırken Süryânî Mihail'in anlattıklarına zıt sayılabilecek kayıtlar düşmüş; Nûreddin'in Musul'daki bütün uygulamalarını Halifenin emriyle gerçekleştirdiğini, zira Nûreddin'in Halifeden izin almadan hiçbir şey yapmadığını dile getirmiştir.[1210]

Kanaatimizce bu devirde Nûreddin ile Abbâsî Halifesi arasındaki ilişkiler ne Süryânî Mihail'in anlattığı kadar kötüdür ne de Sıbt İbnü'l-Cevzî''nin öne sürdüğü gibi,

---

doğrulayacak bir kanıt yoktur. William of Tyre ise ilk Mısır seferinden sonra Şîrkûh'un Bağdat'ta defalarca haber göndererek Mısır'ın fethinin mümkün olduğuna Abbâsî halifesini inandırdığını ve Halifenin desteğini almayı başardığını iddia etmiştir. (William of Tyre, Cilt: 2, s. 313-314.) Runciman da bu bilgiye itibar etmiştir. (Cilt: 2, s. 310.)

[1207] İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 118.

[1208] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 237.

[1209] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 231.

[1210] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 282.

Nûreddin, Abbâsî Halifesinin her emrine hazır bir emirdir. Nûreddin ile Halife arasındaki ilişki, anlaşıldığı kadarıyla Musul'a müdahaleden önce problemlidir ama Musul'a müdahale sürecinde farklılaşmış ve o dönemdeki sultan-halife ilişkilerindeki normale dönmüştür. Buna göre Halife, bir izin makamı olmaktan öte, gerçekliği genellikle kabullenilen bir onay makamıdır. Bu onay alınmadığında meşruiyet problemi oluşmuş ancak onayın alınmaması, emir ve sultanları faaliyetlerinden de alıkoymamıştır.

Musul harekâtında Nûreddin'in yanında olan Kâtip İmâd'ın kaydına göre Nûreddin, Musul yolunda Dicle Nehri'ni geçerken Halifelik sarayının (Dâru'l-Halife) elçisi el-Mustazî'nin halife olduğunu haber vermiş, Nûreddin de biatını bildirmek üzere Şeyh Şerefüddîn b. Ebû Asrûn'u nâib olarak Bağdat'a göndermiştir.[1211] Nûreddin'in Musul'a girişinden sonra Halife el-Mustazî kendisine hilʿat göndermiş ancak Nûreddin de bu hilʿatı giymemiş; II. Seyfeddin Gazi'ye giydirmiştir.[1212]

Nûreddin'in 13 Cemaziyülevvel 566'da (22 Ocak 1171) Musul'a girmesinden yaklaşık sekiz ay sonra 667 Muharrrem ayının ikinci cuması (17 Eylül 1171) gerçekleşen Fâtımî Halifeliği'nin ilgası vakasıyla Nûreddin ile Abbâsî Halifeliği arasındaki ilişki yeni bir sürece girmiştir. Bundan sonra Nûreddin, her önemli gelişmeyi düzenli olarak Bağdat'a haber vermiş; olaylara müdahale gücü gittikçe azalsa da onay makamı olma özelliğini koruyan Abbâsî Halifeliği ile ilişkilerini canlı tutmuştur. Nûreddin, Selâhaddin'in Şevval 568'de (Mayıs-Haziran 1173) kendisine gönderdiği ve aralarında bir zebranın da bulunduğu bazı hediyeleri, II. Seyfeddin Gazi'ye, Seyfeddin Gazi de bu hediyeleri, Bağdat'a Halifeye göndermiştir. [1213]

Nûreddin, safına çektiği Ermeni Mleh üzerinden Bizans ve Haçlılara karşı kazandığı zaferi haber vermek üzere Kadı Kemâleddin b. eş-Şehrezurî'yi bu zaferde ele geçirilen bazı esirler ve ganimetlerle Bağdat'a göndermiş; gönderdiği mektupta hedeflerini de bildirmiş, Kudüs ve İstanbul'u fethetmek istediğini ima etmiştir.[1214] İbnü'l-Esîr'e göre Halife, Musul, Erbil, Ahlat, Suriye, Mısır ve el-Cezire'nin yanı sıra Kılıcarslan'ın elindeki toprakların Nûreddin'e verildiğine dair bir menşuru Kadı Kemâleddin'e

[1211] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 116-117.
[1212] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 31; *Atâbekiyye,* s. 154; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110.
[1213] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 156.
[1214] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 174-175.

vermiştir.[1215] Bu menşurla Nûreddin, Mağrip ve Endülüs dışında, Bağdat'ın batısında kalan bütün İslâm âleminin liderliğini elde etmiştir. Halife bu menşurla Nûreddin'in hakimiyetine aldığı yerlerin ona ait olduğunu onaylamış, onun hakimiyetinde olmayan Ahlat ve Türkiye Selçuklu toprakları için de onun yolunu açmıştır.[1216] Bu süreçte Nûreddin'le Halife arasındaki ilişkiler, en iyi düzeye çıkmıştır. Nûreddin, Bağdat'a gönderdiği mektupta hem itaatini hem düşman karşısındaki durumunu, Kâtip İmâd'a ait, "*Gözyaşlarım itaat etti ve sabrım maksadım uğrundaki aşkında taştı/.../Kulun (kölen, kapıkulun) Mahmud bununla zafere ulaştı/ (Ama) Düşman onun korkusundan teyakkuzdaki bekleyişini bırakmadı/Hudut boyları onun aniden geri dönüşü üzerinde (beklemededir)*" dizeleriyle duyurmuş, kendisini Halife'nin düşmanla savaşan kapıkulu olarak tarif etmiştir.[1217] Kanaatimizce şiirsel anlatımın ürünü bu abartılı ifadeleri, yalnızca bir iltifat olarak kabul etmek gerekir.

Nûreddin, vefatına yakın bir dönemde 569'da (1174) Yemen'in fethini bildirmek üzere doktoru Mühezzibüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Nakkaş'ı (ö. 12 Muharrem 574/ 30 Haziran 1178) Bağdat'a yollamış, bazı Bizans esirleri ile bazı hediyeleri de Halifeye göndermiştir.[1218] Nûreddin, Bağdat yakınlarında babasına ait mülklerden Harun ve Sereyfin'i ihya etmek üzere Halife'den istemiş; Halife, 569'da (1174) bu iki yerin Nûreddin'e verildiğine dair tevkī'nameyi, İbn Ebû Asrûn'un Fâtımî Halifeliğinin ilgasını bildirmek üzere Bağdat'a girdiği günün hatırasına basılan elli tane dinarla birlikte Nûreddin'e göndermiştir.[1219]

2.3.9. II. Kılıcarslan'la İlişkileri

Nûreddin, büyük devlete evirilme sürecinde II. Kılıcarslan'ın saltanatını ve meşruiyetini tartışmaya açmış, ülkesini hâkimiyeti altına almaya çalışmıştır. Mısır, Libya ve Yemen'i fethetmekle güçlenen Nûreddin, İstanbul'u da almak istemiştir.[1220] İstanbul'a giden yol ise II. Kılıcarslan'ın hâkimiyetindeki Anadolu'dan geçiyordu. Nûreddin, Anadolu siyasetinde Artuklular'la Dânişmendliler'i birlikte kendi tarafında tutmaya çalışırken

[1215] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* Cilt: 10, s. 49.
[1216] Çalışmamızda, Türkiye Selçukluları ile ilişkiler daha sonra ele alınacaktır. Nûreddin'in Ahlat politikası ise kaynaklarda işlenmemiştir. Ancak Kâtip İmâd, 565'te (1169-1170) Nûreddin tarafından Şah-ı Ermen olarak bilinen Zahireddin Sökmen'e elçi olarak gönderildiğini söylemiştir. (Ebu Şâme, Cilt: 2, s. 97.)
[1217] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 182.
[1218] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 180.
[1219] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 186.
[1220] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 174-175.

Artuklular'dan Haçlı karşıtı savaşında, Dânişmendliler'den ise II. Kılıcarslan karşıtı siyasetinde yararlanmış; Dânişmendliler üzerinden II. Kılıcarslan'ı tahakküm altına almaya çalışmıştır. II. Kılıcarslan, onun bu siyasetine direnmiş; Anadolu'nun hakim gücü olmak için Anadolu'daki Türk beyliklerinin üzerine varmıştır.

1163'te Dânişmendli Yağıbasan, Artuklular'a bağlı Harput ve Çemişgezek'i yağmalamış; Artuklular, buna karşı Sivas'a doğru harekete ederken II. Kılıcarslan da Dânişmendli Yağıbasan'a karşı harekete geçmiştir. Artuklular'la II. Kılıcarslan arasında kalan Yağıbasan geri çekilmiş; Nûreddin'in Haçlılar dururken Müslümanların birbirleri ile savaşmamaları gerektiği uyarısı üzerine Artuklular ile Yağıbasan anlaşmışlardır.[1221]

560'ta (1164-1165), II. Kılıcarslan'la Dânişmendliler arasında şiddetli bir savaş yaşanmış; Kılıcarslan, Bizans'ın desteğiyle Dânişmendliler'i yenilgiye uğratmıştır.[1222]

Anadolu'daki gelişmeler, II. Kılıcarslan'ın doğuya yönelerek Anadolu'nun hakim gücü olma siyasetini Anadolu'daki Türk beyliklerini destekleyerek engellemeye çalışan Nûreddin'le Kılıcarslan'ı karşı karşıya getirmiştir. İki Türk hükümdâr arasındaki çekişmeyi haber alan Mısır veziri Melikü's-Sâlih Talaʿi b. Rüzzîk, II. Kılıcarslan'dan Müslümanları bölecek ve kâfirlerin işini kolaylaştıracak tutumlardan uzak durmasını tavsiye etmiş; ikili arasındaki çekişme savaşa dönüşmemiştir.[1223]

Sahasını Anadolu'un doğusu ve güneydoğusuna doğru genişletme siyaseti güden II. Kılıcarslan, Ankara ve Çankırı'ya hükmeden kardeşi Şahinşah'ın elindeki yerleri almış, Dânişmendliler'in elinde bulunan Elbistan, Darende, Gedük ve Tohma suyu yörelerinden sonra Kayseri ve Zamantı'yı da alarak Dânişmendli beyliğine son vermiş, 1171'de Malatya'yı da Dânişmendliler'den alarak Müslüman Anadolu'ya hâkim olmuştur.[1224]

II. Kılıcarslan'la kardeşi Şahinşah ve Kayseri- Malatya-Sivas hâkimi Dânişmendli Zünnûn arasındaki sorun, Nûreddin'e Anadolu'ya müdahale etme imkânı vermiştir. II.

[1221] Merçil, s. 258.
[1222] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 477.
[1223] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 477-478; Müneccimbaşı, Cilt: 2, s. 27. İbnü'l-Esîr, Melikü's-Sâlih Talaʿi b. Rüzzîk'in Kılıcarslan'a gönderdiği söylenen şiiri aktarmış ve (vezirin 556/1161'de öldürülmüş olmasından dolayı) şiirin daha önce yazılmış olma ihtimalinden söz etmiştir.
[1224] Sevim ve Merçil, s. 548; Osman Turan, Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan, **Türkler**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 6, s. 985.

Kılıcarslan, Zünnûn'un ülkesini zaptedince Zünnûn, Nûreddin'e sığınmıştır.[1225] Nûreddin, II. Kılıcarslan'dan, Zünnûn'dan ve kardeşi Şehinşah'tan aldığı yerleri onlara iade etmesini; Şehinşah'ın hapiste tuttuğu çocuklarını serbest bırakmasını istemiştir.[1226] II. Kılıcarslan, Nûreddin'in talebine olumlu karşılık vermeyince Nûreddin, II. Kılıcarslan'a karşı harekete geçmiş; 20 Zilkade 568'de (Temmuz 1173) Maraş'ı almış,[1227] sonra Keysûn, Behisni, Merzubân'dan başlayarak o yöredeki şehirleri ele geçirmiştir. Ardından gönderdiği bir askerî birlik üzerinden Sivas'ı da almış, sefer devam ederken Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî, II. Kılıcarslan'ın elindeki toprakların Nûreddin'e verildiğine dair bir menşuru Nûreddin'e getirmiştir.[1228] Nûreddin'in seferi karşısında II. Kılıcarslan, anlaşmak istediğini bildirmiştir. Nûreddin, Haçlılar tarafından da taciz edilince[1229] II. Kılıcarslan'ın anlaşma talebine üç koşulla olumlu karşılık vermiştir. Nûreddin, II. Kılıcarslan'a bir elçiyle gönderdiği mektupta, *"Senden üç şeyi terk etmeni istiyorum: Birincisi, senin İslâm toprakları üzerindeki hâkimiyetini kabul edebilmem için benim elçimin huzurunda İslâm'ını yenileyeceksin -zira II. Kılıcarslan, filozofların mezhebinden olmakla itham ediliyordu-. İkincisi, senden gazve için asker talep ettiğimde sefere çıkacaksın, sen İslâm diyarında geniş bir yer tutan bir kesite hükmediyorsun, Bizanslılarla cihadı terk ettin ve onlarla barıştın ya Haçlılarla savaşımda bana askerinle destek vereceksin ya da çevrendeki Bizanslılarla savaşacaksın ve onlara karşı cihadı genişleteceksin. Üçüncüsü, kızını kardeşimin oğlu Seyfeddin Gazi ile evlendireceksin"* demiştir. İbnü'l-Esîr'e göre Nûreddin başka şartlar da koşmuştur. Kılıcarslan, mektubu dinlediğinde "*Nûreddin benimle ilgili zındıklık şayiası yaymak istiyor. Onun taleplerine cevap vermek benim için bundan iyidir. İslâm'ımı onun elçisinin önünde yeniliyorum*" demiş, bunun üzerine barış hâsıl olmuştur. Nûreddin, Anadolu'dan geri dönerken eski Musul veziri Abdulmesih'i

[1225] İbnü'l-Esîr, Zünnûn için "*Nûreddin'den yardım almak üzere ona iltica etti*" demiş, (*el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 48.); İbnü'l-Adîm de bu bilgiyi benzer bir ifadeyle aktarmış (*Zübde*, s. 356.); Ama Selçuklu tarihçisi Aksarayî, her nedense "*Nûreddin'e elçi göndererek ondan yardım istedi*" demiştir. (s. 23.)
[1226] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 239.
[1227] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 170; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 356.
[1228] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 48-49.
[1229] Bizans tarihçisi Kinnamos'un, "*Filistin (Kudüs) Kralı, Antakya Prinkepsi ile birlikte Halep barbarlarına karşı yürüdü*." şeklinde kaydettiği (s. 208.) bu taciz vakasını, Demirkent, Amaury'nin başarısız Banyas saldırısı olarak not almışsa da söz konusu Banyas saldırısı Nûreddin'in vefatından sonra gerçekleşmiştir. (William of Tyre, Cilt: 2, s. 394-395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 60.)

Sivas'ta bırakmıştır. Abdulmesih, Nûreddin vefat edince Sivas'ı terk etmiş, şehir tekrar Kılıcarslan'ın eline geçmiştir.[1230]

İbnü'l-Esîr'e göre Nûreddin, bir zaruret söz konusu olmadan bir Müslüman ülkeye savaş açmazdı. O, bir Müslüman ülkeye Haçlılara karşı yardım etmek amacıyla ya da Dımaşk ve Mısır'da olduğu gibi o ülke için Haçlı işgali tehlikesi söz konusu olduğunda müdahale ederdi.[1231] Nûreddin, devletleşme sürecinde Dımaşk Atabegliğine dayattığı koşulların benzerini, -Müslümanlar için belirlediği söz konusu savaş hukukuna aykırı olarak- II. Kılıcarslan'a dayatmıştır. Nûreddin, Musul'un doğusundan Nil'in batısına kadar bütün Müslüman coğrafyasını ele geçirerek güçlenmiş, Ermeni Mleh ile birlikte II. Kılıcarslan'ın eski Ankara-Çankırı hâkimi kardeşi Şehinşah ve Dânişmendli eski Kayseri-Malatya-Sivas hâkimi Zünnûn'la ittifak kurmuştur.[1232] Yanına Dânişmendliler'in II. Kılıcarslan'a tabi olan[1233] Sivas hâkimi İsmail'i de alan[1234] Nûreddin, II. Kılıcarslan'ın Göksun hâkimi amcası Gök Arslan'ı[1235] da bu ittifakın içine çekmiş, Mardin Artukluları ile Musul askerlerini de güçlerine katmıştır.[1236] II. Kılıcarslan, bu ölçüde güçlenip kendisine karşı güç toplayan Nûreddin'e karşı koymak ya da onun dayatmasıyla Bizans'la savaşmak veya ittifak yapmak arasında kalmıştır. Kılıcarslan, Kudüs Haçlı Krallığı ile savaşmak yerine ittifak yapmayı seçen, bundan dolayı da Müslümanlar arasında itibarı zedelenip yalnızlaşan Dımaşk Atabegliği'nden farklı bir tutum takınarak Bizans'la savaşmayı tercih etmiştir.[1237] Böylece kendisini, Nûreddin'in liderliğindeki Müslüman ittifakın karşısında Bizans'ın müttefiki olma durumundan korumuş; Nûreddin'in ülkesine müdahale *"meşruiyeti"*ni de ortadan kaldırmıştır. Bununla birlikte II. Kılıcarslan, hangi şartlarda anlaşmış olursa olsun Anadolu'daki hâkimiyet alanı ile ilgili olarak Nûreddin'in tüm isteklerini yerine

[1230] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de bu şartlardan sadece cihada katılmayı kaydetmiştir. (el-Kâmil, Cilt: 10, s. 49; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 171-172.); Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı da *el-Kâmil* kaydını esas almıştır. (Müneccimbaşı, Cilt: 2, s. 28.) Süryânî Mihail, II. Kılıcarslan'ın kardeşi Şehinşah ile Zünnûn'a topraklarını iade ettiğini ancak Malatya'yı elinde tuttuğunu yazmıştır. (Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 239.)
[1231] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 160.
[1232] Kinnamos, s. 206; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 40.
[1233] Sevim ve Merçil, s. 548-549.
[1234] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 238.
[1235] Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 40.
[1236] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 238.
[1237] Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 41. Bizans tarihçisi Kinnamos'a göre bu sırada Manuel, Alman ve Venediklilerin hareketlenmeleri ile meşguldu. II. Kılıcarslan'a elçi göndererek ona neden birdenbire Bizans'a saldırdığını sormuş; II. Kılıcarslan, Bizans'la yaptığı anlaşmadan dolayı halifenin kendisini kızdığını söylemiştir. (s. 208.)

getirmemiştir. Kızını II. Seyfeddin Gazi ile evlendirmemiş, kardeşi Şehinşah'ın şehirlerini ona iade etmemiş, çocuklarını salıvermemiş, ona yılda yirmi bin dinar vermeyi vadetmekle yetinmiştir.[1238]

II. Kılıcarslan'ın Selçuklu soyundan gelen meşruiyetini Müslümanlığının sahihliğini sorgulayarak elinden almaya çalışıp onu tahakküm altına almayı hedefleyen, bu hedefine ulaşmak için II. Kılıcarslan'ın kardeşleri ve Dânişmendlilerle yaşadığı problemlerden yararlanan Nûreddin, Kılıcarslan'a dayattığı siyaseti neticelendirmeden vefat etmiştir.

Nûreddin'in vefatıyla II. Kılıcarslan, onun Anadolu'daki müttefikleri Dânişmendliler'e karşı harekete geçmiş; onların elindeki şehirleri engelsiz bir şekilde ele geçirmiştir. Nûreddin'in Dânişmendliler içindeki en önemli müttefiki Zünnûn, Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştır.[1239]

2.3.10. Kudüs Siyaseti

İslâm müverrihlerine göre Nûreddin'in zihni sürekli Kudüs'ün fethi ile meşguldü. Kudüs, sürekli onun gündemini teşkil ediyordu.[1240] Ancak bu hâl, 563'te (1168) kadar onun özel halkası içinde kalmış olmalıdır. Zira o yıla kadar Nûreddin'in Kudüs'ün fethiyle doğrudan ilgilendiğine dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır.

Başarılarını duyurma konusunda oldukça istekli olan Nûreddin, hedeflerini açıklama konusunda o ölçüde ketumdur. Dımaşk ve Mısır'ı zaptedinceye kadar buraları ele geçirmek istediğine dair bir ifadesi bulunmamaktadır. Kudüs'ün konumu, kuşkusuz Dımaşk ve Mısır'ın konumundan farklıdır. Kudüs'ün simgesel bir önemi bulunmaktadır. Kudüs'ü fetih amacını dillendirmek, Nûreddin açısından ideolojik bir hedef oluşturup etrafında buluşmanın kolaylaşmasına katkıda bulunabilirdi. Tutumlarında rasyonelliği esas alan Nûreddin, buna rağmen başarı umudu oluşuncaya kadar Kudüs'ün fethiyle ilgili amacını duyurmaktan kaçınmıştır. Zira Kudüs'ü

[1238] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 239; Sevim ve Merçil, s. 549

[1239] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 244-245; Turan, *Türkler*, Cilt: 6, s. 986; Kesik, *Dânişmendliler*, s. 133. Sûryanî Mihail, Nûreddin'in Dânişmendliler'in sefahat içinde yaşayan Malatya emirini (Nâsıruddin Muhammed) Bîre'de (Birecik) hapsettiğini ve söz konusu emirin Nûreddin'in vefatından sonra hapisten kurtulduğunu yazmışsa da(Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 246-247.) devrin İslam kaynaklarında bu konuda bir ayrıntı yer almamıştır. Birecik'in Nûreddin'in değil, Artuklular'ın elinde olması ise Mihail'in verdiği bilginin doğruluğu ile ilgili ayrıca sorun oluşturmuştur.

[1240] İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 228.

dillendirmek, aynı zamanda Batı'nın Nûreddin'in üzerine varmak için imkânlarını daha çok seferber etmesine yol açardı.

563'te (1168) Müslüman Suriye'nin birliği büyük ölçüde tamamlanmıştır. Veliaht Kutbüddin Mevdûd'un Musul yönetimi ile Nûreddin arasında uyum mevcuttur. Nûreddin, dilediğinde Musul ordusu yardımına ulaşmaktadır. Bu durum Artuklular için de söz konusudur. Nûreddin, bu koşullar altında Kudüs Haçlıları ile uğraşmayı artık daha rasyonel görmüş olmalıdır.

Nûreddin 563'te (1168) Suriye'nin kuzeyindeki Menbic'de çıkan isyanı bastırmış; Menbic'i Emir Gazi b. Hassan el-Menbicî'nin elinden alıp Gazi'nin kardeşi Kutbüddin Yınal b. Hassan'a vermiştir. Kâtip İmâd, bu vaka üzerine, yazdığı şiirde, *"Menbic Kalesi'nin fethini memleketlere müjdeleyin/ Bu her taçlı zaferin yanında küçük kalacağı bir zaferdir/ Bu fetih sana (Ey Nûreddin) bütün kapalı kapıların fethinin anahtarını verdi/ Kendisinden sonraki fetihlerin müjdesi olarak yeterlidir/ Onunla askerlerini teşvik et ve yüksel/ Sana müjdeler olsun ey Kudüs, Menbic'in ardından/ Menbic onun fethi için en güzel misaldir/ Burçlarındaki oklar, seni aciz bırakmadı (ey Nûreddin)/ Senin talebine karşı isyan edenler seni burçlarda nasıl alıkoyabilir/ Yemin olsun ki sana isyan edene hakaret olarak yeter/ Senin parlayan yüzünü haşin görmesi/ Ancak sana isyan edeni siyasetinde terbiye edersin/ O terbiyenin her eğriliği düzeltme özelliği vardır/ Kudüs'e doğru gaza ederek doğrul/ Ve yetim Trablus ve Nablus üzerine/ Sen İslâm içinde en güzel yolu tuttun/ Ve en açık metodu edindin/ Hidayet yolundan her edindiğin/ Sen onu bütün olarak tecdit ettin."*[1241] sözleriyle Suriye'nin birliği ile ilgili olan Menbic'deki problemin aşılmasını doğrudan Kudüs'ün fethi için müjde saymakta, bundan sonra mücadelenin yönünün Kudüs'e dönük olduğunu duyurmaktadır. Nûreddin'in sır kâtibi olan Kâtip İmâd'ın, bu dizeleri Nûreddin'den habersiz yazdığı düşünülemez. Ancak kanaatimizce Nûreddin, Kudüs'ün fethini Mısır'ı zaptından sonra 564'te (1169) yakın bir hedefe dönüştürmüştür. Şîrkûh'a yönelik şiirinde, *"Sen Mısır'ı fethettin umulur ki onunla Kudüs'ün fethini yakında gerçekleştirirsin."*[1242] mısrasıyla Mısır'ın zaptını Kudüs'ün fethiyle ilişkilendiren Kâtip İmâd, aynı hususta Nûreddin için yazdığı şiirde, onu Mısır'ın fethi için kutlamış ve *"Haçlılarla savaş, şimdi savaş vaktidir/ Onların topluluklarını yok olacakları bir parçalayışla paçala/ Ve Kudüs'ü*

[1241] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 23.
[1242] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 45.

Haçın pisliğinden temizle!" dizeleriyle ondan Kudüs'ün fethini talep etmiştir.[1243] Mısır'ın zaptından sonra Kudüs konusuna odaklanan yalnızca Kâtip İmâd değildir. Nûreddin'e yakın büyük tarihçi ve Nûreddin'in kendisi için Dârülhadis'i inşa ettiği muhaddis Hafız Ebü'l-Kasım İbn Asâkir de Mısır'ın fethi üzerine, *"Sen, Dımaşk'ı yumuşaklıkla fethettin/ Allah sana bütün azametiyle Mısır'ı verdi/ Eğer Kudüs'ü de fethetmek için bir hesap içinde olursan/ Sayılmayacak bir ecirle ecirlendirilirsin/ Bunun ecri bekleyenler için Allah katındadır/ O sevaba ulaşmak için bekleyen, bekleyenlerin en hayırlısıdır/ İnsanların arasında hayırla anılmanın kazancı/ Beyaz gümüş ve altından daha hayırlıdır/ Senin için cihadın terkinin özrü yoktur/ Sen Mısır'ı ve Halep'i mülk edinmişken/ Geniş Musul'un sahibi olmuşken/ Nasıl dilersen nâibler topluluğunu öyle yönlendir/ Azimlerini güçlendirenler insanların en seçkinleridir/ Nihayet onunla en üst rütbelere ulaşıncaya kadar/ Seçkinlik kararlılıktadır ve ulaşmak talep etmekledir/ Mescid-i Aksâ ve havzasını arındır/ Necasetlerden, şirkten ve haçlardan/ Umulur ki dünyada muzaffer olursun güzel bir anışla/ Ve kıyamette hayırların üstünü ile karşılaşanlardan olursun"*[1244] dizelerinin geçtiği bir şiir yazmış; Nûreddin'i Kudüs'ün fethine teşvik etmiştir. Ancak bu şiirleri teşvik amacıyla yazılmış metinler olarak kabul etmek mümkün olduğu gibi Nûreddin'in talebiyle yazılmış, kamuoyu oluşturma maksadıyla oluşturulmuş metinler olarak da kabul etmek mümkündür. Şiirlerin niteliği ne olursa olsun, Nûreddin, Kudüs hedefini bu süreçte açığa vurmuş ve bu hedefi Mescid-i Aksâ için bir minber yaptırarak somutlaştırmıştır.

Nûreddin, Kudüs'ün fethinden yaklaşık yirmi yıl önce[1245] (563/1168) Halep'te memleketi Ahterîn'e nispetle Ahterînî[1246] olarak bilinen *"sanatında benzeri görülmemiş"* bir ahşap ustasını çağırmış; *"En güzelini ve en sağlamını üretecek şekilde çalış!"* diyerek ondan Mescid-i Aksâ için bir minber yapmasını istemiştir. Bunun üzerine Ahterînî, bilinen zanaatkârları toplamış, iki yıl çalışmış ve minberi yapmıştır.

[1243] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 81.
[1244] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 46.
[1245] Ebû Şâme (Kâtip İmâd'dan nakil), Cilt: 3, s. 46. İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 228.
[1246] Minberi Halep ahşap süslemesinin doruğu olarak kabul eden Yasser Tabbaa'ya göre minber, hepsi aynı aileden ve Ahtarin köyünden olan, dolayısıyla Ahtarinî olarak nisbetlendirilen Hâmîd İbn Zâfir, Ebü'l-Hasan İbn Yahyâ, Ebü'l-Fazâil İbn Yahya ve Salmân İbn Mecâlî adlı dört usta tarafından yapılmıştır. (Tabbaa, , "*The Transformation of Islamic Art During the Sunni Revival*", s. 94; Burhan Che Daud, Mohd Roslan Mohd Nor ve Abd al-Fattah el-Awaisi, "Nur Al-Din Mahmud Zanki's Plan for Liberating Islamicjerusalem: A Historical Analysis", **Middle-East Journal of Scientific Research**, 11 (8): 1161-1170, 2012, s. 1166.) Yine Tabbaa'ya göre minberin Nûreddin'in vefatından sonra oğlu Melikü's-Sâlih İsmail zamanında tamamlanmış olma ihtimali de vardır. (Tabbaa, "*The Transformation of Islamic Art During the Sunni Revival*", s. 93.)

Halep'te çıkan yangında Halep Camisi'nin minberi yanınca Mescid-i Aksâ için yapılan bu minber Halep Camisi'ne yerleştirilmiştir.[1247] Kudüs'ün fethinden sonra Mescid-i Aksâ'yı onarma işleri minber aşamasına gelindiğinde Selâhaddin'e Nûreddin'in yaptırdığı minber hatırlatılmış; o da Nûreddin'e karşı vefa ile, minber yaptırmaktan vazgeçmiş ve söz konusu minberi Halep'ten getirtip Mescid-i Aksâ'ya yerleştirmiştir.[1248]

Kâtip İmâd'a göre, "*Allah'ın ilham alan, tertemiz velilerinden, abidlerin en zahidi, zahidlerin en abidi, seçkin muttakilerden olan*" Nûreddin, Kudüs'ün fethinin yolunu açmıştır: *"Ferasetinin nuruyla Kudüs'ün fethinin yakın olduğunu gördü. Yüce Allah, ölümünden sonra da olsa onun duasını kabul etti. Onun kararlılığının gücünü artırdı. Onu ayıplardan temizledi, ona gaybın sırrını verdi, onun bereketini ondan sonra İslâm'a şamil kıldı ve keramet olarak Kudüs'ün fethini bildi. Onun yapmak istediği Selâhaddin'in mülke sahip olmasıyla sağlandı. O Selâhaddin ki onun tarafından eğitilmiş, onu sevmiş ve sevdirmiştir. Fethin ve başarının yolunu açan odur."*[1249]Ebû Şâme'ye göre de, Kâtip İmâd'ın Mescid-i Aksâ için minber yaptırmasını keramet olarak Nûreddin'e nisbet etmesi, Nûreddin'in makamına uygundur. Nûreddin, daha emirliğinin başından itibaren Kudüs'ü fethetmeyi düşünmüştür. Fetih, her ne kadar doğrudan onun tarafından yapılmamışsa da dolaylı olarak onun tarafından yapılmıştır. Zira Kudüs'ün fatihleri, onun taraftarları, emirleri, askerleri ve tabileri olarak onun tesis ettiği imkânlarla fethi gerçekleştirmişlerdir.[1250]

[1247] İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 228; Ebû Şâme, Cilt: 3, s. 254.

[1248] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 215; Ebû Şâme, Cilt: 3, s. 254. Selâhaddin, sonradan, Mescid-i Aksâ'ya konan minberinin benzerini yaptırıp Halep Camisi'ne yerleştirmiştir. (İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 229.) Minber, 1969'da bir Yahudi tarafından çıkarılan Mescid-i Aksâ yangınına kadar aslı üzerinde kalmıştır. O yangında küle dönüşen minber, Ürdün hükümeti tarafından orijinaline sadık kalınarak yeniden yaptırılmış ve 2007'de Mescid-i Aksâ'ya yerleştirilmiştir. (**Jordan İnvestment and Business Guide**, USA Washington DC, USA-Jordan*:* İnternational Business Publications, 2016, Cilt: 1 (Strategic and Practical İnformation), s.100-101.) Ürdün Üniversitesi'nden Walid H. Abweını ve arkadaşları, 2013'te yayımladıkları bir makalede minberin bu aslına uygun üretimini sanat ve mühendislik açısından ayrıntılı bir tahlile tabi tutmuşlardır. (Walid H. Abweını ve Diğerleri, *"Reconstructıng Salah al-dın Mınbar of al-Aqsa Mosque: Challenges And Results"*, **Internatıonal Journal of Conservatıon Scıence**, Volume: 4, Issue: 3, July-September 2013, p.307-316.)

[1249] Ebû Şâme, Cilt: 3, s. 253-254. Minberin yapılışının birkaç yıl sürdüğünü ve benzerinin İslâm dünyasında bulunmadığını söyleyen İbnü'l-Esîr de Mescid-i Aksâ için bu minberin yapılmasını Nûreddin'in Kudüs'ün fethedileceğini bildiğine işaret eden bir keramet olarak kabul etmiştir. (*el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 158.)

[1250] Ebû Şâme, Cilt: 3, s. 254. Ebû Şâme, bununla birlikte, Nûreddin'in henüz on bir yaşında iken Ebü'l-Hâkem b. Berrecân el-Endulüsî'nin Kur'an tefsirinde Rum Sûresi'ni açıklarken Kudüs'ün fethedileceği yılı açıkça haber verdiğini, Nûreddin'in bu tefsiri okumuş olma ihtimalinin bulunduğunu da ifade etmiştir. Ebû Şâme'nin söz konusu tefsirde okuduğuna göre Endulüsî, "*Kudüs, 487'de (1099) Haçlı istilasına*

Kudüs'ün fethi hedefinin imparatorluğun dış ilişkileri ile ilgili bir belgede ilk kez yer alması yine Mısır'la ilgilidir. Nûreddin, Safer 565'te (Ekim 1169) Bizans-Haçlı ittifakının Dimyat kuşatmasını bırakması üzerine Fâtımî Halifesi el-Âdıd'a gönderdiği tebrik mektubunda "*Umulur ki Allah, Kudüs'ün fethini kolaylaştırmayı bu nimete ekler*" demiş;[1251] Kudüs'ü fetih amacını Fâtımî idaresine duyurmuştur. Hedefin Abbâsî Halifesine duyurulması ise 568'de (1172-1173) gerçekleşmiştir. Bu devirde Mısır ve Musul'a tamamen hâkim olan, Nûreddin, Anadolu'da II. Kılıcarslan'ın siyasetini etkileyebilecek güce ulaşmıştır. Bununla birlikte Anadolu'da Ermenileri Haçlı ittifakının dışına çıkarabilmiş, Hıristiyan unsurları birbirine düşürerek onlar üzerinden Bizans'ın Antakya yöresindeki faaliyetlerini sınırlandırmış; doğudan sıkıştırdığı Antakya Haçlılarını kuzeyden de Ermeniler üzerinden baskı altına almıştır. Trablus kontu Raymond da, yanında esir olarak bulunmaktadır. O devirde İslâm dünyasının en güçlü hükümdarı olarak beliren Nûreddin, sadece Kudüs'ü değil, İstanbul'u da yakın bir hedef olarak gündemine almayı rasyonel bulmuştur. Nûreddin, 568'de (1172-1173) Çukurova Ermenilerinin başı Mleh b. Leon'un Haçlılar ve Bizanslılardan aldığı ganimetlerle yakaladığı esirlerin bir bölümünü Kadı Kemâleddin b. eş-Şehrezûrî ile Bağdat'a Halife el-Mustazî' Biemrillâh'a gönderirken elçiye verdiği mektupta, yukarıda bahsedildiği üzere bu arzusunu açıkç dile getirmiştir.[1252] diye yazmıştır. Ancak Nûreddin'in Kudüs'ün fethine yönelik doğrudan bir girişimi bu mektuptan sonra da söz konusu değildir. Nûreddin, bu dönemde daha çok devletinin sistem açısından bütünlüğe kavuşması ve ekonomik kalkınması için çalışmıştır. Kudüs Haçlılarına yönelik herhangi bir sefer hazırlığı yapmaya ömrü yetmemiştir.

---

uğradı. Biz, şu anda 522'deyiz (1128)." demiş ve Kudüs'ün 583'e (1187) kadar ellerinde kalacağına işaret etmiştir. (Cilt: 3, s. 255.)

[1251] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 94; Aynî, Cilt: 1, s. 37; Aynî'ni kaynağı Ebû Şâme; Ebû Şâme'nin kaynağı ise Kâtip İmâd'dır ancak mektubun *Sene'l-Berk*'te yer alan giriş kısmında (s. 45-46.) bu ayrıntı yer almamıştır. Ebû Şâme, bu metni *Berkü'ş-Şâme*'nin elimizde bulunmayan metninden almış olmalıdır.

[1252] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 174.

Harita 2:
Nûreddin Mahmud'un Vefat Ettiği Yıl Devletinin Sınırları (569/1174)

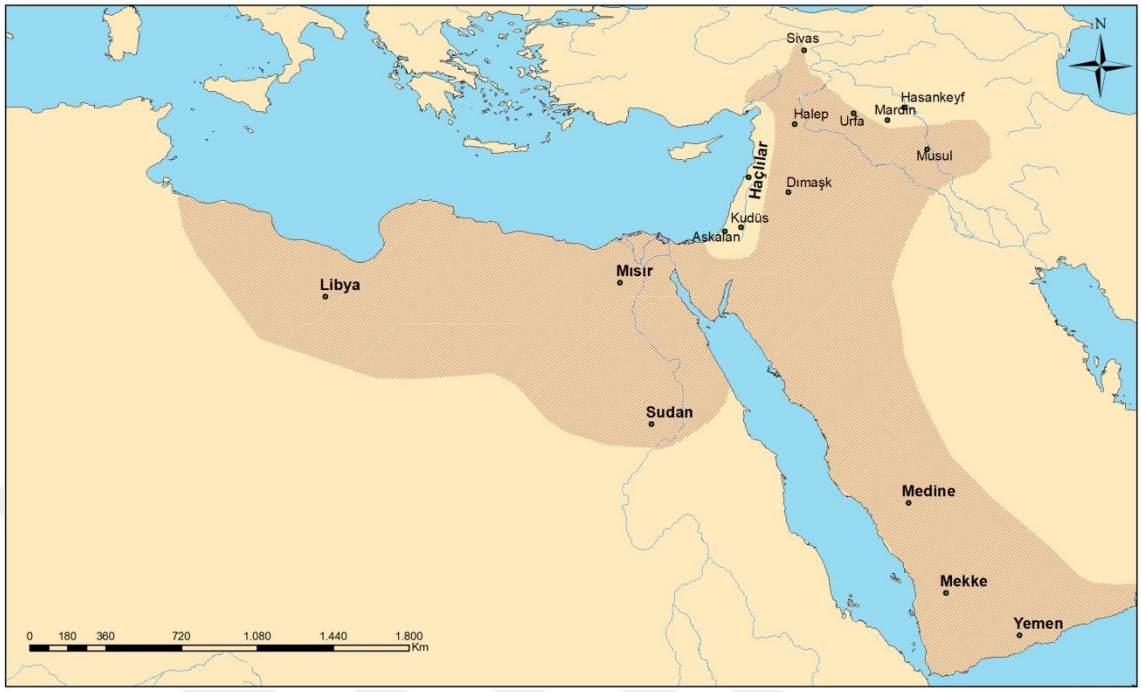

Çizim: Nurhan Sürücü

3. BÖLÜM: VEFATI VE ŞAHSİYETİ

Nûreddin, 569 Ramazan Bayramı'nda (5 Mayıs 1174) oğlu Sâlih İsmail'in sünnet edilmesi emrini vermiş, bu amaçla şehri süslemiş, törenler düzenlemiştir. Nûreddin, saltanat çadırını Meydanu'l-Ahdar'da (Yeşil Meydan) kurdurmuş, Bayram Hutbesi için minberin konulmasını istemiştir. Bayram namazından sonra hutbeyi Kadı'l-asker Şemseddin İbnü'l-Farâş okumuştur. Ardından Türk töresine göre orada bulunan devlet büyükleri ve diğerleri tarafından bayramı kutlanmıştır. Bayramın ikinci günü tekrar meydana çıkan Nûreddin, yanında bulunan, devletin ilk yıllarındaki Halep valisi ve yakın dostu Hammâmeddin Mevdûd'un, *"Gelecek sene burada buluşup buluşmayacağımızı bilen Allah'ın şanı ne yücedir!"* sözlerine karşılık, *"Öyle deme bilakis bu aydan sonra buluşup buluşmayacağımızı bilen Allah'ın şanı ne yücedir, de"* demiş, ardından kürre (çevgan) oyunu oynamıştır. O gün sakin karakterine aykırı olarak öfkeli görünmüş, Yarankuş adlı Emîr-i Ahûr'u azarlamış, sonra kaledeki küçük konutuna çekilmiştir.[1253] Orada ibadetle meşgulken boğaz anjini (Hevanik) hastalığına yakalanan Nûreddin, aralarında ölüm anını İbnü'l-Esîr'e anlatan et-Tabibu'r-Rahbi[1254] olarak bilinen uzmanın da bulunduğu doktorların kan aldırma teklifini, *"Altmış yaşındaki bir adam kan aldırmaz."* diyerek reddetmiş, derhâl daha geniş bir konuta çıkarılma teklifini de kabul etmemiş, 11 Şevval 569 (15 Mayıs 1174) Çarşamba günü, gün doğumu sırasında o küçük konutta vefat etmiştir. Cenazesi önce Dımaşk Kalesi'nde defnedilmiş, ardından Dımaşk'ta Sûku'l-Havvasin civarında yaptırdığı en-Nûriyyetü'l-Kübrâ Medresesi'ne nakledilmiştir.[1255]

[1253] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 30-32; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 200-203; İbn Kādî Şühbe, vr.184-185. 17 Şevval 511'de (11 Şubat 1118) doğan Nûreddin, Hicrî yıla göre 58, Miladî yıla göre 56 yaşında vefat etmiştir.

[1254] İbnü'l-Esîr'in et-Tabibu'r-Rahbî olarak kendisinden söz ettiği bu hekim, Rediyeddin Yûsuf b. Heyder b. Hasan er-Rahbî'dir. Devrin en önemli hekimlerinden olan er-Rahbî, aslen Fırat kıyısındaki Ruhba kentindendir. 534'te (1139-1140) Cizre'de doğmuş, kendisi gibi doktor olan babası ile birlikte 555'te (1160) Dımaşk'a gelmiş, 631'de (12333-1234) burada vefat etmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 204, Muhakkik Dipnotu.) Süryânî Ebü'l-Ferec, "Rahabaya" adıyla kendisinden söz ettiği er-Rahbî'nin iki oğluyla yaşlılıkları döneminde görüşmüş, onlardan Nûreddin'in vefat vakasını dinlemiştir. Ebü'l-Ferec'in aktardığına göre doktorlar, Nûreddin'in bir damarını açmak istemiş ancak Nûreddin, buna izin vermemiştir. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 417.)

[1255] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 121-122, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 57; İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 264.

Nûreddin, ilgili eserlerde uzun boylu,[1256] esmer, bakışı sevimli, alnı geniş, köse, çenesi dışında yüzünde kıl olmayan bir kişi olarak tarif edilmiş;[1257] yetenekleri, cesareti, dindarlığı ve güzel karakteri ile övülmüştür.

3.1. Evlilikleri

Nûreddin'in üç evlilik yaptığı bilinmektedir.[1258] Bu evliliklerden ilkini, Dımaşk Atabegliği veziri Mu'ineddin Üner'in kızı İsmetüddin Hatun'la (İsmetüddîn Âmine bint Üner ed-Dımaşkıyye, ö. 581/1186) yapmıştır. Evliliğe, 23 Şevval 541'de (28 Mart 1147) kendi elçisiyle Dımaşk Emiri Muʿineddin Üner arasında varılan bir anlaşmada karar verilmiştir. Bir sonraki ayın (Zilkade/Nisan) ortalarında Nûreddin'in elçisi, düğün alayı ile birlikte Dımaşk'tan çıkıp Halep'e ulaşmıştır.[1259]

Nûreddin, diğer bir evliliğini ise 1150'den önce Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un kızı Selçuka Hatun'la yapmıştır.[1260] Söz konusu iki evliliğin de siyasî yönü bulunmaktadır. Çalışmamızın ilgili bölümünde anlatıldığı üzere İsmetüddîn Hatun'la yapılan evlilikten sonra, Vezir Üner'in yaşamı boyunca Nûreddin'le Dımaşk yönetimi arasındaki ilişkiler iyi olmuştur. Selçuka Hatun'la yapılan evlilikle ise Nûreddin, Halep'e yakın Maraş çevresine akınlar düzenleyen Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'la ilişkilerini düzenlemiştir. Sultan I. Mesud'un devri boyunca birbirinden kuvvet alan ikilinin ilişkileri ile Türkiye Selçukluları ve Nûreddin arasında uyum olmuştur.[1261]

Nûreddin, diğer evliliğini oğlu Melikü's-Sâlih İsmail'in annesi ile gerçekleştirmiştir. 20 Şâban 577'de (29 Aralık 1181) Halep'e gelen Atabeg İzzeddin Mesud'un 5 Şevval'da (11 Şubat) Melikü's-Sâlih İsmail'in annesi ile evlendiğini bildiren kayıt[1262] dışında

---

[1256] İbn Tağrîberdî'ye göre orta boyluydu. (Cilt: 6, s. 66.)
[1257] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 56; İbn Hallikân, Cilt: 5, s. 188; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 417; Ebü'l-Fidâ el-Eyyûbî, **Târîhu Ebi'l-Fidâ el-muhtasar fî ahbâri'l-beşer**, thk.: Mahmud Deyyûb, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997, Cilt: 2, s. 134; İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 378.
[1258] Aksarayî, Dânişmendli Zünnûn ile II. Kılıcarslan arasındaki mücadeleden söz ederken Zünnûn'nun, "damadı" Şam Padişahı Nûreddin'den yardım istediğini yazmıştır. (Kerimüddîn Mahmud-i Aksarayî, **Müsameretü'l-Ahbâr**, çev.: Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s. 23.) Bu bilginin doğru olduğu kabul edilirse Nûreddin'in bilinen evlilik sayısı dörde çıkmaktadır. Ancak kaynaklarda Nûreddin'in Zünnûn'un kızıyla evli olduğuna dair bir bilgi yoktur.
[1259] İbnü'l-Kalânisî, s. 450; İbn Kādî Şühbe, vr. 87-88.
[1260] Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, hzl.: Ali Öngül, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II /Anadolu Selçukluları ve Beylikleri**, İstanbul: Kabalacı Yayıncılık, 2017, s.25; Kesik, *I. Mesud***,** s. 102.
[1261] Münnecimbaşı, Cilt: 2, s. 25.
[1262] İbn Şeddâd, s. 99-100; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 106-108; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 384.

Melikü's-Sâlih'in annesi hakkında kaynaklarda bilgiye yer verilmemiştir.[1263] Çalışmamızın ilgili bölümünde değinileceği üzere Atabeg İzzeddin Mesud, bu evliliği Selâhaddin'e karşı Nûreddin'in ülkesine sahip olmak için yapmıştır.

Nûreddin'in kaynaklarda faaliyetlerine yer verilen tek hanımı, Üner'in İsmet Hatun ya da sadece Hatun olarak da bilinen kızı İsmetüddîn Hatun'dur. İbnü'l-Esîr'e göre İsmetüddîn Hatun, kendisine ayrılan nafakanın yetmediğini Nûreddin'e söyleyince Nûreddin kızarmış, *"Ona nereden getireyim? Malı ona yetmiyor mu? Vallahi ben onun yüzünden kendimi cehenneme atmam. Eğer elimin altındaki malın bana ait olduğunu zannediyorsa bu ne kötü zandır. Bu, Müslümanların malıdır. Onların işleri için ve düşmanlarına karşı vardır ve ben onların haznedarıyım, hainleri değilim"* demiş, ona Humus'ta geliri yirmi dinar civarında olan[1264] üç dükkânı vermiştir.[1265]

Zahitliği ve hayırseverliği ile bilinen İsmetüddîn Hatun, Dımaşk'ta bir medrese ve Banyas nehrine mukabil bir hankah yaptırmıştır.[1266] Selâhaddin, Dımaşk Kalesi'nde yerleşik olan İsmetüddin Hatun'la, Safer 572'de (Ağustos-Eylül 1176), Hatun'un kardeşi Sadeddin Mesud b. Üner'in oluru ve vefat eden Kadı Kemâleddin Şehrezûrî'in yerine atanan, Nûreddin Mahmud Devri'nin önemli şahsiyetlerinden Kadı Şeyh Şerefüddîn İbn Ebû Asrûn'un (ö. 585/1189) aracılığıyla evlenmiştir.[1267] Selâhaddin, bu evlilikle Nûreddin'in siyasî mirası üzerindeki hak iddiasını pekiştirmeyi amaçladığı söylenebilir.

3.2. Çocukları

Kaynaklarda Nûreddin'in iki oğlu ve üç kızından söz edilmiştir. Hangi hanımından doğduğu bilinmeyen oğlu Ahmed, 547'de (1152-1153) doğumundan kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Ebû Şâme, şair İbn Münir'in Ahmed'in doğumunu konu alan bir şiirine yer vermiş, mezarının da Dımaşk'ta Emevîlerin ilk halifesi Muâviye'nin mezarının arkasında olduğunu yazmıştır.[1268] Diğer oğlu ise el-Melikü's-Sâlih İsmail, Nûreddin

[1263] Elisseeff'e göre Haçlılar, Melikü's-Sâlih İsmâil'in annesinin Haçlı kökenli olduğuna inanmaktaydılar. (Cilt: 2, s. 425-426.)
[1264] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt: 10, s. 57
[1265] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 124; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 98.
[1266] İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 299.
[1267] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 112; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 51.
[1268] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 272.

vefat ettiğinde on bir yaşındadır, çalışmamızın ilgili bölümünde anlatılacağı üzere Nûreddin'den sonra sultan ilan edilmiştir.[1269]

Nûreddin'in kızlarından biri, kardeşi Mevdûd'un oğlu İmâdüddin,[1270] diğeri ise yine Mevdûd'un oğlu II. Seyfeddin Gazi ile evlenmiştir.[1271] Bu evlilikler, Nûreddin'in Sincar-Musul bölgesindeki hâkimiyetini pekiştirmiş, çalışmamızın ilgili bölümünde anlatılacağı üzere Nûreddin'in her iki damadı da Nûreddin'in siyasî mirası üzerinde hak iddiasında bulunmuştur.

Nûreddin'in vefatından sonra küçük bir kızının da hayatta bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Melikü's-Sâlih İsmail, Hatun adındaki[1272] bu kız kardeşini yaşı küçük olduğu hâlde, aralarını bulması için, Selâhaddin'e göndermiş; Selâhaddin, ona hürmet etmiş ve onun isteği üzerine Azâz Kalesi'ni Melikü's-Sâlih İsmail'e bırakmıştır.[1273]

Selâhaddin'in 581'deki (1185) Musul kuşatmasında ise Atabeg İzzeddîn Mesûd, diğer Zengî kadınları ile birlikte Nûreddin'in bir kızını da Selâhaddin'e elçi olarak göndermiştir. İzzeddîn, Sultan'ın özellikle Nûreddin'in kızının aracılığını dikkate alarak Musul'u kendisine bırakacağını ummuştur. Ancak Selâhaddin'in danışmanları onun bu yönde davranmasını engellemişlerdir.[1274] Bu bilgileri ayrıntılı olarak aktaran İbnü'l-Esîr, Nûreddin'in vakada adı geçen kızının adını veya kiminle evli olduğunu belirtmediğinden adı geçenin Nûreddin'in kayıtlarda geçen kızlarından başka biri olup olmadığını öğrenme imkânımız oluşmamıştır.

3.3. Karakteri ve Yetenekleri

562 (1166-1167) yılında Dımaşk'a gelip 563 yılı başlarında (Ekim 1167) Nûreddin'in hizmetine giren[1275] Kâtip İmâd, Nureddin Mahmud için, *"meliklerin en iffetlisi, en dindarı, en ferasetlisi, en nezihi ve en faziletlisi*" ifadelerini kullanmıştır.[1276] İbn Asâkir'e göre Nûreddin, iffetli, az yemek yiyen, israftan ve nefsinin hoşuna gidecek zevklerden kaçınan, zorbalıktan ve kibirden uzak, onu uzaktan görenin ondaki saltanat

[1269] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 58.
[1270] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 146.
[1271] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 114.
[1272] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 274.
[1273] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 77; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 373; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 138.
[1274] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 131-132.
[1275] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 16, 22.
[1276] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 16.

heybetinden korktuğu, yakından görenlerin ise tevazusundan hayrete düştüğü, hangi koşullarda bulunursa bulunsun dili kötü sözlerden uzak, Müslüman kanı dökmekten kaçınan, askerlerinin haklarına önem veren, savaşta kararlı, okçu, güç durumlarda arkadaşlarının önüne geçen, yenilgi durumlarında onların hezimetini bertaraf eden, şehit olmayı kendisi için saadet gören bir şahsiyettir.[1277] *"İslâm öncesindeki ve zamanımıza kadar İslâm Devri'ndeki meliklerin geçmişlerini okumuş biri olarak dört büyük halifeden ve Ömer b. Abdülaziz'den beri âdil melik Nureddin'den daha ahlaklısına rastlamış değilim."* diyen İbnü'l-Esîr de, onun kendi malıyla geçinen, devletin malına el uzatmaktan kaçınan, her işinde iyi niyetli, taassuptan uzak, zahit, âdil, eli açık, hayırsever, oturma emri vermediği sürece Necmeddin Eyyûb dışında Şîrkûh dâhil hiçbir emirin huzurunda oturamayacağı kadar heybetli, buna karşı sufi ve yoksullara karşı alçakgönüllü, yoksulları kendisine en yakın kişilermiş gibi yanında oturtan, onlara bir şey verdiğinde *"Bu onların beytülmâldaki hakkıdır"* diyen, arkadaşlarının ve askerlerinin namusunu muhafaza eden, vakarlı, başkalarında bulunmayacak özelliklere sahip, daima şehit olmayı dileyen[1278] savaşta iki yay ve iki ok torbası (sadak, terkeşen) taşıyan cesur[1279] bir şahsiyet olduğunu yazmıştır. Selâhaddin'e göre Nûreddin, *"Merhameti ve yumuşaklığıyla birlikte heybetli ve kendisinden korkulan biriydi."*[1280] Ebû Şâme, onun övülmeyi sevmediği ve bu nedenle minberlerde lakaplarının anılmasını yasakladığının kendisine aktarıldığını belirtmiş,[1281] buna az gülen, ciddi bir kişi olduğunu da eklemiştir.[1282] İdeal bir şahsiyeti yansıtan bu özellikler sonraki İslâm tarihçileri ve tabakat yazarlarınca da dile getirilmiştir.[1283] Bu hususta tarihçilerin doğrudan aktardıklarının yanında Nûreddin'in yaşam öyküsüne de bakıldığında öne çıkan özelliklerinin başında tutarlılığın geldiği söylenebilir. Dolayısıyla tarihçilerin onunla ilgili bu övgülerini "yakıştırma" olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır.

Nûreddin'in karakteri kadar binicilik gibi yetenekleri de övülmüştür. İbnü'l-Esîr, onun biniciliği hakkında *"Çok kişiden duydum, ondan daha iyi ata binen birini görmediklerini söylediler. O adeta at sırtında yaratılmıştı, ne sarsılır ne kayardı."* kaydını düşmüştür. Aynı tarihçi, çevgân oyunundaki yeteneği için de *"O kürre (çevgân*

[1277] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 121, 123.
[1278] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 163-174.
[1279] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 57.
[1280] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Cilt: 39, s. 14.
[1281] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 112.
[1282] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 93.
[1283] İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, 378-379; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 533-539.

topu) ile en güzel oynayan ve ona en çok hâkim olan kişiydi. Başının üzerinde çevgânı görünmezdi. Kimi zaman topa vurur ve atını sürer, eliyle havada topa yönelir ve meydanın sonuna ulaşacak şekilde ona vururdu. Elinde çevgân görülmezdi. Çevgânı kabanının külahında oyuna hazır olsun diye bulunurdu." sözlerini kayda geçirmiştir.[1284] *"Sen, boş zaman geçsin ve eğlence olsun diye dini bir fayda söz konusu olmadan oyun oynuyorsun, atlara eziyet ediyorsun"* sözleriyle kendisini çevgân konusunda eleştiren birine Nûreddin, bizzat el yazısıyla cevap vermiş, ona gönderdiği mektupta *"Vallahi ben, eğlence olsun, boş zaman geçsin diye kürre ile oynamıyorum. Biz, uç bölgede yaşıyoruz. Düşmanın en yakın olduğu yer bizim yerimizdir. Biz oturduğumuz an savaşa çağrı vuku bulduğunda atlarımıza binip o sese cevap vermek durumundayız. Bizim için savaşın gecesi gündüzü, yazı kışı ve kuşkusuz asker için rahatlık dönemi yoktur. Biz atlarımızı idmansız bıraktığımızda ani savaş çağrısına cevap vermek için yürüme hâlleri olmuyor, atlarımız hücum ve uzaklaşma için hız kabiliyetini kaybediyor. Biz, bu oyunla onları hızları ve savaşta binicilerine itaatları konusunda idmanlı tutuyoruz. Vallahi, top oynamaktan maksadımız budur."* cevabını vermiştir.[1285]

Kâtip İmâd, kendi gözlemine dayanarak Nûreddin'in çevgân topuna vurmaya düşkün olduğunu, kimi karanlık gecelerde sahanın etrafına mumlar dikerek çevgân oynamaya devam ettiğini, Selâhaddin'in güçlü atlarla onun karşısına çıktığını, çevgânın adabını, koşullarını ve Nûreddin'le birlikte oynamayı bildiğini kaydetmiştir.[1286]

3.4. Dindarlığı

Kâtip İmâd, Nûreddin'in Allah'ın mü'min, salih ve veli kullarından olduğunu, konağının içinde ahşap bir ev yaptığını, o evde sabahlara kadar tek başına ibadet ettiğini yazmıştır.[1287] Medresesini kendisinden habersiz ve kendisi medresede yok iken ziyaret ettiği gün, çağrıldığında Nûreddin'i seccadesini sermiş, kuşluk namazı kılarken görmüştür.[1288]

İbn Asâkir, Nûreddin'in farz namazlarını cemaatle, vaktinde ve sünnetleriyle birlikte kıldığını, Kur'an-ı Kerim'i çokça okuduğunu, çok zikir ve dua ettiğini, oruç tutmaya ve

[1284] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 168-169; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 103.
[1285] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 164-165.
[1286] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 25.
[1287] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 32.
[1288] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 27.

sadaka vermeye çok düşkün olduğunu, teravih namazlarına devam ettiğini, geçmişteki hayırla anılan kişilerin hayat hikâyelerini inceleyip onların iyi özelliklerini yaşamına taşıdığını, her hâliyle âlim ve salih şahıslara benzediğini kaydetmiştir.[1289]

İbnü'l-Esîr'in Nûreddin'in hanımı Hatun'un süt çocuğu olan bir arkadaşından aktardığına göre, Nûreddin, konağında kendisine özel bir ibadet ve çalışma mekânına sahipti. Orada, işlerinin başında bulunan kişilerle görüşür, kendisine gelen mektupları inceler, namazı uzunca kılardı. Onun kendisine ait gündüz virdleri vardı. Yatsı namazını kıldığında uyuyup gece yarısında kalkar, abdestini alır, şafak vaktine kadar dua ederdi. Ardından dışarı çıkıp devletin işleri ile uğraşırdı.[1290] Aynı tarihçi, Nûreddin'in hâlinin *"O Rabbi için cesaret ve huşu içinde bulunmayı birleştirdi/Mihrapların mihraplar içinde olması ne güzeldir"* dizelerinde anlatıldığı gibi olduğunu kaydetmiş,[1291] zahitliğini özellikle vurgulamıştır. Ona göre *"Nûreddin Mahmud, zühd ile varsıllığı ve idareciliği bir arada bulundurmuş, varlığa rağmen zühdü seçmiştir; bu yönüyle Hz. Davud ve Hz. Muhammed'e benzemiş; çağında seyyidü'z-zahidin (zahidlerin efendisi) makamına çıkmıştır. Onun meclisi Allah'ın elçisi Hz. Muhammed'in Meclisi gibi hayâ ve hilm meclisiydi. O mecliste haram bulunmazdı, sadece ilim, din, salih insanların hâli konuşulurdu. Orada cihad ve düşmana yapılacak saldırılar istişare edilirdi. Nûreddin Mahmud, bütün işlerini Allah için yapacak bir dindarlığa ulaşmış, çevgân oyununu oynamayı dahi Allah yolunda cihad için yapmış; şehit olmayı çok dilemiş hatta aslanların midesinde ya da yırtıcı kuşların gagasında haşrolmayı dileyecek kadar Allah'a adanmıştır."*[1292]

Çevresindeki bilginlerden Kutbüddin en-Nisâburî[1293] Nûreddin'e, *"Kendine dikkat et. Nefsini ve İslâm'ı tehlikeye düşürme. Eğer sen bir çatışmada vurulursan bütün Müslümanlar (intikamını almak için) kılıç kuşanıp çatışmak durumunda kalır"* dediğinde *"Mahmud kimdir ki onunla ilgili böyle konuşuluyor? Benden önce ülkeyi ve*

[1289] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 123.
[1290] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 164.
[1291] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 57.
[1292] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, Cilt: 57, s. 120, 165, 166, 173.
[1293] İbnü'l-Esîr, en-Nisavî diye vermiş; Ebû Şâme, en-Neysaburî diye tashih etmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 104.)

İslâm'ı koruyan kimdi? Kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah'tı." diye cevap vermiştir.[1294]

Kaynaklar, Nûreddin'in dindarlığı üzerinde ittifak etmekle birlikte dindarlığının başlangıç noktası ve dayanağı konusunda ikna edici bir bilgi vermemektedirler. İbnü'l-Furât, kaynak belirtmeden Nûreddin'in gençlik yıllarında han ve harabelerde Mecdüddîn Muhammed Ebû Bekir İbnü'd-Dâye ve Haleplilerle birlikte içki içen bir sarhoş olduğunu ve Şia eğiliminin bulunduğunu iddia etmiştir. Ona göre mutaassıp Ehl-i Sünnet mensubu İbnü'd-Dâye ve kardeşleri, Mahmud'a Sünnîliği sevdirmişlerdir. Nûreddin, emir olunca Dâyeoğulları ve kendisiyle birlikte içen Haleplilere çok iyilikte bulunmuştur. Onlar da Nûreddin'i el-Serracin b. Düveyl es-Serrac adındaki Halepli bir arife bağlamışlardır.[1295]

İbnü'l-Furât'ın ilk kaynaklarda yer almayan söz konusu kayıtlarının, yaşamının son yıllarında gayrı müslimler arasında ve çevre ülkelerde duyulacak kadar zühde yönelen bir şahsiyet olan Nûreddin hakkında bir yakıştırma olma ihtimali bulunmaktadır. Bununla birlikte Anonim Süryânî Vekâyinâmesi, 543 (1148) Yağra yenilgisinde onun yanında müzisyenlerin ve şarkıcı kadınların bulunduğunu yazmıştır.[1296] 511 (1118) doğumlu olan Nûreddin, bu tarihte Hicrî yıla göre otuz iki, Miladî yıla göre otuz bir yaşına girmiştir.

Ebû Şâme'nin Şerefeddin el-Müstevfî'nin *Târîħu Erbil* adlı eserinden yaptığı bir alıntıya göre, el-Müntecib (Ebû Osman el-Müntecib b. Ebî Muhammed el-Buhterî) adlı bir vaiz, Erbil'e uğrayıp orada ilgi gördükten sonra Nûreddin'in yanına gitmiştir. Nûreddin, kendisine mal vermek istemiştir. Fakat el-Müntecib, Nûreddin'in haramlardan kaçınmadığını iddia ederek bu yardımı reddetmiş ve kendisini düzeltmesi için ona nasihatta bulunmuştur. Ebû Şâme, Nûreddin'in bu vaazdan etkilenerek bir değişim yaşamış olabileceğini yazmış ancak vakanın tarihini belirtmemiştir.[1297]

Elisseef, Nûreddin'in 549'den (1154) önce "Alîm", "Arîf", "Âdil" unvanlarıyla anıldığını ancak ilk iki unvanın "Adîl" unvanından önce geldiğini; o tarihten sonra ise

[1294] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 57.
[1295] İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 107. İbnü'l-Furât'ın adını andığı el-Serracin b. Düveyl es-Serrac hakkında kaynaklarda bir kayıt yoktur.
[1296] Tritton ve Gibb, s. 300.
[1297] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 112.

"Âdil" unvanının öne geçtiğini belirtmiştir. [1298] Bu durumda Nûreddin'in dindarlığı Halep emirliği devrinde biliniyor olmalıdır. Oysa Nûreddin'in 557 (1162) yılında hacca gittiği yanılgısına düşen[1299] Runciman, onun dindarlığını 552'de (1157) ağır bir hastalık geçirmesiyle ilişkilendirmeye çalışmıştır.[1300] 552 (1157) yılı, bir önceki yılda yaşanan depremlerle birlikte Nûreddin açısından bir dönüm noktasıdır. O yıl, Nûreddin için sadece hastalandığı yıl değil, aynı zamanda deprem yılıdır. Nûreddin aynı yıl kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân'ı destekleyen Halep Şiîleriyle yüzleşmek durumunda da kalmıştır.[1301] Bu vakalardan hangisinin Nûreddin'i en çok etkilediği belirsizlik taşıdığı gibi, Nûreddin'in dindarlığının bu vakalardan bağımsız gelişmesi olasılığı da söz konusudur. Kesin olan ise Safer 553'teki (Mart 1158) Cisrü'l-Haşeb vakasından itibaren Nûreddin'in yaşamında dindarlığın dikkat çekici bir boyuta ulaştığıdır.

Ebû Şâme, Nûreddin'in biyografisini yazan ancak yazdıkları günümüze ulaşmayan Nizâmiye Medreseleri âlimlerinden Ebü'l-Feth b. Ebû Hasan el-Eşterî'den konuyla ilgili ayrıntılı bir aktarımda bulunmuştur. Cisrü'l-Haşeb vakasının yılını hataen 556 (1160-1161) olarak veren el-Eşterî'ye göre, Nûreddin'in ordusu vaka sırasında dağılmış, etrafında küçük bir grup dışında kimse kalmamıştır. Nûreddin, Tel Habiş tepesinde iken bir düşman grubunun kendisine doğru geldiğini gördüğü hâlde kaçmamış, kıbleye dönüp *"Ey Kulların Rabbi! Ben, zayıf bir kulum. Sen, bana bu idareyi, bu vekâleti verdin, senin ülkeni imar ettim, kullarına öğüt verdim, bana neyi emrettin ise onlara onu emrettim, bana neyi yasakladıysan onlara onu yasakladım, aralarından münkerâtı kaldırdım, senin dinin şiarlarını diyarlarında ihya ettim. Muhakkak ki Müslümanlar yenildiler. Benim gücüm senin dinine ve Peygamberin Muhammed'e düşman olan şu kâfirleri defetmeye yetmez. Ben şu an nefsimden başka kimseye hükmedecek durumda değilim, sen zaferi onlara verirsen senin dinin ve dininin yardımcıları darmadağın olur"* diye dua etmiştir.[1302] Duanın içeriğinden anlaşıldığına göre Nûreddin, dinsel ıslahatlara bu vakadan önce başlamıştır. Bu vakadan sonra ise Nûreddin'in yaşamında dindarlığın yoğunlaştığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ne var ki İbnü'l-Adîm, "*Denmiştir ki"* ifadesiyle aktararak onun zühde yönelmesine yol açan etkeni, bu vakadan beş yıl sonra gerçekleşen 558'deki (1162) Hısnü'l-Ekrâd vakasıyla açıklamaya

[1298] Elisseeff, Cilt: 3, s. 83.
[1299] Runciman, Cilt: 2, s. 302.
[1300] Runciman, Cilt: 2, s. 310.
[1301] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 315.
[1302] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 336.

çalışmıştır. Ona göre, Nûreddin'in katledilmekten son anda kurtulduğu Hısnü'l-Ekrâd vakasından sonra, Burhaneddin el-Belhî adlı bir zahit, Nûreddin'e, *"Senin ordunun içinde günahkârlar, müzisyenler, sarhoşlar varken sen zafer mi umuyorsun?"* demiştir. Nûreddin, bu sözleri duyduğunda tövbe etmeye yemin etmiş, ipek giysileri terk etmiş, şehveti uyandıran hâllerden kaçınmış, İslâm hukukunda bulunmayan vergileri kaldırmış, fuhşuyatı yasaklamış, ülkenin zahit ve abidlerine haber gönderip Müslümanların çektikleri sıkıntıları onlara bildirmiş, onlardan dua ile yardım talep etmiştir.[1303] İlk kaynaklarda yer almayan bu bilgi doğru olsa bile 558'deki (1162) Hısnü'l-Ekrâd vakası, Nûreddin'in dindarlığının başlangıcı değil, yeni bir aşamanın başlangıcı olarak kabul edilmelidir. Aksi hâlde aktarım, kendi içinde tutarsızdır. Zira İbnü'l-Âdîm aynı aktarımda, bu vakanın yol açtığı ekonomik problemden dolayı Nûreddin'den sûfîler gibi kesimlere yönelik ödemeleri kesmesi istendiğinde onun bunu öfkeyle reddettiğine yer vermiştir.[1304]

Yaşamının sonraki evrelerinde Nûreddin'in dindarlığı ülkesinin içinde ve dışında yankı uyandıracak kadar yoğunlaşmıştır. Ramazan 559'da (1164) Hârim çevresindeki Haçlılarla savaşacak orduya askerleriyle birlikte katılma çağrısı yapılan Artuklu emiri Fahreddin Karaarslan, Nûreddin için *"O fazla namaz kılıp oruç tutmaktan elbiselerini eskitti."* demiştir.[1305] Ebû Şâme de Safer 565 (Ekim-Kasım 1169) Dimyat vakasını aktarırken Nûreddin'in geceleyin sabah namazı vakti girmeden camiye gelip sabah namazı vakti oluncaya kadar rükûda durduğunun kendisine aktarıldığını kaydetmiştir.[1306] Müverrihler, bu vaka ve bundan sonraki vakalarda dolaylı olarak Nûreddin'in velayet makamında olduğuna dair aktarımlara yer vermiş; rüyasında İslâm Peygamberi ile görüştüğüne dair menkıbeler yazmışlardır.[1307]

3.4.1. Gayri Müslim Tarihçilerin Dindarlığı İle İlgili Yaklaşımları

Gayri müslim tarihçilerin Nûreddin'le ilgili yaklaşımını şekillendiren, onun emirliğinin ilk döneminde Urfa'yı ikinci kez fethetmesidir. Bu fetihte yaşananlar, gayri müslim kaynaklarda ağıtsal bir anlatımla aktarılmış; Nûreddin'in Urfa'da demografik bir

[1303] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 342-344.
[1304] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 343-344.
[1305] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 467-468.
[1306] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 94.
[1307] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 94, s. 114.

değişim meydana getirirken[1308] Hıristiyanlarla ilgili tutumunda acımasız olduğu algısı oluşturulmuştur.[1309]

Haçlı tarihçisi William of Tyre'ye göre Nûreddin, Hıristiyanların en büyük düşmanıdır, Hıristiyanlık adı ve inancı konusunda acımasızdır. Ama katı uygulamalara sahip olsa da âdil, bilge, ihtiyatlı, uzak görüşlü ve kendi geleneği ("*batıl inancı"*) içinde Allah'tan korkan dindar bir şahsiyettir.[1310]

Ermeni tarihçi Papaz Grigor'a göre Nûreddin, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıcarslan'a (ö. 588/1192) karşı gururlu; Haçlılara karşı ise sözünde durmayan, bu yüzden Allah'ın günahkârlara verdiği cezalara çarpıtılarak ağır bir hastalığa yakalanan bir emirdir.[1311] Nûreddin'in Hıristiyanlara kimi zaman iyi davranması bile memleketlerini kolayca ele geçirmek içindir.[1312]

Nûreddin'e yönelik en ağır ithamlar ise Süryânî tarihçi Mihail'den gelmiştir. Nûreddin'in Musul ve çevresini merkezî yönetime bağladıktan sonra Hıristiyanların durumunu ağırlaştırdığını, haraçlarını artırdığını, onlara yönelik farklı yasaklar getirdiğini ve saçlarını Müslümanlarca alaya alınsınlar diye uzatmalarını istediğini belirten[1313] bu vakanüvise göre Nûreddin, saltanatı genişleyince gurura kapılmış, her yeri alabileceği düşüncesine sürüklenmiş, Hıristiyanları aşağılamıştır. Müslümanlar ise, onun Hıristiyanlara karşı tutumuyla şeriatı koruduğunu düşünmüş hatta bazıları peygamber zannedip ona yardım etmişlerdir. Nûreddin, Mısır Fâtımî Halifesini aldattığı gibi Bağdat Abbâsî Halifesini de aldatmaya çalışmış, onun halifelik makamına göz dikmiş fakat Halife, bunun farkına varmış, Bağdat'a girmesine izin vermemiştir. Nûreddin, mütedeyyin bir mü'min olarak bütün farz namazlarını kılmış, içki içmemiş, âlimlere saygı göstermiştir. Ama Müslümanlara iyi davranırken Hıristiyanlara buğzetmiştir. Musul'dan sonra Nusaybin'e geldiğinde büyük kilisenin bir kısmıyla birlikte babası ve kardeşi döneminde yapılmış bütün kiliseleri yıkmıştır.[1314] Aynı tarihçiye göre Nûreddin'in ölümü Hıristiyanlar arasında olduğu kadar kendilerine içki,

[1308] Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, Cilt: 2, s. 153-154.
[1309] Tritton ve Gibb, s. 294-298; Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 177-179; William of Tyre, Cilt: 2, s. 158-161; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 384.
[1310] William of Tyre, Cilt: 2, s. 146, 158, 394-395.
[1311] Papaz Grigor, s. 319.
[1312] Papaz Grigor, s. 304-305.
[1313] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 230.
[1314] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 231, 237.

müzik ve dansı yasakladığı Müslüman emirler tarafından da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Zira o askerlerine dini kuralları tatbik etme zorunluluğu getirmiştir. Sürekli Kur'an ve Hadis dinlemiş, kendisini peygamber olarak görmüştür; Allah'ın Hz. Musa ile konuştuğu gibi kendisiyle de konuştuğuna inanmıştır. Müslümanlar (Araplar), bu düşüncesinin hezeyan olduğunu ve onu dinden açıkça çıkardığını biliyorlardı. Ancak bazı riyâkârlar ve çıkarcılar, ona *"Biz seni Mekke'de ya da falan adamın mescidinde gördük"* diyorlar, o da bu tür sözlere büyük bir sevinçle karşılık veriyordu.[1315] Mihail'in dile getirdiği bu iddialar, hiçbir İslâm kaynağında bir söylenti olarak dahi yer almadığı gibi diğer Hıristiyan kaynaklarda da yer almamıştır.

Nûreddin'in ülkesinin bütünlüğünü sağlama çabası içinde gayri müslim unsurlara karşı tedbirler getirdiğinden kuşku yoktur. Ancak onun sıradan gayri müslimlere karşı adaleti gözetmeyecek kadar sert bir tutum içinde olduğu doğru değildir. Kanaatimizce Mihail, Nûreddin'in Hıristiyanlara karşı tutumunu bu tür gerçek dışı kayıtlarla çarpıtma yoluna gitmiştir. Diğer bir Hıristiyan tarihçi Ebü'l-Ferec ise Nûreddin hakkında Mihail'in tutumunu paylaşmamış; ölümünü anlatırken hakarette bulunmamış, ölüm döşeğindeki hekiminin bizzat çocuklarından aktararak giyiminin sade, ölüm döşeğinin bulunduğu odanın küçük ve rahatsızlık verici olduğunu aktarmakla yetinmiştir.[1316]

Modern Batılı tarihçilerin Nûreddin'in dindarlığı ile ilgili yaklaşımları farklılık arz etmektedir. Onu *"Nureddin, Hıristiyan âleminin baş düşmanı olarak öne çıkmış bulunuyordu. Bu sırada henüz yirmi dokuz yaşında bulunmakla beraber yaşından umulmaz bir maharet ve uzak görüşlülüğe sahipti. Düşmanları bile onun adalet, merhamet ve samimi dindarlık duygularına hayranlık hissediyorlardı."* sözleriyle tanıtan Runciman, *"Belki de babası kadar parlak bir hükümdar değildi fakat daha az zalim daha az hilekâr ve hiç şüphesiz insanların değerini çok daha iyi ölçebilen bir zattı."*[1317] yorumuna yer vermiş, ona yönelik övgüsüne adeta şerh düşmüş, William of Tyre ile hemen hemen aynı yaklaşımı benimsemiştir. Elisseeff, onun dindarlığını sorgulamamayı tercih etmiştir.

"Onun yaşam kodları gayet basitti, bir yanıyla Zengî'nin oğlu diğer yanıyla Peygamber'in bir takipçisiydi" diyerek Nûreddin ile ilgili özlü bir değerlendirme yapan

[1315] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 243.
[1316] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 417.
[1317] Runciman, Cilt: 2, s. 200.

Stevenson'a göre, dindarlık onun karakterinin oluşması ve anlaşılmasında önde gelen unsurdur. Motivasyon kaynağı, dinî görevini yerine getirme arzusudur. Siyasetini belirleyen de dindarlığıdır. Babası kadar yayılmacı ve büyük bir asker değildir fakat kendisini İslâm'ın ve İslâm topraklarının baş savunucusu olarak görmüş, bunu bir olan Allah için yapmıştır. Hıristiyanlarla savaşmayı da dini bir görev bilmiştir.[1318] M. G. S. Hodgson, onu Ehl-i Sünnet ideallerine uygun, örnek bir lider olmaya hevesli bir gazi, Hıristiyanların güçlerini artırmalarına karşı önlem alsa da Şeriatı bütün olarak güçlenmiş görmeyi isteyen, her şeyi halka Şeriat adına empoze eden biri olarak tanıtmıştır.[1319]

Gibb, onun Hıristiyanlara karşı kullanılacak bir mekanik yapıyı inşa etmeyi başarıp kuzeyde Anadolu Müslümanları ile savaşmasını, ihtiraslı olmasıyla açıklarken[1320] son dönem tarihçilerinden Hillenbrand ise Süryânî Mihail ile benzer bir yaklaşım içinde onun bütün dindarlığını şahsî çıkarla ilişkilendirmiş; onun İslâm tarihlerindeki portresini ulema ile kurduğunu iddia ettiği çıkar bağıyla açıklamış, bu dindar portrenin bir tarihçi tasarımı olduğu iddiasını dile getirmiştir.[1321]

3.4.2. Dinî Bağları

Nûreddin Mahmud Devriyle ilgili kaynaklar, Nûreddin'in Sünnî, zahid, hadis okumaya düşkün ve Şîa'ya karşı olduğu;[1322] Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte taassup ehli olmadığı hususlarında ittifak içinde olmuştur.[1323] İbnü'l-Esîr, onun II. Kılıcarslan'la ilişkilerini anlatırken filozofların mezhebine tabi olduğu için II. Kılıcarslan'ı tövbeye çağırdığını belirtmiştir.[1324] Aynı kaynağa göre *"Biz yolları, hırsızlardan ve soyguncular*dan *koruyoruz. Bizim dini koruyup onu ihlal etmek isteyenlerden korumamız gerekmez mi?"* diyen Nûreddin, bidatlar konusunda duyarlı bir tutuma sahiptir. Dımaşk'ta Yusuf b. Âdem olarak bilinen, zahit ve ibadetlerini düzgün yapıyor

[1318] Stevenson, s. 156, 155, 173.
[1319] M. G. S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni**, çev.: Metin Karabaşoğlu, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, Cilt: 2, s. 291.
[1320] *A History Of The Crusades,* Cilt: 1, s. 527.
[1321] Hillenbrand, s. 51, 146-165.
[1322] Abû'l-Farac, Nûreddin'in Şiîlerden nefret ettiğini yazmıştır. (Cilt: 2, s. 417.)
[1323] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120; Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 534; Nûreddin'in 19 Safer 554 (12 Mart 1159) Perşembe günü Şam Kalesi'nde, şehirdeki vakıflar ve diğer hususlarda yaptığı bir istişare toplantısında Hanefî, Şafiî, Malikî ve Hanbelî fakihlerin temsilcileri hazır bulunmuştur. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 124-125.)
[1324] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 160; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 172.

görünen ama Müşebbihe'ye[1325] yakın düşünceleri bulunan bir adamı, huzura getirmiş; eşeğe ters bindirilip tokatlanmasını ve aşağılanarak ülkede gezdirilirken "*Bu, dine bidat sokanların cezasıdır."* diye ilan edilmesini emretmiş, onu Harran'a sürmüş ve ölünceye kadar orada tutmuştur.[1326] Nûreddin, sûfileri de bidatlerden korumaya ve Ehl-i Sünnet çizgisi üzerinde tutmaya çalışmıştır.[1327]

Suriye'yi sûfilerin merkezi haline getiren[1328] Nûreddin'in adı özellikle tasavvuf ehli ile anılmıştır. Nûreddin, ülkenin her tarafında sûfîler için ribâtlar ve hankahlar inşa etmiş; onlara çok sayıda vakıf vermiş, bu vakıfları için işleyen bir idarî mekanizma oluşturmuştur. O, sûfîlerin şeyhlerine meclisinde yer vermiş, onlarla yakınlık kurmuş, onlara karşı alçakgönüllü davranmış[1329]ve pahalı hediyeler vermiştir.[1330] Dımaşk'ın Türk emirlerinden birinin görkemli köşkünde gece âlemi yaptığı ihbar edildiğinde Nûreddin, köşke el koymuş ve onu sufîler için hankah yapmıştır.[1331] Bununla birlikte Nûreddin'in sûfî olduğuna dair bir kayıt yoktur. Kaynaklar onun zahitliğini vurgulamış ama onun için "sûfî" dememiştir.

Nûreddin'in Musullu Ömer Mellâ ile ilişkisi sûfî olma olasılığını güçlendirmektedir. Kâtip İmâd'a göre, Ömer Mellâ, üzerinde basit bir elbise bulunan, cıstan yapılma tandırları ücretiyle taşıyarak geçindiği için kendisine "Mellâ (omuzlayan)" lakabı verilen, mülk edinmeyen, bununla birlikte Kur'an ahkâmı ve Hz. Peygamber'in hadisleri konusunda marifet sahibi olan bir şahsiyetti. Âlimler, fakihler, emirler ve

---

[1325] Sözlükte, "benzetmek" anlamındaki teşbîh kökünden türeyen müşebbihe kelimesi "benzetenler' demektir. Terim olarak Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzeten yahut bu sonuçları doğurduğu ileri sürülen inançları benimseyenleri ifade eder. (Yusuf Şevki Yılmaz, "Müşebbihe", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2006, Cilt: 32, s. 156.)

[1326] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 173-174.

[1327] Riyad Sâlih, s. 69.

[1328] Riyad Sâlih, s. 67.

[1329] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 171; Riyad Sâlih, s. 71-72. İbnü'l-Mustevfi, *Târîħu Erbil* adlı eserinde, Nûreddin'in Ebû Yezid el-Horasanî gibi Melamî bir şeyhe de saygı duyduğunu, bununla birlikte onu bazı hallerinden vazgeçirmeye çalıştığını kaydetmiş; "*Ebû Yezid, def eşliğinde sema gösterisi yapan ve düşük işler yaparak geçimini sağlayan bir şeyhti. Nûreddin Mahmud, bu tür işleri terk etmesi durumunda onun ve arkadaşlarının geçimini sağlama sözü vermiştir. Ancak Ebû Yezid "Allah'ın minneti, Mahmud bin Zengî'nin minnetinden evladır*" demiştir. (İbnü'l-Müstevfî el-Erbîlî, **Târîhu Erbil**, thk.: Sâmî es-Sakkār, Bağdat: Dârü'r-reşid, 1980, Cilt: 1, s. 264-265; Riyad Sâlih, s. 69.)

[1330] İbnü'l-Esîr, Mısır'dan kendisine getirilen sırmalı, süslü bir sarığın çok övüldüğünü ancak onun buna ilgi duymadığını ve konuşma devam ederken yanına gelen bir sûfîye verilmesini emrettiğini, yanındakilerin "*O, bu adama uygun değil, bunu kullanacak birine vermeli*" dediklerinde "*Ona veriniz, umut ediyorum ki ahirette ondan istifade ederim*" dediğini, sûfînin Bağdat'ta sarığı altı yüz ya da yedi yüz dinara sattığının söylendiğini ama fiyatının daha yüksek olduğunu tahmin ettiğini aktarmıştır. (*Atâbekiyye*, s. 165.)

[1331] İbn Cübeyr, s. 257.

melikler onu Musul'daki zaviyesinde ziyaret ederlerdi. Onun himmetine dâhil olur, bereketini umarlardı. Her sene Hz. Muhammed'in doğum gününde (Mevlid Kandili) halkı davet eder, Musul'un hâkimi ve şairler bu davette buluşur, Hz. Peygamber'i anarlardı. Nûreddin, onun has dostlarındandı, yanında olduğunda onunla istişare eder, uzağında olduğunda mektupla onun görüşlerini alırdı.[1332] İbn Şeddâd'a göre de Nûreddin, her yıl Ramazan ayında Şeyh Ömer Mellâ'dan iftar için bir şeyler isterdi. Ömer Mellâ da un ve diğer gıdaları onun için torbalara koyup gönderirdi. Nûreddin, iftarını onlarla açardı. Musul'a gittiğinde onsuz yemek yemezdi. Nûreddin, Musul'u kendi merkezi yönetimine bağladığında Musul Şahnesi Gümeştekin'e kadı emretmeden hiçbir şey yapmamasını, kadı ve nâiblere de Ömer Mellâ'ya danışmadan hiçbir şey yapmamalarını söylemiştir.[1333]Musul hâkimi yeğeni II. Seyfeddin Gazi'nin veziri, Abdümesih'i Ömer Mellâ'nın aracı olması üzerine affetmiştir.[1334] Buna rağmen Nûreddin'in Ömer Mellâ'nın müridi olduğuna dair bir kanıt yoktur. Nûreddin, Ömer Mellâ'nın Mevlid programlarının benzerini Suriye'de icra etmemiştir. Ömer Mellâ'nın hırsız ve yol kesicilerin daha sert cezalara çarptırılmaları yönündeki talebini de şeriatın dışına çıkamayacağı gerekçesiyle kabul etmemiştir. Musul yöresinde hırsızlık ve yol kesiciliğin artması üzerine Musul Şahnesi Gümüştekin, Ömer Mellâ'ya başvurmuş; Ömer Mellâ, Nûreddin'e mektup yazarak hırsızlık cezasının öldürülme ve çarmıha gerilme şeklinde uygulanmasını istemiştir. Nûreddin, bu mektubun arkasına yazdığı cevapta *"Allah, halkı yaratan, onların maslahatını bilen ve onlar için hukuk kuralları koyandır. Onun şeriatında halkın maslahatları eksiksiz olarak vardır. Halkın maslahatı farklı olsaydı Allah bu cezaları artırırdı. Bizim, o hukuk kuralları üzerine kural koymamıza ihtiyacımız yoktur"* cevabını vermiştir. İbn Şeddâd, bu cevap üzerine Ömer Mellâ'nın Musul ehlini topladığını, Nûreddin'in cevabını okuduğunu ve *"Siz, zahit olanın hükümdara gönderdiği mektuba bakın, bir de hükümdarın ona verdiği cevaba!"* dediğini yazmıştır.[1335]

[1332] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 111; İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 114; Riyad Sâlih, s. 67-68.
[1333] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 116.
[1334] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 113-114.
[1335] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 116; Ömer Mellâ, Musul'da Muhammed b. Abdülbaki adlı Hanbelî bir fakihi ölümcül bir şekilde dövecek kadar taassup derecesinde Hanbelî karşıtıdır; söz konusu fakihi her ne kadar darb edişi ikili arasındaki ekonomik bir sorunla ilgili olsa da konunun bu şekilde sonuçlanmasında Ömer Mellâ'nın Hanbelî karşıtlığından söz edilebilir. Nitekim, Ömer Mellâ, konuyu aktaran Hanbelî İbn Receb tarafından zahit, abid ama bidatlare meyleden biri olarak tanıtılmıştır. (İbn Receb, **eź-Źeyl ʿalâŦabaḳāti'l-Ĥanâbile**, Tahkik ve Taʿlik: Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Mekke-i

Devrin tanıklarını dinleyen İbnü'l-Esîr ve Ebû Şâme, Nûreddin'i herhangi bir tarikatın mensubu olarak değil, zahitleri ve âlimleri (fakihleri) bir araya getiren, birleştiren, onların üstünde bir makamda tasvir etmişlerdir.

İbnü'l-Esîr, Nûreddin'in sûfîlerin şeyhlerine olduğu gibi âlimlere de değer verdiğini, onları yücelttiğini, onlara saygı duyduğunu, sorunlar karşısında onları toplayıp görüşlerini dinlediğini, Horasan gibi farklı memleketlerden âlimlerin ona geldiğini, bütün din ehlinin onun yanında en üst makamda bulunduğunu; bu durumun emirlerin kıskançlığına yol açtığını aktarmıştır. Nûreddin, Şafii fakihi Kutbüddin en-Nisâburî'yi kıskanıp eleştiren bir emire, *"Eğer sen doğru konuşuyorsan onda, eksiklerini affettiren bir üstünlük vardır. O da ilim ve dindir. Fakat sen ve arkadaşlarında ise eksikler vardır ve o eksikleri affettirecek üstünlükler yoktur. Ben, iyiliklerinizin bulunmamasına rağmen kötülüklerinize tahammül ediyorum. Senin de onun iyilikleri karşısında ona tahammül etmen gerekmez mi? Vallahi ben sana uymayacağım ve eğer sen bir daha ondan bu şekilde söz edersen seni cezalandıracağım"* demiştir.[1336]

Ebû Şâme, Halep fakihi Hafız el-Muradî (Ali b. Süleyman b. Ahmed el-Muradî el-Kurtubî el-Şukurî el-Endülüsî) öldüğünde (544/1150) fakihlerin onun yerini tutacak kişi konusunda İbn Ebû Asrûn ve Kutbüddin en-Nisâbûrî etrafında iki gruba bölündüğünü, bunun üzerine Nûreddin'in fakihleri Halep Kalesi'nde topladığını, kendi adına onlarla konuşmak üzere Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'yi onların karşısına çıkardığını yazmıştır. İbnü'd-Dâye, *"Biz, medreseleri bu memlekette ancak bidatlar giderilsin, din anlaşılsın ve ilim yayılsın diye inşa ettik. Sizin aranızda cereyan eden vaka, iyi değil ve size yakışmıyor. Mevlamız Nûreddin diyor ki, biz her iki gruptan da razıyız, İbn Ebû Asrûn ve Kutbüddin en- Neysâbûrî'yi hepiniz adına kabul ediyoruz. Her birini bir medresenin başına getiriyoruz"* diye seslenmiş, fakihler arasındaki karışıklığa son vermiştir.[1337]

3.4.3. Çevresindeki Âlimler

Nûreddin'in çevresindeki âlimler, Nizâmiyye Medreseleri kökenli olup genellikle hadisçidirler ve tasavvuf yönünden ise Kuşeyrî (Ebü'l-Kāsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, ö. 465/1072) - Gazzâlî (Hüccetü'l-İslâm Ebû

Mükerreme: Mektebetü'l-ʾUbeykân, H.1425, Cilt: 1, s. 335.) Nûreddin'in Ömer Mellâ'dan Hanbelî karşıtılğı konusunda taassup ehli olmadığı muhakakktır.

[1336] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 171-172.

[1337] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 117.

Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, ö. 505/1111) çizgisindedirler. Bununla birlikte Nûreddin, çağının ulaşabildiği bütün âlimleri ile yakınlık kurmaya çalışmıştır.[1338]

Nûreddin'in Halep emirliği döneminde Şafiî medreselerinin başında bulunduğu anlaşılan Hafız el-Mûradî,[1339] Endülüs kökenlidir, 500'den (1106-1107) önce Endülüs'te doğmuş, 510 (1116-1117) yılından sonra Endülüs'ten ayrılıp Bağdat'a gelmiş, Bağdat'tan Horasan'a geçip bir süre Nisâbûr'da ikâmet etmiştir. Gazzâlî'nin öğrencilerinden Muhammed b. Yayha'dan ve Kuşeyrî'nin oğlu Ebi'l-Muzaffer Abdulmunʿem b. Kuşeyrî'den hadis dinlemiş; zahitlerden Şeyh Abdurrahman el-Ekkâf'ın[1340] sohbetlerinde bulunmuştur. 540'tan (1145-1146) sonra Dımaşk'a; oradan Hama ve Halep'e geçmiş; Halep'te İbnü'l-Acemî medresesinde ders vermiştir. Nûreddin'in çevresindeki âlimlerden İbn Asâkir'in de kendisinden hadis dinlediği el-Mûradî, Zilhicce 544'te (1150) Halep'te vefat etmiştir.[1341]

Nûreddin'in başkadılığa getirip hukuk işlerinin önemli bir bölümünü kendisine ve ailesine verdiği Kādılkudât Kemâleddin eş-Şehrezûrî, Bağdat Nizâmiyye Medresesi müderrislerinden[1342] Esa'd b. Ebî Nasr b. Ebû Fadl el-Mihennî'nin (ö. 527/1132-1133) öğrencisidir.[1343] Nûreddin'in çevresindeki diğer âlimlerden İbn Ebû Asrûn da Nizamiye Medreselerinde aynı kişiden ders almıştır.[1344]

Nûreddin'in kendisine Dımaşk Kalesi'nde vaaz kürsüsü verdiği özel vaizlerinden[1345] Kutbüddin en-Neysâbûrî de Nizâmiyye medreselerinde yetişmiş; el-Mûrâdî gibi Gazzâlî'nin öğrencilerinden Muhammed b. Yayha'dan ders almış ve Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr ile görüşmüştür.[1346]

[1338] Hanbelî mezhebindeki taasubu ile bilinen Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Nûreddin'in âlimleri ve dindarları sevdiğini ve defalarca kendisine mektup gönderdiğini belirtmiştir. (İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 210.)
[1339] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 116-117.
[1340] Yâkūt, Cilt: 4, s. 254.
[1341] Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 187-189; Sübkî, *Tabakat*, Cilt: 7, s. 224-225.
[1342] İbn Hallikân, Cilt: 1, s. 207.
[1343] İbn Hallikân, Cilt: 4, s. 241; Sübkî, *Tabakat*, Cilt: 6, s. 117.
[1344] Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 21, s. 126; İbn Hallikân, Cilt: 3, s. 53; Sübkî, *Tabakat*, Cilt: 7, s. 132.
[1345] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 110.
[1346] Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 21, s. 107; Sübkî, *Tabakat*; Cilt: 7, s. 297.

Nûreddin'in yine Dımaşk Kalesi'nde her hafta vaaz etmek üzere kendisine kürsü verdiği diğer vaizi ise Sühreverdîyye tarikatının kurucusu Şehâbeddin Sühreverdî'nin (Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî, ö. 632/1234) amcası Ebü'n-Necîb Ziyâeddin Abdülkāhir'in[1347] oğlu Abdurrahim b. Abdulkāhir b. Abdullah es-Sühreverdî'dir (ö. 567/1171-1172).[1348] Tabakat kitaplarına göre Sühreverdî'nin (Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî, ö. 632/1234) kendisi de birkaç kez Suriye'ye elçi olarak gelmiş,[1349] Yâkūp el-Hamavî'ye göre Nûreddin'le görüşmüştür.[1350]

Ebû Şâme'nin devrin tanıklarının yakınlarından yaptığı bir alıntıda, Nûreddin'in tövbe etmesini sağlayan kişi olarak adı geçen Burhan el-Belhî (Burhaneddin Muhammed Ebu'l-Hasan b. Ali el-Belhî)[1351] ise Dımaşk'taki Hanefî şeyhidir. Belhîyye, Hatunîyye ve Beranîyye medreselerinde ders vermiş, veraʿ sahibi, zahid, âlim[1352] ve vaiz bir kimsedir, ayrıca Hanbelilik ve Şia karşıtı olarak tanınmıştır.[1353]

Nûreddin, Musul'u merkezi yönetime bağlayıp orada Musul Camisi'ni inşa ettirdiğinde o camiye hatip ve fakih olarak Ebû Bekir el-Berkânî'yi atamış, onun için bir menşur yazmıştır. el-Berkânî, Gazzâlî'nin öğrencilerinden Muhammed b. Yahya'nın öğrencisidir.[1354]

Söz konusu âlimlerin biyografileri, İbnü'l-Esîr'in aktardığı II. Kılıcarslan'a yönelik tövbe çağrısı ile birlikte değerlendirildiğinde Nûreddin'in -dinî çevresini geniş tutmakla birlikte- Kuşeyrî-Gazzâlî çizgisine yakın durduğunu ya da bizzat o çizginin bir mensubu olduğunu söylemek yerinde bir tespit olacaktır.[1355]

[1347] Ebü'n-Necîb Ziyâeddin Abdülkāhir, Sühreverdiyye tarikatının kurucusu ve yeğeni Şehâbeddin Sühreverdî'nin hocasıdır. (Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbeddin", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2010, Cilt: 38, s. 41.)

[1348] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 110 ve 3 Nolu Muhakkik Notu.

[1349] Zehebî, *Siyeru ʿalâmi'n-nübelâ*, Cilt: 22, s. 373; Sübkî, *Tabakat*, Cilt: 8, s. 338.

[1350] Yâkūt, Cilt: 3, s. 290.

[1351] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 121-122.

[1352] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 215.

[1353] İbnü'l- İmâd, Cilt: 6, s. 244.

[1354] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 244.

[1355] Nûreddin'in 561/1166'da vefat eden devrin Bağdat Hanbelîlerinin şeyhi (Zehebî, S*iyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Cilt:20, s. 441.) Abdülkadir-i Geylânî ile yakın bir ilişki içinde olduğu kimi Arap tarihçilerce dile getirilse de (Sallâbî, *Zengîler*, s. 361-364.), kanaatimizce söz konusu tarihçiler bu hususta abartılı ve yanıltıcı bir tutum içindedirler. Nûreddin'in halkının çoğu Hanbelîlerden oluşan Harran'a el-Geylanî'nin

3.4.4. Hakkında Veli Algısının Oluşması

İlk kaynaklardaki bilgiler ve sonradan derlenen menkıbeler ile İslâm tarihleri ve tabakat kitaplarında Nûreddin, doğrudan veya dolaylı olarak velayet makamında gösterilmiştir. Nûreddin'le ilgili ilk kaynaklarda anlatılanlar, bir veli olarak Nûreddin portresine zemin oluşturmuş; Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi sonraki tarihçiler ise halktan derledikleri menkıbelerle o portreyi tamamlayarak tabakat kitapları için veri oluşturmuşlardır.

İbnü'l-Kalânisî'nin henüz Zilhicce 544'teki (Nisan 1150) olayları ile ilgili kaydına göre Nûreddin'in Dımaşk taraflarına gelmesinden önce Hevran, Gutâ ve Merc'de uzun

---

öğrencilerinden Esad Muhammed b. Münca b. Berekât'ı (ö. 606/1209) kadı olarak tayin ettiği (İbn Receb, Cilt:3, s. 101.), aynı şehirde Hamid b. Mahmud el-Harranî'ye bir medrese inşa ettirdiği ve söz konusu medreseyi ona tevli ettiği tabakat kitaplarında geçmektedir. (İbnül-İmâd, Cilt: 6, s. 392; İbn Receb, Cilt: 2, s. 285-290). Ancak Hamid b. Mahmud, Nûreddin'in yakın çevresi içinde değildir. Aynı tarihçilerce Nûreddin'in Haçlı istilası altındaki bölgelerden öğrenci toplayıp el-Geylânî'ye gönderdiği de (Sallâbi, *Zengîler*, s. 361.) kaynaklarda geçmemektedir. Ünlü Hanbelî âlimi 541/1147 doğumlu, Nablûslu İbn Kudâme'nin (Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullāh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî-ö. 620/1223) babası Nûreddin'in dostları arasında yer aldığı hâlde Bağdat'ta Abdulkadir-i Geylanî'nin yanına eğitim için gönderilmesi (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Cilt:22, s. 165-172; İbnü'l-İmâd, Cilt:7, s. 155-156; Abdurrezzâk el-Keylânî, **eş-Şeyh Abdulkadir el-Geylânî**, Dımaşk: Dârü'l-Kalem,1994, s. 286-287.), böyle bir çıkarıma ulaşmak için yeterli değildir. Bu dönemde bazı öğrencilerin Abdulkadir-i Geylanî'nin medresesinde eğitim gördüğü ve bunların Eyyûbîler Devri'nde Hanbelî âlimi olarak kendilerinden söz ettirdikleri bilinmekle birlikte (Sallâbî, **Şeyh Abdulkadir el-Geylânî**, Kahire: Müessesetü İkrâ, 2007, s. 103-105.), bu öğrencilerin Nûreddin tarafından özellikle toplanıp el-Geylâni'ye gönderildiği kaynaklar ve sonraki tarih kitaplarında doğrudan veya dolaylı yer almadığından doğru kabul edilmemelidir. Nûreddin'i oryantalist bakış açısıyla değerlendiren Yasser Tabbaa da İbn Receb'in anlattıklarına dayanarak ısrarlı bir şekilde Nûreddin'i Hanbelîlikle ilişkilendirmeye çalışmış, onunla devrin Abbâsî Halifesi Veziri Ebü'l-Muzaffer Avnüddîn İbn Hübeyre (ö.560/1165) arasında bağ kurmaya çalışmıştır. Tabbaa'ya göre Nûreddin, İbn Hübeyre'nin kendisine gönderdiği *el-İfsâh* kitabından etkilenmiş; söz konusu kitap, Nûreddin'in Haçlı karşıtlığı ve Sünnîliği güçlendirme esaslarına dayanan ideolojisini şekillendirmiştir. (Yasser Tabbaa, **The Transformation of İslamic Art During The Sunni Revival**, University of Washington Press: Hon Kong, 2011, s. 21.Tabbaa'nın kaynağı İbn Receb'in Nûreddin'le İbn Hübeyre'yi ilişkilendiren en önemli menkıbelerinden (İbn Receb, Cilt: 2, s. 255-258) birinin kaynağı Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'dir. Ne var ki İbn Hübeyre'nin dostu Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin anlatımında ne Nûreddin ne de İbn Receb'in adını andığı Malikî alimi ve Nûreddin'in dostu el-Eşterî'nin adı geçmektedir. (Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 169). Her iki isim de menkıbeye açıkça sonradan yerleştirilmiştir. Abbâsî Halifesi ile iyi ilişkiler içinde olmaya önem veren Nûreddin'le Halife'nin önemli veziri (Mehmet Aykaç, "İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer", **DİA,** Ankara: TDV Yayınları, 2010, 1999, Cilt:20, s. 82-88) İbn Hübeyre arasında muhtemelen yazışmalar olmuştur ancak bu yazışmalar, devrin kaynaklarının ilgisini çekecek bir niteliğe ulaşmamşıtır ve Nûreddin'in siyasetinde belirleyici değildir. Zira İbn Hübeyre'nin vezir olduğu devirde Nûreddin, Şiî Fâtımîler'in yönetimindeki Mısır'la iyi ilişkilere sahiptir. Öyle anlaşılıyor ki Hanbelîler, mezheplerinin üstünlüğünü halka kabul ettirmek için Nûreddin'in halk tarafından kabul gören şahsiyetinden istifade etmek istemiş ve bu amaca uygun hikâyeler geliştirmişlerdir. Söz konusu hikâyenin İbn Receb anlatımında hem bir Malikî âlimi Hanbelî bir alime yenilmiş hem Haçlı Seferlerine karşı savaşta yer almayan Hanbelî bir alim, Nûreddin'in yakın dostu konumuna çıkmıştır. Tabbaa ise bunu bir adım daha ileri götürerek İbn Hübeyre'yi Nûreddin'in üstadı konumuna çıkarmak istemiştir. Tabbaa'nın çabasıyla Hillenbrand'ın yine bir Hanbelî olan ve Nûreddin'in çağdaşı olmayan Ali b. Tahir es-Sülemî (ö.500/1106) arasında ideolojik bir bağ kurması (Hillenbrand, s. 102) arasındaki ilişki, üzerinde durulmaya değerdir. Kanaatimizce bu ilişkinin anlaşılması, son yıllarda Batı'da Haçlı Seferlerine karşı Müslüman direnişi hakkında oluşturulmak istenen algının anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

zamandır yağmurun yağmamasından dolayı halkın bir kısmı Hevran çevresini terk etmiştir. Nûreddin'in Baʿlebek'e ulaşmasından sonra "*takdir-i ilahiyle gökyüzü, yağmur kanallarını açmış*"tır. Zilhicce ayının üçünden itibaren yağmur yağmaya başlamış, "*sular sel misali akmış, Hevran'da kanallar dolmuş, değirmenler dönmüş, kuruyan ekinler ve diğer bitkiler yeniden yeşile dönmüş*"tür. Yağmurun Nûreddin sayesinde yağdığına inanan halk, *"Bu, onun adaletinden ve siretinin (yaşam biçiminin) güzelliğindendir"* deyip Nûreddin'e dua etmiştir.[1356]

Şuayb Peygamber'in mezarının görevlisi Şeyh Davud el-Makdisî, Nûreddin'in hazır bulunduğu bir Dârüladl oturumundan söz ederken Nûreddin'in davacıya öğüt verirken söylediği, *"Yüce Allah, Kur'an'da 'Cahiller onlara sataştıkları zaman selam deyip geçerler'*[1357] *diye buyurmuyor mu? O senin hakkında cehaletle konuşup uygun olmayan sözler söylediğinde sen de onun gibi konuşursan onun konumuna düşersin. Sen, kötülüğe kötülükle cevap vermiş olursun. Sana düşen, kötülüğe iyilikle karşılık vermektir"* sözleri karşısında *"İster bunu bir tefsir kitabında okumuş olsun ister yüce Allah bunu onun diline getirip onu konuşturmuş olsun, hak, Melik el-Âdil'in dediği gibidir"* sözlerinden hareketle Nûreddin'in kendisine Allah tarafından verilen vehbî bir bilgiye sahip olma ihtimalinden söz etmiştir.[1358]

Selâhaddin de meks[1359] vergisi konusunda amcası Şîrkûh ile Nûreddin arasındaki görüş farkını aktarırken amcası Şîrkûh'a *"Bunu (mukûs vergisinin kaldırılmasını) onun kalbine Allah ilham etmiştir. Bu konuda onun yanında ol!"* demiş,[1360] Nûreddin'in velayet makamında olduğunu dolaylı olarak ifade etmiştir.

Nûreddin'in velayet yönü sonraki eserlerde özellikle rüya motifi etrafında işlenmiştir. Ebû Şâme, Nûreddin'in, önemli bir Haçlının fidye karşılığında serbest bırakılması konusunda emirleri ile danıştıktan sonra onların görüşlerinin aksine istihare ile karar verdiğini ve Haçlının büyük bir fidye karşılığında serbest bırakıldıktan kısa bir süre

[1356] İbnü'l-Kalânisî, s. 479.
[1357] **Kur'an-ı Kerim**, Furkan Sûresi, Ayet: 63.
[1358] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 119.
[1359] Meks, geniş anlamıyla, *"hesap veya kesenek, kesinti, vergi/resim"* anlamına gelir; dar anlamıyla bir ülkedeki yerel yönetimlerin kendi bölgelerine giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprü başları, derbendler, kapanlar veya pazarlarda aldıkları duhûliye vergisini ifade eder. (Cengiz Kallek, *"Meks"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2003, Cilt: 28, s. 583.)
[1360] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 121.

sonra öldüğünü aktarmış;[1361] onun geleceği haber aldığı imasında bulunmuştur. Aynı kaynak, 565 (1169) yılı olaylarını aktarırken, Nûreddin'in imamının Hz. Peygamber'i rüyasında gördüğünü, Hz. Peygamber'in Nûreddin'e Haçlıların Dimyat kuşatmasına son verdiğini haber vermesini söylediğini, kendisine anlatılanlara dayanarak yazmıştır.[1362] Bu vaka Sıbt İbnü'l-Cevzî'de farklı bir biçimde aktarılmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'deki anlatımda, Nûreddin, Dimyat vakası sırasında Dımaşk Kalesi'ndeki Ebû Derdâ Mescidi'nde inzivaya çekilmiş, yirmi gün boyunca oruç tutup iftarını sadece su ile açmış, nihayetinde zayıflamaktan neredeyse ölecek duruma düşmüş ama kimse cesaret edip onu bundan vazgeçirememiştir. Nihayet devletin ileri gelenleri ona namaz kıldıran ve Kur'an okuyan imamı Yahya Derir'e gitmişler, ondan Nûreddin'le konuşmasını istemişlerdir. Yahya Derir, o gece İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'i rüyasında görmüş, ona Haçlıların Dimyat'tan çekildiğini haber vermiştir.[1363] İbn Şedâd ise Nûreddin'in 566 (1170) yılında Musul'u merkezî yönetime bağladıktan sonra oradan ayrılmasını, onun rüyasında Hz. Peygamberi görüp ondan emir almasına bağlamıştır. Onun anlatımına göre Hz. Peygamber rüyada Nûreddin'e *"Sen kendi beldene geldin ve onda kalma hoşuna gitti. Sen, cihadı ve düşmanla savaşmayı terk ettin!"* demiş, Nûreddin rüyasından uyanınca kimseye haber vermeden Musul'dan ayrılmış, onunla Musul'dan ayrılacak olanlar ancak yolda ona katılabilmişlerdir.[1364] İbnü'l-Adîm'in Rakka kadısı Şihabüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. Ebû Müslim'den yaptığı alıntıda da rüya motifi bulunmaktadır. Ancak bu sefer rüyada Nûreddin'e emir gönderen Hz. Peygamber değil, Hz. Ali Meşhedi'nin hizmetinde bulunan İranlı Binar üzerinden Hz. Ali'dir. Hz. Ali, oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'le hizmetlinin rüyasına gelmiş ve ona Nûreddin'e gidip babasının mezarını meşhedden taşımasını iletmesini talep etmiştir. Bunun üzerine şahıs, haberi aktaran Rakka kadısının dedesine gitmiş, o da rüyayı mektupla Nûreddin'e bildirmiş, Nûreddin babası Zengî'nin mezarını meşhedden taşımıştır.[1365]

İbnü'l-Esîr, Nûreddin'in Kudüs'ün fethedileceğini bilmesiyle keramet sahibi olduğuna inanırken[1366] Nûreddin'in veli portresi, zühd, ilham, gaybın sırrına ermek, keramet ve

[1361] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 105-106.
[1362] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 94.
[1363] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım:1, s. 317-318.
[1364] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 114.
[1365] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 3857.
[1366] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 158.

duanın kabulü motifleriyle somut olarak Kâtip İmâd tarafından çizilmiştir. Kâtip İmâd'a göre Nûreddin, Allah'tan ilham alan, abidlerin en zahidi, zahitlerin en abidi, seçkin bir muttaki olarak Allah'ın pâk velilerindendir. Nûreddin, gaybın sırrına ermiş, keramet olarak Kudüs'ün fethini bilmiştir. Yüce Allah'ın Kudüs'ün fethi konusunda onun ölümünden sonra da olsa duasını kabul etmiştir.[1367]

İlk ve hemen sonraki kaynaklarda yer almayan ve yine rüya motifli bir hikâye ise Nûreddin'in velayetiyle ilgili halkın kanaatini yansıtan en önemli anlatıdır: 11/18. yüzyıl tarihçilerinden İbnü'l-İmad'ın *Şezerâtü'z-zeheb* adlı eserinde, 8/14. yüzyıl tarihçilerinden el-Matarî'nin (Ebû Abdullah Muhammed el-Matarî) *Tarihû'l-Medine* adlı eserinden yaptığı alıntıya göre, Nûreddin'in bir gecede üç kez rüyasına gelen Hz. Peygamber her seferinde ona, *"Beni bu iki adamdan kurtar"* demiştir. Nûreddin, vezirini uyandırıp rüyasını anlatır, vezir ona bunun Medine'de kendisi dışında kimsenin halledemeyeceği bir problem olduğunu söyler. Bunun üzerine Nûreddin derhal bin atlıyla yola çıkıp Medine'ye gider, rüyada kendisine tarif edilen Endülüslü iki adamı bütün Medine halkını huzuruna çağırarak tespit eder, onların boynunu vurur, cesedini yaktırır, sonra Allah'ın bu velisi (Nûreddin) Medine'nin etrafını surlarla çevirir.[1368]

Hikâye, 10/16. yüzyıl Mısır tarihçilerinden İbn İyâs'ın *Bedâiu'z-zühûr* adlı eserinde yine rüya motifiyle aktarılmış ancak o anlatımda iki Endülüslüden değil, Rafizî bir adamdan söz edilmiş ve adam, boynu vurularak değil, çarmıha gerilerek öldürülmüştür. İbn İyâs, söz konusu hikâyenin sahihliği için "meşhur" demekle yetinmiştir.[1369]

Asırdan asra aktarılırken değişen, kurgu ürünü olduğundan kuşku duymadığımız bu anlatı, Nûreddin'in İslâm'a yönelik hizmetinin halk tarafından basit bir hikâye kalıbı içinde nasıl algılandığının anlaşılması açısından önemli kabul edilebilir. Kanaatimizce halk, onu Hz. Peygamber'in cesedini kurtaracak kadar büyük bir gazi olarak görmüş ve buna uygun hikâyeler kurgulamıştır.

[1367] Ebû Şâme, Cilt: 3, s. 253-254.
[1368] İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 380-381; Bahattin Kök, bu menkıbeyi nazma aktarmış ve yayımlamıştır. (Bahattin Kök, **İvedi Çağrı**, Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık, 2017.)
[1369] İbn İyâs, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 241; İbn İyâs, aynı yerde, Nûreddin'in sufîlerin *Revdu'r-Reyhân* adlı eserinde kırk evliyadan sayıldığını da yazmıştır.

Nûreddin'le ilgili rüya motifine Hızır motifini de ekleyen[1370] Sıbt İbnü'l-Cevzî ise vefatını anarken halktan derlediği menkıbelerle Nûreddin için tam olarak bir derviş-veli hükümdar portresi oluşturmuştur. Onun çizdiği portrede zahit, abid bir şahsiyet olarak Nûreddin, Hz. Hızır'la görüşmüş; ondan velayet müjdesi almış; kendi elleriyle ürettiği tahta kaşık gibi ürünleri satıp ondan elde ettiği geliri yoksullara dağıtmıştır. Bu ürünler onun vefatından yaklaşık yetmiş beş yıl sonra bile Dımaşk'ta evlerde bulunmuştur.[1371]

Nûreddin'in velayetine olan inanç, türbesinin de kutsanmasına ve bir dua yeri olarak seçilmesine yol açmıştır. Ebû Şâme, *"Onun mezarının başında yapılan duanın kabul olunduğunu tecrübe ettim."*[1372] derken İbn Hallikân, *"Ben, Şam ehlinden bir gruptan işittim; dediler ki onun türbesinin başında yapılan dua kabul olur. Ben denedim ve doğru olduğunu gördüm"* demiştir.[1373]

[1370] Sıbt İbnü'l-Cevzî, "*Harranlı sâlih bir adam*" üzerinden Şeyh Hayyât b. el-Harranî'ye dayandırdığı (ö. 581/1185-1186) ayrıntılı bir hikâyede Hayyât, Nûreddin'e çıktığı makamı nasıl elde ettiğini sormuş, o da Hızır'ın kendisine görünerek "*Allah, sana dünyayı verdi; sen, onunla ahireti satın aldın.*" demiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 314-316.).
[1371] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 305-323.
[1372] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 138.
[1373] İbn Hallikân, Cilt: 5, s. 187.

4. BÖLÜM: DEVLETİNİN EL DEĞİŞTİRMESİ

4.1. Oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in Yerine Seçilmesi

İbnü'l-Esîr'e göre, Nûreddin, kendisiyle buluşmamak için Haçlılarla savaşı ağırdan alan Selâhaddin'i azletmek üzere Mısır'a gitmeyi tasarlamaktaydı. Suriye'nin idaresini Musul hâkimi olan yeğeni II. Seyfeddin Gazi'ye bırakıp Musul, el-Cezire ve Diyarbakır'dan zahirde cihada, gerçekte Mısır için çağırdığı askerlerle Mısır'a hareket edecektir ancak ömrü buna yetmemiştir.[1374]

İbn Şeddâd'ın bizzat kendisiden aktardığına göre Selâhaddin'in Nûreddin'in Mısır'a gelme planından haberi vardır. Selâhaddin'in istişaresindeki arkadaşları, Nûreddin'in bu planını gerçekleştirmesi durumunda ona karşı koymayı teklif etmişlerdir. Ancak Selâhaddin, tek başına buna muhalefet etmiş ve bu konuda bir söz söylenmesini istememiştir. Yine de bu husus, Nûreddin'in vefat haberi Mısır'a ulaşıncaya kadar Selâhaddin ve arkadaşları arasında tartışılmaya devam edilmiştir.[1375]

Süryânî Mihail'e göre Nûreddin'in ölümü, Hıristiyanlar arasında olduğu kadar kendilerine içki, müzik ve dansı yasakladığı Müslüman emirler tarafından da büyük bir sevinçle karşılanmıştır.[1376] Kâtip İmâd'a göre de Musul hâkimi yeğeni II. Seyfeddin Gazi, amcasının ölümünü sevinçle karşılamış; münadileri, içkinin açıkça içilmesinin serbest bırakıldığını duyurmuşlardır.[1377] Ebû Şâme de, münadinin elinde içki küpü ve içki kadehi olduğu hâlde duyuruyu yaptığının bununla birlikte Musul'da şarkılar söylenip eğlence düzenlendiğinin söylendiğini yazmıştır.[1378]

Nûreddin, vefat ettiğinde ardında erkek çocuğu olarak sadece on bir yaşındaki[1379] el-Melikü's-Sâlih İsmâil'i bırakmıştır. el-Melikü's-Sâlih İsmâil, Nûreddin'in konumunun tabii mirasçısıdır. Bununla birlikte Nûreddin'in kendisinden sonra onu vasiyet edip

[1374] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 122; *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 56, 59. Sonraki tarihçiler de, bu görüşü benzer ifadelerle tekrarlamışlardır. (Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 134; İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 264.)
[1375] İbn Şeddâd, s. 88; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 203.
[1376] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 243.
[1377] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 36-37.
[1378] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 214. İbn Kādî Şühbe de II. Seyfeddin Gazi ile ilgili bu kaynaklardaki bilgileri aktarmıştır. (vr. 186.) Süryânî Ebü'l-Ferec, bu bilgilere II. Seyfeddin Gazi'nin herkese kendi hesabına (masrafları emir tarafından karşılanmak üzere) eğlenebilecekleri ilanının yapıldığını eklemiştir. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 417.) Bu yöndeki bilgiler, sonraki tarihlerde de ifade edilmiştir. (İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 265; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 120.)
[1379] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 58, İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 359.

etmediği bilinmemektedir.[1380] Tahta varis olabilecek diğer iki kişi, Musul Atabegi II. Seyfeddin Gazi ve Sincar sahibi II. İmâdüddin Zengî'dir. İkisi de Nûreddin'in kızlarıyla evlidir. Ancak ikisinin de Dımaşk'taki yöneticilerle ilişkileri sınırlıdır. II. Seyfeddin Gazi, devlet idaresinde ve günlük yaşamında Nûreddin'in benimsemiş olduğu düşünce tarzından bir hayli uzaktır; Haçlılarla mücadele ideali yoktur, yönetimi Nûreddin'in aksine vezirlere bırakmıştır; kuşlara ve eğlenceye düşkündür.[1381] Nûreddin'in bir idarecisi olmaktan öte, devrin Bağdat sahasındaki idarecilerinden birine benzemektedir, siyasetteki dikkati dışarıya dönük olmaktan ziyade içeriye dönüktür.

Sincar sahibi II. İmâdüddin Zengî ise Nûreddin tarafından çok sevilip değer görse de Kutbüddin Mevdûd'un büyük oğlu olmasına rağmen, Musul'daki iç siyaset yapılanması içinde mağdur edilmiş, dışlanmış ve yerine kardeşi II. Seyfeddin Gazi atabeg seçilmiştir. Bu mağduriyet, İmâdüddin'i Zengî ailesi ile birlikte hareket etme hususunda etkilemiş olmalıdır. Bununla birlikte İmâdüddin, idealler bakımından kayınbabası Nûreddin'e, dolayısıyla Selâhaddin'e daha yakındır. Zengî mirasının bu ailede kalmasını isteyenler, onun bu yakınlığından hep rahatsız olup devleti nihayetinde Selâhaddin'e teslim edeceğine inanmışlardır. Dımaşk bürokrasisi Nûreddin'in yerine on bir yaşındaki oğlu Sâlih İsmâil'i getirmeye karar vermiş, henüz defin gerçekleşmeden Sâlih İsmâil, el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Feth İsmail adıyla,[1382] Tacüddevle Tutuş (ö.488/1095) Devri'nden kalma bir tahta oturtulmuştur. Defin işlemi bittikten sonra devletin ileri gelenlerinden Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî, Nûreddin'in en önemli yardımcılarından Cemâleddîn Reyhân, Hazinedâr Şeyh İsmail, Emînü'l-Amâl Ebû Sâlih el-Adl b. el-Acemî ve Mukaddemü'l-asker Emîr Şemseddin Muhammed İbnü'l-Mukaddem, birlikte hareket etme hususunda yemin etmişlerdir.[1383] el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in terbiyesini Emir Şemseddin Muhammed İbnü'l-Mukaddem

[1380] İbn Şeddâd'a göre Nûreddin, onun kendisinden sonra seçilmesini istemiştir. (İbn Şeddâd, s. 91, 92.) Zehebî, Devâdârî ve İbnü'l-İmâd gibi tarihçiler de bu görüşü aktarmışlardır. (Zehebî, *el-İber*, Cilt: 3, s. 73; Devâdârî, Cilt: 7, s. 43; İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 426.)

[1381] II. Seyfeddin Gazi, Selâhaddîn-i Eyyûbî karşılaştığı Halep ile Dımaşk arasındaki savaş alanı Tel Sultan'a kuşlarını ve iddialara göre yüze yakın kadın şarkıcı da götürmüştür. Selâhaddin, II. Seyfeddin Gazi'nin hükümdâr çadırını ele geçirince kuşlarını onun ardından göndermiş, onu kınama amacıyla *"Bunlarla eğlenmekle kal! Bunlar senin için savaşmaktan lezzetlidir."* demiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 263; İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 271-272.)

[1382] İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 426, Zehebî, *el-İber*, Cilt: 3, s. 73.

[1383] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 32; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 208. Şemseddin Muhammed İbnü'l-Mukaddem Abdülmelik, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin en önemli emirleri arasında yer almış, Zilhicce 583'te (Şubat 1188) Mekke'de Iraklılar tarafından öldürülmüştür. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 162-163.)

üstlenmiş,[1384] onun atabegi olmuş;[1385] vezirliğe ise Halid el-Kayserânî henüz Mısır'dan dönmediğinden[1386] Ebû Sâlih el-Adl İbnü'l-Acemî getirilmiştir.[1387] Durum, aynı gün Selâhaddin'e bir mektupla bildirilmiştir.[1388]

Dımaşk'ta devlet başsız bırakılmamışsa da istikrar sağlanamamıştır. Kâtip İmâd, bunun sorumluluğunu Vezir Ebû Sâlih el-Adl İbnü'l-Acemî'ye yüklemiş, onu hazine harcamaları ve diğer hususlarda keyfi davranmakla itham etmiştir.[1389] İbn Ebû Tayy'a göre de Dımaşk'ta Nûreddin'in kaldırdığı vergiler geri getirilmiş, yasakladığı haramlar serbest olmuştur.[1390] İbn Şeddâd'a göre ise el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in etrafındakilerin birliği bozulmuş, önlemleri işlevsizleşmiş, birbirlerinden korkmaya ve birbirlerini tutuklamaya başlamış; geriye kalanlar da korku içinde kalmıştır. Bu yüzden halk, bir çocuğun sultan olmasından rahatsızlık duymuştur.[1391] Nûreddin'in liderliği etrafında buluşan bürokrasi, kaybına hazırlıksız yakalanmış, kılavuzunu kaybetmiş bir topluluk olarak şaşkınlık içinde, onun etrafında buluşmadan önceki alışkanlıklarına dönmüştür.

Dımaşk'taki yeni durumun devlet için parçalanmaya yol açmadan istikrara kavuşması için Musul, Halep ve Mısır'ın el-Melikü's-Sâlih İsmâil'i tanıması gerekmekteydi. Özellikle Mısır ve Musul'un itaat arz etmesi önemliydi. Zira Mısır'da bulunan Selâhaddin, devletin büyük bir kısmına hükmetmekteydi. Musul'un etkinlik alanı Nûreddin tarafından küçültülmüş ise de atabegliğin kurulduğu başkent olarak orada Zengî ailesinden taht iddiasında bulunabilecek II. Seyfeddin Gazi bulunmaktaydı. Onun itaat arz etmemesi durumunda Zengî ailesinde bölünme kaçınılmaz olacaktı.

Selâhaddin, Mısır'da el-Melikü's-Sâlih İsmâil adına hutbe okutmuş, dinar bastırmış; ona taziye ve kutlamasını Kādî el-Fâzıl'ın kaleme aldığı bir mektupla bildirirken onun

[1384] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 58; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 208.
[1385] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 265; İbn Kādî Şühbe, vr.186.
[1386] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 360.
[1387] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 36.
[1388] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 32.
[1389] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 36; İbnü'l-Esîr, Kâtip İmâd'ın bu kayıtlarına rağmen yönetimin İbnü'l-Mukaddem'de olduğunu yazmıştır. (*el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 58.)
[1390] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 225. Sonraki tarihçiler de bunu dile getirmişlerdir. (İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 265.)
[1391] İbn Şeddâd, s. 92.

adının yazılı olduğu dinarlardan göndermiş, işleri babasının zamanında olduğu gibi yürüteceğinin sözünü vermiş, ona itaatini arz etmiştir.[1392]

Nûreddin'in zahirde cihad, gerçekte Mısır için yanına çağırdığı II. Seyfeddin Gazi ve Hadım Sadeddin Gümüştekin[1393] komutasındaki Musul ordusu, onun vefat haberini yolda öğrenmiştir. İbn Kesîr'in *"içki içmesin, fuhuşatta bulunmasın ve oyunlara dalmasın diye Nûreddin tarafından II. Seyfeddin Gazi için Musul'da gözetleyici olarak görevlendirilen"* sözleri ile Musul'daki görevini, Nûreddin'in önem verdiği ahlakî değerler etrafında ifade ettiği[1394] Gümüştekin, haberi duyunca bir süvari grubuyla Halep'e kaçmış,[1395] II. Seyfeddin Gazi ise Nusaybin'den başlayarak Harran, Urfa, Cizre, Rakka ve Suruc'u ele geçirmiş, Caʿber Kalesi hariç bütün el-Cezire bölgesine hâkim olmuştur. Sivas'ta bulunan Abdülmesih de şehri terk edip II. Seyfeddin Gazi ile buluşmuş,[1396] ona Suriye'ye gitmeyi tavsiye etmişse de emirlerinden Zülfendâr olarak bilinen Emîr-i Ahur İzzeddin Mahmud'un *"Babana ait beldelerin çoğunu ele geçirdin, geri dönersen daha iyi edersin."* sözlerine uyup Musul'a geri dönmüştür.[1397] Süryânî Mihail'e göre II. Seyfeddin Gazi, ele geçirdiği bu yerlerde Musul'da olduğu gibi içkinin açıkça içilmesini serbest bırakmış, Nusaybin'de amcası Nûreddin tarafından mescide konan *"Kanunlar Taşını"* kırmış; onun koyduğu kanunları iptal etmiştir.[1398]

Halep, Sâlih İsmail'in sünnet haberi ile birlikte Nûreddin'in vefat haberini güvercin postasıyla almıştır. Nûreddin'in Halep nâibi Şemseddin Ali İbnü'd-Dâye, hasta olduğundan Nûreddin'in azatlı kölesi Kale Valisi Hadım Cemalüddîn Şazbaht el-Hadım el-Hindî, emirleri toplamıştır. Önce Sâlih İsmail'in sünnet haberini duyurup Halep'i babasına ait bildikleri gibi ona ait de bileceklerine dair onlardan söz alan Şazbaht, ardından Nûreddin'in vefat haberini duyurmuş, emirler de sözlerinde durmuşlardır. Bununla birlikte Seyfeddin Gazi'nin Haleb'i ele geçireceği endişesi şehre hâkim olmuştur. Bunun üzerine Şemseddin İbnü'd-Dâye, el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in Halep'e

[1392] Mualli Abdüsselam, s. 123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 58; *Atâbekiyye*, s. 162; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 417; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 135; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 120, İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 297.
[1393] Süryânî Ebü'l-Ferec, kendisinden Harem ağası Sadeddin olarak söz etmiştir. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 418.)
[1394] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 265.
[1395] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 360.
[1396] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 75; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 298.
[1397] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 59; *Atâbekiyye*, s. 175. Zengî ailesine olayların sorumluluğunu yüklemekten kaçınan İbnü'l-Esîr, II. Seyfeddin Gazi'nin bu süreçteki hatalarını Zülfendâr'a; Halep'te Nûreddin'in idealleri ve devleti yönetim tarzıyla uyuşmayan tutumları ise Gümüştekin'e bağlamıştır.
[1398] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 245.

gelmesini istemiş ancak Dımaşk'taki idareciler onun Halep'te İbnü'd-Dâye'nin tahakkümü altına gireceğini düşünüp bu isteği geri çevirmişler; Halep'teki hazineleri denetlemek ve el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in mührünü götürmek üzere oraya Müeyyid b. Amîd, Osman b. Zerdık ve Hemâmeddin'i göndermişlerdir.[1399] Ancak buna rağmen Halep'te durum kontrol altına alınamamıştır.

II. Seyfeddin Gazi'nin, el-Melikü's-Sâlih İsmâil'e itaat arz etmemesi, sadece Musul ve eski alanını da aşan el-Cezire bölgesinin elden çıkmasına yol açmakla kalmamış; Halep'i de tehlikeye düşürmüş, Dımaşk'ın kendisini güvende hissetmesini engellemiştir.

Devletin başkenti Dımaşk, eyaletlerin itaat problemi ile uğraşırken Kudüs Haçlı Kralı Amaury, Nûreddin'in ölümünü fırsat bilerek Banyas civarına kadar gelmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre İbnü'l-Mukaddem, Dımaşk'ta yanında bulunan askerlerle birlikte Banyas'a doğru yola çıkmış, onları II. Seyfeddin Gazi ve Selâhaddîn-i Eyyûbi ile korkutmaya çalışmıştır. Haçlılar, onun *"Selâhaddin, Nûreddin ile buluşmaktan korkardı. Şimdi böyle bir korku yok. Onu ülkenize saldırmaya çağırırsak reddetmez."* şeklindeki tehdidini ciddiye almış ve Dımaşk'ta bulunan Haçlı esirlerini serbest bırakması şartı ile onunla anlaşmışlardır.[1400] Böylelikle Nûreddin'in Dımaşk'ı ele geçirdiği günden beri orada esir tuttuğu Haçlılar serbest bırakılmıştır.[1401] Haçlı tarihçi Willam of Tyre de Kral Amaury'nin Hıristiyanların en büyük düşmanı Nûreddin'in vefatını duyar duymaz krallığın bütün kuvvetleri ile birlikte Banyas civarına gidip kaleyi kuşattığını yazmıştır. Ancak ona göre Amaury'ye anlaşma teklif eden Nûreddin'in dul hanımıdır. Nûreddin'in hanımı, Amaury'ye geri dönmesi durumunda ona büyük miktarda para vermeyi vaat etmiş, ne var ki Amaury, daha çok para umuduna kapılarak kuşatmayı elli gün sürdürmüştür. Nihayetinde Nûreddin'in hanımının verdiği paraya ek olarak yirmi Haçlı esirini serbest bırakmayı kabul etmesiyle Amaury, daha sonra dönmek üzere kuşatmayı kaldırmıştır. Amaury'nin kuşatmayı kaldırmasında hastalanmasının da etkisi olmuştur.[1402] İslam kaynaklarında Nûreddin'in hanımlarının böyle bir siyasî girişim

[1399] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 359-360; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 298.
[1400] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 69; İbn Haldûn, vakayı kaynak belirtmeden özetle yazmıştır. (Cilt: 5, s. 298-299.)
[1401] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 249.
[1402] William of Tyre, Cilt: 2, s. 394-395. Ebü'l-Ferec, Suriyelilerin Selâhaddin'den korkarak Amaury'le sulh yapmayı kabul ettiklerini ve ona vergi vermeyi taahhüt ettiklerini iddia etmiştir. (Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 413.) Süryânî Mihail'e göre ise Suriyeliler geçmişte olduğu gibi Amaury'ye vergi (cizye) vermeyi

içinde bulunduğuyla ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Willam of Tyre, Haçlılarda kralın ölümünden sonra -varisinin küçük olması durumunda- kraliçenin ülke yönetimini ele geçirmesinden hareketle Dımaşk elçisini Nûreddin'in hanımının elçisi olarak kayda geçmiş olma ihtimali söz konusudur. Ancak bu ayrıntı, Dımaşk'ın kendisini Haçlılara karşı korumaktan aciz kaldığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Banyas'taki anlaşmayı haber alan Selâhaddin, bu anlaşmayı yadırgamış, el-Melikü's-Sâlih İsmâil ve Dımaşk yönetimini ayıplamış, onlara el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in ülkesinde gözünün olmadığını ve Haçlılarla savaşmaya hazır olduğunu haber vermiştir.[1403] Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî'nin ülkenin yönetiminde Selâhaddin'in görüşünün alınması teklifi İbnü'l-Mukaddem ve diğer emirler tarafından henüz el-Melikü's-Sâlih İsmâil tahta otururken reddedilmiştir.[1404] İbnü'l-Esîr'e göre Dımaşk emirleri, Seyfeddin Gazi ve Selâhaddin'in Suriye'ye geçip Dımaşk'ı ellerinden almalarından korktukları için böyle bir anlaşmaya razı olmuşlardır.[1405] Böyle bir ihtimal söz konusu olsa bile Dımaşk'ın Haçlılarla anlaşması, Selâhaddin'in Dımaşk'a doğru yola çıkmasını geciktirmemiş aksine onun Dımaşk'a müdahalesi için meşruiyet zemini oluşturmuştur.

Amaury, 9 Zilhicce 569'da (11 Temmuz 1174) ölmüştür.[1406] Amaury'nin ölümünden haberi olmayan Sicilya Kralı II. Guilaume, Lecce Kontu Tankred'in kumandasında iki yüz seksen dört[1407] gemilik bir deniz filosunu İskenderiye üzerine göndermiş; bu filo, 25 Temmuz 1174'te İskenderiye önlerine gelmiş ve şehri kuşatmıştır.[1408] İskenderiye'deki askerler iktâlarında olduklarından, ilk aşamada şehri halk savunmuştur. İktâlardaki askerlerin şehre gelmesi ve Selâhaddin'in yardıma gelme haberinin şehre ulaşması üzerine savunmayı hücuma dönüştüren İskenderiyeliler, Sicilya askerlerini ağır bir

---

teklif etmişlerdir. Amaury, onlarla anlaşmak istememiş, onlara karşı savaş hazırlığı yapmıştır ancak ölümünün yaklaştığını anlayınca acele edip Dımaşklılardan altın almış ve onlarla sulh yapmıştır. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 244.)

[1403] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 60; İbn Kādî Şühbe, vr.186.

[1404] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 58; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 297.

[1405] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 60. Runciman, Dımaşk'ın Haçlılara Selâhaddin'e karşı ittifak sözü verdiğini yazmışsa da (Cilt: 2, s. 333) kaynaklarda böyle bir ayrıntı bulunmamaktadır. Dımaşk'ın o günlerde Selâhaddin'e karşı bu ölçüde bir önlem alması, gerçeklikle uyuşmadığı gibi Dımaşk'ın meşruiyetini de tehlikeye düşürürdü.

[1406] Mualli Abdüsselam, s. 124; Runciman, Cilt: 2, s. 333.

[1407] İbn Şeddâd'a göre büyük ve küçük gemilerin toplamı 600'dür. (s. 90-91. Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 220-221.)

[1408] Runciman, Cilt: 2, s. 337; İbn Şeddâd'a göre büyük ve küçük gemilerin toplamı 600, bunlardaki askerlerin sayısı ise otuz bindir. (s. 90-91.)

yenilgiye uğratmışlardır. Filodaki otuz bin[1409] askerin önemli bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, diğerlerinin de çoğu boğulmuştur.[1410]

Selâhaddin, Sicilyalılara karşı bu zaferinden sonra, Muharrem 570'te (Ağustos 1174) Yukarı Mısır'da el-Kenz adında birinin isyanı ile meşgul olmak durumunda kalmıştır.[1411]

Selâhaddin, Mısır'da dış ve iç düşmanlarına karşı zafer kazanırken Halep nâibi İbnü'd-Daye, II. Seyfeddin Gazi'nin şehri ele geçirebileceğini öne sürerek Sâlih İsmail'in Halep'e gelmesinde ısrarcı olmuş, onu Halep'e getirmek üzere Gümüştekin'i Dımaşk'a yollamıştır. Gümüştekin Dımaşk'a yaklaştığında İbnü'l-Mukaddem, üzerine asker sevk edip onu mağlup etmiş, yanındaki mallara da el koymuştur. Gümüştekin, Halep'e dönmüşse de, Dımaşk'taki emirler el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in Halep'e yerleşmesini daha uygun görmüş, İbnü'd-Daye'den el-Melikü's-Sâlih İsmâil'i götürmek üzere Gümüştekin'i Dımaşk'a göndermesini talep etmişlerdir. el-Melikü's-Sâlih İsmâil, kendisini götürmeye gelen Gümüştekin'le birlikte Dımaşk'tan ayrılmış, 2 Muharrem/3 Ağustos 1174'te Halep'e varmıştır. Gümüştekin, kendilerini karşılayan şehrin reisi, ahdasların başı Şiîlerin lideri Ebü'l-Fadl b. el-Haşşab'ı tutuklayıp öldürmüş;[1412] ed-Daye'nin üç oğlu divan işlerini elinde bulunduran ve orduya bakan Şemseddin Ali, şehrin şahnesi Bedredddin Hasan ve Sabukuddin Osman'ı tutuklamış; Nûreddin Devri'nin önemli idarecilerini bu tür uygulamalarla tasfiye ederek Halep'te idareyi ele geçirmiştir.[1413]

[1409] İbn Şeddâd, s. 90.

[1410] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 63-64.

[1411] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 64-65; Ebû Şâme, Cilt:2, s. 221-222; *Zehebî*, *el-İber*, Cilt: 3, s. 61-62; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 135; İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 267.

[1412] İbn Ebû Tayy'a göre, İbn Haşşâb, Kutb İbnü'l-Acemî Ebû Sâlih İbn Eminüddevle Cürdik tarafından el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in yüzüğü kendisine gösterilerek evden çıkarılmış ve öldürülmüştür. (s. 218.)

[1413] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 10, s. 65; İbn Şeddâd, s. 92; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 215-216; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 299; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 120. Kaynaklardaki aktarımlara bakılırsa Halep'teki durum oldukça karışıktır. Halep'te Sünnîler ve Şiîler olmak üzere iki parti vardır. Şiîlerin başı, şehrin ve ahdasların reisi Ebü'l-Fadl b. el-Haşşab'dır. Sünnîlerin başı ise Ehl-i Sünnet taasubu ile bilinen Dâyeoğullarıdır. Nûreddin'in süt kardeşi Mecdüddin'in anne bir kardeşleri olan Dâyeoğulları, Mecdüddin'in vefatından sonra Halep'teki etkinliklerini devam ettirmekteydiler. Halep'in kendisi gibi çevresindeki yerleşimlerden Şeyzer, Caʿber, Tel Bâşir, Hârim, Antep, Azzâz ve başka yerler ellerindeydi. Gümüştekin, şehre geldiğinde Halep idaresinin başındaki Şemseddin Ali İbnü'd-Dâye, hasta idi, olaylara müdahale edemiyordu. Kâtip İmâd'a göre dehadan yoksun Sabukuddin Osman, ilkin Gümüştekin'le işbirliği yapmıştır. (*Sene'l-Berk*, s. 73.) Şiî İbn Ebû Tayy'a göre, ed-Dâyeoğullarına bağlı askerler, Şiîlerin reisi Ebü'l-Fadl b. el-Haşşab'ın evini basıp talan etmişlerdir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 215-216.) Halep'teki partileşmeyi ayrıntılı olarak aktaran ve Dâyeoğullarının etrafında toplananlar için Mecdüddin İbnü'd-Dâye'ye nisbetle "Mecdîler" adlandırmasını yapan Halep tarihçisi İbnü'l-Adîm'e göre ise ed-Dâye

4.2. Selâhaddin'in Dımaşk'a Gelmesi

Gümüştekin'in Dımaşk'ı ele geçirmesinden endişe duyan Dımaşk emirleri, II. Seyfeddin Gazi'den Dımaşk'a gelmesini talep etmişlerse de Seyfeddin, bunun bir komplo olduğunu sanıp talebe karşılık vermemiştir. Bunun üzerine İbnü'l-Mukaddem liderliğindeki emirler, Selâhaddin'e mektup gönderip onu Dımaşk'a davet etmişlerdir. Daveti kabul eden Selâhaddin, yanında sadece yedi yüz asker bulunduğu hâlde yolunu kesen Haçlıları aşarak Busra'ya ulaşmış, kaleyi teslim almış, oradan Dımaşk'a gitmiş, şehir kendisine direnişsiz teslim olmuş, babasının evinde konaklayıp kaleyi teslim alma müzakerelerine başlamıştır. Kale komutanı Reyhan adlı hadım, kaleyi teslim etmeye yanaşmamış, bunun üzerine Selâhaddin, Nûreddin Mahmud Devri'nin en önemli idarecilerinden Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî'ye kendisinin el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in hizmetinde olduğunu, ondan alınan yerleri tekrar ona vereceğini söyleyerek kendi tarafına çekmiştir.[1414]Kadı Kemâleddin, Reyhan'ı ikna edip kaleyi Selâhaddin'e teslim etmiştir.[1415]

Selâhaddin, Dımaşk'ta kendisine tabi olma konusunda tereddüt yaşayan idareciler nezdinde Suriye'ye geliş amacını vasisi olmaya en müstahak kişi olarak el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in terbiyesini üzerine almak ve mülkünü maslahatlar doğrultusunda korumak olarak açıklamış,[1416] bu yolla onları etkilemiştir. Şehre hâkim olduktan sonra

---

oğulları, Sünnî ve Şiîler arasında çatışma çıkararak Halep'e hâkim olmak istiyorlardı. Ed-Dâye oğullarının başını Halep Şahnesi Bedreddin Hasan çekiyordu. el-A'cemi ailesi ve Şeyh Ebû Ya'la b. Eminü'd-devle de onu destekliyorlardı. Bu partidekilerin Ebü'l-Fadl b. El-Haşşab ve Tarsusî oğullarına yönelik kendilerine katılma çağrısı söz konusu ailelerce reddedilmiştir. Şiîler, Ebü'l-Fadl b. el-Haşşab'ı desteklemiş; ed-Dâye oğullarına muhalefet ve şehri el-Melikü's-Sâlih İsmâil için elde tutmak üzere onun önderliğinde buluşmuşlardır. Şiîler, Kutbüddin b. el-Acemî ve Emvalü'l-Eytam (yetimlere ait devlet güvencesindeki mallar)ın bulunduğu Şeyh Ebû Ya'la b. Eminü'd-Devle'nin evini yağmalamış; Züccaciyyîn Medresesi'nde de önemli şahsiyetlerden Şeyh Ebû Abbas el-Mağribî'yi katletmişlerdir. Şehirde asayişsizlik çıkmış, zenginlerin malları yoksullar tarafından yağmalanmıştır. Bunu üzerine Şahne Bedreddin Hassan İbnü'd-Dâye, kale valisi Şazbaht'tan yardım istemiş, ordu Dâye oğullarını desteklemiş, iki taraf arasında çıkan çatışmada çok sayıda kişi katledilmiştir. Bu durum, el-Melikü's-Sâlih İsmâil gelip işleri Gümüştekin'e bırakıncaya kadar devam etmiştir. el-Melikü's-Sâlih İsmâil, şehre geldiğinde Ebü'l-Fadl b. el-Haşşab, onunla buluşmak istemiş ama el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in yanında bulunan emirlerce öldürülmüş, kafası kalede teşhir edilmiştir. (İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 363-365.) Halep'teki partileşmenin ayrıntıları ne olursa olsun, sonuç Gümüştekin'e yaramış; Musul'dan gelen bu idareci, onların iç çekişmesinden yararlanarak şehrin en güçlü adamı olmayı başarmıştır.

[1414] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 66; İbn Şeddâd, s. 92-93; İbn Kādî Şühbe, vr. 186-187; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 135; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 120-121. el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in şehirden çıkarılması, Dımaşk'ın Selâhaddin tarafından alınmasını kolaylaştırmış; Gümüştekin ve Halepliler, farkında olmadan Selâhaddin'in amaçlarına ulaşmasına katkıda bulunmuşlardır.

[1415] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* Cilt: 10, s. 66. Sonraki tarihçilerden Ebü'l-Fidâ, Şehrezûrî'nin rolüne değinmeden Hadım Reyhan'ın Selâhaddin'den yana tavır takınıp kaleyi ona teslim ettiğini yazmıştır. (Cilt: 2, s. 135.)

[1416] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 222; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 419.

ise Mısır'da olduğu gibi mal dağıtarak halkı kendi yanına çekmiş, buna rağmen burada da el-Melikü's-Sâlih İsmâil adına para bastırmış ve onun adına hutbe okutmuştur.[1417] Selâhaddin, bununla birlikte vergiler ve yasaklar konusunda Nûreddin'in vefatından sonra görülen sapmaya son vermiş; yeni yönetimin getirdiği vergileri kaldırmış, yasakladığı haramları yeniden yasaklamıştır.[1418] Bu uygulamalarıyla Selâhaddin, Nûreddin'in takipçisi ve oğlunun vasiliğini üzerine almak isteyen şahsiyet olarak öne çıkmıştır.

Dımaşk'ın Selâhaddin'e duyduğu ilgiden rahatsız olan Halep idarecileri, onun eski muhaliflerinden[1419] Kutbüddin Yınal b. Hassan'ı ona göndermişlerdir. Kutbüddin Yinal, Selâhaddin'e hakarette bulunmuş, bu hakaretlere karşı Selâhaddin, Kutbüddin'i tebessümle dinlemiş ve -Halep yönetimine iletilmek üzere- Suriye'ye gelişini, *"İslam'ın birliğini sağlamak, işleri düzene koymak, toplumu bir araya getirmek, sınırları güçlendirmek, Sâlih İsmail'in eğitilmesini üzerine almak, durumu olağana çevirmek"* amaçlarıyla açıklamıştır. Kutbüddin, bu amaçları inandırıcı bulmamış, Selâhaddin'e asıl amacının ülkeyi ele geçirmek olduğunu ve kendilerinin ona aldanmayacaklarını söylemiştir. Selâhaddin bu görüşmeden sonra askerlerine aşağı Suriye'ye yönelmeleri için çağrıda bulunmuş ve Humus'a doğru yola çıkmıştır.[1420]

Selâhaddin, devletin başkentini elde ettikten sonra 11 Cemaziyülevvel 570'te (8 Aralık 1174) Humus önlerine gitmiş, şehri teslim almış ama kalesi ile uğraşmamıştır.[1421] Ardından (3 Cemâziyelâhir 570/30 Aralık 1174) Halep'i de kuşatmıştır.[1422] Ancak II. Seyfeddin Gazi'nin büyük bir ordu ile Halep'e doğru yola çıktığını duyduğundan kuşatmaya son vermiştir.[1423] Selâhaddin, Halep'ten Hama önlerine geçmiş, kalede bulunan Nûreddin memlûklarından İzzeddin Cûrdîk,[1424] şehri teslim etmek istememiş ancak Selâhaddin'in el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in vesayetini üzerine almak, onun ülkesini onun için korumak üzere Suriye'ye geldiğini söylemesi ve bu hususta Cûrdîk'in

[1417] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 222.
[1418] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 225; İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 268.
[1419] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 371.
[1420] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 227.
[1421] İbn Şeddâd, s. 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 67; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 135.
[1422] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 67.
[1423] İbn Şeddâd, s. 93.
[1424] Vakayı aktaran İbn Kesîr, Cürdik'in ismini İzzeddin b. Cibrîl olarak vermiştir. (Cüz: 12, s. 268.)

kendisinden istediği yemini etmesi üzerine Hama'yı ona teslim etmiştir.[1425] Selâhaddin, Cûrdîk'in safına geçmesiyle, Nûreddin Mahmud Devri'nin ilk kadrolarını etrafında toplamakta yeni bir aşamaya geçmek istemiştir. Cûrdîk, el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in etrafındaki yöneticileri, Selâhaddin'in niyeti konusunda ikna etmek ve Dâyeoğulları'nın serbest bırakılmasını sağlamak üzere Halep'e gitmiş; el-Melikü's-Sâlih İsmâil ve diğerleriyle istişarede bulunmak istemiş ama Halep'teki idareciler, onunla istişare etmeyi reddedip onu ihanetle suçlamışlardır. Cûrdîk, Gümüştekin tarafından işkence edilerek Dâyeoğullarının yanına hapse atılmıştır.[1426]

Halep'teki yeni yönetim, Nûreddin'in yönetim tarzından neredeyse tamamen uzaklaşmıştır. Nûreddin'in Bağdat, Musul ve daha önce Mısır'da sürdürülmesine rağmen lağvettiği, sultanı vesayet altına alan vezaret sistemi, Halep'te Gümüştekin'in şahsında yeniden zuhur etmiştir. Nûreddin'in şehirdeki etkilerini azalttığı Şiîler, şehirde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Çevre idarelerde sürekli olarak gerçekleşse de Nûreddin'in devletinde hiç görülmeyen, devlet idarecilerinin idamı (siyasî infazlar) Halep'te günlük bir vaka hâlini almıştır. Nûreddin Mahmud Devri'nde unutulan işkence bile, Halep'te en katı şekliyle uygulanmaya başlanmıştır. Halep idaresinin bu durumu, -memlûklarının bir bölümü hiçbir zaman Halep yönetimini terk etmese de[1427]- Nûreddin'in eski dostlarının Selâhaddin'in safına geçmesine katkıda bulunmuştur. Selâhaddin'in tarafında, Sincar'ın hazinelerini daha emirliğinin ilk döneminde Nûreddin'e teslim eden emîrin oğlu İbnü'l-Mukaddem,[1428] Nûreddin'in geniş yetkilere sahip kadısı Kemâleddin eş-Şehrezûri, Cûrdîk ailesi ve Nusaybin yöresi iktâ olarak verilen, Nûreddin tarafından değer gören âlimlerden Şeyh Şerefüddîn b. Ebû Asrûn gibi önemli isimler bulunmaktadır. Nûreddin'in çok değer verdiği, kızıyla evlendirdiği, bir dönem Musul'un başına getirmek istediği yeğeni II. İmâdüddin Zengî'nin gönlü de Selâhaddin'den yanadır.[1429] İmâdüddin'in Selâhaddin'e yakınlığı Zengî ailesinin

[1425] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 10, s. 67. İbn Ebû Tayy'a göre Selâhaddin, Cûrdîk'in Halep'te hapse atılmasından sonra şehri kardeşinden teslim almıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 228; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 136.)

[1426] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 67; İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 227; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 135.

[1427] Nûreddin'in "en-Nûrî" olarak bilinen memlûklarının bir bölümü, el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in vefatından sonra bile Halep idarecilerinin yanında kalmıştır. (İbnû'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 121; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 380-381.)

[1428] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 66.

[1429] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 67. Nûreddîn Mahmud'un diğer idarecilerinden vezir konumundaki Halid el-Kayserânî evine çekilmiş, hiçbir işe karışmamıştır. Kâtip İmâd ise Dımaşk'taki idareyle uyuşmadığından Musul'a geçmiştir. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 76-77.) Kâtip İmâd, daha sonra Musul'u

bölünmesi açısından büyük bir öneme sahip olmuştur fakat Nûreddin Mahmud Devri kadrolarının simgeleri Dâyeoğullarıdır. Selâhaddin, Cûrdîk'in onların yanında hapse atılmasının ardından Halep'e yönelik kuşatmalarını artık Dâyeoğullarını kurtarma isteğiyle de izah edecek,[1430] bu aile üzerinden Gümüştekin'i yalnızlığa sürüklerken etrafındaki Sünnî halkayı genişletecektir. Bu gelişmeler üzerine Gümüştekin için artık Haşhaşî İsmailîlere ve Şiîlere yanaşmaktan başka bir çıkar yol kalmamıştır. Bu da gittikçe onu yıpratacak ve yenilgiye mahkûm edecektir.

Selâhaddin, Cûrdîk'in durumunu öğrendiğinde tekrar Halep'i kuşatma kararı almıştır. Askerleri ile Halep'teki Cebel-i Cevşeyn'e kadar gitmiş, çadırını orada kurmuştur. Halep yönetimi, halkın Dımaşk'ta olduğu gibi şehri Selâhaddin'e teslim etmesinden endişe duymuştur. Bunu üzerine el-Melikü's-Sâlih İsmâil'i Meydanu Babi'l-Irak'ta halkın karşısına çıkarmış; el-Melikü's-Sâlih İsmâil, burada halka yaptığı konuşmada *"Ben, sizin yetiminizim, misafirinizim, mültecinizim. Büyükleriniz yanımda babam gibidir. Gençleriniz kardeşim gibidir."* diye hitap etmiş. Halk, tek ses hâlinde *"Biz, senin babanın ve senin kölelerinizi. Senin için savaşırız. Malımızı ve canımızı senin yolunda feda ederiz."* diye bağırmış, ona dua etmiş, babasına rahmet okumuşlardır. Bununla birlikte Ehl-i Sünnet taassubu ile bilinen ve tarihçi Yahya b. Ebû Tayy'ın babasının da aralarında olduğu Şiîleri şehirden süren Dâyeoğullarının yönetimden uzaklaştırılmasından memnun kalan[1431] ve bundan cesaret bulan Şiî Halep halkı, el-Melikü's-Sâlih İsmâil'den babasının Şiîlere yönelik getirdiği bütün yasakları kaldırması şartını koşmuştur. Gümüştekin'in öncülüğündeki Halep idaresi, onların şartlarını kabul etmiş, Nûreddin Mahmud Devri yasaklarından önce olduğu gibi Halep Camisi'nin doğu kısmını Şiîlere vermiş, ezan *"Hayye ʿalâ hayri'lʿamel"* eklemesiyle Şiî versiyonuna çevrilmiş, cenazelerde On İki İmam'ın adı anılmış, nikahlar Şiîlere göre kıyılmış, İbn Ebû Tayy'ın Halep'ten sürülen babası Halep Camisi'nde imam olarak halkın önünde namaz kılmıştır.[1432] Selâhaddin, oldukça şiddetli soğukların görüldüğü o kışta, el-Melikü's-Sâlih İsmâil'e gönderdiği haberde Halep çevresine sadece Dâye oğullarını kurtarmaya ve hâllerini düzeltmeye geldiğini haber vermiştir. Bununla birlikte Halep

terk edip 8 Cemaziyülahir 570/4 Ocak 1175'te Dımaşk'a gelmiş, diğer eski devir idarecileri gibi Selâhaddin'in yanına geçmiş, onun safında yer almıştır. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 84-85.)

[1430] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 229.

[1431] İbn Ebû Tayy'ın babası, Dâye oğullarının hapse atılması ile ilgili memnuniyetini ifade eden ve *"Falanca kadının dalalet ehli oğulları onların zilleti ile ilgili felek ve kader gerçekleşti."* diye başlayan bir Şiir de kaleme almıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 227.)

[1432] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 228.

yönetimiyle sulh yapma talebinde bulunmuş ancak Halep yönetimi bu talebi reddetmiştir.[1433]

Gümüştekin, Haşhaşî İsmailîlerin lideri Reşideddin Sinan'a adam gönderip Selâhaddin'i öldürmeleri durumunda para teklifinde bulunmuştur. Sinan'ın gönderdiği suikastçıların, emirlerden Humartekin tarafından tanınması üzerine Selâhaddin kurtulmuş ancak Humartekin katledilmiştir.[1434]

Selâhaddin'e karşı ittifak girişimlerini Haşhaşîlerle sınırlı tutmayan Gümüştekin, 559'daki Hârim vakasından bu yana Halep'te esir bulunan Trablus Kontu Raymond'u bin esir ve elli bin Surî dinar karşılığında serbest bırakmıştır.[1435] III. Raymond, esaretten kurtulunca Haçlılar, Amaury'nin ardından bir lidere kavuşmuştur. Kudüs Haçlıları, yeni kral IV. Baudouin'in de hamiliğini üzerine alan[1436] Raymond'un etrafında toplanıp Selâhaddin Halep kuşatmasındayken 7 Receb 570'te (1 Şubat 1175) Humus önlerine gelmişlerdir. Bunun üzerine Selâhaddin, Halep kuşatmasını kaldırmış, bir gün sonra 8 Receb'de (2 Şubat) Hama'ya varmış, oradan Humus'u hareket etmiş, onun geldiğini haber alan Haçlılar Humus'un çevresinden uzaklaşmışlardır. Amaury'nin ölümünden sonra Haçlıların en önemli ismi hâline gelen Raymond'un defedilmesi, Selâhaddin'in Nûreddin'in Haçlılara karşı mücadelesinin mirasçısı olma iddiasına güç katmıştır. Selâhaddin, Humus önüne gelmiş, 21 Receb'e (15 Şubat) kadar şehri kuşattıktan sonra ele geçirmiştir.[1437]

Selâhaddin, henüz Humus kuşatmasında iken Hatip Şemseddîn İbn Vezîr İbn Medâ'yı Kādî el-Fâzıl'ın kaleme aldığı bir mektupla Abbâsî Hilafetinin dış işlerine bakan Dîvânü'l-Azîz'e göndermiştir. Selâhaddin, bu mektupta niyetini saklamamış, Nûreddin'in devletinin kendisine devredilmesi talebini açıkça beyan etmiştir. Mektup üç bölümden oluşmuştur: Birinci bölümde, Selâhâddin, Mısır'ın ele geçiriliş sürecinden

[1433] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 229.
[1434] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 66-67. İbn Ebû Tayy'a göre Haşhaşîlerden biri Selâhaddin'in çadırının kapısına kadar ulaşmış ancak orada Emîr Candar Tuğril tarafından öldürülmüştür. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 229.)
[1435] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 68. İbn Ebû Tayy'a göre, Raymond, Nûreddin'in vefatından kısa bir süre önce Fahrettin Mesud ez-Za'ferânî'nin aracı olmasıyla bizzat Nûreddin tarafından yüz elli bin dinar ve bin esir karışlığında serbest bırakılmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 228.) Stevenson da bu kaydı dikkate almıştır. (s. 213.) Oysa dönemin Haçlı tanıklarından William of Tyre'ye göre 1176'da serbest bırakılmıştır. (Cilt: 2, s. 414.) Bu surum, söz konusu olaylardan sonrasına denk gelmekle birlikte Raymond'un Nûreddin'in vefatından sonra serbest bırakıldığına işaret etmektedir.
[1436] Stevenson, s. 213.
[1437] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 68.

Sicilya donanmasının İskenderiye önlerinden uzaklaşmasına kadarki gelişmeleri anlatmıştır. Bu çerçevede Fâtımî Devleti'nin yıkılması, hutbenin Abbâsîler adına okunması, Yemen'in ele geçirilmesi, Mağrib'e yönelik adımlar ve doğuda Haçlılarla mücadelesinden söz etmiştir. Nûreddin'in vefatının Mısır'da haber alınmasıyla başlayan ikinci bölümde Selâhaddin, Suriye'ye geliş süreci ve amacını anlatmıştır. Haçlıların Banyas'a kadar geldiklerini, Banyas'ın sahibinin kendilerinden yardım istediğini, bunu üzerine Haçlıların işgalindeki topraklara doğru yola çıktığını, onun gelişiyle Haçlıların Dımaşk yönetimiyle anlaşmaya razı olduğunu, kendisinin gelişi söz konusu olmasa o anlaşmanın hükümlerinin de uygulanamayacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte kendisine Suriye ile ilgili sürekli haberlerin iletildiğinden bahsetmiştir. O haberlerden Nûreddin'in devletin idarecilerinin birbirine karşı partileştiğini, devletin büyüklerinin cezalandırılarak hapse atıldığını, her kale sahibinin kendisini kendi kalesinde emir sahibi gördüğünü ve her birinin Haçlılarla bağ kurduğunu öğrendiklerini ifade etmiştir. Selâhaddin'e göre Haçlılar, İslam ülkesinin etrafında kaleler inşa etmiş, intikam fırsatı kollamaktadırlar. Ayrıca Haçlılar, Kudüs'ün sebepler oluşturulmadan fethedilemeyeceğini ve kendisiyle mücadele etmeden pes etmeyeceğini öğrenmişlerdir. Bu nedenle Selâhaddin, Mısır'da büyük bir orduya ve geniş imkânlara sahip iken Haçlılar kendilerini güvende hissedemezdi. Selâhaddin, bu görüşlerin ardından, son bölümde talebini iletmiştir. Halifeden taleplerinin devleti güçlendirmek, davayı te'kid etmek, ümmeti birleştirmek, birliği korumak, düşmanın elindeki beldeleri kurtarmak, Abbâsîler'in ismini her yer ve zamanda duyurmak için Mısır, Yemen, Mağrip, Suriye ve Nûreddin'in bütün beldelerinin, onların yanında bundan sonra fethedecekleri bütün beldelerin taklidi olduğunu açıkça beyan etmiş; Kudüs'ün de ancak kendileri tarafından alınabileceğini sözlerinin sonuna eklemiştir.[1438]

Selâhaddin, Humus'un ardından Baʿlebek'e gitmiş, Nûreddin'in Baʿlebek Valisi Yümn, kaleyi 14 Ramazan 570'te (8 Nisan 1175) kendisine teslim etmiştir.[1439]

Halep-Dımaşk İttifakının Selâhaddîn'e Karşı Mücadelesi

Gümüştekin'in vesayeti altındaki el-Melikü's-Sâlih İsmâil, Selâhaddin'in bu başarısı üzerine II. Seyfeddin Gazi'yi Halep'e davet etmiştir. II. Seyfeddin Gazi, Zengîler

[1438] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 240; Muallî Abdüsselam, s. 125-127.
[1439] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 10, s. 68; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 300.

arasında birlikteliği sağlamak için Sincar hâkimi kardeşi İmâdüddin b. Mevdûd'u Selâhaddin'e karşı kendisine katılmaya çağırmıştır. İbnü'l-Esîr'e göre Selâhaddin'den II. Seyfeddin Gazi'nin yerine hükümdar olma sözü alan ve eskiden beri Selâhaddin'le iyi ilişkilere sahip olan İmâdüddin, bu çağrıya olumsuz cevap vermiştir. II. Seyfeddin Gazi, bunun üzerine Sincar'ı kuşatmış, kardeşi İzzeddin Mesud ve Zülfidâr İzzeddin komutasındaki bir ordusunu Halep'e göndermiştir.[1440]

Halep'e ulaşan İzzeddin Mesud, Selâhaddin'e karşı Halep askerleri ile birlikte savaş hazırlığı yapmış, Musul-Halep ordusu Hama yakınlarına kadar gelmiştir. Selâhaddin, Hama, Humus ve çevredeki diğer kaleleri kendilerine bırakıp Dımaşk'la yetinmeyi teklif ederek sulh talebinde bulunmuştur. Ordu komutanı Gümüştekin ve Vezir Ebû Sâlih İbn el-Acemî, Selâhaddin'le buluşmuş; Selâhaddin'e hakarette bulunarak ondan Rahbe'yi de vermesini istemişlerdir. Selâhaddin, Rahbe'nin amcasının oğluna ait olduğunu belirtip teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine Gümüştekin, görüşme alanını gizlice terk etmiştir. Selâhaddin İbn el-Acemî'yi bu firardan sorumlu tutmuş, onu serbest bırakıp durumu düzeltmek üzere Halep tarafına göndermiştir. İbn el-Acemî, İzzeddin Mes'ud'un yanına vardığında Selâhaddin'in yanında az askerin bulunduğunu söyleyip onu savaşa teşvik etmiştir.[1441] Bununla birlikte Haleplilerin tutumu, daha çok II. Seyfeddin Gazi'den kaynaklanmaktadır. II. Seyfeddin Gazi, *"Aramızda savaş caiz olmaz"* diyen Selâhaddin'e ağır hakaretlerde bulunmuş,[1442] ondan Suriye'yi tamamen terk edip Mısır'a dönmesini istemiştir. Halep ve Musul'un ısrarı karşısında Selâhaddin savaş hazırlıkları yapmış, iki ordu 19 Ramazan 570'te (13 Nisan 1175) Kurunu Hama denen, Hama yakınlarındaki bir yerde karşılaşmış, bu karşılaşmada Seyfeddin Gazi'nin ve Halep'in ordusu hezimete uğramış, gerisinde fil, çok sayıda silah, deve, at bırakarak Halep'e kaçmıştır. Ordusunun yenildiğini duyan II. Seyfeddin Gazi de, Sincar kuşatmasını kaldırıp Musul'a çekilmiştir. Zaferin ardından el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in adını hutbeden çıkaran ve onun adına para basmaya son veren Selâhaddin, onları takip ederek Halep'i tekrar kuşatmış, durumun aleyhlerine geliştiğini gören Halepliler, ele geçirdiği yerlerin kendisine kalması şartıyla Selâhaddin'le anlaşmaya razı olmuşlardır.

[1440] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 10, s. 68-69. Sonraki tarihçiler de bu vakayı aktarmışlardır. (İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 271; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 301-302.)
[1441] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 250.
[1442] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 249. Aynı kaynağa göre Selâhaddin, savaş meydanında yakalanan Musul ve Halep askerleri için, *"Onlar bizim kardeşimizdir, sakın onları öldürmeyiniz."* demiş, savaştan sonra esirlere yiyecek ve at vererek onları serbest bırakmıştır.

Selâhaddin, Şevval ayının ilk on günü içinde (25 Nisan/4 Mayıs 1175) Halep çevresinden ayrılmış, Hama önlerine gelmiştir. Selâhaddin, Hama önlerinde iken Abbâsî halifesinin hilʿatı kendisine ulaşmıştır.[1443] Nûreddin'in ülkesinin hâkimiyeti, Abbâsî Halifesi tarafından Selâhaddin'e bırakılmış, böylece devlet henüz bütün toprakları ile olmasa da el değiştirmiş, Selâhaddin'e geçmiştir.[1444]

Selâhaddin, Hama'dan sonra, Nûreddin Mahmud Devri'nin son dönem emirlerinden Fahreddin Mesud b. ez-Zaʿferanî'nin iktâsı Ba'rin Kalesi'ne doğru harekete geçmiştir. Fahreddin Mesud, önce Selâhaddin'e katılmış, sonra ondan ayrılmıştır. Bârin Kalesi çok direnmeden valisi tarafından Selâhaddin'e teslim edilmiştir. Böylece Nûreddin Mahmud Devri'nin önemli emirlerinden Fahreddin Mesud, yeni dönemde tamamen iktâsız kalarak yönetimin dışında kalmıştır.[1445]

Halifenin kararına ve yaşanan gelişmelere rağmen, Halep'in, Dımaşk gibi Selâhaddin'e hemen teslim olması beklenemezdi. Zengîler'in Dımaşk idaresi, Nûreddin Mahmud Devri'nde başlamış (549/1154) ve Miladî yıla göre yirmi yılda nihayete ermiştir. Dolayısıyla Dımaşk'ta kökleşmiş bir Zengî idaresinden söz edilemezdi. Aksine Nûreddin'e duyulan bağlılığa rağmen Dımaşk ahalisinin Zengî ailesi ile hatıraları daha çok çekişmeye dayanmaktaydı. Halep'te ise Zengî idaresi, Nûreddin'in dedesi Aksungur'un bu şehre vali olarak atanmasıyla (479/1086) başlamış ve Aksungur'un öldürülmesinden İmâdüddin Zengî'nin Halep'e hâkim olmasına kadar kesintiye uğramışsa da (487-522/1094-1128), Miladî yıla göre doksan yıla yaklaşmıştır. Halep halkı için Zengî ailesi, şehrin aslî hânedanıydı. Halep, Zengîler sayesinde Haçlılardan korunmuş; çevresine göre daha istikrarlı olmuş ve varlık kazanmıştır. Zengîlere sahip çıkmak Halep için, belki vatan ve devlete sahip çıkmakla eş değerdir. Bununla birlikte

[1443] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 69-70; ed-Devdârî, Cilt: 7, s. 58.

[1444] İbn Ebû Tay, Halife el-Müstazî-Biemrillâh'ın elçisinin, teşrifatı, Abbâsîler'in siyah bayrağını ve Mısır'la Şam'ı Selâhaddin'e bırakan tevkī'i getirdiğini yazmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 251.) Bu kayda göre devlet, bu tevkī' ile Şevval 570/Mayıs 1175'te resmen el değiştirmiştir. Kâtip İmâd ise Halifenin Dîvânü'l-Aziz elçisinin, teşrifatı, sultanın kendisi, akrabaları, özellikle amcasının oğlu olması münasebetiyle Nasîrüddin Mahmud b. Şîrkûh için hılʿat ve diledikleri bütün vilayetlerin taklidini getirdiğini yazmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 252.) Selâhaddin'in tarafının istediği bütün vilayetler, Nûreddin'in bütün ülkesi olarak anlaşılabileceği gibi, Musul dışındaki yerler olarak da anlaşılabilir. Her durumda Halife el-Müstazî-Biemrillâh başta başkent Dımaşk olmak üzere Suriye'nin büyük bir kısmının Selâhaddin'e geçmesini onaylamıştır, dolaysıyla devlet el değiştirmiştir. Bu durum Haleplilerin anlaşması ile buluşturulduğunda fiili duruma da uygundur. Selâhaddin, bu tevkīʿden sonra Halep ve Musul idaresinin elindeki beldeleri hep kendisine ait ancak durum gereği onların elinde görmüş, başka bir ifade ile Halep ve Musul ile ilgili taleplerini hep tevkīʿ üzerinden meşrulaştırmıştır. (İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 112.)

[1445] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 10, s. 70.

Musul'daki Zengî idaresinin de Halep'ten kolayca vazgeçmesi düşünülemezdi. Zira Musul ile Halep'in birliği İmâdüddin Zengî'nin şehre hâkim olmasıyla kanıksanmış, atabeglik bu iki şehir arasındaki uyumla coğrafyasındaki siyasette etkin bir güç hâline gelmişti.

Halep'le Selâhaddin arasındaki barışa rağmen II. Seyfeddin Gazi, 571'de (1175) Hısnıkeyfâ ve Mardin Artukluları ile anlaşıp Gümüştekin'in komutasındaki Halep askerleri ile de buluşarak -ordusunu Mısır'a gönderdiği için etrafında az sayıda asker bulunan- Selâhaddin'e saldırma kararı almıştır.[1446] Seyfeddin Gazi, Halep'e gelince Haçlılarla işbirliği yapmış, burada Nûreddin Mahmud Devri'nden itibaren esir olarak tutulan Kerek Kontu Renaud ile Hârim Hakimi III. Joscelin gibi Haçlı liderlerini serbest bırakmıştır.[1447]Antakya Haçlıları da II. Seyfeddin Gazi'nin ittifakını desteklemişlerdir.[1448] İttifaka yanındaki askerlerle karşı koyamayacağını anlayan Selâhaddin, Mısır'a gönderdiği askerlerini çağırmıştır. Onun komutasındaki ordusu ile II. Seyfeddin Gazi'nin komutasındaki Musul-Halep-Artuklu ordusu, Halep'le Dımaşk arasında Tel Sultan'da karşılaşmıştır. Bu karşılaşmada II. Seyfeddin Gazi'nin ordusu bir kez daha yenilmiş; çadırı yağmalanmış, hazinesi ele geçirilmiştir. Aralarında Sivas'ı bırakıp gelen eski Musul veziri Fahreddin Abdulmesih'in de bulunduğu ve sonradan tamamı serbest bırakılan çok sayıda emir ve askeri esir edilmiştir. II.Seyfeddin Gazi, kardeşi İzzeddin Mesud'u Halep'te bırakıp Musul'a geçmiştir.[1449]

Selâhaddin, bu zaferden sonra, ünlü muhaliflerinden Kutbüddin Yinal b. Hassan'ın elindeki Menbic'i Şevval 571'de (Mayıs 1176), ardından Halep yönetiminin elindeki

[1446] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 74.
[1447] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 94; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 262.
[1448] İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 38; Stevenson, s. 211. İbn Kesîr, bazı Haçlıların Musul-Halep ordusu ile birlikte savaşa bizzat katıldığını yazmıştır. (Cüz: 12, s. 271.)
[1449] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 74-75; Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 64-67; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 370-371; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 38-40, Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 262-263. Kâtip İmâd, Selâhaddin'in asker sayısını altı bin, Musul-Halep-Artuklu ordusunun asker sayısını yirmi bin olarak vermiştir. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 94.) İbnü'l-Esîr, bu kaydın doğru olmadığını iddia etmiştir; Seyfeddin'in ordusunun altı bin-altın bin beş yüz civarında olduğunu iddia etmiştir. Sonraki tarihçilerden Zehebî de bu görüşü esas almış ve savaşta onlardan sadece bir kişinin öldüğünü yazmıştır. (*el-İber*, Cilt: 3, s. 58.) İbn Vâsıl ise Kâtip İmâd'ın görüşünü esas almış (Cilt: 2, s. 38.), bunun yanında İbnü'l-Esîr'in Kâtip İmâd'ın kaydıyla ilgili görüşüne de yer vermiştir. (Cilt: 2, s. 40-41.) Kadı İmâd, Selâhaddin'in askerinin sayısını vermemiş, ittifak ordusunun ise 11 bin atlıdan oluştuğunu belirtmiştir. (s. 408.) Vakayı romansı bir üslupla aktaran Süryânî Mihail ise II. Seyfeddin Gazi'nin Mardin ve Hısnıkeyfâ askerleri ile birlikte askerlerinin sayısının altmış bini bulduğunu, Selâhaddin'in askerinin sayısının ise sadece on iki bin olduğunu yazmıştır. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 250.) İbn Şeddâd'a göre, II. Seyfeddin Gazi, Halep'in hazinelerini de yanında götürmüştür. (s. 95.) İbn Kesîr'e göre Selâhaddin, bazı esirlere hilʿat giydirerek onları serbest bırakmıştır. (Cüz: 12, s. 271.)

son yerlerden Azâz'ı 38 gün kuşatıp Zilhicce 571'de (Haziran 1176) teslim almıştır.[1450] Selâhaddin, Kutbüddin Yınal'ın kendisine olan düşmanlığına rağmen onu esir aldığı hâlde cezalandırmamış, serbest bırakmıştır.[1451] Selâhaddin, Azâz kuşatmasında iken Haşhaşîler, çadırına kadar girmiş, kendisini hafif yaralamayı başarmışlardır. Ölümden Yazkeş[1452] adlı memlûkü sayesinde son anda kurtulan Selâhaddin, 15 Zilhicce 571'de (25 Haziran 1176) Halep'i tekrar kuşatmış, kuşatmayı 572 Muharrem'e (Ağustos 1176) kadar sürdürdüğü hâlde bir netice alamamıştır. Bu sırada elçiler gidip gelmiş, neticede II. Seyfeddin Gazi-el-Melikü's-Sâlih İsmâil ile Hasankeyf-Mardin Artukluları ve Selâhaddin arasında anlaşmaya varılmıştır. Taraflar anlaşmaya bağlı kalacaklarına ve anlaşmayı bozan taraf aleyhine yardımlaşacaklarına yemin etmişlerdir.[1453] Anlaşma yapıldıktan sonra el-Melikü's-Sâlih İsmâil, küçük yaştaki kız kardeşi Hatun binti Nûreddin'i[1454] Selâhaddin'e göndermiş, Selâhaddin, bu kız çocuğuna ikramda bulunmuş ve Azâz'ı bağışlamıştır.[1455] Selâhaddin, Safer (Ağustos-Eylül) ayında Nûreddin'in Dımaşk Kalesi'nde ikâmet eden hanımı, Üner'in kızı İsmetüddin Hatun'la, Hatun'un kardeşi Sadeddin Mesud b. Üner'in onayı ve vefat eden Kadı Kemâleddin Şehrezûrî'in yerine atanan, Nûreddin Mahmud Devri'nin önemli şahsiyetlerinden Kadı Şeyh Şerefüddîn b. Ebû Asrûn'un aracılığıyla evlenmiş,[1456] Dımaşk'taki hâkimiyetini ve Nûreddin'in mirası üzerindeki tahakkümünü pekiştirmiştir. Ardından Rebîülevvel 572'de (Eylül-Ekim 1176) Mısır'a dönmüştür.[1457]

[1450] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 99-100, 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 75-76; İbn Şeddâd, s. 96; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 44. II. Seyfeddin Gazi, Kutbüddin Yınal'a Rakka'yı ikta olarak vermiş, burası da 578'de Selâhaddin tarafından elinden alınmıştır. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 99.)

[1451] Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 137.

[1452] Vakayı İbnü'l-Esîr'den daha ayrıntılı anlatan Kâtip İmâd, bu şahsın adını Seyfeddin Yazkûc olarak vermiştir. (*Sene'l-Berk*, s. 100.) Halep tarihçisi İbnü'l-Adîm ise ondan Yazgec olarak söz etmiştir. (*Zübde*, s. 372.)

[1453] Anlaşma metnine, *"Taraflardan biri ahdinden dönerse geriye kalanlar tek el gibi onun aleyhinde olacaklardır."* maddesi konulmuştur. (İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 46.)

[1454] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 274.

[1455] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 74-77; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 372-373; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 40; Ebü'l-Fidâ, Cilt: 2, s. 137. İbnü'l-Adîm, İzzeddin Cûrdîk ile Dâyeoğullarının serbest bırakılmasının bu anlaşmanın koşullarından olduğunu, serbest bırakılan bu emirlerden Cûrdîk'in Halep'te kalmayı tercih ettiğini, Dâyeoğullarının ise Selâhaddin'in yanına gittiğini yazmıştır. (*Zübde*, s. 373.) İbn Şeddâd ise Dâyeoğullarının serbest bırakılmasından söz etmeden İzzeddîn Cûrdîk ve Zeyneddîn Bellek el-Yarûkî'nin, Halep'te Selâhaddin tarafından teslim alınınca serbest bırakıldığını kaydetmiştir. (s. 105.) İbn Şeddâd, bu sırada Selâhaddin'in yanında değilse de dönemin tanıkları arasındadır. İbnü'l-Adîm ise Halep konusunda ailesi üzerinden daha geniş bilgi sahibidir. Hangi kaynağın isabet ettiği belirsizlik arz etmektedir.

[1456] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 112; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 51.

[1457] İbn Şeddâd, s. 96.

Selâhaddin'le varılan anlaşamaya rağmen Halep'teki iç karışıklık dinmemiş, Gümüştekin 573'te (1177-1178), Ebû Sâlih b. el-Acemî'yi İsmailî Haşhaşîlere öldürtünce el-Melikü's-Sâlih İsmâil tarafından tutuklanıp taraftarlarının gözleri önünde işkence edilip dumanla boğdurularak öldürülmüştür.[1458] Haçlılar, bu iç karışıklıktan ve Selâhaddin'in Mısır'a gitmiş olmasından yararlanıp Hârim'e kadar gelip kaleyi ele geçirmişlerdir. el-Melikü's-Sâlih İsmâil, onlara çokça mal vermiş ve kaleyi terk etmemeleri durumunda Selâhaddin'e vermekle onları tehdit etmiştir. Haçlılar, bu tehdidi ciddiye alıp Hârim'i terk edince kale yeniden el-Melikü's-Sâlih İsmâil'e kalmıştır.[1459] Ancak Halep'teki iç karışıklıklar durmamış, 575'te (1179-1180) Nûreddin Mahmud Devri'nden beri Halep kadılığı yapan Muhyeddîn Ebî Hâmid b. Şehrezûrî, Kale Valisi Şazbaht'ın baskısı karşısında şehri terk edip Musul'a gitmek durumunda kalmıştır. Gümüştekin'in öldürülmesinden sonra İsmailî Haşhaşîlerle Halep'in arasında gerginlik çıkmış, aynı yıl Haşhaşîler Halep çarşısını sokaklara neft dökerek baştan başa yakmışlardır.[1460]

4.3. Halep ve Musul'un Selâhaddin'in Hakimiyetini Tanıması

II. Seyfeddin Gazi, 3 Safer 576'da (29 Haziran 1180) ölmüş, yerine kardeşi İzzeddin Mesud geçmiştir.[1461] Selâhaddin, aynı yıl İbn Şeddâd'a göre II. Kılıcarslan'ın Ermeni İbn Leon'a karşı yardım talebinde bulunması,[1462] İbnü'l-Esîr'e göre ise II. Kılıcarslan'a karşı savaşmak üzere Mısır'dan Suriye'ye gelmiştir.[1463] Hangi görüş doğru olursa olsun, Selâhaddin, Çukurova yöresindeki Türkmenlerin sürülerini yağmalayıp onlardan çok sayıda kişiyi de esir alan Ermenilerin başı İbn Leon'a karşı, Türkmenlerin kendisinden yardım istemeleri üzerine Halep askerlerini yanına alarak bir sefer düzenlemiş, Ermenilerle savaşmış, onlara karşı zafer kazanmış, çok sayıda Ermeniyi öldürmüş ve bir

[1458] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 134-135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 87; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 375-376; İbn Haldûn, Cilt: 5, s. 302-303; Nüveyrî, Cilt: 27, s. 121-122.
[1459] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 87-88. Süryânî Mihail'e göre Gümüştekin, Antakya Haçlılarından yardım istemiş; Haçlılar, kaleyi alıp ona bırakacaklarına söz vermişlerdir. Ancak kale halkı, kaleyi savunmuş ve el-Melikü's-Sâlih İsmâil 'e haber vererek kaleyi ona teslim etmiştir. (Süheyl Zekkâr, Cilt: 5, s. 257.)
[1460] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 378.
[1461] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 100.
[1462] İbn Şeddâd, s. 98; İbn Şeddâd, bu görüşünde yalnız kalmıştır. Zira Anadolu'ya yönelik harekâta katılan Kâtip İmâd, II. Kılıcarslan'a yönelik bir seferden söz etmiştir ancak bu seferde herhangi bir savaş yaşanmamıştır. (Kâtip İmâd, s. 175-176.)
[1463] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 101. İbn Vâsıl, olayı ayrıntılı bir şekilde işleyerek İbnü'l-Esîr'in görüşünü desteklemiştir. (Cilt: 2, s. 96-98.)

o kadar da esir almıştır. Ardından II. Kılıcarslan'la da bir anlaşma yapmıştır.[1464] Türkmenlerin Halep yönetimini atlayarak Ermenilere karşı Selâhaddin'den yardım talebinde bulunmaları, Selâhaddin'in bölgedeki Müslümanlar açısından Nûreddin'in yerini aldığına işaret etmesi açısından önemlidir. II. Kılıcarslan'ın onunla anlaşması da, Selâhaddin'in bölgede yerini sağlamlaştırdığına işaret eden gelişmeler arasında görülmelidir.

25 Receb 577'te (4 Aralık 1181) el-Melikü's-Sâlih İsmâil henüz on dokuz yaşında iken vefat etmiş; onun vasiyeti üzerine Halep, İzzeddin Mesud'a kalmıştır. İzzeddin Mesud, 20 Şâban 577'de (29 Aralık 1181) Halep'e gelmiş ve 5 Şevval'da (11 Şubat) el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in annesi ile evlenmiştir.[1465] Yerine Nûreddin adında küçük bir oğlunu bırakıp şehrin bütün hazinelerini, silahlarını ve askerî donanımını alıp Antakya Haçlıları ile iki yıllık bir anlaşma yaparak[1466] Halep'ten ayrılmıştır. Daha sonra Halep, şehirdeki bazı emirlerin de desteğiyle II. İmâdüddin Zengî'ye Sincar karşılığında verilmiştir.[1467] Selâhaddin ise Mısır'a gitmiş ancak el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in ve Suriye Valisi kardeşinin oğlu İzzeddin Ferruhşah'ın vefatı üzerine 17 Safer 578'de (22 Haziran 1182) Suriye'ye dönmüştür.[1468] Musulluların anlaşmayı bozarak Haçlılarla işbirliği içinde kendisine saldırmak için hazırlandıklarını duymuş,[1469] Harran hakimi Muzafereddin Gökböri'yi de yanına alarak Cemaziyelevvel 578'de (Eylül 1182) Fırat'ı geçmiş; Urfa (Ruha), Rakkâ, Nusaybin, Suruç'u ve Habur çevresini almış, Musul'u da kuşatmış, Musul'u alamamışsa da 2 Ramazan 578'de (20 Aralık 1182) Sincar'ı almıştır.[1470] İzzeddîn Mesud, Ahlat sahibi Şah-ı Ermen'den Selâhaddin'e karşı yardım

[1464] İbn Şeddâd, s. 98-99. İbn Vâsıl'a göre İbn Leon, Selâhaddin'e itaati kabul etmiştir. (Cilt: 2, s. 99.) Savaşta Selâhaddin'in yanında bulunan Kâtip İmâd, Haleplilerin desteğini anmamıştır. (s. 177.)
[1465] İbn Şeddâd, s. 99-100; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 106-108; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 384; Zehebî, *el-İber*, Cilt: 3, s. 73.
[1466] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 427.
[1467] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 106-108; İbn Şeddâd, s. 100; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 385; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 109-110.
[1468] İbn Şeddâd, s. 101.
[1469] İbn Vâsıl'ın yer verdiği, Selâhaddin tarafından Suriye'ye gönderilmiş mektupta Selâhaddin, Halep ve Musul idarecilerini Abbâsî Halifesine tabi olma iddialarına rağmen Bâtınîlerle işbirliği yapmakla itham etmiş, el-Müstazî-Biemrillâh'ın tevkī'ine göndermede bulunarak, Halep'in, kendisine ait olduğunu belirtmiştir. (Cilt: 2, s. 110-112.)
[1470] İbn Şeddâd, s. 101-103. İbnü'l-Esîr, Musul idaresinin Haçlılarla işbirliğine hiç değinmemiştir. Konuyu Gökbörî ile Musul idarecileri arasındaki çekişme ve Gökbörî'nin Selâhaddin'le işbirliği yapmasına bağlamıştır. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 114; İbn-i Vasıl, Cilt: 2, s. 117-124.) İbn Vâsıl'ın kaydı bu konuda daha açıklayıcıdır. Ona göre adı geçen yerler, Halife el-Müstazî-Biemrillâh'tan gelen tevkī'de Selâhaddin'e verilmiştir. Ancak Selâhaddin, şefaat üzerine buraları II. Seyfeddin Gazi'ye bırakmıştır. İzzeddin Mesud, atabeg olduğunda Selâhaddin'den II. Seyfeddin Gazi ile bu konuda yaptığı anlaşmanın geçerli olmasını istemiş ancak Selâhaddin, bu teklifi reddetmiş; söz konusu şehirlerin İslâm

dilemiş, Mardin Artukluları ve Halep askerleri de onlara katılmış ancak iki taraf arasında savaş yaşanmadan Şah-ı Ermen-Musul-Mardin-Halep ittifakı dağılmıştır.[1471] Selâhaddin, Diyarbakır'ı İbn Nisan'dan alıp müttefiki Artuklu Nûreddin Muhammed b. Karaarslan'a vermiş, Antep'i de Nûreddin tarafından buraya atanmış olan Haznedâr Şeyh İsmail'in kardeşi Nasîrüddin Muhammed'den almış; aynı yıl -Nûreddin'in vefatından ancak on yıl sonra- 17 Safer 579'da (11 Haziran 1183)[1472] Halep'i alabilmiş; Halep ordusunu kendi ordusuna katmış, II. İmâdüddin Zengi'ye iyi muamelede bulunmuş, hilʿat giydirmiştir. Şehrin hazineleri İzzeddin Mes'ud tarafından alındığı için askerlerinin maaşına karşılık kendisine Halep eşrafı tarafından hanımının ziynetlerini dahi satması önerilen[1473] İmâdüddin, Halep'i terk ederek Sincar taraflarına gitmiş ve bundan sonra askerleri ile birlikte Selâhaddin'in hizmetine girmiştir.[1474] Şevval 581'de (Aralık 1185) II. Seyfeddin Gazi'nin Cizre sahibi oğlu Sencer Şah'ı tarafına çeken Selâhaddin, aynı yıl Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh da müdahalesiyle Musul idaresiyle de anlaşarak Zengi Atabegliğini adına hutbe okutulan yerler arasına katmıştır.[1475] Atabeglik, bundan sonra Selâhaddin'e bağlı olarak varlığını Musul ve çevresinde sürdürmüştür.

---

beldelerinin savunulması için önemine değinen bir mektupla durumu yeni halife Nâsır-Lidînillâh'a bildirmiştir. (Cilt: 2, s. 93-95.) Selâhaddin, bu sefere çıkmadan önce Birecik civarında *"Küfür ile cihad etmek üzere teslim olup sultanın askerlerine katılan hükümdarların ülkesi selamette olacaktır."* diye çevre meliklere yazılı haber yollamış, bunun üzerine Hısnıkeyfâ sahibi Nûreddin b. Karaarslan b. Sökmen b. Artuk kendisine tabi olmuştur. (İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 117.)

[1471] İbn Şeddâd, s. 103; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 132-134.

[1472] Kadı İmâd, Halep'in Selâhaddin tarafından alınışının tarihi olarak 20 Safer 579'u (13 Temmuz 1183) vermiştir. (s. 418.)

[1473] Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 431-432.

[1474] İbn Şeddâd, s. 104-106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 121-122; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 134-143.

[1475] İbn Şeddâd, s. 119-120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 134-135; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 155-157.

5. BÖLÜM: DEVRİNDE DEVLET VE TOPLUM

Nûreddin Mahmud Devri'nde devletin işleyişine dair konuları doğrudan ele alan kaynak eser kaleme alınmamıştır. Bu nedenle konuyla ilgili elde edilen bilgiler, devrin kaynaklarında Nûreddin'in hayatı ve şahsiyeti hakkında yazılanlardan ibarettir. Bu kaynakların Nûreddin'in şahsiyeti üzerine odaklanmaları ve devlet işleyişini onun karizmatik kişiliği etrafında açıklamakla yetinmeleri, Nûreddin Mahmud Devri'nde devletin işleyişi ile ilgili bilgi edinme konusunda önemli bir problem teşkil etmektedir.[1476] Çalışmamızda, bu kaynaklardan dolaylı olarak ulaştığımız bilgilerin yanı sıra Nûreddin'in devletinin halefleri olan Eyyûbî ve Memlûk yönetimlerinin işleyişi hakkında ayrıntılı olarak yazılmış Makrîzî, Kalkaşendî gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Ayrıca Bahattin Kök, Nikita Elisseeff ve Ramazan Şeşen'in araştırmaları da göz önünde bulundurularak Nûreddin'in devletinin işleyişi ele alınmış; Abbâsî ve Selçuklu devlet teşkilatları ile ilgili araştırmalardan yola çıkarak Nûreddin'in yönetimindeki farklılıklar tespit etmeye çalışılmıştır.

Nûreddin, yaşamı boyunca büyük bir devlet tesis etmiş ancak bu büyük devlette hiyerarşik yapı, tam olarak yerleşmemiştir. Onun devrinde unvanlar belirsizlik arz etmektedir. Devleti yönetenler arasındaki hiyerarşik yapı belirgin bir mahiyete sahip değildir. Devlet, Nûreddin'in ismi etrafında ve onun karizmasıyla mevcudiyetini ayakta tutmaktadır. Nûreddin, idaresinin ilk döneminde İmâdüddin Zengî'nin oğlu ve Zengî Atabegliği'nin Halep emiri olarak yönetimin başında bulunmuşsa da kurucu ve karizmatik bir lider olarak öne çıkmış, sürekli büyüyen devlet, onun şahsiyeti etrafında şekillenmiştir. Halep emirliğini babasının mirası olarak elde etmişse de devletin kurucusu esas olarak kendisidir. Devlet, onun eseridir, onun dünya görüşü ve idare pratiği doğrultusunda bir idarî yapıya ve toplumla ilişkilere sahip olmuştur.

5.1. Devletin İdarî Yapısı

Devletin idarî yapısı, devletin zirvesinde yer alan Nûreddin'in etrafında oluşmuştur. Merkezde unvanları belirgin olmayan yardımcı idareciler, taşrada ise "emir" unvanlı nâibler ve yine onların yardımcıları bulunmaktadır. Nûreddin, nâibleri kontrol altında tutarken nâiblere bağlı kurumların merkez teşkilatıyla ilişkileri yeteri kadar açık

[1476] Bu konudaki kaynak problemi, Elisseeff tarafından da dile getirilmiştir. (Cilt: 3, s. 12.)

değildir. Bununla birlikte genellikle merkezden ayrılmayan Nûreddin, devletin taşra yapısıyla merkezî yapısı arasında günün koşullarında mümkün olan en güçlü ilişkiyi kurmak için gayret göstermiştir. Nûreddin, başkent etrafında üniterliğe meyleden merkezîleşmeyi tercih etmiş; aralarında hiyerarşik bağın bulunmadığı ya da zayıf olduğu şehirleri bu sisteme zorlamış ancak günün koşulları, onun bu yöndeki nihaî hedefine ulaşmasını engellemiştir. Çalışmamızda, onun devletiyle ilgili bu temel husus göz önünde bulundurularak hiyerarşinin tepe noktasından -Nûreddin'in konumundan- başlamak üzere devlet yapısı birim birim ele alınmıştır.

5.1.1. Nûreddin Mahmud'un Konumu ve Atabeglik Unvanı

K.V. Zettersteen, İslâm Ansiklopedisi'nde "Nûreddin Mahmud" maddesini, "Halep ve Şam Atabeyi" unvanıyla başlatmıştır.[1477] Buna karşın Kök, "*Nûreddin Mahmud ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*" eserinin "*İdare Kurumları*" başlığı altında, Nûreddin'in atabeg unvanıyla tanınmasını gerektirecek bir durumun olmadığını belirtmiştir. Kök, bu eserinde Nûreddin'in atabeg olarak anılmasının babasının bu unvanla meşhur olmasından kaynaklandığını, Abbâsî Halifelerinin hükümdar olarak gördükleri ve geniş bir coğrafyaya hükmeden Nûreddin'i atabeg olarak konumlandırmanın düşünülemeyeceğini ifade etmiş;[1478] Nûreddin için eseri boyunca "sultan"[1479] ya da "hükümdâr"[1480] demeyi tercih etmiştir. Ama Kök, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin "*Nûreddin Mahmud*" maddesini, K.V. Zettersteen ile tutum birliği içinde "*Dımaşk ve Halep Atabegi(1146-1174)*" unvanıyla başlatmıştır. Türkiye'de ve Arap ülkelerinde Selçuklular'la ilgili kimi eserlerde de Nûreddin, "atabeg" olarak anılmaktadır. Ne var ki bu nitelendirme, Kök'ün ifade ettiği[1481] gibi Nûreddin'in babasının mirasçısı olarak meşhur olmasından kaynaklanan bir galat-ı meşhurdur.

Atabeglerin yanında, yetiştirilmek, korumak ve kontrol altında tutulmak üzere bir şehzade bulunur. Bununla birlikte atabegler, merkezi yönetime doğrudan bağlıdırlar, sultanın nâibidirler. Daha çok uç beyliği kapsamına giren emirlikleri, meşruiyet ve

[1477] K.V. Zettersteen, *"Nûr-ed-dîn"*, **İA**, MEB, Cilt: 9, s. 358.
[1478] Kök, İslâm Kurumları, s. 47-50.
[1479] Kök, İslâm Kurumları, s. 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43.
[1480] Kök, İslâm Kurumları, s. 31, 34, 39.
[1481] Kök, İslâm Kurumları, s. 47-48.

gücünü bu iki unsurdan almaktadır.[1482] Oysa Nûreddin'in yanında hiçbir zaman bir şehzade bulunmamıştır. Bununla birlikte Nûreddin, Selçuklu sultanının nâibi de değildir. Çalışmamızda daha önce ifade edildiği üzere Zengî'nin yanında Melik Alpaslan ve kardeşi Melik Hafacî olmak üzere iki Selçuklu şehzadesi bulunuyordu. Bu şehzadelerin Musul'a hâkim olmak maksadıyla içinde yer aldıkları ilk girişim, Melik Hafacî'nin kaybolmasıyla, ikinci girişim Melik Alpaslan'ın önce hapsedilip sonra bir daha kendisinden söz edilmemesiyle sonuçlanmıştır.[1483]

Nûreddin ile Irak Selçuklu Sultanlığı arasında gerçekleşen ilk temas, yönetiminin başlangıç yıllarında, 543'te (1148) Yağra'da Haçlılardan kazandığı ganimetlerin bir bölümünü, ağabeyi Seyfeddin'e, bir bölümünü Abbâsî Halifesine, bir bölümünü de Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a ve başka kişilere de göndermesidir.[1484] Esasen ilgili bölümde ifade edildiği üzere Yağra'daki durum, olağan değildir. Zira Nûreddin, -yönetimini henüz yerleştirme aşamasında olduğu bir süreçte- burada muzaffer iken[1485] pusuya düşürülmüş, karargâhının önemli bir kısmını İsmailî lider Ali b. Vefa'nın da desteklediği Haçlılara kaptırmış, iki yüz atlısı ile Halep'e zor ulaşabilmiştir. Vaka, bütün Hıristiyanlar arasında büyük bir sevince yol açmıştır.[1486] İslâm coğrafyasını istila etmek isteyen Haçlılara karşı set oluşturan ve varlığının önemini de bu işleviyle açıklayan Nûreddin, Yağra vakasının, Bağdat ve Musul'da onun oluşturduğu setin zayıfladığı kanaatinin oluşmasına yol açarak meşruiyetinin tartışmaya açılmasından endişelenmiş olmalıdır. Bunun önüne geçmek için elindeki bir miktar ganimeti ağabeyi Seyfeddin Gazi, Sultan Mesud ve Halifeye göndererek hâlâ yeterince güçlü olduğunu göstermeye çalışmıştır. Şair el-Kayserânî de bu vakadan sonra aleyhinde oluşabilecek bir ortamın önüne geçmek için bir şiir yazmış, bu şiirde onun için "sultan" unvanını kullanmıştır.[1487]

Atabeglik, kurumsal değişmeye uğrayarak şehzade yetiştirme işlevi söz konusu olmadan babadan oğla bir unvan olarak tevarüs edebilmiştir. Bunun açık örneği,

[1482] "Atabeg" kavramı ve atabeglik kurumu için bkz. Fuat Köprülü, "Ata", **İA**, Cilt: 1, s. 712; Turan, *Selçuklular Târihi*, s. 310-311; Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hânedanlar-İslâm devletleri**, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1996, Cilt: 1, s. 494-495; Coşkun Alptekin, "Atabeg", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1991, Cilt: 4, s. 38; Kenan Ziya Taş, **Osmanlılarda Lalalık Müessesesi**, Isparta: Kardelen Kitabevi, 1999, s. 3-5.
[1483] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 180.
[1484] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 356.
[1485] İbnü'l-Kalânisî, s. 470.
[1486] Tritton ve Gibb, s. 300.
[1487] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 211-213.

Dımaşk Atabegliği'dir. Tuğteginliler'in Dımaşk emirleri, Nûreddin Mahmud Devri'nde Dımaşk'ta bir şehzade bulundurmadıkları hâlde "atabeg" olarak anılmıştır. Ne var ki Nûreddin için atabegliğin tevarüsü de fiilî olarak söz konusu değildir. Zengî'nin atabeg unvanını miras alan, büyük oğlu Seyfeddin Gazi'dir. İmâdüddin Zengî'nin öldürülmesinden sonra, Musul'daki Zengî yönetimi, Melik Alpaslan'ı bir daha kendisinden haber alınmamak üzere bertaraf edip Irak Selçuklu Sultanı Mesud'dan Seyfeddin Gazi'nin babasının yerine geçmesini onaylaması talebinde bulunmuştur. Sultan Mesud, Zengî'nin sağlığında kendisinin yanında bulunan[1488] Seyfeddin Gazi'nin babası İmâdüddin Zengî'nin yerine geçmesini onaylamış, makamını onaylama simgesi olarak da ona hilʿat göndermiştir.[1489]

Seyfeddin Gazi hayatta iken Nûreddin'in de atabeg olduğunu iddia etmenin makul bir tarafı bulunmamaktadır. Zira bu durumda aynı aileden eş zamanlı olarak iki atabegin mevcudiyeti söz konusu olur ki Seyfeddin Gazi ve Nûreddin için bu durum gerçekleşmemiştir. Nitekim ilgili bölümde anlatıldığı üzere Musul yönetimi de Nûreddin'i kendisine bağlı bilmiştir. Seyfeddin Gazi, Nûreddin'in -kendisine bağlılık hissetsin diye- her yardım isteğini karşılayarak defalarca yanına gelip itaatini bildirmesini talep etmiş, Nûreddin, devrin koşulları içinde kardeşinden korkarak buluşmayı geciktirmişse de bu talebe nihayetinde olumlu karşılık vermiştir. Görüşme, Musul'da olmasa da Seyfeddin Gazi'nin karargâhında gerekleşmiş; Nûreddin, Seyfeddin Gazi'yle karşılaşınca yeri öpmüştür.[1490] Yer öpme, ağabeye gösterilen saygı değil, o dönemde itaat bildirme simgesidir.[1491]

Musul yönetimi, Nûreddin'i kendisine bağlı emirler arasında görmüştür. Atabeglik veziri Cemâleddîn, Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonra (544/1149), Nûreddin'e karşı savaşmak isteyen emirlere *"Biz, Halife ve Sultan nezdinde Nûreddin Mahmud'u kendimize tabi bildirdik. Nûreddin Haçlıların karşısına bizim adımıza çıktı."*

[1488] İbnü'l-Esîr, Sultan Mesud'un Seyfeddin Gazi'yi sevdiğini, ona yakınlık duyduğunu, hazırda ve seferde yanında bulundurduğunu kaydetmiştir. (*Atâbekiyye*, s. 86.)
[1489] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 86.
[1490] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 87-88; Abû'l-Farac, Cilt: 2, s. 383.
[1491] İbnü'l-Esîr, bu konuda açık bir ifadeyle, *"Kardeşi Seyfeddin'in hizmetine askeriyle birlikte döndü."* demiştir. (*Atâbekkiye*, s. 88.) Bununla birlikte bu, tam anlamıyla bir emirlik konumu değildir. Zira Seyfeddin Gazi, Nûreddin'in idare tarzına ve faaliyetlerine karışmamıştır.

demiştir.[1492] Nûreddin ise Seyfeddin Gazi'nin sağlığı sırasında Musul'u kendisine bağlı gösterme çabasında olmamıştır.

Nûreddin'in atabeg unvanına sahip olup olmadığı, ancak Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonrası için tartışılabilir. Nûreddin, Seyfeddin Gazi'den sonra Zengî'nin ikinci büyük oğlu ve aynı zamanda güç sahibi bir emîr olduğundan atabegliğin ona geçmesi beklenirdi.[1493] Ancak Musul yönetimi, Vezir Cemâleddîn ve ordu komutanı Zeyneddin Ali'nin ortak görüşüyle kardeşi Kutbeddin Mevdûd'u atabeg ilan etmiş; Seyfeddin Gazi'ye ait bütün yerleri de ona bağlamıştır. Nûreddin, bu duruma itiraz ederek babasının zengin hazinesinin bulunduğu Sincar'a yürümüş, babasının hazinelerini almış, Sincar'ı kardeşine bırakıp Suriye topraklarındaki Humus ve Rahbe'yi ise ondan almıştır.[1494] Nûreddin'i hem ekonomik açıdan hem memleketin genişliği açısından güçlü kılan bu vaka da onun atabeg olarak anılmasına sebep değildir, zira bu vakadan sonra da Nûreddin kendisini atabeg olarak tanıtmamış, atabeg olarak da anılmamıştır. Musul Zengîleri ise başta Kutbüddin Mevdûd olmak üzere atabeg olarak anılmaya devam etmişlerdir.[1495]

Abbâsî Halifesi Nûreddin'e ilk kez 546'da (1151-1152) sarı bir kısrak ve Arap kılıcı ile birlikte hilʿat ve siyah ipek (bayrak) göndermiştir.[1496] İlgili menşura ulaşmak mümkün olmadığından Halifenin Nûreddin'i hangi unvanla andığı bilinmemekle birlikte, Seyfeddin Gazi'nin vefatından sonraki bu onurlandırma, Nûreddin'in bağımsız bir melik olarak tanınmaya başlandığı kanaati oluşturmaktadır. Ancak kayıtlara bakıldığında Nûreddin'in tam anlamıyla bağımsızlığa Dımaşk'ı ele geçirmesiyle kavuştuğunu söylemek daha doğrudur.

[1492] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye,* s. 96; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 236.

[1493] Nejat Kaymaz, Türk hakimiyet telakisinin İslam sonrasına kalan bir izi olarak Selçuklular'da en büyük evlat (ekber-i evlâd) olmanın idarede veraset için hukukî bir kaide olmamakla birlikte hep gündeme geldiğini ve tayinde avantaj sağladığını belirtmiştir, Kaymaz'a göre bu avantaj güç ile bir araya geldiğinde tayinin gerçekleşmesini sağlamıştır, güçten yoksun olduğunda ise tek başına tayine yetmeyebilmiştir. (Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü I", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara 1964, c.II, s. 133.) Halil İnalcık ise bu konuda "*en eski devirlerden beri Türk devletlerinde tahtı hânedanın muayyen azasına inhisar ettiren*" bir geleneğin yerleşmemesine rağmen, zaman zaman büyük oğulların veya küçüklerin tercihi gibi temayüllerin ortaya çıktığı tespitine ulaşmıştır. (Halil İnalcık, Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Ankara 1959, Cilt: 14, Sayı: 1, s. 73.)

[1494] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 359-361; *Atâbekiyye*, s. 92-98; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 233-239; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 332-333.

[1495] İbnü'l-Esîr, bizzat bu vakayı anlattığı sayfada Kutbüddin Mevdûd için, *"Atabeg Kutbüddin"* demiş, Nûreddin için ise bu unvanı hiçbir yerde kullanmamıştır. (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 360.)

[1496] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 265.

Konuyla ilgili kaynaklarda da Nûreddin, atabeg olarak anılmamıştır. Nûreddin, İslâm tarihi kaynaklarında ilkin "Sâhibü'l-Haleb", sonra "melik" ve "sultan" olarak anılmıştır.[1497] İbnü'l-Kalânisî, Nûreddin'in adının Dımaşk'ta Halife ve Sultan'dan sonra hutbede okutulduğu ve Dımaşk emiri Abak'a hilʿat giydirdiği 14 Muharrem 545'e (13 Mayıs 1150)[1498] kadar unvanını "Emîr Nûreddin"[1499], "Sâhibü'l-Haleb"[1500] diye kayda geçmişken[1501] o tarihten itibaren onu üç yıl (545, 546, 547) unvansız anmış; 548'den itibaren ise unvanını "Sultanü'l-Haleb veş-Şam (Halep ve Şam Sultanı)",[1502] "Meliku'l-âdil"[1503], "Sultanu'ş-Şam"[1504], "Melik Nûreddin"[1505] olarak kayda geçmiştir.[1506] Nûreddin'in unvanının belirlenmesinde devrin idarî yapısını iyi bilen Kalânisî'nin bu kayıtları esas alınmalıdır. Buna göre, Nûreddin, Halep yönetimini elde ettiği ilk dönemde devrin adlandırmasıyla "Halep sahibi ve emiri"dir. Dımaşk üzerindeki etkinliğini artırdıktan sonra ise bölgedeki diğer gelişmelerle de ilgili olarak "sultan" olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak İbnü'l-Kalânisî'nin vefatından sonra Nûreddin'in gücü ve etki alanı daha da artmıştır. İbn İyâs, İbn Fadl el-Ömerî'nin *"Mesalik"* adlı eserindeki kriterlere dayanarak Nûreddin'in*"sultan"* değil, *"es-Sultanu'l-a'zam (büyük sultan)"* olduğunu ifade etmiştir. İbn Fadl'a göre, Mısır, Şam, İfrikiya, Endülüs gibi büyük ülkeleri yöneten, vilayetlerinde önemli emirler bulunan, asker sayısı on bin atlıyı bulan idareciye, "sultan"; birbirine uzak birkaç memleketi yöneten idareciye ise *"es-Sultanü'l-aʿzam"* denir. İbn İyâs, Nûreddin'in, halifelerin varlığına rağmen kendisine *"Sultan"* denilen Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'tan sonra kendisine *"sultan"* olarak

[1497] Şair el-Kayserânî'nin, henüz 543'teki (1148-1149) Yağra vakasından dolayı şiirinde Nûreddin'i *"sultan"* diye aanması (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 211.) bir konumu bildirmekten öte, şiirde methiye kapsamı içinde ele alınmalıdır.
[1498] İbnü'l-Kalânisî, s. 480.
[1499] İbnü'l-Kalânisî, s. 450.
[1500] İbnü'l-Kalânisî, s. 451, 466, 472.
[1501] İbnü'l-Kalânisî, sadece Nûreddin'in Halep'e hükmetmesinin ilk yıllarında, 543 yılı olaylarını aktarırken *"Nûreddin Atabeg"* diyerek ondan Atabeg diye söz etmiştir. Bunun hatalı bir yazımdan kaynaklanma ihtimali de bulunmaktadır. (s. 468.) Nitekim hemen sonrasında Nûreddin'i sadece Halep sahibi olarak anmaya devam etmiştir. (s. 470.)
[1502] İbnü'l-Kalânisî, s. 495.
[1503] İbnü'l-Kalânisî, s. 506, 512. Süyûtî, Nûreddin'in Dımaşk'ı alması üzerine Abbâsî Halifesi Muktefî-Liemrillâh'ın kendisine hilʿat gönderdiğini, ona Melikü'l-Âdil lakabını verdiğini ve Mısır'a sefer düzenlemesini emrettiğini yazmıştır. (s. 675.) Gibb de onun *"Melikü'l-Âdil"* unvanını 1154'te almış olabileceğini yazmıştır. (*A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 519.)
[1504] İbnü'l-Kalânisî, onu aynı zamanda "Melikü'l-Âdil", "Rüknü'l-İslâm vel Müslimin" diye anmıştır. (s. 516.)
[1505] İbnü'l-Kalânisî, s. 507.
[1506] Kalkaşendî'ye göre *"melik",* en üst emirdir; *"sultan"* kavramı, melik kavramından daha kapsamlıdır, sultan, melikin ve diğer emirlerin de üstündedir. Bir rivayete göre kendisine sultan denen ilk kişi Hârûnürreşîd'in (ö.193/809) veziri Halid Bermekî'dir (ö.165/781-782). Daha sonra Selçuklu sultanları için de bu unvan kullanılmıştır. (Cilt: 5, s. 448, 447.)

"el-melikü'l-âdil" unvanı verilen ilk kişi olduğunu, Melikşah gibi "*Sultan"* unvanının onun isminin yerine ilk kez bir idareci için kullanıldığını ve *"es-Sultanu'l-a'zam"*lığın bütün koşullarına sahip olduğunu belirtmiştir. Nûreddin'in başının üzerinde sancak taşıyan ilk melik de olduğunu belirten[1507] İbn İyâs, Nûreddin'in vefatından sonra onun yerini alan Selâhaddin'e şairin "*Ey asrın ve farklı kıtaların sultanı"* diye hitap ettiğine de dikkat çekmiştir.[1508] İbnü'l-İmad da onun başta Selçuklu sultanlarına bağlı olduğunu ama sonra bağımsızlaştığını yazmıştır.[1509]

Abbâsî Halifelerinin Nûreddin'e gönderdiği mektuplar günümüze ulaşmamıştır. Ancak Fâtımî Halifesi el-Âdıd'ın Kādî el-Fâzıl'a yazdırdığı mektuplar elimizde bulunmaktadır. İbn Fadl el-Ömeri, *"el-Mesâlikü'l-Ebsâr"* adlı kitabında bu mektubu, bizzat Kādî El-Fâzıl'ın el yazısından gördüğünü ifade edip eserine almıştır. Söz konusu mektupta el-Âdıd, Nûreddin'e *"el-Melikü'l-Âdil el-Muazzam"* diye hitap etmiştir.[1510] Devletin iç yazışmalarında da Nûreddin, sultan olarak anılmıştır. Selâhaddin'in Mısır'dan Kādî El-Fâzıl'ın hattıyla Nûreddin'e gönderdiği ilk mektupta ondan *"es-Sultan el-Mevlâ el-Meliku'l-Âdil"* diye söz edilmiştir.[1511]

Kâtip İmâd, Mısır'da Fâtımî Halifeliğinin lağvedilip Abbâsî Halifesi adına hutbe okunmasından sonra Abbâsî Halifesinin hem Nûreddin hem Selâhaddin'e hediyeler gönderdiğini ancak Nûreddin'e gönderdiği hediyelerin daha üstün olduğunu kaydetmiştir.[1512]Kök'e göre halife bu farkı gözeterek Nûreddin'i büyük sultan, Selâhaddin'i ise ona bağlı ikinci derecede bir hükümdar kabul ettiğini anlatmak istemiştir.[1513] Nûreddin'in hediyelerinin bizzat Halifenin büyükelçisi, Selâhaddin'in hediyelerini ise Nûreddin'in görevlendirdiği aralarında Kâtip İmâd'ın da bulunduğu kişiler tarafından kendisine verilmesi,[1514] Kök'ün bu görüşünü desteklemektedir.

Nûreddin, vefat ettiğinde Suriye, Mısır, Musul ve Yemen'e hükmetmekte; Mekke ve Medine'de de adına hutbe okunmaktaydı. Diyarbakır ve diğer el-Cezire emirlerini ise

[1507] İbnü'l-Esîr'e göre Selçuklu sultanlarından sonra başında ilk kez sancak taşıyan I. Seyfeddin Gazi'dir. (*Atâbekiyye*, s. 93.)
[1508] İbn İyâs, Cilt: 1, Kısım:1, s. 241.
[1509] İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 378.
[1510] Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah el-Ömeri, **Mesalikü'l-Ebsâr fi Memaliki'l-Emsar**, thk.: İbrahim Sâlih, Abu Dabi:el-Muʿcmeu's-sakâfî, 2002, s. 144.
[1511] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 30.
[1512] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 136; Makrîzî, *es-Sülûk*, Cilt: 1, s. 151.
[1513] Kök, *İslam Kurumları*, s. 52.
[1514] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 135-136.

itaat altına almıştı.[1515] Bununla birlikte Libya ve Kuzey Sudan da onun etki alanı içindeydi. Musul'un doğusundan Kuzey Afrika'nın ortalarına, Diyarbakır'ın kuzeyinden Yemen'e uzanan bu geniş hâkimiyet coğrafyasının atabeglik olarak kabul edilmesi isabetli bir yaklaşım değildir. Batı'nın literatüründe imparatorluğun kültürel, etnik, ekonomik ve toplumsal açılardan çeşitlilik arz eden farklı halkları bünyesinde toplayan bir büyük politik ve teritoryal gövde olarak tanımlandığı[1516] dikkate alınırsa İbn Fadl'ın ölçülerine göre "es-Sultanü'l-a'zam", "imparator" unvanına denk gelmektedir. Bu durumda Nûreddin'in devleti Batılı terminolojiye göre imparatorluk, Nûreddin de imparator konumundadır. Nitekim 1165'te (560-561) Nûreddin'in ülkesini gezen Yahudi seyyah Rabbi Benjamin of Tudela, Nûreddin'in ülkesi için "imparatorluk (empire)", Nûreddin için ise "Türk Kralı (King of Thogarmim)" ifadelerini kullanmıştır.[1517]

5.1.2. Saltanat Alametleri

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre Selçuklularda, hutbe ve sikkenin yanında önemli hükümdarlık alametleri tevkī', tuğra, arma, çetr, nevbet ve saltanat çadırıdır.[1518] Diğer önemli saltanat alametleri ise hilʿat, taht, tac, bayrak, sancak ve otağdır.[1519]

Nûreddin, sadece kendi hâkimiyet alanında değil, henüz 545 Muharrem'inin başında (13 Mayıs 1150) Dımaşk Atabegliği'nde adına hutbe okutulmasını kabul ettirmiştir. Çalışmamızın ilgili bölümünde anlatıldığı üzere, Dımaşk Atabegliği, Nûreddin'in adını, Abbâsî Halifesi ve Irak Selçuklu Sultanı'ndan sonra hutbede okumayı ve sikkelere yazmayı kabul etmiş, Nûreddin, Atabeg Abak'a hilʿat giydirmiş; 14 Muharrem 545 (13 Mayıs 1150) Cuma günü Nûreddin'in adı Dımaşk minberlerinde hutbede anılmıştır. Nûreddin, bunun ardından Abak'ın vezirine de hilʿat giydirmiştir.[1520]

[1515] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 162. Mekke ve Medine'den Nûreddin adına hutbe okunduğu, İbnü'l-Esîr'de olduğu gibi sonraki kaynaklarda da geçmiştir. Ancak bunun ne zaman, ne şekilde ve hangi dayanakla başlandığı bilinmemektedir.
[1516] Barış Ünlü, "İmparatorluk Fikrinin Gelişimi", **Ankara SBF Dergisi**, 65-3, s. 237-266.
[1517] Rabbi Benjamin, s. 83.
[1518] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 26-30.
[1519] Ayşe Dudu Kuşçu, **Eyyûbî Devleti Teşkilâtı**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 202-213.
[1520] İbnü'l-Kalânisî, s. 480; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 240-241.

Sivas'tan Yemen'e, Musul'un[1521] doğusundan Libya içlerine uzanan bir coğrafyada adına hutbe okunan Nûreddin, hutbede aşırı övgülerle anılmasını yasaklamış, kendisiyle ilgili söylenecek sözlerin *"yalandan arındırılması için"* bizzat emirname yayımlamıştır. Ülkenin tamamında kendisiyle ilgili söylenecek sözleri veziri konumundaki Halid b. Muhammed b. Nasr b. el-Kayserânî'ye bizzat yazdırmış, ülkenin bütün minberlerinde bu sözlerle anılması için kendi el yazısıyla bir emirname (rukʿa) yazmıştır.[1522]

Kök'e göre Nûreddin, kendi adına para bastıran ilk Zengî hükümdârıdır; ne babası İmâdüddin Zengî ne de I. Seyfeddin Gazi para bastırmışlardır.[1523] Nûreddin'in paralarının bir yüzünde kendi ismi, diğer yüzünde Selçuklularda olduğu gibi[1524] halifenin ismi bulunmaktadır. Selâhaddin, Fâtımî Halifeliğinin ilgasından sonra, 7 Rebîülâhir 567'de (8 Aralık 1171) Mısır'da bir yüzünde Abbâsî Halifesi el-Mustazî-Biemrillâh, diğer yüzünde Nûreddin'in isminin bulunduğu sikkeler basmıştır.[1525] Sikke, *"altın, gümüş veya bakır üzerine damga vurmak için hazırlanmış demir kalıp"* anlamına gelse de[1526] dinar veya dirhem üzerinde damganın nakşedildiği her türü para anlamında

---

[1521] İbnü'l-Esîr, Musul Atabegi Kutbüddin Mevdûd'un, korkudan değil, kendi isteğiyle Musul'da Nûreddin adına hutbe okuttuğunu yazmıştır. (*Atâbekiyye*, s. 149.)

[1522] Ebû Şâme, bu konuda İbnü'l-Adîm'den şu alıntıyı yapmıştır: *"Vezir Halid b. Muhammed b. Nasr b. el-Kayserânî'nin Nûreddin'e yazdığı ve Nûreddin'in üst tarafta ve satır aralarında ona verdiği cevabın yazılı olduğu rukaʿyı her ikisinin yazısından gördüm, o metni olduğu gibi aktardım. Nûreddin Mahmud, İbn Kayserânî'den hatipler, kendisinde bulunmayan hiçbir özelliği kendisiyle ilişkilendirmesinler diye, onlar tarafından minberde okunmak üzere, yalandan ve hâline muhalif sözlerden arındırılmış bir metin hazırlamasını istemişti. Halid'in bunun üzerine yazdığı metin şu şekildeydi: 'Allah dünya ve ahirette efendimizin değerini artırsın. Onu kendisi ve zürriyeti ile ilgili emellerine ulaştırsın. Kendi hamd, fadl, kerem ve minnetiyle onun hâlihazırdaki ve sonraki işlerini hayırlı neticelere ulaştırsın.' Emirler, bu duaya 'Allah, ondan ve anne babasından razı olsun, rızasına giden yolu ona kolaylaştırsın, kendi katındaki yakınlığını ve fevzini artırsın. Allah, her şeye kadirdir.' şeklinde ekleme yapmışlardı. Onlar, bu büyük ilim kaynağından kendilerine arz edileni gördüler. Allah, yüceliğini artırsın. Hatiplerden minberde Nûreddin için dua ettiklerinde, 'Allah'ım rahmetine muhtaç, yüceliğin karşısında boyun büken, kuvvetine sığınan, yolunda cihad eden, düşmanlarına karşı nöbette duran kulunu, Nasıra'l- emire'l mü'minin (Halifenin yardımcısı) Eba'l-Kasım Mahmud b. Zengî b. Aksungur'u islâh et!' de diyeceklerdi. Bu sözlerden hiçbiri yalan ve bir fazlalık içermiyordu. Onun derecesi bundan da üstündü. Nûreddin'in rukʿanın üst tarafına şöyle yazmıştı: 'Benim amacım, minberlerde yalan söylenmemesiydi. Ben, bütün söylenenlere muhalifim. Azıcık akılla yapmadıklarımla seviniyorum. Senin yazdıkların bu türdendir. Bütün memlekete göndereceğimiz bir metin yaz' diye yazmıştı. Kayserânî, onun istediğini rukʿanın sonuna yazmış ve şu duayı da eklemişti: Allah'ım ona hakkı hak göster. Allah'ım onu yücelt. Allah'ım ona yardım et. Allah'ım ona başarı nasip et."* (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 114.)

[1523] Kök, *İslam Kurumları*, s. 158.

[1524] Uzunçarşılı, s. 24.

[1525] Makrîzî, *es-Sülük*, Cilt: 1, s. 151. Bu paralar, siyah gümüşün piyasadan toplanıp eritilmesi ile elde edilmiştir, (Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 376.) Selâhaddin, 569'da (1173-1174) bir daha para bastığında Mısır'da altın ve gümüş kıtlığı baş göstermiştir. (Makrîzî, *er-Resâil*, s. 170.) Bu durumda Selâhaddin, gümüş paraların yanında, altın paralar da basmış olmalıdır. Bu dönemde hatıra para basma âdetinin olduğu da bilinmektedir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 186.)

[1526] İbrahim Artuk, *"Sikke"*, **İA**, MEB, Cilt: 10, s. 621.

kullanılmıştır.[1527] Nûreddin Mahmud Devri'nde hem sûrî dinar hem de Nûreddin'in kendi dinarı tedavülde bulunmuştur. Kaynaklarda surî dinar, Haçlılarla ilişkilerde anılmış; İbnü'l-Kalânisî, Nûreddin'in Dımaşk Atabegliği ile Haçlılar arasında yapılan ve Haçlılara yılda sekiz bin sûri dinar ödemeyi kabul eden anlaşmayı Dımaşk'ı aldıktan sonra bir yıl daha uzatmayı kabul ettiğini kaydetmiştir.[1528] Sûrî dinar, Bizans ve Haçlı dinarıdır; bu dinarın bir tarafında dinarı basan hükümdarın resmi, diğer tarafında Hz. İsa'nın Anadolu'ya gönderdiği iki Havarî Butros (Petrus) ve Bûlis'in (Bartolomeus) resimleri bulunmaktaydı.[1529] İslâm'a ait işaretler taşımayan bu dinarların Nûreddin'in devletinin iç piyasasında kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. İbnü'l-Adîm, İmâdüddin Zengî'nin öldürüldüğü yılın ekonomik durumu hakkında bilgi verirken birer dinarla altı mekûk buğdayın, on iki mekûk arpanın, dört mekûk mercimeğin, altmış rıtl pamuğun, beş mekûk karaburçağın alınabildiğini; o günkü dinarın değerinin elli kırtas olduğunu yazmıştır.[1530] Nûreddin Mahmud Devri'nde de yaygın iki para birimi dinar ve kırtastır. Dükkânların kira ödemeleri gibi[1531] pek çok işlemin yanında kimi zaman askerin harcırahı da dinarla ödenmiştir.[1532] Dinardan da daha yaygın para birimi ise kırtastır. Bizans'a ait olan ve Abdülmelik b. Mervan Devri'ne kadar Bizans'ta olduğu gibi kullanılan[1533] kırtas, Nûreddin Mahmud Devri'nde kâğıt para değil, *"1/3 oranında gümüş ihtiva eden bakır dirhemdir."*[1534] Elisseeff'e göre 1800 gümüş dirhemle 4200 bakır dirhemin eritilip karıştırılması ve kayıp miktara karşılık eritme sırasında 200 dirhemin daha eklenmesi ile elde edilen metal varaklar hâlindeki paradır.[1535] Nûreddin, nafakasını hazineden ayda 2000 kırtas olarak bu para birimi ile almış,[1536] vakıf yerlerinin bir bölümü bu para birimi ile kiraya verilmiştir.[1537] Dımaşk'taki herhangi bir esnafın elinde 10 binden 20 bine varan kırtas bulunabiliyordu. Nûreddin, kırtasın değerinin düşmesinden dolayı tedavülden kaldırılmasını isteyen büyük tüccarlara, bunu

[1527] Allame Seyyid Musa el-Huseynî el-Mazenderânî, **Târîhu'n- Nukûdu'l-İslâmiyye**, Beyrut: Dârûl'l-ulûm, 1988, s. 8-9, 143.
[1528] İbnü'l-Kalânisî, s. 516.
[1529] Kalkaşendî, Cilt: 3, s. 441; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 302, Muhakkik Notu. Surî dinarların ağırlığı 14 kırattı, buna karşılık "halifî ya da imamî" denen İslâmî dinarın ağırlığı 20 kırattı, surî dinarlar ayar bakımından da düşüktü. (Halil Salihoğlu, *"Dinar"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1994, Cilt: 9, s. 354.)
[1530] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 328.
[1531] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 57.
[1532] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 139.
[1533] el-Mazenderânî, s. 70-71.
[1534] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 375.
[1535] Elisseeff, Cilt: 3, s. 66.
[1536] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 110.
[1537] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 119.

yapması durumunda *"reayanın evini yıkacağı (ağır zarara uğratacağı)"* gerekçesiyle olumsuz cevap vermiştir.[1538] Fulüs de denen[1539] bu yaygın para biriminin üzerinde de Nûreddin'in adı bulunuyor olmalıdır. Elisseeff, Dımaşk müzesinde bulduğu Nûreddin Mahmud Devri'ne ait ve üzerinde *"el-Melikü'l-Âdil"*, *"Mahmud b.Zengî"*, *"İzzeti daim, ömrü selamette olsun"*, *"bu fuls… yılında darp edildi"* gibi yazıların bulunduğu sikke örneklerine kitabında yer vermiştir.[1540]

Selçuklular'ın diğer saltanat alameti tevkī', hükümdarın tuğrası değildir, imzaya denk gelen ve hükümdârın yazılı emri onayladığını bildiren bir ifadedir. Alparslan'nın tevkī''i, "Binesrillâh" Sultan Sencer'in "tevekkeltü alellâh"tır.[1541] Büyük Selçuklu Sultanlarının tuğraları da vardır fakat bu tuğralara henüz ulaşılamamıştır. Bununla birlikte tevkī' ile tuğranın aynı olması da mümkündür.[1542] Nûreddin'in bilindiği kadarıyla tuğrası bulunmamaktadır, tevkī'i ise *"Elhamdülillâh"*tır. Menşurlarının başına menşurun kendisine ait olduğuna ve kendi onayıyla yazıldığına alamet olarak bu lafzı yazmıştır.[1543] Selâhaddin'e gönderdiği emirlerdeki tevkī'i, Ebû Şâme tarafından kendi hattından görülmüştür.[1544]

Devletle toplum arasındaki ilişkileri güçlendirmeyi amaçlayan Nûreddin, hükümdarı halktan ayıracak alametleri önemsememiş, "çetr" denen "bir mızrak üzerinde havada küçük bir kubbe şeklinde açılan saltanat şemsiyesi"ni[1545] Selçuklularda bulunduğu hâlde kendisi başının üzerinde bulundurmamıştır.[1546]

[1538] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 119.

[1539] Kök, *İslam Kurumları*, s. 157. Fulûs, Latince asıllı "fels" kelimesinin Arapça çoğuludur, *"pul"* kelimesi ile eşanlamlı olarak içinde bakır bulunan her tür sikke için kullanılan bir addır, her tür para için de bu ad kullanılabilmiştir. (Mazenderâni, s. 155-158,19.)

[1540] Elisseeff, Cilt: 3, s. 68-69.

[1541] Uzunçarşılı, s. 26-27.

[1542] Uzunçarşılı, s. 26, Dipnot; Kök, *İslam Kurumları*, s. 56.

[1543] Ebû Şâme, Nûreddin'in Cemâziyelevvel 569'da (Aralık-Ocak 1173-1174) saman vergisini kaldırmasına yönelik menşurunu bizzat gördüğünü ve başındaki ayırıcı alametin, Nûreddin'in kendi hattıyla menşurun başında yer alan *"Elhamdülillah"* olduğunu kaydetmiştir. (Cilt: 2, s. 177; Kök, *İslam Kurumları,* s. 56.)

[1544] İbnü'l-Esîr, Nûreddin'in bu yazışmalarda ayırıcı alametini kullandığını ifade etmiş ancak buna tevkī' demediği gibi, o ayırıcı alametin ne olduğunu da açıklamamıştır. (*el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 11.) Bu bilgi, Ebû Şâme'de de yer almış, eserin muhakkiki, dipnotta bu ayırıcı alametin tevkī' olduğunu belirtmiştir. (Cilt: 2, s. 49.)

[1545] Uzunçarşılı, s. 28.

[1546] Selçuklu sultanları, İslâmiyet'ten önceki İran'a ait bu saltanat işaretini bulundurmuşlardır. (Uzunçarşılı, s. 28.) Kalkaşendî, "*çetr*" yerine *"mızılla (gölgelik)"* ifadesini kullanmış, *"mızılla"*'ya çetr dendiğini de ifade etmiştir. Ona göre çetr, Memluklara, Fâtımî Devri'nden kalan, tepesinde gümüş kuş armasının bulunduğu, altınla sarılandırılmış ipekten bir kubbe biçimindedir; Ramazan ve Kurban Bayramlarında bulundurulmuştur. (Cilt: 4, s. 7-8.)

Selçuklu sultanları, bulundukları yerlerde sultanın hazır bulunduğuna dair bir işaret olarak günde beş kez "nevbet"[1547] denen bandoyu çaldırmışlardır. İlk kaynaklarda geçmemekle birlikte Makrîzî, vezir olunca Selâhaddin'in kapısında üç kez nevbet çalındığını, Suriye'de ise Nûreddin'in kapısında günde beş kez nevbet çalındığını ifade etmiştir.[1548]

Abbâsî Halifesi el-Müstencid Billâh'in ölümü üzerine (8 Rebîülâhir 566/19 Aralık1170) yerine geçen oğlu el-Mustazî-Biemrillâh, Nûreddin'e bir hilʿat göndermiş, Nûreddin, o hilʿatı II. Seyfeddin Gazi'ye giydirmiştir.[1549] Mısır'da Fâtımî Halifeliğinin ilgasından sonra ise kendisine Halife tarafından gönderilen *"el-Fereciyye"* denilen hilʿatı giymiş, çifte kılıcı kuşanmış, boynuna tavkı (takı) takmış, başında menşurun bulunduğu sancakla birlikte ata binerek kaleden çıkmış, diğer atı yedeğine almış, Dımaşk'ın dışına çıkarak Meydânü'l-Ahdar'ın (Yeşil Meydan) sonuna kadar yol alıp geri dönmüştür. Kâtip İmâd, Nûreddin'in hilʿatın üzerine iki kılıç kuşanmasının anlamını sormuş, ona bunların Şam ile Mısır'ı yönetimi altında buluşturmasını temsil ettiğini söylemişlerdir. Kâtip İmâd, tavkın aksesuarları ile birlikte kırmızı altından bin dinar ağırlığında olduğunu da ifade etmiştir.[1550] Nûreddin'in Musul seferi sırasında gelen hilʿatı giymemesi, muhtemelen o hilʿatı kendi konumuna uygun bulmaması ile ilgilidir. Mısır'ın zaptından sonraki hilʿat ise oldukça görkemlidir. Nûreddin, altın tavkı takarak altın ve gümüş kullanmama kuralını da bu merasimde ihlâl etmiştir.[1551] Bu merasimde sözü edilen hâlin dışında sade bir yaşamı seçen Nûreddin, başına tac koymamış ve görkemli bir tahta oturmamıştır. Bununla birlikte Şam Kalesi'ndeki konağının kuzey eyvanındaki şeref locasında Büyük Selçuklulardan Tâcüddevle Tutuş'tan kalma bir taht bulunmaktadır. Nûreddin Mahmut vefat ettiğinde oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmail, bu tahta oturtulmuştur.[1552]

Saltanat alametlerinden Abbâsî bayrağı ve siyah sancağı, daha önce sözü edildiği üzere Mısır'da Fâtımî Halifeliğinin ilga edilip hutbenin Abbâsî Halifeleri adına okunmasından

[1547] Kalkaşendî, "*nevbet"* yerine *"tablhane"* ifadesini kullanmış ve tablhanenin Büyük İskender'den sonraki bütün melikler tarafından çaldırıldığını belirtmiştir. (Cilt: 4, s. 8-9.)
[1548] Makrîzî, *es-Sülük*, Cilt: 1, s. 152; *el-Hıtat*, Cilt: 3, s. 379; Kuşçu, s. 212. Uzunçarşılı, kaynak belirtmeden bu bilgiyi dipnot olarak aktarmıştır. (s. 29) Kök de ondan alıntı yapmıştır. (*İslam Kurumları*, s. 54.)
[1549] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 31; *Atâbekiyye*, s. 154; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 110.
[1550] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 135-136.
[1551] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 535.
[1552] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 208.

sonra kendisine ve Mısır'a gönderilmiştir.[1553] Nûreddin, bu siyah sancak ve bayrağı kullanmış olmalıdır. Ayrıca kendisine ait bir bayrağın olması ihtimali de mevcuttur. Kaynaklarda bu bayrağın rengi hakkında hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Şeşen, Eyyûbîlerin üzerinde kartal arması bulunan sarı renkteki bayrağının Zengîler'den alındığını ve bayrağın bu renkte Memlûkler'e de geçtiğini belirtmiştir.[1554] Şeşen, bu tespitini Abbâsîler'in bayrağının renginin siyah, Fâtımîler'in bayrağının renginin beyaz olmasıyla ilişkilendirmiştir. Ancak Fâtımîler'in saltanat alameti olarak sarı renge de önem verdikleri bilinmektedir. Üstelik onlarda saltanat alameti sarı renkteki çetrin (şemsiye) üzerinde bir kuş (tayr) armasının da bulunduğu kayıtlarda geçmiştir.[1555] Bu durum, Eyyûbîlerin bayraklarının rengini Mısır'daki bu devletten alma ihtimalini de doğurmaktadır. Bununla birlikte sarı renk, Zengîlerde de önemsenmiştir. Kalkaşendî'ye göre, Musul'daki İmâdüddin Zengî'nin Atâbekiyye devletinden itibaren sultan ve emirler, sarıksız sarı külahlar giymişlerdir.[1556]

Ebû Şâme'deki bir kayda göre Nûreddin, saltanat çadırı (sürâdık) da kurmuştur.[1557] Nûreddin'in yaşamında heyme (otak) denen çadırın ise ayrı bir yeri mevcuttur. Türkmen gelenekleriyle ilişkisi güçlü olan Nûreddin, henüz Muharrem 545'te (Mayıs 1150) Dımaşk önlerinde iken Dımaşk idarecilerini ve halkın ileri gelenlerini çadırında kabul etmiş,[1558] hükümdarlığı boyunca seferlerinde çadırını hükümet konağı gibi kullanmıştır.

5.1.3. Saray

Bilindiği kadarıyla Nûreddin, saray inşa etmemiştir. Kâtip İmâd'ın bildirdiğine göre onun, Dımaşk Kalesi'nin kuzey tarafında, içinde bir *"suffe (salon)"* bulunan eyvanlı bir konağı vardır. Nûreddin, Dımaşk'ta bulunduğunda oturumlarını bu suffe veya evyanda gerçekleştirmiştir.[1559] Dârü'l-memleke (ülke evi) de denen[1560] bu konaktaki suffe, hem

[1553] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 135-136.
[1554] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 237.
[1555] Kalkaşendî, Cilt: 4, s. 7-8. Kalkaşendî, Memlûkları anlatırken üç tür bayraktan söz etmiştir: Altınla sarı renk verilmiş ve üzerinde sultanın ismiyle lakabının bulunduğu, *"el-i'sabe"* denen büyük ipek bayrak, sultanın başının üzerinde bulunan, kıllardan yapılma, *"çalış"* denen (muhtemelen tuğ kastedilmektedir) diğer büyük bayrak ve sarı renkte bulunan *"sancak"* denen küçük bayrak. Kalkaşendî, meliklerin başında sancak taşıma geleneğinin Nûreddin'in ağabeyi Seyfeddin Gazi (metinde Gazi b. Zengî olarak geçmiştir) tarafından ihdas edildiğini, kendisinden sonraki meliklerin de ona uyduğunu ifade etmiştir. (Cilt: 4, s. 8.) Ancak onun sancağının rengi hakkında herhangi bir bilgi aktarmamıştır.
[1556] Kalkaşendî, Cilt: 4, s. 5.
[1557] Kök, *İslâm Kurumları*, s. 54.
[1558] İbnü'l-Kalânisî, s. 480; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 240-241.
[1559] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 32, 63.

hükümet konağı hem istişare meclisidir. Nûreddin'in bu konağında hangi hizmetlilerin bulunduğu ise kaynaklarda belirtilmemiştir.

5.1.4. Veliahtlık

"Bir işi üstlenen kimse, sahip" anlamındaki velî ile *"antlaşma, yükümlülük"* anlamındaki ahd kelimelerinden meydana gelen velî-ahd (veliyyü'l-ahd), sözlükte *"bir yükümlülüğü üstlenen, taahhüt eden kimse"*olarak geçmektedir. Terim olarak halife ve hükümdarların kendilerinden sonra tahta geçmek üzere belirledikleri kişileri ifade etmektedir. Veliaht terimi, *"veliyyü ahdi'l-müslimîn"* (Müslümanların yönetim sorumluluğunu üstlenen kişi) terkibinin kısaltılmış biçimidir. Veliahtlar hükümdarın oğlu veya kardeşi olabileceği gibi hânedanın diğer mensupları arasından da seçilebilir.[1561]

Nûreddin, Ramazan 552'ye (Ekim 1157) kadar veliaht tayin etmemiştir. Ancak bu tarihte hastalanıp ölüm endişesi duyunca Esedüddin Şîrkûh ve önde gelen diğer emirlerin de görüşünü alarak küçük kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân'ı veliaht tayin etmiştir. Nûreddin, bu konuyla ilgili Halep'te çıkan karışıklığın bastırılmasından sonra yaptığı konuşmada, şehir halkını, gayelerinin kardeşinin ve kendisinden sonra veliahdını maslahatını gözetmeleri olmasından dolayı affettiğini bildirmiş; sözlerinde "veliaht" unvanına bizzat yer vermiştir.[1562] Hastalığı 553 Zilhicce ayının başında (Aralık 1158) Dımaşk'ta yeniden sirayet ettiğinde Nûreddin, Nusretüddin Emir-i Emirân yerine, Musul Atabegi kardeşi Kutbüddin Mevdûd'u veliaht tayin etmiştir. Nûreddin, Nusretüddin'i, ahlâken beğenmediği ve onun kötü hâller içinde bulunduğuna inandığı için azletmiş; onun yerine *"akil, dürüst, dindar ve akidesi sağlam"* Kutbüddin Mevdûd'u tercih etmiştir.[1563]

Kutbüddin Mevdûd, Zilhicce 565'te (Ağustos 1170) ölünce Nûreddin, bir kez daha veliahtsız kalmıştır. Bu tarihte oğlu İsmail, yedi yaşlarındadır. İbnü'l-Cevzî'ye göre, Nûreddin, kendisinden sonra oğluna itaat edeceklerine dair ahd almıştır.[1564] Ancak İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ta bulunduğundan vakanın tanıkları arasında değildir; onun

---

[1560] İbnü'l-Kalânisî, s. 517.
[1561] Saim Yılmaz, *"Veliaht"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları: 2013, Cilt: 43, s. 28.
[1562] İbnü'l-Kalânisî, s. 533-534.
[1563] İbnü'l-Kalânisî, s. 542-543, 546.
[1564] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 210.

kaydını destekleyen diğer bir kayıt da yine vakanın tanıkları arasında olmayan İbn Şeddâd'a aittir. İbn Şeddâd'a göre Nûreddin, oğlunun kendisinin yerine geçmesini istemiştir.[1565] Vakanın Kâtip İmâd, böyle bir görüş beyan etmediği gibi Ebû Şâme'nin derlemeleri arasında da bu kayıt yoktur. İbnü'l-Cevzî gibi İbn Şeddâd da Nûreddin'in vefatı sırasında Irak bölgesindedir ve muhtemelen Musult Atabegliği'nin Nûreddin'in mirası ilgili anlattıklarının etkisinde kalmıştır.

5.1.5. Merkez Teşkilatı

Nûreddin'in devletinde merkez teşkilatı oluşum aşamasında kalmıştır; kurumların iç işleyişi, kurumlardaki hiyerarşi, makamlar ve unvanlar, müphemdir; Nûreddin'in şahsı dışındaki devlet idarecilerinin taşradaki yapılarla ile ilgili yetkileri de belirsizdir.

5.1.5.1. Merkeze Bağlı Memurluklar

Vezirlik

Vezirlik makamı üzerinde ayrıntılı açıklamalar yapan Maverdî'ye (ö. 450/1058) göre, tefvîz veziri ve tenfîz veziri olmak üzere iki tür vezir mevcuttur. Tefvîz veziri, imamın kendisine görüş ve ictihadıyla ülkenin işlerini yürütme görevini verdiği vezirdir. Tefvîz veziri, sultanın sahip olması gereken koşulların yanı sıra, savaş işleri ve haraç hukuku hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak gibi koşulları da taşımalıdır.[1566] Tenfîz veziri ise imam ve reaya arasındaki aracı kişidir, imamın görüş ve emirleri doğrultusunda işleri yürütür. Tenfîz vezirinin yetkileri sınırlı olduğundan atanma koşulları da sınırlıdır.[1567]

Kalkaşendî'ye göre, kendisine vezir denilen ilk kişi Abbâsî Halifesi es-Seffâh'ın (Ebü'l-Abbâs Abdullāh b. Muhammed, ö. 136/754) veziri Hafs b. Selman el-Hellal'dir. Abbâsîler, vezirlere önce kâtip, sonra vezir demişlerdir. Bu vezirlerden biri tefviz veziri iken diğerleri tenfiz veziri olarak görev yapmışlardır.[1568]

Büyük Selçuklu Devleti'nde etkin bir vezaret sistemi bulunmaktaydı; Nûreddin'in devrinde de bu sistem yürürlükteydi. Toplumun farklı kesimlerinden gelen vezirler,

[1565] İbn Şeddâd, s. 91, 92; Zehebî, Devâdârî ve İbnü'l-İmâd gibi tarihçiler de bu görüşü aktarmışlardır. (Zehebî, *el-İber*, Cilt: 3, s. 73; Devâdârî, Cilt: 7, s. 43; İbnü'l-İmâd, Cilt: 6, s. 426.)
[1566] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye**, thk.: Ahmed Mübârek el-Bağdâdî; Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989, s. 30.
[1567] Mâverdî, s. 34-35.
[1568] Kalkaşendî, Cilt: 5, s. 449.

Büyük Selçuklular'da Nizâmülmülk; Dımaşk Atabegliği'nde Muînüddin Üner, Zengî sonrası Musul Atabegliğinde Vezir Cemâleddîn örneklerinde olduğu gibi, devletin merkezinde etki alanlarını zamanla genişletmiş; güçleri, sultan veya emirin gücüyle karşılaştırılacak kadar artmış hatta kimi zaman sultan veya emiri gölgede bırakmışlardır. Nûreddin'in devletinde bu tür bir vezaret yer almamıştır. Kanaatimizce bu durumu, Nûreddin'in heybeti karşısında diğer şahsiyetlerin gölgede kalması ya da devlet teşkilatının henüz oluşum aşamasında olması ile açıklamak yerinde değildir. Nûreddin, devletin merkezine hükmeden böyle bir vezaretin oluşmasını bizzat engellemiştir. Kendisine bağlı Musul'da kardeşi Mevdûd'un veziri Cemâleddin'in övülen vasıflarına rağmen azledilmesine tepki göstermemiş; yeğeni II. Seyfeddin Gazi'nin aynı konumdaki yerilen veziri Abdulmesih'i azletmiş ve merkezden uzaklaştırmıştır.

Nûreddin, emirlerinin etki alanlarının ülkenin tamamına yayılmasını engellemiş, en büyük emiri konumundaki[1569] Esedüddin Şîrkûh'u, Dımaşk taraflarında tutarken Halep'i ise Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'nin elinde tutmuş, iki emir, birbirlerinin sahalarına müdahale edememişlerdir.

Devletinin kuruluşunu bütün yönleri ile üzerine alan Nûreddin'in yanında "vezir" unvanlı kimse bulunmamaktadır. Sonraki eserlerde vezir olarak geçen Halid b. Muhammed el-Kayserânî (ö.588/1192) de vezir sıfatını taşımamış; tarihçiler tarafından vezir makamında görüldüğü için sonraki eserlerde "vezir" olarak anılmıştır. Nitekim Ebû Şâme'nin İbnü'l-Adîm'den yaptığı alıntıda el-Kayserânî'nin adı vezir sıfatıyla *"Vezir Halid b. Muhammed b. Nasr b. el-Kayserânî"* şeklinde geçerken[1570] Nûreddin'in sır kâtibi Kâtip İmâd, el-Kayserânî için *"vezir"* unvanını kullanmamış, adını unvansız olarak andıktan sonra *"onun yanında vezirlik makamında idi"* demiştir.[1571] Vezir olmakla, vezir makamında olmak farklı durumlardır. Öyle anlaşılıyor ki sonraki tarihçiler, Kâtip İmad'ın bu açıklamasını *"vezir"* unvanı şeklinde dönüştürmüşlerdir. Kök'ün tenzif veziri[1572] olarak kabul ettiği Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, Kemâleddin eş-

[1569] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 168.
[1570] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 114.
[1571] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 135.
[1572] Kök, *İslam Kurumları,* s. 72.

Şehrezûrî, el-Adl Ebû Sâlih el-Acemî[1573] gibi şahsiyetler de vezir konumunda olsalar da Nûreddin Mahmud Devri'nde vezir unvanına sahip değillerdir.

İbnü'l-Kalânisî, 26 Zilkâde 553'de (19 Aralık 1158) vefat eden Ebî Abdullah b. Nevfel el-Halebî için, *"el-Emîr İsfehsâlâr Esedüddin (Şîrkûh)in kâtibi ve veziriydi"* kaydını düşmüştür.[1574] Bu durumda bu dönemde *"vezir"* unvanı, *"emir veya sultana yardımcı olan"* anlamında kullanılmış, emir veya sultana yardımcı olan kişiler *"vezir"* unvanını taşımasalar dahi vezir olarak görülmüşlerdir.

Kâtipler

Kâtipler, sultanın yazı işlerini yürüten, kitâbet memurlarıdır. Kitâbet, inşa ile aynı anlamda, resmî mektup yazma (tersil) sanatıdır.[1575] Kalkaşendî, sultanların emir ve yasaklarının kaleme alınması, ülkenin mali kaynaklarının tespiti ve harcamaları, sultana tabi idareci, asker, ülkenin idari birimleri ve reayanın hali konusunda yapılan yazışmalarda kâtiplere gereksinim duyduklarını yazmış;[1576] devlet işleri açısından kitabetin pek çok türünün bulunduğunu belirtmekle birlikte inşâ kitabeti (kitabetü'l-inşâ) ve emval kitâbeti (kitabetü'l-emval) diye ikiye ayırmıştır. İnşâ kitâbeti, menşurlar, anlaşmalar, vilayetlere gönderilen emirler gibi aslî yazışmaları; emval kitâbeti ise devlet hazinesindeki kayıtlar, vergilerin toplanması ve devlet harcamları gibi malî hususları kapsamaktadır.[1577] Kalkâşendî, kâtipleri de kâtibüssır, katibuddest ve katibudderc olmak üzere üçe ayırmıştır: Kâtibüssır, inşâ divanının başında bulunur, katibuddest, katibüssırla birliket darul'l-adl'da oturur, katibudderc ise vilayetlere yönelik yazışmaları takip eder.[1578]

Nûreddin'le ilgili kayıtlarda kâtipler hakkında çok az bilgiye yer verilmiştir. İbn Asâkir, onun Ebü'l-Yusr (Şâkir b. Abdullah el-Tenvihî el-Maarî) diye bir kâtibinden söz etmiş,

[1573] Kök, *İslam Kurumları,* s. 73. el-Adl Ebû Sâlih el-Acem, Nûreddin'in devletinde önde gelen isimlerdendir. Nûreddin'in vefatından sonra el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in devrinde büyük vezir konumunda sayılmış ve iç çekişmeler içinde 573'te Saddedin Gümüştekin tarafından öldürülmüştür. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 87.) İbnü'l-Cevzî Kemâleddin eş-Şehrezûrî için "sonra ona vezir yaptı" demişse de (Cilt: 18, s. 233.) Kemâleddin, vezir unvanı almamış, vezir olarak anılmamıştır. Nitekim İbn Hallikân ondan söz ederken "vezir oldu" dememiş"Vezaret derecesine kadar ilerledi" demiştir. (İbn Hallikân, Cilt: 4, s. 242.)
[1574] İbnü'l-Kalânisî, s. 540.
[1575] Kalkaşendî, Cilt: 1, s. 51.
[1576] Kalkaşendî, Cilt: 1, s. 39.
[1577] Kalkaşendî, Cilt: 1, s. 52, 54.
[1578] Kalkaşendî, Cilt: 1, s. 364-365.

doğum tarihini ondan öğrendiğini yazmıştır.[1579] Kâtip İmâd da Nûreddin'in kendisine, *"Sen, benim kâtibim, eminim ve arkadaşımsın; benden habersiz bir emir yazmazsın"*dediğini belirtmiştir.[1580] Ebü'l-Yusr'un konumu bilinmemekle birlikte, Kalkaşendî'nin yaptığı tanıma göre Kâtip İmâd'ın sır kâtibi (katibüssır) olduğundan kuşku yoktur.

Nûreddin, devletin kurucusu ve ideolojisini (kuruluş ilkelerini) belirleyen kişi olarak, kimi zaman emirleri, daha sıkı uygulansın diye, bizzat kendisi yazmıştır; onun kendi hattıyla yaptığı bazı yazışmaların metinleri Ebû Şâme tarafından görülmüş ve aktarılmıştır.[1581] Nûreddin, el yazısıyla sıklıkla emir yazmış olmalı ki Musul Şahnesi ve nâibi Sadeddin Gümüştekin, Kâtip İmâd'ın yazdığı bir emre *"Nûreddin'in tevkī'i ve yazısı dışında emir beni bağlamaz."*[1582] diyerek itiraz etmiştir. Nûreddin, kâtip sınıfı içinde yer almayan vezir konumunda kabul edilen yardımcılarına, örneğin Halid b. Muhammed b. Nasr Muvafekeddin el-Kayserânî'ye de yazdırmış, onları yazdırdığı metinlerin başına, kenarlarına veya satır aralarına eklemelerde bulunmuştur.[1583]

Nûreddin Mahmud Devri'nde resmi yazılar, rukʿa ve menşur diye adlandırılmıştır. Şeşen, rukʿa için, *"bir kimse için bir istekte bulunulan dilekçe"*; menşûr içinse Kâtip İmâd'a dayanarak, *"sultan tarafından bütün vazife alanlara verilen tayin fermanı"* demiştir.[1584] Nûreddin Mahmud Devri için bu konuda açık bir ayrım yoktur; "rukʿa" ve "menşur", *"sultan tarafından onaylanmış her tür talep"* anlamında birbirinin yerine kullanılabilmiştir. Yine bu dönemde *"sicil"* kavramı da, söz konusu anlamda geçmektedir. Nûreddin'in hutbede nasıl anılacağı ile ilgili fermana Ebû Şâme, rukʿa demiştir.[1585] Aynı kaynak Mısır'da meksin kaldırılması ile ilgili ferman için ise*"sicil"* ifadesini kullanmıştır.[1586] Her iki ferman da minberlerden halka duyurulmuştur, aralarındaki fark içerikle ilgilidir. Bu içeriğin adlandırmada etkili olup olmadığıyla ilgili ise kaynaklarda yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Kâtip İmâd, 564'te (1169) Şeyhü'ş-Şuyûh İmâdüddin el-Feth Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hamevî'nin bütün sufîlerin şeyhi olarak tayin edilmesi ile ilgili tayin yazısına "menşur" dediği

[1579] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 118.
[1580] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 79.
[1581] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 78-79.
[1582] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 79.
[1583] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 114.
[1584] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 251.
[1585] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 114.
[1586] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 151.

gibi;[1587] Mısır'da hutbenin Abbâsî Halifesi adına okutulmaya başlandığına dair Nûreddin'in elçisi İbn Ebû Asrûn tarafından Bağdat'a götürülen ve yol boyunca bütün beldelerde okunan bildirinin yanı sıra,[1588] ülkedeki bütün nâiblerin posta güvercinleri edinmeleri ile ilgili emire de "menşur" demiştir.[1589]

Risale ve kitap da resmi mektup anlamında bu dönemdeki resmi belgelerdendir. İbn Ebû Tay, Nûreddin'in el-Kayserânî'yi Mısır'a teftiş için gönderirken Selâhaddin'e verilmek üzere kendisine verdiği metne *"risale"* demiştir.[1590] Kâtip İmâd, Nûreddin'in Dimyat ile ilgili Fâtımî Halifesi el-Âdıd'a gönderdiği tebrik mesajı için, *"kitap"* demiştir.[1591] Tevkī' de bu dönemde *"metnin sultana ait olduğunu gösteren ifade"* anlamıyla birlikte *"resmi yazı"* anlamında da kullanılan ifadelerdendir.[1592]

Hâcib

Hâcib, halife, sultan veya emir ile reaya arasındaki aracı kişidir; reayanın haberlerini halife, sultan veya emire ulaştırır, onlarla görüşmek isteyenlerin izin işlerine bakar, Fâtımîlerde "sahibülbâb" denmiştir.[1593]Hâciblik, bu anlamıyla günümüzdeki özel kalem müdürlüğü veya cumhurbaşkanlığı için genel sekreterliğe denk gelmektedir.

İbnü'l-Esîr, Nûreddin'in haksızlığa uğrayanların şikâyetlerine bizzat müdahale ettiğini bu konuda hâcib veya emir görevlendirmediğini ifade etmiştir.[1594] Ebû Şâme'nin de Nûreddin hayatta iken onun biyografisini yazan ancak eseri günümüze ulaşmayan el-Eşterî'den yaptığı bir alıntıya göre Nûreddin, zengin veya yoksul, zayıf veya fakir herkes kendisine ulaşabilsin diye hâciblik ve bevvablık (kapı görevlisi) görevlerini kaldırmıştır; kapısını aracısız ve engelsiz bir şekilde halka açmıştır.[1595] Ancak Nûreddin ve nâibinin Halep'te mahkeme karşısına çıkmasıyla ilgili bir kayıttan açıkça anlaşıldığına göre, Nûreddin'in hâcibi vardır. Nûreddin, mahkemeye hâcibi üzerinden

[1587] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 173.
[1588] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 133.
[1589] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 150. Ebû Şâme, bizzat kendisi tarafından görülen, Nûreddin'in kendi yazısından tevkī'inin üzerinde bulunduğu etbân vergisinin kaldırılmasına dair ferman için *"menşur"* demiştir. (Cilt: 2, s. 177.)
[1590] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 183.
[1591] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 45; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 94.
[1592] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 176.
[1593] Kalkaşendî, Cilt: 5, s. 449-450.
[1594] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 166.
[1595] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 117.

çağrılmış; hâcib buna şaşırmıştır.[1596] Kâtip İmâd, 567 (1172) yılı olayları kapsamında Dımaşk şahneliğinin Kadı Kemâleddin'e verilmesini aktarırken Nûreddin'in Ebû Nasr adında bir hâcibinin bulunduğunu ve Nûreddin'in onu kapısına dikerek her tür maslahat konusunda görevlendirdiğini kaydetmiştir.[1597] İbn Şeddâd da 565 (1170) olaylarını aktarırken Tedmur ve Baʿlebek sahibi el-İmâdî'nin vefatına yer vermiş, onun Nûreddin'in arkadaşı ve hâcibi olduğunu yazmıştır.[1598] Bu durumda hâcibliğin kaldırıldığına dair kayıtlar, daimî bir durumu anlatmamaktadır, kimi özel zaman ve durumlarla ilgilidir. Bununla birlikte onun devrinde kimlerin "hâcib" unvanını aldığı açık değildir. Dımaşk'ın zaptından sonra Mısır'la diplomatik ilişkileri yürüten Mahmûd el-Müsterşidî'nin de unvanı, "Hâcib"dir.[1599] Ancak Müsterşidî, bu unvanı Nûreddin Mahmud Devri'nde değil, Dımaşk Atabegliği'nde Muînüddin Üner'in hizmetinde bulunurken almıştır.[1600] Kâtip İmâd'ın 568'deki (1172) gelişmeleri aktarırken sözünü ettiği el-Hâcib Ziyâuddîn Bekr Yessan'ın unvanının da, Şîrkûh'un hizmetinde bulunduğu günlere ait olma ihtimali söz konusudur. Zira Ziyâuddîn Bekr Yessan, geçmişte Şîrkûh'a hâciblik yapmıştır.[1601]

Hazinedâr (Hizendâr)

Hazinedâr, hazinenin saklandığı yer anlamındaki Arapça "hizane" sözcüğü ile "koruyan, sahip çıkan" anlamındaki Farsça "dâr" sözcüğünden türetilmiştir, ıstılahı olarak hazine muhafızı anlamındadır.[1602] Hazinedâr, sultanın has hazinesine gelen ve bu hazineden çıkan malları kaydetmekle görevlidir,[1603] devlet hazinesi (beytü'l-mal) sorumlusudur.[1604]

Nûreddin, hazineye önem vermiş, zaman zaman teftiş etmiş; hazineye gelen malların nereden getirildiğini görevlilere sormuştur. Onun için hazine, hem kendi malının hem devletin malının (beytü'l-mala ait malların) bulunduğu bir emanethânedir. Hazinede hazine mütevellisi (emiri, emini) ve hazine nâibleri (vekilleri) görev yapmışlardır. İbnü'l-Esîr'in güvendiği kişilerden aktardığına göre Nûreddin, bir hazine teftişi

[1596] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 101.
[1597] Bündârî, s. 28.
[1598] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 92.
[1599] İbnü'l-Kalânisî, s. 544.
[1600] İbn Münkız, s. 3-4.
[1601] Bündârî, *Sene'l-Berk,* s. 64.
[1602] Kalkaşendî, Cilt: 5, s. 362-363.
[1603] Kuşçu, s. 230.
[1604] Kök, *İslam Kurumları,* s. 59.

sırasında tespit ettiği bir malla ilgili olarak *"Bu ne bizim malımız ne de beytü'l-malın malıdır, bunda bir iş var?"* diyerek o malın sahibine verilmek üzere Kadı Kemâleddin'e iadesini istemiştir. Hazine mütevellisi, Kemâleddin'e göndermişse de Kemâleddin malı tekrar hazineye iade etmiştir. Nûreddin, başka bir teftiş sırasında yeniden bu malla karşılaşınca hazine nâiblerine, *"Ben, size bu malı sahibine iade edin, demedim mi?"* diye çıkışmıştır. Nâibler, Kemâleddin'in tutumunu ona aktarmışlardır. Bunun üzerine Nûreddin, malları bir kez daha sahibine verilmek üzere Kemâleddin'e iade etmiş, aracı kişiye, *"Kemâleddin'e de ki sen, bu malın günahını kaldırabilecek güçtesin! Benimse boynum incedir, benim bunu taşımaya ve Allah'ın huzurunda budan hesaba çekilmeye gücüm yetmez"* demiştir.[1605]

Nûreddin'in hazine emini olarak geçen isimlerden biri, Şeyh Muhliseddin Ebî'l-Berekât Abdukahir b. Ali b. Ebî Cerâde el-Halebî'dir. İbnü'l-Kalânisî, kendisinin şiirde ve düzyazıda hüsnü belağat sahibi ve güzel yazı ustası olduğunu kaydetmiştir.[1606] Nûreddin'le ilgili kayıtlarda "Hizendâr (Hazin)" unvanına sahip Veliyeddin İsmail adında bir şahıstan da söz edilmiştir.[1607] Hezzânü'l-Beytü'l-mâl Şeyh İsmail, Nûreddin'in vefatından sonra oğlu Melikü's-Sâlih İsmail'e biat etme konusunda yemin ederek anlaşan üst heyetin içindedir.[1608]O hâlde Nûreddin'in idaresinde hazinedâr, Büyük Divan'a mensup vezir konumunda olmalıdır.

Corcî Zeydan'ın her İslâm devletinde var olduğunu ifade ettiği,[1609] para basma kurumu Dârü'd-Darb, Nûreddîn Mahmud'un devletinde kesinlikle mevcuttur. Zira daha önce ifade edildiği üzere Nûreddin, henüz Dımaşk'ı almadan kendi adına para bastırmıştır. Ancak bu dairenin bu devirdeki işleyişi ve hazine ile ilişkisi konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

[1605] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 167; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 102.
[1606] İbnü'l-Kalânisî, onun vefatına üzülmüş ve bunun üzerine bir şiir de yazmıştır. (s. 528-529; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 324.)
[1607] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 64, 68; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 120.
[1608] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 32. Nûreddin'in hazinesinde görevli Şahabeddin Ebû Sâlih Abdurrahim b. Ebû Talib el-Acemî de Nûreddin'in vefatından sonra Sâlih İsmail' başveziri olarak atanmıştır. (İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 360.)
[1609] Corcî Zeydân, **Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî**, Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1999, Cilt: 1, s. 144.

Silahdâr

"Silahdâr" unvanı Arapça *"silah"* sözcüğü ile Farsça *"dâr"* sözcüğünün birleşmesinden türemiştir; bu unvandaki kişilere *"emir-i silah"* da denmiştir. Silâhdar, emir veya sultanın silahlarından sorumlu kişidir.[1610]

Nûreddin'in yanında silahdârın bulunduğu, onunla II. Joscelin arasındaki bir savaşla ilgili İbnü'l-Esîr'in aktardıklarından anlaşılmaktadır. Söz konusu kayda göre, Nûreddin'in silâhdarı II. Joscelin tarafından esir alınmış ve silahları ile birlikte Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'a *"İşte bunlar, senin damadına aittir, bundan sonra başkası da gelecektir."* diyerek gönderilmiştir.[1611]

Emîr-i Ahûr

"Emîr-i ahûr", Arapça *"emîr"* sözcüğü ile Farsça *"yemlik"* anlamındaki *"ahûr"* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. *"Âmir-i Âhur"* veya *"Emir-i İstabl"* da denmiştir. Istılahta, istabl-i sultaniye nezaret eden, sultanın at, deve gibi bineklerinden sorumlu emir anlamındadır.[1612] Atlarına önem veren Nûreddin'in atlarından sorumlu emiri mevcuttur. Kâtip İmâd, Nûreddin'in vefatından hemen önceki gelişmeleri anlatırken onun Yerenkuş adında bir emîr-i ahûrundan söz etmiştir.[1613] Nûreddin'in Sincar seferinden yanında rikâbî da bulunduğu anlaşılmıştır.[1614] Endülüs Emevîleri sâhibü'r-rikâb, Fâtımîler'de rikâbî veya sıbyânü'r-rikâbi'l-has unvanıyla anılan bu görevlinin Abbâsîlerde de var olduğu bilinmektedir.[1615] Ancak Nûreddin'in yanında bulunan rikâbînin emîr-i ahûr ile aynı kişi olup olmadığı belirsizdir, zira bu konuda kaynaklarda başka bir kayıt yer almamıştır.

Divanlar

Uzunçarşılı'ya göre Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda devlet merkezinde veya hükümdârın bulunduğu yerde "Dîvân-ı Sultan" adı verilen bir büyük divan vardı. Büyük divanın reisi (Sahibü'd-dîvân) kimi zaman hükümdârın kendisi, genellikle ise vezirdi. Bunun dışında mali konulara bakan müstevfi divanı, devletler ve eyaletlerle ilişkileri

[1610] Kalkaşendî, Cilt: 5, s. 462, 456.
[1611] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 101-102; *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 369; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 335.
[1612] Kalkaşendî, Cilt: 5, s. 433; Kuşçu, s. 235.
[1613] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 31; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 202.
[1614] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt: 9, s. 360.
[1615] Abdulkadir Özcan, "Rikâbdar", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2008, Cilt: 35, s. 111-112.

düzenleyen tuğra veya inşâ divanı, teftiş işlerine bakan müşrif divanı (Dîvânü'l-işraf) ve bugünkü milli savunma bakanlığının yerini tutan divan-ı ârız bulunmaktaydı.[1616] Büyük Selçuklu Devleti'nin bir uzantısı konumunda olan Nûreddin'in devletinde de büyük divan mevcuttur. Büyük divan, sorunlar söz konusu oldukça toplanmıştır. İbnü'l-Kalânisî, 3 Şevval 553'te (28 Ekim 1158) vefat eden Müntecib Ebû Sâlim b. Abdurrahmân el-Halebî adlı şahsın Nûreddin'in divanında askerlerin arzından ve ordunun yazışmalarından sorumlu kişi[1617] Kâtip İmâd, 568 (1173) olaylarını aktarırken Şahabeddin Ebû Sâlih el-Acemî'nin onun divanın nazırı[1618] olduğunu kaydetmiştir.[1619] İbnü'l-Esîr de, Hısnü'l-Ekrâd yenilgisinden (558/1163) sonra Nûreddin'in divanında ashabı (yakın arkadaşları) ile ülkenin ekonomik durumunu ve ordunun yeniden teçhizini görüştüğünü yazmıştır.[1620]

Nûreddin'in büyük divanı, devletin bir tür atanmışlar parlamentosu gibidir. Divanın üyeleri Nûreddin tarafından atanmıştır. Divan üyelerinin Nûreddin'e rağmen karar alma yetkisi bulunmamaktadır. Nûreddin, ülkenin sorunlarının yanında önemli atamaları da divana danışmış, kararını divanı dinledikten sonra kendisi vermiştir.[1621]

Nûreddin'in divanında, idare ettikleri devlet kurumunu temsilen görev alan sabit üyelerin yanında ele alınan konuya göre değişen üyeler de bulunmuştur. Ramazan 552'de (Ekim 1157) kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân'ı veliaht tayin ederken Esedüddin Şîrkûh'un yanında emirlerin ayanlarını ve önde gelen şahsiyetleri toplamış, onların görüşlerini almıştır.[1622] Nûreddin'in 19 Safer 554 (12 Mart 1159) Perşembe günü Dımaşk Kalesi'nde şehirdeki vakıflar ve diğer hususlarda yaptığı bir istişare toplantısında ise Hanefî, Şâfiî, Malikî ve Hanbelî fakihlerin temsilcileriyle birlikte Cuma Hatibi İzzeddîn Ebü'l-Berekât b. Abd, Dımaşk Reisi Radiyaddîn Ebû Ğâlib Abdulmuni'm b. Muhammed b. Esed el-Temîmî, Dımaşk vezirleri divanı başkanı Nizamüddin Ebü'l-Kirâm Muhsin b. Ebî Medâa, âdil şahit vasıflarına haiz Dımaşk ayanları Abdussamed b. Temîm, Abdulvahid b. Hilâl, Sain Ebü'l-Hüseyin ve başkaları

[1616] Uzunçarşılı, s. 39-45. Köymen'e göre ise Büyük Divan, Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ, Dîvân-ı İstifa, Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı Arz'dan (Dîvân-ı Ceyş) oluşan divandır. (Köymen, Cilt: 3, s. 178.)
[1617] İbnü'l-Kalânisî, s. 540.
[1618] Memlûklarda "nazıruddevle" de denen divan nazırı, vezirin sahip olduğu her tür yetkiye sahip divan görevlisidir, vezirle aynı statüdedir. (Kalkaşendî, Cilt: 4, s. 30.)
[1619] Bündârî, *Sene'l-Berk,* s. 69.
[1620] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 117; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 351.
[1621] Bündârî, *Sene'l-Berk,* s. 63.
[1622] İbnü'l-Kalânisî, s. 533.

bulunmuştur. Oturumu bizzat yöneten Nûreddin, ayanlarla Dımaşk'taki vakıfları ve vakfı bulunmayan kurumları konuşmuş, vakıf gelirlerinin kullanılabileceği yerler konusunda ise adı geçen mezhep fakihlerinin temsilcilerinin görüşünü sormuştur. Ebû Şâme, bu meclisteki danışma biçimini, İslâm Peygamberinin sahabesinin istişaresine benzetmiştir.[1623] Bununla birlikte Nûreddin, Kardeşi Kutbüddin Mevdûd'u veliaht olarak ilan ederken danışma gereği duymamış, seçkin arkadaşlarını çağırıp kararını onlara bildirmek ve onlardan bu karara uymalarını istemekle yetinmiştir.[1624]

Nûreddin'in vefatından sonra birlikte hareket etme konusunda yemin ederek anlaşan heyetin içinde Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî, Nûreddin'in en önemli yardımcılarından Cemâleddîn Reyhân, Hazinedâr Şeyh İsmail, Emînü'l-Amâl Ebû Sâlih b. el-Acemî ve Mukaddemü'l-Asker Emir Şemseddin Muhammed İbn Mukaddem hazır bulunmuştur.[1625] Bu heyetin üyeleri aynı zamanda büyük divanın üyeleri olmalıdır.

Abbâsîlerde *"dîvânü'r-resail"* veya *"dîvânü'l-müktebât"*; Fâtımîler'de *"dîvânü'l-inşâ*" denen, "*Emevîler zamanında da valilere gönderilen talimatları, tebaaile ilgili bildirileri ve tüm yazı ve mektupları kaleme alan, kısaca devletin iç ve dış yazışmalarını yürüten*" divan, Nûreddin'in devletinde de aynı işlevle yer almıştır. Kâtip İmad, *"divan-ı münşiya"* dediği bu divanda, 563'ten (1167) itibaren Ebü'l-Yusr Şakir b. Abdullah'ın inşâ işlerinden affedilip evinde oturmasından sonra,[1626] bizzat görev almıştır. Bu divanın üyelerinin bir bölümü veya tamamı, Nûreddin'in seferlerinde onunla birlikte bulunmuş, onun saltanat çadırında emrinde hazır durmuşlardır. Nûreddin'in seferlerinde yanında hazır bulunan Kâtip İmâd, göreve başladığında Nûreddin'in inşâ divanında yer alanların inşâ usullerini bilmediklerini, bu usulleri onlara öğrettiğinde kendisiyle alay ettiklerini de kaydetmiştir.[1627] Ona göre Nûreddin'in divanında yer alan memurlar kendi aralarında dışarıya kapalı bir yapı oluşturmuşlardır. Yeni bir kâtip orada Nûreddin'in emri ile göreve başladığında ya onlara uyum sağlamayıp görevden affını isterdi ya da onlara uyum sağlasa da başarılı olmadığından azledilirdi. Kendisi bundan dolayı bu

[1623] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 124-126.
[1624] İbnü'l-Kalânisî, s. 542.
[1625] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 32; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 208. Şemseddin Muhammed İbn Mukaddem, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin en önemli emirleri arasında yer almış, Zilhicce 583'de (Şubat-Mart 1188) Mekke'de Iraklılar tarafından öldürülmüştür. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 162-163.)
[1626] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 20. Ebü'l-Yusr Şâkir b. Abdullah b. Muhammed et-Tenûhî, tanınmış bir şairdir; İmâdüddin Zengî'nin ardından Nûreddin'in hizmetine girmiş, 571'de (1175-1176) Dımaşk'ta vefat etmiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Cilt: 21, s. 145; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 20, 1 Nolu Muhakkik Notu)
[1627] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 22.

görevi yapmak istememiş ancak Nûreddin'in ısrarıyla kabul etmiştir.[1628] Dolayısıyla devletin ilk yıllarında divanda görev alan bir sınıf oluşmuşsa da profesyonelleşmenin söz konusu olmadığını söylemek mümkündür.

Nûreddin'in, malî işlerine *"İstifa Divanı"* bakmış; bu divan, bugünkü maliye bakanı konumunda müstevfi tarafından yönetilmiştir. Nûreddin'in istifa divanının başında, ülkesinin müstevfisi olarak el-Muvaffık el-Kayserânî bulunmuştur. el-Kayserânî, Mısır'ın malî durumunu teftiş etmek üzere Mısır'a gönderildiğinde Divan-ı İstifa'nın başına Kâtip İmâd getirilmiştir.[1629] Kâtip İmâd, aynı zamanda, 567'den (1172) itibaren, askerî ve adlî işler dışında bütün devlet memurlarını teftiş etmekle görevli ve üyelerine *"müşrif"* denen Dîvân-ı İşraf'ın başında da bulunmuştur. Böylece el-Kayserânî'nin Mısır'a gönderilmesinden sonra İnşa, İstifa ve İşraf divan başkanlıklarının üçünü kendinde toplamıştır.[1630]

Nûreddin'in devletinde askerlerin sayısını, durumunu, gelirlerini takip etmek, denetlemek ve bildirmekle görevli Dîvânü'l-Arzu'l-Ceyş (Ordu Divanı) de işlemiştir. Bu divan hakkında elimizde çok bilgi bulunmamakla birlikte İbnü'l-Kalânisî'nin kaydından, 3 Şevval 553'te (28 Ekim 1158) vefat eden Müntecib Ebû Sâlim b. Abdurrahmân el-Halebî adlı şahsın Nûreddin'in divanında askerlerin arzından ve ordunun yazışmalarından sorumlu olduğunu anlamaktayız.[1631]

Nûreddin'in yargı işlerine bakan Kada (Adalet) Divanı'nın başında "Kādılkudât (kadılar kadısı)" unvanıyla Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî bulunmuştur. Nûreddin, sur ve kalelerin onarılmasını da ilgilendiren vakıf işlerini bizzat kendi üzerine almışsa[1632] da Kadı Kemâleddin, vakıf işleriyle de ilgilenmiştir[1633] ve büyük ihtimalle vakıfların ayrı bir divanı bulunmaktadır. Kadı Kemâleddin, son dönemde Dımaşk şahneliğini de üstlenmiş,[1634] zaman zaman elçi olarak da görev yapmıştır.[1635]

[1628] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 64.
[1629] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 69; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 155; Kök, *İslam Kurumları*, s. 80-81.
[1630] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 63-64, 69; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 155.
[1631] İbnü'l-Kalânisî, s. 540.
[1632] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 28.
[1633] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 66.
[1634] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 28; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 111.
[1635] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 72; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 174.

Elçiler

Nûreddin'in devletinde diplomasi önemli bir yer tuttuğu hâlde "elçi" unvanını taşıyan kimse bulunmamıştır. Elçi gönderme gereksinimi duyulduğunda Nûreddin herhangi bir divan başkanı veya kâtibi, elçilik göreviyle görevlendirmiştir. Şerefeddin Ebü'l-Meʿâlî el-Mutahhar b. Ebû Asrûn (ö. 585/1189), Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî, Şîrkûh, İmâdüddin Ahmed, Mühezzibüddin Ebû Hasan Ali b. İsa Nakkâş, Kadı Bahaeddîn, Nûreddin'in kayıtlarda geçen elçileridir. Abbâsî Halifesi el-Müstencid-Billâh'ın ölümünden sonra yerine el-Mustazî-Biemrillâh seçildiğinde Nûreddin, Bağdat'a Şerefeddin Ebü'l-Meʿâlî el-Mutahhar b. Ebû Asrûn'u kendisine niyabeten ona biat etmek üzere göndermiştir.[1636] Ermeni Mleh b. Leon'nun Bizanslılardan ele geçirdiği esir ve malları Bağdat'a bildirmek üzere Kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî'yi görevlendirilmiştir.[1637] Yemen'in fethini bildirmek üzere Nûreddin'in doktorlarından Mühezzibüddin Ebû Hasan Ali b. İsa Nakkâş,[1638] kimi vergilerin kaldırıldığına dair halifeyi bilgilendirmek ve tüccarların ülkenin pazarlarına yönlendirilmesi için onun desteğini almak üzere Kadı Bahaeddîn[1639] Bağdat'a gönderilmiştir. Nûreddin'in devletinin uzun süre elçilik görevinde bulunan kişi ise Hâcib Mahmud el-Müsterşidî'dir. Nûreddin'in Dımaşk'ın zaptından sonra Bizans-Haçlı-Ermeni ittifakına karşı Mısır'la birlikte görünmeye ihtiyaç duyduğu ve diplomatik ilişkiler üzerine yoğunlaştığı bir dönemde, Dımaşk Atabegliği'nin Muînüddin Üner Devri'nin yetenekli şahsiyetlerinden Müsterşidî'nin diplomasi becerisinden istifade edilmiş; Müsterşidî, 552-554 (1157-1159) yıllarında Dımaşk'la Mısır arasında sürekli olarak gidip gelmiştir.[1640]

Merkez Nâibleri

Nâib, sözlükte *"birini temsil etmek, birine vekâlet etmek"* anlamındaki nevb (niyâbe) mastarından türemiştir. Bu sözcüğün çoğulu *"nüvvâb"*dır. Istılahta ise nâib, *"bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse"* demektir.[1641]

[1636] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 72; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 116.
[1637] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 54, 72; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 174.
[1638] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 180.
[1639] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 122.
[1640] Makrîzî, *İttiʿaz,* Cilt: 3, s. 233-236.
[1641] Cesim Avcı, "*Nâib"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2006, Cilt: 32, s. 311. Nûreddin, Abbâsî Halifesi el-Mustazî-Biemrillâh'a biat etmek için kendi yerine İbn Ebû Asrûn'u göndermiştir. Ebû Şâme, bu

Memlûklar Devleti'ndeki uygulamaları anlatan Kalkaşendî, nâiblerin, sair görevleri yerine getiren nâibler ile *"el-nâibü'l-kâfil"* diye ayrıştığını belirtmiştir. Sair işleri yapan nâibler, sadece ilgili oldukları alanlardaki konularda yetki sahibidirler ve o yazışmaları bilirler. Kâfilü'l-Memaliki'l-İslâmiyye de denen Nâibü'l-Kâfil ise sultanın yapacağı bütün yazışmaları yapar, ona danışmadan üst düzey atamalarda bulunabilir, kendisi için katibu's-sır ya da vezir tayin eder. O aslında bir tür ikinci sultandır. Sultanın meclisinde başköşede oturur. Meclis dağıldığında niyabet köşküne geçer, üst düzey yetkililerle veya halkla görüşmeler yapar. Bu durumda sultanın halkla buluşmasına gerek kalmaz. Dîvânü'l-Ceyş (ordu divanı) onsuz toplanmaz.[1642]

Devlet teşkilatının tamamının Nûreddin'in şahsı etrafında ve onun adına şekillendiği Nûreddin'in devletinde, devletin işleri merkezde veya taşrada nâibler üzerinden yürütülmüştür. Devletin bütün üst düzey memurları ya Nûreddin'in bizzat nâibi ya da onun nâiblerinin nâibidirler. Bu sistemde Nûreddin asıl; memurlar, devletin işlerini onun adına yürüten vekillerdirler, görevleri, asıl olanın istediği yer ve sürede devam eder. Nâib, bütün işlerini asıl adına, asıl o işi yapıyormuşçasına yürütür. Dolayısıyla Nûreddin Mahmud Devri'ndeki nâiblik, yetkilendirici değil, kısıtlayıcıdır; Nûreddin gibi davranma yükümlülüğüyle sınırlayıcıdır. Bu sistemde nâibu'l-kâfile yer yoktur. Sadece Selâhaddin, Mısır'da yönetime hâkim olduğunda Fâtımî Devleti'ndeki durumun sürekliliğinden ve Suriye ile Mısır arasındaki uzaklıktan dolayı, bu unvanı almadan ve bu unvanından söz edilmeden, ailesinin hâkimiyetindeki alanla sınırlı olarak, re'sen bu makamda bulunmuştur. Çalışmamızın ilgili bölümünde anlatıldığı üzere Selâhaddin, uygulamalarını Nûreddin'in uygulamalarına benzetmek, bulunduğu taşra ile merkez arasında uyum sağlamak için düzenlemeler yaparken Nûreddin, koşullar gereği ortaya çıkan bu durumu ortadan kaldırmak için uğraşmış, bir yandan Mısır ile Suriye arasında ulaşımı kolaylaştırmak için kendisi Kerek bölgesinde akın düzenlemiş, Selâhaddin'i bu bölgede akınlara zorlamış, haberleşme için posta güvercinleri edinmiş ve bizzat müstevfisini Mısır'a gönderip Mısır'ı her yönden teftiş ederek Mısır'ın merkezle bağını canlı tutmuştur.[1643] Nihayetinde bizzat şahsı Mısır'a gitmek ve orayı denetlemek ya da daha sıkı bir şekilde merkezi yönetime bağlamak istemiştir.

---

görevlendirme için *"kendi yerine nâib olarak"* ifadesini tercih etmiş (Cilt: 2, s. 117.), nâib kavramını Avcı'nın yaptığı tanıma uygun olarak "vekil" kavramıyla eş anlamlı kullanmıştır.

[1642] Kalkaşendî, Cilt: 4, s. 17-18; Cilt: 5, s. 453-454.

[1643] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 78-79.

Nûreddin, nâibler sistemi üzerinden ülkeyi bütünlük içinde tutarken Kâtip İmâd'ın *"Nâibleri azilden emindiler."* sözüyle ifade ettiği üzere,[1644] o günün dünyasındaki uygulamanın aksine bir tutumla nâiblerini yaşamları boyunca görevde tutarak istikrarlı bir bürokrasi kurmuş, devlette sürekliliği sağlamıştır.

İsfehsâlâr

"İsfehsâlâr" unvanını Fâtımî Devleti açısından açıklayan Kalkaşendî, kavramın *"askerlerin başı"* anlamında kullanıldığını, bu unvanı taşıyan kişinin askerî işlerden sorumlu bulunduğunu, askerler hakkında konuşma yetkisine sahip olduğunu, hiyerarşide ise ikinci vezir konumundaki *"sâhibü'l-bâb"*dan sonra geldiğini açıklamıştır.[1645] Nûreddin'in devletinde isfehsâlâr, "askerlerin başı" değildir. Ordusunun genel komutanı savaşta ve barışta Nûreddin'in kendisidir.

İsfehsâlâr, taşradaki belli bir bölgenin ordusunun en büyük komutanıdır. Esedüddin Şîrkûh,[1646] Mecdüddîn İbnü'd-Dâye[1647] ve Selâhaddîn-i Eyyubî,[1648] "İsfehsâlâr" unvanına sahip olmuşlar; Esedüddin Şîrkûh ve Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, Suriye'de aynı anda bu unvanı taşımışlardır.[1649] Nûreddin Halep'te iken Esedüddin Şîrkûh, Dımaşk çevresinde ordunun komutanı olarak isfehsâlâr unvanı ile bulunmuştur. Nûreddin, Dımaşk'a geçtiğinde Mecdüddîn İbnü'd-Dâye Halep ordusunun komutanı olarak isfehsâlâr unvanı taşımıştır. Her ikisi de orduların genel komutanı değildir. Her ikisi de Nûreddin cephede yer aldığında kendi ordularının komutanı olarak onun bir altında yer almıştır. Bununla birlikte isfehsâlâr unvanı, onları merkez veya taşradaki sair emirden ayırmıştır.

Esedüddin Şîrkûh ve Mecdüddîn İbnü'd-Dâye arasında herhangi bir hiyerarşi bulunmamaktadır. İkisi de doğrudan Nûreddin'e bağlıdır. Ancak önem durumları birbirinden farklıdır. Nûreddin, Halep emiri iken Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, Nûreddin'in nezdinde daha önemlidir.[1650] Dımaşk'ın ele geçirilmesinden sonra ise Şîrkûh, ondan çok

[1644] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 174.
[1645] Kalkaşendî, Cilt: 3, s. 483; Cilt: 6, s. 7-8.
[1646] İbnü'l-Kalânisî, Emîr İsfehsâlâr Esedüddin Şîrkûh, şeklinde kayıt düşmüştür. (s. 503.)
[1647] İbnü'l-Kalânisî, s. 508.
[1648] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 49.
[1649] Nûreddin'e tabi Musul Atabegliğinde de bu unvan ordu komutanı anlamında kullanılmıştır. Atabeglikte Vezir Cemâleddin'le birlikte idareyi elinde bulunduran Zeyneddin Ali Küçük, bu unvanla anılmıştır. (İbnü'l-Kalânisî, s. 547.)
[1650] İbn Ebû Tay, Akt.: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 210; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 195; İbn Kādî Şühbe, vr.85-86.

daha fazla önem kazanmıştır. Mecdüddîn, Halep çevresindeki orduların komutanı olarak görevine devam etmiş, bu konumuyla Haçlılara karşı zaman zaman tek başına küçük seferler düzenlemiştir. Şîrkûh, Mısır'a geçtiğinde Mecdüddîn, Suriye'deki en büyük emir konumuna çıkmıştır.

Suriye'de iken ordu komutanlığı gibi bir görevi bulunmayan Selâhaddin, amcası Şîrkûh'un vefatı üzerine Mısır'daki emirlerin başına geçmiş; isfehsâlâr unvanını amcasından devralmış; Mısır'ı ele geçirmesiyle Nûreddin'in en büyük eyaletinin nâibi olmuş ve en büyük ordusunun emiri konumuna çıkmıştır.

Nûreddin'in devletinde kale kapısındaki askerlerin komutanına da "ısbâsalâr" denmiştir.[1651] İbnü'l-Adîm, Nûreddin'in vefat ettiği yıl Ebû Bekr b. Mekbel adlı şahsın unvanını Kale Kapısı ısbâsalârı olarak vermiştir.[1652]

5.1.5.2. Taşra Teşkilatı

Nûreddin'in taşradaki idarî yapısı vilayetler, amallar ve kaleler olmak üzere üçe ayrılmıştır.[1653] Vilayet (veya eyalet), çevresine göre büyük şehirdir. Amal, ilçe veya kasaba için kullanılmıştır.[1654] Kale ise şehrin içinde veya şehir dışında, sınır boylarında yer alan ve belli bir ordu birliği tarafından korunan yerdir. Vilayet ve kaleler, "nâib" ve "vali" unvanı ile anılan kişiler tarafından yönetilmiştir. Amallarda ise yine bir valinin bulunma ihtimali var ise de genellikle nâiblerin nâibleri bulunmuştur. Eyalet nâibleri ve valilerle birlikte amalların idarecilerine de "amil" denmiştir.

Nûreddin'in devletinde merkezî hiyerarşi sade bir mahiyete sahiptir; sınırlı sayıda kişi tarafından birçok iş icra edilmektedir. Taşra teşkilatı ise karmaşıktır, görevler birden çok kişi tarafından paylaşılmıştır.

Nûreddin, eyalet veya şehirleri tek kişinin yönetimine vermemiştir. Mısır dışında her eyalette ve alanı geniş vilayette biri büyük emir, diğeri kale valisi olmak üzere

[1651] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 363, Muhakkik Notu.
[1652] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 363.
[1653] İbnü'l-Kalânisî, s. 541. Yerleşim yerleri sınıra yakınlığına göre belde veya suğr diye sınıflandırılmıştır; sınıra uzak yerler için belde denirken sınıra yakın yerlere suğr denmiştir. (İbnü'l-Kalânisî, s. 542.)
[1654] İbnü'l-Kalânisî, Haleb'in çevresindeki yerler anlamında *"Halep amalları"* ifadesini kullanmış; başındaki görevliler için de *"amalların valileri"* demiştir. (s. 545.) Ancak burada vali, eyalet emiri ya da vilayet valisi anlamında değil, bu yerleşim yerlerindeki nâibler ya da en üst mülk amirler anlamında kullanılmıştır.

kendisinin en az iki nâibi bulunmaktadır. Kimi zaman kale valilerinin nüfûzu emirin nüfûzunu geçmiştir.[1655]

Nâiblerin de divanı ve hâcib gibi yardımcıları[1656] hatta kimi nâiblerin vezirleri de mevcuttur. Örneğin, İbnü'l-Kalânisî, Mehzeb Ebû Abdillah b. Nevfel el-Halebî'nin, İsfehsâlâr Esedüddin Şîrkûh'un kâtip ve veziri olduğunu yazmıştır.[1657]

Nâibler, merkez teşkilatı memurlarından müstevfi, müşrif gibi görevlilerce teftiş edilmişlerdir. Bu teftişe rağmen merkezdeki memurların taşradaki nâiblerle ilgili yetkileri hususunda sistem yeteri kadar açık değildir. Uygulamadan anlaşıldığı kadarıyla Nûreddin, kādılkudât dışında merkezdeki herhangi bir memurun taşra üzerinde geniş bir yetkiye sahip olmasını istememiştir. Sadeddin Gümüştekin'in kendisinden haksız yere bin dinar aldığı iddiasıyla Nûreddin'e başvuran birini Nûreddin haklı bulmuş, Kâtip İmâd'dan, paranın iadesi için Sadeddin Gümüştekin'e emir yazmasını istemiştir. Sadeddin Gümüştekin, *"Nûreddin'in tevkī'i ve yazısı dışında emir beni bağlamaz."* diyerek uygulamasında diretmiştir. Ancak Nûreddin'in Kâtip İmâd'a "*Sen, benim kâtibim, eminim ve arkadaşımsın; benden habersiz bir emir yazmazsın.*" deyip yazıyı olduğu gibi Gümüştekin'e ulaştırmasını emredince sorun çözülmüş; Gümüştekin, parayı iade etmiştir.[1658] Divan-ı İstifa'ya seçilen Fahreddin el-Zaferâni, her beldede kendisi için bir nâib tayin etmeyi talep etmiş, Nûreddin,*"Benim malımla kendisi için vefalı dostlar edinmek istiyor."* diyerek bu talebi geri çevirmiştir.[1659]

Bu temel anlayışla birlikte Nûreddin'in eyalet ve vilayetleri, idarecileri yönünden ikiye ayrılmıştır:

1. *İdarenin miras yoluyla geçtiği eyalet ve vilayetler* (*Bir hânedan tarafından idare edilen eyalet ve vilayetler*):

[1655] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 67-68.
[1656] 554'te (1159) Halep'te Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'nin divan mütevellisi (sorumlusu) Eminüddin Zeyne'l-Hac Ebü'l-Kasım, Kale sorumlusu mütevellisi İzzeddin diye biriydi, Muhammed Çağrı ise onun hâciblerindendi. (İbnü'l-Kalânisî, s. 542.) el-Hâcib Ziyauddin Bekr Yessan ise Şîrkûh'un hâciblerindendi, onunla Mısır'a gitmemiş ve sondan Nûreddin'in en büyük emirleri arasında yer almıştır. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 64.)
[1657] İbnü'l-Kalânisî, s. 540.
[1658] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 79.
[1659] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 79.

İdaresi bir aile tarafından paylaşılan ve hâkiminin ölümü durumunda emirliğin mirasçılarına devredildiği eyalet ve vilayetlerdir. Nûreddin'in devletinin Halep, Musul ve Mısır olmak üzere üç eyaleti vardır ve her üçü de bu yapıya tabidir. Ancak eyalet büyüklüğünde olmadığı hâlde bu yapıya tabi idarî birimler de bulunmaktadır.

Her iki türü de iki grupta ele almak mümkündür:

a. *Zengî Hânedanı tarafından idare edilenler:* Başında Zengî ailesinden bir emirin bulunduğu ve merkeze karşı en geniş yetkiye sahip idari birimlerdir. Musul ve Sincar bu statüdedir. Musul, bir eyalet konumunda iken Sincar, onun sınırları içinde yer alan bir vilayettir.

Musul, Nûreddin'in kısmen Sincar seferinin ardından veya nihayetinde Kutbüddin Mevdûd'un veliaht seçilmesinden sonra başında atabeg unvanı taşıyan Zengî ailesine mensup emirin bulunduğu eyalet konumuna geçmiştir. Bununla birlikte Musul atabegleri Kutbüddin Mevdûd ve II. Seyfeddin Gazî'yi nâib konumunda görmek isabetli değildir. Onlar, bu konumda olsalardı Nûreddin'in müstevfi ve müşrif gibi görevlerdeki malî ve idarî müfettişlerinin teftişine konu olurlardı.

Kutbüddin Mevdûd veliahttı, veliahdın müfettişler tarafından denetlendiğini düşünmek yersizdir. Nûreddin, anlaşıldığı kadarıyla onun idarî işlerine karışmamıştır, Zeyneddin Ali Küçük'ün yerine Abdülmesih'i getirdiğinde[1660] bile ona müdahale etmemiştir. II. Seyfeddin Gazi'nin ise konumu Nûreddin açısından fiilî olarak nâiblik olsa da Nûreddin, onun yanına kendi nâibi olarak Şahne Sadeddin Gümüştekin'i de atamış, Nûreddin'in işraf işlerine de bakan Kâtip İmâd, Musul konusunda II. Seyfeddin Gazi ile değil, Sadedin Gümüştekin'le muhatap olmuştur.[1661]

Musul; Irak'ta Tikrit, Şehrizûr, Sincar, Erbil, Akre'l-Hamidiye, Anadolu'da Hakkârî'den Halep'e yaklaşan Urfa'ya kadar geniş bir bölgeyi kapsıyordu, bu şehirlerin her birinde Musul Atabeglerinin büyük vezirlerine bağlı nâibleri vardı.[1662] Mevdûd'un vefatından sonra bu bölge daraltılmış, Cizre dışında,[1663] Sincar'ın doğusu ile Halep

[1660] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 136.
[1661] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 79.
[1662] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyy*e, s. 135.
[1663] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyy*e, s. 154; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 114.

eyaleti arasında kalan bölge merkez yönetimine bağlanmıştır.[1664] Erbil de biat bildirmiş, tabiî emirlik konumuna geçmiştir.[1665]

Sincar da Musul'a bağlı olarak Zengî hânedanından II. İmâdeddin Zengî (b. Mevdûd) tarafından yönetilmiştir.[1666]

b. *Zengî hânedanına mensup olmayan kişilerce idare edilenler*: Halep ve Mısır eyaletleri ile Menbic gibi vilayetler bu türden idarî birimlerdir.

Halep eyaletinin başında, Kâtip İmâd kendileriyle ilgili yazdığı şiirde, *"Siz Mahmud (Nûreddin) için Hz. Muhammed'in Ehl-i Beyt'i gibisiniz"* dediği ve isim benzerliğinden telmih yaparak her bir kardeşi dört halifeden birine, beşincisini de Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'a benzettiği Mecdüddîn İbnü'd-Dâye liderliğindeki Dâyeoğulları bulunmaktaydı. Halep ve çevresindeki kasabalarla Hârim, Ca'ber gibi önemli kaleleri yöneten Dâyeoğulları, Ebû Bekir Mecdüddîn İbnü'd-Dâye, Sabıkuddîn Osman, Şemseddin Ali, Bedreddin Hasan, Bahaeddin Ömer olmak üzere beş kardeşten oluşmaktaydı. Nûreddin'in nâibi Mecdüddîn İbnü'd-Dâye idi,[1667] onun vefatından sonra ise yerine kardeşi Şemseddin Ali İbnü'd-Dâye geçmiştir. Suriye'deki emirlerin en büyüğü olan Şemseddin Ali, Şeyzer'i elinde tutmakta; kardeşi Osman, Ca'ber Kalesi ve Tel Bâşir'de; Hasan ise Hârim'de hüküm sürmekteydi.[1668]

Şemseddin Ali'nin konumuna rağmen, Nûreddin, Halep Kalesi'ne vali olarak Cemâleddîn Şazbaht el-Hadım el-Hindî'yi atamıştır.[1669] O da Nûreddin'in nâibiydi, Nûreddin'in vefat haberini taşıyan posta güvercini ona teslim edilmiştir.[1670]

Mısır eyaleti, Mısır, Yemen, Tunus, Libya ve Sudan'ın kuzeyi gibi geniş bir bölgeden oluşmaktadır. Nûreddin'in en büyük eyaletidir.[1671] Necmeddin Eyyûb'un oğlu

[1664] İbnü'l-Furât, Cilt: 4, Cüz: 1, s. 114.
[1665] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 112.
[1666] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 68; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 30.
[1667] İbnü'l-Kalânisî, Mecdüddîn İbnü'd-Dâye'den vali diye söz etmiştir. Bu durum, nâib ile vali unvanlarının birbirinin yerine kullanıldığını göstermektedir. Ancak nâib ile kale valisi, sonraki dönemde Halep'te farklı kişilerdir. Nûreddin vefat ettiğinde Halep'teki nâibi Şemseddin Ali İbnü'd-Dâye iken kale valisi, Cemalüddîn Şazbaht idi. (İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 359.) Ancak el-Medresetü'l-Şazbehtiyye'yi inşa eden Emîr Cemâleddîn Şazbaht el-Hâdım el-Atâbekî, İzzeddîn Muhammed b. Şeddâd'ın eserinde nâib diye anılmıştır. (İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 271.) Bu durum da, Nûreddin'in eyaletlerinde, Mısır dışında, doğrudan ona bağlı birden çok üst düzey memurlukların bulunduğu görüşümüzü desteklemektedir.
[1668] Lyons ve Jackson, s. 97.
[1669] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 359.
[1670] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 359.

Selâhaddin, "İsfehsâlâr" unvanıyla bu eyaletin başında nâib olarak bulunmuştur.[1672] Mısır ve Mısır'a bağlı yerler onun aile fertleri ve memlûkları tarafından yönetilmiştir.

Menbic de idarenin miras olarak geçtiği idari birimler arasındadır. Nûreddin vefat ettiğinde bu idari birim, Menbicî ailesinden Kutbüddin Hasan el-Menbicî tarafından yönetilmekteydi.[1673]

Ermeni Mleh'in coğrafyası ise vilayet veya eyalet değildir. Nûreddin'in düşmanları arasında yer alan Thoros'un ölümünden sonra Ermenilerin başına geçen Mleh, tek gayrimüslim nâib olarak, kanaatimizce farklı bir statüye sahiptir. Mleh, diğer emirlerden farklı olarak sadece askerî olarak Nûreddin'e tâbidir. Onu Nûreddin'in vasalı saymak daha isabetli olacaktır.

Dımaşk'ın alınmasından önce 545 Muharremi'nin başında (1150 Nisan sonu), Dımaşk Atabegliği'nin Nûreddin'in itaatine girmeyi, onun adını Abbâsî Halifesi ve Irak Selçuklu Sultanı'ndan sonra hutbede okutmayı ve sikkelere yazmayı kabul etmesi sonucu Nûreddin, Dımaşk Atabegi Abak'a hilʿat giydirmişse de[1674] Abak'ı bilinen anlamda Nûreddin'in nâibi, Dımaşk'ı da zapt (549/1154) öncesi Nûreddin'in eyaleti saymak isabetli değildir. Kök, Abak'ı Nûreddin'in nâibleri arasında saymışsa da[1675] kanaatimizce psikolojik bir üstünlükten ötesini ifade etmeyen bu durumu nitelendirmekte isabet etmemiştir.

2. *İdarenin miras yoluyla geçmediği vilayetler:* Hadım veya memlûklerin yönettiği vilayetlerdir. Büyük devlet devrinde çok sayıda vali bu sınıftandır. Nûreddin, devletin genişlediği bu dönemde bu tür valileri atayarak devlet içinde yeni hânedanların oluşmasına engel olmak istemiş olmalıdır. Bu tür valiler, kendilerini etkileyecek bir akraba çevresinden yoksun olmakla emirleri daha fazla olduğu gibi yerine getirirler, dayanacakları akrabalık bağlarının bulunmamasıyla da daha risksiz görevden alınabilirler.

Nûreddin, Halep emirliği döneminden itibaren Dâye ve Şâdioğulları'nın ailesel gücünden yararlanmış ancak muhtemelen Mısır'da Şâdioğulları hânedanının geniş bir

[1671] İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 7.
[1672] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 49.
[1673] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 86.
[1674] İbnü'l-Kalânisî, s. 480; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 240-241.
[1675] Kök, *İslam Kurumları*, s. 65.

alana yayılmasıyla bu tür ailesel bağlara dayalı idarî tarzın önüne geçmiştir. Devletin müstevfisi Halid el-Kayserânî, Mısır'a gönderildiğinde İstifa Divanı'nda yerine kardeşlerinden birini nâib olarak bırakma isteğineNûreddin'in izin vermeyip istifa işini Kâtip İmâd'a bırakması,[1676] Nûreddin'in büyük devlet döneminde hânedan karşıtı tutumuyla ilgili kanaatimizi pekiştiren hususlar arasındadır.

Nûreddin'in vefat ettiği dönemde Urfa (Reha) valisi siyahî bir hadımdır; Musul'a II. Seyfeddin Gazi'nin yanına nâib olarak verilen Sadeddin Gümüştekin[1677] ve Humus valisi Yümn[1678] de hadımdır. Hama Kalesi valisi İzeddîn Curdik Nûreddin'in memlûku,[1679] Busra Valisi Şemseddin Çavlı, Esedüddin Şîrkûh'a mensup bir memlûktur.[1680] Musul Kalesi Valisi Şazbaht da Nûreddin'in özgür bırakılmış, hadım bir kölesidir.[1681]

Nûreddin'in bir hânedana mensup olmayan önemli nâiblerinden biri de Emîr Fahreddin Mesûd b. Ebî Ali ez-Zaferânî'dir. Fahreddin Mesûd, mukaddimu'l-asker (ordu komutanı) olarak Ca'ber Kalesi'nin zaptı için gönderilmiş ancak başarılı olmamıştır.[1682] Buna rağmen Nûreddîn'in yaşamının son döneminde ordu içinde öne çıkmış, kendisine Hama, Urfa (Reha), Kefertab, Humus, Selmiye, Tel Hâlid ve Bârin gibi yerler ikta olarak verilmiştir.[1683]

5.1.6. Taşra Teşkilatının Merkez Tarafından Denetlenmesi

Nûreddin, eyalet veya vilayetleri ile merkez arasında inançta,[1684] hukukî, malî uygulamalarda ve idarecilerin toplumla ilişkisinde sıkı bir birlik sağlamış; ülkesinin tamamında aynı hukuku işletmiş, aynı vergileri almış, idarecilerin halkla münasebetlerinde keyfi davranmasına izin vermemiş; bu hususta disiplinin boyutunu, çalışmamızda daha önce belirtildiği üzere hutbede hatiplerin kendisiyle ilgili

[1676] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 69.
[1677] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 360.
[1678] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 68.
[1679] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 68; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 22.
[1680] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 76.
[1681] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 359; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 113.
[1682] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 11.
[1683] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 67-68, İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 22, 34; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 29, Muhakkik notu
[1684] İbn Ebû Tay, Nûreddin'in Şîrkûh'un Mısır'da mezhep değiştirip Şiîleşmesinden endişe duyduğunu iddia etmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 74.) Ama Şîrkûh'un Şiîleşme ihtimali Nûreddin'in endişesi değil, İbn Ebû Tayy'ın umudu olmalıdır.

yapacakları duayı bile bizzat el yazısıyla düzeltecek noktaya vardırmıştır. Bu birliğin başkent Dımaşk'ta olduğu gibi muhafaza edilmesi için yardımcıları üzerinden istihbarat; müfettişleri üzerinden ise teftiş mekanizması geliştirmiştir.

Nûreddin'in hizmetinde bulunanlar, bir gün onu akşam namazını kılarken derin bir tefekkür içinde bulmuşlardır. Kendisine bu tefekkürün nedeni sorulduğunda *"Vallahî ben, Müslümanların işlerini kendilerine tevdi ettiğim ama onlara adaletli davranmayan valilerim, arkadaşlarım, ayanlarım hakkında düşünüyordum. Bu konuda Allah'ın benden isteyeceği hesaptan korkuyorum. Allah'a yemin olsun ki sizden biriniz bir mazlumun durumunu ya da herhangi bir vakayı duyar da bana iletmezse ona ekmeğimi helal etmem."* demiş,[1685] onlardan idarecilere karşı halktan istihbarat toplamalarını talep etmiştir. İbn Kesîr, Sadeddin Gümüştekin'in, *"içki içmesin, fuhuşatta bulunmasın ve oyunlara dalmasın"* diye Nûreddin tarafından II. Seyfeddin Gazi'nin yanına verildiğini yazmıştır.[1686] Anlaşıldığı kadarıyla Nûreddin'in taşradaki nâibleri karşılıklı olarak birbirlerini denetledikleri gibi Nûreddin, istihbarat üzerinden de denetlemiştir. Nûreddin, mektuplaştığı ve zaman zaman yüz yüze görüştüğü sûfilerden ve âlimlerden de nâiblerinin devletin kurucusunun izinden gidip gitmedikleri konusunda haber toplamış olmalıdır.

Nûreddin, çalışmamızda daha önce ifade edildiği üzere kendisinin atamadığı Musul Veziri Abdülmesih'i halkın şikâyeti üzerine azletmiş; Abdülmesih durumunu düzeltince onu Sivas'a göndermiştir. Nûreddin'in Selâhaddin'i de, el-Kayserânî gibi bir müfettiş üzerinden sıkıca denetlemesi, onun eyaletlerin denetimine verdiği önemle ilgili görülmelidir.

Dolayısıyla Nûreddin'in devleti, Mevdûd Devri Musul dışında, gevşek bir federasyon ya da devletler topluluğu değil, merkezi yönetimin taşra idarecilerini tam olarak denetlediği, merkezileşmeyi esas alan, ünitere yakın bir devlet yapısındadır. Kanaatimizce Nûreddin'in emirlerinin "nâib" olarak adlandırılması da bu adlandırma her ne kadar ona has değilse de onun merkezi yönetime verdiği önemle ilgilidir. Nâib,

[1685] Ebû Şâme, orada hazır bulunanlardan Nûreddin'in hizmetkârı Sungur Atik Şâzbaht en-Nûrî'nin oğlu el-Hâc Ömer'den, o da babasının arkadaşı et-Tavâşî Şâzbaht el-Hadım'dan dinlemiştir. (Cilt: 1, s. 113-114.)
[1686] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 265.

Nûreddin'e vekâleten taşradadır. Vekil, kendi başına bir yetki sahibi değildir ve asıl gibi olmak durumundadır.

5.1.7. Şehir Yönetimi

Nûreddin Mahmud Devri'nde şehirlerin kendilerine ait divanı mevcuttur. Nûreddin'in 19 Safer 554 (12 Mart 1159) Perşembe günü Dımaşk Kalesi'nde bizzat başkanlık ettiği Dımaşk şehri divan toplantısına Dımaşk'taki mezhep müftüleri, Cuma hatibi, reis, Dımaşk'tan sorumlu kişilerin divan başkanı ve Dımaşk ayanları yer almıştır.[1687] Burada divan bir tür şehir meclisi konumundadır. Bu divanda kadı ve şahne de bulunuyor olmalıdır. Dımaşk dışındaki şehirlerde de böyle bir şehir divanı söz konusudur, divan başkanlığını şehir ziyaretlerinde muhtemelen yine Nûreddin, diğer zamanlarda ise nâib veya vali yapmaktadır.

Şehir yönetiminde kadı, yargı işlerine ve aynı zamanda vakıf işlerine bakarken şahne, polis teşkilatının başında yer almıştır, reis ise belediye hizmetlerine bakmıştır. Şehirlerdeki askerî teşkilat, Nûreddin'in vefatı sırasında Halep'teki teşkilat dikkate alındığında nâib, kale valisi ve şahne üçlüsünün komutasında teşekkül etmiştir. Nâib, şehirdeki bütün işler gibi askerî işlerle ilgiliyken kale valisi, garnizon komutanıdır; şahne ise şehrin asayişinden sorumlu emniyet amiri konumundadır.[1688] Nûreddin vefat ettiğinde Halep'teki nâibi Şemseddîn Ali İbnü'd-Dâye, kale valisi Cemalüddîn Şâzbaht, şahne ise Bedreddin Hasan İbnü'd-Dâye'dir.[1689]

5.1.8. Adliye Teşkilatı

Emirlerin durulmayan enerjilerini adliye sistemiyle kontrol altına almayı başararak Suriye'e yeniden refah getiren[1690] Nûreddin'in devletinde adiyle işleri, "kādılkudât" unvanını taşıyan başkadı ve ona bağlı kadılar tarafından yürütülmüştür. Ancak adaleti sağlamayı temel hedefleri arasına alan Nûreddin, adalet işleriyle bizzat ilgilenmiş,

[1687] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 124-126.
[1688] İbn Cübeyr, *"Şahne, onların yanında polis amiridir."* demiştir. (İbn Cübeyr, s. 271.)
[1689] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 360.
[1690] Runciman, cilt: 2, s. 332-333.

mezalim mahkemelerinin görülmesi için "Dârüladl" inşa etmiştir. Bu durumda, Nûreddin Mahmud Devri'nde iki[1691] yargı makamından söz edilebilir:

5.1.8.1. Başkadı (kādılkudât) ve Kadılar

Nûreddin'in devletinde başkadılık, 557 (1161-1162) yılında Kemâleddin eş-Şehrezurî'nin, ülkedeki bütün mahkemelerden sorumlu kadılığa getirilip ülkedeki bütün kadıların kararlarını onun nâibi olarak almalarının emredilmesiyle teşekkül etmiştir.[1692] Aynı zamanda Dımaşk'ın bütün vakıf, divan ve idare işlerinin verildiği[1693] Kemâleddin'in nâibi olmayı reddeden kadılar azledilmiş, onların yerine bir kısmı Kemâleddin'in ailesinden olan yeni kadılar atanmıştır.[1694]

Nûreddin'in devletinde sadece bir başkadı vardır.[1695]Nûreddin, Hanefî olduğu hâlde başkadısı Kemâlüddîn, Şâfiîdir.[1696] Buna karşılık, şehirlerde başkadının, etkin olan her mezhepten birer nâibi vardır. Nitekim Halep Kadısı Ebî'l-Fadl Hibetullah b. Ebû Cerade azledildiğinde onun yerine Mecdüddîn İbnü'd-ed-Dâye'nin önerisiyle başkadı eş-Şehrezûrî'nin oğlu Şâfiî Muhyiddin Ebû Hamid İbn Kemâleddin ve Hanefî Ebü'l-Mefahir Abdulğafur b. Lokman nâib olarak atanmıştır.[1697] Başkadılar gibi onların nâibi konumundaki kadılar da, görev yaptıkları şehrin sınırları içinde en üst idarecileri

---

[1691] Nûreddin'in Devri'nde üçüncü bir yargı makamı olarak, askerlerin hukuk işlerine ve aralarındaki anlaşmazlıklara bakmakla görevli kadıasker unvanlı kişilerin görev yaptıkları kesin değildir. Kalkaşendî'ye göre bu makam ilk kez Selâhaddîn-i Eyyûbî Devri'nde ihdas edilmiştir. (Cilt: 4, s. 36.) Nûreddin'le ilgili tarih kayıtlarında bu makamın hiçbir etkinliği görülmemektedir. Sadece vefatından önceki son bayramda hutbeyi okuyanın Kadı Şemseddin İbnü'l-Ferraş olduğu kaydı bulunmaktadur. Kâtip İmâd, 588'de (1192) vefat eden bu şahıs için Kadıasker unvanını kullanmıştır. (Bündâri, *Sene'l-Berk*, s. 31.) Ancak bu, onun Nûreddin dönemindeki unvanı olmayabilir. Zira İbnü'l-Ferraş, Selâhaddîn Eyyûbî Devri'nin de önemli bir idarecisi ve kadıaskeridir. (Ebû Şâme, Cilt: 4, s. 203-204.) Yine Kâtip İmâd, Nûreddin'in Medresetü'n-Nûriyye el-Kübra'da ders veren Mesud b. Şuca' el-Hanefî'yi, bir yıllığına askerleri için kadı olarak atadığını yazmıştır. Ancak Burhaneddîn el-Belhî'nin bilinen öğrencilerinden olan el-Hanefî için kadıasker unvanını kullanmamşıtır. (Kâtip İmâdüddin el-İsfahânî, **Ħarîdetü'l-ḳaśr ve cerîdetü'l-'aśr**, thk.: Şükrü Faysal, Dımaşk: el-Matbaatü'l-Haşimiyye, 1955, Cilt: 11, s. 307-308.)

[1692] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 342. İbnü'l-Kalânisî'nin kaydına göre Safer 555'te (Şubat 1160) Kadı Zekiyüddin Ebu'-l Hasan b. Muhammed b. Yahya b. Ali, Nûreddin'e başvurarak kadılıktan istifa etmek istemiş bunun üzerine Nûreddin, onun yerine Kemâleddin'i Dımaşk kadısı olarak atamıştır. (s. 548.) İbnü'l-Kalânisî'nin, ilminin genişliği, zihninin açıklığı, kanunlar hakkındaki bilgisi, insaflı, âdil ve nezih oluşu, keyfi davranıştan ve zulümden uzak olması ve halk arasında en iyi şekilde hâkimlik yapmasıyla bilinen biri olarak tanıttığı (s. 548.) Kemâleddin, Dımaşk kadılığındaki tecrübede Nûreddin nezdinde yükselmiş ve başkadılığa layık görülecek düzeyde görülmüş olmalıdır.

[1693] İbnü'l-Ezrâk, s. 126.

[1694] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 103, İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 342; İbnü'l-Ezrâk, s. 125-126.

[1695] Kalkaşendî'ye göre kādılkudât'ın hangi mezhepten olursa olsun tek kişi olması, Memluklarda Zahir Baybars dönemine kadar devam etmiştir. (Cilt: 4, s. 35.)

[1696] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 266, 267.

[1697] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 342; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 120, 2 Nolu Dipnot.

yargılayabilecek geniş bir yetkiyle donatılmıştır. Halep Kadısı Eba'l-Mefahir Abdulğafur b. Lokman, mübaşiri Suveyd'i göndererek Nûreddin'i mahkemeye çağırmış; Nûreddin, nâib konumundaki kadının kendisini yargılamayacağı itirazında bulunmamış, bu çağrıya icabet etmiştir.[1698]

5.1.8.2. Dârüladl

İbnü'l-Esîr'e göre Nûreddin, haksızlığa uğrayanların tespiti için[1699] müstakil bir bina inşa edip ona "Dârüladl" diyen ilk kişidir. Nûreddin, Dımaşk'ı ele geçirdiğinde Şîrkûh'la ilgili şikâyetler artmış; Kadı Kemâleddin, Şîrkûh'la ilgili şikâyetlere bakmaktan çekinmiş; bu şikâyetleri Nûreddin'e ulaştırılmıştır. Bunun üzerine Nûreddin, bir Dârüladl inşa edilmesini emretmiştir. Şîrkûh, Nûreddin'in Dârüladl inşa ettiğini duyunca nâiblerini toplamış; *"Biliniz ki Nûreddin Mahmud, bu binayı benim yüzümden yaptırıyor. Aksi durumda Kemâleddin'in tarafından mahkeme edilmekten kaçınan kimdir? Vallahi hanginizin yüzünden Dârüladl'e çıkarılırsam onu asarım. Gidiniz ve kiminle bir anlaşmazlığınız varsa o anlaşmazlığı bitiriniz, neyle mümkünse onu razı ediniz, elimdeki her şey gitse bile bu şekilde davranınız."* demiştir. Nâibleri *"Halk, bunu öğrenirse taleplerini artırırlar."* deyince Şîrkûh, *"Nûreddin tarafından zalim görülmektense ya da mahkemenin karşısında sıradan bir kişiyle eşitlenmektense bütün malımın elimden çıkmasını tercih ederim."* diye cevap vermiştir. Şîrkûh'un kararlılığı karşısında nâibler, halkla aralarındaki bütün problemleri çözmüşler; Nûreddin, Dârüladl'de halkın şikâyetlerini dinlemeye başladığında Şîrkûh'la ilgili hiçbir şikâyet kendisine arz edilmemiştir. Şîrkûh'un Dârüladl'in inşasından sonra yaptıklarını duyduğunda şükür secdesi yapmış, "*Arkadaşlarımız bizim huzurumuza çıkmadan insafa geldikleri (adaleti icra etikleri) için Allah'a hamd olsun."* demiştir. Nûreddin, haksızlığa uğrayanların durumunun tespiti için emir veya hâciblerine vekâlet vermemiş, davalara bizzat kendisi bakmıştır; Dârüladl'de haftanın iki günü oturmuş, yanında kadı ve fakihler bulunmuş; halk şikâyetlerini şahitleri ile birlikte ona arz etmiştir.[1700]

İbnü'l-Esîr'in bütün eserlere kaynaklık eden bu bilgilerine rağmen Dârüladl'in inşası, Nûreddin'in biyografisinde kapalı kalan istisna konulardandır. Devrin önemli iki

[1698] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 120.
[1699] Bu işlevinden dolayı Dârüladl'e "Dârülkeşf" de denmiştir.
[1700] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 166, 168; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 102-103; Makrîzî, *el-Hitat*, Cilt:3, s. 51-52; Aynî, Cilt: 1, s. 155-156. Zehebî, Nûreddin'in haftada dört gün Dârüldl'de oturumda bulunduğunu yazmıştır. (*Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, Cilt: 20, s. 536.)

kaynağı, İbnü'l-Kalânisî ve Kâtip İmâd'da Dârüladl'den söz edilmemiştir. İbnü'l-Asâkîr, Nûreddin biyografisinde "*Memleketinin çoğu yerinde Dârüladller inşa etti, anlaşmazlıkların çözümü için oralarda kadılar ve fakihler hazır bulundurdu, çoğu zaman bizzat kendisi de oturumlarda yer aldı, adaletin ikamesi konusunda istekli, insaf ve fazilet arayışında olarak zülme uğrayanların iddia ve beyanatlarını bizzat dinledi.*" demekle yetinmiştir.[1701] İbnü'l-Esîr, Dârüladl'in inşa tarihini vermemiş; daha çok inşa sebebi üzerine odaklanmış ve o sebebi anlatıldığı üzere Şîrkûh ile ilişkilendirmiştir. Ancak İbnü'l-Esîr, devre tanıklık etmiş değildir, onun Şâdioğulları'na karşı olumsuz tutumu da göz önünde bulundurulduğunda Dârüladl'in açılışı için verdiği sebep sorgulanmayı gerektirmektedir. İbnü'l-Esîr, Dârüladl'in açılış tarihini de vermemiştir. Elisseeff, bu tarihi 549 (1154) tahmin etmiş, Kök de onun verdiği bilgiyi aktarmıştır.[1702] Rabbat ise, Dârüadl'in kesinlikle 1160'ten sonra ve muhtemelen 1163'te inşa edildiğini öne sürmüştür. [1703] Kanaatimizce Elisseeff'in tespiti, daha doğrudur zira Şîrkûh'un gücünü artırması Dımaşk'ın fethiyle olmuştur. Nûreddin'in onun uygulamalarına on bir yıl sonra müdahele etmiş olması, halkın taleplerine önem veren bir idareci için makul değildir. Öte yandan İbnü'l-Esîr'in Dârüladl'in adı ile ilgili verdiği bilgi de sonraki eserlerde ilginç bir değişime uğramıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de "*Ülkesinde Dârüladl inşa etti*." demekle yetinirken[1704] konuyu ayrıntılı olarak işlediği *Atâbekiyye*'de "*Mezalimin keşfi için bir bina inşa edip ona Dârüladl diyen ilk kişidir.*" ifadesini kullanmıştır.[1705] İbnü'l-Esîr'in Arapça "*Evvelen men benâ dâren likeşfi'l-mezâlimi ve semmâhâ dâre'l-adl*" ifadesindeki "*likeşfi'l-mezâlimi (mezâlimin tespiti için)*" sözü devre yakın kaynaklardan Ebû Şâme'de benzer şekilde sebep bildiren "lâm"la ve "*lil-keşfi'l-mezâlimi*" şeklinde yazılmıştır.[1706] Bu ifade Sıbt İbnü'l-Cevzî'de ise yanlışlıkla "*Evvelen men benâ dâre'l-adl ve semmâhâ dâre'l-keşf (Dârüladl'i inşa edip ona Dârülkeşf diyen ilk kişidir.)*" şeklinde geçmiştir.[1707] Tarafımızdan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin metni ile kaynağı İbnü'l-Esîr'in metni karşılıştırılarak bulunan bu hata Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Dımaşk-Hicaz baskısında, asıl nüshadaki hatalı yazım da belirtilmek süretiyle

[1701] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120-121.
[1702] Elisseeff, Cilt: 3, s. 83; Kök, *İslam Kurumları*, s. 104.
[1703] Nasser O. Rabbat, "The Ideological Significance of the Dar al- Adl in the Medieval Islamic Orient", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 27, No. 1 (Şubat 1995), s. 149.
[1704] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 57.
[1705] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye,* s. 166.
[1706] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 102.
[1707] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt:8, Kısım: 1, s. 309.

düzeltilerek verilmiştir.[1708] İbnü'l-Esîr'in ifadesi İbn Vâsıl'da "*Evvelen men benâ dâre'l-keşfi ve semmâhâ dâre'l-adl (Dârelkeşf'i inşa edip ona Dâreladl diyen ilk kişidir.)*" şeklinde yazılmıştır.[1709] İbn Kādi Şühbe ve Aynî'de Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin hatalı yazımı;[1710] Nüveyrî'de de İbn Vâsıl'in ifadesi olduğu gibi tekrarlanmıştır.[1711] Elisseeff ve konuyu ayrıntılı işleyen Kök de Nûreddin'in inşa ettiği kurum için "Dârüladl" demişler; isim tartışmasına girmemişler, Nûreddin'in Dârüladl için Dârülkeşf adlandırması yapıp yapmadığına değinmemişlerdir.[1712]

Dârüladl'in inşasından (549/1154)[1713] önce Nûreddin, Halep'te köşkündeki Mescidü'l-Meʿlek'te, müslim veya gayr-i müslim hiçbir fark gözetilmeden herkes ona ulaşsın diye her hafta salı günü, Adalet Meclisi oturumu yapmış, bu mecliste kadılar, fakihler ve farklı mezheplerin müftüleri bulunmuştur.[1714]

Nûreddin'in Dârüladl'de fakih ve kadılar dışında hangi devlet adamları ile oturduğu hakkında kaynaklarda bilgi yer almamıştır. Makrîzî'nin Memlûk Devri Dârüladl oturumları hakkında verdiği bilgiye göre ise Dârüladl'de sultanın sağında dört mezhep kadıları, beytü'l-mâl vekili ve Kahire hısbe nazırı; sol yanında ise sır kâtibi, nazıru'l-ceyş (ordu bakanı) ve mevki sahibi kişiler otururdu. Silahdâr, câmdar ve has askerleri, sultanın arkasında sağlı sollu iki sıra olarak dizilir, meşvere (danışma) emirleri ve diğer vazifeli kişiler de içerde yer alır; sultanı çevreleyen bu halkanın dışında halkla uğraşmak için hacip ve devâdâr[1715] bulunurdu.[1716]

Nasser O. Rabbat'a göre Dârüladl, Emevîler Devri'nden beri adlî sistemde yer alan "Mezalim Mahkemeleri"nin devamı değildir. İslamî ideallerin hem yöneticiler hem halk nezdinde ihya olduğu Haçlı karşıtı sürecin özgün bir üretimidir. İslam'ın dışarıda Haçlı, içeride Şiîliğin tehditi altında olduğu bu süreç, Suriye-Mısır sahasında yaşamın pek çok

[1708] Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-aʿyân**, thk.: İbrahim ez-Zeybek, Dımaşk-Hicaz: er-Risâletü'l-alemiyye, 2013, Cilt: 21, s. 206.
[1709] İbn Vâsıl, Cilt: 1, s. 268.
[1710] İbn Kādî Şühbe, vr.12; Aynî, Cilt:1, s. 155.
[1711] Nüveyrî, Cilt: 27, s. 118
[1712] Elisseeff, Cilt: 3, s. 83-84; Kök, *İslam Kurumları*, s. 101-110.
[1713] Kök, *İslam Kurumları*, s. 104.
[1714] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 259.
[1715] Devâdâr, "düvâdâr, devîdâr, düveydâr ve divitdâr" şeklinde de kullanılmıştır. Memlûk Devleti'nde sultana gelen her tür mektubu emir-i candâr ve katib-i sır ile birlikte alıp sultana takdim eden, aynı şekilde gönderilecek mektupları da postaya ileten memurdur. (Asri Çubukçu, *"Devâtdâr"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1994, Cilt: 9, s. 221-222.) Kanaatimizce Nûreddin'in devletinde böyle bir memuriyet bulunmamaktadır.
[1716] Makrîzî, *el-Hitat*, Cilt. 3, s. 53-54.

alanında bir yenilenme getirdiği gibi adliye alanında da yenilenme getirmiş ve Dârüladllerin inşasını sağlamıştır.[1717] Kanaatimizce Rabbat, bu ifadeleriyle Dârüladl'in işlevini açıklamıştır.

Bu bağlamda ifade etmek gerekir ki İslâm hukukunu kast ederek, *"Biz, onun şahnesiyiz, hükümlerini yürütürüz."* diyen Nûreddin'in devrinde şerʿî hukuk yürürlüktedir. Nûreddin, İslâm hukukunu yüceltir, hükümlerinin uygulanmasında titizlik gösterir, davalı kendisi olduğunda bizzat mahkemeye katılırdı.[1718] Kanıtsız ve şüpheye dayalı suçlamalarla cezalandırmaya gitmez; suç sabit olduktan sonra İslam hukukunun ön gördüğü şekilde cezalandırmaya giderdi.[1719]

Nûreddin, yönetimi altına aldığı yerlerde de İslâm hukukunun uygulanmasını talep etmiştir. İbn Ebû Asrûn'u Mısır'a teftiş için gönderme nedeni olarak şerʿî hükümlerin Mısır'da uygulanmamasını ifade etmiş;[1720] Musul'u merkezî yönetime bağladığında Musul Şahnesi Gümeştekin'e kadı emretmeden hiçbir şey yapmamasını, kadı ve nâiblere de Ömer Mellâ'ya danışmadan hiçbir şey yapmamalarını emretmiştir.[1721] Gümüştekin'in Musul yöresinde hırsızlık ve yol kesiciliğin artmasından dolayı kendisine başvurması üzerine Ömer Mellâ, Nûreddin'e mektup yazarak hırsızlık cezasının şerʿî hukukun dışına çıkılarak öldürülme ve çarmıha gerilme şeklinde uygulanmasını istediğinde Nûreddin, onun mektubunun arkasına, *"Allah, halkı yaratan, onların maslahatını bilen ve onlar için hukuk kuralları koyandır. Onun şeriatında halkın maslahatları eksiksiz olarak vardır. Halkın maslahatı farklı olsaydı Allah bu cezaları artırırdı. Bizim, o hukuk kuralları üzerine kural koymamıza ihtiyacımız yoktur."* cevabını yazmış, şer'i kuralların dışına çıkmayı Ömer Mellâ talep etse bile reddetmiştir. Ömer Mellâ, başvurusundan dolayı pişmanlık duymuş, Nûreddin'i şerʿî kuralların uygulanmasında gösterdiği titizlik için övmüştür.[1722] Devrinin kaynakları da adaletini, uygulamalarının şerʿî hukuka uyumu üzerinden ölçerek onu övmüşlerdir.

[1717] Bkz. Nasser O. Rabbat, "The Ideological Significance of the Dar al- Adl in the Medieval Islamic Orient", s. 145-165.
[1718] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 166-167.
[1719] İbn Kādı Şühbe, vr. 11
[1720] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 78.
[1721] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 116.
[1722] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 116.

İbnü'l-Esîr'in aktardığı bir vakada, Selâhaddin de "*Bizde adalet adına ne görülüyorsa hepsi ondan öğrendiğimizdir.*" demiştir.[1723]

5.1.9. Ordu

Nûreddin'in ordusu, henüz Halep emirliği devrinde bile Suriye'nin en disiplinli ordusudur. İbnü'l-Kalânisî, 541 (1147) yılı olaylarını anlatırken, *"Görünüş, teçhizat ve sayısının çokluğu bakımından onun ordusundan daha iyisine şahid olunmamıştır."* kaydını düşmüştür.[1724] Aynı müverrih, 544 (1149) yılı olaylarını anlatırken, Türkmenlerden ve civar topluluklardan topladığı askerlere Emîr Mücâhideddin Bozân'ın komutasındaki Dımaşk kuvvetlerinin katılmasıyla, Nûreddin'in artçı topluluk ve yük taşıyıcıları dışında altı bin kişilik atlı bir orduya ulaşarak kendisine duyulan güveni pekiştirdiğini ve ordusunun daha korkulur hâle geldiğini yazmıştır.[1725] Nûreddin'in Antakya'yı fetih noktasına gelip fethedemediği seferle ilgili bu sayı, Nûreddin'in hem Halep emirliği hem Dımaşk'ı zaptından sonra ilk yıllardaki asker sayısı ile ilgili en açık bilgidir. Nûreddin, Musul Atabegliği ve Artuklu güçleri yanında bulunmadan en çok bu kadar asker çıkarabilmiş olmalıdır. Nûreddin, 546'da (1151) Dımaşk'ı kuşatırken Hevrân çevresindeki Araplara saldıran Haçlıların yardımına gönderdiği atlı sayısı dört bindir.[1726] Bu bilgiyi veren İbnü'l-Kalânisî, Nûreddin'in ordusunun çevre illerden ve Türkmen boylarından gelen takviyelerle birlikte sayılmayacak kadar büyüdüğünü,[1727] Nûreddin'in ordusundaki asker sayısının arzını istediğini ve ona bildirilen sayının tam otuz bin olduğunun söylendiğini kaydetmiştir.[1728] Bu sayı, oldukça abartılı görünmektedir ve muhtemelen gerçeklikten öte Dımaşk halkı arasında yayılan haberleri yansıtmaktadır. Zira 548'de (1153) Askalân'ın yardımına gitmek için Banyas çevresine giden Nûreddin'in komutasındaki ordusu, Türkmenler ve Dımaşk Atabegliği müttefik Müslüman güçlerinin sayısı bile on bin civarındadır.[1729] Askerî gücü Nûreddin'in gücü ile kıyaslanan Şîrkûh, 549 (1154)

[1723] İbnül'-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 166-167.
[1724] İbnü'l-Kalânisî, s. 451.
[1725] İbnü'l-Kalânisî, s. 473. Eldeki verilerle Nûreddin'in asker sayısı hakkında bilgi sahibi olmanın mümkün olmadığını belirten Elisseeff, nihayet altı bin askere sahip olduğunu, bunun etraftaki Türkmenlerle on bini bulabildiğini yazmıştır. (Cilt: 3, s. 13.)
[1726] İbnü'l-Kalânisî, s. 486.
[1727] İbnü'l-Kalânisî, s. 486.
[1728] İbnü'l-Kalânisî, s. 488.
[1729] İbnü'l-Kalânisî, s. 496.

yılındaki son Dımaşk kuşatmasına bin kişilik bir güçle gelmiştir.[1730] Şîrkûh, 652'deki (1167) ikinci Mısır seferine Nûreddin'in yanına verdiği çok sayıda emirle birlikte ancak iki bin kişilik bir ordu oluşturabilmiş;[1731] 564'teki (1169) üçüncü Mısır seferi içinse Nûreddin'in ordusundan iki bin kişilik bir asker seçmiş, buna altı bin kişilik bir Türkmen atlı birliği dahil edebilmiştir.[1732]

Nûreddin, hiçbir zaman on binlerle ifade edilen has bir orduya sahip olmamıştır. Yaşamının sonlarına doğru Artuklu emirlerinden, Musul güçlerinden, Türkmen ve Araplardan oluşan ordusundaki asker sayısının bile on-on beş bin civarında olduğu tahmin edilmiştir.[1733] Bunlardan ancak iki bini onun hassa birlikleridir.[1734] Anonim Suryanî, Nûreddin'in ordusunun bu vakada yetmiş bin atlı ve kırk bin piyadeden oluştuğunu iddia etmişse[1735] de bu görüş hiçbir kaynak tarafından desteklenmemiştir. Söz konusu kaynak, Haçlıların bu vakada aldıkları ağır yengilgiyi izah etme kaygısıyla bu sayıları vermiş olmalıdır.

Ordunun kayıtlarını, Nûreddin Mahmud Devrindeki işleyişi hakkında yeterli bilgiye sahibi olmadığımız "Dîvânü'l-Ceyş" tutmuştur. Divanın asker sayısını, techizatını ve iktâlarını sultana sunmasına ya da askerin Nûreddin'in önünden geçerek teftiş edilmesine *"arz"* denmiştir.[1736] Askerlerin başında mukaddimü'l-asker (askerin öncüsü) denen subaylar bulunmuştur. Nûreddin dışındaki en üst askerî komutan ise isfahsalârdır. Nûreddin'in devletinde her emir, aynı zamanda askerdir. Emirin askerleri, kendi komutasında ya da mukaddimü'l-askerin komutasında savaşa katılmıştır.

Nûreddin, Mısır seferi ve birkaç istisna durum haricinde savaşta ordusunu bizzat kendisi komuta etmiştir. Ordusunun birlik içinde bulunmasına önem vermiş, komutanların ihtilafları[1737] ve askerlerin hukuklarıyla bizzat ilgilenmiştir. Bundan dolayı, Yağra yenilgisine yol açan Mecdüddîn İbnü'd-Dâye ve Şîrkûh arasındaki çekişme dışında,[1738]

[1730] İbnü'l-Kalânisî, s. 503.
[1731] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 3.
[1732] İbnû'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 139.
[1733] Kök, *İslam Kurumları*, s. 130; *A History Of The Crasades*, Cilt: 1, s. 520.
[1734] Kök, *İslam Kurumları*, s. 129; *A History Of The Crasades*, Cilt: 1, s. 519.
[1735] Anonim Süryânî, Süheyl Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 85
[1736] Şeşen, Salâhaddin, s. 295-303, 275. Kalkaşendî, Memlûk Devleti için nâzıru'l-ceyş (ordu bakanı) diye memlûk askerlerin işlerinden ve askerlerin iktâlarından sorumlu bir nâzırdan söz etmiştir. (Cilt: 4, s. 30, 31.) Nûreddin'in devletinde bu nâzırın bulunup bulunmadığı ile ilgili herhangi bir kayıt elimizde mevcut değildir.
[1737] İbn Ebû Tay, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 210.
[1738] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 195, 210; İbn Kādî Şühbe, vr. 85-86.

emirliği ve sultanlığı boyunca ordusu içinde, kayıtlara geçecek hiçbir çekişme yaşanmamıştır. Düşmana bilgi verme, iç çekişmelerden dolayı savaş alanını terk etme gibi herhangi bir vaka da kayda geçmemiştir.

Nûreddin, emirlerinin gelirlerini hazine güvencesine almıştır; belli sayıda silahlı, atlı ve techizatlı asker yetiştirme karşılığında iktâ verdiği emirlerin gelirleri onların harcamalarını karşılamadığı dönemlerde onlara eksik meblağı hazineden ödemiştir.[1739] Emirlerin kısıtlamaya giderek askerlerle ilgili mükellefiyetlerini yerine getirmeme ihtimalini göz önünde bulundurup her emirin emrindeki askerlerin adlarını, silahlarını ve bineklerini divanında kaydettirmiştir. Bu duyarlılığını, aksi durumda İslâm'ın zayıf düşmesi ile açıklamış, *"Biz her an savaş ihtimali ile karşı karşıyayız. Bütün emirlerin askerleri sayı ve teçhizat bakımından mükemmel olmazsa İslâm zayıf düşer."* demiştir.[1740]

Nûreddin, askerlerden biri öldüğünde iktasını oğluna bırakmıştır. Askerin oğlu küçükse güvendiği bir kişiyi ona veli tayin etmiş; çocuk büyüyünceye kadar o kişi, onun işlerine bakmıştır. Bu da askerlerin iktâları çocuklarına bırakılacak şahsi malları gibi görmelerini ve savaşta sebat etmelerini sağlamıştır.[1741]

Disipline önem veren Nûreddin, ordusunu binekleri ile birlikte sürekli idmanlı tutmuş, bu hususta çevgan oyunundan da yararlanmıştır.[1742]

Nûreddin, bir hadis sohbeti sırasında İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in kılıç kuşanma biçimini öğrendikten sonraki sabah, aynı kuşanma biçimiyle halkın karşısına çıkmış, halk bütün ordusunu da söz konusu kuşanma biçimi içinde görmüştür.[1743]

Nûreddin, babasının atabegliği devrindeki asker kıyafetini değiştirmemiş, nâibleri de benzer bir uygulama içinde bulunmuştur. Mısır nâibi, Selâhaddin, Mısır'daki düzeni değiştirme gücüne ulaştıktan sonra devletin çoğu uygulaması gibi ordunun kıyafetini de değiştirmiş, İmâdüddin Zengî'nin Musul Atabegliği ve Nûreddin'in Suriye düzenine geçmiştir. Bundan sonra Mısır'da askerler, Atabegler Devleti'nde olduğu gibi başlarına sarıksız sarı kelûte serpuşlar giymişler, zülüflerini bu kelütelerin altından

[1739] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 298.
[1740] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 169.
[1741] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 169.
[1742] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 164-165.
[1743] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 111-112.

sarkıtmışlardır. Memlûkler, emirler ve diğer askerler, hep aynı düzeni almışlardır. Öyle ki çarşıya çıkan bir emir, askerlerden ayırt edilememiştir. Askerlere, kılıçlarını bellerine bağlamaları, kalkanlarını da ata bindiklerinde bir düzen içinde taşımaları zorunluluğu getirilmiştir.[1744]

Dımaşk'ta daha önce hiç yapılmadığı hâlde, Nûreddin, savaş tehlikesi belirdiğinde halka cesaret vermek amacıyla şehri süslemiş; kale ve konağının duvarlarında savaş aletlerini sergilemiştir. Bu sergilerden birinden anlaşıldığı kadarıyla askerler, savaşta kılıç, kalkan, ok-yay, mızrak, uzun saplı mızrak (kuntâriye) taşımış ve zırh giymiştir. Ayrıca askerlere farklı işaretler vermek ya da askerleri savaşta cesaretlendirmek için davul, kös ve değişik müzik aletleri çalınmıştır.[1745]

Kuşatmalara hazırlıklı giden Nûreddin, şehirlerin kuşatılmasında mancınıktan yararlanmıştır.[1746] Zafer durumunda parola, "*Nûreddin ya Mansûr (Nûreddin ey Muzaffer"*dir.[1747] Ayrıca bazı savaşlardan sonra esirler, öldürülenlerin kafaları ve silahları Dımaşk'ta sergilenmiştir.[1748]

5.1.9.1. Orduyu Oluşturan Güçler

Memlûklar

Memlûkler, esir veya köleler arasından seçilen, özel bir eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın özel birlikleri arasına alınan askerlerdir. Memlûkler, genellikle Kafkaslar ve Orta Asya'dan gelen ve Türk topluluklardan seçilirdi.[1749] Çocuk yaşta askerî eğitime alınan memlûkler, ergenlik çağına geldiklerinde hükümdâr tarafından kölelikten azat edilir, cariyelerle evlendirilir ve yeteneğine uygun bir şekilde görevlendirilirdi.[1750] Memlûklar, mensup oldukları kişiye göre el-Nûriyye (Nûrî), el-Esedîyye (Esedî) gibi gruplara ayrılırdı.[1751]

[1744] Kalkaşendî, Cilt: 3, s. 5.
[1745] İbnü'l-Kalânisî, s. 519. Bu sergiyle ilgili kayıtta anılmamışsa da askerler balta (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 467.), nacak, gürz, topuz gibi savaş aletleri de taşımışlardır. (Şeşen, *Salâhaddin*, s. 292.)
[1746] İbnü'l-Kalânisî, s. 519.
[1747] İbnü'l-Kalânisî, s. 504.
[1748] İbnü'l-Kalânisî, s. 520.
[1749] Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2004, Cilt: 29, s. 88.
[1750] Kök, *İslam Kurumları*, s. 128.
[1751] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 282.

Nûreddin'in hassa ordusunu oluşturan memlûklarının yanında emirlerinin de memlûkları mevcuttur. Şîrkûh'un ordusunda sayıları beş yüzü bulan ve kendisine atıfla "Esedî" diye adlandırılan memlûkler, önemli bir yer tutmakta; Şîrkûh, Mısır'a gittiğinde yanındaki önemli askerî birliklerden biri, memlûklerden oluşmaktaydı.[1752]

Nûreddin'in devrinde memlûkların eğitimleri ve orduya alınış biçimleri hakkında tarih kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır.[1753] Nûreddin'in hassa ordusundaki memlûkların askerî başarıları da Nûreddin'le ilgili kayıtlarda anılmamıştır. Sadece İbn Şeddâd, 565 (1169) yılı olaylarını aktarırken Akkâr kalesinde emir olarak Nûreddin'in memlûklarından Hutlah Alemdâr'ın bulunduğunu ve kalenin Haçlılar tarafından ele geçirildiğini kaydetmiştir.[1754] Bu kişinin *"alemdâr"*[1755] unvanına sahip olması, onun, savaşlarda Nûreddin'in bayrağını taşıdığına ve orduda böyle bir unvanın bulunduğuna işaret etmektedir.

Memlûklar, daha çok Mısır sürecinde anılmıştır. Şîrkûh'un, 652'deki (1167) ikinci Mısır seferinde yaşanan Bâbeyn Vakası'ndaki istişarede, Nûreddin'in Memlûklarından Şerefeddin Berğış, Haçlılar ve Mısırlılarla savaşmayıp Suriye'ye dönmeleri durumunda Nûreddin'in ellerindeki bütün iktâlarını, maaşlarını ve o güne kadar hizmetleri karşılığında elde ettikleri her şeyi geri alacağını söylemiş, Nûreddin'in olası tutumunu aktararak savaşma yönünde görüş bildirmiş, Şîrkûh da, *"İşte en doğru görüş budur!"* diyerek savaşma kararı almıştır. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Şerefeddin Berğış, Şekîf[1756] valisidir.[1757]

Nûreddin'in vefatından sonra da memlûkları, oğlu Melikü's-Sâlih İsmail'e ve devletine hâkim olan Selâhaddîn-i Eyyûbi'ye hizmet etmişlerdir. Oğlu Melikü's-Sâlih İsmail,

[1752] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 282-283.
[1753] Makrîzî, Memlûklar Devleti'nde memlûkların yetiştirilme biçimi ile ilgili geniş bilgi vermiştir. Ondaki kayıtlara göre, çocuk yaşta alınan memlûklar önce deftere kaydedilir, memlûk birliklerinden herhangi birine aktarılır, ilgili emire teslim edilirdi. Orada onlara öncelikle Kur'an eğitimi ve diğer İslâmî bilgiler öğretilirdi. Bu iş için her gün birliklerine fakih giderdi. Memlûk, buluğ çağına geldiğinde ona savaş sanatı öğretilirdi. Eğitiminin ardından ilgili ordu birliğine alınır, orada İslâm'ın kalbine nakşolmuş olması ve güzel ahlâklı olması koşuluyla emirler arasında yer alıncaya kadar rütbe rütbe yükselirdi. (*el-Hıtat*, s. 313-314.)
[1754] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 92.
[1755] Alemdâr, savaşlarda sultanın bayrağını taşıyan, bayrak tutan kişidir. (Kalkaşendî, Cilt: 5, s. 463.)
[1756] Yâkūt, tamamı o dönemin Suriye topraklarında yer alan Şekîf adlı beş yerleşim yerinden söz etmiştir. Hepsi de küçük birer kaledir. (Cilt: 3, s. 356.)
[1757] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 4.

memlûklarından birini Hârim'e nâib olarak atamıştır.[1758] Diğer tanınmış memlûklarından Hama Kalesi Valisi Emir İzzeddin el-Curdik[1759] ve Şîrkûh'un memlûklarından Çavlı el-Esedî[1760] ise Selâhaddin'nin hizmetine girmişlerdir.

İktâ Sahiplerinin Askerleri

Kendilerine ikta verilen emirlerin yetiştirdikleri atlı askerlerdir. Her iktâ emiri dirliğinin büyüklüğüne göre atlı asker yetiştirmek zorundaydı. Bu atlı askerler, Nûreddin'in ordusunda önemli yer tutmaktaydı.[1761]

Nûreddin'in en önemli ikta emiri, ordu komutanı Şîrkûh'tur. Nûreddin, ona ülkesindeki verimli arazilerin önemli bir kısmını teşkil eden Humus ve Rahbe'yi iktâ olarak vermiş;[1762] bu iktalar, Şîrkûh'un vefatından sonra varislerinin elinde kalmış ancak Selâhaddin'in Mısır'a hâkim olmasıyla onlardan alınmıştır.[1763]

Türkmenler

Zengîler'in de memlûk kökenli olduğunu düşünen Sümer, Türkmenlerin Yakın-Doğu'da özellikle uç bölgeleri yurt edindiklerini, buralarda düşmanın üzerine akınlar düzenleyip *"*doyumluk*"* elde ettiklerini belirtmiş; İmâdüddin Zengî'nin Şehrezûr bölgesindeki Yıva Türkmenlerinden bir kısmını, Suriye'deki Haçlı hududuna getirip onlara yurt verdiğini yazmıştır.[1764] Bu Türkmenler, Halep civarına yerleştirilmiş ve kendilerine ikta (dirlik) verilmiştir.[1765] Onlardan önce ise Nâvekiyye Türkmenleri Güney Suriye'deki Remle çevresine yerleştirilmiştir.[1766]

İmâdüddin Zengî tarafından Halep'e yerleştirilen Yiva Türkmenleri, başları Yâruk'a nisbetle Yârukîyye (Yaruklu) diye anılmışlardır. Yaruk, 564'te (1168) ölmüş ve yerine oğulları Aynuddevle ve Bedruddin Doldurum geçmiştir.[1767] Aynuddevle Yârukî,

[1758] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 88.
[1759] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 67.
[1760] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 96.
[1761] Kök, *İslam Kurumları,* s. 125-127.
[1762] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 139, *el-Kâmil*, Cilt. 10, s. 16; Kök, *İslam Kurumları,* s. 127.
[1763] İbn Şeddâd, s. 81.
[1764] Sümer, s. 111.
[1765] Sümer, s. 134.
[1766] Sümer, s. 133.
[1767] Sümer, s. 133, 365. İbn Hallikân kendisinden Yârûk b. Arslan el-Türkmânî olarak söz etmiş, kendisinin Yârukî Türkmenlerinin reisi olarak Haleb'in dışında, kıble tarafında Kuveyk nehri üzerinde bir yerleşim bina ettiğini ve buranın kendi (İbn Hallikân) döneminde el-Yârukîyye olarak anıldığını belirtmiştir. (Cilt: 6, s. 117.)

Şîrkûh'un Mısır seferine katılmış, Şîrkûh'un ölümünden sonra Mısır'da vezir olmak isteyen beyler arasında yer alacak kadar önemli bir konuma yükselmiştir. Ancak vezaretin Selâhaddîn-i Eyyûbi'ye verilmesi üzerine hiçbir zaman Selâhaddin'e itaat etmeyeceğini belirtip Suriye'ye, Nûreddin'in yanına dönmüştür.[1768] Kardeşi Bedruddîn Doldurum, Nûreddin ve Selahâddîn'in seçkin emirleri arasında yer almış, Tel Bâşir ve Tel Hâlid çevresini yönetmiştir.[1769]

Türkmenler, Urfa'nın ikinci kez fethinden başlayarak Nûreddin'in zaferlerinde en önemli paya sahip silahlı kuvvetlerden biri olmuşlardır.[1770] Urfa'nın II. Joscelin tarafından işgal edildiğini haber alan Nûreddin, kendisine yönelen Türkmenlerle ordusunu takviye etmiş ve onlarla birlikte gece gündüz demeden Urfa'ya doğru yol almış, II. Joscelin'in şehre girmesinden hemen sonra Urfa'ya ulaşmıştır.[1771] II. Haçlı Seferi'nde Türkmenlerin atlılarının Dımaşk çevresine varmasıyla Müslümanların kendilerine olan güvenleri artmış, Müslümanlar, korkularını yenmiş ve erkenden Haçlılara saldırmışlardır.[1772] Nûreddin, 544'te (1149) Türkmenlerin de desteğini alarak Antakya Haçlılarını ağır bir hezimete uğratmıştır.[1773] Haçlıların en hareketli isimlerinden II. Joscelin, Türkmenler tarafından yakalanmış ve Nûreddin'e teslim edilmiştir.[1774]

Nûreddin, kuzeyde olduğu gibi güneydeki Haçlılara karşı ve Dımaşk kuşatmalarında da Türkmenlerin desteğinden yararlanmıştır.[1775] Nûreddin'in ordu komutanı Şîrkûh'un da Türkmenlerden oluşan birlikleri bulunmaktaydı. Şîrkûh, 552'de (1157) kuzeyde çok sayıda cesur Türkmenin kendisine katılmasıyla Haçlılara ağır bir darbe indirmiş; 553'te (1158) Sayda civarında Haçlıları yanındaki Türkmen birlikleri ile yenmiştir.[1776]

Nûreddin'in ordusu içindeki sayıları, akının önemi, büyüklüğü ve Türkmenlerin yardıma gelebilme imkânlarına göre 4-10 bin arasında değişebilen Türkmenler, ok

[1768] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 16.
[1769] Sümer, s. 365.
[1770] Setton'a göre, Nûreddin'in bu vakada on bin Türkmeni harekete geçirebilmesi, onun siyasî kariyerine oluşmasında önemli bir husustur. Bu kuvvetler, onun ağabeyi Seyfeddin Gazi karşısında konumunu güçlendirdiği gibi, Dımaşk Atabegliği'nin onunla anlaşmasında da etkili olmuştur. (*A History Of The Crusadess*, Cilt: 1, s. 514.)
[1771] İbnü'l-Kalânisî, s. 450.
[1772] İbnü'l-Kalânisî, s. 464-465.
[1773] İbnü'l-Kalânisî, s. 473.
[1774] İbnü'l-Kalânisî, s. 481-482.
[1775] İbnü'l-Kalânisî, s. 486, 496.
[1776] İbnü'l-Kalânisî, s. 520, 537.

atmakta olduğu kadar kılıç ve mızrak kullanmakta olduğu kadar da oldukça maharetliydiler. Türkmen okçuları, grup birlikteliği içinde topluca ok atarak düşmanı savmada Nûreddin'in ordusunda, onları başka topluluklardan farklı kılan çok önemli bir işlev görüyorlardı. Türkmenler, Nûreddin'in ordusunda ayrıca, atlı birlikler olarak hızlı hareket etme, düşmana ani tuzaklar kurma, düşmanı önce hilal içine alıp ardından çembere alarak imha etme gibi üstün yeteneklerle donanmış güçler olarak zaferlerin ana unusurunu oluşturuyorlardı.[1777]

Araplar

Toplumun farklı kesimlerini, *"Allah yolunda cihad"* için çevresinde toplayan Nûreddin, özellikle çok sayıda askere gereksinim duyduğu durumlarda Arapları da ordusuna katmıştır. 552'de (1157) Banyas civarına hareket ederken Türkmenlerin yanında çok sayıda Arap da onunla buluşmuştur. Aynı yıl Banyas ve Taberiyye arasında, Türk ve Araplardan oluşan ordusuyla Haçlıların önemli isimlerini öldürmüş ya da esir almıştır.[1778]

Nûreddin, yine asker çokluğuna ihtiyaç duyduğunda eğitilmiş birlikler ya da maharetli Türkmen atlılarının desteğiyle yetinmemiş; bir tür seferberlik ilan ederek ahdasları, gönüllüleri, şehrin gençlerini, kimsesiz ve yabancıları dahi *"müşrik ve mulhid Haçlılarla"* savaşmak için orduya katılmaya çağırmıştır. Onun çağrılarına ahdaslar, gönüllüler, fakihler, sufiler ve dindar kimseler karşılık vererek ordunun personel ihtiyacını karşılamışlardır.[1779]

Tâbi Emirlerin Kuvvetleri ya da Müttefik Kuvvetler

Başka güçlerle ittifak yaparak savaşmak, Nûreddin'in savaş siyasetinin değişmez özelliklerindendir. Nûreddin, doğrudan öneri götürerek, baskı yaparak ya da kamu diplomasisi yoluyla etki altına alarak çevresindeki emirleri kendisiyle ittifak yapmaya zorlamıştır.

[1777] Muhammed Necip ve Abdülvehab Muhammed Hamd, "es-Siyâsetü'd-Dahilîyye li Nûreddin Mahmud Zengî 541-569/1146-1174", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazze İslam Üniversitesi, 2009, s. 90-94; Türkmenlerin Nûreddin'in başarılarındaki yeri için bkz. Turan, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı", ss. 205-234.

[1778] İbnü'l-Kalânisî, s. 521, 523.

[1779] İbnü'l-Kalânisî, s. 521. Gibb, Nûreddin'in hizmetindeki Kürt askerlere de dikkat çekmiş, Şîrkûh ve Necmeddin Eyyûb üzerinden çok sayıda Kürdün Türk memlûkların yanı sıra Nûreddin'in ordusunda yer aldığını ve bunun onun ordusuyla Selçuklu ordusu arasındaki en önemli fark olduğunu yazmıştır. (*A History Of The Crusades*, Cilt: 1, s. 520.)

Çalışmamızın ilgili bölümlerinde anlatıldığı üzere Nûreddin, Halep emirliği döneminde bir taraftan ağabeyi Seyfeddin Gazi'den sürekli yardım talep etmiş, diğer taraftan Dımaşk Atabegliği'ni kendisiyle ittifak yapmaya zorlamış; Haçlılarla iyi ilişkilere sahip Muînüddin Üner'i Haçlılara karşı savaşın içine çekmiş; onun bu hamlesi Suriye'de dengeleri değiştirmiştir. Muînüddin Üner'in ölümünden sonra kendisiyle Haçlılara karşı ittifak yapmayı reddeden Atabek Mücîrüddin Abak idaresindeki Dımaşk Atabegliği'ni ise ortadan kaldırmıştır.

Nûreddin, Dımaşk'ın zaptından sonra kardeşi Kutbüddin Mevdûd'la ilişkilerini düzeltmiş, onun idaresindeki Musul ordusunu Haçlılarla mücadeleye aktif olarak katmış, aynı dönemde Artuklu güçlerini de akınlarına dahil etmiştir.

Yabancı Mücahitler

Nûreddin'in Haçlılara karşı mücadelesine, devrin tarih kaynaklarında yer almasa da İbn Cübeyr'in verdiği bilgilere göre, bazı yabancı mücahitler de katılmıştır. İbn Cübeyr'e göre, Mağribli bir kısım Müslüman, Nûreddin'in yanında bir kalenin alınışında gazveye katılmıştır. Daha önce ellerindeki topraklardan geçen Müslümanlardan meks vergisi ve haraç almayan Haçlılar, bundan sonra Tebnin denen yerde Mağripli Müslümanlardan kişi başına meks olarak bir dinar ve bir kırât; haraç olarak da bir kırât almaya başlamışlardır. İbn Cübeyr, bir dinarın 24 kırât ettiğini sözlerine eklemiştir.[1780]

5.1.9.2. Ordunun Savaş Taktikleri

Devrin istikrarsızlığı içinde küçük bir orduya sahip olan Nûreddin, başkentinden uzun süre uzak kalmaktan ve uzun sürecek savaşlara girmekten kaçınmış; Türkmenlerin hızlı hareket etme kabiliyetinden[1781] yararlanarak savaşlarda özellikle "baskın düzenleme" ve "pusu kurma" yöntemlerine başvurmuştur.[1782] Sürekli idmanda tutulan süvari

[1780] İbn Cübeyr, s. 274.

[1781] Ordu savaş dışında iktalarda; Türkmenler, kendi sürülerinin başında bulunmuş, bir tehlike durumunda Haçlıların ummadıkları bir hızla Nûreddin'in komutasında buluşup Haçlılara baskın düzenlemişlerdir. (İbnü'l-Kalânisî, s. 464-465.) İbnü'l-Kalânisî, askerlerin baskın yeteneğini *"avına atılan şahinler, kekliğe atılan doğanlar"* benzetmesiyle ifade etmiştir. (s. 452.) Nûreddin, Haçlılara karşı mücadelede öne çıkmasını sağlayan Urfa'nın ikinci kez fethini de, süvari birliklerinin ve Türkmenlerin hızlı hareket edebilmeleriyle gerçekleştirmiştir. İbnü'l-Kalânisî, Türkmenlerin ve süvari birliklerin sayıları on bini bulacak bir topluluğa ulaşarak *"gece gündüz, sabah akşam"* yol almalarından, *"kimi bineklerin yorgunluktan yol kenarlarına düşecekleri*" aralıksız bir hızla Urfa'ya ulaşıp Haçlı kuvvetlerine baskın düzenlemelerini hayranlıkla aktarmıştır. (s. 450.)

[1782] İbnü'l-Kalânisî, s. 523, 537. Nûreddin, Dımaşk kuvvetlerine karşı da pusu kurma yöntemini denemiş ancak Dımaşk birlikleri pusuya düşmemiştir. (İbnü'l-Kalânisî, s. 485.)

memlûkları,[1783] binicilik konusunda usta olan Türkmenlerle birlikte kalelere ani baskınlar düzenlemiş; çevredeki Haçlıların yardımı gelmeden lağımcılar, kalelerin surlarını delmiş ve kaleler fethedilmiştir. Bu mümkün olmayıp kuşatmanın uzun sürmesi ve kaledekilerin çevredeki Haçlılardan yardım alması ihtimali belirdiğinde Nûreddin kuşatmaya son verip çoğu zaman çevredeki Haçlı yerleşimlerini tahrip ederek başkentine geri dönmüştür.[1784] Kale dışı baskınlarında ise Türkmenler, oklarıyla Haçlıları şaşkına çevirmiş, kılıç ve mızraklarıyla yenilgiye uğratmışlardır.[1785] Nûreddin, Türkmenlerin de içinde yer aldığı istihbarat çalışmaları yaptırarak Haçlı liderlerini izlemiş ve onlara yönelik pusular kurdurmuştur. Nitekim II. Joscelin, Türkmenler tarafından böyle bir pusuda esir edilmiştir.[1786] Nûreddin'in ordusunun Kudüs Haçlıları dışındaki bütün Haçlıların önde gelen isimlerini savaşlarda esir alması, onun birliklerinin baskın kabiliyetinin yanı sıra pusu kurma kabiliyetiyle de ilişkili görülmelidir. Kanaatimizce onun birliklerinin savaşı, bu tür vakalarda gayri nizamî savaşlar kapsamında ele alınmalıdır.

Nûreddin Mahmud Devri'nin yaygın diğer bir savaş taktiği ise sahte ricʿat taktiğidir. Bu taktiğe en belirgin şekilde Şîrkûh'un ikinci Mısır seferi sırasında başvurulmuştur. O seferde Mısır ordusu ve Kudüs Haçlıları karşısında Şîrkûh'un merkeze yerleştirdiği Selâhaddin'in komutasındaki birlik, sahte ricʿat yöntemine başvurarak bir süre kaçmış, bu kaçışa aldanan Mısır ve Haçlı orduları ağır bir yenilgiye uğramıştır.[1787]

5.1.9.3. Savaşın Meşruiyet Dayanağı

Nûreddin, savaşını "cihad", akınlarını "gazve" olarak adlandırmış[1788] ve bütün eylemleri gibi cihada çıkma amacını, "*Allah'ın rızasını kazanmak*" esas hedefi doğrultusunda,

[1783] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 165.
[1784] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 457. Açık sahada düşmanın askerlerinin su ve otlaklara ulaşmasının kesilmesi savaş taktilerinden olduğu gibi, bir kuşatma kalenin fethiyle sonuçlanmandan terk edildiğinde etraftaki otlakların ve yerleşim alanlarının yakılması da başvurulan yollardandır. (İbnü'l-Kalânisî, s. 452.)
[1785] İbnü'l-Kalânisî, s. 520, 523. İbnü'l-Kalânisî, Türkmenlerin ve diğer Müslüman askerlerin Haçlılara yönelik ok atışlarındaki şiddeti yağmurun yağışında olduğu gibi *"boşalma"* kelimesiyle ifade etmiştir. (s. 464.)
[1786] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 369-370.
[1787] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 4.
[1788] Nûreddin, Kâtip İmâd'dan kendisinin (Nûreddin'in) cihad ile ilgili sözlerini şiirle ifade etmesini istemiş, bunun üzerine Kâtip İmâd, "*Benim faaliyetim gazve içindir, eğlencem odur/ Benim hayatta ondan başka maksadım yoktur/ Çabam ve cihadım maksadımda başarıdır/ Rahatlık, yorgunlukta depoludur (saklıdır)/ Benim için gazvesiz rahatlık yoktur/ Kılıcım müzik şakırtısıyla sallanır, düşmana bulanır/ İzzet, küfrün zelil olmasıyla elde edilir/ Cihadsız kudret acziyettir/ Yemin ederim cihaddan başka ereğim*

İslâm beldelerini ve Müslüman esirleri Haçlılardan kurtarmak olarak açıklamıştır. Ordusuna yapılacak yardımı İslâm'a yapılacak yardım, ordusunun yenilmesini Müslümanların yenilmesi olarak görmüş; cihadın önderi olarak şahsını geri planda tutup yaptığı savaşlara verilecek desteği doğrudan İslâm'a verilecek destek, bu savaştan geri durmayı ise İslâm'a sahip çıkmaktan geri durmak olarak değerlendirmiştir.[1789]

Son dönemde Nûreddin'le ilgili artan akademik çalışmalarda Yaacov Lev[1790] gibi araştırmacıların Nûreddin'in, savaşını cihad olarak nitelendirmediği ya da onun savaşının cihad olarak nitelendirilemeyeceği yönündeki tezleri, bilimsel bir mahiyete sahip olmaktan uzaktır. Nûreddin, Haçlılara karşı olmayan savaşlarını da cihadla ilişkilendirmiş, o savaşlarını, Haçlılara yönelik cihada katılımı, desteği sağlamak hedefine dayandırmıştır. Nûreddin, çalışmamızın ilgili bölümünde ifade edildiği üzere, 544'te (1150) I. Dımaşk Kuşatması'nı Dımaşklıların kendisine güvenilir bir emirin komutası altında Haçlılara karşı cihatta desteklemeleri için gerçekleştirmiştir. Dımaşk yönetimi bu talebi karşılamaktan imtina edip Haçlılardan yardım talep ettiğinde ise Nûreddin, "*Ben, onlarla cihad etmekten caymam.*" demiş, Haçlılara karşı harekete geçmiş, Abak'a gönderdiği mektupta gayesinin Haçlılar tarafından zulmedilen Müslümanlara yardım ve Müşriklerle cihad olduğunu beyan etmiştir.[1791] 546'daki (1151) II. Dımaşk Kuşatması'nda Dımaşk yönetimine hitaben, *"Ben, Müslümanların maslahatından, müşriklere karşı cihaddan ve ellerindeki esirleri kurtarmaktan başka bir şeyin peşinde değilim. Eğer Dımaşk askerleri ile beni desteklerseniz, cihad için birbirimize yardımcı olursak, işler anlaşma ve hakkın ödemesi ile neticelenirse muradım ve hedefim budur."* beyanında bulunmuş, yaptığı savaşı doğrudan "cihad" olarak adlandırmıştır.[1792] Nûreddin, aynı kuşatmaya son verme gerekçesini de *"Kendi varlıklarını müşriklere karşı cihad uğrunda harcamaları için onlara fırsat veriyorum."* sözleriyle açıklamıştır.[1793] Nûreddin'in Haçlıları doğrudan hedeflemeyen bu tür savaşlar için fetva gereksinimi duyup duymadığı konusunda elimizde bir kayıt bulunmamaktadır. Nûreddin'in Türkiye Selçukluları'na karşı tutumunu da Dımaşk

---

yoktur/ Onun dışında rahatlık bana eziyettir/ Çaba olmadan maksada ulaşılmaz/ Çabasız ve cihadsız yaşam boş oyundur." dizelerini onun dilinden kaleme almıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 158-159.)

[1789] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 125-126; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 364.

[1790] Yaacov Lev "*The Jıhad of Sultan Nur al-dın of Syrıa (1146–1174): Hıstory and Dıscourse"*, **JSAI**, 35 (2008), s. 227-284.

[1791] İbnü'l-Kalânisî, s. 478-479; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 239-241.

[1792] İbnü'l-Kalânisî, s. 484.

[1793] İbnü'l-Kalânisî, s. 489.

Atabegliği'ne karşı ifade ettiği gerekçeyle izah etmeye çalışmış; bu konuyu ele alan tek kaynak olan İbnü'l-Esîr'in aktardıkları esas alınırsa II. Kılıcarslan'ı, *"Bizans'a karşı cihadı terk ettiği ve onlarla anlaştığı"* için kınamış, "*Ya ben Haçlılarla savaşırken askerinle yardımıma gelirsin ya da sana yakın olan Bizans'la savaşır, elindeki varlığı onlara karşı cihadda harcarsın."* demiştir. Nûreddin, Türkiye Selçukluları konusunda Dımaşk Atabegliği'ne karşı tutumundan farklı bir tutumla II. Kılıcarslan'ı itikad bozukluğuyla itham etmiş, onu imanını tazelemeye çağırmıştır.[1794]

5.1.10. Berid (Posta) Teşkilatı

İslâm devletlerinde kuruluşu İslâm'ın ilk yüzyılına dayandırılan posta teşkilatına "berîd", bu işle ilgili divana "divânü'l-berîd", divânın başındaki kişiye de "Sâhibü'l-berîd" denmiştir.[1795]

Bir görüşe göre *"berid"* kelimesi, Arapça luğatta *"on iki mil mesafe"* anlamındadır. Başka bir görüşe göre ise kelime Farsça kökenlidir ve *"kesik kuyruklu"* anlamına gelmektedir. Zira Sasanî hükümdârları, posta atlarını diğerlerinden ayırmak için onların kuyruklarını kesmekteydiler.[1796] Ancak "*süvari, postacı, elçi, ulak, postaya verilen mektuplar, resmi işlerle ilgili posta"* anlamlarında da kullanılan berid kelimesinin Latince *"posta hayvanı"* anlamındaki *"veredus"* sözcüğünden geldiğini ve İslâm devletlerinin posta işlerini Bizans'tan aldığını öne sürenler de olmuştur.[1797]

İslâm devletlerinde ilk berid teşkilatı Muâviye b. Ebû Süfyan'a dayandırılır.[1798] Abbâsîler de posta güvercinlerine (hamamü'l-resâil) önem vermiş ve güvercinlerin soylarını Arapların soylarını defterlere kaydeder gibi ensab (soy kütüğü) defterlerine kaydetmişlerdir.[1799] Ancak Buyevhîler, Halifenin kendi işlerini öğrenmesinden çekindiklerinden posta işlerini ihmal etmiş; Selçuklular da bu ihmal edilmişliği devralmışlardır. Berid teşkilatına seçkin konumunu tekrar kazandıran Zengî Devleti olmuştur.[1800]

[1794] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 160-161.
[1795] Mehmet Aykaç, **Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtı'nda Dîvânlar (132-223/750-847)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 50, 55.
[1796] Kalkaşendî, Cilt: 14, s. 366-370.
[1797] Aykaç, *Dîvânlar*, s. 50; Fuat Köprülü, *"Berid"*, **İA**, MEB, Cilt: 2, s. 546.
[1798] Kalkaşendî, Cilt: 14, s. 366-367.
[1799] Kalkaşendî, Cilt: 14, s. 390.
[1800] Kalkaşendî, Cilt: 14, s. 369-370.

İmâdüddin Zengî Devri'nde Sâhibü'l-berid, dîvân-ı resâile bağlıydı. Zengî, iyi bir posta teşkilatına sahip olup posta işlerini at, deve ve güvercinlerle yapmakta; hızlı uçan güvercinlere el-hamamü'l-havadi ya de el-menasib denmekteydi.[1801]

Nûreddin, Haçlılarla hızlı ve etkili bir mücadelede, dağınıklığın yol açtığı problemleri gördüğünden devlet işlerini yürütme yetkisini merkezde toplamaktan yana olmuştur. Nâiblerinin eyaletlerini kendi adına ve kendisi gibi yönetmelerini isteyen sultan, sadece kendi ülkesindeki değil, çevre ülkelerdeki âlim veya sûfi gibi etkin şahsiyetlerle bizzat iletişim kurmuş; çevredeki emirliklerin idarecilerinin Haçlılara karşı mücadeleye katılması için âlim ve sûfilerle kurduğu bu iletişimden yararlanmıştır. Onun bu faaliyetleri sağlıklı bir şekilde yürütebilmesi için işlek bir berîd teşkilatına gereksinim bulunmaktaydı.

Nûreddin, Mısır'ı elde etmesinden önce başkentte bulunduğunda, nâib ve valileriyle, seferde olduğunda ise başkentle haberleşmek için posta güvercinlerinden yararlanmıştır. 552'de (1157) Banyas kuşatmasında iken Şîrkûh'un Türk ve Araplardan oluşan birliklerinin Haçlılara verdikleri kayıplar başkente güvercinle bildirmiştir. Cumartesi günü verilen bu haberin ardından salı günü dört saat arayla Banyas'la ilgili gelişmeler, posta güvercinleriyle, gün içinde iki kez haber verilmiştir. Bu haberin ilkinde Banyas'ın fethedildiği, ikincisinde ise kılıç zoruyla alındığı anlatılmıştır.[1802] Nûreddin, Mısır'ı ele geçirmesinden sonra posta güvercinlerine daha da önem vermiş, bu hususla bizzat kendisi ilgilenmiştir.

Kādî El-Fâzıl'ın *"Kuşlar, meliklerin melekleridir."* diyerek önemine değindiği güvercinler, Kâtip İmâd'ın ifadesiyle, *"haberleri en kısa zamanda en uzak memleketlere ihanet etmeden iletiyor, mücahit ve murabıtların işlerini kolaylaştırırken Haçlıların tuzaklarını da zamanında haber veriyordu. Diğer yandan Nûreddin Mahmud, sınırlarını düşmandan korumak için yazın ve kışın aynı yerde kalmıyor, Mısır haberlerine karşı da iştiyak duyuyordu."*[1803] İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle ise, *"Nûreddin'in ülkesi büyümüş, Hemedan kapılarından Sudan'a kadar genişlemişti. Haçlılar, zaman zaman kalelere saldırıyor, Nûreddin Mahmud, haber alıp onlara ulaşıncaya kadar amaçlarına*

[1801] Alptekin, "*XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklular İle Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat"*, **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (23-25 Haziran 1997 İstanbul)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 189.
[1802] İbnü'l-Kalânisî, s. 522.
[1803] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 150-151.

ulaşıyorlardı. Bunun için Nûreddin Mahmud, el-hamamu'l-havadi ya da el-menasib denen güvercinler edindi, bu güvercinlere besleyenler için ücret tahsis etti."[1804] Nûreddin, 11 Zilkade 567'de (11 Temmuz 1172) Dımaşk dışında Vadi'l-levvân'da çadırını kurmuşken Divan-ı İnşa'dan Kâtip İmâd'a bu hususta bir menşur yazdırmıştır.[1805]

Nûreddin, yolların üzerinde ve kendi ülkesiyle Haçlılar arasındaki sınırlarda burçlar inşa etmiş, bu burçlarda kalan muhafızlara havadi türü güvercinler vermiştir. Muhafızlar, izledikleri her tür Haçlı hareketliliğini o güvercinler aracılığıyla haber veriyorlardı.[1806] Ancak Nûreddin'in posta güvercinlerine verdiği önem ülkenin hudut boyları ile sınırlı değildir. Nûreddin, her kalede yanlarında posta güvercinleri bulunan görevliler bulundurmuştur. Bu görevliler, kendilerine gelen haberleri posta güvercinleriyle en yakın şehre ulaştırmakta, o şehirdekiler, haber kâğıdını diğer bir güvercine bağlamakta, haber Nûreddin'in bulunduğu yere ulaşıncaya kadar bu şehirden şehre aktarma işi devam etmekteydi.[1807] Bu kalede görevli kişilere *"berrac"*, güvercinlere bağlanan ve ğübari denen ince yazıyla yazılan özlü mektuplara *"bitaka"*, denmiştir. Mektupların ağırlığı yaklaşık 1,5 dirhem (yaklaşık 4,8 gr ağırlığında) idi.[1808]

Nûreddin'in posta güvercinleri edinme emri, 567'de (1172) ona bağlı bütün beldeleri kapsadığından[1809] Dımaşk'tan Mısır'a ve Dımaşk'tan Ermeni Mleh'in hüküm sürdüğü Çukurova yöresine güvercinler üzerinden bir posta ağı kurulduğu söylenebilir.

Güvercinler, sadece savaş muhaberesinde kullanılmamış, başkentin taşraya duyurmak istediği her tür haber güvercinler vasıtasıyla iletilebilmiştir. Melikü's-Sâlih İsmail'in

[1804] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 38.
[1805] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 62, Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 150. Kalkaşendî, Şihab b. Fadlullah'ın *et-Taʿrif* adlı eserinden yaptığı alıntıda, Suriye ve Mısır'da posta güvercinlerini yayan kişinin Nûreddin olduğunu ve Nûreddin'in bu güvercinleri Musul'dan edindiğini yazmışsa da bu konuda verdiği 565 (1169-1170) tarihi, Kâtip İmâd ve İbnü'l-Esîr'in kayıtları ile çelişmektedir. Ayrıca Kalkaşendî, aynı alıntıda Fâtımî Halifelerinin Mısır'da bu kuşları edindiklerini, güvercin soyları için bir divan oluşturduklarını, cerideler tuttuklarını yazmıştır ki, (Cilt: 10, s. 390.) bu da Nûreddin'in bu kuşları Suriye ve Mısır'da yaydığı bilgisi ile uyuşmamaktadır. Güvercinler, hamamü'l-resâilî (posta güvercinleri) ve hamamü'l-havadî diye ikiye ayrılıyordu. (Uzunçarşılı, s. 439.) Nûreddin'in Suriye ve Mısır'da yaydığı kuşlar, bütün posta güvercinleri değil, hızlı uçmaları ile bilinen el-Hamamü'l-Havadî türü olmalıdır.
[1806] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 171.
[1807] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 159.
[1808] Uzunçarşılı, s. 439, Kök, *İslam Kurumları*, s. 95.
[1809] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 171; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 150.

sünnet edildiği 5 Şevval 569'da (9 Mayıs 1164) Halep'e posta güverciniyle iletildiği gibi,[1810] Nûreddin'in vefatı da Halep'e posta güverciniyle iletilmiştir.[1811]

Nûreddin, güvercinlerle yapılamayacak posta işlerini at ve katırlardan çok develerle yapmış,[1812] postacıların kullanması için hızlı yol alan *"hecin"* develeri de edinmiştir.[1813]

Posta ile ilgili bu işlerin yürümesi bir idareyi de zorunlu kılmıştır. Bu idareyle ilgili projeleri, kurucu ve güçlü bir lider olarak bizzat Nûreddin takip ederken ilgili menşurun Dîvânü'l-İnşa'dan Kâtip İmâd'a yazdırılması, posta işlerinin Zengî Devri'nde olduğu gibi Dîvânü'l-İnşa'ya bağlı olduğuna işaret etmektedir.

5.2. Sosyal ve İktisadî Durum

5.2.1. 12. Yüzyılda Suriye'de İktisadî Durum

12. yüzyılda Suriye, tarım bakımından gelişmiş bir coğrafyaydı. Halep'te zeytincilik, fıstıkçılık yapılmaktaydı. Asi Nehri boyunca farklı meyvelerin yetiştiği bahçeler bulunmaktaydı. Diğer şehirlerin de etrafları bağlar ve bostanlarla çevrilmişti. İbn Cübeyr, Nûreddin'in vefatından on bir yıl sonra bölgeyi gezdiğinde Hama'dan geçen iki nehrin üzerinde birer su dolabı kurulmuştu, nehirlerden birinin suyu evlere verilirken diğerinin suyu bahçelere dağıtılmaktaydı.[1814]Şehrin dışındaki tarım alanlarında da tahıl üretimi ve üzümcülük yapılmaktaydı. Hama'daki su dağıtım sistemi, Dımaşk'ta da vardı. Şehirden geçen Barady ve el-Faike nehirlerinden Barady'ın suyu evlere dağıtılırken el-Faike'nin suyu bahçelere verilmekteydi. Dımaşk'ın etrafı on beş mil boyunca *"dünyada benzeri görülmemiş"* zenginlik ve güzellikte sebze-meyve bahçeleri ile kaplıydı.[1815] Dımaşk, meyve zenginliğini farklı üretimlerde değerlendirmekteydi. Reçellerinin ve tatlılarının lezzeti ün salmıştı.[1816] Dımaşk, aynı zamanda buğday bakımından zengindi.[1817] Dımaşk'ı çevreleyen Gûta, bir tahıl üretimi bölgesiydi ve tahıl

[1810] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 358. Melikü's-Sâlih İsmâil, 1 Şevval 569'da (4 Mayıs 1174) sünnet edilmiştir. (Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 30.) Haber, aynı gün güvercinle gönderilmişse, güvercinin Dımaşk-Halep yolculuğu dört gün sürmüştür.
[1811] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 359.
[1812] Kök, *İslam Kurumları*, s. 95.
[1813] Köprülü, *"Berid"*, Cilt: 2, s. 546.
[1814] İbn Cübeyr, s. 229-231.
[1815] Rabbi Benjamin, s. 83-84.
[1816] İdrîsî, Cüz: 5, s. 369; W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Türkçeye Çevrien: Enver Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kruumu Basımevi, 2000, s. 185.
[1817] İdrîsî, Cüz: 5, s. 369.

üretimi burada geniş bir alana yayılmıştı.[1818] Humus da pazarlarına yetecek tarımsal üretimi yapabilmekteydi.[1819] Buna karşılık İbn Cübeyr'e göre Filistin'deki Haçlı şehirleri tarımsal üretim bakımından gelişmemişti.[1820]

Suriye'deki bu zirai üretimin yanında hayvancılık da önemli bir gelir kaynağıydı. Ülkenin her tarafına yayılan Türkmenlerin, Kudüs Haçlı Kralının çapulculuk amaçlı akınlarına konu olacak kadar büyük sürüleri vardı.[1821]

Suriye'de tarımla birlikte sanayi de gelişmişti. Ahşap işçiliğinin oldukça ilerlediği[1822] Halep'te, "Haşşab (Marangoz)" bilinen bir unvandı.[1823] Halep, aynı zamanda kadim bir camcılık merkeziydi.[1824] Hama'da her tür sanat işçiliği, *"sınıflanmış ve düzenli olarak"* yapılıyordu.[1825] Dımaşk'ın halkı sanayici ve zekiydi.[1826] Dımaşk'ta her tür zanaatın yanında kumaş üretimi çok gelişmişti; İran ve Bizans üretimiyle yarışacak kalitede sırmalı ipekli kumaşlar üretiliyordu.[1827] Bıçakları ve diğer silahları da evrensel bir üne kavuşmuştu.[1828]

Dımaşk, pazarları satılan malların türlerine göre ayrışmış,[1829] aralarında Yahudi zenginlerin de bulunduğu[1830] büyük tüccarların yerleştiği,[1831] *"doğu mallarının sel gibi aktığı"*,[1832] gelişmiş bir ticaret merkeziydi.[1833]

Dımaşk, Medine'ye giden yolda bir kavşak noktasıydı, dolayısıyla hac kervanları için bir geçiş yeriydi.[1834] Devrin koşulları içinde hacca gidenlerin sayısında bir azalma olmuşsa da bu konum, Dımaşk'a ticari yönden zenginlik katmış olmalıdır. Dımaşk, Halep ve genel olarak Suriye, aynı zamanda batıyı doğuya bağlayan uluslararası ticaret

[1818] İdrîsî, Cüz: 5, s. 366.
[1819] İdrîsî, Cüz: 5, s. 374.
[1820] İbn Cübeyr, s. 283.
[1821] İbnü'l-Kalânisî, s. 517; William of Tyre, Cilt: 2, s. 255-256; Runciman, Cilt: 2, s. 286-287.
[1822] İbn Cübeyr, s. 226-227.
[1823] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 363.
[1824] Heyd, s. 180.
[1825] İbn Cübeyr, s 231.
[1826] Heyd, s. 185.
[1827] İdrîsî, Cüz: 5, s. 369.
[1828] Heyd, s. 186.
[1829] İbnü'l-Kalânisî, s. 505; İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120.
[1830] Rabbi Benjamin, s. 85.
[1831] Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb, 565'te (1170) Dımaşk'tan Mısır'a yola çıktığında ona çok sayıda tüccar katılmıştır. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 23.)
[1832] Heyd, s. 189.
[1833] İdrîsî, Cüz: 5, s. 369.
[1834] İdrîsî, Cüz: 5, s. 376.

yolları üzerinde yer alıyordu. Hint ve İran malları, Irak'ın Anbar kentinde Fırat'la buluşur, buradan *"yüzyıllardan beri parlak bir ticaret merkezi olan"* Rakka'ya varır; Rakka'dan bir yol, dokuma bakımından zengin ve gelişmiş olan Musul'a ulaşırken diğeri Harran ve Urfa üzerinden Halep'e doğru kıvrılarak Antakya ve Lazkiye üzerinden Akdeniz'e ulaşmaktaydı. Bu yol, Hint ve İran mallarının yanında Orta Asya'nın ve Çin'in de mallarının batıya taşınmasında kullanılmaktaydı.[1835] Halep ve Dımaşk; Hama ve Humus'tan geçen üzerinde kervansarayların bulunduğu, işlek bir kervan yolu ile birbirine bağlanıyordu. Humus'un Rakka'yla bağlantısı bulunduğu gibi iki günlük yürüyüş mesafesindeki Tartuş üzerinden Akdeniz'le de bağlantısı bulunmakta, Doğu ile Batı arasında önemli bir kavşak noktasını teşkil etmekteydi. Dımaşk, aynı zamanda Doğu'yu Mısır'a bağlayan önemli bir konumdaydı.[1836]

5.2.2. Devletin Gelirleri

5.2.2.1. Düzensiz Gelirler

Nûreddin'in Musul Atabegliği'nden devraldığı ya da fethettiği yerlerden gelen gelirlerdir. Anonim Süryânî Kroniğine göre Nûreddin, Caʿber Kalesi kuşatmasından ayrılırken orada katledilen babasının hazinesini de yanına almıştır.[1837] Musul Atabegi İmâdeddin Zengî'nin cepheye götürülen hazinesiyle ilgili bu bilgi, İslâm kaynaklarında yer almamışsa da Nûreddin, Atabegliğin büyük hazinesine, ağabeyi I. Seyfeddin Gazi'nin vefatından (544/1149) sonra Sincar'da el koymuştur. İbnü'l-Esîr'e göre Nûreddin, buradan altı yüz deve ve altmış dokuz katır yükü altın alıp Halep'e götürmüştür. Buna emîrlere ve onların çocuklarına verilen kısım dâhil değildir.[1838]

Seyfeddin Gazi hayatta iken Nûreddin, ondan düzenli olarak yardım almıştır.[1839] Mısır Fâtımî Devleti de Ramazan 553'te (Ekim 1158) bazı hediyelerle birlikte Nûreddin'in hazinesine katılmak üzere İbnü'l-Kalânisî'ye göre bir miktar para;[1840] Makrîzî'ye göre 30 bin dinar nakit para, hediyeler ve silah göndermiş, Nûreddin'e yapılan yardımın parasal değeri yetmiş bin dinara varmıştır.[1841] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed'deki bir

[1835] Heyd, s. 181-183.
[1836] Heyd, s. 184-185.
[1837] Tritton ve Gibb, s. 292.
[1838] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 97-98.
[1839] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 87-88.
[1840] İbnü'l-Kalânisî, s. 539.
[1841] Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 233-234.

kayda göre Nûreddin, 569'da (1174) Ermenilerin şehirlerine girmeme karşılığında 5000 dinar almıştır.[1842] Nûreddin, varlığına son verdiği devletlerden Şeyzer Kalesi'nin hazinesine ulaşmamıştır.[1843] Dımaşk Atabegliği ve Caʿber Kalesi'nin hazinelerinden de ne kadar para elde ettiğine dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Nûreddin'in emirleri, Mısır Fâtımî Devleti'nin ise hazinesine ulaşmış, devlet idarecilerinin mal varlıklarını da müsadere etmişlerdir. Ancak bu mal varlığının önemli bir kısmı Selâhaddin tarafından halka dağıtılmış, sadece bir kısmı Nûreddin'e ulaştırılmıştır.[1844]

Nûreddin'in düzensiz gelirlerinin diğer bir kalemini ise ganimetler ve fidyeler oluşturmuştur. Ganimet, gayri müslimlerden savaş yoluyla elde edilen her tür mal ve esirleri ifade etmektedir. İslâm savaş hukukuna göre, ganimetlerin beşte dördü savaşa katılanlara, beşte biri ise devlete aittir. Devlet, bu payın bir kısmını sosyal yardımlaşmada kullanır.[1845] Nûreddin, bu hukuka bağlı kalmıştır. Bununla birlikte Nûreddin'in ele geçirdiği Haçlı kaleleri varlıklı değildi. Dolayısıyla devletin ganimet gelirleri kanaatimizce sınırlıdır. Esirlerin serbest bırakılmasına karşılık alınan ücreti ifade eden fidye de önemli bir meblağa ulaşmamış olmalıdır. Zira Haçlıları insan unsuru bakımından zayıflatmak isteyen Nûreddin, esirleri serbest bırakmak istememiş, II. Joscelin gibi Haçlılar ölünceye kadar Halep zindanında kalırken Renaud de Chatillon gibi tanınmış Haçlılar ise Nûreddin'in vefatından sonra serbest bırakılmıştır. Bununla beraber Kâtip İmâd, Şâban 569'da (Mart-Nisan 574), adını vermediği ünlü bir Haçlının elli beş bin dinar ve 550 ipek elbise karşılığında serbest bırakıldığını;[1846] Ebû Şâme de Dımaşk Bîmâristanı'nın tanınmış bir Haçlı için alınmış fidye ile yapıldığının kendisine anlatıldığını yazmışlardır.[1847]

Mirasçısı bulunmayan malları ifade eden el-mevârisü'l-haşrîyye de depremle yıkılıp çok sayıda ailenin bütün fertlerinin öldüğü Suriye'de, Nûreddin'in hazinesine akan önemli düzensiz gelirlerdendir. Mirasçısı bulunmayan bir kişi öldüğünde onun vasiyet ettiklerinin dışında kalan malları hazineye aktarılmaktaydı. Bu gelirin toplanması konusunda ihmalkârlıklar olmuş ancak üçte biri, Nûreddin'in vefatından bir süre önce

[1842] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 2, s. 337.
[1843] İbnü'l- Adim, *Zübde*, s. 339.
[1844] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 64-65; Makrîzî, *İttiʿaz*, Cilt: 3, s. 320-322, 330-331, *es-Sülûk*, s. 151, 158.
[1845] Mehmet Erkal, "Ganimet", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1996, Cilt: 13, s. 351-354.
[1846] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 65.
[1847] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 105-106.

(569/1174) Kâdı Kemâleddin'e bırakılınca nâibleri, bunu toplama konusunda daha disiplinli davranmış, bunun üzerine hazinenin geliri artmıştır.[1848]

5.2.2.2. Düzenli Gelirler

Nûreddin, Müslümanların toprak ürünlerinden zekât olarak alınan, Türkçede *"onda bir anlamına gelen"* öşür (çoğulu uşûr, a'şar),[1849] tebaadan olan gayri müslimlerin can ve mal güvenliğine karşılık verdikleri baş vergisi cizye[1850] ve üretken araziden alınan haraç[1851] vergisinin yanı sıra resm (rusûm), darb (durûb), meks (mükûs) gibi adlarla anılan sultanî vergileri[1852] kapsayan, bunlara ek olarak topluma yüklenmiş bazı süreçsel borçlandırmalar da içeren; kalemleri peynir, süt ve keşkeki kapsayacak kadar ayrıntılı bir vergi sistemini devralmış,[1853] bu vergi türlerini "*Allah'ın kullardan almaya razı olduğu ve razı olmadığı*" şeklinde iki sınıfa ayırmıştır.[1854] Allah'ın açık bir şekilde kullara yüklediğine inandığı öşür, cizye, haraç vergilerini daimî olarak almış; koşullar gereği alındığında şerʿî hukuka aykırı olmayacağına inandığı kimi meks türlerini[1855] ise koşullara göre almış, koşullar ortadan kalktığında kaldırmış, şerʿî hukuka kesin olarak aykırı olduğuna inandığı ve devrin kaynaklarında zulüm olarak nitelenen[1856] vergi kalemlerini ise kaldırmıştır.

Nûreddin, zekâtın toplanmasına özel bir önem vermiş, sultanî vergilerin yerine zekâtı yerleştirmeye çalışmıştır.[1857] Selâhaddin'in Mısır'daki uygulamasına bakılırsa zekât gelirinin yaklaşık yarısı amillerin (zekât toplayıcılarının), müellefe-i kulûb (İslâm'a

---

[1848] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 28; Şeşen, Salâhaddin, s. 330-331.
[1849] Mehmet Erkal, *"Öşür"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2007, Cilt: 34, s. 97.
[1850] Mehmet Erkal, *"Cizye"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1993, Cilt: 8 s. 42.
[1851] Cengiz Kallek, *"Haraç"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1997, Cilt: 16, s. 71.
[1852] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 319.
[1853] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120.
[1854] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 122-123; Cilt: 2, s. 111-112, s. 151-152.
[1855] Ebû Şâme'nin Şeyzer hânedanından Rediyedddin Ebû Sâlim Abdu'l-Munʿîm b. Münzir'den duyduğuna göre, Nûreddin, Şeyzer'i aldığında Ebû Ğanem b. Munzîr, kendisiyle sohbet ettikten sonra meksin kaldırıldığına dair bir menşur yazılmasını emretmiştir. Nûreddin, bu menşurda *"Allah'ın kitabına ve Peygamberinin sünnetine tabi olmak; kötülüklerinden arınmak, sevabına nail olmak"* için yıllık geliri yüz elli altı bin dinarı bulan meks vergisinin, ondan kaynaklanan bütün borçlarla birlikte hem mukim kişiler hem ülkeden geçenler açısından kaldırılmasını emretmiştir. Söz konusu emirle Nûreddin, bu vergilerin Halep için elli bin, Azâz; Ruhba, Iʿdadi'l-Arab için onar bin, Dımaşk için yirmi bin, Tel Bâşir için yirmi bir bin, el-Maʿarra için üç bin, Harran için beş bin, Sincar için bin, Humus için yirmi altı bin dinarlık gelirinden vazgeçmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 123.)
[1856] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120; İbn Cübeyr, s. 257. Nûreddin, Cemâziyelevvel 569'da (Aralık-Ocak 1173-1174) saman vergisini, Allah'a yaklaşmayı (Allah'ın rızasını kazanmayı) umarak bu vergiden kaynaklanan borçlarla birlikte kaldırmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 177.)
[1857] Şeşen, Salâhaddin, s. 319.

ısındırılacak gayri müslimlerin), Allah yolunda cihad edenlerin ve rikâbın (devlet başkanı ve maiyetinin) payı olarak hazineye aktarılmıştır.[1858] Bu dağıtıma göre zekât, Nûreddin'in gelirlerinin en önemli kaynağını oluşturmuş olmalıdır.

Nûreddin'in ne kadar cizye elde ettiği kaynaklarda belirtilmemiştir. Nûreddin Mahmud Devri'nde bölgeyi gezen Yahudi Rabbi Benjamin of Tudela'ya göre, Dımaşk'ta çoğu varlıklı üç bin Yahudi yaşamaktaydı. Tedmûr civarında iki bin Yahudi vardı ve "*bunlar savaşta Hıristiyanlara karşı komşuları olan Müslümanları, Nûreddin'in halkını desteklemekteydi.*" Halep'te Yahudi varlığı bin beş yüz; Caʿber 'de iki bin, Rakka'da yedi yüz, Horan'da iki yüz, Habur civarındaki bir yerleşim alanında iki yüz, Nusaybin'de iki bin, Cizre'de dört bin, Musul'da yedi bindi.[1859] Önemli bir Yahudi nüfusa denk gelen bu sayıların gerçeği ne kadar yansıttığı tam olarak bilinmemektedir. Hıristiyan nüfus konusunda ise elimizde herhangi bir sayı bulunmamaktadır. Halep[1860] ve Dımaşk çevresinde[1861] Hıristiyanların bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Nusaybin ve Musul'da da önemli bir Hıristiyan nüfus bulunmalıdır. Ancak Nûreddin'in devletinde Hıristiyan nüfus, Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra önemli bir orana ulaşmış olmalıdır.

Nûreddin, Müslümanlara yönelik vergileri sürekli halkın lehine değiştirirken gayri müslimlerin vergilerinde lehlerinde bir değişiklik yapmamıştır.[1862] Nûreddin, gayri müslimlerin cizye ve haracını devri boyunca sürdürmüş, ayda iki bin kırtâs olan maaşını da cizye ve haraçtan almış, bu maaştan bütün masraflarını ay boyunca karşıladıktan sonra geriye kalan parayı sadaka olarak dağıtmıştır.[1863]

Suriye topraklarının yaklaşık dörtte biri haraç arazisiydi.[1864] Hz. Ömer Devri'nde başlayan uygulamaya göre fetih yoluyla elde edilip mülkiyeti devlete geçen arazilerden oluşan haraç arazisini işleten kişi Müslüman olsa dahi işlettiği arazinin statüsü değişmiyordu.[1865] Dolayısıyla bu topraklar devlet için önemli bir gelir kaynağı teşkil etmiştir. Elisseeff'e göre Zengiler Devri'nde Suriye ve el-Cezire'deki bu topraklar, Irak'taki vergi sistemine göre işletilmiştir. Mukâseme veya mesâha denen bu sistemde,

[1858] Makrîzî, *es-Sülûk*, Cilt: 1, s. 151.
[1859] Rabbi Benjamin, s. 85-91.
[1860] Halep'te açık kiliseler bulunmakta, bir piskopos görev yapmaktaydı. Bu piskopos, Haçlı esirlerinin dinî hizmetlerini yerine getirmekteydi. (Abû'l-Farac, s. 397.)
[1861] İbn Cübeyr, s. 233.
[1862] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 26.
[1863] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 110.
[1864] Şeşen, Salâhaddin, s. 323.
[1865] Kallek, *"Haraç"*, **DİA**, Cilt: 16, s. 72.

devlet, araziyi ortaklık sistemine göre işletir, ürünün yarısını ya da beşte üçünü alırdı.[1866] Ancak bu sabit bir uygulama değildir, İslâm hukukuna göre haracın miktarını belirleme yetkisi devlet başkanındadır[1867] ve Nûreddin, bu yetkisini son devirde Hıristiyanların haracını artırma yönünde kullanmıştır.[1868]

5.2.2.3. İktâ ve Vakıf Sistemleri

Sözlükte *"kesmek, ayırmak"* anlamındaki *kat'* kökünden türetilen *iktâ'* kelimesi, terim olarak, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (intifâ, istiğlâl) hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade etmektedir.[1869]

İslâm'ın ilk devrinden itibaren uygulanan iktâ, atıl durumdaki arazinin canlandırılması ve madenlerin çıkarılması için söz konusu olduğu gibi[1870] bir bölgenin gelirinin asker yetiştirme karşılığında birine verilmesi biçiminde de olabilmektedir.[1871] İlk tür iktâ, İslâm'ın ilk devrinden itibaren sınırlı bir alanda uygulanmakta; iktâ verme işlemine ve bu işlemle ilgili belgeye "mükataa" denmektedir. Mükataa verilen kişi, kendisi için belirlenen ücreti beytü'l-mâla vermekte, iktâlardan burada biriken para, usulüne uygun olarak askerlere dağıtılmaktadır.[1872] İktâ, iktâ-ı istiğlâl ya da iktâ-ı temlik biçiminde gerçekleşmektedir. İktâ-ı istiğlâl'de toprak devlete aittir, sadece ürün iktâ sahibine (muktâi) aittir. İktâ-ı temlikte ise mülk de iktâ sahibine verilmiş ve bu iktâ türü, sadece atıl arazinin ihyası ve madenler için söz konusu olmuştur.[1873]

Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk, askerlik hizmeti karışlığında iktâlar vermiş, böylelikle Selçuklularda askerî iktâ türemiştir. Nizâmülmülk, göçebe Türk aşiretlerinin iskân edilmesinde ve askerlik hizmetine alınmasında bu sistemden yararlanmıştır.[1874] Nûreddin, Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklulara getirdiği bu sistemi sürdürmüştür. Emirlerine belli sayıda asker yetiştirmek ve onları silahlandırmak üzere iktâ vermiş; iktâ

[1866] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 323.
[1867] Kallek, *"Haraç"*, **DİA**, Cilt: 16, s. 74.
[1868] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 230.
[1869] Mustafa Demirci, *"İktâ"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 22, s. 43.
[1870] Kalkaşendî, Cilt: 13, s. 113.
[1871] Uzunçarşılı, s. 18.
[1872] Kalkaşendî, Cilt: 13, s. 113.
[1873] Makrîzî, *el-Hitat*, Cilt: 1, s. 96; Uzunçarşılı, s. 18.
[1874] Bündârî, *Târîħu devleti Âli Selcûḳ*, s. 55; Uzunçarşılı, s. 18.

geliri, emirin üzerine aldığı yükümlülüğü karşılamadığında Nûreddin, bir tür devlet garantisiyle eksik kısmı hazineden karşılamıştır.[1875] Fâtımîlerde ise iktâ varsa da bu sistem bilinmemekteydi. Şîrkûh, Mısır'a hâkim olduğunda ülkeyi kendi askerleri arasında ikta olarak dağıtmıştır.[1876] Selâhaddin, onun yerini aldığında, bunu sürdürmüş; Selçuklu-Zengî askerî iktâ uygulamasını Mısır'a taşıyarak tevkī'ler yazdırmış ve Mısır arazilerini asker yetiştirme karşılığında emirlerine iktâ olarak vermiştir.[1877]

Nûreddin, vergilerin toplanmasında ve ordunun harcamalarının hazineye yüklediği yükü hafifletmede iktâ sisteminden yararlandığı gibi Bedevîlerin iskânında da iktâ sisteminden yararlanmıştır.[1878]

Vakıf ise sözlükte *"durmak; durdurmak, alıkoymak"* anlamına gelmektedir. Terim olarak, bir malın sahibi tarafından hayır gayesiyle dinsel, sosyal hizmetlere ebediyen tahsis edilmesidir.[1879]

Vakıf sistemi İslam'ın ilk günlerine dayansa da Nûreddin'den önce Suriye'de küçülmüş; Nûreddin, bu sistemi ihya ederek şehirlerin dönüşümü için önemli bir gelir kaynağı hâline getirmiştir.[1880]

Vakıf sistemi, Nûreddin'in devletinde hazinenin sosyal hizmetlerdeki yükünü hafifletmede en önemli unsurdur. Nûreddin, vakfa ayrı bir önem vermiş, eğitim kurumlarını, ibadet mekânlarını, hastane gibi sağlık hizmetlerini vakıflara bağlayarak bütçe için yük olmaktan çıkarmıştır.[1881] Toplumun maslahatlarına önem veren, bununla birlikte devletin güçlendirilmesi ile toplumun maslahatı arasında dengeyi bulmakta başarılı bir yönetici olan Nûreddin, Emevî Camisi'nin çevresinde kimin vakfettiği ya da vakıf koşulları bilinmeyen bütün malları o caminin vakfiyesine dahil etmiş; o malları

[1875] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 64.
[1876] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 15; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 304.
[1877] Kalkaşendî, Cilt: 13, s. 131-138; 144-148; Makrîzî, *İtti'az*, Cilt: 3, s. 322; Demirci, s. 45.
[1878] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 121.
[1879] Hacı Mehmet Günay, *"Vâkıf"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2012, Cilt: 42, s. 475.
[1880] Stefan Heidemann, "Charity and Piety for the Transformation of the Cities. The New Direction in Taxation and Waqf Policy in Mid-Twelfth-Century Syria and Northern Mesopotamia", **Charity And Giving İn Monoheistic Religions**, Editörler: Miriam Frenkel ve Yaacov Lew, Berlin: Walter de Grayter, 2009, s. 153-174.
[1881] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 123;

"Malü'l-Mesâlih (Maslahat Malı)" adı altında aynı havuzda toplamış, yoksul, dul, yetim gibi ihtiyaç sapihlerini o mallardan yararlandırmıştır.[1882]

Sadece Dımaşk'taki Emevî Camisi için iki değirmen, yedi bostan, iki tarla, bir hamam ve dükkânlar vakfetmiş, İbn Cübeyr'in görevlilerinden birinden aldığı bilgiye göre bu vakıflara iyi bakıldığında gelirleri yılda 500 dinarı bulabilmiştir.[1883]

Vakıf, Nûreddin'in devletinde halkın bağışının denetim altına alınmasını ve o bağışların yeniden bir hizmet olarak halka dönmesini ifade etmektedir. Bununla birlikte devlet herhangi bir hizmet için yeterli bağışı bulamadığında elindeki herhangi bir mülkü o hizmet için vakfetmiş, oradan gelen gelirle o hizmetin sürmesini sağlamıştır. Nûreddin, yılda otuz bin dinarı bu tür vakıflar için harcamıştır.[1884] Bundan dolayı vakıflar bir harcama kalemi gibi görünmekle birlikte bütün olarak değerlendirildiğinde devletin harcama kalemlerini azaltmış, devlet tarafından doğrudan gerçekleştirildiğinde bütçe gerektirecek işler vakıflar üzerinden gerçekleştirilebilmiştir. Nitekim, Nûreddin alimlerden fetva alarak vakıf gelirlerinden, imar işleriyle birlikte sur ve kalelerin onarılması gibi işlerde de yararlanmış, böylece devletin savunma giderlerinin bir kısmını dahi vakıflara yüklemiştir.[1885]

5.2.3. Sosyal ve İktisadî Siyasetinin Topluma Yansıması

Nûreddin Mahmud Devri'nde, Suriye'nin zenginliklerine ve Nûreddin'in Atabeglik'ten devraldığı hazinelere rağmen devletin ekonomik bir refah içinde olduğu söylenemez. Aksine kaynaklarda devrin, ekonomik bakımdan problemli olduğuna dair imalar bulunmaktadır. İbnü'l-Kalânisî'nin aktardığına göre, "*Dımaşk halkının düşük bir kesimi*", Receb 553'te (Ağustos 1158) vergileri protesto etmiş, Nûreddin, göstericilerin taleplerine olumlu karşılık vermek durumunda kalıp 12 Ramazan 553'te (7 Ekim 1158) süt, peynir, keşkek (herise) gibi ürünlerin vergisini kaldırmış, sebze-meyve pazarı vergilerini ve nehir sularından sulama amaçlı yararlanma ücretlerini yeniden düzenlemiş, bütün ülkede vergilerin mutat sınıra çekilmesini emretmiştir.[1886] İbnü'l-

[1882] İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 259.
[1883] İbn Cübeyr, s. 258.
[1884] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 123.
[1885] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 28, Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 111, 124-127. Ebû Şâme, Suriye'nin aʿmalları hakkında bilgi sahibi olan birinin 608 (1211-1212) yılında vakıflarının aylık gelirinin doksan bin dinara ulaştığını bildirdiğini yazmıştır. (Cilt: 1, s. 108.)
[1886] İbnü'l-Kalânisî, s. 538-539; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 337-338.

Adîm'e göre Nûreddin'in vefat ettiği yıl, kıtlıkla birlikte nüfusun da artmasından dolayı fiyatlar çok yükselmiş, babası İmâdüddin Zengî'nin öldüğü yılla aynı düzeye çıkmıştır. Bir buçuk ölçek (mekûk) buğday, iki buçuk ölçek arpa, bir buçuk ölçek mercimek, altı rıtl pamuk birer dinara satılmıştır.[1887] Ebû Şâme'nin devrin tanıklarından yaptığı bir alıntıya göre de tüccarlardan bir topluluk Nûreddin'in huzuruna çıkmış, kırtâsın değerinin dinar karşısında düşmesinden şikâyet etmiştir. Daha önce altmış kırtâs bir dinar ediyorken altmış yedi kırtâs bir dinar etmeye başlamıştır.[1888] Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Nûreddin Mahmud Devri'nde vergiler ve enflasyon yüksektir. Toplumda vergilerin düşürülmesi ve yerli yerinde kullanılması beklentisi bulunmaktadır. İbnü'l-Kalânisî, Nûreddin'in 554 (1159) yılında kardeşi ve veliahdı Kutbüddin Mevdûd için bir ziyafet vermesini dahi, *"Vergilerin büyük bir kısmı da buna gitmişti."* diyerek ima yoluyla yadırgamıştır.[1889]

Topluma yansıyan bu ekonomik tablo, devlet açısından da benzer bir nitelik taşımaktadır. Devletin gelirlerinin giderleri karşılamadığı dönemler olmuştur. Nûreddin 558'de (1163) Hısnülekrâd yenilgisinden sonra divanını toplayıp giderleri için kaynak bulma konusunda istişarede bulunmuş, devletin harcamalarını karşılayacak gelir arayışına girmiştir.[1890] Mısır'ı aldığında oradan gelecek gelirin ekonomik açıdan kendisini rahatlatacağını düşünmüş ancak bu düşüncesi de gerçekleşmemiştir.[1891]

Nûreddin'in ekonomik problemlerle karşılaşmasının en önemli nedeni giderlerinin çok olması, buna karşılık devrin askerî hareketliliğinin ve doğal koşullarının gelirlerini olumsuz etkilemesidir: Neredeyse sürekli sefer ve savaş hâlinde olan ordu, devlete ağır bir ekonomik yük getirmiştir. İktâ sistemi asker yetiştirme konusunda önemli bir işlev görse de sefer ve savaşlarda Nûreddin'in kendisi de harcamada bulunmak durumunda

[1887] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 358. İbnü'l-Adîm, Nûreddin'in vefat yılı fiyatları ile babasının vefat yılı fiyat karşılaştırmasında çelişkiye düşmüştür. Zira babasının vefat yılı verilerini aktarırken birer dinarla altı mekûk buğdayın, on iki mekûk arpanın, dört mekûk mercimeğin, altmış rıtl pamuğun, beş mekûk karaburçağın alınabildiğini yazmıştır. (*Zübde*, s. 358.) Bu verilere göre Nûreddin'in vefat yılındaki fiyatlar, babasının vefat ettiği yıldan oldukça yüksektir.

[1888] Tüccarlar, Nûreddin'den kendi adına dinar basmasını ve kırtâsı tedavülden kaldırmasını da istemişlerdir. Nûreddin, kırtâsın tedavülden kaldırılması durumunda yanında on bin-yirmi bin dinar bulunan esnafın zarara uğrayacağını söyleyip onların isteklerini kabul etmemiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 119.)

[1889] İbnü'l-Kalânisî, s. 546.

[1890] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 117-118.

[1891] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 68.

kalmıştır.[1892] İbnü'l-Esîr'in 558 (1163) ile ilgili kaydına göre Nûreddin'in harcamaları bir günde binek, çadır ve silah harcamaları hariç, 200 bin kırmızı dinar dağıtmaya varacak kadar artmıştır.[1893] Nûreddîn Mahmud, yoksullar, fâkihler, sufîler, Ehl-i beyt (İslâm Peygamberinin soyundan gelenler), Abbâsî soyundan gelenler, Kur'ân öğreticilerin ve görme engellilerden oluşan geniş bir kesimi, vakıf sistemi üzerinden maaşa bağlamıştır.[1894] Gelirlerinin ordu giderlerine yetmediği ağır ekonomik koşullarda bile onlara yaptığı ödemelerde kesinti yapmayı reddetmiştir.[1895] Yine ülkesinin çoğu şehrinde yetim okulları açmıştır, bu okullarda okuyanlara ve onların öğretmenlerine doyurucu bir ücret vermiştir.[1896] Mekke ve Medine sakinlerine de ödenek ayırmış, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Haram'ın (Kaʿbe) çevresinde oturanların ihtiyaçlarını karşılamıştır.[1897] Nûreddin, Medine'de hacıların yararlanacağı yapılar inşa etmiş, 558'de (1162-1163) şehrin etrafına ikinci bir sur örmüş,[1898] Hz. Muhammed'in makberini koruma amacıyla etrafını kazıyıp yerin altından kurşundan bir duvarla çevrelemiştir.[1899] Vefat ettiği yıl (569/1174) vakıf ve sadaka harcamalarını daha da artırmıştır. Kâtip İmâd'a bu hususta ülkenin her yerine gönderilmek üzere binden çok menşûr yazdırmış, bu işler için harcaması otuz bin dinarı aşmıştır.[1900] Bu sosyal harcamalara Nûreddin'in depremler sonrasında yoğunlaşan imar harcamaları[1901] da eklendiğinde hazinesi, ancak geliri büyük bir devletin karşılayabileceği bir yük altında kalmıştır.

Sürekli savaş hâli Suriye'nin ticaret yolları üzerinde bulunmasından elde edilen geliri olumsuz etkilemiş olmalıdır. Bölgedeki asayişsizlik hac yolculuğunu da olumsuz

[1892] Nitekim Nûreddin, Şîrkûh'la üçüncü Mısır seferine gönderdiği her bir askere, 20 dinar harcırah vermiştir. (İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 139.)
[1893] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 117-118. Ebû Şâme'nin Nûreddin'in hayır işlerindeki harcamalarının toplam 200 bin dinara ulaştığını yazmıştır. (Cilt: 2, s. 123.) İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgide bir netlik olmadığı gibi Ebû Şâme'nin kaydında da bir netlik yoktur. Ebû Şâme'nin Nûreddin'in yaşamı boyunca yaptığı hayır işlerinin toplamını kast etmiş olması mümkündür. Zira 200 bin dinar, o günün koşullarında büyük bir meblağdır. Bu bilgilerden yola çıkarak Nûreddin'in yıllık bütçesini hesaplamak ne yazık ki mümkün olmamaktadır.
[1894] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 123; İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 121.
[1895] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 118.
[1896] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 172.
[1897] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 121.
[1898] Muhammed Edip, Medine surlarından kalan bir duvarın üzerinde "*Bu Allah'a muhtaç kul, Mahmu b. Zengî Aksungur'un emriyle yapılmıştır.*" kitabesinin bulunduğunu yazmıştır. (el-Hadj Mehemmed Edıb Ben Mehemmed Dervıche, **İtinéraire de Constantinople à la Mecque, traduction de l'ouvrage turc: Kıtab Menassık El-Hadj**, çev.: Bianchi, Paris, 1816-1817, s. 119, 146.
[1899] İbrahim Rıfat Paşa, **Mir'atü'l-Haremeyn**, Matbuatu dâri'l kütübi'l-Mısrîyy: Kahire, 1925, Cilt: 1, s. 374.
[1900] Ebû Şâme, Cilt: 1-2, s. 110.
[1901] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120, İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 170-172.

etkilemiştir.[1902] Dımaşk'ın iktisadî durumu ve hatta gıda gereksinimi karşılaması, tamamen Halep'e uzanan kuzey ticaret yoluyla Gûta'daki zirai alanlara bağlıydı. Bu yol kapandığında Dımaşk'a ticaret kervanları gelmemiş, bu zirai alanlar zarar gördüğünde Dımaşk'ta buğday ve diğer ürünlerin fiyatları artmıştır.[1903]

Nûreddin Mahmud Devri'nde Suriye'de sadece deprem gibi kentsel yıkıma yol açan doğal afetler yaşanmamış, ülkenin gelirini ve enflasyonu doğrudan etkileyen aşırı yağış ya da kıtlık gibi felaketler de art arda yaşanmıştır. 1150-1151 yıllarında şiddetli kar yağışı, soğuk ve ardından şiddetli yağmurlar yüzünden tarım ağır zarar görmüş, kıtlık baş göstermiştir.[1904] 1152 Eylül ayında başlayan yağmur, kar ve soğuklar yüzünden zeytinlikler, pamuk ve susam ekili alanlar "ateşle yakılırcasına" zarar görmüş, tarlalar "simsiyah tepelere" dönmüştür. el-Cezire'nin (Fırat ve Dicle arası) yanında Filistin, Malatya, Çukurova, hatta İran da bu felaketi yaşamıştır.[1905] 551'de (1156) Mısır'da,[1906] 552'de (1157) Bağdat'ta[1907] kıtlık yaşanmıştır. Aynı yıllarda depremler Halep, Hama, Humus çevrelerini vururken depremden daha az etkilenen Dımaşk çevresinde de yağış problemi bulunmaktadır.[1908] 1164'te Antakya taraflarında etkili olan bir kıtlık daha yaşanmıştır.[1909] Nûreddin, bu koşullar içinde idealleri ile devlet ve toplumun ihtiyaçları arasında bir denge oluşturmaya ve kanaatimizce bu dengede toplumun ikna yoluyla bağlandığı güçlü bir devlet nizamının tesisine öncelik vermiştir. O, iktâ sisteminin daha önce olduğu gibi devam ettiği ama daraltılmış bir vergi sistemi ve güçlendirilmiş bir vakıf sistemi çevresinde ekonomisini inşa etmiştir. Bu ekonomik yapı, toplumun,

[1902] İbnü'l-Kalânisî, Muharrem 545'te (Nisan 1150) Irak ve Horasan hacılarından oluşan bir kafilenin, Bedevîlerin saldırılarına uğramasından dolayı Dımaşk'a sığınmasından söz etmektedir. İçlerinde emirlerin hanımlarının ve fakihlerin bulunduğu kafile, Bedevîler tarafından soyulmakla kalınmamış, kafilenin neredeyse tamamı katledilmiş, onlardan kurtulan küçük bir topluluk Dımaşk'a sığınabilmiştir. (s. 481.)

[1903] Bunun en açık kanıtı, Nûreddin'in Dımaşk kuşatmalarının şehrin ekonomisi üzerindeki etkisidir. Nûreddin, Dımaşk'ı her kuşattığında Dımaşk'ta fiyatlar yükselmiş, şehri çevreleyen verimli tarım alanı Gûta'da askerlerinin bulunmasıyla buradaki ürünlerin Dımaşk'a ulaşmaması yüzünden gıda problemi yaşanmış; II. Dımaşk Kuşatması'nda (548/1154) bir ölçek buğday, 25 dinara satılmış ve halkın bir bölümü açlık yüzünden şehri terk etmek durumunda kalmıştır. Nûreddin, Dımaşk'ın Halep tarafına olan bu bağımlılığından yararlanmıştır. (İbnü'l-Kalânisî, s. 485-486, 502.)

[1904] Süryânî Mihail, Süheyl Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 204.

[1905] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 210. İbnü'l-Kalânisî, bu yılın Mayıs (Safer) ayı için aşırı yağışların ardından şiddetli soğuklardan söz etmiş, *"son zamanlarda görülmeyen"* o soğuklarda çok sayıda hayvanın telef olduğunun kendisine haber verildiğini kaydetmiştir. (s. 493.) İbnü'l-Esîr, bu yılın olayları arasında kıtlıktan söz etmemiş, ancak 1157'de Horasan'da insanın insanı yiyeceği boyutlara ulaşan bir kıtlıktan söz etmiştir. (*el-Kâmil*, Cilt: 9, s. 419.)

[1906] İbnü'l-Kalânisî, s. 516.

[1907] İbnü'l-Cevzî, Cilt: 18, s. 118.

[1908] İbnü'l-Kalânisî, s. 530, 535.

[1909] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 224-225.

uygulamalarını benimseyerek güçlü bir aidiyet duygusuyla bağlandığı güçlü bir devlete odaklanmıştır.

Nûreddin, Suriye'de kendisinden önce tüketim durumunu, dolayısıyla vergisinin devletin bütçesine katkısını bilmediğimiz içkiyi yasaklamış; içki vergisini reddetmiştir.[1910] Suriye'de kendisinden önce fuhuş evlerinin işletildiğine dair elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak Musul ve Mısır'da fuhuş evleri bulunmakta; Mısır'da bu evlerden kayda değer bir vergi alınmaktaydı. Nûreddin, Musul'u merkezî yönetime bağladıktan sonra (566/1171) içkiyi yasakladığı gibi fuhuş evlerini de kapatmıştır.[1911] Mısır'daki içki serbestiyeti ve fuhuş evleri işletmeciliği bir süre devam etmiş, onun ölümünden sekiz yıl sonra (1177) Selâhaddin Devri'nde yasaklanmıştır.[1912]

Nûreddin'in topluma dönük övülen taraflarının önemli bir bölümü, devletin topluma yüklediği ekonomik yükümlülükleri şerʿi hukuk ile ilişkilendirerek azaltmasıyla ilgilidir. Nûreddin, bu hususta da toplumun memnuniyeti ile devletin ihtiyaçları arasında denge oluşturmayı, başka bir ifadeyle devletin ihtiyaçlarını toplumu ikna ve memnun ederek karşılamayı esas almıştır. Dımaşk'ı aldığında (549/1155) halka yüklenmiş olan Karpuz Pazarı (Dâru'l-Betih), Sebze Hâli (Sûku'l-Bakl), Hayvan Pazarı (Sûku'l-Ğenem) rusûmlarını, nehir suyunu kullanma bedellerini ve halka sıkıntı veren ek borçlandırmaları kaldırmış, halkı rahatlatmıştır.[1913] Ancak muhtemelen 551 (1156) ve 552 (1157) depremlerinin yol açtığı problemlerden dolayı bu vergileri yeniden getirmiş, bazı yeni vergiler koymuş veya var olan vergilerin miktarını artırmıştır. Bu husus 553'te (1158) halkın bir kesiminin protestolarına yol açtığında ise Nûreddin, vergilendirmede kendi mutat uygulamalarına dönmüştür.[1914]

Nûreddin'in meks vergisi ile ilgili tutumunun da onun sözü edilen denge siyaseti içinde ele alınması gerekir. Hac yolcularından alınan meksi kaldıran[1915] Nûreddin, devlet

[1910] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120. Bu yasak gayri müslimleri kapsamamıştır. Nûreddin'den rahatsız olan ve toplumlarına dönük her tutumunu aktaran gayrimüslim vakanüvisler, böyle bir yasaktan söz etmemişlerdir.
[1911] Nûreddin'in ölüm haberi Musul'a ulaştığında yeğeni Atabeg II. Seyfeddin Gazi, münadisini (duyurucu, ilan görevlisi) çağırarak oyunun, eğlencenin, şarap ve sarhoşluğun serbest bırakıldığını duyurmuştur, (İbn Kesîr, Cilt: 12, s. 265.) Süryânî Mihail de Nûreddin'in içkiyi ve eğlenceyi yasakladığı için ölümünün, kendisini onun baskısı altında gören Müslüman emirlerce sevinçle karşılandığını yazmıştır. (Zekkâr, Cilt: 5, s. 243.)
[1912] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 319.
[1913] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 120.
[1914] İbnü'l-Kalânisî, s. 538-539; Ebû Şâme, Cilt: 1-2, s. 337-338.
[1915] İbn Cübeyr, s. 257.

bütçesine o günkü katkısı yüz elli bin dinar olan diğer meks vergilerini de ilk kez, Şeyzer'i almasından sonra (553/1158), ülke genelinde kaldırmıştır.[1916] Ancak sonraki yıllarda ya meks vergisi yeniden konmuş ya da bu verginin kısmen alınmasına göz yumulmuştur. Zira Musul, merkezî yönetime dâhil edilince (566/1171) ikinci bir meks tevkī'i yayımlanmıştır. Bu ikinci tevkī', "*bütün meksler*" ve "*uzak yakın bütün vilayetlerimiz*" ifadeleri ile net bir emir içermektedir.[1917] Selâhaddin de bu tevkī' üzerine yaklaşık bir yıl sonra (3 Safer 567/6 Ekim 1171) meksin kaldırıldığına dair bir tevkī'i, Mısır'ın bütün minberlerinde okunmak üzere kaleme aldırmıştır.[1918] Mısır'da meksin iptal edilmesiyle devlet her yıl bir milyon dinar gelirden yoksun kalmıştır.[1919] Onun meks ile ilgili tutumu devrin kaynaklarınca dindarlığı[1920] (ideallerine bağlılığı); modern araştırmacılarca ise şekilci fakihlerin bu vergiyi şeriata aykırı bulmaları ile açıklanmıştır.[1921] Kanaatimizce bu açıklamalar, Nûreddin'in meks vergisi ile ilgili kararlılığını açıklamakta yüzeysel kalmaktadır. Meks vergisi Nûreddin'in dindarlığının yoğunlaştığı dönemde de kısmen devam etmiştir.[1922]

Nûreddin'in son 565 (1170) depreminden sonraki dört yılını, *"ülkeyi bütünleştirme ve kalkındırma devri"* olarak görmek mümkündür. Haçlılarla mücadelenin, Mısır ve Musul'daki kazanımlarla -Haçlıların saldırma cesareti kırıldığından- Nûreddin'in kesin olarak inisiyatifine kaldığı ve bu inisiyatif doğrultusunda merkezî yönetimin faaliyetleri açısından kısmen ara verildiği bu devirde, meksin bütün türleriyle ve ülkenin tamamında kesin olarak kaldırılması hususu, kalkınmaya yönelik en önemli adımlardan biri olarak görülmelidir. Bu dönemde 565 (1170) depreminin yol açtığı tahribatı giderme ve deprem öncesinden daha mamur bir hâle getirme konusunda geniş bir imar faaliyeti içinde olan Nûreddin, meks ve diğer gayri şerʿi vergilerin yerine zekâtı

[1916] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 339; Ebû Şâme, Cilt: 1-2, s. 121-124.
[1917] Ebû Şâme, Cilt:2, s. 111-112.
[1918] Ebû Şâme, metni tarihi ile birlikte bizzat görmüş ve nakletmiştir. (Cilt: 2, s. 151-152.)
[1919] İbn Tağrîberdî, Cilt: 6, s. 238.
[1920] Ebû Şâme, meksin kaldırılmasını, Sakr b. Yahya'dan yaptığı alıntıyla Hâlid b. el-Keyserânî'nin gördüğü bir rüyaya dayandırmıştır. el-Kayserânî, rüyasında Nûreddin'in elbiselerinin yıkamak üzere kendisine verildiğini görmüş, rüyayı dinleyen Nûreddin'in yüzü sararmış; birkaç gün sonra el-Kayserânî'yi çağırıp *"Gel, şimdi elbisemi yıka! Otur ve meks ve öşrün Müslümanlar için kaldırıldığını yaz! Ve onlara de ki ben Allah'ın üzerinizden kaldırdığını kaldırdım, Allah'ın size yüklediğini yükledim."* diyerek ona meksi kaldıran tevkī' yazdırmıştır. Ebû Şâme'nın Halife b. Süleyman'dan yaptığı alıntıda ise meksin kaldırılması, Bukeya yenilgisinden sonra Burhan el-Belhî'nin Nûreddin'e yaptığı nasihatlere bağlanmıştır. (Cilt: 1, s. 121-122.)
[1921] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 319.
[1922] Kādılkudât Bahaeddin İbn Şeddâd, Nûreddin'in gecenin bir vaktinde namaz kılıp ellerini kaldırarak, *"Öşür ve meks vergisi ödeyenlere yardım et!"* diye Allah'a yakarışta bulunduğunu söylemiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 122.)

koymakla[1923] yetinmemiştir. İran'ın Hemedan kentinden Libya içlerine kadar Haçlıların elindeki Kerek-Şevbek koridoru dışında bölünmeyen ülkesini ticarî bakımından canlandırmak için de çalışmıştır. Geniş bir coğrafyayı birleştirerek tüccarlar açısından işlemleri basitleştiren, bu geniş coğrafyada onlar için yol güvenliği ve konaklama imkânlarını sağlayan Nûreddin, meksi kaldırarak tüccarların ülkesinin pazarlarına ilgisini artırmaya çalışmıştır. Nitekim meks ile ilgili tevkī'lerinden sonra Nûreddin, Kadı Bahaeddin'i Bağdat'a elçi olarak göndermiştir. Halifeyi kaldırdığı vergiler hakkında bir mektupla bilgilendiren sultan, ondan bu mektubun vaizlere takdim edilerek onların tüccarları ülkesine yönlendirmelerini talep etmiştir. Bu talebi karşılanmış, vaizler minberlerde bu yönde çağrıda bulunmuşlardır.[1924]

Nûreddin, bu ticarî atılım çalışmaları çerçevesinde kervan güvenliğine önem vermiş, Mısır ile Suriye arasındaki Haçlı koridoru engelinin kaldırılması için Selâhaddin'e ısrarla Kerek-Şevbek bölgesine akın düzenlemesini emretmiştir.[1925] Selâhaddin, bu emirler doğrultusunda Eyle Kalesi'ne büyük bir akın düzenlemiş, kaleyi fethedip buraya askerî bir garnizon yerleştirerek Suriye-Mısır yolunu daha güvenilir bir hâle getirmiştir.[1926] Lazkiye'ye gelen bir Mısır kervanına Haçlıların hileyle el koymasını ise savaş sebebi saymış ve o gemilerin mallarını Haçlılardan alıncaya kadar Antakya-Trablus Haçlıları üzerine askerî birlikler göndermiştir.[1927] Hac yolunun güvenliğini sağlamak için Bedevîlere iktâlar vermiş, onları tarıma yönlendirerek ülke ekonomisine katkı verecek bir yapıya geçirmeye çalışmıştır.[1928]

Nûreddin, Müslüman nüfusa dönük bu uygulamalar içinde iken Süryânî Mihail'e göre Hıristiyanlara karşı farklı bir tutum içinde olmuş, Musul'u merkezî yönetime katmasından sonra Hıristiyanların haraçlarını artırmıştır.[1929]

[1923] Şeşen, *Salâhaddin*, s. 319.
[1924] Ebû Şâme, bu haberi İbn Şeddâd'dan bizzat dinlemiştir. (Cilt: 1, s. 122.)
[1925] Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 62.
[1926] Makrîzî, Cilt: 3, s. 320; Şeşen, *Salâhaddin*, s. 52.
[1927] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 38; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 146.
[1928] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 121.
[1929] Süryânî Mihail, Zekkâr (nşr.), Cilt: 5, s. 230.

5.3. Devlet-Toplum İlişkileri

Nûreddin, Müslüman Sünnî (Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat) toplumu, devletin aslî unsuru kabul etmiş; Şiîleri kontrol altına almış, gayri Müslimlerin devlet kadrolarında yer almasına son vermiştir.

Nûreddin, Halep'in idaresini elde ettiğinde nüfusun önemli bir bölümü Şiîydi;[1930] kentte ezan Şiî versiyonuna göre okunmaktaydı. Devletlerle ilişkisinde olduğu gibi toplumla ilişkisinde de temkinli bir tutum içinde olan ve uygulamalarını tedrici bir yöntemle kabul ettiren Nûreddin, idaresinin ilk yıllarında Şiîlere karşı müsamahakâr davranmıştır.[1931] 543'te (1148) Şiî-İsmailî Ali b. Vefa'nın Haçlılarla birlikte hareket etmesi üzerine[1932] Nûreddin'in Şiîlere yönelik bazı tedbirleri söz konusu olmuşsa da[1933] bu tedbirler sınırlı kalmıştır. Ancak 552 (1157) yılında Halep Şiîlerinin kardeşi Nusretüddin'i destekleyerek bir isyan girişiminde bulunmaları üzerine onların üzerine varmıştır.[1934] Halep'teki Şiî etkinliğine aralarında tarihçi İbn Ebû Tayy'ın babasının da bulunduğu bazı Şiîleri şehirden sürerek son veren Nûreddin, onlara karşı Sünnî toplumu desteklemiş ve güçlendirmiştir.[1935] Şiîler, bu durumdan rahatsız olmuş, Şevval 564'te (Haziran-Temmuz 1169) isyan ederek Halep Camisi ve etrafındaki çarşıyı yakmışlardır.[1936] Buna rağmen Nûreddin, Şiîleri büsbütün dışlamamış, etkisiz de olsa şehir divanında yer alan şehir reisliği görevini, Halep'te Şiîlerin reisi -aynı zamanda Halep ahdaslarının da reisi olan- Ali b. Haşşab'a vermiştir.[1937]

Halep'in merkezinde yerleşik Şiîlerin büyük çoğunluğu İmamîye(İsnâaşeriyye) mensubuydu. Şankıti, Nûreddin'in daha 1146'da Nizarîye-İmâmîye farkı gözetmeksizin bütün Şiîlere karşı sert bir politika başlattığını; Selâhaddin'in ise daha faydacı bir

---

[1930] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 60. Nûreddin'in ülkesindeki Şiî nüfus, Halep çevresiyle sınırlı değildir. Dımaşk'ın çevresinde de büyük bir Şiî nüfus bulunmaktadır. (İbn Cübeyr, s. 252.)
[1931] *A History Of The Cruasedes*, Cilt: 1, s. 515.
[1932] Runciman, Cilt: 2, s. 272-273.
[1933] *A History Of The Cruasedes*, Cilt: 1, s. 515.
[1934] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 315.
[1935] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 77. İbn Asakîr, Nûreddin'in Halep'te Sünnîlerin lehine Şiî toplumu bastırmasını, *"Halep'te dinin şiarlarını ikame edinceye kadar sünneti izhar etti. Ezandaki bida'tı kaldırdı. Bidat ehli Rafizîleri bastırdı. Ehl-i Sünnet'in dört mezhebini orada yaydı. Rafizîlere yönelik her tür katkıyı kesti. Onların fitnede bulunmalarını engelledi. Orada medreseler inşa etti, vakıflar kurdu, insaf ve adaleti inşa etti."* sözleriyle anlatmıştır. (Cilt: 57, s. 120.)
[1936] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 106. Bu isyan, diğer kaynaklarda yer almamıştır. Sadece İbnü'l-Adîm, Halep Camisi'nin Nûreddin tarafından onarılmasından söz ederken caminin yandığını ya da Şiîler tarafından yakıldığını yazmıştır. (*Zübde*, s. 352.)
[1937] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 65; İbn Vâsıl, Cilt: 2, s. 10. İbn Haşşab'a bu konumun verilmiş olması, bütün Şiîlerin Nûreddin karşıtı olmadığını göstermektedir.

tutumla Suriye'de İmâmiyye mensuplarını müttefik edindiğini öne sürmüştür.[1938] Şankıtî'nin tezi çok yönlü olarak problemlidir. Öncelikle çalışmamızın ilgili kısımlarında anlatıldığı üzere Nûreddin, 543'e (1148) kadar Halep'te ezanın Şiî versiyona göre okunmasına izin vermiştir. Şiîlere yönelik baskılar Şankıtî'nin dediği tarihte kısmen başlamışsa da bundan sonra artmış olmalıdır. Ancak Nûreddin'in Şiî karşıtı uygulamaları Şiîlerin tek başına mezhepleri ile değil, kendi iç ve dış siyasetine muhalefet etmekle ilişkilidir. Zira Yahya b. Ebû Tayy'ın ailesi İmâmîyye mezhebinin önde gelenleri arasında yer aldığı hâlde Halep'ten sürülmüştür.[1939] Buna karşılık devrin Halep İmâmiyye'sinin en büyük fakihi ve imamı Hamza b. Ali İbn Zehra el-Halebî, 585'te (1189) vefat edinceye kadar şehirdeki faaliyetlerini sürdürmüştür.[1940] İmamiye mezhebine mensup İbn Haşşab da anlatıldığı üzere Nûreddin'in vefat ettiği yıl Halep'in reisidir. Halep İmâmiyesi, Şiîlerin genellikle Selâhaddin'le anlaştıkları Kudüs'ün fethinden sonra bir değişim geçirmiş olsa da onun Halep'i Sâlih İsmail'den alma girişimine karşı en sert direnişi gösteren kitle olarak öne çıkmıştır.[1941] Kanaatimizce, Şankıtî'nin tezinin aksine, Tabbaa'nın da Moğol işgaline kadar devam ettiğini belirttiği,[1942] Haçlılarla işbirliği yapmayan Şia'nın İmâmiyye fırkasına karşı müsamahakâr siyasetin temelini atan -Nûreddin sonrası devir için- bizzat Nûreddin'dir.

Nûreddin'in gayri müslim azınlıklarla ilişkisine gelince ülkesindeki Yahudi azınlıkla ilişkisi konusunda kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Yahudi gezgin Rabbi Benjamin of Tudela'nın anlattıklarına bakılırsa Yahudiler, Nûreddin Mahumd idaresinden memnundur, Haçlılara karşı da onun yanında yer almışlardır.[1943] Hıristiyan azınlık içinse durum farklıdır. Hıristiyan azınlık, Nûreddin'in kendilerine yönelik uygulamalarından memnun kalmamıştır. Bundan dolayı kendisini Abbâsî Halifesine de şikâyet etmişlerdir. Nûreddin, bu farklı tutumu genel bir politika hâline getirmiştir. İsfehsâlâr Şîrkûh, Mısır Hıristiyanlarını dışlamış; onun yerini alan Selâhaddin de

[1938] Muhammed b. Muhtar el-Şankıtî, "**Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şiî İlişkileri**", çev.: İdris Çakmak, İstanbul: Mana Yayınları, 2012, s. 134-138.
[1939] Seyyid Muhsin Emîn, **Aʿyanu'ş-Şia**, thk.: Hasan el-Emîn, Beyrut: Dârü't-taʿaruf li'l-matbuʿat, 1983, Cilt: s. 286-287.
[1940] İbn Zehra el-Halebî, **Ğünyetü'n-nuzûʿ**, thk.: İbrahim Bahâdirî, Kum: Müeessesetü'l-İmam Sâdık, H. 1417, s. 8-14.
[1941] Halebî, s. 8-14.
[1942] Tabbaa, *The Sunni Revival*, s. 23.
[1943] Rabbi Benjamin, s. 85-91.

Ermenilere ait idarî konutu yıkmış;[1944] divanda çalışan bütün Hıristiyan memurları azletmiş, onları ellerindeki toprakları alıp sürmekle de tehdit etmiştir.[1945] Nûreddin, bu temel siyaset doğrultusunda, sosyal bir ıslahat gerçekleştirerek[1946] Müslüman toplumda devlete karşı sahiplenme ve aidiyet hissi oluşturmayı önemsemiş, Müslüman toplumun devletle bağını güçlendirmeyi hedeflemiştir. Onun toplumla ilişkisi, devletin ıslahıyla toplumun devletle bütünleşmesine ikna edilmesine dayanmıştır. İbn Kādî Şühbe'nin onun biyografisinin başında ifade ettiği üzere "*Adalet, din ve dünyayı güçlendirir, halk arasında barışı temin eder, kalpler kaynaşır, milletler buluşur, başarı ve kurtuluş yolu açılır.*"[1947] Nûreddin bu doğrultuda, devlet idaresiyle toplum arasındaki engelleri kaldırmış, zaman zaman toplumla hâcibsiz görüşmüş, Dârüladl'ı inşa ederek toplumu devlet idarecilerine karşı koruma mekanizması tesis etmiş; Runciman'ın ifadesiyle Suriye'de emirlerin durulmayan enerjilerini adliye teşkilatıyla kontrol altına almayı başararak göçebe yaşamın yerine bir refah toplumu inşa etmiştir.[1948] Hukuk karşısında idareciyle toplumdaki sıradan bireyin eşit olduğunu ortaya koymuş, İslâm hukukunu (Şeriatı) bir tür toplum sözleşmesi olarak görüp, *"Biz, o şeriatın şahnesiyiz"* demiştir.[1949] Nûreddin, toplumun adalet talebi yanında ekonomik ihtiyaçlarını da karşılamış, zekâtı devlet eliyle dağıtarak ihtiyaçların karşılanma kapısı olarak devleti öne sürmüştür. Hastaneler inşa etmiş, yetimleri koruma altına almış, halka geleceğe dair bir güven oluşturmuştur. Haçlılara karşı kazandığı zaferlerle Haçlı istilasına uğrama tehdidini bertaraf etmiş, toplumun korkularını yatıştırmıştır.[1950]

Nûreddin, devletle toplum arasındaki bağın güçlendirilmesinde toplum lehine etkinliklerde bulunmak ile yetinmemiş, bu etkinliklerin anlatılmasına da önem vermiştir. Propaganda ya da kamu diplomasisi, Nûreddin Mahmud Devri'nin en önemli faaliyetleri arasındadır. Nûreddin, bu çerçevede devletinin ilk döneminde Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr bir Sağir el-Kayserânî ve Ebü'l-Hasan Ahmed b. Münîr gibi maharetli şairlerin toplumu ikna kabiliyetinden yararlanmıştır. Bu şairler, Nûreddin'in

[1944] Fâtımî Halifesinin sarayı ile başvezerat sarayı arasında yer alan bu konut, Ermenilerin Mısır'daki gücünün simgelerindendir. (Makrîzî, *Itti'az*, Cilt: 3, s. 311.)
[1945] Makrîzî, *es-Sülûk*, s. 153.
[1946] Ahmet Çelebi, s. 364.
[1947] İbn Kādî Şühbe, vr. 3.
[1948] Runciman, Cilt: 2, s. 332-333.
[1949] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 166-168.
[1950] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 170-172.

her zaferini ve topluma dönük uygulamasını anlatma görevini üstlenmişlerdir.[1951] Ömrünün son yıllarına doğru ise Kâtip İmâd, devrin diğer şairleri ile birlikte bu görevi yerine getirmiştir.

Nûreddin, kendisinden önce Dımaşk'ta problemli olan ve zaman zaman yasaklara konu olan[1952] vaaz kürsülerini, tanınmış vaizleri ülkesine çekerek düzene koymuş, vaizlerin toplumu etkileme yönünden istifade etmiştir.

Nûreddin'in toplumla ilişkilerinde hankâhların da önemi büyüktür. Nûreddin, 564'te (1169) İmâdüddin el-Feth Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hamevî'yi bütün sufilerin şeyhi olarak tayin etmiş, bu hususta Kâtip İmâd'a bir menşur yazdırmıştır. Bu menşurun birer nüshası ülkedeki bütün ribatlara gönderilmiştir.[1953] Medreseler açarak ilmiye sınıfını devletin yanında tutan Nûreddin, bütün hankâhları aynı çatı altında toplayarak bu sivil kurumların devletin hedefleri doğrultusunda, devletle ahenk içinde çalışmalarını sağlamıştır.

Bu faaliyetleri ile Nûreddin, bir devlet başkanı olmanın yanında bir toplum lideri olarak da belirmiş, çalışmamızın ilgili bölümünde anlatıldığı üzere halk onu sadece devletin sultanı değil, aynı zamanda kendi önderi olarak görmüş, ona veli payesi vermiştir.

5.3.1. Şehirlerin İmarı

Nûreddin, yeryüzünün üstü kadar altının da hareketli olduğu, peş peşe depremlerin yaşandığı Suriye'de şehirlerin onarılmasına ve yeni eserlerle donatılmasına önem vermiştir.[1954] Başta Dımaşk, Halep, Hama, Humus, Bârin, Şeyzer, Menbic olmak üzere Suriye'nin bütün yerleşim alanlarının sur ve kalelerini onarmış; şehirleri mescidler, camiler, ribatlar, hankahlar, medreseler, hastaneler ve diğer kurumlarla donatmıştır.[1955] Şehir yolları üzerinde hanlar yaptırmış, sarnıçlar kazımış,[1956] tüccarların ve diğer kesimlerin şehirlere girişini kolaylaştırmıştır. Sınır şehirlerinin yolları üzerinde bir tür erken uyarı sistemi oluşturmuş, buralarda inşa ettirdiği burçlara yanlarına posta

[1951] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 128-138.
[1952] İbnü'l-Kalânisî, s. 486.
[1953] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 173.
[1954] Nûreddin 565/1170'deki yıkıcı Suriye depreminden sonra Dımaşk'tan Halep'e kadar şehirleri bir bir dolaşarak her şehirde bir süre kalmış, onarım çalışmalarını bizzat yönetmiştir. (*Atâbekiyye*, s. 145.)
[1955] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 145, 170; Bündârî, *Sene'l-Berk*, s. 16.
[1956] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 121.

güvercinleri verdiği muhafızlar yerleştirmiş, olası saldırıların şehre zamanında haber verilmesi için gerekli önlemleri almıştır.[1957]

Nûreddin, ilk başkenti Halep'te, şehrin eski surlarının önünde ikinci bir sur örmüş;[1958] şehrin kale içini çok sayıda bina ile donatmış; şehrin ortasında bir meydan açtırmış, bu meydanı yeşilliklerle süslemiş ve ona el-Meydânü'l-Ahdar (Yeşil Meydan) adını vermiştir.[1959] Ayrıca şehirde çok sayıda medrese açmış,[1960] kalede Hz. İbrahim'le ilişkilendirilen "Makam-ı İbrahim el-Ala" ve "Makam-ı İbrahim es-Süfle" olarak bilinen, kiliseden dönüştürülme iki camiyi yenilemiş, bunlar için sarnıç yaptırmış ve çokça vaktini geçirip ibadet ettiği bu camilere vakıf da vermiştir.[1961]

Şiî İsmailîler Halep'in büyük camisi Camii'l-Kebir'i çevresiyle birlikte yaktıklarında (564/1169), Fakih Alaaddin Ebü'l-Feth Abdurrahim b. Mahmud el-Ğaznevî'den fetva alarak çevresindeki çarşıyı da kapsayacak şekilde eski hâli dört köşeli olmayan camiyi, dört köşeli mimari biçiminde büyüterek yeniden inşa etmiştir. Nûreddin, bu caminin inşaatı için bakır sütunlar kestirmiş, ayrıca tarihi Kinnesrîn kentinden de sütunlar getirtmiştir.[1962] Şehrin dışında yer alan, dedesi Aksungur tarafından onarılan, Meşhedü'd-Dükkâ olarak bilinen ve Hz. Peygamer'in Ehl-i Beyt'i ile ilişkilendirilen meşhedi onarmış, çevresine ziyaretçilerin kalabilecekleri evler yaptırmıştır.[1963] Nûreddin, kale dibinde sûfiler için bir hânkâh inşa etmiş ve köşküne yakın olduğu içine adını bizzat kendisi Hankahü'l-Kasr (Köşk Hankahı) olarak belirlemiştir. Nûreddin'in Halep'te yaptırdığı diğer hankah ise Şemseddin ibn Kasım el-Tartusî'ye verdiği Hankahu'l-Kadîm'dir.[1964]

Nûreddin, 19 Safer 554 (12 Mart 1159) Perşembe günü Dımaşk'ın surları ve şehrin etrafındaki hendeğin yenilenmesi için şehir divanını toplamış; Emevî Camisi, Bîmâristan, mescidler, sebiller ve diğer yerlerin mütevellisine vakıflara ait

[1957] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 171.
[1958] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 51.
[1959] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 81; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 53.
[1960] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 331, 332; Buğye, s. 62, 65-66; İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 248-249, 257, 264-265.
[1961] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 123-124; Nûreddin Mahmud Devri'nde vakıf sisteminin şehrin yapılaşmasındaki yeri için bkz. Julian Raby, "Nur al-Dın, The Qastal Al-Shu'Aybıyya, And The Classıcal Revıval", **Muqarnas Online**, Cilt: 21, s. 289 – 310.
[1962] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 106; Muhammed Es'ed Tuleys, **el-Âsârü'l-İslâmiyye vel Tarihiyye fi Haleb**, Dımaşk: Matabaatü't-Tarakkî, 1956, s. 44.
[1963] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 1150-151.
[1964] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 233.

gayrimenkullerin listesini okutmuştur. Ardından ayanlara doğru söyleme sorumluluklarını hatırlatarak vakfa ait olmadığı hâlde geliri caminin vakfına eklenen mülkleri söylemelerini talep etmiştir. Onlar da ayrıntılı bir şekilde bu konuda beyanda bulunmuşlardır. Nûreddin, geliri surların onarılmasına harcanmak üzere bir vakfın bulunup bulunmadığını sormuş, böyle bir vakfın olmadığını beyan etmişlerdir. Bunun üzerine Nûreddin, vakıf mallarının şehrin güvenliğini sağlamak için harcanıp harcanamayacağını sormuş. Şâfiî şeyhi Şerefeddîn b. Ebû Asrûn, mescid vakfının ancak mescid için harcanabileceğini, diğer vakıfların da her birinin ancak kendi alanında harcanabileceğini ancak zorunluluk durumunda başka alanlara harcama yapılabileceğini fakat bu harcamanın da beytü'l-mal'dan iadesinin yapılması gerektiğini beyan etmiş, orada bulunan diğer mezhep müftüleri de bu görüşe katılmışlardır. Malikî müftüsü Abdülvehhâb b. İsa b. Muhammed el-Malikî ise daha esnek bir tutum içinde, ihtiyacın bulunması ve beytü'l-malın bu ihtiyacı karşılayamaması şartı ile bunun caiz olduğunu söylemiştir.[1965]

Nûreddin, Dımaşk'ın güvenliğine önem verdiği kadar imarına da önem vermiş; şehirde birden çok medrese açmış, on civarındaki mescidi kendisi yaptırmış ya da onarılmasına önemli katkıda bulunmuştur.[1966] Nûreddin, yüz mescidi onardığı[1967] Dımaşk'ta birden çok hamam da yaptırmıştır.[1968]

Kendisinden önce ilim kurumları açısından yoksul olan Suriye'yi, ribatlar ve medreseler için önemli harcamalarda bulunarak âlim, fakih ve sûfîlerin merkezi hâline getiren[1969] Nûreddin, 566'da (1170-1171) hadis ilimlerinin okutulması için Dımaşk'ta ilk kez bir Dârülhadis inşa etmiştir.[1970]

Nûreddin'in Dımaşk'a kazandırdığı en ünlü eser ise Bîmâristanü'l-Kübra, Bîmâristanü'l-Kebir en-Nûri, Bîmâristanü'l-Cedid en-Nûri olarak bilinen ve *"Suriye sahasının en önemli mimari eserleri arasında yer alan"*[1971] hastanedir. 549'da (1155)

[1965] İbn Asâkir, Cilt: 2, s. 306-307, Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 124-127.
[1966] İbn Asâkir, Cilt: 2, s. 295-296, 301-302, 306, 308, 311, 315, 317.
[1967] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 110.
[1968] İbn Asâkir, Cilt: 2, s. 397.
[1969] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 118.
[1970] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 108; Şahâbî, Cilt: 1, s. 274; Elisseeff, Cilt: 3, s. 33. İbnü'l-Esîr, çok sayıda vakıf malının tahsis edildiği bu Dârülhadis'in ilk Dârülhadis olduğunu yazmıştır.(*Atâbekiyye*, s. 172.)
[1971] Ernest Herzfeld, "Damascus: Studies In Architecture-I", s. 2.

yapımına başlanan bu hastanede yoksul veya zengin herkes ücretsiz tedavi olmuş, yiyecek ve içeceğin yanında, sonradan kullanacağı ilaçları da ücretsiz almıştır.[1972]

Nûreddin, hizmetlerini ilk başkenti Halep ve sonraki başkenti Dımaşk'la sınırlı tutmamış, eline geçirdiği Hama, Humus, Harrân, Urfa, Sincâr, Rakka, Baʿlebek, Şeyzer, Menbic, Serhed, Tedmûr gibi şehirlerde de benzer faaliyetlerde bulunmuştur.[1973] Ülkenin her yanında camiler, bîmâristanlar ve yetim okulları açmıştır. Örneğin, Hama Camisi, en güzel eserleri arasındadır.[1974] Halep ve Dımaşk'ın yanında Menbic, Hama, Baʿlebek şehirlerinde İbn Ebû Asrûn için medreseler inşa etmiş ve bu medreselerdeki tedrisatı onun gözetimine vermiştir.[1975] Babası İmâdüddin Zengî Devri'nde büyüyüp gelişen[1976] fakat Zeyneddin Ali Küçük'ün vezareti sırasında şehirleşme yönü ihmal edilen Musul'un imarına da el atmış, Musul'da büyük bir cami yaptırmıştır.[1977]

1165'te Nûreddin'in ülkesini gezen Yahudi Seyyah Rabbi Benjamin of Tudela, "Türk Kralı" Nûreddin'in imparatorluğunun başşehri Dımaşk'ın oldukça büyük ve güzel olduğunu, şehrin bir surla dışarıya kapandığını ve güzel bir ülkeyle çevrelendiğini, etrafından on beş mili bulan genişliğiyle dünyada benzeri olmayan bahçe ve meyveliklerin bulunduğunu kaydetmiştir. Rabbi Benjamin'in izlenimlerine göre, Dımaşk'ta iki nehir vardır: Bu nehirlerden Amana'nın (Barady) suları borularla evlere, çarşılara ve caddelere ulaştırılmıştır. Parpar (el-Faike) nehrinin suları ise bahçe ve meyveliklerden geçmekte, buraları zengince sulamaktadır. Bütün ülkenin pazarlarından Dımaşk'a ulaşan bir ticaret icra edilmektedir. Dımaşk'ta dünyada benzeri olmayan bir Dımaşk Camisi mevcuttur. Burada on iki dilime bölünmüş bir saat kulesi bulunduğundan herkes günün her vaktini öğrenebilmektedir. Nûreddin'in diğer şehirlerini de dolaşmışsa da dikkati daha çok Yahudiler üzerinde olan Rabbi Benjamin,

---

[1972] Şahâbî, Cilt: 1, s. 53. İbnü'l-Esîr, fetihten sonra Kudüs'ü ziyarete giderken bu hastanede tedavi olmuş ve ücretsiz ilaç almaya ihtiyacının olmadığını belirttiği hâlde doktor, kendisine Selâhaddin'in çocuklarının bile buradan ücretsiz ilaç aldığını belirterek ilaçları ücretsiz vermekte ısrar etmiştir. (*Atâbekiyye*, s. 170-171.) Ebû Şâme ise vakfiyesini okuduğunu, buranın zengin ve fakirlere vakfedildiğine dair herhangi bir kaydın bulunmadığını, bunun halk arasında yayılan bir söz olduğunu ancak burada tedavi olma sırasında herkesin imkânlarından ücretsiz yararlanabildiğini, Nûreddin'in dahi buradaki şerbetten içtiğini yazmıştır. (Cilt: 1, s. 105.) Bu bîmâristan, İbn Asâkir'de "el-Bîmâristanü'l-Nûri el-Cedîd" olarak geçmektedir. (Cilt: 2, s. 316.)

[1973] İbn Asâkir, Cilt: 57, s. 121.

[1974] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 171-172; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 105.

[1975] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 245.

[1976] İbnü'l-Esîr, *İslam Kurumları*, s. 77-78.

[1977] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 171; Yasser Tabbaa, "The Mosque of Nûr-al-Dîn in Mosul 1170-1172", **Annales İslamologiques**, İnstut Français d'archeologie oriantale, 2002, Ayrı Basım: 36, s. 336-361.

Baʿlebek'in zengin yapıları kadar bahçelerinden de etkilenmiş; Nûreddin'in nadir bir duvarla kuşatılmış konağının bulunduğu Halep'te, çeşme veya nehrin bulunmadığını ama her evin kendisine ait bir sarnıcının bulunduğunu yazmış, Nusaybin'in de büyük bir şehir olduğunu belirtmiştir.[1978]

5.3.2. Eğitim Kurumları

Haçlı karşıtı, Ehl-i Sünnet merkezli bir düşünsel yapının (fikriyatın) oluşmasına önderlik eden Nûreddin, bu düşünsel sistemin Suriye ve Mısır'da yerleşmesinde eğitim kurumlarının önemine inanmış, Suriye ve Mısır'da nâibleri ile birlikte, Ehl-i Sünnet'in eğitim kurumlarının inşasına öncülük etmiştir. Onun devrinde, eğitim ile toplum arasındaki engeller kaldırılmış, ilimle uğraşmak isteyenler, geçim probleminden uzaklaşmış olarak öğrenim görme imkânına kavuşmuş, yabancı öğrenciler için de bu koşullar içinde eğitim görme imkânı oluşmuştur.[1979]

Bu devirde çocuklar, mekteplerde eğitim görmüş: sadece yetim çocukların devam ettiği yetim mektepleri (Mekatibü'l-Eytâm) de açılmıştır. Mekteplerde öğretmenlere ücret verildiği gibi öğrencilere de harçlık verilmiştir.[1980] İbn Cübeyr, Nûreddin'in vefatından on yıl sonra, Selâhaddin-i Eyyûbî Devri'nde 24 Rebîülevvel 579'da (5 Temmuz 1183) Dımaşk'a ulaştığında şehirde çocukların ve yetimlerin ders gördüğü büyük bir mektep faaliyetteydi. Bu mektebin vakfından öğretmenlerin maaşı ödendiği gibi öğrencilere de yardım yapılmıştır.[1981] Bu mekteplerin yanında cami ve mescidler de İslâm tarihinde daimî olarak görüldüğü üzere[1982] birer eğitim kurumu olarak faaliyet yürütmüştür. İbn Cübeyr, *er-Rihle* adlı eserine konu olan seyahatinde, Emevî Camisi'nde müderrislerinin iyi bir ücret aldıkları ders halklarıyla da karşılaşmıştır.[1983]

Nûreddin, mescidlerde Kur'an okunmasına ihtimam göstermiş; İbnü'l-Esîr'e göre kendisinden önce hiç görülmediği hâlde, mescidlerde Kur'an okuyanlara ve Kur'an

---

[1978] Rabbi Benjamin, s. 83-92.
[1979] İbn Cübeyr, s. 258.
[1980] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 172.
[1981] İbn Cübeyr, s. 245.
[1982] Cahid Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, Cilt: 1, s. 25-29; Corcî Zeydân, **Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî**, thk.: Hüseyin Munis, Kahire: Darü'l-hilâl, Cilt: 3, s. 221-222. Mektepler, İslâm tarihinde, daha önce mevcut olmakla birlikte, Abbâsîler Devri'nde yayılmış, bu devirde camiler, mescidler, umera ve eşrafın evleri mektep olarak işlediği gibi mekteplere has binalar da inşa edilmiştir. (Muhammed Münir Mursî, **et-Terbiyetü'l-İslâmiyye**, Kahire: Daru'l-maarif, 1987, s. 212-214; Zeydân, Cilt: 3, s. 227-229.)
[1983] İbn Cübeyr, s. 244-245.

okuyan yetimlere vakıflar tahsis etmiştir.[1984] İbn Cübeyr, İbnü'l-Esîr'in anlattıklarına müşahede etmiş, Dımaşk'ta çocuk eğitimine verilen önemi takdir etmiştir. Onun izlenimlerine göre, Şam'da ilköğretim öğretmenliği bir meslek hâline gelmiştir; öğretmenler, başka bir işle uğraşmadıklarından çocuk eğitimi, Kur'an-ı Kerim ve güzel yazı alanlarında oldukça başarılıdır. Şam'ın genelinde karşılaşılan, çocuklara yönelik öğretim kurumlarında çocuklara şiir de öğretilmekte ve başka bilgiler de verilmektedir.[1985] İbnü'l-Esîr'in anlattıkları ile İbn Cübeyr'in anlattıkları birlikte değerlendirildiğinde bu uygulamaların Nûreddin Mahmud Devri'nde başladığı anlaşılmaktadır.

Ahmet Çelebi'nin, İslâmî eğitim-öğretim kurumlarını himaye eden Abbâsî Halifesi el-Me'mun, Selâhaddin ve Nizâmülmülk'le birlikte İslâm tarihinde yer edinen dört kişiden biri olarak saydığı[1986] Nûreddin, Kur'an eğitiminin yanında hadis eğitimine de önem vermiştir. Kendisinden önce Nîşâbur'da 4/10. yüzyılın ilk yarısında "Dârüssünnen" adı altında Dârülhadis ile aynı işlevde medreseler kurulmuşsa da[1987] bilindiği kadarıyla İslâm tarihinde ilk kez onun tarafından, 566'da (1170-1171) "Dârülhadis" adı altında hadis eğitiminin verildiği müstakil bir hadis medresesi inşa edilmiştir.[1988] Yanlış bir bilgiyle, Nûreddin'in hanımı ve sonradan Selâhaddin ile evlenen İsmetüddin Hanım'ın vakfettiği iddia edilen bu medrese, kesinlikle Nûreddin tarafından, *Târîħu Dımaşḳ*'ın yazarı muhaddis İbn Asâkir (ö. 571/1175) için inşa edilmiş, nitekim adına nispetle Dârü'l-hadîsi'n-Nûriyye diye adlandırmıştır.[1989] İbn Asâkir'in ardından oğlu et-Tâc Abdulvehab b. Zeyni'l-Ümena Ebü'l-Berekât el-Hasan b. Muhammed ed-Dimaşkî b. Asâkir'e tevli edilen[1990] Dârülhadîsi'n-Nûriyye, medrese olarak adlandırılsa da fıkıh eğitimi için kullanılmamış, orada sadece hadis dinlenmiş ve hadis ilimleri

[1984] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 172.
[1985] İbn Cübeyr, s. 245.
[1986] Ahmet Çelebi, **İslâm'da Eğitim-Öğretim Târihi**, çev.: Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1976, s. 363-366.
[1987] Nebi Bozkurt, *"Dârülhadis"*, **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1993, Cilt: 8, s. 528. Sübkî'nin yaptığı bir alıntıya göre Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgī (ö. 342/954), talebesi Hâkim en-Nîsâbûrî'ye kendisine ait dârüssünnenin işlerini yürütmesini vasiyet etmiş ve bu medresenin vakıflarını ona tevli etmiştir. (Sübkî, *Tabakat*, Cilt: 4, s. 159.)
[1988] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 172; Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 108; Şâhâbî, Cilt: 1, s. 274; Elisseeff, Cilt: 3, s. 33.
[1989] Nuaymî, **ed-Dâris fî târîħi'l-medâris**, İbrahim Şemseddin (Fihristlerini Hazırlayan), Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990, Cilt: 1, s. 74-77.
[1990] Nuaymî, Cilt: 1, s. 78.

okutulmuştur.[1991] Dımaşk'ta Sûku'l-Asrûniyye denen mevkide inşa edilen medrese,[1992] 1893'te geçirdiği bir yangınla yıkılmış, kalıntıları günümüze ulaşmamıştır.[1993]

Nûreddin Mahmud Devri'nin büyük eğitim kurumları medreselerdir. İslâm tarihi ile ilgili kaynaklarda medreseler hususunda Nûreddin'in adı, ifade edildiği üzere Nizâmülmülk'le birlikte anılmıştır.[1994] Kök'ün Kâtip İmâd'dan yaptığı alıntıya göre, *"Nizâmülmülk, herhangi bir kasabada ilim sahasında ilim yapmış bir kimse bulmuşsa onun adına bir medrese bina etmiş ve ona ait bir vakfiye tahsis ederek bir de kütüphane kurmuştur."*[1995] Ondan önce Abbâsî Halifesi el-Me'mûn (ö. 218/833), İsfahan'da vali iken bir medrese inşa etmiştir.[1996] Sübkî'ye göre de Zehebî medrese inşa eden ilk kişinin Nizâmülmülk olduğunu yazmışsa da yanılmıştır. Zira Beyhakiyye Medresesi, Nizâmülmülk henüz doğmadan Nîşâbur'da inşa edilmiştir. Aynı şehirde Emir b. Nasr Subuktekin tarafından yapılan Saidiye Medresesi ve Vaiz Ebû Said İsmail b. Ali b. Müsenna el-İstırâbâzî tarafından yapılan başka bir medrese de Nizâmülmülk'ün medreselerinden önce inşa edilmiştir.[1997] Bununla birlikte Nizâmülmülk'ün İslâm âleminde medreseleri kurumsallaştıran ilk kişi olduğundan kuşku yoktur; kendi adıyla anılan Nizâmiyye Medreseleri'nin ilkini Nişâbur'da,[1998] en meşhur örneğini ise Bağdat'ta inşa etmiş, Merv, Belh, İsfahan, Herat gibi kentlerin yanında Musul, Basra gibi kentlere de bu eğitim kurumlarını yaymıştır.[1999] Medreseler, Irak'ta ilk kez onun tarafından kurulmuş; bu kurumları Nûreddin, Dımaşk çevresine; nâibi Selâhaddin, Mısır'a taşımıştır.

Nûreddin, henüz Halep emiri iken Şiî propagandaya karşı Ehl-i Sünnet'i tahkim etmek üzere Hanefî ve Şâfiîler için medreseler inşa etmeye başlamıştır. Nitekim Halep yöresindeki faaliyetleri ve Şiî uygulamaların sonlandırılması ile ilgili geniş bilgi sahibi olan İbnü'l-Adîm, *Zübde* adlı eserinde, Nûreddin'in Halep'te medrese inşasıyla

[1991] İntizâr Alevî Pûr, *"Berresi Nihad Âmûzeş Der Asrî Atâbakân Zengî (Zengîler Yüzyılında Kurumsal Eğitim)"*, **Fasılnâme Tarih-i Nû**, Sayı: 8, Tahran, 1393hş.
[1992] Şâhâbi, Cilt: 1, s. 274.
[1993] Bozkurt, *"Dârülhadis"*, **DİA**, Cilt: 8, s. 528.
[1994] Ahmed Çelebi, s. 115; Zeydân, Cilt: 3, s. 225.
[1995] Kök, *İslam Kurumları,* s. 174.
[1996] Kök, *İslam Kurumları,* s. 172.
[1997] Sübkî, *Tabakat,* Cilt: 4, s. 314.
[1998] Kök, *İslam Kurumları,* s. 173.
[1999] Muhammed Münir Mursî, s. 208; Zeydân, Cilt: 3, s. 225.

ilgilenmeye başlamasına, Şiîlere karşı alınan önlemler dâhilinde yer vermiştir.[2000] Nûreddin'in Halep nâibi Mecdüddîn İbnü'd-Dâye de onun adına yaptığı bir açıklamada medresenin kuruluş amacını, *"bid'atlerin giderilmesi, dinin anlaşılması ve ilmin yayılması"* olarak ifade etmiştir.[2001] Bu açıklamadaki *"bidatler"*den kasıt, Şiî uygulamalar olmalıdır.[2002]

Nûreddin'in emirliğinden önce Halep'te inşa edilen ilk medrese,[2003] el-Medresetü'l-Zücaciyye, açık bulunmaktaydı. Artuklular'dan Halep sahibi Bedrüddevle Ebû Rebi' Süleyman İbn Abdulcebbâr b. Artuk tarafından 516'da (1122-1123) yapımına başlanmışsa da inşası sırasında Halep Şiîlerince defalarca yıkılmış, buna rağmen çevre duvarı üzerindeki kitabeye göre, 517'de (1123-1124) tamamlanabilmiştir. Nûreddin'in babası, İmâdüddin Zengî, Halep'i ele geçirdiğinde bu medreseyi korumuş; 522'de (1128) babası Aksungur'un cenazesini buraya aktarmış ve onun türbesinde düzenli olarak Kur'an okuyacak olanlar için vakıf ihsas etmiştir. Nûreddin, Halep emirliğini elde ettiğinde medresenin idaresi, Şâfiî müderrisi Şerafeddin İbnü'l-Acemî'deydi. İbnü'l-Acemî, 561'de (1165-1166) vefat edinceye kadar bu görevini sürdürmüştür.[2004]

Nûreddin, Halep'te Şiîlerle mücadeleye başlayıp onlara karşı Ehl-i Sünnet kurumlarını güçlendirme kararını ivedilikle uygulamaya koymuş, zaman kaybetmemek için bu uygulamaya eldeki binaları medreseye dönüştürme ile başlamıştır.

Nûreddin, Halep'e hâkim olduktan hemen sonra, İslâm ordularının Halep'i fethettiklerinde mescide dönüştürdükleri ilk mescidi, "el-Medresetü'l-Şu'aybiyye" adı altında Şâfiîler için medreseye dönüştürmüş ve Şeyh Şuayb b. Hasan b. Hüseyin b.

[2000] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 331. Nûreddin'in medrese inşasını doğrudan Şia karşıtı ilişikilendirme görüşü, çağımızın oryantalist yazarlarınca kabul görmektedir. Raby bunu açıkça ifade ederken (Raby, Cilt: 21, s. 296) Herzfeld, medresenin kendisinin Dârü'l-ilm ya da eski İran ve Yunan akademilerinden farklı olarak doğrudan İslam'ın içeriden ve dışarıdan karşılaştığı saldırılara karşı bir reaksiyonun ürünü olarak Sünnî skolasisizminin ürünü olduğunu öne sürmüştür. (Herzfeld, Ars İslamica, Cilt: 10. s. 13-71.)

[2001] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 117.

[2002] Elisseeff de Nûreddin'in eğitim faaliyetlerini Sünnetin ihya amacı ve Ehl-i Sünnet'i ("*ortodoks inancı*") desteklemesi çerçevesinde görmüştür. (Elisseeff, Cilt: 3, s. 27.)

[2003] Bu medresenin inşasından önce Halep'te ilmi tedrisat mescid ve camilerde yapılmaktaydı. (Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Palî el-Halebî el-Ğazevî, **Nehrü'z-Zeheb fî Tarihi'l-Haleb**, Haleb: Matbaatü'l-marûye, s. 159.)

[2004] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 241.

Ahmed el-Endülüsî'ye tevli etmiştir. el-Endülüsî, 596 (1200) yılında vefat edinceye kadar bu görevini sürdürmüştür. [2005]

Nûreddin, Halep'te kiliseden çevrilme Mescidü'l-Siracin'i, "Medresetü'l-Helaviyye" adı altında Hanefîler için medreseye çevirmiştir. Nûreddin'in İbnü'l-Âdim'e göre 543'te (1148-1149),[2006] İbn Şeddâd'a göre ise 544'te (1149-1150) onarılmasına başlayıp aynı yıl derse devam edecek duruma getirdiği bu medrese, Halep'in en büyük medreselerindendir; öğrencisi en fazla olandır. Nûreddin, eyvanlar ekleyerek burayı fakihler için bir buluşma noktası yapmıştır. Adına uygun olarak her yıl 15 Şâban'da ve Mevlid Kandili'nde burada helva yapılıp halka dağıtılmıştır. Medrese, Nûreddin tarafından Burhaneddin Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed b. Ebî Cafer el-Belhî'ye (ö. 548/1153) tevli edilmiştir. el-Belhî ile Nûreddin'in nâibi İbnü'd-Dâye arasında problem çıktığında el-Belhî, Halep'i terk edip Dımaşk'a gitmiş, onun yerine el-İmam Abdurrahman b. Mahmud b. Muhammed b. Cafer el-Ğaznevî Ebü'l-Feth (ö.564/1169) getirilmiş, Ebü'l-Feth'in vefatından sonra, yerine küçük oğlu Mahmud getirilmiş, Mahmud'un terbiyesi, el-Hüsâm Ali b. Ahmed b. Yekî el-Râzî el-Verdî'ye verilmiştir. Ardından bu medrese, bizzat Nûreddin tarafından *el-Muhit* adlı kitabın müellifi, Rediyeddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebû Abdullah es-Serehsî'ye tevli edilmiştir. Medrese, idare konusunda Nûreddin'i sürekli olarak uğraştırmıştır.[2007]

Nûreddin, Hanefîler için "Medresetü'l-Helaviyye"'yi açtığı süreçte 544'te (1149-1150) Şâfiîler için kendi adıyla anılan "el-Medresetü'l-Nifriyetü'n-Nûriyye" olarak bilinen bir medrese yapmış, bu medresenin tedrisatını Kutbüddin Muhammed b. Mesud en-Neysâbûrî et-Tarsusî'nin gözetimine vermiştir.[2008] en-Neysâbûrî (ö. 578/1182-1183), Merv ve Neysâbûr'da ilimle uğraşmış, Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr el-Kuşeyrî ile görüşmüş, Neysâbur'da Nizâmiyye Medresesi'nde İbnü'l-Cuveynî'nin nâibi olarak ders vermiş, 540'ta (1145/1146) Dımaşk'a gelip orada ders vermiş, sûfî bir şahsiyettir.[2009]

[2005] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 332; İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 257.
[2006] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 331.
[2007] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 264-269.
[2008] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 332; İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 248-249.
[2009] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 248-249.

Nûreddin, Halep'te İbn Ebû Asrûn için de "Medresetü'l-Asrûnîyye"yi inşa etmiştir.[2010] Daha önce Benî Mirdâs vezirlerinden Ebû Hasan Ali İbn Ebî Süreyya'ya ait bir konak olan medrese binası, 550'de (1155) Nûreddin tarafından şerʿî usule uygun olarak alınmış ve medreseye dönüştürülmüştür. Medresenin ilk müderrisi Şâfiî âlimi Abdullah b. Ebî es-Süreyya Muhammed b. Hibetullâh b. Mutahhâr b. Ali b. Ebû Asrûn b. Ebî Sureyya et-Temimî (ö. 585/1189), çağının önde gelen fakihlerindendir. Nûreddin tarafından saygı görmüş, Nûreddin, Menbic, Hama, Baʿlebek ve Dımaşk'ta onun için birer medrese inşa etmiştir. İbn Ebî Asrûn, 585'te (1189) vefat edinceye bu medreseler, onun idaresinde kalmıştır.[2011]

Nûreddin'in önde gelen emiri İsfehsâlâr Esedüddin Şîrkûh da Rahbe'de Şâfiîler için bir medrese yaptırmıştır. Bu medrese de Şîrkûh tarafından, el-Medresetü'l-Nifriyetü'n-Nûriyye'nin tevli edildiği Kutbüddin Muhammed b. Mesud en-Neysâbûrî et-Tarsûsî'ye tevli edilmiştir.[2012]

Nûreddin'in Dımaşk'ı fethetmesinden önce bu şehirde Nizamî medreselerin bulunmadığı düşünülmektedir; dersler küçük medreseler,[2013] camiler ve zaviyelerde verilmekteydi. Yine Dımaşk dışında Serhed'de el-Mücahididdîn Emîr Bozân tarafından bir medrese yaptırılmış ve Nizâmiye müderrislerinden Kutbüddin Mes'ud b. Muhammed b. Mes'ud en-Nisabûrî, Dımaşk'taki zaviyelerde ders verdiği gibi bu medresede de ders vermiştir.[2014] Nûreddin'in Dımaşk'ta açtığı ilk medrese, Emevî Camisi'nin yanı başında onarılıp "Medresetü'l-Kelâse" olarak adlandırılan binadır. 555'te (1160) yapılan bu medrese, 570'te (1174-1175) yıkılmış, Selâhaddin tarafından 575'te (1179-1180) yeniden yapılmıştır.[2015]

Nûreddin, Dımaşk'ta Emevî Halifelerinden Muâviye b. Ebû Süfyan ve Hişam b. Abdülmelik b. Mervan tarafından konak olarak kullanılan bir evi, 563'te (1169) onararak medreseye dönüştürmüştür. Dımaşk'ın Hattı'l-Havvasin (günümüzde Sûku'l-

[2010] İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 332; *Buğye*, s. 62, 65-66; İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 140, 244-245. Nûreddin, Halep'te Mescid-i Nûr olarak bilinen mescidi de Şâfiîlere medreselere olarak tahsis etmiştir. (İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 138.)
[2011] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 244-245.
[2012] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 249, 253.
[2013] Nûreddin'in Dımaşk'ı ele geçirmesinden önce şehirde Hanbelîlere ait el-Musmariyye Medresesi açıktı; 546'da vefat eden el-Hasan ibn Musmar el-Hilalî el-Hevranî el-Mukriʾ et-Tâcir tarafından yapılan bu medrese, ondan sonra Esad b. Münca İbn Berekât'a bırakılmıştır. (Nuaymî, Cilt: 2, s. 89.)
[2014] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 248.
[2015] Nuaymî, Cilt: 1, s. 440-441.

Hattatin) mevkiinde inşa edilen ve "Medresetü'n-Nûriyye el-Kübrâ" (Büyük Nûreddin Medresesi) Hanefîler için inşa edilmiştir.[2016] Nûreddin, bu büyük medrese dışında, "Medresetü'n-Nûriyye es-Suğrâ" (Küçük Nûreddin Medresesi) olarak bilinen bir medreseyi Hanefîler için yaptırmış, Dımaşk Kalesi'nde bulunan bu medrese de günümüze ulaşmıştır.[2017] Nûreddin, Dımaşk'ta Malikîler için "Medresetü'n-Nûriyye el-Malikî" olarak bilinen bir medreseyi Dârülhadis yakınlarında inşa etmiştir.[2018] Yine Dımaşk'ta el-Bimâristanü'n-Nûri yakınlarında "Medresetü's-Selâhiyye" olarak Selâhaddin'e nisbet edilse de, 567'de (1171-1172) Nûreddin tarafından yaptırıldığı bilinen ve 1925'e kadar ayakta kalan bir medrese de kayıtlarda geçmektedir.[2019]

Nûreddin, 562'de (1166-1167) Dımaşk'ta Şâfiîler için daha sonra el-İmâdiyye Medresesi olarak bilinen bir medrese inşa etmiş, bu medreseyi Ebü'l-Berekât el-Hadr b. Şıbl b. Abdülhârsî ed-Dımaşkî el-fakih el-Şafiî'ye tevli etmiştir.[2020]

Esedüddin Şîrkûh da, 560'ta (1164-1165) Dımaşk'ta Meydânü'l-Ahdar yakınlarında "Medresetü'l-Esedîyye" olarak kendi adıyla anılan hem Hanefî hem Şâfiîlere hizmet veren bir medrese yapmıştır.[2021] Bu devirde kadınlar da eğitim faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. Nûreddin'in vefatından sonra Selâhaddin ile evlenen İsmetüddin Hatun binti el-Emîr Muînüddin Üner (ö. 581/1186), Dımaşk'ta Hicre'z-Zeheb mevkiinde kardeşi Sadeddin'in katkısıyla Hanefîler için bir medrese[2022] ve sûfîler için bir hânkâh inşa etmiştir.[2023]

Nûreddin'in Dımaşk'ta başlattığı eğitim faaliyetleriyle, -İbn Cübeyr 579'da (1183) Dımaşk'a ulaştığında- şehirdeki medreselerin sayısı yirmi civarına ulaşmıştır.[2024]

[2016] Nuaymî, bu medresenin Melikü's-Sâlih İsmâil tarafından yapıldığına dair bir görüşün bulunduğunu yazmıştır. (Cilt: 1, s. 466.) Şâhâbî'ye göre de bu medrese, 567'de (1171-1172) tamamlanmış ve günümüze ulaşmamıştır. (Cilt: 2, s. 213.) Ahmet Çelebi, Nuaymî'nin aktardığı görüşün yerinde olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte Çelebi, 1950'de bu medresenin kalıntılarını görmüş (s. 121.) ve eserinde Nûreddin medreselerinin örneği olarak onun planını hakkında geniş bilgi vermiştir. (s. 127.) Ona göre medrese, 1500 metrekare üzerinde inşa olunmuştur. Medrese, eyvan, mescid, müderrisin istirahat yeri, pansiyon odalar, müstakil bir hademe lojmanı, tuvalet, banyo, mutfak, yemek salonu, kiler ve umumi bir depodan oluşmuştur. Çelebi, medresenin vakfiye kitâbesini de görmüş ve kitabında yayımlamıştır. (s. 121-129.)

[2017] Nuaymî, Cilt: 1, s. 499; Şâhâbî, Cilt: 2, s. 213.

[2018] Şâhâbî, Cilt: 2, s. 214.

[2019] Nuaymî, Cilt: 1, s. 250; Şâhâbî, Cilt: 2, s. 191.

[2020] Nuaymî, Cilt: 1, s. 309.

[2021] Nuaymî, Cilt: 1, s. 214; Şâhâbî, Cilt: 2, s. 169.

[2022] Nuaymî, Cilt: 1, s. 388.

[2023] Nuaymî, Cilt: 2, s. 113-114.

[2024] İbn Cübeyr, s. 255.

Nûreddin'in medreseleri, "tevli etme" ile ifade edilen bir görevlendirilmeyle güven duyulan kişilerin velayetine bırakılmış, bu görev, babadan oğula geçmiştir. Hatta söz konusu kişinin yetişkin bir mirasçısı olmadığında velayet, küçük yaşlardaki çocuklarına kalmıştır.[2025] Tevli görevini üzerlerinde bulunduranlar, medreseyi doğrudan yönetebildikleri gibi nâiblerine de teslim edebilmişlerdir.[2026]

Nûreddin'in medreseleri arasında bir hiyerarşi görünmemektedir. Ancak Halep'te ilk yıllarda Hafız el-Muradî'nin bütün Şâfiî medreselerinin başında bulunduğu, onun 544'teki (1150) vefatından sonra bu görevin Şerefeddin b. Ebî Asrûn ile Kutbüddin en-Nisâburî arasında bölündüğü[2027] ancak Halep çevresindeki Şâfiî medreselerinin daha sonra İbn Ebû Asrûn'un velâsında kaldığı bilinmektedir.[2028] Hanefî medreselerinin idaresiyle ise bizzat Nûreddin ilgilenmiştir.[2029] Medreselerin nizamına önem veren Nûreddin, müderrisler arasında çıkan ihtilaflara bizzat müdahale etmiş,[2030] zaman zaman ani teftişler de yapmıştır.[2031]

Nûreddin'in Şiîliğe karşı Ehl-i Sünnet'in eğitim kurumlarını yaygınlaştırma faaliyetlerini Mısır'a taşıyan Selâhaddin, 566 Muharrem ayının başında (Eylül 1170) "Dârü'l-Maûne" adlı Kahire Cezaevi'ni Şâfiîler için medreseye çevirmiştir.[2032] 15 Muharrem'de (28 Eylül) de "Dârü'l-Ğazel" adlı yeri de Malikîler için medreseye dönüştürmüştür. Takiyüddin Ömer de, aynı yıl 15 Şban'da (23 Nisan 1171) Mısır'ın Nil'e bakan en güzel binalarından birini el-Âdıd ailesinden satın alarak Şâfiîler için medrese yapmış ve o medreseye vakıflar tahsis etmiştir. Bunlar, Mısır'da Sünnîlere ait ilk medreselerdir.[2033]

[2025] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 248.
[2026] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 266.
[2027] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 116-117.
[2028] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 244-245.
[2029] İbn Şeddâd İzzeddin Muhammed, Cilt: 1, Kısım: 1, s. 267-269.
[2030] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 116-117.
[2031] Bündârî, *Sene'l-Berk,* s. 26.
[2032] Kâtip İmâd, Akt: Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 117-118; İbnü'l-Esîr, Cilt: 10, s. 31-32; Makrîzî, *İtti'az,* Cilt: 3, s. 319; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 283.
[2033] Kâtip İmâd, Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 117-118, Makrîzî, *İtti'az,* Cilt: 3, s. 319-320.

Farklı isimlerle anılan aynı işlevdeki ribât, hankâh ve zaviyeler[2034] de medreselerden farklı olarak tasavvuf dergâhlarını merkezî bir idareye bağlayan[2035] Nûreddin'in devrinin önemli eğitim kurumlarındandır.

Ribâtlar, sınır bölgelerinde erkek ve kadınların uzlet ve ibadet etmeleri için yapılan mekânlardır. Bu mekânlar, sınır boylarında abid mücahitlere, yolcu kafilelerine, posta görevlilerine, yolda kalmışlara hizmet etmiş, bu yönleriyle müsteşrikler tarafından Hıristiyanların manastırlarına benzetilmiştir.[2036] Ribatlar, İslâm dünyasının sınıra uzak iç bölgelerinde kurulduğunda kadın veya erkeklerin ibadet ettikleri mekânlar olarak öne çıkarken İslâm dünyasının batısında, sınır bölgelerinde ibadetle birlikte cihadla anılmıştır. Âlimler, ribatlarda kimi zaman bir ay boyunca konaklamakta, ribatları medrese olarak kullanmakta, oralarda konaklayanlara ilim öğretmekteydiler.[2037] İbn Cübeyr'in Dımaşk'ta ribatların farklı isimdeki karşılığı olarak gördüğü[2038] hankâhlar da tasavvuf dergâhı mahiyetinde ilmî kurumlar olarak işlemiştir. Nûreddin, ülkenin her tarafında ribatlar ve hankâhlar inşa etmiştir.[2039] Dımaşk'ta Türk bir emire ait, geceleri içki içilen bir köşk sufiler tarafından baskına uğramış, Nûreddin vakayı duyunca bu köşkü sahibinden alıp sufilere vermiştir.[2040] "Tâhun Hânkâhı" da, Nûreddin tarafından yapıldığı bilinen Dımaşk hânkâhlarındandır.[2041] Nûreddin'in emirlerinden Necmeddin Eyyûb, Mısır'a oğlu Selâhaddin'in yanına gittiğinde Dımaşk'taki evini sûfîlere hankâh olarak vermiş, bu mekân, "Hânkâhu'n-Necmîyye" olarak bilinmiştir.[2042] Kardeşi Esedüddin Şîrkûh da Babu'l-Câbiye denen mevkide "el-Hânkâhu'l-Esedîyye" olarak bilinen ve şehrin tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahip olan bir hankah[2043] ve şehirde bir ribât inşa etmiştir.[2044]

[2034] Nuaymî, Şezratü'z-Zeheb'den yaptığı bir alıntıda, *"Hankâh, sûfîlerin evi anlamındadır; sâlih amellerin ve ibadetlerin mekânı olan bu yerlerle zaviye ve ribatlar arasında bir fark yoktur."* ifadesine yer vermiştir. (Cilt: 2, s. 152.)
[2035] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 173.
[2036] Şahâbî, Cilt: 2, s. 316.
[2037] Muhammed Münir Mürsî, s. 219-220.
[2038] İbn Cübeyr, s. 256.
[2039] İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 171.
[2040] İbn Cübeyr'in Dımaşk'ta gördüğü en büyük hankâh, şehre hâkim bir yerde "kasr (köşk)" denen ve büyük bir bostan içinde yer alan bu görkemli yapıdır. (s. 257.)
[2041] Nuaymî, Cilt: 2, s. 129.
[2042] Nuaymî, Cilt: 2, s. 136.
[2043] Nuaymî, Cilt: 2, s. 109-110.
[2044] Nuaymî, Cilt: 2, s. 152.

Bu devirde zaviyelerde eğitim verilmeye devam edilmiş, zaviyelerde uzak ülkelerden gelen öğrenciler de eğitim görmüştür, İbn Cübeyr, Emevî Camisi'nde Mağripli öğrencilerin eğitim gördükleri Malikî mezhebi mensuplarına ait bir zaviyenin bulunduğunu kaydetmiştir.[2045] Nûreddin, bu zaviyeye aralarında iki değirmen, yedi bostan, bir tarla, iki dükkân ve bir hamamın bulunduğu, iyi bakıldığında yılda beş yüz dinar gelir getiren çok sayıda vakıf tahsis etmiştir.[2046]

Nûreddin Mahmud Devri'nde Bîmâristan da tıp eğitiminin verildiği bir eğitim-öğretim kurumu olarak kabul edilmelidir. Bîmâristan, sadece yoksul veya zengin herkesin ücretsiz tedavi olduğu[2047] bir hastane değildir; aynı zamanda yeni doktorların yetişmesini sağlayan eğitim kurumudur. Bu devirde bîmâristan, şehirlerin yaygın hizmet kurumlarından biri hâline gelmiştir. İbn Cübeyr, Halep ve Hama'nın bîmâristanlarını görmüş; Humus'ta ise bir yaşlıya *"Suriye kentlerinin ortak yapılarından olan bimâristanın bulunup bulunmadığını"* sormuş; yaşlı, Humus'un bîmâristana ihtiyacı olmadığı cevabını vermiştir.[2048]

Nûreddin, Halep emirliği devrinde şehirdeki Yahudi doktorlardan yararlanmış; Dımaşk'a geçtikten sonra ise devletinin aslî unsurunu oluşturan Müslümanların öne çıkarılması siyasetine uygun olarak çevre ülkelerden Müslüman doktorları burada toplamış; Yahudi doktorların faaliyetlerini engellemeden sonraki nesil Müslüman doktorların yetişmesini sağlayacak koşulları oluşturmuştur. Nûreddin, bu yöndeki faaliyetleri ile kendisinden sonra Suriye'de ortaya çıkan tıp medreselerinin de temelini atmıştır.[2049] Eczane sahibi Sukre el-Halebî, Halep doktorları içinde kendisinden söz ettirmiş, Nûreddin'in tedavisinde görev almıştır. Yahudi Afif Abdulkahir b. Sukre ve ailesi de Halep'te tıp alanında öne çıkmışlardır.[2050]

[2045] İbn Cübeyr, s. 245.
[2046] İbn Cübeyr, s. 257.
[2047] Eş-Şâhâbi, Cilt: 1, s. 53. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 2, s. 316.
[2048] İbn Cübeyr, s. 228, 230, 232.
[2049] Eyyûbîler Devri'nde, Nûreddin'in Dımaşk Bîmâristanı çevresinde bağımsız tıp medreseleri açılmaya başlamıştır. Muhezzibüddin Abdurrahim b. Ali b. Hamid ed-Dâhurî (ö. 628/1231-1232), 621'de (1224-1225) bağımsız bir tıp medresesi açmış, burada tıp alanında eserlerin de yazılmasını sağlayan bir eğitim verilmiş ve sonraki devrin önemli doktorları yetişmiştir. (Nuaymî, Cilt: 2, s. 100-104.)
[2050] Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî İbn Ebî Asbiʿa, **et-Tıbbu'l-İslâmî Uyunu'l-Enbiya ve Tapakati'l-Etbiya**, nşr.: Ucost Muler, Frankfurt: Me'hedü'l-Tarîhû'l-Ulumu'l-Arabiyye vel'İslâmiyye fi İtarî Camiʿeti, 1995, Cilt: 2, s. 163-164; Seyyid Rıza Hadarî ve Ali Himmet Halilî, *"Nakşî Nûreddin Zengî Gösteriş-i Daniş-i Pızışgî Der Temeddün-i İslâmî"*, **Fasılnâme Tarih-i Pızişgi**, Yıl: 2, Sayı: 4, Sonbahar-1389, s. 132-135.

Dımaşk'ta bîmâristan inşası, İslâm tarihinde Emevîler Devri'ne rastlamaktadır. Daha sonra Abbâsîler de, bîmâristan inşasına devam etmişlerdir. Suriye Selçukluları'ndan Melik Dukâk b. Tutuş da, "el-Bîmâristan-ı Dukkâkî" olarak bilinen bîmâristanı inşa etmiş veya Emevîler Devri'nde yapılmışsa da kendisi tarafından büyük bir onarımdan geçirildiği için onun adıyla anılmıştır.[2051] Arapların, Farsça bir kelime olan "bîmâristan"ı, tahfif etmek için "mâristan" olarak kullanmasına[2052] bağlı kalarak "bîmâristan"lardan "mâristan" diye söz eden İbn Cübeyr, Dımşak'a vardığında şehirde iki bimâristan bulunmaktadır;[2053] eş-Şâhâbî de Dımaşk'ta Nûreddin'e ait iki bîmâristanın bulunduğunu yazmıştır.[2054] Bu durumda Nûreddin öncesinde Dımaşk'ta açılan bîmâristanlar, Nûreddin şehri ele geçirirken kapanmış olmalıdır.

Nûreddin, Dımaşk'taki bimâristan varlığını canlandırmış daha önce yapılmış bütün bîmâristanlardan daha görkemli bir bîmâristan inşa etmiş, bu bîmâristan "el-Bîmâristanü'n-Nûrî", "el-Bîmâristanu'l-Kebîr" ya da "el-Bîmâristanü'n-Nûrî el-Cedîd" olarak anılmıştır.[2055]

Nûreddin'in ilmi himaye ile ilgili en önemli adımlarından kabul edilen Dımaşk'taki Bîmâristanü'n-Nûrî, İslâm âleminin her tarafından doktorların gelip tecrübelerini birbirlerine ve doktor adaylarına aktardıkları bir merkeze dönüşmüştür. Nûreddin'in devrin tıp kitaplarını temin edip içinde aynı zamanda bir tıp kitaplığı tesis ettiği bu bimâristan, sonradan Musul ve Erbil gibi şehirlerde farklı emirlerce açılan bîmâristanların da doktor ihtiyacını karşılamıştır.[2056]

Nûreddin, Dımaşk'ın önemli doktorlarının yetiştiği Bîmâristanü'n-Nûrî'yi inşa ettikten sonra, tıpla ilgili işleri Ebü'l-Mecd b. Ebu'l-Hakem'e bırakmıştır. Hendese ve astronominin yanında müzik konusunda geniş bilgi sahibi olan, ud çalan ve diğer müzik aletlerini de kullanan Ebü'l-Mecd, her gün hastalarının durumunu tetkik eder, onlar için ilaçlar yazar, ardından üç saat boyunca eyvanda etrafında toplanan diğer doktorlarla tıp konularını tartışır, öğrencilerine tıp dersleri verirdi.[2057] 579'da (1183) günlük gideri on beş dinar olan bîmâristanda, hastaları ile birebir ilgilenen doktorların, hastaların

[2051] Şâhâbî, Cilt: 1, s. 51-52.
[2052] Şâhâbî, Cilt: 1, s. 51; Herzfeld, "Damascus: Studies In Architecture-I", **Ars İslamica**, Cilt: 9, s. 2.
[2053] İbn Cübeyr, s. 255-256.
[2054] Şâhâbî, Cilt: 1, s. 52.
[2055] Şâhâbî, Cilt: 1, s. 53.
[2056] Seyyid Rıza Hadarî ve Ali Himmet Halilî, s. 119-139; Şâhâbî, Cilt: 1, s. 51
[2057] İbn Ebû Asbiʿa, Cilt: 2, s. 155; Nuaymî, Cilt: 2, s. 108.

adlarının, şikâyetlerin ve kullandıkları ilaçların sicillerde kayıt altına alınması,[2058] dikkat çekicidir. Bu siciller, Suriye'de tıp ilminin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş olmalıdır.

Mühezzibüddin İbn Nakkâş (ö.574/1178) ve son hastalığında Nûreddin'i tedavi eden hekimler arasında yer alan[2059] Rediyeddin er-Ruhba (ö. 631/1233-1234), Bîmâristanü'n-Nûrî'nin Nûreddin Mahmud Devri önemli doktorlarıdır. Aynı zamanda şair olan Ebû Abdullah İsa b. Hibettillâh İbn Nakkâş, devrin en büyük hekimi olarak tanınmıştır. Nûreddin'in yanında konum sahibi olup aynı zamanda inşa kâtipleri arasında yer alan İbn Nakkâş, kendisinden sonraki Suriye-Mısır doktorlarının en önemli hocaları arasındadır.[2060] 555'te (1160) babası ile birlikte Dımaşk'a gelen ve babasının vefatından sonra orada adını duyuran Rediyeddin Ebu'l-Haccac Yusuf b. Haydara İbni'l-Hasan er-Rahbî de, devrin en önemli doktorları arasında yer almış, Nûreddin'in vefatından sonra Selâhaddin-i Eyyûbî'nin hizmetinde bulunarak doktor yetiştirmiştir.[2061]

Nûreddin'in Bîmâristanü'n-Nûrî ile başlattığı sağlık hizmetleri ve tıp eğitim faaliyetleri, Eyyûbî ve Memlûk devirlerinde bağımsız tıp okulları ile yeni bir boyuta ulaşmıştır. Muhezzibüddin Abdurrahim b. Ali b. Hamid ed-Dâhurî (ö. 628/1231-1232), 621'de (1224) bağımsız bir tıp medresesi açmış, ed-Dâhuriyye Medresesi denen bu medresede tıp alanında eserlerin de yazılmasını sağlayan bir eğitim verilmiş; sonraki devrin önemli doktorları yetişmiştir.[2062] "el-Medresetü'd-Düneyserîyye" ve "el-Medresetü'l-Büdîyye en-Necmiyye" de Dımaşk'ta açılan iki tıp medresesidir. 681 (1281) ya da 686[2063] (1287-1288), Bîmâristanü'n-Nûrî'nin yakınlarında açılan el-Medresetü'd-Düneyseriyye'nin ünlü hekimi İmâdüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abbas İbn Ahmed er-Reb'î (ö. 686/1287), Bîmâristanü'n-Nûrî'de yetişmiş, bir süre hizmet etmiş ve tıp alanında devrinde önemsenen eserler yazmıştır.[2064] İnşası 664'te (1264-1265) biten el-Medresetü'l-Büdîyye en-Necmiyye'nin ise kurucusu Necmeddin Yahya b. Muhammed b. el- Büdî, Dımaşk'ta tıp alanında önemli eserler veren hekim bir ailedendir. Aileden Şemseddin Muhammed b. Abdullah ed-Dımaşkî et-Tabib (ö. 621/1224-1225), tıp

[2058] İbn Cübeyr, s. 255.
[2059] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 57; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 204.
[2060] İbn Ebû Asbiʿa, Cilt: 2, s. 162-163.
[2061] İbn Ebû Asbiʿa, Cilt: 2, s. 192-193.
[2062] Nuaymî, Cilt: 2, s. 100-104.
[2063] Şahâbî, Cilt: 2, s. 182.
[2064] Nuaymî, Cilt: 2, s. 104-106.

alanında çok sayıda eser vermiş; bu ailenin medresesinde yetişen doktorlar Suriye'nin önemli Müslüman doktorları arasında yer almıştır.[2065]

5.3.3. Sanat ve Edebiyat

Nûreddin'in devrinde öne çıkan sanatlar, mimari ve ahşap işleme sanatlarıdır. Depremlerin ardından ülkesini yeniden imar eden Nûreddin, bu iki sanattan yararlanmıştır. Nûreddin, bu sanatlardaki eserlerin üstün nitelikte, ihtiyaçları karşılayacak müştemilatta ve özgün olmasına önem verdiği kadar tanıtılmasına da önem vermiştir.

Nûreddin'in Mescid-i Aksâ için Halep'te yaptırdığı minber gibi, bîmâristanında inşa ettiği ve ölümünden sonra bir benzeri kendisine türbe olarak yapılan kubbesinin de Suriye'de bir benzeri bulunmamaktadır.[2066] Nûreddin Mahmud Devri yapılarını ayrıntılı olarak inceleyen Herzfeld'e göre, Nûreddin bu yapıları inşa ederken bir yandan Bizans'tan kalma eski yapıların taşlarını kullanmış, kimi yapıları ise Bizans ve önceki İslam devletlerinin kalıntılarının üzerinde inşa etmiştir. Bunun yanında babasının o devirdeki yapılaşmasının kurucusu olduğu Musul'un yapı tarzını da Suriye'ye taşımıştır.[2067] 1050-1250 arası mukarnas yapıları inceleyen ve özellikle Nûreddin Mahmud Devri mimari dönüşümü üzerine odaklanan Yasser Tabbaa da mukarnas mimarinin ilk kez Sasanîlerde görüldüğü, bu tarzın İslamlaşmadan sonra İran'dan batıya doğru Endülüs'e varacak kadar yayıldığı tespitinde bulunmuştur.[2068] Hezfeld ve Tabbaa'nın tespitleri değerlendirildiğinde Nûreddin'in Suriye'de medreselerin kurulmasında olduğu gibi mimaride de hem kendisinden önceki Suriye birikiminden yararlandığı hem de Suriye'yi mimarlar için bir çekim merkezi yaparak Suriye'de daha önce görülmeyen bir mimari inşa ettiği anlaşılmaktadır.

Nûreddin Mahmud Devri'nde inşa edilen mukarnas kubbeli ihtişamlı mimari eserler hâlâ ayaktadır.[2069] "*Ana eyvanı Suriye'ye has kemerli ve at nalı biçimi profiliyle ilginç*

[2065] Nuaymî, Cilt: 2, s. 106-108.
[2066] Ahmed Çelebi, s. 124**.**
[2067] Herzfeld, "Damascus: Studies In Architecture-I", Ars İslamica, Cilt: 9.
[2068] Yasser Tabbaa, "The Muqarnas Dome: Its Origin And Meaning", **Muqarnas**, Cilt: 3 (1985), s. 61-74.
[2069] Bkz. Herzfeld, "Damascus: Studies In Architecture-I", Ars İslamica, Cilt: 9; Herzfeld, "Damascus: Studies In Architecture-II", Ars İslamica, Cilt: 10; Herzfeld, "Damascus: Studies In Architecture-III", Ars İslamica, Cilt: 11-12. Hillenbrand da Nûreddin Mahmud Devri'ndeki mimari eserlerin günümüze ulaşmış olanlarından bir bölümünün plan ve resimlerini, *"Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri"* adlı kitabında aktarmıştır. (s. 149-167.)

bir görüntü veren", batı eyvanındaki mukarnas teşkilâtı özgün süslemesinin bir unsuru olarak düşünülen el-Bîmâristan-ı Nûrî, günümüzde Arap Tıp ve Bilimler Müzesi (Methafü't-tıb ve'l-ulûm inde'l-Arab) olarak hizmet vermektedir.[2070] Ayrıca onun Mescid-i Aksâ için inşa ettiği ve İbnü'l-Esîr'in İslâm dünyasında benzerinin bulunmadığını bildirdiği[2071] minber, 1969'da yakılıncaya kadar sağlam kalmıştır.[2072] İbn Cübeyr'in *"Nûreddin'in medresesi dünyanın en güzel medreselerinden biridir. O, âdetâ içinde çağlayan şeklinde sular akan, sonra da uzunca bir mecrâdan geçerek ortada bulunan büyük bir sarnıca dökülen şirin köşklerden bir köşkü andırmaktadır. Bu güzel manzarası ile o bakışları hayran bırakır."*[2073] diye tanıttığı ve *"yüksek tahsil veren ilim müesseselerinin ihtiyacını karşılayacak bütün imkânlara haiz"*, *"bir sanat şaheseri olan"* medresesi de kısmen ayaktadır, diğer kısımları da sonradan onarılarak aslına benzer özelliklerle günümüze kadar getirilmiştir.[2074]

Nûreddin'in eserlerini neo-şarkiyatçı bir anlayışla ele alan Hillenbrand, bu eserlerdeki kitabelerin büyüklüğüne, kamuya açık alanlarda bulunmasına ve halkta Nûreddin'in mücahitliği ile ilgili olumlu bir kanaat oluşturmaya dönük yazılmasına dikkat çekmiştir. Hillenbrand, Nûreddin'in eserleri arasında yer alan Hama Camii'ndeki uzunluğu yedi metreyi aşan kitabede olduğu gibi, onun devrine ait 38 kitabeden yaklaşık yarısının, Nûreddin'in mücahit olduğu vurgusunda bulunduğu tespitine yer vermiştir.[2075] Yasser Tabbaa da Nûreddin'in yapılarına aynı anlayışla yaklaşmış; Musul Nûreddin Camisi'nin yapılış nedenini Nûreddin'in egemenliğini Musul'a ve Musul çevresindeki Hıristiyan azınlığa hissettirme amacına bağlamıştır.[2076] Kanaatimizce devlet idarecilerince inşa edilen dinî yapıların dünyevî amaçlarının bulunma ihtimalinin göz önünde tutulması haklılılık payı taşımakla birlikte Nûreddin gibi dindarâne yaşamı öne çıkan bir idarecinin her yaptığının salt dünyevî sebeplerle açıklanması doğru bir yaklaşım değildir.

[2070] A. Engin Beksaç, "Nûreddin Zengî Bîmâristanı", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2007, Cilt: 33, s. 263.
[2071] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt: 10, s. 158.
[2072] *Jordan İnvestment and Business Guide*, USA Washington DC, USA-Jordan: İnternational Business Publications, 2016, Cilt: 1 (Strategic and Practical İnformation), s. 100-101. Ürdün Üniversitesi'nden Walid H. Abweını ve arkadaşları, 2013'te yayımladıkları bir makalede, minberin bu aslına uygun üretimini sanat ve mühendislik açısından ayrıntılı bir tahlile tabi tutmuşlardır. (Walid H. Abweını ve Diğerleri,*"Reconstructıng Salah al-dın Mınbar of al-Aqsa Mosque: Challenges And Results"*, **Internatıonal Journal of Conservatıon Scıence**, Volume: 4, Issue: 3, July-September 2013, p.307-316.
[2073] Ahmed Çelebi, s. 121.
[2074] Ahmed Çelebi, s. 121-122.
[2075] Hillenbrand, s. 147.
[2076] Tabbaa, "The Mosque of Nûr-al-Dîn in Mosul 1170-1172", ss. 336-361.

Nûreddin Mahmud Devri'nde diğer faaliyetler gibi sanat ve edebiyat da Haçlılara karşı mücadelede önemli bir işleve sahiptir. Bilhassa edebiyat, Haçlılarla mücadelede Nûreddin'in hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik diğer sanatlara göre daha açık bir şekilde işlevsel bir niteliğe sahip olmuştur. Şiir, bu devirde kamuoyu oluşturmanın önemli bir aracı görevini üstlenmiş; Nûreddin'in hemen her faaliyeti şiirle anlatılmış, bir tür takdis edilmiştir. Dımaşk'ın zaptından önce öne çıkan iki şair İbn Münir ve el-Kayserânî, şiirlerinde Nûreddin'i bağımsız bir devlet inşa etme çabasında iken Haçlılarla mücadelenin önderi olarak öne çıkarmış, yüceltmiştir. el-Kayserânî, Nûreddin henüz emirliğini sağlamlaştırma çabasında iken onun için *"sultan"* unvanını kullanmış, bağımsızlaşma çabasını şiiriyle desteklemiştir.[2077] Aynı şairler, şiirlerinde Suriye'nin birliği ve Haçlılarla mücadelenin önünde engel teşkil eden Dımaşk Atabegliği'nin yöneticilerinin ise itibarlarını sarsacak, onlarla ilgili düşmanlarla işbirliği yapan, Müslümanlara ihanet eden kişiler imajının oluşmasına yol açacak dizelere yer vermişlerdir.[2078] Bu üretken iki şairin yanında Ebü'l-Mecd Muslim b. Hadar b. Kasîm el-Hamavî de Nûreddin için şiirler kaleme almıştır.[2079]

Şair İbn Münir ve el-Kayserânî 548'de (1153) Dımaşk'ın zaptından bir süre önce (eylül ve kasım aylarında) art arda; Ebü'l-Mecd Muslim de 555'te (1160) vefat etmişlerdir.[2080]

Bu şairlerin ardından Nûreddin, Kâtip İmâd Dımaşk'a yerleşinceye kadar (562/1167) faaliyetlerini anlatacak büyük bir şairden yoksun kalmıştır. Kâtip İmâd, Dımaşk'a yerleştikten sonra şair İbn Münir ve el-Kayserânî ile aynı doğrultuda şiirler yazarak Nûreddin'in her başarısını dizeleriyle anlatmıştır. Nûreddin'in Mısır siyasetine dâhil olmasıyla şiir de kısmen Mısır üzerinde odaklanmış, şairler Şîrkûh ve Selâhaddin'i öven şiirler kaleme almışlardır.[2081] Bu süreçte Kâtip İmâd ile birlikte Alameddîn eş-Şâtânî[2082] ve Selâhaddin'in önde gelen şairlerinden Ebü'l-Ferec el-Mevsılî[2083] de Nûreddin için şiir kaleme almışlardır.

[2077] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 211.
[2078] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 128-137.
[2079] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 137-138.
[2080] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 128-137.
[2081] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 13-16, 26, 36, 45-46, 52-55, 82-84, 88-89, 94-97, 122-123, 161, 168-170.
[2082] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 81-82. Alameddîn eş-Şâtânî, Diyarbakır yöresindendir, fakih, edip ve şairdir, 579'da (1183-1184) vefat etmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 81, Muhakkik Dipnotu.)
[2083] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 352-353. Ebü'l-Ferec Mehzebü'd-Dîn Abdullah bin Esʿad el-Mevsılî, İbn Dehhân eş-Şâʿir olarak bilinir. Musul'dan Humus'a geçmiş, İbn Asâkir ve İbn Ebû Asrûn ile birlikte

Nûreddin'in faaliyetleri ile şiir yazımı arasındaki uyum, onun bu yöndeki taleplerinin sistematik bir üretime dönüştüğü; kendisinin bu sistemi, ideolojisinin yaygınlaşması ve amaçlarına ulaşmadaki başarısının kabullenilmesi için bizzat sürdürdüğü izlenimi oluşturmaktadır.[2084] Aşağıda bu sistemdeki uyumu yansıtan bir tablo sunulmuştur:[2085]

Tablo 1:
Nûreddîn Mahmud'un Faaliyetleri İle Devrin Şiiri Arasındaki İlişki

İŞLEYEN ŞAİR	**BAŞARI**
İbn Münir[2086]	Urfa'yı ikinci kez fethi
el-Kayserânî[2087]	Yağra yenilgisinin örtbas edilmesi
İbn Münir[2088]	Halep'te Şiî görünümü ortadan kaldırması
el-Kayserânî,[2089] Münir[2090]	İneb Vakası ve Raymond'un katli
İbn Münir[2091]	Efâmiye Kalesi'nin fethi
el-Kayserânî,[2092]İbn Münir[2093]	Sincar'da Zengî hazinesinin alınması
el-Kayserânî[2094]	Dımaşk'ta adına hutbe okutması
İbn Münir[2095]	Azâz'ı fethi
el-Kayserânî[2096], Münir[2097]	Joscelin'in esir alınması
İbn Münir[2098]	Dulûk'ü zaptı
İbn Münir[2099]	Dımaşk'ı ikinci kez kuşatması
el-Kayserânî[2100]	M. Abak'ın Halep'te itaatini sunması
İbn Münir[2101]	Halifenin ona ilk hil'atı göndermesi
İbn Münir[2102]	Antarsûs Kalesi'nin fethi
Belirsiz [2103]	Mellâhe zaferi
Ebü'l-Ferec el-Mevsılî[2104]	Hisnü'l-Ekrâd'daki savaşçılığı

bulunmuş bir Şafiî fakihidir. 581'de (1185/1186) Humus'ta vefa etmiştir. (Abdullah el-Cubûrî, **Dîvânu İbn Dehhân**, Bağdat: Matbaatü'l-maarife, 1968, s. 7-9.)

[2084] Bu dönemde Mısır Fâtımî veziri Melikü's-Sâlih b. Rüzzik ve Üsâme b. Münkız önemli şairlerdir. Nûreddin'in sistematik edebiyat faaliyetlerinin dışında yer alan bu iki şairden Üsâme b. Münkız, dönemi anlatan önemli şiirler kaleme almış (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 320-324); Melikü's-Sâlih b. Rüzzik de, Üsâme ile şiir üzerinden haberleşmiş ve Nûreddin'i öven şiirler yazmıştır. (Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 326-334).

[2085] Şiirler, başlıksız yazıldığından şairin adı belirtilmiştir.

[2086] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 197-198.

[2087] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 211-213.

[2088] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 214.

[2089] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 217-220.

[2090] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 217-224.

[2091] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 224-227.

[2092] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 236-238.

[2093] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 238-239.

[2094] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 241-242.

[2095] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 242-244.

[2096] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 246-249.

[2097] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 249-251.

[2098] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 251-252.

[2099] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 254-257; 260-263.

[2100] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 263-264.

[2101] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 265-268.

[2102] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 269-272.

[2103] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 313-314.

[2104] Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 352-353; Cubûrî, s. 70-77.

Tablo 1 (Devamı)

Kâtip İmâd[2105]	Menbic'in zaptı
İbnü'l-Asâkir,[2106] Kâtip İmâd[2107], eş-Şâtânî[2108]	Mısır'a hakim olması
Kâtip İmâd[2109]	565 (1169) depreminden sonraki imar faaliyetleri
Kâtip İmâd[2110]	Erbil hâkiminin itaatini sunması
Kâtip İmâd[2111]	Zurrâ'da Haçlılara karşı tedbir alması
Kâtip İmâd[2112]	Türkiye Selçuklu ülkesine girmesi

[2105] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 23.
[2106] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 46.
[2107] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 79-81.
[2108] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 81-82. Alameddîn eş-Şâtânî, Diyarbakır yöresindendir, fakih, edip ve şairdir, 579'da (1183-1184) vefat etmiştir. (Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 81, Muhakkik Dipnotu.)
[2109] Kâtip İmâd, Cilt: 10, s. 46-49; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 101-103.
[2110] Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 112.
[2111] Kâtip İmâd, Cilt: 10, s. 54-62; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 158-159.
[2112] Kâtip İmâd, Cilt: 10, s. 63-64; Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 170-171.

SONUÇ

Haçlı istilasının genişleme eğilimini devam ettirdiği bir süreçte babası İmâdüddin Zengî'nin 541'de (1146) katledilmesi üzerine Musul Atabegliği'ne bağlı Halep ve çevresinin idaresini elde eden Nûreddin Mahmud Zengî, hâkimiyetinin henüz ilk günlerinde Müslümanların Haçlı karşıtı mücadelesinin başına geçmiştir. Bundan sonraki süreçte Nûreddin, Haçlı karşıtı mücadeleyi sadece yönetmemiş, aynı zamanda bu mücadelenin kendi devri ve devrinden sonraki safhalarının fikrî önderliğini de yapmıştır.

Nûreddin, babası Atabeg Zengî'nin katlinden dolayı Musul Atabegliği'nin toprakları Haçlıların yanında Müslüman beyliklerin de saldırılarına uğramasına rağmen Haçlı saldırıları üzerinde odaklanmış, önceliğinin Haçlı istilasına son vermek olduğunu, Müslüman nüfusa fark ettirerek hâkimiyeti için başta Türkmenler olmak Müslüman toplumun desteğini sağlamıştır. Bu destekle, Nûreddin'in etrafında kısa sürede, günün gerçekliği içinde küçük ama amaçlarına ulaşabilen bir ordu teşekkül etmiştir.

Ordusu ilk harekâtını Antakya Haçlı Prinkepsliği'ne karşı başarıyla gerçekleştirirken Nûreddin, ilk büyük zaferini babasının katlinden sonra yerli Hıristiyanların işbirliğiyle Haçlı saldırısına uğrayan Urfa'nın ikinci kez Haçlı istilasına uğramasını engellemekle elde etmiştir.

Urfa'nın istilasının engellenmesi, Halep çevresinde Nûreddin'in önderliğinde yeni bir gücün oluşmasının habercisi olmuştur. Nûreddin'in şehirde hâkimiyet kurduktan sonraki uygulamaları, Haçlıların ve onlarla birlikte hareket edenlerin geçmişte karşılaştıklarından daha sert bir güçle karşılaşacaklarını göstermiştir.

Nûreddin, Urfa'daki zaferine rağmen ağabeyi Seyfeddin Gazi'ye karşı atabeglik iddiasında bulunmamış; "atabeg" unvanını kullanmamış, Seyfeddin Gazi'nin hâkimiyetini tanımış; buna karşılık Seyfeddin Gazi de onun Haçlı karşıtı mücadelesini desteklemiştir. Dolayısıyla Nûreddin'in Halep hâkimiyetini elde etmesiyle Musul Atabegliği, parçalanmamış ancak atabegliğin idaresinde bir paylaşım gerçekleşmiştir.

Nûreddin, Seyfeddin Gazi'nin sağlığında Musul'un ekonomik imkânlarından yararlanırken iç ihtilaflar konusunda talepkâr ve deneyimli Musul Atabegliği bürokrasisini işlerine karıştırmamayı ustalıkla başarmıştır.

Vezir Muînüddin Üner'in icraatlarını yönettiği Dımaşk Tuğteginliler Atabegliği, Zengî'nin katlinden sonra, Musul Atabegliği'nin hâkimiyetindeki Baʿlebek'i istila etmiştir. Buna rağmen Nûreddin, emirliğinin ilk günlerinde Dımaşk Atabegliği ile uğraşmamış; aksine Dımaşk Atabegliği'nin Haçlı karşıtı faaliyetlerini desteklediği gibi bu atabegliği, kendisinin Haçlı karşıtı faaliyetlerine katmış, sonraki süreçte Üner'in kızıyla da evlenerek Halep-Dımaşk sathında Haçlı karşıtı bir Müslüman ittifakı inşa etmiştir. Söz konusu Müslüman ittifakı, II. Haçlı Seferi'nin başarıya ulaşmasını Üner'in önderliğinde engellerken sefere katılan Haçlıların dağılmasından hemen sonra Haçlı karşıtı mücadelenin önderliğinde öne çıkan, bu mücadeleyi babasından ve diğer çevre beylerden farklı olarak bir strateji hâline getiren Nûreddin olmuştur. Haçlı karşıtı mücadele, onunla parçalı ve süreçsel olmaktan çıkmış, amaçlarını nihayetine kadar takip eden, istikrarlı bir stratejiye dönüşmüştür. Bu stratejinin esasını ise öncelikle Şam'ın Suriye kısmında olmak üzere bölgede Müslüman birliğinin sağlanmasıyla Haçlıların bir süreç içinde istila ettikleri topraklardan çıkarılmaları oluşturmuştur.

Haçlılara karşı mücadeleyi çevredeki Müslüman yönetimlerle ittifak ve onların desteğini sağlama üzerinde kuran ve neredeyse bütün Haçlı karşıtı savaşlarında yanına başka emirliklerin kuvvetlerini de alan Nûreddin, içeride de toplumunun desteğini sağlamayı temel siyaset hâline getirmiştir. İdareci atamasında ve dış ilişkilerinde kimi kritik durumlarda "sağlam akide vurgusu" yaparak Ehl-i Sünnet bağını öne çıkaran Nûreddin, hâkimiyetinden önce bölgenin istikrarsızlığından yararlanarak Halep ve çevresinde demografik olarak varlıklarını artıran Şiî unsurlarla bu unsurlar -Ali b. Vefa örneğinde olduğu gibi- Haçlılarla doğrudan birlikte hareket etmedikleri sürece çatışmaktan kaçınmıştır. Ama Halep'te başta eğitim sahasında olmak üzere Ehl-i Sünnet toplumunu güçlendirerek etnik fark gözetmeksizin devletinin hâkim toplumunu Ehl-i Sünnet Müslüman unsuru üzerinde inşa etmiştir. Bununla birlikte Halep'te adalet mekanizmasına, adalet meclisleri ile bizzat müdahale ederek yönetim ile toplumun bütün kesimleri arasındaki ilişkileri ıslah etmiş, toplumun aidiyet duygusunu güçlendirerek hâkimiyetini pekiştirmiştir.

Nûreddin, yönetiminin ilk yıllarında 543'te (1148) Yağra'da Antakya Prinkepsliği'ne yenilmiş ama Musul ve Bağdat nezdindeki diplomatik atağıyla Haçlı karşıtı mücadelesinin başarıya ulaşması konusunda kuşkuların oluşmasını engellemiştir. Bu diplomatik başarı onun savaş dışı ve savaş sonrası kabiliyetini gösterirken bir sonraki

yıl (544/1149) Antakya Prinkepsi Raymond'la savaşında Raymond'un öldürülmesi ve çok sayıda Haçlı liderinin esir edilmesi Haçlılara karşı mücadelenin lideri olarak bölgenin yeni büyük gücü olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Şiî lider Ali b. Vefa'nın da öldürüldüğü bu savaş, bölgede beşinci bir Haçlı devleti kurma planlarını tamamen sona erdirirken Nûreddin'i aynı zamanda içeride de güçlendirmiş; sonuçlarının kendisi tarafından iyi değerlendirilmesiyle onu Halep'teki Şiî sosyal görüntüsüne karşı daha ileri adımlara yöneltmiştir.

Prinkeps Raymond'un öldürüldüğü ve kanaatimizce kendisinin gelecekteki başarılarında çok önemli yere sahip söz konusu vakayla kuzey Haçlılarını zayıflatan Nûreddin, henüz savaşma gücünde olmadığı Bizans İmparatorluğu ile karşı karşıya gelmemek için Antakya'yı ele geçirmek için uğraşmamıştır. Aynı yıl Seyfeddin Gazi ve Üner'in yaşamlarını yitirmeleri ise Nûreddin'in Müslümanların egemenliğindeki coğrafya ile ilgilenmesini gerektirmiştir. Bu iki ölüm, bilgeliği Haçlılar tarafından dahi takdir edilen, vakaları kendi lehinde yönetme konusunda büyük maharete sahip Nûreddin'i Şam-Musul bölgesinde güçlü tek Müslüman lider konumuna çıkarmıştır. Ancak Nûreddin, Seyfeddin Gazi'den sonra Zengî'nin en büyük oğlu olmasına ve geleneksel düzen içinde öncelikli olmasına rağmen atabeglik unvanını alma konusunda ısrarcı olmamıştır. Atabeglik unvanının kardeşi Kutbüddin Mevdûd'a bırakılmasına razı olan Nûreddin, babasının Sincar'daki hazinelerine el koyarak ekonomik bir kazanım elde etmekle yetinmiştir. Kendisiyle güney Haçlıları arasında engel teşkil eden Dımaşk konusunda ise Nûreddin, Tuğteginliler Atabegliği'ne son vermeyi yakın hedefleri arasına almıştır.

Nûreddin, Dımaşk'a yönelik ilk kuşatmasını 544'te (Nisan 1150) gerçekleştirmiştir. Nûreddin'in Dımaşk'a yönelik faaliyetlerini sürdürürken daha önce kızıyla evlendiği Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'la ilişkilerini iyi tutmuştur. I. Mesud'un da desteğiyle Urfa Haçlı Kontluğu'nun kalıntılarını küçülten Nûreddin, kendisine bağlı Türkmenlerin Urfa Haçlı Kontu unvanını kullanmayı sürdüren Joscelin'i esir etmesiyle kuzeyde büyük bir başarı elde etmiş; Haçlıların bölgede kurduğu ilk kontluk Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırarak bölgenin siyasî yapısını değiştirmiştir. Urfa Haçlı Kontluğu, Nûreddin'in devri boyunca ortadan kaldırdığı, devlet niteliğindeki ilk yapılanma olurken bu faaliyeti, onu aynı zamanda Türkiye Selçukluları ile komşu yapmış ve Bizans'ın etkisindeki sahaya daha çok yaklaştırmıştır.

Nûreddin, Dımaşk'ı 545'te (1155) ikinci kez kuşatmış; bu kuşatmada Dımaşk Atabegliği'yle anlaşmaya vararak şehirde adına hutbe okutmuşsa da bununla yetinmemiş, şehri ele geçirme siyasetini sürdürmüştür.

Nûreddin, dışarıdan askerî kuşatma ve ticaret yollarını kesip ekonomik ablukaya alma yöntemleriyle Dımaşk'ı muhasara altına almış; içeride ise Dımaşk siyasetini istikrarsızlaştırıp atabegliği yıpratmış; bununla birlikte kamu diplomasisine yönelip başarılarını şairler üzerinden duyurarak Dımaşk halkını kendi yönetimine meylettirmiştir. Çok yönlü bu siyasetle şehir, nihayetinde 549'da (1154) kan dökülmeden ve tahrip edilmeden teslim alınmıştır. Böylece Nûreddin'in bölgede ortadan kaldırdığı devlet sayısı ikiye çıkmıştır. Nûreddin'in kayıp vermeden ve Dımaşk'ı tahrip etmeden Dımaşk Atabegliği sahasını bütün zenginlikleriyle ele geçirdiği bu zafer, önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Nûreddin, Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra Abbâsî Halifeliği tarafından "melik" olarak anılmış; başka bir ifadeyle Nûreddin'in ülkesi bağımsız bir devlet olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak bu fetih, Bizans ve Haçlıların ilgisinin ona yönelmesine de yol açmıştır. Bu süreçte başlayan ve Halep çevresinde daha çok etkili olan depremler dizisinin de etkisiyle Nûreddin, başkentini Halep'ten Dımaşk'a taşırken Dımaşk'taki hâkimiyetini pekiştirmek ve Bizans'a karşı konumunu güçlendirmek için realist bir tutum içinde, Dımaşk yönetiminin geçmişte güneydeki Haçlılara verdiği vergileri ödemeye devam etmiştir.

552'de (1157) Suriye'de yüz binlerin ölümüyle neticelenen bir deprem olmuş, aynı yıl Nûreddin, ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Haçlılar, Nûreddin'in ülkesine yeniden saldırmak için depremlerin tahribatından yararlanmak isterken Nûreddin, kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân'ı veliahdı olarak ilan etmiştir. Nûreddin iyileştiğinde Haçlılara yönelik saldırıya geçmiş; depremden ağır zarar görüp Haçlıların eline geçme tehdidi altında olan Şeyzer'i ele geçirmiş; böylece bölgede üçüncü bir devleti ortadan kaldırmıştır.

Nûreddin'in Suriye'de yükseleşini sürdürdüğü bir devirde Bizans İmparatoru Manuel, 553'te (1158) Antakya Prinkepsliği ve Ermenilerle problemlerini çözdükten sonra onların kışkırtmasıyla Halep çevresine yönelmiştir.

Nûreddin, Irak Selçukluları ve Abbâsî Halifeliği iletişim sorunu yaşadığı bir süreçte Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'la kurduğu ilişkiyi onun ölümü (550/1155) üzerine yerini alan oğlu II. Kılıcarslan'la geliştirememiş ya da Irak Selçukluları'nın etkisizleştiği ama Abbâsî Halifesi ile iletişim kurabildiği bu yeni süreçte geliştirmek için uğraşmamıştır. Buna karşılık rasyonel bir tutumla Mısır'la yoğun bir diplomatik faaliyet içine girerek Bizans ve Haçlılara karşı Mısır'ın desteğini kazanmıştır. Bununla birlikte Musul Atabegi kardeşi Kutbüddin Mevdud'un desteğini de almaya çalışmıştır. Ama Nûreddin'in hastalığı bu süreçte yeniden sirayet edince veliaht kardeşi Nusretüddin Emîr-i Emirân Halep'te isyan etmiştir. İsyanı kısa sürede bastırılan Nusretüddin veliahtlıktan azledilmiş, onun yerine Musul Atabegi Kutbüddin Mevdûd veliaht tayin edilmiş; bundan sonra Musul, daha güçlü bir şekilde Nûreddin'in yanında yer almıştır. Nûreddin'le Bizans Kralı Manuel arasındaki görüşmeler, bu koşullar altında 554'te (1159) Nûreddin'in bazı küçük ödünler vermesiyle olumlu neticelenmiş; Manuel, Nûreddin'in ülkesine saldırmadan İstanbul'a geri dönmüştür. Böylece Nûreddin, doğal vakalar (depremler), bedensel problemler (hastalıklar), iç sorunlar (kardeşinin isyanı) ve dış sorunların (Manuel'in bölgeye gelişi) buluşmasıyla oluşan, devri boyunca karşılaştığı en büyük krizi başarıyla atlamış; bölgede kurduğu önderlik istikrar kazanmıştır.

Manuel'in bölgeden ayrılmasından sonra Nûreddin, Haçlılara karşı harekete geçip başarılar elde etmiştir. Bu başarıların ardından kendisine karşı Haçlılarla ittifak arayışlarına girip Antep civarlarına saldırması üzerine Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıcarslan ile karşılaşmak üzere Halep'e yönelmiş ancak Kılıcarslan'ın Konya'ya geri dönmesi üzerine iki sultan arasında savaş yaşanmamıştır. İki Türk sultan arasındaki çekişmeyi bölgede oluşan güç dengesinde Kılıcarslan'ın, Nûreddin'in büyüyen önderliğini tehdit olarak değerlendirmesi; Nûreddin'in de Selçuklu soyundan gelen Kılıcarslan'ın Suriye'ye yaklaşmasını kendi sultanlığının meşruiyeti açısından tehdit olarak algılamasıyla ilişkilendirmek mümkündür.

Bizans İmparatoru Manuel ile Haçlılar ittifakının ülkesine saldırmasını engelleme çabası sırasında Mısır'la kurduğu diplomatik ilişkilerle Mısır'daki siyasî gelişmeleri yakından izleme imkânı bulan Nûreddin, Fâtımî Devleti'nde başvezaret içinde çekişen Şâver ile Dırgam arasındaki mücadeleden yararlanarak Mısır siyasetine müdahale etmiştir.

Başkentinden uzun süre uzaklaşmamayı tutum hâline getiren Nûreddin, 559'da (1164), Şâver'in müracaatıyla Mısır'daki çekişmeye müdahale etmesi için ordu komutanı Esedüddin Şîrkûh'u görevlendirmiş; Şîrkûh'un yanına yeğeni Selâhaddîn Yusuf b. Eyyûb'u almasıyla Selâhaddin, devletin ve bölgenin geleceğinde önemli bir şahsiyet olarak ortaya çıkmıştır.

Şîrkûh'un Mısır'daki faaliyetleri sırasında Nûreddin, Haçlılarla savaşa Musul ordusu ve Artukluları da katmış; böylece Haçlı karşıtı cepheyi genişletmiştir. Söz konusu cephe, 559'da (1164) Haçlıları ağır bir yenilgiye uğratmıştır.

Şîrkûh'un I. ve II. Mısır Seferleri, Nûreddin'in Mısır siyasetindeki yerini pekiştirmiş; bizzat Fâtımî Halifesi el-Âdıd'ın müracaatıyla düzenlenen III. Mısır Seferi ile Şîrkûh, 564'te (1168) "sultan" unvanı ile ifade edilen Mısır Fâtımî başvezirliğini elde etmiş, böylece Nûreddin, Mısır'a hâkim olmuştur. Şîrkûh, sadece 63 gün süren vezaretinin ardından 564'te (1169) vefat etmiş; Nûreddin'in emirlerinin seçimi ve Fâtımî Halifesi'nin onayı ile Selâhaddin, onun yerine başvezir olmuş; Nûreddin de bu değişikliği onaylamıştır.

Nûreddin, Mısır'ı hakimiyetine katmasıyla devletini, coğrafyasının dışına taşırarak iki kıtaya yaymış; "büyük devlet" vasfına kavuşturmuştur. Bu gelişme, Nûreddin'in kuzeyden zorlamasıyla son dönemde ekonomik açıdan Mısır'dan beslenip bu ülkeyi istila ederek içine girdiği sıkışmışlığı aşmaya çalışan Kudüs Haçlı Krallığı'nın inkırazının yaklaştığını haber verse de Nûreddin'i aşması gereken bir dizi iç sorunla da yüz yüze getirmiştir. Abbâsî Halifesi adına hutbe okutan Nûreddin, onun onayını alarak bölgedeki egemenlik alanını genişletmek isterken nâibi Selâhaddin'in Şiî Fâtımî Halifesi'nin veziri olması Nûreddin'i o süreçte Türklerle ilişkileri problemli olan Abbâsî Halifesi'ne izah etmekte güçlük çekeceği bir durumla karşı karşıya bırakmıştır.

Nûreddin, bu problemi aşmak için Selâhaddin'den Fâtımî Halifeliği'ne son vermesini talep ederken Selâhaddin'in içeride eski düzen yanlıları, dışarıda ise Bizans-Haçlı ittifakı ile mücadele hâlinde bulunması, Nûreddin'in söz konusu talebine zamanında cevap vermesini engellemiştir.

Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb'un Mısır'a geçmesinden sonra Fâtımî Halifeliği'ne 567'de (1171) son verilmiştir. Bu değişimle Mısır Fâtımî Devleti, Nûredin'in ortadan kaldırdığı beşinci devlet olarak onun ülkesine katılmıştır.

Selâhaddin, Nûreddin'le buluşmadan Haçlı karşıtı mücadeleyi sürdürürken aynı zamanda Tunus, Libya, Sudan, Yemen ve Hicaz'ı da kendi etki alanı içinde Nûreddin'in ülkesine katmış; Nûreddin'in ülkesi kısa sürede büyürken merkezî idareden büyük bir eyalet idaresiyle çifte idareye sahip bir görünüme bürünmüştür.

Yönetim tarzı açısından merkezî idarenin güçlü olmasından yana olan Nûreddin, Mısır'a hâkim olduktan sonra 565 (1170) depreminin de etkisiyle Haçlılara karşı savaşına ara vermiş, bir yandan şehir ve kalelerini onarırken diğer yandan ülkesini yönetim tarzı bakımından bütünlüğe kavuşturma ve ekonomik yönden kalkındırma yönündeki adımlara ağırlık vermiştir.

Nûreddin, 563'te (1168) merkezî yönetimle uyuşmazlık sorunu içinde olan Menbic üzerine varmış; Menbic'in merkezî yönetimle uyumunu sağlamış; bunun yanında topraklarını bölen Caʿber kale devletini o güne kadar ortadan kaldırdığı dördüncü devlet olarak 564'te (14 Ekim 1168) ülkesine katmış; 566'da (1171) ise Musul'u merkezî yönetime bağlamıştır. Nûreddin, bu süreçte Artuklu siyasetine hükmetmiş; Ermeni Thoros'un ölümü üzerine kardeşi Mleh b. Leon'u kendisine bağlamış; Dânişmendlilerin çekişmelerinden yararlanarak Sivas'a hâkim olmuştur. Böylece Sivas'tan Yemen'e, İran sınırından Libya'ya kadar geniş bir coğrafyada, Abbâsî Halifesi ile de iyi ilişkilere sahip en büyük Müslüman hükümdar konumuna çıkmıştır.

Nûreddin, posta güvercinleri ve hızlı koşan develerle desteklediği güçlü bir posta teşkilatıyla nâibleri ile sürekli bir iletişim içinde bulunmuş; ülkesini hukuk ve malî açıdan bütünlüğe kavuşturmaya çalışmıştır. Nûreddin'in malî konulardaki ısrarı, onunla Mısır nâibi Selâhaddin arasında problem oluşturmuşsa da Selâhaddin, Nûreddin'in Mısır'ı malî açıdan teftiş etmek üzere gönderdiği görevlileri olumlu karşılamış, ikili arasındaki problem fiilî bir çatışmaya dönüşmemiştir.

İktidarı boyunca Efamiye, Azâz, Tel Bâşir, Dulûk, Maraş, Antep, Bare, Râvândân, Tel Halid, Keferlasâ, Beserfût, Ineb kalelerini Haçlılardan alan Nûreddin, Kudüs'ün fethiyle de hep ilgilenmiştir. Ancak Nûreddin, Kudüs'ün fethi ülkesinin gücü açısından ulaşılabilir bir hedefe dönüşmeden bu konuyu ülkesinin kamuoyunda sıcak tutmamış, eldeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla ilk kez 563'te (1168) Kudüs'ün fethiyle ilgili düşüncesini toplumun önüne açık bir hedef olarak koymuştur. Nûreddin, bir sonraki yıl

devrin en önemli ahşap ustalarına Mescid-i Aksâ için Halep'te bir minber yaptırarak bu hedefi bir simgeyle somutlaştırmıştır.

Nûreddin, Mısır'ın fethinden sonra ve Ermeni Mleh b. Leon'u dahi Bizans'a karşı kullanabilecek yetkinliğe ulaştığında sadece Kudüs'ün fethini değil, İstanbul'un fethini de ülkesinin hedefleri arasına koymuş ve bu hedeflerini devrin Abbâsî Halifesi'ne bildirmiştir.

Yemen'i zaptıyla birlikte devri boyunca en az altı devleti ortadan kaldırarak ülkesini büyük devlet konumuna çıkaran Nûreddin 569'da (1174) vefat ettiğinden Kudüs ve İstanbul'u fethetme hedeflerine ulaşamamıştır. Bununla birlikte devrin tarihçileri tarafından Kudüs'ü her ne kadar bizzat fetheden kişi değilse de bu fethi hazırlayan kişi olarak anılmış, Selâhaddin, 587'de (1183) Kudüs'ü fethettiğinde onun Kudüs'ün fethine katkısını Halep'te yaptırdığı minberi Mescid-i Aksâ'ya yerleştirerek anıtlaştırmıştır.

Nûreddin, toplumla yakın bir ilişki içinde bulunmuş; medreseler ve tasavvuf kurumları üzerinden ülkesinin hâkim unsurunu inşa etmiştir. Tasavvuf kurumları onun devrinde merkezî bir sisteme bağlanırken Dımaşk'ta ilk kez Nizamî medreseler kurulmuş, Mısır'da ilk kez Ehl-i Sünnet medreseleri açılmıştır. Hadis ilimlerine özellikle önem veren Nûreddin, daha önceki kimi benzer yapılar söz konusu olsa da ilk Darülhadis'i açan isim olarak bilinmiştir.

Nûreddin, dinî ilimlerin yanında tıp eğitimine de önem vermiş, başta Dımaşk'ta kendi adıyla anılan Bîmâristan olmak üzere ülkesinin önemli şehirlerinde hastaneler inşa etmiştir.

Nûreddin, toplumla devlet ilişkilerinin iyi işlemesine önem vermiş; Dımaşk'ta ilk kez Dârüladl açmış, Dârüladl oturumlarına bizzat başkanlık etmiştir. Onun toplumla ilişkilerde önem verdiği diğer bir saha maliyedir. Nûreddin, İslam hukukunda yer almayan vergileri kaldırmıştır. Ama onun bu yöndeki düzenlemelerini, sadece ekonomisini İslam hukukuyla uyumlu kılma açısından ele almak eksik bir değerlendirme olur. Vergilerin azaltılması ve malî sistemin bütünlüğe kavuşturulması, Nûreddin'in yaşamının son yıllarında ülkesini ekonomik bakımdan kalkındırmak için tüccarları ülkesinin pazarlarına yöneltmeye dönük girişimleri arasında kabul edilmelidir.

Nûreddin'in öncülüğünde ahşap işlemeciliği ve mimari başta olmak üzere sanat alanında ilerleme kaydedilmiş; Suriye şehirlerinde büyük bir yenilenme görülmüş, bu yenilenme devrin son yıllarında Musul'a da yansımıştır. Nûreddin, bütün faaliyetlerini Haçlılara karşı mücadele ve devletini geliştirme stratejisi doğrultusunda bütünleştirmiştir. Devrin önemli sanatları arasında yer alan şiirin yanında mimari de kitabeler üzerinden Nûreddin'in başarılarını anlatarak kendisine verilen desteği artırmak için yararlandığı sanatlar arasında yer almıştır.

Nûreddin, devletini nâiblik sistemi üzerinden yönetmiş; devletin mutlak sahibi ve lideri olarak bütün üst idarecilerini kendi vekili olarak atamıştır; devrin yönetim tarzının aksine yönetiminde başvezir bulundurmamış hatta kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla devrinde hiçbir idareci vezir unvanını kullanmamıştır.

Çağının idarî tarzını devletinin gereksinimleri doğrultusunda değiştiren ve geliştiren Nûreddin'in devletinde Mısır'ın fethine kadar herhangi bir hânedana mensup idareciler öne çıkarken bu fetihten sonra daha çok, bir kısmı hadım olan memlûk idareciler atanmıştır.

Nûreddin, kardeşi Nusretüddin'in ikinci kez isyanı sırasında emirleri tarafından yapılan birkaç infaz dışında, devri boyunca siyasî ve askerî suçlardan dolayı infazlarda bulunmamıştır. İdarecilerini görevden alma konusunda da yönetimde istikrarı önemsemesinden dolayı isteksiz olan Nûreddin, Şâdioğulları, Dâyeoğulları gibi hânedan mensubu idareciler, onun vefatına kadar görevlerine devam etmişlerdir. Bir istisna olarak görevden alınan Menbic beyinin yerine de kardeşi atanmıştır.

Nûreddin 569'da (1174) vefat ettiğinde veliahdı bulunmadığından 11 yaşındaki oğlu İsmâil, Melikü's-Sâlih lakabıyla onun yerine devletin başına getirilmiştir. Çocuk yaştaki Sâlih İsmâil, bürokrasiye hükmedememiştir. Nûreddin'in yeğenleri ve aynı zamanda damatları olan Musul atabegi II. Seyfeddin Gazi ile Sincar hâkimi II. İmâdüddin Zengî arasında ise uyum bulunmadığından Dımaşk'ta siyasî ve askerî boşluk oluşmuştur. Bunun üzerine Dımaşk bürokrasisi, Şâdioğulları hânedanından Selâhaddin b. Yusuf b. Eyyûb'u çağırarak başkenti kendisine teslim etmiştir.

Selâhaddin ve Zengîler arasında on yılı geçen mücadelenin ardından Musul Zengî Atabegliği, atabeglik unvanını korumakla birlikte, Zengî Devleti'nin yerini Eyyûbî Devleti almıştır.

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). Abû'l-Farac Tarihi, çev.: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950.

Abweını, Walid H., Rizeq N. Hammad, Abdel-Elah M. Abdeen ve May M. Houranı. *"*Reconstructing Salah al-dın Mınbar of al-Aqsa Mosque: Challenges And Results*"*, Internatıonal Journal of Conservation Science 4 (July-September 2013), ss. 307-316.

Aksarayî, Kerimüddîn Mahmud. Müsameretü'l-Ahbâr, çev.: Mürsel Öztürk, Ankara: Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Alptekin, Coşkun. "XI-XII.Yüzyıllarda Selçuklular İle Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat", Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (23-25 Haziran 1997 İstanbul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, ss. 195-217.

Alptekin, Coşkun. Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

Alptekin, Coşkun. The Reign of Zangi: 521-541/1127-1146, Erzurum: Atatürk University Press, 1978.

Alptekin, Coşkun. "Atabeg", DİA, C.44. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Altan, Ebru. İkinci Haçlı Seferi (1147-1148), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Ebru Altan, "Renaud de Chatillon Antakya Prinkepsi (1153-1160) Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", Tarih Dergisi, 55.1. (2012), İstanbul 2013, ss. 1-30.

Altıkulaç, Tayyar. "Zehebî", DİA, C.44. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Artuk, İbrahim. *"Sikke",* İA, C.10. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Aşûr, Said Abdulfettâh. el-Harakatü's-Salîbîyye, Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısrîyye, 2010.

Avcı, Casim. "İbn Şeddâd, Bahâeddin", DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Avcı, Casim. "Yâkūt el-Hamevî", DİA, C.43. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Avcı, Casim. "Nâib*",* DİA, C.32. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Ayaz, Fatih Yahya. "Memlükler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16.2 (2016), ss. 1-38.

Aykaç, Mehmet. Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtı'nda Dîvânlar (132-223/750-847), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

Aykaç, Mehmet. "İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer", DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî. ʿİkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân (ʿAsrü'l-Eyyûbî), thk.: Mahmud Rızk Mahmud, Kahire: Matbaatu'l-dâru'l-kütüb vel vesaiki'l-kâvmiyye, 2010.

Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî. Târîhu Ĥaleb, thk.: İbrahim Zarur, Dımaşk: y.y., 1984.

Baltacı, Cahid. XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.

İlhan Baran, "Büyük Selçuklu ve Eyyubilerde Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler", Basılmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2017.

Beksaç, A. Engin. "Nûreddin Zengî Bîmâristanı", DİA, C.33. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Berry, Viriginia G. "The Second Crusade", A History of the Crusades (The First Hundred Years), ed.: Kenneth M. Setton Meyer ve Baldwin, M. W., Vol.1. Madison, Milwaukee, London: University of Wisconsin Press, (1969), ss.463-512.

Bezer, Gülay Öğün. Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği) (526-630/1132-1233), İstanbul: TÜRKGEV, 2000.

Bezer, Gülay Öğün. "Şeyzer", DİA, Cilt: 39. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Bozkurt, Nebi. "Lakap", DİA, C.27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Brockelman, Carl. Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, Arapçaya çev.: Abdulhalim Neccar, Kahire: Darü'l-maarif, 1959.

Bündârî, el-Feth b. Alî. Sene'l-Berkı'ş-Şâmî, thk.: Dr. Fethiye en-Nebravî,Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979.

Bündârî, el-Feth b. Alî. Târîhu Devleti Âli Selcûķ, Mısır: Şirketü Tabʿi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1900.

Cahen, Claude. La Syrıe Du Nord, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1940.

Cahen, Claude. Osmanlılardan Önce Anadolu, çev.: Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Che Daud, Burhan. "Nūr al-dīn And Tajdid: The Role Of Scholars And elıgıous Instıtutıons Towards Islamıc Renewal In Twelfth-Century Syrıa". E-Proceeding of the 2nd International Conference on Arabic Studies and Islamic Civilization, Kuala Lumpur-Malaysia: İCASİC2015, (9-10 March 2015), ss. 412-425.

Che Daud, Burhan, Mohd Roslan Mohd Nor ve Abd al-Fattah El-Awaisi. "Nur Al-Din Mahmud Zanki's Plan for Liberating Islamic Jerusalem: A Historical Analysis", Middle-East Journal of Scientific Research, 11.8 (2012), ss.1161-1170.

Cubûrî, Abdullah. Dîvânu İbn Dehhân, Bağdat: Matbaatü'l-maarife, 1968.

Çelebi, Ahmet. İslâm'da Eğitim-Öğretim Târihi, çev.: Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.

Çubukçu, Asri. *"Devâtdâr",* DİA, C.9. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Çuhadar, Mustafa-Yiğit, İsmail. "İbn Tağrîberdî", DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Daftary, Farhad. The İsmāʿīlīs Their History and Doctrines, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Demirci, Mustafa. *"İktâ"*, DİA, C.22. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Demirkent, Işın. Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Demirkent, Işın. Haçlı Seferleri, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2002.

Demirkent, Işın. "Haçlı Seferleri ve Türkler", Türkler, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt: 6.

İbn Münkız, Üsame. Ousâm eI bn Mounkidh, hzl.: Hartwig Derenbourg, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1886.

Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî. Kenzü'd-Dürer ve Câmiʿu'l-Ğurer ed-Dürrü'l-matlûb fî ahbâri devleti (mülûki) Benî Eyyûb, thk.: Said Abdulfettah Aşûr, Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1972.

Dımaşkî, Abdullah b. Muhammed, Ebî'l-Bekaa Abdullah b. Muhammed el-Bedrî el-Mısrî, ed-Dımaşkî. Nüzhetü'l-enâm fî mehasini'ş-Şâm, Bağdat: el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire: el-Mektebetü's-selefiyye, H.1341.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. Târîħu Ebi'l-Fidâ el-muhtasar fî ahbâri'l-beşer, thk.: Mahmud Deyyûb, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

Ebû Şâme, Ebü'1-Kāsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el Makdisî. Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye, Şerh ve İlgiler: İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.

Ebû Şâme, Ebü'1-Kāsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el Makdisî. Uyûnü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn, thk.: Ahmet Beysûmî, Vezaratü's Sekafe: Dımaşk, 1991.

Elisseeff, Nikita. Nur Ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569 H./1118-1174), Damas: Instıtut Françaıs De Demas, 1967.

Emîn, Seyyid Muhsin. Aʿyanu'ş-Şia, thk.: Hasan el-Emîn, Beyrut: Dârü't-taʿaruf li'l-matbuʿat, 1983.

Erkal, Mehmet. "Ganimet", DİA, C.13. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Erkal, Mehmet. *"Cizye"*, DİA, C.8. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Erkal, Mehmet. *"Öşür"*, DİA, C.34. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Fettâh, Râşid Şekîb. "Sûretu Nûreddin Mahmud fî kitabi'r-Rehâvî el-Mechûl". Mecelletü't-Terbîye ve'l-İlm, 17.4, (2010), ss.51-80.

Gibb, Sir Hamilton. The Life Of Saladin From Work Of Imad Ad-Dîn and Baha Ad Dîn, Oxford: Oxford At The Clarendon Press, 1973.

Gibb, Sir Hamilton A. R. "The Career of Nūr-ad-Dîn", A History of the Crusades (The First Hundred Years), ed.: Kenneth M. Setton Meyer ve Baldwin, M. W., Vol.1. Madison, Milwaukee, London: University of Wisconsin Press, (1969), ss.513-527.

Gök, Halil İbrahim. Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Günay, Hacı Mehmet. *"*Vâkıf*"*, DİA, C.42. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Habeşî, Hasan. Nûreddin ve's- Salîbîyyûn, Bağdat: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1948.

Hadarî, Seyyid Rıza – Halilî, Ali Himmet. *"*Nakşî Nûreddin Zengî Gösteriş-i Daniş-i Pızışgî Der Temeddün-i İslâmî*"*, Fasılnâme Tarih-i Pızişgi, Cilt.4, Sonbahar(Payîz)-1389, ss.119-140.

Halaçoğlu, Yusuf. *"*Adıyaman*"*, DİA, C.1. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Halebî, İbn Zehra el-Halebî. Ğünyetü'n-nuzû', thk.: İbrahim Bahâdirî. Kum: Müeessesetü'l-İmam Sâdık, H.1417.

Halıcı, Fevzi. "Çevgân", DİA, C.8. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Heidemann, Stefan. "Charity and Piety for the Transformation of the Cities. The New Direction in Taxation and Waqf Policy in Mid-Twelfth-Century Syria and Northern Mesopotamia", Charity And Giving In Monoheistic Religions, C.22. (2009), ss.153-174.

Herzfeld, Ernst. "Damascus: Studies In Architucture-II", Ars İslamica 9 (1943).

Herzfeld, Ernst. "Damascus: Studies In Architucture-II", Ars İslamica 10 (1943).

Herzfeld, Ernst. "Damascus: Studies In Architucture-II", Ars İslamica 11-12 (1956).

Heyd, W. Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, çev.: Enver Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Hillenbrand, Carole. Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri, çev.: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2015.

Hillanbrand, Carole. "The Shīʿīs of Aleppo in the Zengid Period: Some Unexploited Textual and Epigraphic Evidence", Difference and Dynamism in Islam/Festschrift for Heinz Halm on his 70th Birthday, ed.: Hinrich Biesterfeldt ve Verena Klemm, Würzburg: Ergon-Verlag, (2012), ss.163-179.

Hodgson, M. G. S. İslâm'ın Serüveni, çev.: Metin Karabaşoğlu, C.2. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

Ioannes Kınnamos'un Hıstorıa'sı (1118-1176), hzl.: Işın Demirkent, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

Işıltan, Fikret. Urfa Haçlı Kontluğu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Alî ed-Dımaşkī. Târîħu Medîneti Dımaşķ, thk.: Muhibbuddîn Ebi Said Ömer b. Garame el-Umrevî, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî. Rıĥletü İbn Cübeyr, Beyrut: Dâru Sadr, t.y.

İbn Ebî Asbiʿa, Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî. et-Tıbbu'l-İslâmî ʿuyunu'l-enbiya ve tabakati'l-etbiya, nşr.: Ucost Muler, Frankfurt: Meʿhedü tarîhû'l-ulumi'l-ʿArabîyye vel'İslâmîyye fî itarî camiʿeti, 1995.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. Târîhu İbn Haldûn (el-ʿİber), thk.: Halîl Şehhâde ve Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-fikr, 2000.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. Vefeyâtü'l-aʿyân, thk.: İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadr, 1978.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm el-Basrî el-Mısrî. Es-Sîretü'n-Nebevîyye, thk.,: Mustafa el-Sakâ İbrahim el-İbyârî, Abdulhefiz Şiblî. Beyrut: İbn Kesîr, 2005.

İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs (Ayâs) el-Hanefî. Bedâʿiʿu'z-zühûr fî veḳāʿiʿi'd-dühûr, Kahire: Mektubetü'd-dârü'l-baz, 1974.

İbn Kādî Şühbe, Ebü'l-Fazl Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkī. el-Kevâkibü'd-dürriyye, Nurosmaniye Kütüphanesi, Yeni Kayıt: 2906, Eski Kayıt: 3410.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl ed-Dımaşkī. el-Bidâye ve'n-nihâye, thk.: Ahmet Câd, Kahire: Dârü'l-hadis, 2006.

İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed. eź-Źeyl ʿalâ ṭabaḳāti'l-Ĥanâbile, thk. ve taʿlik: el-Useymîn Abdurrahman b. Süleyman. Mekke-i Mükerreme: Mektebetü'l-ʾubeykân, H.1425.

İbn Subât. Târîhu İbn Subât, thk.: Ömer Abdüsselam Tedmurî, Lübnan: Cerûs Bors Yayınları, 1993.

İbn Şeddâd, Ebü'l-Mehâsim (Ebü'l-İzz) Bahâüddîn Yûsuf el-Mevsılî el-Halebî. en-Nevâdirü's-sultâniyye, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: Mektebetü'l Hanci, 1994.

İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed el-Ensârî el-Halebî. el-Aʿlâḳu'l-ẖaṭîre fî źikri ümerâʾi'ş-Şâm ve'l-Cezîre, thk.: Yahyâ Zekeriyyâ, Dımaşk: Vezaretü's-sekâfe, 1991.

İbn Şihne, Kādilkudât Ebi'l-Fadl Muhammed b. Şihne. ed-Dürrü'l-munteheb fî tarihî memleketi Haleb, tkd.: Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, 1984.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire, Thk.: Muhammed Şemseddin, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.

İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî. Müferricü'l-kürûb fî ahbâri benî Eyyûb, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: Matbaatü'l-emiriyye, 1957.

İbnü’l-Adîm, Ebü’l-Kāsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. Buğyetü’t-taleb fî târîhi Ĥaleb, thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü’l-fikr, 1988.

İbnü’l-Adîm, Ebü’l-Kāsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. Zübdetü’l-Ĥaleb min târîħi Ĥaleb, thk.: Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiye, 1996.

İbnü'l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201). el-Muntazam, thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1992.

İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî eş-Şeybânî Cezerî. et-Târîhu’l-bâhir fi’d-devleti’l-Atâbekiyye bi’l-Mevśıl, thk.: Abdülkadir Ahmed Tuleymât, Kahire: Dârü’l-kütübi’l-hadis, Bağdat: Mektebetü’l-müsna, 1963.

İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî eş-Şeybânî el-Cezerî. el-Kâmil fi't-târîħ, thk.: Ebu’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1978.

İbnü’l-Ezrâk, Ahmed Bin Yusuf Bin Ali. Meyyâfarîkin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), İnceleme ve Notlarla çev.: Ahmet Savran Araştırma Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992.

İbnü’l-Ezrâk,Ahmed b. Yusuf b. Ali. Târîhu’l-Fârikî, thk.: Bedevî Abdüllatif Avad, Kahire: el-Hey’etü’l-ʿAmme lî Şuuni’l-Matabıʿ ve’l-Emireyt, 1959, Neşredenin Mukaddimesi.

İbnü’l-Furât, Nâsırüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Alî el-Mısrî el-Hanefî. Târîhu İbnü’l-Furât, nşr.: Hasan Muhammed Şemma, Basra-Aşşar: Matbaatü Haddad, 1967.

İbnü’l-İmâd, Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. Şeźerâtü’ź-źeheb, nşr.: Abdulkadir Arnavut ve Mahmut Arnavut, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İbnü’l-Kalânisî, Ebû Ya‘lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî İbnü’l-Kalânisî. Târîħu Dımaşķ, thk.: Süheyl Zekkâr, Dımaşk: Dâru Hassân, 1983.

İbnü'l-Müstevfî, Ebü’l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî el-Erbîlî. Târîħu Erbil, nşr.: Sâmî es-Sakkār, Bağdad: Dârü’r-reşid,1980.

İbnü’l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer el-Kureşî el-Maarrî. Tetimmetü’l-Muħtasar fî aħbâri’l-beşer (Târîħu İbni’l-Verdi), Kahire: y.y., 1285.

İdrisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkıllî. Nüzhetü’l-Müştâķ fi’Ĥtirâķı’l-âfâķ, Kahire: Mektebetü’s-sekâfetü’d-dinîyye, 2006.

İnalcık, Halil. “Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 14.1(1959), ss. 69-94.

İpşirli, Mehmet. “Kalkaşendî”, DİA, C.24. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

İsfahânî, Kâtip İmâdüddin. Ħarîdetü’l-ķaśr ve cerîdetü’l-‘aśr, thk.: Şükrü Faysal, Dımaşk: el-Matbaatü'l-haşimîyye, 1955.

İsfahânî, Kādî İmâdüddin. el-Büstân el-câmi li cemi tevarih-i ehl-i zaman, thk.: Muhammed Ali Taanî, Suudi Arabistan: Müessetü Hamade, 2003.

Jordan İnvestment and Business Guide, USA-Jordan: İnternational Business Publications(Strategic and Practical İnformation), Cilt.1, 2016.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî. Kitabu Subhu'l-a'şa, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısrîyye, 1922.

Kallek, Cengiz. *"Haraç"*, DİA, C.16. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Kallek, Cengiz. *"Meks"*, DİA, C.28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillah. Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn, Beyrut: Dârü'l-ihyâi't-türâsi'l-ʿArabî.

Kaymaz, Nejat. "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü I", AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, 2.2 (1964), ss. 91-155.

Kesik, Muharrrem. Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

Kesik, Muharrem. Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fatihleri, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2017.

Keylânî, Abdurrezzâk. eş-Şeyh Abdulkadir el-Geylânî, Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1994.

Kırbıyık, Kasım. "İbn Kâdî Şühbe Bedreddin", DİA, C. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Kök, Bahattin. "Nûreddin Zengî, Mahmud", DİA, C.33. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Kök, Bahattin. Nûreddin Mahmud b. Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.

Kök, Bahattin. İvedi Çağrı. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık, 2017.

Kök, Bahattin. "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı", Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 9 (1990), ss. 165-187.

Kök, Bahattin. "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı", Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 10 (1991), ss. 130-148.

Köprülü, Fuat. *"Berid"*, İA, MEB: C.2. Eskişehir 1997.

Köymen, Mehmet Altay. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Kucur, Sadi S. "İbnü'l-Furât, Nâsırüddin", DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Kuşçu, Ayşe Dudu. Eyyûbî Devleti Teşkilâtı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri – Tomar, Cengiz. "İbn Asâkir, Ebû Muhammed", DİA, C.19. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Kızıltoprak, Süleyman. "Memlûk", DİA, C.29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Lev, Yaacov. "The jihad of sultan Nur al-Dın of Syria(1146–1174): History and Discourse", JSAI 35, (2008), ss. 228-281.

Lyons, Malcolm Cameron ve D. E. P. Jackson. Selahaddin Kutsal Savaşın Politikiları, çev.: Zehra Savan, Ankara: Pınar Yayınları, 2006.

Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Makrîzî. el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr, Beyrut: Dâru Sâdr, H.1370.

Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Makrîzî. es-Sulûk li-ma'rifeti duvel el-mulûk, thk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Makrîzî. İttiʿâžü'l-ĥunefâʾ bi-aħbâri'l-eimmeti'l-Fâṭımiyyîn el-ħulefâʾ, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl (1. Cilt) ve Muhammed Ahmed Hilmi (2. ve 3. cilt) , Kahire: Vezâretü'l-evkaf, 1996.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Makrîzî. er-Resailü'l-Makrîzî, thk.: Ramazan el-Bedrî ve Ahmed Mustafa Kâsım, Kahire: Dârü'l-hadis,1998.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî. el-Aĥkâmü's-sultâniyye, thk.: Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Kuveyt: Dârü İbn Kuteybe, 1989.

Mazenderânî, Allame Seyyid Musa el-Huseynî. Târîħu'n-Nukûdu'l-İslâmîyye, Beyrut: Dârü'l-ʿulûm, 1988.

Merçil, Erdoğan. Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Muallî Abdulselam, Halebî. Reasilu'l-Kadı Fazıl es-Siyasîyetti Ahdi Selâhaddin-i Eyyûbî (589-564/1169-1193), Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Gazze İslâm Üniversitesi, 2013.

Mehemmed Edib, el-Hadj, Ben Mehemmed Derviche. İtinéraire de Constantinople à la Mecque, traduction de l'ouvrage Turc: Kıtab Menassık El-Hadj, çev.: Bianchi Paris: y.y., 1816-1817.

Mursî, Muhammed Münir. et-Terbiyetü'l-İslâmiyye, Kahire: Dârü'l-maarif, 1987.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah. Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikleri, hzl.: Ali Öngül, İstanbul: Kabalacı Yayıncılık, 2017.

Müneymine, Hasan. Târîhü'd-devleti'l-büveyhiyye es-siyâsî ve'l-iktisâdî ve'l-ictimâʿî ve's-sekâfî-mukâtaʿatü Fars, Beyrut: Darü'l-cemâʿe, 1987.

Necip, Muhammed ve Abdülvehab Muhammed Hamd. "es-Siyasetü'd-Dahilîyye li Nûreddin Mahmud Zengî 541-569/1146-1174", Yayımlanmamış Yüksek Lisasn Tezi, Gazze İslam Üniversitesi, 2009.

Nejad, Cevad Sefi. "Ünsü'l-Mühec ve Coğrafyayi Ekâlim-i Heftgane", Tahran: Güzâriş-i Mirâs, Cilt.1-2, Temmuz 1392hş.

Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev.: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkī. Ed-Dâris fî Târîħi'l-medâris (Tenbîhü't-tâlib ve irşâdü'd-dâris li-aĥvâli'l-medâris [fî mâ bi-Dımaşķ mine'l-cevâmiʿ ve'l-medâris]), thk.: İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî. Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb, thk.: Necip Mustafa Fevvaz ve Hikmet Keşlî Fevvaz, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.

Ostrogorsky, Georg. Bizans Devleti Tarihi. çev.: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî. Mesâlikü'l-ebśâr fî memâliki'l-emśâr, thk.: İbrahim Sâlih, Ebu Dabi: el-Muʿcmeu's-sakâfî, 2002.

Öz, Mustafa. "Nüveyrî, Muhammed b. Kāsım", DİA, C.33. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000

Özaydın, Abdülkerim. "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Özaydın, Abdülkerim. "İbn Hallikân", DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l- Kalânisî", DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l-İbrî", DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. "Berkyaruk", DİA, C. 5. TDV Yayınları: Ankara, 1992.

Özer, Serkan. "Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Özkan, Halit. "Süyûtî", DİA, C.38. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Öztuna, Yılmaz. Devletler ve Hânedanlar-İslâm Devletleri, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1996.

Piyadeoğlu, Cihan. Sultan Alparslan Fethin Babası, İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2017.

Pûr, İntizâr Alevî. "Berresi Nihad Âmûzeş Der Asrî Atâbakân Zengî (Zengîler Yüzyılında Kurumsal Eğitim)", Fasılnâme Tarih-i Nû, 8 (1393hş.).

Rabbat, Nasser O. "The Ideological Significance of the Dar al- Adl in the Medieval Islamic Orient", International Journal of Middle East Studies, 27.1 (Şubat 1995), ss. 3-28.

Rabbi Benjamin of Tudela. The Itınerary Of Rabbi Benjamin Of Tudela, çev.: A. Asher, Londra ve Berlin: 1840.

Raby, Julian. "Nur al-Dın, The Qastal Al-Shu'Aybıyya, And The Classıcal Revıval", Muqarnas Online, Vol. 21, (2004), ss. 289 – 310.

Rıfat Paşa, İbrahim. Mir'atü'l-Haremeyn, Kahire: Matbuatu dâri'l kütübi'l-Mısrîyye, 1925.

Riyad Sâlih, Ali Haşiş. el-Harektü'l-Sufîyye fî Biladi'ş-Şam Hilali'l-Hurûbi's-Salibîyye, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Gazze İslâm Üniversitesi, 2005.

Ritter, H. *"Devir",* İA, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Runciman, Steven. Haçlı Seferleri Tarihi, çev.: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.

Salihoğlu, Halil. "Dinar", DİA, C.9. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Sallâbî, Muhammed Ali. Eyyübi Devleti, Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi, çev.: Şerafettin Şenaslan, İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.

Sallâbî, Muhammed Ali. Zengîler Dönemi İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Olması, çev.: Turgut Akyüz, İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.

Sallâbî, Muhammed Ali. Şeyh Abdulkadir el-Geylânî, Kahire: Müessesetü ikrâ, 2007.

Sakkâr, Sâmî. "Mücâhidüddin Kaymaz", DİA, C.31. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Sevim, Ali. Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Sevim, Ali. "Azîmî", DİA, C.4. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Sevim, Ali. "İbnü'l-Adim", DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Sevim, Ali. "Sıbt İbnü'l-Cevzî", DİA, C.37. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Sevim, Ali. "İbn Münkız", DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Sevim, Ali. Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006.

Seyyid, Eymen Fuâd. "Makrîzî", DİA, C.27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. Mirʾâtü'z-zamân fî târîħi'l-aʿyân, Haydarabat: Dairetü'l-maarif el-Osmanî, 1951.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. Mirʾâtü'z-zamân fî târîħi'l-aʿyân, thk.: Müsfir b. Sâlim b. Arîc el-Gāmidî, Mekke: Umm Al-Qura University, 1978.

Stevenson, W. B. The Crusaders İn The East, Cambridge: Cambridge University Press, 1907.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî. Târîħu'l Hulefa, thk.: Muhammed Gassan Ezkul Hüseyni, Katar: Vezaretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l- İslâmiyye, 2013.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî. Ŧabaķātü'ş-Şâfiʿiyyeti 'l-Kübra, Kahire: Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî, 1964.

Sümer, Faruk. Oğuzlar (Türkmenler) Târihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

Süryânî Mihail. Süryânî Mihail Vakayinâmesi, el-Mevsuʿatü'ş-Şamile fi't-târîħ-i hurûb's-salibîyye İçinde, nşr.: Süheyl Zekkâr, C.5. Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1995.

Şahâbî, Kuteybe. Muʿcemû Dımaşķ et-târiħ, Dımaşk: Vezâretü's-Sekâfe fil-Cumhuriyye el-Arabîyye es-Suriyye, 1999.

Şahin, Haşim. Orta Zamanın Türkleri/Orta Çağ İslâm ve Türk Tarihine Dair Yazılar, İstanbul: Yeditepe, 2015.

Şâkir, Mustafa. et-Târîħu'l-Arabî ve'l-müverrihûn, Beyrut: Dârü ilmu'l- melayîn, 1986.

Şankıtî, Muhammed b. Muhtar, Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şiî İlişkileri, çev.: İdris Çakmak, İstanbul: Mana Yayınları, 2012.

Şeşen, Ramazan. "İdrîsî, Şerif", DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Şeşen, Ramazan. "İmâdüddin el-İsfahânî", DİA, C.22. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Şeşen, Ramazan. Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul: İSAR, 1998.

Şeşen, Ramazan. Salahâddin Eyyûbi ve Devri, İstanbul: İSAR, 2000.

Şeşen, Ramazan."Eyyûbîler", DİA, C.12. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Tabbaa, Yasser. "The Mosque of Nûr-al-Dîn in Mosul 1170-1172", Annales İslamologiques, İnstut Français d'archeologie oriantale, (2002) Ayrı Basım: 36, ss. 336-361.

Tabbaa, Yasser. "The Muqarnas Dome: Its Origin And Meaning". Muqarnas, Vol. 3, (1985), ss.61-74.

Tabbaa, Yasser. The Transformation of İslamic Art During The Sunni Revival, Hon Kong: University of Washington Press, 2011.

Taneri, Aydın. "Caʿber Kalesi", DİA, C.6. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Târîħu Metta Rehavî. çev. ve İlgiler: Mahmud Muhammed Ruveydî ve Abdurrahim Mustafa Ürdün: Vezaretü's-sekâfe, 2009.

Taş, Kenan Ziya. Osmanlılarda Lalalık Müessesesi, Isparta: Kardelen Kitabevi, 1999.

Tedmûrî, Ömer Abdüsselam. Dîvânu İbn Münir et-Trâblusî, Beyrut: Darü'l-ceyl, Trablus: Darü's-sâih, 1986.

Tokuş, Muhammed Süheyl. Târîħu Zengiyyîn fî Musul ve Bilâdi'ş-Şam, Lübnan: Dârü'n-nefâis, 2010.

Tomar, Cengiz. “İbnü’l-İmâd”, DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Tomar, Cengiz. “İbn Vâsıl”, DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Tritton A.S.- Gibb, H.A.R. “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler” JRAS, I. Kısım, ss. 63-101, 2. Kısım, ss. 273-305.

Tuleys, Muhammed Esʿed. el-Âsârü’l-İslâmiyye vel Tarihiyye fî Ĥaleb, Dımaşk: Matabaatü’t-tarakkî, 1956.

Turan, Abdulkadir. “Nûreddin Mahmud Zengî’nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 33.1 (2018), ss. 205-234.

Turan, Abdulkadir. “Nûreddin Mahmud Zengî’nin Faaliyetleri İle Dul Kalan Haçlı Kadınlarının Haçlılar Açısından Yol Açtığı Sorunlar”, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3.1 (Bahar 2017), ss. 139-260.

Turan, Abdulkadir. “Nûreddin Mahmud Zengî’nin Faaliyetlerinin Şekillenmesinde Depremlerin Etkisi”, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, 3.6 (2017), ss. 1-34.

Turan, Osman. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.

Turan, Osman. Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.

Turan, Osman. “Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan”, Türkler, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt: 6.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev.: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouar d Dulaurier ve M. Halil Yinanç. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Ünlü, Barış.“İmparatorluk Fikrinin Gelişimi”. Ankara SBF Dergisi, 65.3 (2010), ss. 237-266.

William of Tyre. A History of Deed Beyond The Sea, İngilizceye çev. ve Açıklamaları Ekleyen: Emily Atwater Babcock, New York: Colombia Universıty Press, 1943.

Yâkūt, el-Hamevî. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. Muʿcemü’l-büldân, Beyrut: Dârü Sâdr, 1977.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”, DİA, C.32. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Yılmaz, Hasan Kâmil. “Sühreverdî, Şehâbeddin”, DİA, C.38. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Yılmaz, Saim. “Veliaht”, DİA, C.43. Ankara: TDV Yayınları: 2013.

Yüsrî, Abdülgani Abdullah. Muʿcemü’l-müerrihîne’l-Müslimîn hatta karni’s-sânî ʿaşer el-hicrî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikī ed-Dımaşkī. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, thk. ve ilgili notlar: Şuʿayb el-Arnavût ve Muhammed Nuaym el-ʿArkûsî, Beyrut: Al Risâle, 1996.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikī ed-Dımaşkī. el-İber fî haber min-ğaber, thk.: Ebû Hâcer Muhammed el-Sa'îd el-Beysûnî Zeğlûl, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1958.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikī ed-Dımaşkī. Târîħu'l-İslâm ve vefayatü'l-meşahir ve'l-aʿlam, thk.: Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Dârü'l kutübi'l-Arabî, 1990.

Zekkâr, Süheyl. el-Mevsuatü'l-Şâmile fi't-târîħi hurûb's-salibîyye, C.5, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1995.

Zettersteen, Mart K.V. "Abbâsîler", İA, C.1. Eskişehir: MEB, Devlet Kitapları, 2001.

Zeydân, Corcî. Târîħu't-temeddüni'l-İslâmî, C.1. Kahire: Mektebetü medbûlî, 1999.

Zeydân, Corcî. Târîħu't-temeddüni'l-İslâmî, C.3. thk.: Hüseyin Munis, Kahire: Darü'l-Hilâl, t.y.

Ziyâde, M. Mustafa. el-Müerrihûn fî Mısr fi'l-Karni'l-Hâmis 'aşar el-Mîlâdî el-Karni'ttâsi' el-hicrî, Kahire: Matbaatü'l-cenneti't-te'lif ve't-terceme ve'n-Nişer, 1949.

ÖZGEÇMİŞ

Abdulkadir Turan, 1970'te Batman'ın Gercüş ilçesinde doğdu. Lisans eğitimini 1995'te Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı alanında bitirdikten sonra resmî ve özel kurumlarda öğretmenlik yaptı. Yüksek lisansını 2014'te Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Toplumsal Yapı ve Sosyal Değişim Analizleri alanında tamamladı; aynı yıl aynı enstitünün Tarih Bölümü Ortaçağ Tarih Anabilim Dalı'nda doktora programına katıldı. Doktora programı devam ederken Kıbrıs Yakındoğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Faaliyetleri İle Dul Kalan Haçlı Kadınlarının Haçlılar Açısından Yol Açtığı Sorunlar", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayını Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi'nde "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Faaliyetlerinin Şekillenmesinde Depremlerin Etkisi", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü yayını Tarih İncelemeleri Dergisi'nde "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı" başlıklı makaleleri yayımlandı.